

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVRİM (MEŞRUTİYET) BASININDA OSMANLILIK VE
OSMANLI KİMLİĞİ: BİR İMPARATORLUK İDEOLOJİSİ VE KİMLİĞİNİN
MÜZAKERESİ (1908-1914)

Doktora Tezi

Mehmet YILDIRIM

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVRİM (MEŞRUTİYET) BASININDA OSMANLILIK VE
OSMANLI KİMLİĞİ: BİR İMPARATORLUK İDEOLOJİSİ VE KİMLİĞİNİN
MÜZAKERESİ (1908-1914)

Doktora Tezi

Mehmet YILDIRIM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Nurcan TÖRENLİ

Ankara, 2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DEVRİM (MEŞRUTİYET) BASININDA OSMANLILIK VE
OSMANLI KİMLİĞİ: BİR İMPARATORLUK İDEOLOJİSİ VE KİMLİĞİNİN
MÜZAKERESİ (1908-1914)**

Doktora Tezi

**Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Nurcan TÖRENLİ**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Nurcan TÖRENLİ (Danışman)**
- 2- Prof. Dr. Bedriye POYRAZ**
- 3- Prof. Dr. Aykut KANSU**
- 4- Prof. Dr. Himmet HÜLÜR**
- 5- Doç. Dr. Çağla KUBİLAY KAMILOĞLU**

Tez Sınavı Tarihi: 18.09.2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Nurcan TÖRENLİ danışmanlığında hazırladığım “**Osmanlı Devrim (Meşrutiyet) Basınında Osmanlılık ve Osmanlı Kimliği: Bir İmparatorluk İdeolojisi ve Kimliğinin Müzakeresi (1908-1914)**” (Ankara, 2024) adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

18.11.2024

Mehmet YILDIRIM

ÖNSÖZ

15:97'ye...

Pandemi, aile yakınlarının kaybı ve son derece ciddi sağlık sorunlarının yaşandığı bir tarih aralığında, olağanüstü koşullarda tamamlanabilen bu çalışma benim açımdan uzun süren bir kabusun sona erişini ve karanlığın sonunda beliren ışıği temsil ediyor. Çalışmanın başlangıcı ile bitişi arasındaki zaman diliminde belki de birkaç insanın hayatı boyunca yaşayabileceğinin çok ötesinde kötü olaylar yaşadım ve bedensel/ruhsal acılar çektim. Kitapların/tezlerin önsözlerini okumayı yıllar önce alışkanlık haline getirmiş biri olarak bir itirafta bulunmayı gerekli görüyorum. Birkaç yıl önce okuduğum bir kitabın önsözüne yazar “eğer bu kitap bir suç kanıtı olsaydı, her yerinde meslektaşlarımın parmak izleri bulunabilirdi” cümlesiyle giriş yapmıştı. Hayatım boyunca ard arda isimlerin sıralandığı, onlarca ve hatta yüzlerce insanın isminin “destekçi” olarak anıldığı bu tür önsözleri imrenerek okudum. Bir süre sonra hayat beni, “destek” beklentimi minumuma indirgeyerek en azından “köstek” olan insanlarla yolumun kesişmemesini istemek noktasına savurdu. Onu da başaramadım. Yukarıda ifade edilen “bu kitap bir suç kanıtı olsaydı, her yerinde meslektaşlarımın parmak izleri bulunabilirdi” sözlerini kendi hayatım bağlamına uyarlayacak olursam bunu ancak yaşadığım bedensel/ruhsal acılara ilişkin söyleyebilirim: Bu acılarda çok sayıda insanın parmak izleri vardı. Her şeye rağmen bu çok uzun süren karanlık yolculukta benim için hayatı zorlaştırmak yerine kolaylaştıran, ruhumu sağaltan kişiler de oldu. Danışmanım Prof. Dr. Nurcan TÖRENLİ, tez izleme jürimde bulunan Prof. Dr. Bedriye POYRAZ ile Prof. Dr. Aykut KANSU'ya bu nedenle minnetarım. Prof. Dr. Bedriye POYRAZ sadece doktora sürecinde değil tüm lisansüstü eğitim süresince akademik ve insani desteğini hissettirdi. Ayrıca dostlukları ve entelektüel iştahımı arttırmalarıyla Dr. Onur

ÖZTÜRK, Dr. Cem Evrim ASLAN ve Dr. Alp Eren TOPAL hikayemin önemli parçası oldu. Tez yazımı sürecince kendisine en çok danıştığım kişi olan Eda Ertok'a da hem gösterdiği dostluk hem de tezle ilgili önerileri nedeniyle müteşekkirim. Tezin formatını düzeltmem konusunda yardımcı olan Semra KIZILARSLAN'a da teşekkür borçluyum. Kendisi aynı zamanda hayatım boyunca yaşadığım en kötü günde gün boyunca benimle beraberdi. Bana tavsiye ettiği Türkerler Kırtasiye (yeni ismi ile Hızır Kırtasiye) ile Şenel ağabey ile de tanışmama vesile oldu. Olağanüstü sabır ve esnek yaklaşımı ile kırtasiyesini kısa bir süre sonra bir dostla buluşma mekanı olarak hissetmemi sağlayan Şenel ağabeye minnetarım. Ayrıca oda arkadaşım Araş. Gör. Burak Erdoğan'a da ne zaman başım sıkışsa insani yardımını beni hiç mahrum etmediği için müteşekkirim. Osmanlı Türkçe'si konusunda ne zaman işin içinden çıkamayacak hale gelsem Osmanlı Türkçesini okuma becerisi ve zengin kelime dağarcığı ile yardımına koşan Yunus YİĞİT ağabeye de teşekkür borçluyum. Son olarak adlarını anmasam önsözün bir safsataya dönüşeceği iki kişi var: Annem Hacer YILDIRIM ve ablam Duygu YILDIRIM BİLEN. Sadece bu tez çalışması sürecinde değil ilkokula başladığım ilk günden itibaren eğitimim konusunda desteklerini hiç esirgemediler. Varlıkları bu tezin tamamlanmasını mümkün kılan en büyük gerekçedir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1
I. Amaç ve Sınırlılıklar	9
II. Kuramsal Çerçeve ve Yöntem	35
III. Literatür	46
BİRİNCİ BÖLÜM.....	62
1908 DEVRİMİ, OSMANLILIK VE OSMANLI DEVRİM BASINI.....	62
1.1. 1908 Devrimi: Siyasetin Kitleselleşmesi ve Osmanlıcılığın Yükselişi	62
1.1.1. Osmanlıcılık: Tanımı ve Tarihsel Serüveni (Tanzimattan 1908 Devrimine)	62
1.1.2. 1908 Devrimi: Siyasetin Kitleselleşmesi Döneminde Osmanlıcılık	71
1.2. Osmanlı Devrim Basınına Genel Bir Bakış	95
1.2.1. Niceliksel ve Niteliksel Sıçramadan Basının Ekonomi Politığıne	95
1.2.2. Osmanlıcılık Bağlamında Devrim Basınında Sansür ve Yasal Mevzuat	124
1.3. Osmanlı Devrim Basınında Osmanlıcılığın İki Aşaması: Balayından Müzakere/ Çatışma'ya	143
İKİNCİ BÖLÜM	169
BİRLİĞE KOŞULSUZ BAĞLILIK: İTTİHATÇI BASINDA HEGEMONİK OSMANLILIK SÖYLEMLERİ	169
2.1. Osmanlıcılığın “Bekçi Köpekliği” ve “Kuşatılmış Bir Zihnin Yansıması”: İttihatçı Basın	169
2.2. İttihatçı Basın Ağına Genel Bir Bakış: İstanbul’dan Bağdat ve Trablusgarp’a.....	177
2.3. İttihatçı Basında Osmanlı Vatanı	202
2.3.1. Savaşlar’da Osmanlı Vatanı: Trablusgarp Savaşı Örneği	202
2.3.2. İsyanlar’da Osmanlı Vatanı: Yemen İsyanı Örneği	220

2.3.3. Merkez-Çevre İlişkisi: İttihatçı Basından Taşraya Bakış	249
2.4. “Osmanlı Milletinin Mütecessimi”: İttihatçı Basında Padişah	265
2.5. İttihatçı Basında Ortak /Menfaat/Gelecek/Kader Söylemi	281
2.6. İttihatçı Basında Bir Emperyal Kimlik İnşası: Osmanlı Kimliği.....	290
2.7. İttihatçı Basında Dil Meselesi.....	319
2.8. İttihatçı Basında Tarih Tasavvuru.....	333
2.9. İttihatçı Basında Zorunlu Askerlik/Osmanlı Ordusu	345
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	369
ETNİK BASINDA KARŞI HEGEMONİK OSMANLILIK SÖYLEMLERİ...369	
3.1. İsyân Günlerinde Osmanlılık: Osmanlı Arnavut Basını	369
3.1.1. 1908 Devrimi, Osmanlılık ve Arnavut Basını	369
3.1.1.1. Osmanlı Vatanı ve Osmanlı Kimliği	385
3.1.1.2. Mektepler ve Alfabe Meselesi.....	406
3.1.1.3. Tarih Anlatısı.....	417
3.1.1.4. Arnavut İsyânları	425
3.2. Reform Şartlı Osmanlılık: Osmanlı Ermeni Basını	436
3.2.1. 1908 Devrimi, Osmanlılık ve Ermeni Basını	436
3.2.1.1. Osmanlı Vatanı ve Osmanlı Kimliği	467
3.2.1.2.Toprak (Arazi) Meselesi.....	481
3.2.1.3.Güvenlik Sorunları	498
3.2.1.4. Âdem-İ Merkeziyet Meselesi	512
SONUÇ	526
KAYNAKÇA.....	549
EKLER	608
ÖZET	615
ABSTRACT	617

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Osmanlı Basınında Osmanlıcılığa İlişkin Müzakerelerin (Tartışmaların) İlişkisel/ Diyalojik Modeli.....	30
Şekil 2. Bu çalışmanın sınırları açısından farklı Osmanlıcılık versiyonlarının Osmanlı basınındaki ilişkisel/diyalojik görünümü.....	32
Şekil 3. Osmanlı Coğrafyası Üzerindeki Basın Patlamasının Yoğunluğunu Gösteren Harita.	100
Şekil 4. Basın Patlamasının Dillere Göre Dağılımı.....	102

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
EDF	Ermeni Devrimci Federasyonu
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
KE	Kanun-i Esasi
MM	Meclis-i Mebusan
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
OHS	Tarih-i Osmanî Encümeni
SDHP	Sosyal Demokrat Hınçak Partisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti

GİRİŞ

Tarih her şeyi sanki başka türlü olamazdı gibi anlatır. Oysa her şey, başka yüz türlü de olabilirdi. Tarih, hep olanın yanında yer alır ve onu, güçlü bir bağlam aracılığıyla olmayan karşısında vurgular. Düşünülebilecek bütün olasılıklar arasından yalnızca birine, yani hayatta kalmış olanına dayanır. Böylece tarih, hep sanki daha güçlü olandan, yani gerçekten olmuş olandan yanaymış etkisini yaratır: Sanki olan, olmak zorundaymış, bunun tersi düşünülemezmiş gibi.¹

Sabahattin Ali, *Kürk Mantolu Madonna* başlıklı kitabında “insanlar nedense daha ziyade ne bulacaklarını tahmin ettikleri şeyleri araştırmayı tercih ediyorlar. Dibinde bir ejderhanın yaşadığı bilinen bir kuyuya inecek bir kahraman bulmak, muhakkak ki, dibinde ne olduğu hiç bilinmeyen bir kuyuya inmek cesaretini gösterecek bir insan bulmaktan daha kolaydır” der.² *History of Nationhood And Nationalism* başlıklı derleme kitaba, *Nations and Nationalisms in the Late Ottoman Empire* başlıklı kitap bölümüyle katkıda bulunan Ebru Boyar, makalesine Sabahattin Ali’nin yukarıdaki satırlarıyla giriş yapmıştır. Boyar, bu alıntıyla aslında birçok tarih yazarının/okurunun bildiği ama tam olarak idrakine varamadığı bir gerçeği dışa vurmaktadır: Tarihçi tarihi bir olay/olguyu kaleme aldığı sırada konu herhangi bir şekilde sonuçlanmış ve tarihçi bu sonuca dair bilgisiyle olanları kaleme almıştır. Boyar’a göre bu bakış açısının izlerine uluslar ve milliyetçilikler üzerine yapılan araştırmalarda sıklıkla rastlanmakta, kuyunun dibi zaten bilinmektedir: “Osmanlı İmparatorluğu çökmüş ve yerini yeni ulus-devletler almıştır.”³

Bu çöküş, genellikle ulus-devletlerin imparatorluklar üzerindeki “kaçınılmaz” zaferinin bir parçası olarak yorumlanırken, resmi imparatorluk milliyetçiliklerinin kimlik inşa girişimleri başta olmak üzere diğer kimlik inşaları girişimleri değersizleştirilmiş, çöküş odaklı tarihyazımının etkisiyle emperyal

¹ Elias Canetti, *İnsanın Taşrası: 1942-1972*, İstanbul: Payel Yayınevi, 2004, s.171.

² Sabahattin Ali, *Kürk Mantolu Madonna*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s-1-2.

³ Ebru Boyar, “Nations and Nationalisms in the Late Ottoman Empire”, içinde (ed.) Cathie Carmichael, Matthew D’Auria, Aviel Roshwaldthe, **Cambridge History Of Nationhood And Nationalism: Volume II: Nationalism’s Fields of Interaction**, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, s.24.

kimliğin/milliyetçiliğin karşısında ulusal/etnik kimliklerin sonucu önceden belli olan nihai zaferi anlatısı takip edilmiştir. Örneğin 1934'te yazan Hans Kohn'a göre, Osmanlı İmparatorluğu, genç Türklerin milliyetçiliği ile Hristiyan ve Arap nüfusun buna karşılık gelen milliyetçiliğinin yol açtığı iç çatışmalar nedeniyle her halükarda parçalanmaya mahkûmdur.⁴ Benzer bir bakış açısını benimseyen Hobsbawm'a göre Osmanlı İmparatorluğu, Çarlık Rusya ve Avusturya-Macaristan ile birlikte Birinci Dünya Savaşı öncesinde miadını doldurmuş "üç arkaik imparatorluktan" birisi olarak tanımlanmıştır.⁵ Modern Türkiye'nin kuruluşu sırasında Osmanlı geçmişinden tam bir kopuşu amaçlamaya girişen ve Cumhuriyeti, Osmanlı geçmişinin radikal karşıtı olarak ele alan Kemalist tarihyazımı da Osmanlı Osmanlı geçmişini sadece karanlık bir dönem olarak tasvir etmemiş, aynı zamanda imparatorluğun çöküşünü teleolojinin bir gereği olarak da yansıtmıştır.⁶

Bu tür "teleolojik"⁷ ve "retrospektif"⁸ yaklaşımlarla ele alınan tarih metinlerinde Canetti'nin de vurguladığı gibi sanki olanın başka türlü olmasının imkansız olduğu anlatısı takip edilmekte, böylece tarih, hep sanki daha güçlü olandan,

⁴ Hans Kohn, **Orient and Occident**, New York: John Day Company, 1934, s.4

⁵ E. J. Hobsbawm, 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, s.8.

⁶ Osmanlı'nın son dönemine ilişkin Kemalist bakışa dair bkz. Büşra Ersanlı, "Kemalist Dönem Tarihyazımında Osmanlı İmparatorluğu: Ölümçül Bir Çöküş Savı" içinde (der.) Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, **Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss.144-145.; Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, çev. Ayda Erbal, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, ss.1-33

⁷ Burada kastedilen aslında daha çok "milliyetçi teleoloji" olup Sümer'in (2013, s.3-4.) de altını çizdiği gibi "ister primordialist bir yaklaşımla milliyetçilikten bağımsız olarak var oldukları, isterse tarihin belirli bir momentinde inşa edildikleri varsayılsın, Osmanlı coğrafyasındaki mefruz etno-dilsel grupların (ya da henüz uyanmamış ulusların) deneyimledikleri uluslaşma sürecinin kaçınılmaz olduğu inancıdır." Genel olarak teleoloji ve tarih ilişkisine ilişkin bkz. David Carr, "Teleology and the Experience of History", içinde *Reconciling Ancient and Modern Philosophies of History*, (ed.) Aaron Turner, Berlin, Boston: De Gruyter, 2020, ss. 311-326.

⁸ **Retrospektif:** Olay ya da gelişmeleri, geçmişe bakarak ya da geçmişteki olay ve gelişmeler ışığında değerlendirmek ya da çıkarım yapmak anlamına gelmektedir. Sümer'e (2013, s.7) göre "ister 'galip' isterse 'mağlup' tarafından yazılmış olsun, tüm bu milliyetçilik anlatılarında teleolojiyi besleyen önemli bir faktör, tarihçilerin sahip oldukları retrospektif bakıştır. Ulusun ya da ulusal uyanışın tarihini kaleme alan kişi, bunu, ulus inşa projesinin meşruiyetini savunmak için yapmaktadır."

yani gerçekten olmuş olandan yanaymış etkisi yaratılmaktadır.⁹ Canetti'nin bu eleştirisi bugün birçok araştırmacı tarafından kabul görmektedir. Örneğin Ergut'a göre tarihçiler genellikle olan ile ilgilenirken birçok durumda olanının zaten o koşullarda zorunlu olarak olması gerektiğini varsayarak işlevselci açıklamalara yönelmektedir.¹⁰ Bu bakımdan Kafadar'ın kemalist pozitivizmin geç Osmanlı tarihyazımı üzerine etkisine ilişkin yorumu oldukça önemlidir. Kafadar'a göre çoğu milliyetçi entelektüel Osmanlı tarihinin geç dönemini, Türk ulus devletinin “kaçınılmaz” ve “muzaffarane” şekilde ortaya çıkış sürecinin arka planı olarak ele alarak, katı bir seçicilikle geçmişte sadece belli şeyleri aramaktadır.¹¹

Söz konusu “katı seçicilik” yani tarihsel anlatıya birşeyleri dahil ederken birşeyleri dışarıda bırakma aslında Nietzsche'nin “geçmişî yaşayanların ihtiyaçlarını karşılar hale getirmek” dediği şeyin ta kendisine karşılık gelmektedir.¹² Hem genç Türkiye ulus devletinin hem de farklı nedenlerle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak birer ulus devletlere dönüşen ülkelerin vatandaşlarına sundukları “siyasetin hizmetindeki tarihsel anlatıda” ulus devlet öncesi çok-uluslu imparatorlukların heterojenliğini kaybetmesi ya “vücuda sirayet eden mikroplardan vücudun arınması” (Türk ulus devlet anlatısı) ya da “şanlı bir direniş sonrası kazanılan kutlu bir bağımsızlık” (Osmanlı'dan koparak ulus devlet kuran milletler) olarak lanse edilmiştir.¹³ Bu tür anlatılar Ranciere'nin “tarihçinin ölümlerin sözcüklerine karşı

⁹ Elias Canetti, 2004, s.171.

¹⁰ Ferdan Ergut, **Tarihin Hakikatleri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s.177. Ayrıca bu konuda bkz. Ferdan Ergut, “Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patikaya Bağımlılık”, **Praksis**, 2007, no. 17, ss. 159-173.

¹¹ Cemal Kafadar, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun**, İstanbul: Metis Yayınları, s.2019, s.42.

¹² Bu konuda bkz. S. Kracauer, **Tarih: Sondan Bir Önceki Şeyler**, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, 2014, s.93.

¹³ Kayalı'ya (2021, s.7.) göre “Arap tarihleri, ortaçağdaki Arap devletlerinin ihtişamından doğrudan on dokuzuncu yüzyılın sonları veya yirminci yüzyılın başlarındaki Arap ulusal bilincinin veya “Arap uyanışının” başlangıcına sığarak dört yüzyıllık Osmanlı yönetimini silme eğiliminde olmuştur. Buna göre, uzun Osmanlı dönemi boyunca Arap topraklarının geleneksel tarihleri, İstanbul veya İmparatorluğun geri kalanıyla olan bağlara çok az dikkat ederek siyasi, sosyal ve kültürel süreçleri izole

yükümlülükleri”¹⁴ dediği şeyi yerine getirmekten fazlasıyla uzak olup, Cleveland’ın da altını çizdiği gibi 1908 devriminden Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen yıllara savaş sonrası dönemin perspektifinden bakılmasına neden olarak, geç Osmanlı dönemini, milliyetçiliklerin oluşum aşaması ve imparatorluğun batışı ile ayrı ulus devletlerin doğuşuna hazırlık dönemine indirgemıştır.¹⁵

Teleolojik ve geçmişe dönük bir perspektifle yazılan tarih anlatılarına pek çok örnek gösterilebilir. Bu konuda Ferdan Ergut’un işaret ettiği üzere, devrimlerin neticesinden haberdar olan -ancak bu bilgisini yok sayıyormuş gibi davranan- tarihçi, olayların mevcut sonuca mecburen varacağı şekilde bir anlatı kurgular. Bu anlatı tarzı, Fransa’daki Jakobenleri, Rusya’daki Bolşevikleri, her adımı önceden tasarlanmış aktörler olarak resmeder. Aynı yaklaşımla, İttihatçıların Ermeni soykırımını ve Mustafa Kemal’in de Cumhuriyet düşüncesini en başından itibaren planladıkları öne sürülür; Mustafa Kemal’in bunu bir “milli sır” olarak sakladığı iddia edilir.¹⁶ Bu bakış açısına göre ayrıca tarih çok uluslu devletleri ölüme mahkûm ettiği için ulus devletler tarihin akışının zorunlu bir aşamasıdır ve bu nedenle çok uluslu imparatorluklar tarafından önerilen uluslarüstü ideoloji olarak imparatorluk milliyetçilikleri (Osmanlı bağlamında Osmanlıcılık) bir “ölü doğum” olup gerçekleşmesi imkânsız bir proje olarak görülmüştür.

Temel hedef aslında katı bir eklektisizm ile belirli verileri öne sürerek okuru bu çizgisel anlatıya ikna etmektir. Tarihçinin anlatısında olaylarda gerçekte olmayan bir süreklilik algısı yaratılmakta, Tekeli’nin sözleriyle söylersek, “anlatı yoluyla

bir şekilde ele almıştır.” Osmanlı’dan koparak bağımsızlık kazanan devletlerin Osmanlı geçmiş algısı için bkz. Ahmet Özcan, Özhan Kapıcı, Yalçın Murgul, **Dünyada Osmanlı Tarih Yazımı – I**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020; Vacih Kavratanı, “20. Yüzyılın İlk Yarısında Lübnan’da Milliyetçi Düşünce ve Osmanlı İmgesi”, içinde Kemal H. Karpat, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, ss.381-403.

¹⁴ Jacques Ranciere, **Tarihin Adları: Bilgi Poetikası Alanında Bir Deneme**, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, s.10.

¹⁵ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2015, s.159-160.

¹⁶ Ferdan Ergut, 2021, s.137.

sürekliliğin kurulması” stratejisine başvurulmaktadır.¹⁷ Tarihçilerin sunduğu anlatılar çoğunlukla varsayımlara dayanmasına rağmen kullandıkları dil, bu varsayımsal niteliği gizleyerek otoriter bir tutum sergiler ve okuyucuların alternatif yorumlar geliştirmesine izin vermeyen bir anlatı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Tayfur Erdoğan’ın “mütereddit tarihçilik”¹⁸ kavramı önem kazanmaktadır. Bu yaklaşım tarihsel olayları bütün olasılıkları dikkate alınması, gerçekleşen olaylar dışındaki muhtemel senaryoların değerlendirilmesini, tarihin kritik anlarındaki belirsizlikleri ön plana çıkarılarak çoklu nedensellik çerçevesinde ele alınması imkan tanımaktadır. Bu tarihyazım metodolojisi böylece tarihsel süreçlerin daha kapsamlı ve çok boyutlu bir şekilde anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Hasan Kayalı’nın yorumları bu bakımdan son derece kritiktir. Kayalı’ya göre geç Osmanlı dönemini ulusal anlatıların belirleyici bakış açısından sıyırıp, önceden belirlenmiş ulus-devletlerin gebelik dönemi olarak görmemek gerekmektedir. İmparatorluk ve ulus-devlet arasında 1918 fay hattı boyunca keskin bir kırılma olduğu varsayımı, Ortadoğu’da ulus olmanın teleolojisini onaylayan “ulusal mücadele” gibi terminolojinin kullanımına ayrıcalık tanımıştır. Resmi ve ulusal tarihlerin bölgenin Osmanlı geçmişine yaklaşımı, sadece Birinci Dünya Savaşı yılları ve hemen sonrasına ulus-merkezci bakış açılarıyla değil, aynı zamanda Osmanlı saltanatını baskıcı olarak gayrimeşrulaştırma eğilimleriyle de sorunludur. Bu değerlendirmenin bir sonucu olarak, Osmanlı devletinin sömürgeci değilse bile ulusun hapisanesi olarak görülmesi, geriye dönük ve anakronik bir nitelemedir.¹⁹

¹⁷ İlhan Tekeli, **Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s.61.

¹⁸ A. Teyfur Erdoğan, “Açık Tarihçilik: Tarih İnşasında Tartışmalı Konular - Yeni Eğilimler - Yeni İmkânlar”, **Cogito**, Sayı :73 (Bahar 2013), s.426.

¹⁹ Hasan Kayalı, **Imperial Resilience The Great War’s End, Ottoman Longevity, and Incidental Nations**, California :University of California Press, 2021, s.6-7.

Çok-uluslu imparatorlukların çöküşü ulus devletlerin ortaya çıkışı ile tarihyazımında yukarıda ifade edilen bakış açısından ve “teleolojik”, “retrospektif” yaklaşımlardan payını en çok alan konulardan biri de emperyal milliyetçilik ideolojileri olmuştur.²⁰Avusturya-Macaristan İmparatorluğu için *Gesamtnationalismus*, Osmanlı İmparatorluğu için Osmanlıcılık/Osmanlılık²¹adı verilmiş olan bu tür uluslarüstü (supranational) imparatorluk kimliği inşa etmeyi amaçlamış projeler, tarihyazımında uzun süre ihmal edilmiş, ölü doğum olarak yorumlanmış ve küçümsenmiştir. Örneğin Abdullah Şimşek’e göre imparatorluk bağlamının savaş sonrası siyasi topluluklar, yani ulus-devletler hayal etme ve inşa etme projeleriyle uyumsuz olduğu düşüncesinin sonucu olarak, Türkiye’deki resmi tarih anlatısı geriye dönük olarak Osmanlı’nın son dönemini, Türk milliyetçiliğinin tek geçerli çözüm olarak kendini kabul ettirdiği, çatışma ve bölünmenin damgasını vurduğu bir dönem olarak sunmuştur.²²

Türk tarihinin gidişatının açık olduğu ve imparatorluğun son on yılında modern bir Türk ulus-devletine doğru ilerlediği anlatısı ile sağlam bir Türk milliyetçiliği tezi üretilmiştir. Dahası, Türk milliyetçiliğinin aksine, Osmanlıcılık ve İslami ulusal kimliğin modern olmadığı düşünüldüğünde, Türk modernliğine giden yolun çok etnikli, çok dinli ve geri kalmış olarak algılanan Osmanlılıktan ulusal olarak uyanmış, laik bir Türklüğe geçiş olduğu düşünülmüştür. Bu tür yorumlar muazzam ve karmaşık bir gerçekliğe düzen getirmiş olsa da, son derece indirgemeci olup dar olayları ve koşulları farklı açılardan kavramanın önünde ciddi engeller oluşturmuştur. Örneğin ulus-devlet oluşumunu tarihin nihai sonucu olarak görmek ve Türk milliyetçiliğini tek uygulanabilir

²⁰ Emperyal milliyetçilik kavramının ayrıntılı çözümlemesi için bkz. Krishan Kumar, **İmparatorluk Tasavvurları: Beş Emperyal Devlet Dünyayı Nasıl Şekillendirdi?**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2024.

²¹ İttihad-ı Anasır, Osmanlılık, İttihad-i Osmani de Osmanlıcılık kavramı yerine sıklıkla kullanılır. İlber Ortaylı ve Niyazi Berkes Osmanlıcılık yerine Osmanlılık tabirini kullanmayı tercih ederler. Bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.62; Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, ss.393-401.

²² Abdullah Şimşek, **Ottoman Nationalism in Transition from Empire to Republic: 1908–1931**, Copenhagen: Palgrave Macmillan, 2024, s.11.

ve dolayısıyla kaçınılmaz hareket tarzı olarak görmek Suna Kili'de²³örneğine rastlanacak şekilde Osmanlıcılığın “modasının geçtiği” ya da sadece bir “fantezi” olduğunu görüşünün ileri sürülmesiyle sonuçlanmıştır.²⁴ Michelle Ursula Campos tarihyazımında Osmanlıcılığa yönelik geleneksel yaklaşımı şu sözlerle eleştirmektedir:

Şaşırtıcı bir şekilde, “Osmanlı milleti” yaratımının bu faal ve dinamik süreci (millet-i Osmaniyye) modern Ortadoğu tarihinin kenarında kaldığı kadar geniş anlamda imparatorlukların ve milletlerin tarihinin de kenarında kalmaktadır. Geç Osmanlı tarihi üzerine neredeyse her kitabın, bir 19. yüzyıl projesi olarak emperyal bağlılığın geliştirilmesinden (Osmanlılık veya Osmanlıcılık) bahsetmesi gerçeğine rağmen, Osmanlıcılık büyük ölçüde azımsanmış, ya sadece bir resmi devlet projesi ya da İslamcı veya Türk etnik milliyetçiliğinin çekirdeği olarak düşünülmüştür.²⁵

Uzun süre tarihyazımında egemen olan ulus devleti tek meşru siyasi devlet yapılanması olarak görerek imparatorlukları norm dışı olarak kabul eden yaklaşımların yerini hem genel olarak imparatorluk olarak tanımlanan siyasi yapılara,²⁶ hem de özel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik yeni yaklaşımlar ve bakış açılarının alması ve geleneksel anlatıları aşındırması sonucunda bu tür imparatorluk projelerine yenilikçi perspektifler ile yaklaşılmaya başlanmıştır.²⁷ Örneğin Cohen son yıllarda sayısı gittikçe artan tarihi incelemelerde Osmanlıcılığın az sayıda kişiden oluşan elit kesimin ve devlet çevrelerinin dışındaki kişiler arasında çok az rağbet gördüğü ve gayrimüslimlerin Osmanlıcılığın ileriye taşınmasına yönelik programlarda nadiren yer aldığı şeklindeki

²³ Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1995, ss.177-186.

²⁴ Abdullah Şimşek, 2024, s.11.

²⁵ Michelle Ursula Campos, **Osmanlı Kardeşler: Erken Yirminci Yüzyıl Filistin’inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012, s.14.

²⁶ Örneğin bkz. Jane Burbank, Frederick Cooper, **İmparatorluklar Tarihi: Farklılıkların Yönetimi ve Egemenliği**, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011; Karen Barkey, Mark Von Hagen, **İmparatorluk Sonrası : Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları**, İstanbul: Versus Kitap, 2011; Stephen Howe, **İmparatorluk**, Ankara: Dost Yayınları.

²⁷ Örneğin bu konuda bkz. Abdullah Şimşek, **Ottoman Nationalism in Transition from Empire to Republic: 1908–1931**, Copenhagen: Palgrave Macmillan, 2024; Michelle Ursula Campos, “Imperial Citizenship At The End Of Empire: The Ottomans in Comparative Perspective”, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, 37(3), 2017, s. 588-607. Ayrıca genel olarak imparatorluk kavramına bakış açısının değişmesiyle Osmanlı tarihyazımında yaşanan etkili dönüşüm için bkz. Alan Mikhail ve Christine M. Philliou, “The Ottoman Empire and the Imperial Turn”, **Comparative Studies in Society and History**, 54/4 (2012), ss. 721-745

varsayımın artık geçerliliği olmadığını savunmaktadır.²⁸ Stefano Tagliya'ya göre Osmanlılık teleolojik bir yaklaşım uygulanarak, başarısız olmaya mahkûm, işe yaramaz bir kavram olarak basitçe bir kenara atılmamalıdır.²⁹

Teleolojik ve retrospektif tarihyazımının gücünü yitirmesinde ve Osmanlıcılığa yönelik yeni bakış açılarının ortaya çıkmasında çeşitli etno-dinsel unsurların Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatin göstergesi olarak kabul edilen Osmanlıcılığa yönelik yaklaşımlarını analiz eden çalışmaların daha incelikli hale gelmesinin önemli bir payı vardır.³⁰ Ayrıca milliyetçilik kavramlarına verilen tüm farklı entelektüel yanıtların ve tepkilerin sahadaki gerçek etkisini analiz etmek veya değerlendirmek çok zor olmasına rağmen bunların genellikle keskin bir karşıtlık ve net bir bölünme dünyası sunan Osmanlı sonrası anılar, edebi eserler ve akademik araştırmaların çoğunda temsil edildiği kadar net ve doğrusal olmadığına yönelik çalışmaların artmasıyla genel olarak etnik milliyetçiliğin gücü de sorgulanmaya başlanmıştır.³¹

William W. Haddad'a göre Osmanlı bağlamında milliyetçiliğe ilişkin yapılan çalışmalardaki en önemli sorun ulus inşası sürecini “kaçınılmaz”, “değişmez” ve “arzu

²⁸ J. P. Cohen, **Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sedarat Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı**, çev. Feyyaz Şahin, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.s.10.

²⁹ Stefano Taglia, “Ottomanism Then and Now: Historical and Contemporary Meanings: An Introduction”, **Die Welt des Islams**, 56 (2016), s.283.

³⁰ Aslında benzer “daha incelikli hale gelme” durumuna Osmanlı tarihçiliğinin katettiği mesafenin artışıyla birçok meselede rastlanmaktadır. Bu konuda bkz. Donald Quataert, Baki Tezcan, **Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa'at Ali Abou-El-Haj'a Armağan**, İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf, 2012; haz. Mustafa Armağan Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak:Gerileme Paradigmasının Sonu, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011; O. Bouquet, “From Decline to Transformation: Reflections on a New Paradigm in Ottoman History”, **OA**, 60/60, 2022, ss. 27-60.

³¹ Bu konuda bkz. Çağdaş Sümer, “Milliyetçi Teleolojiyi Aşmak: Osmanlı İmparatorluğu ve Karşılaştırmalı Milliyetçilik Çalışmaları”, **Alternatif Politika**, Cilt. 5, Sayı. 1, (Nisan 2013), ss.1-27; Janet Klein, “Kurdish Nationalists And Non-Nationalist Kurds: Rethinking Minority Nationalism and The Dissolution of The Ottoman Empire, 1908–1909”, **Nations and Nationalism**, Cilt 13, Sayı:1, (January 2007), ss.135-153.; Vangelis Kechriotis, “On The Margins Of National Historiography: The Greek İtihaççı Emmanouil Emmanouilidis- Opportunist Or Ottoman Patriot?”, içinde (ed.) Amy Singer, Christoph Neumann, Selçuk Aksin Somel, **Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries (SOAS Routledge Studies on the Middle East)**, Routledge: 2010, ss.124-142.

edilir” olarak görme eğilimidir. Avrupa seküler milliyetçiliği kavramı çerçevesinde ele alınan milliyetçilik Osmanlı İmparatorluğu’nun tebaası olan halklara ve vilayetlere uygulanamayacak kadar dar olmasına rağmen Batılı akademisyenlerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu topraklarından ulus-devletlerin ortaya çıkışını anlamaya çalışırken, kendi teorik çerçevesini Osmanlı İmparatorluğu’na dayatmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma sürecini ele alan çalışmaların, yerli halkların bu süreç hakkında ne düşündükleri ve bu düşüncelerle nasıl hareket ettikleri açısından yeniden incelemeleri zorunludur.³² Deniz Ali Uyan Osmanlı tarihyazımında, imparatorluğun büyük dönüşümüne ilişkin çalışmaların çoğuna hakim olan iki ana kategorik sorundan birinin milliyetçi teleoloji olduğunu savunurken,³³ Blumi de bu revizyonist yorumlara katılarak Osmanlı İmparatorluğu’nun son 50 yılındaki olayları etno-milliyetçilik paradigmasının dışında anlamak ve geçmişi okumak için çok daha karmaşık bir yöntem geliştirmek çağrısında bulunmaktadır.³⁴

I. Amaç ve Sınırlılıklar

Bu araştırma, milliyetçi amaçsallık ve geriye dönük tarih yazımını eleştirerek, 1908-1914 yılları arasında farklı grupların gazetelerinde yer alan çeşitli Osmanlıcılık yaklaşımlarını incelemeyi amaçlamaktadır. 1908 Devrimi’nden sonra hem sayıca hem de etki bakımından güçlenen Osmanlı basınına odaklanarak, farklı gruplara ait gazetelerdeki Osmanlıcılık yaklaşımları analiz edilecektir. Çalışma, Osmanlı devrim basınına Osmanlıcılığın “müzakere platformu” olarak ele almakta ve yeni tarih

³² Haddad, W. W., Ochsenwald, W., “Nationalism in the Ottoman Empire”, içinde **Nationalism in a Non-National State : The Dissolution of the Ottoman Empire**, W. W. Haddad, W. Ochsenwald (ed.), Columbus: Ohio State University Press, 1977, s. 297.

³³ Deniz Ali Uyan, *Historicizing The Nationalization in Albanian Provinces: Divergent Strategies, State-Formation, and Geo-Political Competition*, Koç Üniversty, Graduate School of Social Sciences and Humanities, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022, s.2.

³⁴ Isa Blumi, **Reinstating the Ottomans: Alternative Balkan Modernities: 1800–1912**, New York: Palgrave Macmillan, 2011, s.186.

yazımının metodolojisini takip ederek, 1908 Devrimi sonrası farklı grupların gazetelerindeki Osmanlılık yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir.

Bedross Der Matossian'a göre anayasanın tekrar yürürlüğe girmesinden hemen sonra etnik grupların gazetelerindeki haber ve köşe yazıları imparatorluğun farklı unsurlarının temsilcisi iddiası ile öne çıkan gazeteci/yazarların Osmanlı vatanı çatısı altında birarada yaşamak için ortaya koyduğu farklı siyasi tahayyülleri analiz etmek için zengin bir veri kaynağı oluşturmaktadır.³⁵ 1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi Osmanlı ideolojisinin ön görmüş olduğu farklı unsurların Osmanlı vatanı çatısı barış içinde birarada yaşamasına dair müzakerelerin başlangıç noktası, Birinci Dünya Savaşının başlangıcının ise Osmanlıcılığa ilişkin müzakerelerin çöküş dönemi olarak görüldüğü bu çalışmada, Osmanlıcılığa dair yeni sembollerin, tahayyüllerin ve söz dağarcığının ortaya çıkmasıyla Osmanlı ulus inşasında kökten yeni bir evreyi temsil eden bir zaman dilimi olarak 1908-1914 yıllarına odaklanılmaktadır.

Osmanlıcılığa dair müzakereler Osmanlı meclisi dışında³⁶ en çok farklı gruplara ait gazeteler aracılığıyla yürütülmüş, bu dönemde Osmanlı basını ortak bir Osmanlı kimliği yaratmanın ana üslerinden biri haline gelmiştir. Devrim sonrası basında kendi “eşitlik”, “kardeşlik” ve “millet” tanımlarını kabul ettirmek için birbiriyle mücadele eden, çatışan söylemler ve farklı siyasi vizyonlar öne çıkmıştır. Çatışan söylemler ana akım Osmanlı basını ile etnik basın arasında Osmanlı kimdir? Osmanlılık ideolojisi ne vaad etmektedir? gibi soruların sorulduğu ve cevaplandığı, kıyasıya bir mücadelenin yaşandığı halk katılım forumlarından biri haline gelmiştir.³⁷ 1908 devrimi sonrasında basın, söylemler kurmak ve bunları biçimlendirmenin yanı sıra hükümet ile halk

³⁵ Bedross Der Matossian, **Parçalanın Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s.93.

³⁶ Osmanlıcılığa ilişkin müzakereleri özellikle Osmanlı meclisinde yapılan konuşmalar üzerinden analiz eden bir çalışma için bkz. Anastasia Ileana Moroni, *Une Nation Impériale: Construire Une Communauté Politique Ottomane Moderne Au, École des Hautes Études en Sciences Sociales*, 2013.

³⁷ Bedross Der Matossian, 2016, s.93.

arasında aracı olmuş, kitleler ile siyaset arasında bağlantı kurmuş, toplumun tüm kesimlerinde endişe ve kafa karışıklığının yaygın olduğu devrim sonrası kırılğan dönemde halkı eğitime ve disipline etme rolünü de üstlenmiştir.³⁸

Campos'un değerlendirmesine göre, 1908 Devrimi sonrasında çok dilli Osmanlı basını önemli bir platform haline gelmiştir. Bu platform, imparatorluk vatandaşlarının hak ve sorumluluklarının farklı biçimlerde tartışılmasına imkan sağlamış, kamu görevlilerinin suistimallerini ele almış ve çeşitli vatandaşlık anlayışlarını yansıtmıştır. Örnek olarak, gayrimüslimlerin zorunlu askerlik meselesi basında tartışılmış, yayınlanan açık mektuplarla imparatorluk vatandaşlığı hakkında olumlu ve olumsuz görüşler dile getirilmiştir. Kendini 'halkın sesi' olarak konumlandıran basın, devrim sonrası karışık dönemde, kamuoyunu Osmanlı kimliği konusunda etkilemeye çalışmıştır.³⁹

Burjuva değişiminin temel dinamiklerinden birinin kamuoyu olması göz önüne alındığında, 1908 Devrimi'nin basına sunduğu en büyük fırsat, kitleleri “halk” kavramı etrafında birleştirme olanağıdır. Yöneticiler bu dönemde, iktidarlarının meşruiyeti için “halk” kavramına ve desteğine muhtaçtır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu 'halk' yaratma süreci, söylem ve ideoloji üzerinden yürütülmüştür. Bu bağlamda Osmanlı basını, çeşitli ideolojik görüşlerin yarıştığı ve farklı söylemlerin dolaştığı bir alan olarak, 'halk'ı şekillendirecek fikirlerin hem çatıştığı hem de uzlaştığı bir zemine dönüşmüştür.⁴⁰ François Furet Fransız devriminde belirleyici aktörlerinin toplumsal gruplar olduğu fikrine karşı çıkarak devrimci krizin gerçek aktörlerinin toplumsal sınıflardan çok kelimeler olduğunu öne sürmüştür. Furet'e göre Fransız devrimi bir söylemler

³⁸ Bedross Der Matossian, 2016, s. 98.

³⁹ Michelle Ursula Campos, 2012, s. 18.

⁴⁰ Craig Calhoun, “Imagining Solidarity: Cosmopolitanism, Constitutional Patriotism, and the Public Sphere”, **Public Culture** 14, no. 1 (2002), s. 153; Ohannes Kılıçdağı, The Bourgeois Transformation And Ottomanism Among Anatolian Armenians After The 1908 Revolution, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005, s.3.

çatışması olmuş, “özgürlük”, “eşitlik ve “adalet” gibi anahtar ifadelere yüklenecek anlamın kontrolü için verilen bir mücadeleye dönüşmüştür.⁴¹ Jeremy Popkin de Fransız Devrimi üzerine yaptığı çalışmasında Furet’e benzer şekilde devrim sonrası dönemde “özgürlük”, “eşitlik”, “kardeşlik” gibi kavramların birer soyut kavram olmaktan çıkıp siyasetin pratik gerçekliği içerisine dâhil olduğunda nasıl farklı insanlar için farklı anlamlara gelmiş olduğunun altını çizmiştir.⁴²

1908 devrimi sonrasının devrimci Osmanlı basını da bu çalışmada bu bakımdan yani “söylemler çatışması” olması ve Osmanlıcılığın “müzakere forumu” olması bakımından incelenecektir. Osmanlıcılığın ima ettiği özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi anahtar ifadelere yüklenecek anlamın kontrolü için verilen mücadelenin alanı Fransız devrimi sonrası nasıl Fransız basını olmuşsa, benzer şekilde 1908 devrimi sonrası Osmanlı bağlamında da çok dilli Osmanlı basını olmuştur. Dolayısıyla bu durum 1908 devrimi için de geçerlidir. Devrimin temel sloganları etno-dinsel gruplar için birer slogan olmaktan çıkıp gündelik siyaset içinde somutlaştıkça Osmanlı basını devrimin resmi ideolojisi olarak görülen Osmanlıcılığa ilişkin ortaya çıkan yeni düzendeki bu çelişkilerin ve anlayış farklılıklarının sergilendiği bir sahne hâline gelmiştir.⁴³

Dolayısıyla bu çalışmada Osmanlı basınındaki farklı gruplara ait gazeteler üzerinden 1908 devriminin egemen/resmi ideolojisi olan Osmanlıcılığın devrim sonrası çalkantı ortamında ve dönemin hızla değişen siyasi atmosferinde, çıkarlarını ve kimliklerini müzakere eden farklı etno-dinsel gruplar tarafından basın üzerinden nasıl ifade edildiğine odaklanılarak farklı Osmanlıcılık vizyonları/yaklaşımları üzerinde durulacaktır. Aslında dönemin egemen siyasi hareketi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti

⁴¹ Francois Furet, **The French Revolution: 1770-1814**, New Jersey: Wiley-Blackwell, 1996; François Furet, **Devrim’in Yorumu: Fransız Devrimi’ne Üç Yaklaşım Biçimi**, çev. Ahmet Kuyaş, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2023.

⁴² Jeremy D. Popkin, **Yeni Dünyanın Başlangıcı: Fransız Devrimi’nin Yeni Tarihi**, çev. Gamze Karaca, Ankara: Fol Kitap, 2023, s.24.

⁴³ Christine M. Philliou, **Türkiye: Tarihe Muhalif Bir Geçmiş**, çev. Dara Elhüseyni, Ankara: Fol Kitap, 2022, s.99-100.

(İTC) de diğer etno-dinsel unsurlar da kendilerini vatanseverlik ve vatana sadakat ile özdeş olarak görülen Osmanlıcılığa adanmış olarak lanse etmiş ve Osmanlıcılığa ve Osmanlı kimliğine bağlılıklarını sürekli dile getirmişlerdir. Ancak devrimci söylemle (hürriyet-eşitlik-kardeşlik) eklemlenen emperyal millet yaratma ideolojisi olarak Osmanlıcılık farklı çıkar gruplarında farklı şekillerde anlaşılmış ve vaadleri farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu farklı yorumlama durumu sadece farklı unsurlar için değil aynı etno-dinsel kimlikleri paylaşan aynı unsura dâhil olan kişiler için de geçerlidir. Bu bakımdan hem etno-dinsel unsurlar arasında hem de etno-dinsel unsurlar içinde farklı Osmanlıcılık versiyonları savunulmuş ve müzakere edilmiştir.

Bu çalışmanın çıkış noktalarından biri Furet'in yolunu açtığı devrim sonrası döneme “söylemler çatışması” olarak yaklaşılması olduğu kadar Ohannes Kılıçdağı tarafından kaleme alınmış olan *Milliyetçiliğin Emekleme Çağında Bir Kimlik Edinme Çabası: Osmanlıcılık* makalesinin girişinde sorulan bir sorudur. Kılıçdağı, Osmanlı Devleti'nin, kimi zaman yavaş kimi zaman hızlı olmakla birlikte toprak ve nüfus kaybetmeye devam ettiğini ve Osmanlıcılığın bir söylem ve politika olarak ortaya çıkışından yaklaşık bir yüzyıl sonra imparatorluğun tamamen dağıldığını hatırlatarak, uzun vadeli, kalıcı bir proje olarak Osmanlıcılığın beklenen sonucu vermediğini savunup “acaba bunun sebeplerinden biri Osmanlıcılığın farklı kişi veya gruplar tarafından farklı algılanması olabilir mi? Başka bir deyişle, bir tane ‘Osmanlıcılık’ mı var yoksa farklı ‘Osmanlıcılıklar’ mı söz konusu?”⁴⁴ diye sormuştur. Bu sorunun cevabı bu çalışma açısından kesin bir evettir. Furet'in devrim sonrası çalkantılı siyasi atmosferi çözümlemek için kullanmış olduğu “söylemler çatışması” modeli, devrim sonrası dönemin resmi ideolojisi olan Osmanlıcılığın farklı gruplar için farklı anlam ifade ettiği ve Osmanlıcılığa yönelik farklı Osmanlıcılık söylemlerinin ortaya çıktığı düşünülürse

⁴⁴ Ohannes Kılıçdağı, “Milliyetçiliğin Emekleme Çağında Bir Kimlik Edinme Çabası: Osmanlıcılık”, **Toplumsal Tarih**, 2007, s.162.

asında Osmanlı basını üzerinden Osmanlıcılığa ilişkin yapılan müzakereleri çözümlemek için de oldukça işlevseldir.

Çalışmanın çıkış noktalarından bir diğeri ise kamuoyunu şekillendirmek ve yeni fikirleri kabul edilebilir kılmak için gerekli olan farklı kültür ve siyaset düzeyleri arasındaki etkileşim ve müzakere sürecinin Osmanlı devrimci basını üzerinden incelemesinin oldukça eksik kalmış olmasıdır. Adamiyyat'ın da belirttiği gibi anayasacılık ve millet inşası gibi süreçler açık ve net bir sistem değil ancak zamanla gelişebilecek organik bir yapıdır.⁴⁵ Millet, bir kez ortaya çıkıp sabitlik kazanan bir toplumsal entiteden ziyade, üyelerinin sürekli onu tahayyül etmesine muhtaç olan ideolojik bir süreç, bir oluşumdur ve müzakereyi gerektirmektedir. Bu çalışmada iddia edilen devrim basınının bir müzakere sürecinin ajanı olduğu ve Osmanlıcılığın, Osmanlı milletinin ve kimliğinin tanımlandığı, İTC'nin savunucusu olduğu Osmanlıcılık versiyonu ile etno-dinsel grupların Osmanlıcılık ideolojisine dair farklı yaklaşımların ifade bulduğu alan olduğudur. Geleneksel görüş, devrimin ardından gazetelerin ortaya çıkışı ve işleyişini anayasal hareketin özelliklerinden ya da sonuçlarından biri olarak yansıtarak gazetelerin yeni anayasal düzene ifade kazandırdığı çeşitli yollara daha az dikkat etmiştir. Başka bir deyişle, gazeteler yalnızca “olanların kaydedicisi” olarak görülmüş, dönemin gelişmelerinin bileşenleri olarak incelenmemiştir.

Bu çalışmada 1908-1914 yılları arasında vuku bulan ve etno-dinsel gruplar açısından yoğun tartışma zaman dilimini temsil eden bir dönemde basının Osmanlıcılık ideojisi ve Osmanlı kimliğine ilişkin ideolojik “inşa” ve “müzakere” sürecinde başat bir rol oynadığı savunulmakta, gazeteleri yalnızca olanların kaydedicisi olarak gören çalışmalar sorunsallaştırılmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) 1908 devrimi

⁴⁵ N. Nabavi, “Spreading the Word: Iran's First Constitutional Press and the Shaping of a ‘New Era’”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, 14:3; 2005, ss. 307-321.

sonrası en güçlü siyasi çıkar grubu olarak öne çıkması ve Osmanlıcılığın İttihatçılığa özgü bir versiyonu olan haktan çok göreve, eşitlik ve adaletten çok “ittihada” (birliğe) vurgu yapan merkezîyetçi ve nüfuz edici bir hegemonik Osmanlıcılık söylemini dolaşıma sokması sırasında yararlandığı en önemli propaganda aracı imparatorluğun dört bir yanına yayılan ittihatçı gazeteler olmuşken, kendi Osmanlıcılık ideolojisi ve kimlik tanımlarını yapan ve ittihatçı Osmanlıcılığının hegemonyacı söylemine, karşı-hegemonik Osmanlıcılık söylemleriyle direnen Ermeni ve Arnavut’ların bu propagandaya karşı koyduğu en önemli araç da “etnik basın”⁴⁶ olarak da tanımlanan gazeteler olmuştur. Etnik gruplar, basından ittihatçı Osmanlıcılığının hegemonyacı söylemine karşı çıkmak için oldukça faydalanmış ve bu konuda başarılı da olmuşlardı

1908 devrimi merkezi siyasetteki iç mücadeleler, taşradaki direniş ve isyan hareketleri ile iki dış savaşta kristalize olan farklı sosyo-politik çatışmaların vuku bulduğu yeni bir devrim anını teşkil etmiştir. Bu çalışmada 1908 devriminin, kapitalizmin uzun ve sancılı gelişimi ve devlet ve toplumun dönüşümü içindeki önkoşulları ve sonuçları bakımından bir burjuva devrimi olarak kavramsallaştırılabileceği savunulmaktadır. Aslında 1908 devrimi’nin niteliği, Osmanlı-Türk tarih yazımında burjuva devrimi tartışmalarıyla aynı döneme denk gelen en tartışmalı konulardan biridir. Kadir Selamet *The Role and Impact of the 1908 Revolution in the Socio-Political Transformation of the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyo-Politik Dönüşümünde 1908 Devriminin Rolü ve Etkisi)* başlıklı tezinin “Literature on the 1908 Revolution” (1908 Devrimi Üzerine Literatür) isimli bölümünde 1908 devriminin niteliği hakkında farklı yaklaşımlar üzerine durmuştur. Selamet’e göre 1908 devrimi literatürü, 1908 devrimini sistematik olarak burjuva devrimi çerçevesine oturtmasa da, geçmişten bugüne yapılan çalışmalar, devrim sonrası süreçteki toplumsal ve siyasal çatışmaları, muazzam sosyo-politik değişimi,

⁴⁶ Etnik basın ifadesini Matossian (2016, s.98)’ın çalışmasından ödünç alarak kullanıyorum.

farklı siyasal vizyonları ve farklı siyasal ve toplumsal aktörlere ilişkin ufukları verimli bir şekilde ortaya koymayı başarmıştır.⁴⁷

Günümüzde hala Hanioglu'na referans ile 1908'de yaşananları bir askeri darbe olarak tanımlayan çalışmalara rastlamak şaşırtıcı olmasa da,⁴⁸ güncel çalışmalar daha çok 1908'de yaşananları burjuva devrimi kategorisine sokarak, devrimin farklı yönlerine odaklanan verimli ve çok katmanlı tartışmalar ortaya çıkarmıştır. Farklı perspektiflerden beslenen yeni çalışmalar, farklı arşiv materyalleri, parlamento kayıtları, baskın olmayan grupların gazeteleri veya onların anlatıları gibi çoklu kaynakları kullanarak yeni tartışma alanları yaratmıştır. Bu çalışmalar, yeni boyutları keşfederek ve yeni kaynaklar kullanarak mevcut literatüre katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmalar, devrim sonrası süreçteki toplumsal ve siyasal çatışmaları, muazzam sosyo-politik değişimi, farklı siyasal vizyonları ve farklı siyasal ve toplumsal aktörlerle ilgili ufukları ortaya koymuştur.

Fatma Müge Göçek'in makalesinde örneğine rastlanan türde 1908 sonrası süreçte tüm menfi gelişmeleri sıralayarak pejoratif bakış açısıyla devrimin mirasını tamamen reddetmeye yönelik çalışmalar⁴⁹ güncel çalışmalar tarafından eleştirilerek aşındırılmıştır. Örneğin Keith David Watenpaugh, 1908'den bu yana geçen yüzyılda devrimin tarihyazımını “merhametsiz” olarak tanımlayarak devrimin olumlu mirasını ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Watenpaugh' göre en genel hatlarıyla, 1908 devrimine ilişkin tarihsel literatür, devrimin başarısız olduğu, çünkü bunun bir burjuva “aşağıdan devrimi” değil, bir “yukarıdan devrim” olduğu iddiasına dayanmaktadır.

⁴⁷ Kadir Selamet, The Role and Impact of the 1908 Revolution in the SocioPolitical Transformation of the Ottoman Empire, Koç University, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2024,s.30.

⁴⁸ Örneğin bkz. Necati Alkan, **Osmanlı'da Gayrisünni Müslümanlar: Nusayrilere Yönelik Misyoner ve Devlet Algıları**, Fol Kitap,2024,s.253.

⁴⁹ Fatma Müge Göçek, “What Is The Meaning Of The 1908 Young Turk Revolution? A Critical Historical Assessment in 2008”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı:38 (Mart 2008), ss.179-214.

Watenpaugh'a göre tarihyazımında sıklıkla ileri sürüldüğü üzere, 1908 Devriminin başarısızlığının ardındaki nihai suçlular Osmanlı halkları ve onların modernleşmeyi benimseme ve dini şovenizmin anti-modern dürtülerini ya da milliyetçiliğin merkezkaç çekimini reddetme konusundaki isteksizlikleridir. Ayrıca 1908'in sözde "başarısızlığı" 1908 devriminin normatif Avrupa burjuva devrimlerinin yolunu yalnızca yüzeysel olarak izlediği iddiasına dayanmaktadır. Geleneksel kanıya göre 1908 sonrası yaşananlar, Osmanlı sivil ve askeri bürokrasisinin zirvesindeki reformcular -özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri- ile Tanzimat sonrası dönemde yetişen eski kuşak reform yanlısı bürokratlar arasındaki bir iç mücadeleden ibarettir. Buna göre, devrimin yeterince devrimci olmayan doğası, kısmen Osmanlı eski rejimine yeterince meydan okuyabilecek ve onun yerini alabilecek bir sınıfın yokluğundan ya da cılız doğasından kaynaklanmaktadır.⁵⁰

Osmanlı dönemine ilişkin her türlü değerlendirmeyi Batı Avrupa'nın gelişim yörüngesinden ödünç alınan teorik bir deli gömleğine sokan, Anıl Varel'in deyimi ile "metodolojik özgücülük ile gerçekliğin sınırlarını zorlayarak"⁵¹ 1908 devrimini "hükümet darbesi" olarak tanımlayan, devrimin askeri-bürokratik bir grubun devrimci bir dönüşüm olmaksızın devleti "yukarıdan" kurtarma çabası olduğunu ileri süren⁵² ya da "tamamlanmamış bir devrim" olduğunu iddia eden ⁵³çalışmalar Uçar'ın da vurguladığı gibi burjuva devriminin özelliklerine yönelik kıstasların değişmesi ile geçerliliğini büyük oranda yitirmiştir:

⁵⁰ K. D. Watenpaugh, **Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class**, Princeton: Princeton University Press, 2012, s. 58-59.

⁵¹ Anıl Varel, "Metodolojik Özgücülük İle Gerçekliğin Sınırlarını Zorlamak: 'Batı (Fransa) - Türk Devrimi'

Kıyaslamaları ve Jön Türk Devrimi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 76, No.3, 2021, ss.651- 680

⁵² Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları.

⁵³ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki: 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019, s.; Sungur Savran, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu," **11. Tez**, no. 1 (1985).

Türkiye'nin geçiş dönemi üzerine yapılan çalışmalar oldukça eskimiş kuramlardan beslenmektedir. Türkiye'de tarih yazımının ilgi göstermediği daha yeni bir literatür bugün bize bir çok kıstasın artık gereksizleştğini göstermektedir. Devrimci dönüşümler sırasında eski rejimin yöneticileriyle işbirliği yapılabilir, spesifik olarak bir sınıf fail veya devrik olmayabilir, tabandaki desteğin varlığı ve bu desteğin niteliği tartışılabilir, yani bir değişim yerine belli bir süre devam eden bir transformasyon olabilir, bu dönüşümün sonunda da devlet aygıtı genişleyebilir ve demokratikleşme de tartışılabilir. Bunların hiçbirinin varlığı ya da yokluğu, hele ki burjuva devrimlerini, devrim olmaktan çıkarmaz. Jon Türk Devrimi tarih yazımının hala kullanmakta olduğu bu kıstasların çoğu bugün budanmıştır ve üzerimizdeki gereksiz bir yük haline gelmiştir.⁵⁴

1908 devrimine ilişkin dikotomik kategorizasyonlar yapmak yerine, burjuva devrimini kriz, devrim ve restorasyon anlarını içeren bir süreç olarak yeniden formüle etmek, 1908 Devrimi'nin ve İkinci Meşrutiyet döneminin daha iyi anlaşılmasını ve devletin dönüşümünün önceki aşamalarıyla bağlantısının kurulmasını sağlamıştır.⁵⁵ Burjuva devrimleri kavramını, birincil faileri açısından tanımlamak yerine, devrimlerin sermaye birikiminin, teritoryal olarak sınırlanmış egemen merkezlerinin yaratılması ve konsolide edilmesi süreci üzerindeki etkileri çerçevesinde yeniden ele alan “sonuççu” yorumu, ülke içi ve uluslararası veçhelerini ve neticelerini anlamak için daha uygun bir çerçeve sağlayarak, kavrama yönelik revizyonist ve siyasal marksist eleştirileri boşa düşürmüştür.⁵⁶

⁵⁴ Önder Uçar, “Türkiye’de Tarih yazımı ve Burjuva Devrimleri: Bazı Gereksiz Kıstaslar”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sayı 16, Yaz 2013, s. 178; Ayrıca bkz. Önder Uçar, *The Historiography Of Young Turk Revolution And The Problem Of Bourgeois Revolutions*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011.; Yaşar Ayaşlı, **Türkiye’de Burjuva Devrimleri ve Liberal-Kemalist Tarih İdeolojisi**, Yeni Zamanlar Sahaf, 2014.

⁵⁵ Aytekin, Tanzimat rejiminden itibaren tüccarlar, toprak sahibi sınıflar ve merkezi bürokrasinin de dahil olduğu yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıkışına ve bunların 1908 Devrimi'nin ortaya çıkmasındaki rolüne vurgu yapmıştır. E. Atilla Aytekin, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu, 1703-1908: Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında,” içinde (ed.) Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, İstanbul: Yordam Yayınları, 2015, ss.39–87; Ayrıca bkz A. Uslu Kamp; E. A. Aytekin, “Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında,” içinde (ed.) Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, İstanbul: Yordam Yayınları, 2015.

⁵⁶ Alexander Anievas, Kerem Nişancıoğlu, **Batı’nın Egemenliği Nasıl Kuruldu? Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri**, Çeviren: Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, 2020, s.198.

Devrimci bir moment olarak dönem, farklı stratejik grupların iktidar bloğunun bileşimi ve siyasi toplumun tanımı için, yani merkezi siyasi iktidarı ele geçirmek veya farklı bölgelerde alternatif bir iktidar tabanı yaratmak için yarıştığı ve imparatorluğu çözülmeye götüren iki büyük savaşta kristalize olan uluslararası rekabetle çakışan bir dizi devrimci durumu içermiştir.⁵⁷ Başka bir deyişle, döneme farklı sınıf ve stratejik grupların egemenlik ve sömürü için işbirliği ve çatışmalarının sürdüğü rekabet damgasını vurmuştur. İkinci Meşrutiyet döneminde, stratejik bir grup olarak İTC bir koalisyon ortağı olarak ya da tek başına iktidarı elinde tutmuş ve yeni bir rejim inşası programıyla devlet kurma sürecinin motoru olmuştur. İTC, yoğun çabalarına rağmen, programını imparatorluğun her yerinde hayata geçirecek tutarlı bir rejim yaratamamıştır.⁵⁸

İTC'nin yeni bir rejim inşa etme stratejileri, hem kendilerini iktidara taşıyan koalisyonun farklı ve birbiriyle çelişen stratejik gündemleri, hem emperyalist ve irredantist bir karakter taşıyan dış güçlerin uluslararası jeopolitik baskıları,⁵⁹ hem de önceki rejimlerden miras kalan sınıfsal güç dengeleri ve siyasi çatışma dinamikleri tarafından kısıtlanmıştır.⁶⁰ Dahası, yeni rejim inşası stratejileri hem merkezi hem de taşra düzeyinde yeni sosyo-politik çatışma dinamikleri de yaratmıştır. İTC merkezileşmeden, Osmanlılaştırmaya, asimilasyondan entegrasyon, şiddet ve taviz vermeye kadar çok çeşitli rejim inşa stratejilerini uygulamaya koymuş, birçok tarih çalışması bu çoklu stratejiyi “Türkleştirme” kavramı çerçevesinde ele alarak indirgeyici bir yaklaşım sergilemiştir.

⁵⁷ Önder Uçar, 2013, s. 150.

⁵⁸ Deniz Ali Uyan, 2022, ss.149-153.

⁵⁹ Bu konuda bkz. Gregor Schöllgen, **Emperyalizm ve Denge: Almanya, İngiltere ve Şark Meselesi**, İstanbul: Kronik Kitap, 2022.; Marian Kent, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2013; Ali Akyıldız, Zekeriya Kurşun, **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,; Jeremy Salt, **Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri**, Ankara: Tarih ve Kuram Yayınları, 2018.

⁶⁰ Bu konuda bkz. Çağdaş Sümer, **Düzenini Arayan Osmanlı: Eski Rejimden Meşrutiyet'e Osmanlı'da Siyasal Çatışma ve Rejimler**, Ankara: Yordam Kitap, 2023.

Literatürde Balkan Savaşlarının etkisiyle İTC'nin hızla Osmanlılıktan Türk milliyetçiliğine yöneldiğine yönelik yaygın kanı güncel çalışmalar tarafından giderek etkisizleştirmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar İTC tarafından Osmanlılığın en makul ve baskın seçenek olarak düşünülüp uygulandığına dair argümanlar giderek güç kazanmıştır. Örneğin Boyara göre “Balkan Savaşları’nın patlak vermesiyle birlikte imparatorluğun sorunsuz bir şekilde Osmanlılıktan çıkıp net bir şekilde tanımlanmış ve kabul edilmiş bir Türkçülüğe geçtiğini öne süren yaklaşım, Osmanlı’nın milliyetçiliğe geçişini açıklamak için Fransız Devrimi mecazının kabul edilmesi gibi bir kenara bırakılmalıdır.”⁶¹ Artık çok sayıda tarihçi İTC’nin Osmanlılık siyasetini terkettiği anlatısına itiraz etmekte ve Osmanlılığı İTC ideolojisinin baskın unsuru olarak kabul etmektedir.

Bu çalışma da İTC’yi Türk milliyetçisi bir örgüt olarak gören ve ulusal bir ajandası olduğunu iddia eden çalışmaların geçersizliğini onaylamakta ve İTC’nin siyasetinin Osmanlılık ile çerçevelenmiş olduğunu savunmaktadır. Ancak bu Osmanlılık Osmanlılığın yorumlarından sadece birisi olup bir söylem olarak hegemonik olarak dolaşıma girse de karşıt söylemler tarafından kısıtlandırılmış ve aşındırılmıştır. İTC kendisine özgü Osmanlılık yaklaşımını hegemonik hale getirmeye başaramamış güçlü bir muhalefet ile karşı karşıya kalmıştır.

İTC tarafından savunulan ve söylemsel açıdan dolaşıma sokulan hegemonik Osmanlılık için “İttihatçı Osmanlılığı”, “hâkim millet Osmanlılığı” ya da Ruben Safrastyan da örneğine rastlanan şekilde “osmanlılık ideolojisinin resmi yorumu”⁶² (official interpretation of political ideology of ottomanism) ifadeleri de rahatlıkla kullanılabilir. Ileana Moroni farklı osmanlılık versiyonlarını incelediği makalesinde “Turco-ottomanism” (Türk Osmanlılığı) ifadesini kullanır ve Türk Osmanlılığının

⁶¹ Ebru Boyar, 2023, s.29-30.

⁶² Ruben Safrastyan, “Committee Of Union And Progress: Official Interpretation Of Political Ideology Of Ottomanism (1908-1916)”, *Annali d’Italia*, No 36/2022.

ana özelliğinin “birliğe koşulsuz bağlılık” olduğunu savunur. Moroni’ye göre Yunanlılar Osmanlı birliğini millet aracılığıyla öngörürken, Bulgarlar birliği sadece anayasal hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasıyla mümkün görmekte, Türkler ise Osmanlı birliğinin sağlanması için Osmanlıların tek tip bir sadakati kabul etmesini istemektedir.⁶³ Moroni Turco-ottomanism için temsil gücü yüksek olduğunu düşündüğü bir meclis konuşmasını örnek verir:

Milletin her ferdi ilgilendiren yöntem, Osmanlılık dediğimiz tüzel kişiliğin tam olarak gerçekleşmesine, yani Osmanlılığın oluşturduğu unsurlar arasında var olan küçük antipatilerin ortadan kaldırılmasıyla bütün Osmanlı unsurlarının[bütün Osmanlı anâsırının mütecanis olması] homojenleşmesine bağlıdır. Yani bütün Yunan milletvekilleri bu kürsüye gelip bir Bulgar kilisesine saldırıldığını, neden saldırıldığını söylediklerinde ve bütün güçleriyle haykırdıklarında ya da tam tersi olduğunda, işte o zaman sorunun özü çözülmüş olacaktır.⁶⁴

Bu sürecin arzu edilen sonucu, farklı unsurların “ben sadece Osmanlıyım, başka bir şey değilim ve tüm mutluluğum Osmanlılığı benimsemektir, artık dışarıda başka bir özlemim yok” demesi olacaktır. O halde, arzulanan bu homojenleşme zoraki bir süreç değil, parlamenterlerden başlayarak tüm Osmanlıların arzu ve çabaları sonucunda elde edilecek bir şey gibi görünmektedir. Bununla birlikte, bu Osmanlıcılık anlayışının sonuçları açıktır: Yunanlıların Osmanlı milletine sadakatin millete sadakatten geçtiği iddiasının aksine, Türkler sadece tek bir sadakatin, tek tip bir Osmanlıcılığın olması gerektiğine inanmaktadır. Dolayısıyla, Türklerin yeni anayasal Osmanlıcılık anlayışı, devlet ile tebaası arasında doğrudan bir ilişki kurulmasını ima etmektedir. Ama bu öyle bir ilişkidir ki, önemli olan bireyin devlete boyun eğmesidir. Hasan Fehmi Efendi (Sinop) Osmanlı halkına şu sözlerin söylenmesi gerektiğini söylemektedir:

⁶³ Ileana Moroni, “The Transformation of Loyalties as a Continuous Process: Ottomanism and its Different Versions in the Aftermath of the Young Turk Revolution”, içinde (ed.) Dimitris Stamatopoulos, **Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire**, İstanbul: Isis Press, 2015, s.73

⁶⁴ Yusuf Kemal (Sinop): MMZC, d. 1, içt. sen. 1, inikat 22, s. 438

Bugün mutluluğu Osmanlı birliği içinde arayacaksınız. Bundan sonra başka yöntemler, başka özlemler size mutluluk yaşatmayacaktır. Bu özlemlerden vazgeçin. Osmanlı gibi yaşayacaksınız.' [Bulgarlardan ya da Yunan hükümetinden ne çıkarınız var? Tabi olduğunuz köklü, meşru ve egemen hükümete [Kadim meşru ve metbuun olan Hükümete tâbi olmalısınız] boyun eğmek zorundasınız. Vergi toplayacak, sizi askere alacak, adalet dağıtacak olan bu [hükümettir].⁶⁵

Sonra da şöyle devam eder “Anayasal bir hükümet var, adalet dağıtmakla yükümlüdür; şimdi adalet terazisini elimize alarak bir kez ilan etmek zorundayız: disiplin ve itaat içinde yaşayanlar iyi, mutlu ve refah içinde yaşayacaklar; [disiplin ve itaate] aykırı davrananlar şu ve şu şekilde cezalandırılacaklar.”⁶⁶ Türk milletvekillerinin “itaat” “ceza” vb. konulardan bahsetmeleri ve kullandıkları sert dil, Moroni’ye göre bu Osmanlılık çeşitlemesindeki otoriter tonlara işaret etmektedir. Türk milletvekilleri, Osmanlılığın kutsal ve bölünmez Osmanlı milletine kayıtsız şartsız bağlılık anlamına geldiğini diğer milletvekillerinden daha fazla vurgulamaktadır. Müslümanlar, açıkça olmasa bile Türk milletvekillerinin büyük çoğunluğu tarafından, devlete gerçekten sadık olan tek unsur olarak kabul edilmektedir. Genel olarak Müslümanların, hatta Türkçe konuşan Müslümanların Osmanlı devletiyle zaten doğrudan bir ilişkisi vardır ve sahip oldukları ya da olacakları herhangi bir sadakat duygusunun bu devlete yönelmekten başka bir olasılığı yoktur: Bir millet oluşturmazlar, askerlik hizmetiyle yükümlüdürler ve Jön Türkler tarafından önemi sürekli vurgulanan devletin resmi dili olan Türkçe’yi paylaşırlar.

Moroni bir Türk Osmanlılığının yanı sıra Osmanlılığın farklı versiyonları (different versions of ottomanism) olarak kategorileştirdiği farklı unsurlar arasındaki Osmanlılığa ilişkin farklı söylemsel Osmanlılık versiyonlarına da odaklanmıştır. Moroni’ye göre Yunanlılar, Bulgarlar ve Sırlar da birliğe ve onun beraberinde getirdiği ilkelere bağlılıklarını paylaşmakta, bu da görüşlerinin Osmanlıcı bileşenini

⁶⁵ Yusuf Kemal (Sinop): **MMZC**, d. 1, içt. sen. 1, inikat 22, s. 446.

⁶⁶ Yusuf Kemal (Sinop): **MMZC**, d. 1, içt. sen. 1, inikat 22, s. 447.

oluşturmaktadır. Öte yandan, milletvekilleri genel kabul gören ilkelerin özel tanımı, her birinin göreceli önemi ve nasıl uygulanması gerektiği konusunda fikir ayrılığına düşmektedir; kendi özellikleri ve milliyetçi gündemleriyle iç içe geçmiş olan bu anlaşmazlık, her grubun söylemindeki belirli çatlakları dışavurmaktadır.⁶⁷

Bulgar Osmanlıcılığı (bulgaro-ottomanism) sadece millet yoluyla birliği öngören Yunanlıların aksine, tüm unsurların ortak bir Osmanlıcılık içinde tam olarak erimesini öngörmektedir. Osmanlı birliği ancak hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasıyla mümkündür ve burada Bulgarlar, hak ve özgürlüklerden yararlanmanın birliğe bağlı olduğu şeklindeki Yunan görüşünü tersine çevirmiştir. Osmanlı-Sırp milleti adına konuşan Sava İstoyanoviç Efendi (Priştine), statükonun Anayasa'ya aykırı olduğu yönündeki Bulgar argümanını yinelemiş, Yunan olmayan Balkan Ortodoksları ise, hak ve özgürlükleri vurgulayıp, devrimin temsil ettiği kopuşu ileri sürerek, kendilerini modernleşmenin unsurları olarak anayasal Osmanlıcılığın gerçek savunucuları olarak tanıtmıştır.⁶⁸

Moroni'nin Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yapılan konuşmalar üzerinden kategorileştirdiği Osmanlıcılık versiyonlarına benzer bir şekilde birçok araştırmacı bir Türk Osmanlıcılığı dışında diğer etno-dinsel unsurların da Osmanlıcı projeye kendi gündemleri ile dâhil olarak farklı Osmanlıcılık versiyonlarını savunduklarını göstermişlerdir. Örneğin Selim Sezer'e göre Arap milliyetçiliği ve Osmanlıcılık hakkında kaleme aldığı çalışmada Pappe, "bu kişilerin Arapçı olduklarından çok Osmanlıcı olduklarını söyleyerek, onların temsil ettiği çizginin Osmanlıcılığın başka ve kuşkusuz hükümetin versiyonundan önemli ölçüde farklılaşan bir versiyonu olduğuna

⁶⁷ Ileana Moroni, 2015, s.71.

⁶⁸ Ibid, s.71.

işaret etmektedir.”⁶⁹Sezer’in “Osmanlıcılığın başka ve kuşkusuz hükümetin versiyonundan önemli ölçüde farklılaşan bir versiyonu” ifadesi Osmanlıcılığın farklı versiyonlarının altını çizen bu çalışma için son derece kritiktir. Kılıçdağı da Osmanlıcılığın farklı gruplar tarafından nasıl farklı algılanıp yorumlandığını ve farklı Osmanlıcılık versiyonlarının ortaya çıktığını şu sözlerle ifade etmektedir:

19. yy başında ortaya çıkışından imparatorluk yıkılana kadar geçen sürede Osmanlıcılık farklı şekillerde anlaşıldı. Örneğin merkezdeki bürokratların Osmanlıcılıktan anladıklarıyla taşra aydınlarının anladığı her zaman aynı şey değildi. Yahut bir Müslümanın Osmanlıcılıktan anladığı bir gayrimüsliminkinden farklı olabiliyordu. Daha da ötesi, Osmanlıcılığın algılanma ve anlatılma biçimi Müslümanların veya gayrimüslimlerin kendiçlerinde de farklılaşabiliyordu.⁷⁰

Tarihçiler Moroni’nin ifade ettiği Türk, Rum, Bulgar, Sırp Osmanlıcılığına Ermeni,⁷¹ Arap,⁷² Kürt,⁷³ Arnavut,⁷⁴ Yahudi⁷⁵ Osmanlıcılığını da dâhil etmiştir.

⁶⁹ Selim Sezer, Osmanlı Suriyesi’nde Islahat Tartışmaları Ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Suriye Siyaseti, Galatasaray Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2017, s.40.

⁷⁰ Ohannes Kılıçdağı, 2007, s.24

⁷¹ Ermeni Osmanlıcılığı için bkz. O. Kılıçdağı, The Bourgeois Transformation And Ottomanism Among Anatolian Armenians After The 1908 Revolution, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.; M. Koptaş, Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.

⁷² Arap Osmanlıcılığı giderek yaygınlaşan şekilde literatürde kullanılmaktadır. Örneğin Batrus Abu-Manneh’in (2016) makalesinin başlığı “Arap-Osmanlıcılarının Jön Türk Devrimi’ne Tepkileri”dir. Ayrıca bkz. W. L. Cleveland, **Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmancılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri**, İstanbul: Edebi Şeyler, 2018.; C. E. Dawn, **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, çev. Taşkın Temiz-Bahattin Aydın, İstanbul: Yöneliş, 1998.; D. Ekici, **Kurdish Identity, Islamism, and Ottomanism: The Making of a Nation in Kurdish Journalistic Discourse (1898-1914) (Kurdish Societies, Politics, and International Relations)**, Washington DC: Lexington Books, 2021.; G. Duman, The formations of the Kurdish Movement(s) 1908-1914: Exploring the Footprints of Kurdish Nationalism, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010.; H. Özoğlu, **Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği- Kimlik, Evrim, Sadakat**, çev. Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

⁷³ Kürt Osmanlıcılığı için bkz. D. R. Bajalan, **Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)**, çev. Burcu Yalçınkaya, İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2010.

⁷⁴ Arnavut Osmanlıcılığı için bkz. Stefano Taglia, “The Feasibility of Ottomanism as a Nationalist Project: The View of Albanian Young Turk Ismail Kemal”, **Die Welt des Islams**, 56 (3-4), (Kasım 2016).

⁷⁵ “Yahudi Osmanlıcılığı” ifadesine çok sayıda çalışmada rastlamak mümkündür. Örneğin Cohen (2017) kitabının dördüncü bölümünün başlığına “Anayasal Dönemde Yahudi Osmanlıcılığı” ismini verir. Fishman (2016) da “1911’de Meclis-i Mebusan’da Yapılan Siyonizm Tartışmasını “Yahudi Sorunu”nun Ortaya Çıkışı ışığında Anlamak” başlıklı makalesinde “Yahudi Osmanlıcılığı” tabirini kullanılır. Örneğin

Moroni başta olmak üzere çok sayıda araştırmacı tarafından formüle edilen etnik-dini kimliğin Osmanlılık çerçevesi ve kimliğiyle uyumlu şekilde dile getirilmesi olgusu Mebusan Meclisi'ndeki konuşmalar dışında en fazla çok dilli Osmanlı basınında yankısını bulmuştur. Farklı gruplara aidiyet hisseden Osmanlı gazetecileri Osmanlılık ve Osmanlı kimliğine ilişkin söylemlerini kendi gruplarının siyasi kaygılarını yansıtan ancak Osmanlılık ideolojisi ve kimliği ile doğrudan çelişmeyecek şekilde ortaya koymuştur. Etno-dinsel kaygı ve çıkarlarla dolayımlanmış farklı Osmanlılık versiyonlarının farklı gruplar ait gazeteler üzerinden analiz edilmesi çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır.

1908 devrimi sonrası emperyal ideoloji ve kimliğin müzakere edildiği matbuat birçok açıdan sınıflandırılabilirken bu çalışma için çok sayıda alternatif sınıflandırmadan en işlevsel olanın, devrim sonrası dönemde en baskın grubu oluşturan ve zamanla ana akıma dönüşecek olan İTC'yi destekleyen basın ağına karşı kendi karşı anlatısını inşa etmeye çalışan basın organları arasında bir ayrıma gitmek olduğu savunulmaktadır. Bu ayrım çizgisinde farklı taraflara düşen yayınların sınırlarının geçişken olduğunu ve bu ayrımın mutlak değil metodolojik bir ayrım olduğunu bilmek son derece kritiktir. Ana akım medya (mainstream) devletin ya da büyük sermaye sahiplerinin büyük miktarda çeşitli kitle iletişim araçları ile büyük miktarda insanı yönlendirmesiyle şekillenen yaygın ve hâkim olan düşünce akımı olarak tanımlanmaktadır. Bu terim, fikir ayrılıklarını da içeren ve insanları yaygın ve hâkim olan düşünce akımına yönlendirmeye çalışmayan karşı hegemonya tesis etmeye çalışan alternatif medya kavramıyla ayrıştırılır.⁷⁶ Bu çalışmada bu sınırların geçişkenliğine dair

bkz. s.101. Ayrıca bkz. M. Talbot, "Jews, Be Ottomans!": Zionism, Ottomanism, and Ottomanisation in the Hebrew-Language Press, 1890–1914", **Die Welt des Islams**, 56(3-4) 2016, ss. 359-387.; M. U. Campos, "Between 'Beloved Ottomania' and 'The Land of Israel': The Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine's Sephardi Jews, 1908-13", **International Journal of Middle East Studies** 37, no. 4 (2005): ss. 461–83.; S. A. Stein, , "Ottomanism in Ladino", **EUI RSC**, 2002/20.;

⁷⁶ Ana akım ve Alternatif basın kavramları için bkz. Linda Jean Kenix, **Alternative and Mainstream Media: The Converging Spectrum**, London: Bloomsbury Academic, 2011.

yoğun bir farkındalık olmasına rağmen bu ayrıma gidilmekte ve bu ayrımın işlevsel olduğu konusunda ısrar edilmektedir.

Bu bakımdan çalışma boyunca Osmanlıcılığın ana akım versiyonunu savunan ve bu çerçevede bir Osmanlı kimliği inşa etmeye çalışan İttihatçı basın “ana akım basın” olarak işaretlenecektir. Dönemin egemen siyasi hareketi olan ittihatçılığın giriştiği ve kitleleri mobilize etmekten manipüle etmeye kadar Osmanlı siyaseti açısından yeni bir siyaset tarzını hayata geçirdiği tarihsel dilimde kendisini doğrudan ya da dolaylı olarak destekleyen imparatorluk sınırları dâhilinde çok sayıda yayın organı olmuştur. Bu çalışmada anaakım (mainstream) siyaseti ve dolayısıyla Osmanlıcılığın anaakım (mainstreim) versiyonunu temsil ettiği savunulan ittihatçı gazetelerle, karşı hegemonik Osmanlıcılığı temsil ettiği savunulan ve etnik basında ifadesini bulan baskın olmayan unsurların karşı-hegemonik Osmanlıcılığı arasında metodolojik bir ayrım noktası tespit edilerek karşılaştırma yapılacaktır. Etno-dinsel unsurlardan Arnavutlar ve Ermeniler’in bazı yayın organları “karşı hegemonik Osmanlıcılığın” temsilcileri olarak görülmektedir.

Maza’ya göre bugün “Amerikan” adını verdiğimiz milletin ve üst kimliğin ortaya çıkışı, birçok halk arasında karmaşık ve uzun bir süreye yayılmış bir çatışma ve müzakere sürecinin sonucudur.⁷⁷ Tamamlanmamış bir emperyal millet inşa girişimi olarak Osmanlıcılık da 1908 sonrası dönemde birçok etno-dinsel unsur arasında karmaşık ve uzun bir süreye yayılmış bir çatışma ve müzakerenin konusu olmuştur. Osmanlı basını bu müzakere ve çatışmanın ana üslerinden birini temsil etmiş, gazetelerin sütunları Osmanlıları kendilerini hem osmanlılar hem de etno-dinsel tikelci grupların üyeleri olarak görmek ve imparatorluktaki mevcut siyasi tartışmaya çeşitli boyutlarda dâhil olmak konusunda cesaretlendirmiş, basında yapılan atıflar kamusal

⁷⁷ Sarah Maza, **Tarihi Düşünmek: Geçmişin Değişen Eşkâli**, çev. Çağdaş Sümer, Ankara: Fol Kitap, 2022, s.98.

dilin ana unsurları haline gelmiştir. İttihatçı gazeteciler İTC'nin takip ettiği siyasi gayenin “cins, mezhep farklarının fevkinde bir Osmanlılık hissi, bir Osmanlılık rabıta-i müşterekesi husule getirebilmek ve bu rabıtayı mümkün olduğu kadar kuvvetleştirmek” olduğunu vurgularken aynı zamanda bu rabitanın bir günde vücut bulamayacağını da kabul etmiş olmaktadır.⁷⁸

Muhtelif milletlerden, etnik kimliklerden ve din/mezheplerden oluşan heterojen Osmanlı “ailesi” basında sürekli dile getirilen kardeşlik söylemine karşın Philliou'un da ifade ettiği gibi kan bağına dayalı homojen bir aile kadar birbirine bağlı olamamıştır.⁷⁹ Basında hürriyet ve kardeşlik söylemleri aracılığıyla siyasi bir Osmanlı ailesini var etme çabaları Osmanlıcılığın lehine yeni fırsatlar sunarken aynı zamanda etno-dinsel gerilimlerin derinleşmesine neden olmuştur. Osmanlı basılı medyası “Osmanlı milletinin müzakere edilmesi”nde başrolü oynarken, emperyal milliyetçiliğin, elit milliyetçiliğinden halkın daha geniş kesimlerine yayılmasını da hızlandırmıştır. 1908 devrimiyle birlikte yeni kurulmuş meşrutî rejimin egemen elitleri kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kendilerini bir millet (Osmanlı Milleti) yaratmaya adanmışlar İmparatorluğun baskın etno-dinsel yani çekirdek grubunun (Türk-Müslüman) çıkarlarına uygun olarak hareket etmişlerdir.

Müslüman-Türk elitler tarafından ortaya konan tipik, dar Osmanlı milleti kavramının herkes tarafından tek makbul tanım olarak görüldüğünü söylemek mümkün değildir. Diğer kimlikleri daha kapsayıcı Osmanlı millet kategorisi içine hapsederek kendi amaçları doğrultusunda kitlesel destek kazanma ve kitleleri seferber etme hayalini gerçekleştireceklerine inanan ittihatçı elitler, politikalarını bu hat üzerinden hayata geçirmeye çalışmışlar, gazeteler, ittihatçı elitlerin Osmanlı milleti tasavvuru ile etnik gruplarının elitlerinin bu kimliğe yüklediği anlamlar arasında müzakereye olanak

⁷⁸ Hüseyin Cahit, “İttihat ve Terakki Fırkası”, **Tanin**, Sayı: 252, 13 Nisan 1909, s.1.

⁷⁹ Christine M. Philliou, 2022, s.101-102.

sağlamıştır. Ülkenin dört bir yanında okunan, okuyucu kitlesini birbirine bağlayan ve onlara ortak bir kimlik duygusu veren⁸⁰ gazeteleri amaçları doğrultusunda kullanabileceklerin yalnızca ittihatçılar olmadığı kısa zamanda ortaya çıkacaktır.

Yenilikçi bir yaklaşımla Dagmar Glass, Mısır edebiyat dergisi *al-Muqtataf* üzerine yaptığı öncü çalışmasında “müzakereyi” medya iletişiminin anahtar terimi haline getirmiştir. Glass, çoğu çalışmanın basını yalnızca tek yönlü bilgi aktaran monolojik bir kanal anlamında bir bilgi havuzu olarak ele almasını eleştirirken, basını kelimenin gerçek anlamıyla diyalojik bir “ortam” olarak ele almaktadır. Glass, Luhmann’ın muhatabın yanıtını da içeren diyalojik iletişim modeline atıfta bulunarak, gazete ile onun tüketildiği kamuoyu arasındaki etkileşimli ilişkiyi vurgulamaktadır. Glass, bir tartışma forumu olarak *el-Muktataf*’ın editörleri ve okuyucuları arasındaki etkileşimi inceleyerek gazeteyi bir “tartışma kulübü” olarak tanımlamıştır.⁸¹

Bu çalışmada 1908 sonrasında farklı Osmanlıcılık verisyonları sonrası dolaşıma giren söylemlere “söylemler çatışması” olarak yaklaşıldığı ve basının Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliğine yüklenecek anlam ve bu anlamda içkin olan tikel talep ve beklentiler için “müzakere ajanı” olarak görüldüğü düşünüldüğünde, Glass’ın ileri sürdüğü gazetecilerin birbirleri ile ve onun tüketildiği kamuoyu ile arasındaki etkileşimli ilişki modeline son derece uymakta olduğu görülmektedir.

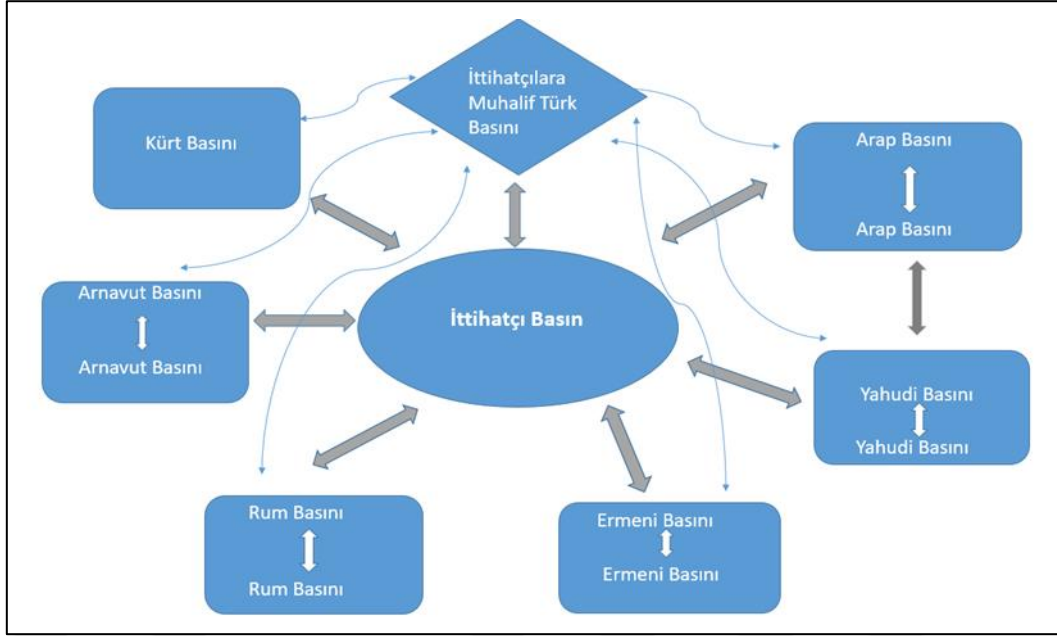
Okurlar sürekli olarak gazetelere mektuplar yazmış, gazeteler birbirleriyle daima ilişki ve müzakere içinde olmuştur. Gazeteleri diğer gazetelerden ve okurlardan yalıtılmış, tek yönlü bilgi aktaran “monolojik” bir kanal anlamında bir bilgi havuzu olarak ele alan çalışmaların aksine bu çalışma Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliğine

⁸⁰ J. D. Popkin, **Press, Revolution, and Social Identities in France, 1830–1835**, Pennsylvania: Penn State University Press, 2001.s.2.

⁸¹ Dagmar Glass, **Der Muqtataf Und Seine Öffentlichkeit: Aufklärung, Raisonement Und Meinungsstreit In Der Frühen Arabischen Zeitschriften kommunikation**, , 2 Volumes. Würzburg 2004.

ilişkin yaşanan tartışmaların “diyalojik” ve “ilişkisel” olduğunu savunmaktadır. Müzakerelerde dönemin devlet gücünü elinde tutan ana ittihatçı basın müzakerenin ana omurgasını oluşturmuştur. İttihatçı basınının müzakerelerin ana omurgasını oluşturduğu bu “diyalojik” ve “ilişkisel” modelde etnik basın kendi içinde monolitik olmaktan fazlasıyla uzaktır. Etnik basın bir yandan kendi cemaat içi gündemlerini belirleme ve yönlendirme işlevini üstlenmişken bir yandan imparatorluk siyasetinin en örgütlü gücü olan ittihatçı basınla müzakere içinde olmuştur.

Osmanlı Rum basını bu bakımdan örneğin bir yandan kendi içindeki Rumca’nın sadeleşmesine yönelik tartışmasına ortam sağlarken bir yandan da sürekli olarak ittihatçı basınla polemigi sürdürmüştür. Benzer durum Osmanlı Arnavut ve Ermeni basını için de geçerlidir. Arnavut basını Latin alfabesi ile Arap alfabesi taraftarlarının başını çektiği Osmanlı ve Arnavutçu ağa eklemlenen iki bloğa bölünmüşken, Ermeni basını için bölünme çok daha radikaldir. Taşnak, Hınçak gibi örgütlü Ermeni Partilerinin ülke geneline yayılan basın ağı hem birbirleriyle hem de partizan olmayan Ermeni basını ve İttihatçı gazetelerle sürekli olarak polemik içinde olmuştur. Yahudi basını içindeki temel bölünme ise Siyonist, Anti-Siyonist, Asimilasyon yanlısı, milliyetçi ve Sosyalist gazeteler içindeki çekişmelerde yankı bulmuştur. Dolayısıyla siyasi yönelimleri ne olursa olsun Rum, Yahudi, Arnavut ve Ermeni basını hem kendi içerisinde hem de ittihatçı basınla daima müzakere içindedir. Çok kaba bir genelleme ile söylemek gerekirse tartışmaların başını Osmanlılık ve Osmanlı kimliğinin çektiği müzakerelerin basındaki diyalojik ve ilişkisel şeması şu şekilde modellenebilir:

Şekil 1. Osmanlı Basınında Osmanlıcılığa İlişkin Müzakerelerin (Tartışmaların) İlişkisel/ Diyalojik Modeli

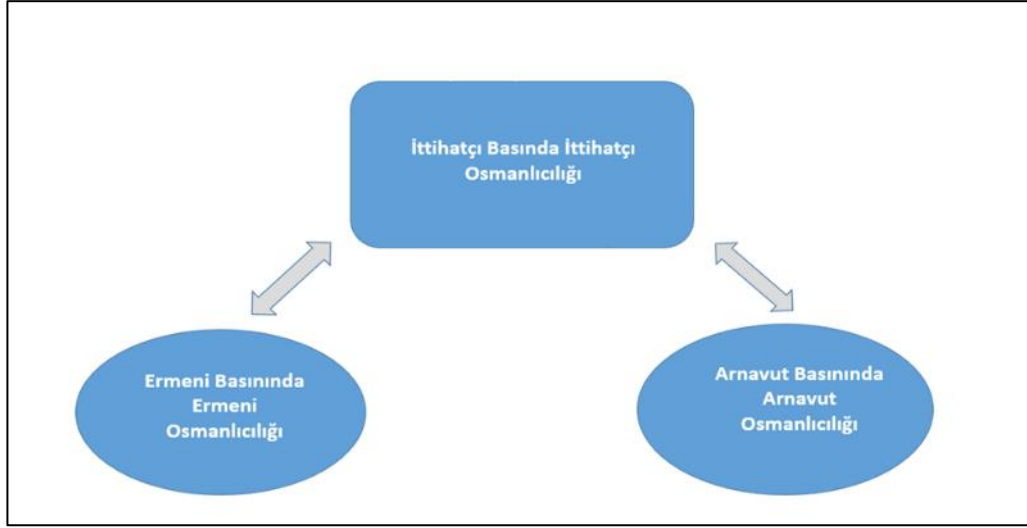
Ana omurgasını ittihatçı basın ağının oluşturduğu bu diyalojik modelde Yahudi basını ve Arap basını arasında yaşanan çok sert tartışmalar dışında etnik gazeteler arası polemiklere nadiren rastlanılmıştır. Bu durum kesinlikle etnik gazeteler arası polemiklerin olmadığını ima etmemekte, ana yönelimin etnik basın içi⁸² ve ittihatçı basınla yaşandığına işaret etmektedir. Zekeriya Kurşun, basın üzerinden yaşanan tartışmaları sıraladıktan sonra sadece Türkler ile Arapların birbirlerini eleştirdiklerini söylemenin yanlış olacağını, aynı zamanda Türkler’in Türkler’i, Araplar’ın da Arapları eleştirdiğini söyledikten sonra önemli bir uyarıda bulunmuştur: “Özellikle Arap vilayetlerinde hükümet memurları veya belediyelere yapılan her eleştiri merkezde

⁸² Örneğin Yaran Ben Naeh, “Jön Türk Devrimi’nin Ardından Siyonist Mücadelenin İstanbul’daki Yahudi Basınında Yansıması, 1908-1918” başlıklı makalesinde Yahudi basının kendi içindeki mücadeleyi “bir muharebe alanı olarak Yahudi basını” (2016, s.208) sözleriyle ifade etmiştir. Cohen’e göre (2017) Osmanlı Yahudileri artık Siyonist ve anti-Siyonistler, sosyalistler ve özgürlükçüler, yeni rejimin destekçileri ve tutucu kesim olarak birbirinden ayrılmıştır. 1908 devriminden sonra Osmanlı Yahudileri arasında farklı siyasi inanç ve düşüncelerin çoğalması, Yahudi Osmanlıcılığına ilişkin yeni ve birbiriyle çatışan tanımların öne çıkmasına neden olmuştur. Devrimden sonraki dönemde Yahudilerin kendi içindeki çatışmalar üzerine başka çalışmalar için bkz. Abigail Jacobson, **From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule**, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011; M. U. Campos, “Between ‘Beloved Ottomania’ and ‘The Land of Israel’: The Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine’s Sephardi Jews, 1908-13”, **International Journal of Middle East Studies** 37, no. 4 (2005): ss. 461–83.; L. A. Fishman, **Jews and Palestinians in the Late Ottoman Era, 1908-1914: Claiming the Homeland**, Edinburg: Edinburgh University Press, 2019.

İttihatçılara yapılmış kabul ediliyordu.”⁸³ İttihatçı basının hemen hemen tüm etno-dinsel grupların gazeteleri ile müzakerede ana omurgayı oluşturması aslında bu durumla ilgilidir. Etnik basından vali başta olmak üzere hükümet yetkilileri ve başka askeri/sivil bürokratlara yapılan eleştiriler, ya da öne sürülen talepler bu sivil/askeri bürokratların çoğu zaman İTC ile ilişkili olması nedeniyle bizzat İTC’nin kendisine yönelik yapılmış eleştiriler olarak kabul edilmiş ve eleştirilerin de taleplerin de İTC’ye yönelik olduğu algısı, İTC ile ilişkili gazeteleri bu eleştirilere ve taleplere yanıt vermek zorunda hissettirmiştir.

Şekil 1’deki ilişkiel/diyalojik modelin kapsayıcılığı son derece geniş olduğundan konunun sınırlandırılması gerektiği açıktır. Birkaç nedenden dolayı Osmanlılık müzakeresinin ana amurgasını oluşturduğu iddia edilen ittihatçı basına karşı Arnavut ve Ermeni basını karşılaştırma için seçilmiştir. Bu seçimde dil sınırı, gazetelere ulaşmadaki güçlük, çoğu gazetenin taranamayacak düzeyde aşınmış olması gibi “zorunlu nedenler” kadar yapılan araştırmaların sonucunda farklı Osmanlılık söylemlerinin ifade bulduğu Arnavut ve Ermeni basınının çalışma açısından temsil gücü yüksek, verimli bir alan olduğu gibi öznel seçimler de etkili olmuştur. Çalışmada böylece ana omurgayı temsil eden İttihatçı basına karşı, karşı hegemonik Osmanlılık söylemlerini dolaşıma sokan Arnavut ve Ermeni basınıyla sınırlanarak ilişkiel/diyalojik model şu şekli almıştır:

⁸³ Zekeriya Kurşun, **Osmanlı Arapları: Hilafet- Siyaset Milliyet (1798-1918)**, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022, s.196.

Şekil 2. Bu çalışmanın sınırları açısından farklı Osmanlılık versiyonlarının Osmanlı basınındaki ilişkisel/diyalojik görünümü

1908-1914 arasında dönemin egemen siyasi hareketi olan İTC'nin kendisini bizzat “İttihat Terakki Cemiyeti neşriyatı” tarzı bir bildirim ile sözcüsü konumuna yükselten gazeteleri olduğu gibi böyle açık bir bildirimde bulunmadan dolaylı olarak destekleyen imparatorluk sınırları dâhilinde çok sayıda gazete olmuştur. Bu çalışmada anaakım (mainstream) siyaseti ve dolayısıyla Osmanlıcılığın anaakım versiyonunu temsil ettiği düşünülen İttihat ve Terakki gazetesi (84 sayı), *Şura-yı Ümmet* gazetesi (192-220 ve 140-1/140-122 arasındaki sayılar), *İtidal* gazetesi (76 sayı),⁸⁴*Peyman* gazetesi (36 sayı), *Tanin* gazetesi (Osmanlı İmparatorluğu’nun 1. Dünya Savaşı’na resmi giriş tarihi olan 11 Kasım 1914’e kadar olan tüm sayıları) ve *Hakikat* gazetesi’nin (240 sayı) yayınlanmış hemen hemen tüm sayıları taranmış, Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliğiyle ilişkili içerikler belirlenmiştir.⁸⁵Gazetelerin taranması sonucu belirlenmiş olan bu içerikler belirli temalar üzerinden Osmanlıcılık ideolojisi ve

⁸⁴ İtidal gazetesinin tüm sayıları Latinize edilerek yayınlanmış olup çalışma boyunca İtidal gazetesi için bu kaynak kullanılacaktır. Bkz. Ahmet Uçar, Selman Soydemir, Kemal Erkan, **Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909)** II Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

⁸⁵ Sayılan bu gazetelerin kaybolma, yayın yasağı, 31 Mart olaylarında *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazetesinin başına geldiği gibi olağanüstü gelişmeler nedeniyle yayınlanamamak gibi türlü sebeplerle tam bir arşivi mevcut olmayıp incelenen bazı sayıları arasında eksiklikler vardır.

kimliğine yönelik İttihatçı bakış açısını analiz etmek için kullanılacaktır. Bu gazeteler dışında çalışmaya zenginlik katmak ve İttihatçı basın ağında aslında birbirine palalel bir Osmanlılık ideolojisi ve kimliği “motifi”nin bulunduğunu göstermek için ayrıca *Mülkiye Mecmuası*, *İttihad* gazetesi, *Anadolu* gazetesi, *Aks-i Seda* gazetesi, *Neyyiri Hakikat* gazetesi, *Trabzon’da Meşveret* gazetesi, *Köylü* gazetesi, *Kızılırmak* gazetesi gibi İTC’ye yakınlığı ile öne çıkan gazetelerin de en az bir sayısı İttihatçılığın “hegemonik Osmanlılık” olarak isimlendirilen ideolojik pozisyonunu analiz etmek için kullanılacaktır. Erdal Kaynar Jön Türk süreli yayınlarının çalışmalarda sıklıkla alıntılanmış olsa da, doğrudan Jön Türk basınına yönelik araştırmaların nadir olduğunun altını çizmiştir. Halbuki Jön Türklerin politik aktivizminde gazete/dergi yayınlamanın önemli bir yeri olup, Kaynar’ın ifadesiyle Jön Türkler basını gerçeklik yaratan bir araç olarak algılamışlardır.⁸⁶

Karşı hegemonik Osmanlılık içinse Osmanlı Arnavut basını için Türkçe-Arnavutça yayın yapan *Arnavud* gazetesi (aralıklarla 74. sayıya kadar) ve *Doğru Söz* gazetesinin (aralıklarla 49. sayıya kadar) Türkçe sayfaları, Osmanlı Ermeni basını için ise aslında Ermenice olmasına rağmen 525.sayısından itibaren Türkçe başyazılar yayınlamış olan *Azâdâmârd* gazetesinin -bazı kayıp nüshaları nedeniyle sayılar arasında boşluklar mevcut- 525.- ve 1256. sayıları arasındaki Türkçe başyazıları⁸⁷ ve Fransızca yayın yapan *La Patrie* (toplam 208 sayı) gazetesi taranmış ve Osmanlılık ideolojisi ve kimliğine yönelik içerikler belirlenmiştir. Belirlenmiş bu içerikler belirli temalar üzerinden analiz edilecektir.

⁸⁶ E. Kaynar, “The Almighty Power of the Written Word. Political Conceptions of the Press at the Turn of the 20th Century”, içinde (ed.) Nathalie Clayer, Erdal Kaynar **Penser, Agir Et Vivre Dans l’Empire Ottoman Et En Turquie**, Louvain: Peeters, 2013, s.155.

⁸⁷ Papazyan (2024,s.68) anılarında *Azâdâmârd* gazetesinin Türkçe başyazısının editörlüğünü Sarkis Srents (Sarkis Hovhannes Kılıçyan)’ın üstlendiğini belirtmiştir.

Etnik basından seçilen bu ikişer gazetenin en önemli özelliği aynı etnik grup içindeki farklı siyasi yelpazeyi temsil etmeleridir. *Arnavud* gazetesi Arnavutçuluğun ön planda olduğu bir Osmanlıcılığı öne çıkarırken, *Doğru Söz* gazetesi Arnavutçu kimliğini Osmanlı kimliğine ikincil kılmakta ve ittihatçı ağa yakın durmaktadır. Ermeni cemaati içinde *Azâdâmârd* Taşnak Partisi'nin Ermeni milliyetçiliğinin Sosyalizm ve Osmanlıcılıkla harmanlanmış “partizan” basınıni temsil ederken, *La Patrie* gazetesi görece daha bağımsız ve Osmanlıcılıkla daha uyumlu bir Osmanlıcılık versiyonunu savunmuştur. Bugüne kadar yapılan alışmaların çoğu Arnavutları ve Ermenileri homojen bir “etnik grup” olarak kabul etmiştir. Vangelis Kechriotis'in İzmir Rumları üzerine tezinde önerdiği gibi, belirli grupları homojen olarak ele almak onlar arasındaki çeşitli sosyal profiller, görüşler ve çıkar gruplarını göz ardı etmekle sonuçlanmaktadır.⁸⁸ Bu çalışmada aynı etno-dinsel gruba ait birbirinden farklı siyasi çizgide ikişer gazetenin seçilmesiyle belirli grupları homojen yansıtmaya tehlikesi de ortadan kalkmış olmaktadır.

Özetlemek gerekirse, bu çalışma 1908 devrimi sonrası baskın bir ideoloji haline gelen Osmanlıcılığın bir uzantısı olarak, imparatorluk aidiyeti yaratma, derinleştirme ve genişletmeye yönelik devrimin hemen sonrasında zirveye ulaşmış olan süreci farklı gruplara ait (İttihatçı Basın- Arnavut Basını- Ermeni Basını) gazeteler merkeze alarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca Osmanlı basınıni imparatorluk bağlamına oturtturarak, basına Osmanlı yurttaşlığı bağlamında “müzakerelerin” yapıldığı bir alan olarak yaklaşılarak, farklı etnik-dini grupların savunduğu farklı Osmanlıcılık versiyonlarının birbiriyle rekabet halindeki söylemlerine odaklanmaktadır. Bu çalışma ayrıca Osmanlı basın tarihine “ana akım kamuoyu” ve “karşıt kamuoyları” kavramını

⁸⁸ V. C. Kechriotis, *The Greeks of Izmir at the End of the Empire A Non-Muslim Ottoman Community Between Autonomy and Patriotism*, Leiden Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Leiden, 2005.

yerleştirerek⁸⁹ imparatorluğun rekabet halinde birçok kamuoyundan oluştuğunu ve salt Türkçe gazetelere bakılarak bir “Osmanlı kamuoyundan” bahsedilemeyeceği iddiasıyla ilişkisel (rekabet halindeki kamuoylarının söylemlerini birbirleriyle ilişkilendirmek-karşılaştırmak) bir yaklaşım önermektedir. Bu çalışmada ayrıca Osmanlı/Türk basın tarihinin çoğulcu bir perspektifle yeniden ele ele alınması gerektiği Osmanlıcılık ideolojisine karşı farklı Osmanlı unsurlarının gazeteleri üzerinden gösterilerek çok sesli bir basın tarihi yazımı örneği sergilenmektedir. İmparatorluğun çok-dilli ve çok-kültürlü toplumsal ve kültürel gerçekliğinin bir yansıması olan Türkçe dışı dillerdeki matbuatın “ana anlatıya yapılan bir eklenti” olarak değil, mevcut ilişki ve etkileşim ağları içerisinde incelenmesi gereği ise bu çalışmanın eleştirel kalkış noktasını teşkil etmektedir.⁹⁰

II. Kuramsal Çerçeve ve Yöntem

Yusuf Akçura *Üç Tarz-ı Siyaset’de Osmanlıcılığı*, “ hükümet-i Osmaniye’ye tabi milel-i muhtelifeyi temsil ve tevhid ile bir Millet-i Osmaniye vücuda getirmek”⁹¹ şeklinde tanımlayarak, “millet-i Osmaniye vücuda getirmek” siyasetinin, “nesebi ve ırki olmaktan ziyade, taleb-i vicdaniyeye müstenid” Fransız tipi milliyetçiliğe göre kurgulandığını vurgulamak suretiyle, Osmanlıcılığın aslında bir tür milliyetçilik (civic nationalism)⁹² olduğuna dikkat çekmiştir.⁹³ 1908 devrimi sonrasında dönemin resmi

⁸⁹ Bu ayrımı iç kamuoyu-kamusal alanlar, karşıt kamuoyları-kamusal alanlar gibi kavramlar kullanarak yapan bazı istisna çalışmaları için bkz. B. D. Matossian, **Parçalanan Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete**, çev. Renan Akman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016; Herve Georgelin, **Smyrna’nın Sonu: Kozmopolitizmden Milliyetçiliğe**, İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008.

⁹⁰ Metin Yüksel, “Sunuş:Osmanlı İmparatorluğu’nda Farsça, Süreli Yayınlar”, **Kebikeç**, S:52, 2021, s.31; Ayça Baydar Reyhanoğulları, “Osmanlı Basın Tarihini Çokkültürlülük Ekseninde Yeniden Düşünmek: Karamanlıca Basını”, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, 10-2022.

⁹¹ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara: Andaç Yayınları, 2015, s. 167.

⁹² Civic nationalism terimini “anayasal milliyetçilik” ya da “vatandaşlık milliyetçiliği” olarak çevirmek mümkündür. Bu tür bir milliyetçilik her vatandaşın kendi çıkarının toplumun ortak iyiliğine bağlılıkla desteklendiğinin kabulüyle oluşan açık, gönüllü bir siyasi toplulukta yaşamayı önerir. Bu şekilde kavram,

ideolojisi olan Osmanlılık, güçlü bir düşünür veya düşünürler grubu tarafından sistemleştirilmiş fikri bir yapı değildir. Bu itibarla Osmanlılığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü muhafaza edebilmek için etnik kimlik taleplerini aşmaya veya en azından belli bir düzeyde tutmaya çalışan her türlü pratik ve düşünceyi tanımlamak için geniş anlamıyla bir imparatorluk milliyetçiliği/teritoryal milliyetçilik olarak görmek gerekir.

Bir territoryal imparatorluk milliyetçiliği (anayasal milliyetçilik/ vatandaşlık milliyetçiliği) olarak Osmanlılığı merkeze alan bu çalışmada 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir literatür meydana getiren “milliyetçilik kuramları”ndan ve özellikle bu kuramlar içinde sıklıkla kendisine yer bulan “millet inşası” yaklaşımlarından faydalanılacaktır. Milliyetçilik kuramlarının kendisini daha çok dilsel, tarihsel-kültürel olarak homojen olarak gören ve belirli bir “etnisite” çekirdeği üzerinden inşa edilen etnik gruplara yönelik olduğu düşünülürse milliyetçilik kuramlarının emperyal bir milliyetçilik olan Osmanlılık ve emperyal bir kimlik olan Osmanlı kimliğinin analizi için kullanılıp kullanılmayacağı sorusu üzerinden itiraz edilebilir. Bu olası itirazın iki noktada haksız olacağı düşünülmektedir. Birincisi imparatorlukların sonuna ilişkin karşılaştırmalı bir eserde tartışıldığı gibi imparatorlukla millet arasındaki nesnel ayrımlar oldukça belirsizdir hatta “imparatorluklar” çoğu zaman “millet” gibi, milletler de imparatorluk gibi davranır.⁹⁴ Hasan Kayalı ve diğerlerinin editörlüğünde kalame alınan *Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World* (İmparatorluktan Ulusa: Modern Dünyanın Oluşumuna İlişkin Tarihsel Perspektifler) başlıklı derleme kitabı, çalışması için çıkış

Jurgen Habermas'ın “anayasal vatanseverlik” olarak adlandırdığı bir vatandaşlık kavramını çağırıştırır. Terimin ayrıntılı incelemesi için bkz. Hilly Moodrick, Even Khen, **National Identities and the Right to Self-Determination of Peoples: “Civic -Nationalism -Plus” in Israel and Other Multinational States**, Leiden : Brill, 2016.

⁹³ Mehmet Kaan Çalen, **Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2024, s.54.

⁹⁴ (ed.) Hasan Kayalı, Joseph W. Esherick, Eric van Young, **Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World**, Rowman: Littlefield Publishers, 2016.

noktası olarak kullanan Campos, Osmanlıcılığı merkeze alan çalışmasında milliyetçilik kuramlarına başvurarak, aslında emperyal bir topluluk olarak milleti tahayyül etmenin, ifade etmenin ve harekete geçirme sürecinin ciddi bir kavramsal, ideolojik hatta dilsel uğraşın sonucu olduğunu ve bu süreçte Osmanlı emperyal-milleti (imperial nation) inşası için farklı şekillerde de olsa “geleneksel” milliyetçiliği çağrıştıran biçimler ve söylemler benimsenmiş olduğunu savunmuştur.⁹⁵

Osmanlıcılığın en temel amaçlarından biri olarak görülen bir Osmanlı kimliği inşa etmeye yönelik girişimleri *Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908): Ahlak, İlim, Dil, Tarih ve Coğrafya* başlıklı kitapta inceleyen Eray Yılmaz’ın da çalışmasının kuramsal çerçevesini çizmek için “milliyetçilik kuramlarından” faydalandığı görülmektedir.⁹⁶ Brummette de osmanlı milleti yaratma projesinin milliyetçi bir dil olduğunu savunmuştur. Brummette’ye göre 1908 devrimi sonrasında milliyetçilik dili, tıpkı Avrupa’nın çeşitli devletlerinde kullanıldığı gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da kullanılmış, ancak ulus, genel olarak, sınırları azaltılmış ya da etnik ve dilsel homojenleşmeye sahip bir varlık olarak tasavvur edilmemiş, birçok topluluktan oluşan büyük, hantal bir imparatorluğun unsuru olarak tahayyül edilmiştir. Millete bağlılık yaratma sorunları, imparatorluğa bağlılık yaratma sorunlarından çok da farklı değildir.⁹⁷ Berger ve Alexei Miller’in de altını çizdiği gibi iki farklı siyasi örgütlenme biçimi olarak “imparatorluk” ve “ulus-devlet” arasındaki katı karşıtlık on yıllar boyunca tarih yazımına hâkim olmuş ancak son zamanlarda bazı yazarlar bu ikiliği sorgulamaya başlamıştır.⁹⁸ Örneğin Lieven’e göre imparatorluk ve ulus temel

⁹⁵ Michelle Ursula Campos, 2012, s. 17.

⁹⁶ Eray Yılmaz, *Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869 – 1908)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 5-7.

⁹⁷ P. Brummett, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm: (1908-1911)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.502.

⁹⁸ Stefan Berger, Alexei Miller, “Introduction: Building Nations In and With Empires: A Reassessment”, içinde **Nationalizing Empires**, (ed.) Stefan Berger, Alexei Miller, Budapest, Hungary: Central European University Press, 2015, s.2.

benzerlikleri paylaşabilir, hatta örtüşebilir.⁹⁹ Berger ve Alexei Miller bu konuda daha da ileri giderek imparatorluk bağlamı olmadan ulus inşası sürecinin anlaşılamayacağını iddia etmiştir:

Birincisi, uluslar imparatorluk kurmamışlardır, bunun yerine uluslar imparatorluklar içinde ve imparatorluklar arası rekabet bağlamında ortaya çıkmışlardır; ikincisi, ulus inşası imparatorluk bağlamı olmadan anlaşılamaz - bu durum imparatorluk çerperlerindeki ayrılıkçı ulus inşası projeleri için olduğu kadar imparatorluk merkezlerindeki ulus inşası süreçleri için de geçerlidir ve üçüncüsü, ulus inşası ve imparatorluk birbiriyle çok iç içe geçmiş süreçlerdir.¹⁰⁰

İmparatorluk literatüründe “emperyal millet” teriminin geçtiği yerlerde, bu terim bazen tüm tebaanın/vatandaşların tek bir ulus içinde topyekûn asimile edilmesi ve böylece aslında imparatorluğun bir ulus-devlete dönüştürülmesi gibi gerçekçi olmayan bir projeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Buna karşın, bu çalışmada “imparatorluk milleti/emperyal millet” terimi imparatorluk merkezinde tasarlanan ve uygulanan Osmanlı milleti inşası projesine atıfta bulunmak için kullanılmaktadır. Bu projeler hiçbir zaman bir imparatorluğun tüm tebaasını/vatandaşlarını ulus devlet benzeri homojen bir ulusa dahil etmeyi ve imparatorluğun tüm topraklarını ulusal toprak kavramına dahil etmeyi amaçlamamış, asıl amaç ayrılıkçı projelere karşı koyarak imparatorluğun kendi başına siyasi ve ekonomik varlık olarak varlığını sürdürmesi olmuştur. Bu projelerin savunucuları, imparatorluk karşıtı olmak yerine, mevcut imparatorluğun korunması ve daha da genişletilmesi ya da daha etkili hale getirilmesi için yeniden düzenlenmesine verdikleri destek açısından imparatorluk yanlısı olmuşlardır.¹⁰¹

Ayrıca ulusal kimlik gibi Osmanlı kimliğinin de “hayal edilmesi” ve “inşa edilmesi” gerekmektedir. Anderson, Gellner’e eleştirel bir gönderme yaparak ulusların

⁹⁹ Dominic Lieven, “Empires and their Core territories on the Eve of 1914: A Comment”, içinde **Nationalizing Empires**, (ed.) Stefan Berger, Alexei Miller, Budapest: Central European University Press, 2015, s.647.

¹⁰⁰ Stefan Berger, Alexei Miller, 2015, s.31.

¹⁰¹ ibid,s.4-5.

daha önce var olmadıkları yerlerde icat edildiklerini savunmaktadır. Anderson, ulusları ve yüz yüze gruplardan daha büyük olan diğer tüm toplulukları hayal edilmiş topluluklar olarak nitelendirerek toplulukların birbirlerinden özgünlükleriyle değil, “hayal edilme biçimleriyle” ayırt edileceği görüşünü ileri sürmektedir. Anderson’a göre uluslar hayal edilir:

Ulus sınırlı olarak hayal edilir, çünkü belki de bir milyar insanı kapsayan en büyüğünün bile, ötesinde başka uluslara mensup insanın yaşadığı esnek de olsa sonlu sınırlar vardır. Hiçbir ulus kendisini insanlığın tümü ile örtüşüyor olarak hayal etmez. En mesihçi milliyetçiler bile, sözelimi bazı çağlarda Hristiyanların baştan aşağı Hristiyan bir gezegen düşleyebildikleri gibi, insan ırkının bütün üyelerinin kendi uluslarına katılacağı bir günün rüyasını görmezler. Ulus egemen olarak hayal edilir, çünkü kavram, Aydınlanma ve devrimin İlahi olarak buyurulmuş mülklerinin meşrutiyyetini aşındırmakta olduğu bir çağda doğmuştu.¹⁰²

Benedict Anderson bu uzun süreci, yayıncılığın ve milli dillerin gelişimi üzerine temellendirip, genel bir adlandırmayla milliyetçilik olarak ifade ederken, Eric Hobsbawm, milliyetçiliğin bir bakıma tam anlamıyla görünür olmadan önce bir takım unsurlarla “ön bir süreç” yaşadığını ortaya koymuştur. Hobsbawm’a göre milliyetçiliğin kökenlerinde bulunabilecek dil, etnik köken, din, kutsal semboller, ait olma gibi unsurlar önemli olup, ancak yine de önce devletler ardından milliyetçi devlet politikalarının güdümünde milletler meydana gelmektedir. Bu süreç başlı başına “icat edilmiş” bir süreç olarak değerlendirilebileceği gibi, devletlerin milletleri meydana getirirken oluşturdukları gelenekler de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla Hobsbawm ilkçi ve özcü yaklaşımı görmezden gelmemiş, devletlerin bir takım geleneklerden faydalanarak milletleri inşa edebileceğini ifade etmiş, bir bakıma ilkçi-özcü yöntem ile millet inşası yöntemi arasında bir sentez meydana getirmiştir.¹⁰³

¹⁰² Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1995, s.21.

¹⁰³ Eric Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilikler 1780’den Günümüze Program, Mit ve Gerçeklik**, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, s.71, 101.; Eray Yılmaz (2020,s.7.) çalışmasında

Eğer ulus hayali bir topluluk ve aynı zamanda zihinsel bir yapı, en azından kolektif birlik ve eşitlik, sınırlar ve özerklik gibi tanımlayıcı unsurları içeren hayali bir fikirler bütünü ise, bu imge kişinin buna ikna olduğu, buna inandığı ve duygusal olarak özdeşleştiği ölçüde gerçektir. Bu hayali topluluğun, buna ikna olanların zihnine nasıl ulaştığı sorusuna yanıt vermek çok da zor değildir: Ağırlıklı olarak ulusal kültür anlatılarında, söylem içinde inşa edilmekte ve aktarılmaktadır. Dolayısıyla ulusal kimlik söylemin ürünüdür. Judson'ın da belirttiği gibi, son zamanlarda yapılan çalışmalar “milliyetçi” veya “milliyetler üstü” (supranationalism) anlatıların geliştirilmesinde gazetelerin veya yazılı basının önemine işaret etmiştir. Basın bu görüşe göre “milliyetçi hareketlerin kritik müttefikleri olup özellikle de yerel ve uluslararası olayları özellikle milliyetçi bir retorikle çerçeveleyen gazetelerdir.”¹⁰⁴ Bu durumda süreli basın, “on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında sistematik iletişimin en önemli biçimi”¹⁰⁵ olması bakımından özellikle ilgi çekicidir. Gazeteler “sadece haberlerin milliyetçi yorumlarını teyit etmek, pekiştirmek ve normalleştirmekle kalmamış”¹⁰⁶ aynı zamanda okuru imparatorluğa entegrasyon sürecine de yöneltmiştir. Bu yorum, basının sadece milliyetçi “merkezkaç kuvvetler” için değil aynı zamanda Osmanlılık gibi “merkezcil kuvvetler” için de kullanılabileceği çifte işlev yönüne gönderme yapmaktadır.¹⁰⁷ Dolayısıyla Pieter Judson'ın vurguladığı gibi, basının

Anthony D. Smith ve Eric Hobsbawm'ın milliyetçiliğe dair yaklaşımlarını inceleyerek Osmanlı kimliğini Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden analiz etmek için “ilkçi-özcü yöntem” ile “millet inşası” yönteminin her ikisinden de yararlanmıştı. Bu çalışma açısından ilkçi-özcü yaklaşım kullanılmayacak millet inşası yaklaşımları tercih edilecektir.

¹⁰⁴ Pieter M. Judson, “Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society? Nationalist ‘Frontiers’ in Rural Austria, 1880–1918”, içinde (ed.) Johannes Feichtinger, Gary B. Cohen, **Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience**, New York, Oxford: Berghahn Books, 2014, s.67.

¹⁰⁵ Robin Okey, “The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg Monarchy: 1867–1914” **Slavonic and East European Review** 85, no. 1, 2007, s.80.

¹⁰⁶ Pieter M. Judson, 2014, s.68.

¹⁰⁷ Merkezkaç ve Merkezcil kuvvet ifadeleri bu çalışma için son derece önemlidir. Merkezcil kuvvet terimi imparatorluk merkezi tarafından ortaya koyulan etno-dinsel grupları Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında toplamaya ve bağımsızlık gibi amaçlar peşinde koşmamaları için onları devlete bağlılık duymaya yönelik Osmanlıcı çabalarını ifade etmek için kullanılırken, merkezkaç kuvvet ifadesi ise ayrılıkçı

amaçlarından biri de imparatorluğa bağlılığı sürdürmek amacıyla emperyal milliyetçilik anlatısını inşa edici söylemleri dolaşıma sokmaktır.

Emperyal bir milliyetçilik olarak Osmanlıcılığın inşa etmeyi hedeflediği Osmanlı milleti Arai tarafından “an imagined nation” (tahayyül edilmiş bir millet)¹⁰⁸olarak tanımlanmıştır. Silvana Rachieru ise *Invented Identities Case Study: the Ottoman Citizenship* (İcat Edilmiş Kimlikler: Vaka Çalışması: Osmanlı Vatandaşlığı)¹⁰⁹başlıklı makalesi ile Osmanlı kimliği ve vatandaşlığının “icat edilme” yönüne vurgu yapmaktadır. Müge Göçek, süreli yayınları ve basının genel gelişimini göz önünde bulundurarak, Andersoncu modele alternatif olarak, dönemin “hayali bir Osmanlı cemaatinin” ortaya çıkışına tanıklık ettiğini öne sürmüştür:

Osmanlı basını ve özellikle gazeteler bu tarihsel konjonktürde ortaya çıkmasaydı, soyut Osmanı vatani iki Osmanlı sultanının tarihten gelen paternal imgesinin yerini almazdı. Yazılı basın, hayali bir Osmanlı topluluğu yaratıp bir Osmanlı kamuoyu oluşturdukça ve sultanın mutlak otoritesinde gedikler açıldıkça, bu soyut 'Osmanlı vatani' fikri kök salmaya başladı.¹¹⁰

İkincisi her ne kadar çalışmada emperyal ideoloji ve kimlik inşası ve müzakeresine odaklanılıyor olsa da etno-dinsel grupların emperyal ideoloji ve kimlikle kurdukları ilişki zorunlu olarak kendi milli kimliklerini dışlamayı gerektirmemiş emperyal kimlik olan Osmanlı kimliği etnik, dinsel, bölgesel kimliklerle içi içe geçmiş ve yan yana olmuştur. Halkın Osmanlı kimliğini benimsemesi, diğer tüm kimliklerin dışlanması şeklinde olmamış, daha ziyade, Osmanlı kimliği halkın öteden beri var olan kimlikler dağarcığına - aralarında en önemlileri dinsel olanlardır- katılmıştır.

milliyetçiliğin Osmanlı çatısı altında toplanmaya yönelik direnişini ve ayrılıkçı milliyetçilik amaçlarını ifade etmek için kullanılmaktadır.

¹⁰⁸ Masami Arai, “An Imagined Nation: The Idea of the Ottoman Nation as a Key to Modern Ottoman History,” *Orient* 27: 1991, ss. 1-11.

¹⁰⁹ Silvana Rachieru, “Invented Identities: Case Study: the Ottoman Citizenship”, *Southeastern Europe/ L'Europe du Sud-Est*, 29, (2002), ss.85-92.

¹¹⁰ Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Isparta: Ayraç Yayınları, 1999 s.279.

Dolayısıyla 1908 devrimi sonrası süreçte etnik milliyetçiliğin siyasetteki gücü kabul edilmeli, fakat emperyal millet inşasının entegrasyon gücü de küçümsenmemelidir. Bu bakımdan Campos'un yorumu son derece kritiktir. Campos'a göre geç Osmanlı siyasal kültürünü betimleyen baskın güç rakip etno-milliyetçi ayrılıkçı yolların bir savaşından çok mutlak olarak uzlaşmaz emperyal vatandaşlık söylemleridir.¹¹¹ Yine Campos'un ifade ettiği gibi Gershon Shafir ve Yoav Peled'in gösterdiği gibi farklı vatandaşlık söylemlerinin ve pratiklerinin tek bir devlet kurgusunda nasıl bir arada var olduğuna bakmak verimli ve aydınlatıcı bir yaklaşımdır.¹¹² Kerem Kınaz'ın çalışması bu bakımdan oldukça önemlidir.

Tinaz, biri Türk (Tunalı Hilmi), Biri Yahudi (Avram Galanti) ve biri de Arap (Sati' al-Husri) olan üç Osmanlı entelektüelinin Osmanlıcılığa yönelik farklı kavrayışlarını analiz etmiştir. Tinaz'a göre Osmanlıcılık davasına farklı diller ve alfabeler kullanan daha fazla ses katıldıkça, İmparatorluğun siyasi ve entelektüel çevrelerinde yeni yorumlar ve beklentiler ortaya çıkmış, Tunalı Hilmi, Avram Galanti ve Mustafa Satı'nın Osmanlıcılıkları bu seslerin çokluğunun yalnızca üç bireysel örneğini temsil etmiştir.¹¹³ Tinaz'ın çalışması, “farklı Osmanlıcılık versiyonları” olarak bu çalışmada ifadesini bulan Osmanlıcılık bağlamında dile getirilen farklı şikayet ve taleplerin ve farklı anlamlandırmaları pratikleri ve kavrayışların sadece makro (bir etno-dinsel gruba yönelik) düzeyde değil mikro düzeyde (kişiyi merkeze alan) de analiz edilebileceğinin tipik bir örneğini temsil etmektedir.

Şu ana kadar yapılan çalışmalarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı etnik-dini gruplar arasındaki çekişmenin artması sebebiyle, imparatorluğun büyük parçalara ayrılması içerideki etnik-millî parçalanmayla açıklanmıştır. Ancak Osmanlı sınırları

¹¹¹ Michelle Ursula Campos, 2012, s. 299.

¹¹² Gershon Shafir, Yoav Peled, **Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship**, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

¹¹³ Kerem Tinaz, *An Imperial Ideology and Its Legacy: Ottomanism in a Comparative Perspective, 1894-1928*, Oxford Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2018, s.277.

içinde 1914 gibi geç bir tarihte bile, milleti türdeş bir kökene ait olan bir kavim olarak gören etnik vatandaşlık söylemi oldukça sınırlıdır. İmparatorluktaki etnik ve dini grupların büyük çoğunluğu için, etnik-dini kimlikler Osmanlı emperyal vatandaşlığına karşı ya da onun dışında değil onun bağlamı içerisinde ifade edilmişti. Etno-dinsel grupların bir yandan kendilerini geniş Osmanlı ailesine bir yandan da kendi etno-dinsel gruplarına adadıkları bu süreç “çifte aidiyet”¹¹⁴ ya da “çifte sadakat”¹¹⁵ olarak tanımlanmaktadır. Çifte adanmışlığın/ sadakatin emperyal ve emperyal olmayan (tikel milliyetçi) iki iç içe geçmiş söylemi bir arada içerdiği düşünülürse milliyetçilik söylemi ile Osmanlılık ideolojisi ve kimliğinin söylemsel yapısı ile yakın bağları vardır.

Osmanlı basını okurlarına emperyal, dinsel, ulusal ve bölgesel kimliğin de aralarında bulunduğu birden fazla kimlik sunmuş, basın, Osmanlılık (emperyal milliyetçilik), İslamcılık, Batıcılık, Sosyalizm, Siyonizm ve farklı milliyetçiliklerin (Arnavutçuluk/Arapçılık vb.) de aralarında bulunduğu ideolojik kamplaşmanın ifade aracı olmuştur. Belirli bir bağlamda ideolojik eğilim ve kimliklerden hangisinin siyasi bağlılıklara ve dayanışmaya temel oluşturacağı tamamıyla koşullara ve bir dizi karmaşık etkene bağlı olarak belirlenmiştir.¹¹⁶ Osmanlılık bu dönemde etno-dinsel ve bölgesel kimliklerle bazen rekabet içinde olmuş, bazen imparatorluk kimliğinin inşa süreci farklı etno-dinsel kimliklerle iç içe geçmiş, bazen örtüşmüş bazense çakışmıştır.

Çalışma boyunca gazetelerin yakın metinsel analizi için kullanılacak yöntem bir nitel araştırma yöntemi olan tematik analizdir. Tematik analiz kavramı, temelde bir veri kümesindeki ortak noktalara, ilişkilere ve farklılıklara göre verilerin analiz edilme sürecini ifade etmektedir. Yöntemdeki “tematik” sözcüğü, veriler içindeki temaları

¹¹⁴ Sacit Kutlu, **Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları, 2018, s.232.

¹¹⁵ Örneğin bkz. Kaïs Ezzerelli, “Jön Türk Devrimi Döneminde Suriye’de Bir Yayıncı ve Gazetesi: Muhammed Kürd Ali ve el Muktebes (1908-17)”, **Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, Sayı 53, 2022, s.332.

¹¹⁶ Umut Özkırmılı, 2020, s.214.

arama amacı ile ilgilidir.¹¹⁷ Tematik analiz büyük miktarda nitel verinin sistematik olarak sıralanması, kodlanması ve analiz edilmesi gereken herhangi bir çalışma için uygun bir yöntemdir. Tematik analizde; ortak noktaların incelenmesi, farklılıkların incelenmesi ve ilişkilerin incelenmesi olmak üzere üç genel amaç vardır.¹¹⁸

Bu çalışmada seçilen gazetelerde yer alan haber, köşe yazısı ve okuyucu mektupları taranarak Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliğine yönelik vurguların ön planda olduğu belirli vakalar ya da tartışmalı konular belirlenerek farklı Osmanlıcılık yaklaşımlarını karakterize eden ana temalar belirlenerek analiz yapılacaktır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde birarada barış içinde yaşamının farklı tahayyüllerini, belirli şikayet, talep ve beklentiler üzerinden belirli temalar üzerinden analiz etmek geç Osmanlı imparatorluğunda siyasetin ana gündem maddelerinin milliyetçilikten çok farklı kolektif yaşama tahayyülleri tarafından belirlendiğini temellendirmeyi amaçlamaktadır. Gazetelerin ya da daha genel olarak süreli yayınların analizi için nitel bir araştırma metodu olarak tematik analizden sıklıkla faydalandığı görülmektedir.¹¹⁹ Tematik analizin birçok çalışmada yaygın kullanımının nedeni teorik esnekliği ve çok bağlamlı uygulanabilirliği, potansiyel olarak zengin ve ayrıntılı, ancak karmaşık bir veri hesabı sağlayabilen esnek ve kullanışlı bir araştırma aracı sağlamasıdır.¹²⁰

¹¹⁷ William Gibson, Andrew Brown, **Working With Qualitative Data**, London: Sage, 2009, s.127.

¹¹⁸ Arzu Toker, “Sosyal Bilimlerde Nitel Veri Analizi İçin Bir Kılavuz”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2022, Sayı 51: Özel sayı 1, s.331.

¹¹⁹ Örneğin bkz. Şefika Yurdakul Saygılı, *Türk Basınında Kadın Köşe Yazarlarının Kaleminden Kadın Gündemi (1990-2020)*, Kocaeli Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2024.; Dilek Gappi Umdular, *The Effects Of Newspaper Ownership Structure On Editorial Independence and Corporate Belongng: The Case Of 9 Eylül “The Journalists' Newspaper”*, İzmir University of Economics, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2023.; Yankı İpek Dolunay, *İntihar Haberlerinin Medyada Sunumundaki Etik Sorunlar: Siyanür İle İntihar Haberleri*, Ankara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022.; Mojtaba Jaberı, *Modernization in Comparative Perspective: An Examination Of The State-Aligned Iranian And Turkish Newspapers in The 1920 s-1940s*, Middle East Technical University, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022.

¹²⁰ Virginia Braun, Victoria Clarke, “Using Thematic Analysis İn Psychology”, **Qualitative Research in Psychology**, 3:2, s.78.

Tematik analiz sürecinde araştırmacı, nitel verilerin bölümlerini ortaya çıkan temalara göre kodlamaktadır. Temalar belirli bir konuyu, yapıyı, kategoriye veya kavramı içerebilmektedir. Tematik analizin altı aşaması bulunmaktadır. 1. Aşama verileri tanımadır. 2. Aşama başlangıç kodları üretmektir. 3. Aşama temalar aramaktır. 4. Aşama Temaları gözden geçirmektir. 5. Aşama temaları tanımlama ve adlandırmaktır. 6. Aşama Raporun hazırlanmasıdır.¹²¹ Vicki Squires çok sayıda araştırmacıdan alıntı yaparak “tematik analizin güçlü yönleri”ni şu sözlerle özetlemektedir:

Braun ve Clarke, tematik analiz yapmayı öğrenen acemi araştırmacılara “nitel veri analizine yönelik diğer yaklaşımlarla ilgilenmek için gereken temel becerilerde bir temel” sağlandığını iddia etmişlerdir . Tuckett’in belirttiği gibi, tematik analiz kullanarak verileri sistematik olarak analiz etme süreci, araştırmacının üstlenilen süreci açıkça anlamasına ve belgelemesine yardımcı olur. Nowell ve diğerleri , bir kodlama çerçevesi kullanmanın net bir kanıt izi sağlamaya yardımcı olduğunu ve çalışmanın güvenilirliğini artırdığını belirterek aynı fikirdedir... Birçok farklı nitel yaklaşıma uyacak şekilde değiştirilebilen bir yöntem olarak tematik analiz, veri analizine oldukça esnek bir yaklaşımdır. Tematik analiz, sistematik ve şeffaf bir süreci vurguladığından, diğer araştırmacılar, verilerin güvenilirliğine ve titizliğin gösterilmesine katkıda bulunarak, bu araştırma sürecini daha kolay izleyebilirler.¹²²

Osmanlılık kavramının farklı versiyonlarının sınıfsal, bölgesel ve etno-dinsel çıkarlarla şekillendiği ve farklı söylemlerle ifade edildiği düşünüldüğünde, tematik analiz bu çeşitli Osmanlılık söylemlerini incelemek için oldukça etkili bir yöntemdir. İTC’nin hegemonik Osmanlılığına eklenen çıkar sahibi Ermeni ve Arnavutlar olduğu gibi bu siyasetten rahatsız olanlar da mevcut olmuştur. Hemen hemen tüm çatışma dinamiklerinin kendisini dışavurduğu söylem Osmanlılık olmuştur. İttihatçı

¹²¹ Vicki Squires (2023, s.465- 466) “Process for Thematic Analysis” (Tematik Analiz Süreci) alt başlığında bu süreci ayrıntılı şekilde özetlemektedir.

¹²² Vicki Squires, “Thematic Analysis”, içinde , (ed.) Janet Mola Okoko, Scott Tunison, Keith D. Walker, **Varieties of Qualitative Research Methods: Selected Contextual Perspectives**, Switzerland: Springer Texts in Education, 2023, s.466.

Osmanlıcılığa karşı Arnavut ve Ermeni muhalefeti bazı aykırı örnekler bulunsa da aslında büyük oranda Osmanlıcılık çerçevesinde ifade edilmiştir. Örneğin Uyan'ın da vurguladığı gibi başlangıçta Arnavut milliyetçiliği, Arnavut vilayetlerinin toprak bütünlüğünü sağlamanın bir aracı olarak milliyetçi haklar retoriğini kullanarak bölgeye yönelik irredantist saldırıları önlemek için formüle edilmiştir. Fraseri programının özerklikçi talepleri bile imparatorluğa sadakatle çelişmek zorunda değildir. Bunun yerine, Sami Fraseri'nin çalışmalarında ortaya çıktığı gibi, Arnavutluk kavramı Balkan irredantizmine karşı Osmanlıcılık içinde ifade edilmiştir.¹²³

Tematik analiz ile analiz edilecek olan gazetelerden İttihatçı basın için belirlenen Osmanlıcılık ve Osmanlı kimliğine dair temalar Osmanlı vatanı, padişah, ortak /menfaat/gelecek/kader söylemi, bir emperyal kimlik inşası olarak Osmanlı kimliği, dil meselesi, tarih tasavvuru ve askerlik/Osmanlı ordusu'dur. Arnavut basını başlığı altında analiz edilecek gazeteler için Osmanlıcılık ve Osmanlı kimliğine dair belirlenen temalar Osmanlı vatanı ve Osmanlı kimliği, mektepler ve alfabe meselesi, tarih anlatısı ve Arnavut İsyanları'dır. Ermeni basını başlığı altında analiz edilecek gazeteler için belirlenen temalar ise Osmanlı vatanı ve Osmanlı kimliği, toprak (arazi) meselesi, güvenlik sorunları ve adem-i merkeziyet meselesi'dir.

III. Literatür

Osmanlı basınıyla Osmanlıcılık ideolojinin nasıl ilişkilendirildiğine bakıldığında Osmanlıcılık ve Osmanlı kimliğini Osmanlı basını üzerinden ele alan çalışmaları birkaç gruba ayırma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Çalışmaların bazıları 1908 devrimi öncesine odaklanırken¹²⁴ bazıları ise 1908 sonrasına odaklanmaktadır. Çalışmalarda ağırlıklı

¹²³ Deniz Ali Uyan, *Historicizing The Nationalization in Albanian Provinces: Divergent Strategies, State-Formation, And Geo-Political Competition*, Koç Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022, s.144.

¹²⁴ Örneğin bkz. E. Yılmaz, *Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869 – 1908)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020; İ. Yerlikaya, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında*

olarak, tek bir etno-dinsel grubun gazeteleri ele alınmakta birden fazla grubun gazetesini ele alıp ilişkisel ve karşılaştırma yapılan çalışmalara rastlanmamaktadır.¹²⁵ Çalışmalarda Osmanlılık ve Osmanlı kimliği genellikle “entelektüel tarih perspektifi” olarak yorumlayabileceğimiz belirli bir gazetede yazan yazarların Osmanlılık ideolojisi ve kimliğine ilişkin doğrudan yaptıkları yorumlar çerçevesinde ele alınmaktadır. Burrow’un entelektüel tarihi “geçmişte insanların bir söz söylerken neyi kastettiklerini

Basiret Gazetesi ve (Pancermenizm-Panislamizm-Panslavizm-Osmanlılık Fikirleri), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994.

¹²⁵ Tek bir etno-dinsel grubun yayınları üzerinden Osmanlılık ve Osmanlı kimliğini analiz eden çalışmalar için bkz. D. Ekici, **Kurdish Identity, Islamism, and Ottomanism: The Making of a Nation in Kurdish Journalistic Discourse (1898-1914)** (Kurdish Societies, Politics, and International Relations), Washington DC: Lexington Books, 2021; F. G. Atuk, Selanik ve İttihad Gazeteleri Örneğinde Osmanlı Modernleşmesi ve Yahudiler, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018; I. Moroni, **O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire**, İstanbul: Libra Kitap, 2010; M. Bakalı, Perspectives on Greek National Identity in the Light of an Istanbul Greek Newspaper, 1908-1911, Sabancı Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018; Murat Issı, **Kürt Milliyetçiliği: İlk Kürt Gazetelerinde Siyasal Kavramlar ve İslam (1898-1918)**, Van: Peywend Yayınları, 2021; M. Talbot, “Jews, Be Ottomans!” Zionism, Ottomanism, and Ottomanisation in the Hebrew-Language Press: 1890–1914”, **Die Welt des Islams**, 56 (3-4) 2016, ss. 359-387; M. Yonat, “Rojî Kurd’de Müslüman, Osmanlı ve Kürt Kimliklerinin Söylem Analizi”, **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 2021 Yıl: 26 Sayı: 52 Dosya: Osmanlı’da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (3), ss. 279-296; Malmisanij, **Kürt Teavün Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, İstanbul: Avesta Yayınları, 1999; S. M. Seikaly, “Damascene Intellectual Life in the Opening Years of the 20th Century: Muhammad Kurd Ali and al-Muqtabas,” içinde **Intellectual Life in the Arab East, 1890–1939**, ed. Marwan R. Buheiry, Beirut: Syracuse Univ, 1981; O. Yalçın, A Study of Azâdâmârd : Socialism and the Armenian. Revolutionary Federations. Understanding of Socialist Ottomanism, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2022; R. Alan, Akademik İlgi’den “Yurtseverlik Ajitasyonu”na: Yirminci Yüzyılın Başında Kürtlerde Ulusal Uyanışın İki Evresi”, **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 2021 Yıl: 26 Sayı: 52 Dosya: Osmanlı’da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (3), ss. 227-246; R. I. Khalidi, “The Press as a Source for Modern Arab Political History: Abd al-Ghani al-Uraisi and al-Mufid”, **Arab Studies Quarterly**, C. 3, Sayı 1; 1981, ss. 22-42; U. Ryad, “Kahire’de Bir “Deniz Feneri” Müslüman Yayın El-Menâr’ın İlk Yılları, Dinî Emeli ve Bulduğu Karşılık (1898-1903),” **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 2022, Yıl: 27, Sayı: 53 Dosya: Osmanlı’da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (4), ss. 363-390; S. Tezcan, “Ha-Ahdut: Filistin’de İbranice Basın ve II. Meşrutiyet Rejimi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 297; 2018, ss. 8-12; S. Tezcan, “II. Meşrutiyet Dönemi Filistin’inde Arap Basını ve Filastin Gazetesi (Osmanlı’da Gayrimüslim Basından)”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 300; 2018, ss. 4-7; S. A. Stein, , “Ottomanism in Ladino”, **EUI RSC**, 2002/20., S. A. Stein, **Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires (The Modern Jewish Experience)**, Harrogate: Combined Academic Publ., 2006; S. A. Thabet, II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Arapça basın: 1908-1918, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2013.

ve bu sözlerin onlara ne ‘anlam’ ifade ettiğini yeniden keşfetme süreci”¹²⁶ olarak tanımladığı düşünüldüğünde bu durum ilk bakışta normal gibi görünmektedir. Ancak bu tür çalışmalarda ortaya çıkan sonuç dar bir bakış açısı olup Osmanlılık ideolojisinin geniş siyasi tezahürlerini ve örneğin merkez-çevre ilişkisi, eğitim, dil, hanedanlık, emperyal vatan gibi unsurlarla ilişkisini doğru bir şekilde kuramamaktır. Osmanlıcılığın siyasi tezahürlerinin entelektüel tarih perspektifi içerisine hapsedilmesi gazetecilerin kamusal söylem üretme ve etki yaratma kapasitesinin göz ardı edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Osmanlı basınında Osmanlılık ve Osmanlı kimliğini ele alan çalışmaların meseleyi entelektüel tarih perpektifinden değerlendirerek dar bir bakış açısıyla ele alınmasından sonra en büyük sorunlardan biri de Osmanlılık ideolojisine yönelik küçümseyici bakıştır. Örneğin Erol Köroğlu birinci dünya savaşı döneminde edebiyat üzerinden Osmanlı propagandasını incelediği çalışmasında 1908-1923’e kadarki dönemi etkili başlıca ideolojik ayrımların belirmeye başladığı dönem olarak tanımlamıştır. Köroğlu’na göre aslında Sosyalizmden Feminizme kadar pek çok düşüncenin seslendirildiği bu dönemden özellikle dört akım düşünsel ve siyasal alanı belirlemeye aday ideolojiler olarak çıkmıştır: Osmanlılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük. Köroğlu buraya kadar genellikle literatürde genel olarak kabul gören düşünce ve bilgileri tekrar etmiştir. Ancak bu noktadan sonra çok iddialı bir cümle kurmuştur.

Ayrılcı milliyetçi hareketlerin artışı ve Büyük Güçlerin müdahaleleriyle sürekli erozyona uğrayan Osmanlılık, 1908 sonrası dönemde savunmacı, diğer üç ideoloji ise oldukça atak bir görünüm sergilerler. İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük akımlarının toplumda kabul gören yayın organları, ideolog ve yazarları bulunduğu

¹²⁶ Burrow, J.W, “Intellectual History In English Academic Life: Reflections On A Revolution”, içinde (ed.) Richard Whatmore, Brian Young, **Palgrave Advances in Intellectual History**, London: Palgrave Macmillan, 2006.

halde, Osmanlılık düşüncesine münhasır bir yayın organı ya da ideologdan söz etmek mümkün değildir.¹²⁷

Köroğlu “Osmanlılık düşüncesine münhasır bir yayın organı ya da ideologdan söz etmek mümkün değildir” cümlesi şu şekilde devam etmektedir: “Osmanlılık düşüncesi ya da ideali siyaset sahnesinde ve diğer ideolojilere bağlı yazarlarda bazen baskın biçimde ama hep alttan alta kendini gösterecektir. Osmanlılık bir ideoloji olarak en sert eleştirilere uğradığı zaman bile, Osmanlı siyasal yaşamının temel referans noktası olmayı sürdürür.”¹²⁸ Köroğlu’nun bu sözlerinde birden fazla sorun bulunmaktadır. Birincisi ideolojiler arasında katı ayırım çizgileri çizmiş olmasıdır. Hanioglu gibi birçok akademisyen, bu türden bir katı ideolojik ayrıştırmanın geç Osmanlı dönemi gerçeği ile uyuşmadığını, son dönem Osmanlı tarihinin rakip ideolojiler arasındaki bir mücadele alanı olarak okunmaması gerektiğini, çünkü fikirlerin ve ideolojik mücadelelerin tarihsel değişimin birincil motorları olmadığını belirtmektedir.

İkincisi Osmanlıcılığa “münhasır” yayın organı olmadığı iddiasıdır. Bu dönemde gazeteciler emperyal, ulusal, bölgesel, etnik ve benzeri toplumsal gruplara ortak bir kimlik sağlayan anlatılar inşa etmiş bu anlatılarda “emperyal” kimlik anlatısı olan Osmanlılık dominant anlatı olarak ön planda olmuştur. Yıllar geçtikçe 1908 sonrası yayın hayatına giren yayınlar incelenmiş ve Köroğlu’nun iddiasının aksine çok sayıda Osmanlılık düşüncesine “münhasır” yayın organı ve ideolog ortaya konmuştur.¹²⁹

Örneğin Fatma Gökçen Atuk, *Selanik* ve *İttihad* gazetelerini incelediği çalışmasının sonuç bölümünde “bu çalışmada Osmanlı Yahudi basını içerisinde değerlendirilen beş

¹²⁷ Erol Köroğlu, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı: 1914-1918**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.88-89.

¹²⁸ Erol Köroğlu, 2010, s.89.

¹²⁹ Gazetelere ilişkin özellikle monografik çalışmalarda Osmanlıcı olarak tanımlanan çok sayıda gazete tespit edilmiştir. Örneğin bkz. Nejdett Bilgi, “2. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Bir Gazete/Dergi”, **Türk Yurdu**, 1998, cilt 18, sayı:132; I. Moroni, **O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire**, İstanbul: Libra Kitap, 2010.

Türkçe gazete içerisinde bugün arşivlerine ulaşılabilen ve okunma imkânı olan ikisine bakıldı ve bunların genel anlamda her türlü dinsel ve ırksal ayrışmaya karşı Osmanlılık anlayışı içerisinde olduğu, özel olarak Yahudi toplumuna hitap etmek gibi bir gayelerinin olmadığı görüldü¹³⁰ ifadesini kullanmıştır. *O Ergatis* gazetesini inceleyen Moroni, gazete ile ilgili “*O Ergatis*’in etrafındaki grubun yapmaya çalıştığı şey, etnik ve sosyal ayrım çizgilerine bakmaksızın tüm Osmanlıların işbirliğini teşvik ederek çağlarının ihtiyaçlarına bir yanıt formüle etmektir; böylece Osmanlılık ve milli ekonomiye dayalı bir program dile getirmektedirler” sonucuna varmıştır.¹³¹ İstanbul’da yayınlanmış Arapça gazeteleri inceleyen Shahenda A. Thabet, “bu gazeteler aracılığıyla Osmanlı topraklarındaki Arapların haklarının savunucusu olurken, devletin de devamından yana tavır almışlardır. İstanbul’da çıkan Arapça gazeteler, milliyetçilik yapmaktan uzak olup özellikle Türkçe kısımlarındaki yazılarında iki unsuru yakınlaştırmaya gayret etmekteydiler”¹³² demiştir.

Enes Kayyali Arapça *El-Münadi* gazetesini analiz etmiş ve Gazetede yer alan haberlerin, yerleşmiş olan bazı bilgilerin yanlışlığını göstererek tarihî bakışın yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyduğunu savunmuştur. Kayyali’ye göre gazete Balkan Harbi’nde Arap gençlerinin gönüllü olarak cepheye gitmek istediği anlatısının öne çıkarılması, halkın orduya destek olmak amaçlı maddi bağışlarda bulunması ve gösteriler düzenlemesinin gazetede haber verilme şekli, Osmanlı vatanseverliği açısından dikkat çekicidir.¹³³ Alpaslan Yiğit, *Üç Gazete* isimli gazeteyi incelemiş ve

¹³⁰ Fatma Gökçen Atuk, Selanik ve İttihad Gazeteleri Örneğinde Osmanlı Modernleşmesi ve Yahudiler, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2018,s.255.

¹³¹ Ileana Moroni, **O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire**, İstanbul: Libra Kitap, 2010.

¹³² Shahenda A. Thabet, II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Arapça Basın: 1908-1918, Marmara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2013,s.131.

¹³³ Enes Kayyali, *El-Münadi Gazetesi’ne Göre Osmanlı Filistini (20. Yüzyıl Başları)*, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2022, s.105.

gazetenin yayın çizgisinin Osmanlılık olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yiğit’e göre “gazete Osmanlılık ideolojisini benimsemiştir”.¹³⁴

Köroğlu’nun cümlesinde dönemin önde gelen ideolojileri olarak Osmanlılık, İslamcılık, Batıcılığı saydıktan sonra etnik siyaset olarak sadece Türkçülüğü eklemesi de sorunlu bir yaklaşımdır. Bu açıkça Köroğlu’nun etno-dinsel açıdan son derece heterojen olan bir imparatorluğa hâkim unsur olan Türkleri merkeze alarak yaklaştığını ortaya koymaktadır. Etnik kimliğin merkezde olduğu Kürt, Arap, Arnavut, Bulgar, Ermeni, Rum ve Yahudilere ait onlarca yayın böylece kapı kilitlenerek dışarıda bırakılmaktadır. Hâlbuki literatürde Türkçülük dışında Arapçılık, Arnavutçuluk gibi siyasi pozisyonlar oldukça yaygın kullanılmakta ve bu unsurların yayınlarıyla da ilişkilendirilmektedir. Köroğlu’nun “Türkçülüğü” etnik siyasetin tek unsuru olarak görmesi aslında Eldem’in “Osmanlı tarihini Türklerden kurtarmak” başlıklı çalışmasında eleştirdiği şeyin ta kendisidir. Eldem’in altını çizdiği gibi bu yorum “Osmanlı tarihine hâkim olan Türk-merkezli bakış” olup Osmanlı tarihini bir “Türk öyküsü” haline getirmekle sonuçlanır.¹³⁵

1908 devrimi sonrasında Osmanlılık ve Osmanlı basınına ilişkin bir diğer yanlış kavrayış kısıtlı bir örneklemden hareketle makro sonuçlara ulaşmaktır. Arai Jön *Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* başlıklı kitabında onlarca Jön Türk gazetesi içinden en milliyetçi olanları seçerek Jön Türkler’in milliyetçi yönünü ortaya çıkarmaya çalışmış, ancak burada önemli bir hata yapmıştır. Çok geniş bir insan çeşitliğe sahip Jön Türkler içinde çok sayıda ideolojik formasyonu barındırmaktadır. Gerçekten de Arai’nin gösterdiği gibi milliyetçi olan yayın organları vardır. Ama belki çok daha fazlası Osmanlıcılık, İslamcılık ya da Batıcılıktır. En milliyetçi gazeteleri kullanarak Jön Türkler’in aslında Osmanlıcılık değil milliyetçi olduğunu iddia etmek aslında basit bir doğrulama

¹³⁴ Alpaslan Yiğit, 2.Meşrutiyet Döneminde Üç Gazete (1908), Marmara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2020, ss.45-54.

¹³⁵ E. Eldem, “Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak”, **Cogito**, Sayı: 73, 2013, s.269.

yanlılığıdır. Doğrulama yanlılığı ya da teyit yanlılığı, kişilerin kendi inançlarını, varsayımlarını, düşüncelerini destekleyen ya da teyit eden bilgileri kayırma, dikkate alma ve öne çıkarma eğilimidir. Bu yanlılığa sahip kişiler inançlarına, düşüncelerine ve varsayımlarına ters düşen, karşı duran, onlarla çelişen bilgileri ihmal etme, yok sayma eğilimi göstermektedir.¹³⁶ Dolayısıyla Arai de birçok tarihçi gibi Osmanlı ve İslamcı dergileri görmezden gelip milliyetçi olanlara odaklanmış ve sadece milliyetçi dergilere odaklanmasının doğal sonucu olarak İttihatçıların aslında milliyetçi oldukları sonucuna varmıştır.¹³⁷

Bu tür çalışmalar İTC'yi Türk milliyetçisi bir örgüt olarak tasvir ederek, İTC'nin kimlik anlayışını muazzam bir esneklik, dönüşümlü, kapsayıcı ve dışlayıcı eğilimler ve çeşitlilik içerdiği gerçekliğine karşı duyarsızdır.¹³⁸ Arai tarafından incelenen *Türk Yurdu*, *Genç Kalemler*, *Türk Derneği* gibi yayın organları ile Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi Türk milliyetçisi teorisyenlerin yazıları Jön Türk devrimine ilişkin ideolojik konumlanmaların ortaya çıkarılması için en sık başvurulan kaynaklardır. Hâlbuki bu yayın organları ve teorisyenler sadece İttihatçıların değil Osmanlı İmparatorluğu'nun heterojen nüfusunun getirmiş olduğu ideolojik karmaşıklığı açıklamak için de son derece kısıtlı göstergeler olup hikâyenin sadece çok küçük bir parçasını anlatmaktadır. Ulus devletlerde doğup hayatını ulus devletlerde geçiren çok sayıda araştırmacı Ranciere'in sözleriyle "kendi dünyasının benzeri dışında başka bir dünya

¹³⁶ Bu konuda bkz. Benoit Dardenne, Jacques-Philippe Leyens, "Confirmation Bias As A Social Skill", **Personality and Social Psychology Bulletin**, 1995, 21 (11), ss. 1229-123; Dáša Vedejová, Vladimíra Čavojová, "Confirmation Bias in Informationsearch, Interpretation, And Memory Recall: Evidence From Reasoning About Four Controversial Topics", **Thinking & Reasoning**, 2021, 28 (1), ss.1-28.

¹³⁷ Massami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

¹³⁸ Kent F. Schull, "Conceptualizing Difference During the Second Constitutional Period: New Sources Old Challenges", içinde (ed) Jørgen Nielsen, **Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space**, Boston: Brill, 2012, s.65-66.

tahayyül”edemeyerek¹³⁹ heterojen imparatorluğun çeşitliliği karşısında en kolay yol olan indirgeme yoluna sarılmaktadır.

Aslında İTC’nin devrim sonrası dönemde imparatorluk nüfusu içerisindeki etnisite, ırk ve din açısından farklılığı nasıl kavramsallaştırdığı sorusunda karşıt kamplara ayrılan iki grup vardır. Birinci grup, İTC’nin, imparatorluk gücünü Osmanlı nüfusunun Türk kesiminin elinde rasyonelleştirme ve merkezileştirme niyetinde olan Türk milliyetçisi bir örgüt olduğunu iddia edenlerden oluşmaktadır. Bu grubun argümanı temel olarak İTC’nin iki merkez komite üyesi Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’nın dergilerinde yayınlanan entelektüel incelemelerine dayanmaktadır. Bu iki üyenin ideolojisi daha sonra İTC’nin geri kalan üyelerini temsil eder hale gelmiş ve çoğu idari eylem ve hükümet politikası benzer şekilde Türk milliyetçi gündeminin merceğinden yorumlanmıştır.

İkinci bir grup akademisyen İTC’nin Türk milliyetçisi bir örgüt olduğu varsayımlarına karşı çıkarak Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde kimliğin akışkanlığını vurgulamaktadır. Bu gruba göre İTC Osmanlı milliyetçisidir. Argümanları öncelikle İTC’nin meşrutiyet dönemindeki hükümet politikaları ve uygulamaları ile erken Cumhuriyet dönemindeki devlet inşa programlarına odaklanmaktadır. Bu grup, kapsamlı bir İTC Türk milliyetçisi gündemi iddia etmek için ideolojik tezlerden yararlanmanın çeşitli nedenlerle sorunlu olduğunu savunmaktadır. Osmanlı, Türk ve Müslüman gibi kelimeler, aralarında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün de bulunduğu pek çok İttihat ve Terakki lideri tarafından Osmanlı’nın son dönemlerinde ve hatta Cumhuriyet’in erken dönemlerinde Osmanlı ulusunu nitelemek için birbirinin yerine kullanılmıştır. Başka bir deyişle, ırk, etnisite ve ulusal kimlik gibi kavramlar Osmanlı’nın son dönemlerinde imparatorluk için yenidir ve sıklıkla birbiriyle

¹³⁹ J. Rancière, **Tarihin Adları: Bilgi Poetikası Alanında Bir Deneme**, çev. Cemal Yardımcı, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2011.s.105.

karıştırılmıştır. Bir kişi aynı anda hem Türk, hem Müslüman, hem Osmanlı olabilirken, hem de Rumca, Kürtçe ya da Ermenice konuşabilmektedir. Türk terimi bugün olduğu gibi ayrı bir etnik-dilsel grup anlamına gelmemektedir.

İttihat ve Terakki'nin Türkçü/milliyetçi siyasal hareket olduğu iddiasına karşı çıkan karşı kampta yer alan gruba göre İTC'nin merkezileştirme programı Türkleştirme olarak anlaşılarak yanlış yorumlanmıştır. İTC'ye karşı koymak için etno-dinsel grupların topluluk seçkinleri tarafından samimiyetsizce dolaşıma sokulan Türkleştirme iddiası tarihçiler tarafından sorgulanmadan kabul edilmiştir. Konuya bu şekilde yaklaşan tarihçiler merkezileştirme ve Türkleştirmeyi ayırarak onları iki ayrı proje haline getirmektedir.¹⁴⁰

Kayalı 'ya göre merkezileştirmenin Türkleştirme olarak algılanması ve Osmanlı kaynaklarının yeterince araştırılmaması yüzünden, Türk milliyetçiliği ve Türkleştirmeyi İttihat ve Terakki hükümetlerinin sistematik politikaları olarak alan görüş, ciddi düzeltmeci bir süzgeçten geçirilememiştir. İTC hükümetlerinin sistemli bir Türkleştirme politikası yürüttüğü iddiaları ile Türk milliyetçiliğine ve tüm dünyadaki Türklerin birliği gibi fantastik planlara destek verdiği iddiası at başı gitmektedir. Hâlbuki İTC'nin Türk milliyetçisi kültürel ya da siyasi program düzenleyip uyguladığına ilişkin inandırıcı bir kanıt yoktur.¹⁴¹ Brummet, Hasan Kayalı'nın bu yorumuna tamamen katılır. Ona göre de İTC'nin Türkleştirme politikası abartılmıştır.¹⁴² Hacısalıhoğlu'na göre¹⁴³ de

¹⁴⁰ Sohrabi (2018,s.31) bu revizyonist bakışı eleştirir. Sohrabi'ye göre bu görüş, İttihat ve Terakki'nin neo-Osmanlılık projesini, merkezileştirme politikaları içindeki önemli konumunu, Türk diline atfedilen rolü ve başkalarının diline karşı sergilediği düşmanlığı takdir edememektedir.

¹⁴¹ H. Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, çev. Türkan Yöney, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.17.

¹⁴² P. Brummett, **İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm: 1908-1911**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.500.

¹⁴³ M. Hacısalıhoğlu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu: (1890-1918)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 373.

Türkleştirme politikası çok yaygın bir iddia olmasına rağmen, bu iddianın ayrıntılı veya anlaşılabilir bir temellendirmesi bulunmamaktadır.

İttihatçıların Türkçü olduklarına yönelik iddialar Quarter'a göre¹⁴⁴ Osmanlı'dan kopup kendi ulus devletlerini kuran grupların bir meşruiyet arayışının sonucu olarak dolaşıma sokulmuştur. Osmanlı enkazından doğan devletlerde, yani Suriye, Lübnan, Irak, Mısır'da uluslar yaratmaya girişilmiş ve Arap ulusal kimliklerini yaratmak ve yaygınlaştırmak için çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak Osmanlı'nın son döneminde Türk milliyetçiliği unsurlarını icat etme, bulma veya abartmakta yarar görülmüştür. İTC'nin 1908 sonrası politikaları, bütünü itibarıyla, Türk milliyetçiliğinden çok, kontrolü sıkılaştıran ve imparatorluk çapında herkes için geçerli birtakım kurallar dayatan, güçlü merkezileşme politikalarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla merkezîyetçilik ile Türkçülük-milliyetçilik İTC'nin politikalarını analiz edenler tarafından ayrıştırılmadan kullanılmıştır. Merkezîyetçilik ve Türkleştirmeyi Quarter ve kayalı gibi ayrıştırmayı başarabilen Cleveland'e göre söz konusu olan Türkleştirme değil merkezîyetçiliktir:

Ünlü Arap ailelerin hükümet kademelerindeki gelenekselleşmiş yerlerinden alarak İttihat Terakki, bunların kendi yerel halklarının isteklerini karşılamalarına imkân tanımayıp, Arap eyaletlerinde kurulu toplumsal ve siyasal düzeni bozmuştu. Arap seçkinleri artık İttihat Terakki'yi Türkleştirici bir hükümet olarak görüyorlardı. İttihat Terakki liderlerinin niyeti hükümeti Türkleştirmek değil, merkezileştirmekse de politikaları Arap nüfusunun önemli unsurlarını rejimden soğutmaya yöneltti.¹⁴⁵

Anscombe de¹⁴⁶ bu konudaki yorumlara katılır. Anscombe'ye göre her bir Osmanlı-sonrası ülkesi bir ulus-devlet ilkesine bağlı olarak var olmaktadır ve her

¹⁴⁴ D. Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922**, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.271-272.

¹⁴⁵ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı İstanbul: Agora Kitaplığı, 2015, s.158.

¹⁴⁶ Frederick F. Anscombe, **Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkesinde Devlet, İnanç ve Millet**, çev. Ceren Can Aydın, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, s.30-31.

birinde peş peşe gelen hükümetler bilinçli bir şekilde işlerine geldiği gibi, olumsuz, ancak özgürleşme (ulus-devletin kuruluşu) ile son bulmuş bir baskı ve çürüme çağı olan bir Osmanlı geçmişi anlatmaktadır. Bu özgürleşme anlatısında İTC'ye zorla Türkleştirme suçu yüklemek kendi ulusal kimliklerini inşa eden siyasi elitler için son derece işlevseldir.

Aynı anda çok çeşitli ideolojik söylemler benimseyen İttihatçıları Türk milliyetçiliği ile itham etme indirgemesi diğer unsurlara da sıçratılmış ve Osmanlı basını milliyetçilik savaşlarının ana üssü olarak yansıtılmıştır. Arapça bir gazete olarak yayınlanan *Filastin* gazetesi üzerine monografik bir çalışma kaleme alan Dierauff, gazeteye atfedilen "Arap milliyetçiliği" yaftasını ayrıntılı bir metin analizi ile tersine çevirmiştir. Dierauff'a göre Osmanlıcı bir gazeteyi etnik milliyetçiliğin öncüsü olarak yorumlama literatürde oldukça sık görülmektedir. 1908-1914 yılları arasındaki kapsamı doğru bir şekilde bağlamsallaştırmadan, rastgele örneklemeler temelinde basına ve gazetecilere milliyetçiliğin öncüleri olarak basit etiketler verilmiştir.¹⁴⁷ 1908 sonrası basında milliyetçi anlatının gücünü fark eden Campos'a göre:

(...) döneme ait yazılı tarihin büyük bir kısmı, çok dilli basının Osmanlıcı amaçlarını göz ardı etmekte; bunun yerine Arap "protomilliyetçiliğini" öne çıkarmaktadır (...) Son yıllarda, milliyetçi çerçevenin dışına çıkan araştırmacılar, basını Ortadoğu'nun kültürel, toplumsal cinsiyet ve topluluk tarihinde zengin bir kaynak olarak görmektedir.¹⁴⁸

İmparatorluklara ve imparatorluk ideolojisi olarak Osmanlıcılığa ilişkin bu önyargılı yaklaşım Osmanlı devrim basınının incelemesini büyük oranda zorlaştırmıştır. Bu yaklaşımlara ek olarak Osmanlıcılığın büyük düşünörlere sahip bir ideoloji olmaması da başlı başına onu basın üzerinden inceleyen çalışmalara engel olmuştur.

¹⁴⁷ E. Dierauff, **Translating Late Ottoman Modernity in Palestine: Debates on Ethno-Confessional Relations and Identity in the Arab Palestinian Newspaper *Filastin***, Göttingen: V&R Unipress, 2020, s.18.

¹⁴⁸ J. P. Cohen, **Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sedarat Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı**, çev. Feyyaz Şahin, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017, s.10.

Gellner'e göre peygamberlerinin bir yanlış bilinçlenme (false consciousness) kurbanı olduğu düşünülürse milliyetçilik doktrininin incelenmesiyle hiçbir şey kazanılamayacaktır. Anderson ise öteki izm'lerden farklı olarak, milliyetçiliğin kendi büyük düşünürlerini üretememiş olduğunu savunmaktadır. Anderson'a göre milliyetçiliğin Hobbes'ları, Tocqueville'leri, Marx ya da Weber'leri yoktur.¹⁴⁹ Hobsbawm ise belirgin bir şöhreti olmasına rağmen, milliyetçiliğin tarihsel açıdan o kadar da önemli olmadığını iddia etmiştir.¹⁵⁰

Milliyetçiliğin entelektüel açıklayıcılık gücüne dair bu olumsuz yaklaşımın sonucu şudur: Milliyetçilik, bir akademik dergiye sahip olmak için *Canadian Review of Studies in Nationalism*'in ilk sayısının yayımlandığı 1974'e kadar beklemek zorunda kalmıştır.¹⁵¹ Emperyal bir milliyetçilik olarak Osmanlıcılık da benzer bir ön yargıdan muzdariptir. Bu ön yargı Osmanlı devrim basınında ideoloji analizi yapan araştırmacılar tarafından sıklıkla Osmanlı basınına yansıtılmış ve Osmanlı basınındaki ideolojik karmaşıklık milliyetçilik lehine basite indirgenmiştir. Osmanlı basını rakip milliyetçiliklerin çatışma alanı olarak yansıtma durumu aslında Reynolds'un "Türk, Arap, Ermeni, Arnavut, Kürt ve diğer halklardan tarihçilerin hepsi de milliyetçiliği tarih yazımları için kurucu bir kavram olarak paylaşırlar ve yaklaşımlarında, kaynaklarında ve vardıkları sonuçlarda bariz farklılıklar bulunmasına rağmen, geç dönem imparatorluğu rakip milliyetçilikler ülkesi olarak görürler"¹⁵² yorumu düşünüldüğünde doğrudan tarihyazımının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Genel olarak geç Osmanlı dönemi tarihyazımının milliyetçilikler çatışması olarak ele alınması ve bunun sonucunda milli kimliklere yoğunlaştırılması başka

¹⁴⁹ Umut Özkırımlı, 2020, s.31.

¹⁵⁰ Philip Spencer, Howard Wollman, **Milliyetçilik**, çev. Kübra Kelebekoğlu, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, s.84.

¹⁵¹ Umut Özkırımlı, 2020, s.12.

¹⁵² Michael A. Reynolds, **İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı-Rus İmparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü: 1908-1918**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s.4.

dinamiklerin etkisini kararttığına nasıl sorunlar baş göstermeye başlıyorsa¹⁵³benzer durum Osmanlı basını için de geçerlidir. Örneğin Cem Evrim Aslan' a göre Osmanlı basın tarihyazımında basının sunduğu zengin malzeme sıklıkla arka planda kalmaktadır. Bu sorunun temelinde, basın tarihyazımını büyük oranda etkilemiş bulunan, tarihyazımına yerleşmiş olan “liberal tarihyazımı geleneği” ve özellikle siyaset bilimi ve tarih alanından kaynaklanan “metodolojik milliyetçilik” yaklaşımı yatmaktadır.¹⁵⁴Çok çeşitli gruplar tarafından yayınlanan ve birçok ideolojik çeşitlilik barındıran gazetelere “ön-milliyetçi ideolojilerin tezahürleri” veya “milliyetçi hareketlerin bekleme odası olarak değil”¹⁵⁵çok daha esnek bir bakış açısıyla bakmak gerekmektedir.

Osmanlı basınındaki ideolojik çeşitlilik aslında doğrudan Osmanlıyı oluşturan etno-dinsel unsurların kendi içlerindeki çeşitlilikle ilgilidir. İmparatorluklar nasıl heterojen değilse imparatorluk içindeki etno-dinsel gruplar da kendi içlerinde heterojen değildir ve bir etno-dinsel gruba bağlı üyelerin benimseyebileceği çeşitli alternatif yollar vardır. Bunlar arasında elbette “milliyetçilik” de (ayrılıkçı) bulunmaktadır. Ancak, etnik uyumlaştırma, sığıntı ve asimilasyon da bu yollar arasındadır. Dolayısıyla modernleşmenin yayılmasıyla, ulusal bilincin büyümesi ve onu temsil ettiğini iddia eden grupların politik faaliyetlerinin yükselişi gözlemlenebilir ancak yine de bu faaliyetin hangi biçim aldığı oldukça geniş bir yelpazede değişmektedir ve bu egemen bir devlet ve ayrılma talebiyle “kaçınılmaz olarak” sonuçlanmak zorunda değildir. Etnik grupların hepsinin siyasi çıkarlarını ve kimliklerini temsil edecek çeşitli seçenekleri vardır. Eşit derecede önemli olan, belirli bir grup içinde hangi seçeneğin baskın kol

¹⁵³ ibid,s.6.

¹⁵⁴ Cem Evrim Aslan, Geç Osmanlı Dönemi Basınında Bir Merak unsuru ve Rol Model Olarak Japonya, Ankara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2023, s.17-18.

¹⁵⁵ Michael A. Reynolds, 2016, s.6.

olduğunu açıklayan kritik faktör sadece bir “ulusal hareketin” iç dinamikleri değil aynı zamanda imparatorluk içindeki emperyal siyasetle olan ilişkileridir.¹⁵⁶

İmparatorluk sınırları içinde yaşayan halkların imparatorluklarıyla kurdukları en az beş çeşit ilişki tarzı vardır: Ayaklanmacı/milliyetçi tarz için bağımsız ve egemen devlet dışında herhangi bir seçenek yoktur. Pragmatist eklemlenmecî tarz ise egemen devlet kurmaya çalışmak yerine var olan imparatorluk yapısı için de kalarak gücünü arttırmaya çalışmıştır. Kendi dillerinde eğitim, yerel meclislerde veya bürokrasi içinde yer almak gibi mücadelelerin başarısı ya da başarısızlığı imparatorluğun bu taleplere ne kadar açık olduğu veya bu talepleri söz konusu grubun kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya ne kadar ehil olduğu ile ilgilidir. İşbirlikçi/asimilasyoncu tarzı benimseyenler ise kendi “ulusal kimliklerini” bir tarafa bırakıp imparatorluklarının hâkim sınıfları arasında yer alabilmek için gönüllü olarak asimile olmaya hazır olanlardır. Gerek Osmanlı İmparatorluğu’nda gerekse Habsburg İmparatorluğu’nda bütün sadakatini kendi ulusal topluluklarına değil, devletlerine vermiş çok sayıda yüksek bürokrat böyle bir zihin dünyasında yaşamıştır. Yerelci/cemaatçi tarz ise büyük bölümü köylü olan bu toplumlar içindeki en yaygın tarzdır. Köylülerin dünyası “ulus” ya da “devlet” tarafından değil, bölgesel unsurlar (ağa, şeyh) tarafından belirlenmiştir. Milliyetçi tarzı benimseyenler için ise ulusal kimlikten çok daha önemli olarak sınıf, meslek, inanç gibi aidiyetler de vardır.¹⁵⁷

Ancak tarihte olmuş olanı (imparatorlukların çöküp ulus devletlerin egemen olması) illa olması gereken olarak gören “patıkaya bağımlılık”¹⁵⁸ geriye dönük olarak milliyetçiliği belirli bir tarihsel dönemde olası alternatiflerden biri olarak değil tek

¹⁵⁶ E. Comisso, “Empires as Prisons of Nations versus Empires as Political Opportunity Structures: An Exploration of the Role of Nationalism in Imperial Dissolution in Europe”, içinde (ed.) Joseph W Esherick, Joseph Esherick, Hasan Kayalı, Eric Van Young, **Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World**, New York: Rowman & Littlefield, 2006, s.144.

¹⁵⁷ E. Comisso, 2006, ss. 145-151.

¹⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferdan Ergut, “Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patıkaya Bağımlılık”, **Praksis**, ss. 159-173; Ferdan Ergut, **Tarihin Hakikatleri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s.39.

seçenek olarak yansıtmıştır. Patikaya bağımlılık yürünmeye başlanan patikayı, bir zaman sonra seçilmesi zaten zorunlu olan patika gibi göstermiş, insanların o kritik anlarda önlerinde uzanan farklı patikaların mevcut olduğu ve bireylerin/toplulukların farklı tercihleriyle oluşan alternatif patikalar içinden bir tanesinin güçlenmesi ve diğer patikaların yok olmasının bir zorunluluk değil, olumsuzlukların sonucu olduğunu görmezden gelmiştir. Rogers Brubaker ve Prasenjit Duara gibi yazarların belirttiği gibi milliyetçilik ve ulus devlet arayışı aslında insanların belirli tarihsel koşullar altında aldıkları çok sayıda seçim ve karardan kaynaklanan olası fenomenler olarak anlaşılmalıdır.¹⁵⁹Başlangıçla en zayıf strateji olan “milliyetçilik” patikası Birinci Dünya Savaşı’nın açtığı siyasal fırsat yapısında diğer patikaların arasından sıyrılmıştır.

Milliyetçi ve teleolojik paradigmadan uzaklaşarak bakıldığında Türkçe basında Arda Odabaşı’nın vurgulamış olduğu gibi hâkim söylem aslında Osmanlıcılıktır. 1908 Devrimi bir yönüyle bir “Osmanlı birliği” projesi olduğu, “ittihad-ı anasır” (unsurların birliği) idealini benimsediği için Türkçe gazete ve dergilerin hâkim rengi de Osmanlıcılık olmuştur.¹⁶⁰Etno-dinsel gruplar ise Türkçe basındaki “Osmanlıcı” hegemonyaya doğrudan karşı çıkmak yerine Osmanlıcılığa bağlılıklarını bildirmiş ancak Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliğinden ne anladıklarını kendi etnik gündemleriyle çerçeveleyerek ifade etmişlerdir.

Bu çalışma tüm bu farkındalıklar ve literatür göz önüne alındığında birçok yönden kendisinden önceki çalışmalardan ayrılmaktadır. Herşeyden önce Fransız devrim basını araştırmacılarından ilhamla basına sadece siyasal fikirler için bir araç olarak değil, bir iletişim aracı ve bir metin olarak bakılmakta ve haber ve yazıların maddi biçimine,

¹⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. P. Duara, **Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China**, University of Chicago Press: Chicago, 1995; R. Brubaker, **Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe**, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

¹⁶⁰ İ. Arda Odabaşı, **Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021, s.24.

iletildiği koşullara ve işlevlerine de odaklanılmaktadır.¹⁶¹ Basının kök saldığı sosyopolitik bağlamı göz ardı etmeden söylemlerini Osmanlı emperyal milliyetçiliği ile uyumlu hale getirmeye çalışan hem “anaakım” hem de “alternatif” Osmanlıcılık seslerine kulak verilmektedir.

¹⁶¹ J. B. Landes, “Review: More Than Words: The Printing Press and the French Revolution”, **Eighteenth-Century Studies**, Vol. 25, No. 1 (1991), s.94.

BİRİNCİ BÖLÜM

1908 DEVRİMİ, OSMANLILIK VE OSMANLI DEVRİM BASINI

1.1. 1908 Devrimi: Siyasetin Kitleleşmesi ve Osmanlıcılığın Yükselişi

1.1.1. Osmanlıcılık: Tanımı ve Tarihsel Serüveni (Tanzimattan 1908 Devrimine)

Greenfeld Rus milliyetçiliğinin kökeni hakkında yaptığı yorumda Rus milliyetçiliği 1698 yılında ana rahmine düşmüştür ve babanın kim olduğu konusunda hiçbir şüphe yoktur der: Baba büyük Büyük Petro'dur. Döllenme anı ise Büyük Petro'nun Batı Avrupa ziyaretidir.¹⁶² Benzer bir soru Osmanlıcılık (Osmanlı emperyal milliyetçiliği) için sorulduğunda, yani söz konusu Osmanlı milliyetçiliğine uyarlanıp “Osmanlı milleti” sözcüğünün emperyal millet inşası için söylemsel olarak dolaşıma girdiği bir döllenme anı var mıdır? Baba kimdir? diye sorulduğunda cevap Osmanlı tarihçilerinin büyük çoğunluğu için aynıdır: II. Mahmud.¹⁶³

Osmanlı devlet adamları ve entelektüelleri için 19. yüzyılın can alıcı sorularından birisi, devletin parçalanmaktan nasıl kurtarılacağı sorusu olmuştur. Osmanlıcılık bu soruya verilen yanıtlardan en güçlüsü olarak ortaya çıkmış, dinine, diline, mezhebine, bölgesine bakılmaksızın eşit bireylerden müteşekkil bir kapsayıcı vatandaşlık kimliği yaratılarak, kişi ve grupları bu kategori ve kimlik üzerinden devlete bağlayarak imparatorluğu bir arada tutmak amaçlanmıştır. Başlangıçta sadece hanedan

¹⁶² Liah Greenfeld, **Milliyetçilik: Bir Kısa Tarih**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Alfa Yayınları, 2021, s.79.

¹⁶³ Örneğin Karpat'a göre (2021, s. 22) “Osmanlıcılık üniter bir devletin kurulması için gerekli olan laik bir kavramdı. Başlangıçta birliği sağlamaya yönelik basit bir araç olarak ortaya atılan bu kavram, ilk kez II. Mahmut tarafından kabaca şu şekilde formüle edildi: ‘Bir kişi kilisede Hristiyan, camide Müslümandır ama buraların dışında herkes benim uyruğumdur.’

üyeleri ve üst düzey yöneticiler için¹⁶⁴ kullanılan bir nitelendirme olan “Osmanlı” artık tüm tebaa için kullanılacaktır. Artık tüm tebaanın tek ve aynı adla anılması gerektiği resmi olarak ifade edilmiştir: Osmanlılar.¹⁶⁵

Osmanlıcılık fikrinin doğuşunda en etkin sebep etnik temele dayalı milliyetçilik akımlarının başlamasıdır. Milliyetçilik etno-dinsel grupların arasında bir hedef kitle bulduğundan, siyasi elitler etno-dinsel bir temele dayanmayan emperyal ulus inşası projesi üstlenerek etnik milliyetçilikle rekabete girmiştir. Resmi emperyal milliyetçilik olarak Osmanlıcılık, bir imparatorluğun tüm tebaasın kapsayıcı bir emperyal kimlik (Osmanlı) aşlayarak merkezkaç milliyetçi akımlara karşı onları imparatorluğa bağlamayı hedeflemiştir. Amaç, Batı Avrupa’nın ulus inşa süreçleriyle rekabet etmek ve hanedan gücünün muhafazası ile millileştirmeyi birleştirmektir. Bu nedenle osmanlıcılık 1820’lerden beri Avrupa’da yaygınlaşan popüler ulusal hareketlerden sonra ve bunlara tepki olarak gelişmiştir.

Milliyetçilik akımlarının başlamasının en önemli sebebi Avrupa kaynaklı “hürriyet”, “eşitlik”, “milliyet” fikirlerinin imparatorluğa girmesi olmuştur. Bu fikirler Avrupa devletlerinin desteğiyle bütünleşince Rumların ve Sırpaların başını çektiği ayrılık hareketleri başlamıştır.¹⁶⁶ Bu ilk teşebbüslerin Avrupa’nın desteği ile başarıya ulaşması (Mora isyanı sonucu Yunan bağımsızlığı)¹⁶⁷ Osmanlı Devleti’nin varlığı için ciddi

¹⁶⁴ Bu konuda bkz. A. Teyfur Erdoğan, “Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine”, **Doğu Batı**, cilt.11, sayı. 45, 2008, ss.19-46.

¹⁶⁵ Alexander Vezenkov, *Reconciliation of the Spirits and Fusion of the Interests: “Ottomanism” as an Identity Politics*, içinde (ed.) Diana Mishkova, **We, the People: Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe**, Budapest: Central European University Press, 2009, s. 47.

¹⁶⁶ Böylece Osmanlı kimliğinin ortaya çıkışının diğer imparatorluklarda olduğu gibi, iki boyutu vardır: ilki, çevre milliyetçiliğine karşı bir tepki ve ikincisi, merkezileşme ve modern devlet oluşumunun bir sonucudur. Çevre milliyetçiliği kavramı için bkz. Michael Hechter, **Milliyetçiliği Dizginlemek**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, ss.115-125.

¹⁶⁷ Erdem’e (2005,s.81.) göre Osmanlılar, özellikle dokuz yıl süren Yunan Devrimi’ni ele alma girişimlerinde, isyancıların kullandığı dil ve kelime dağarcığından etkilenmiştir. Yunan İsyanı deneyimleri sırasında, Osmanlı yöneticileri, genellikle muhalifleri tarafından kullanılan aynı araçları benimseyerek, milliyetçiliğin savaşmak için güçlü bir araç olduğunu fark etmiştir. Ancak genel olarak resmi milliyetçilik ve özel olarak Osmanlıcılık, yalnızca ayrılıkçı milliyetçiliğe bir tepki olmakla kalmayıp, aynı zamanda sosyal ve siyasi reformun gerekli bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

tehlikeler doğurmaya başlamıştır.¹⁶⁸ Serhul Al, bu nedenle Osmanlıcılığı ve Osmanlılık kavramını devletin ontolojik güvenliği çerçevesinde ele almak gerektiğini savunmaktadır.¹⁶⁹ Al’a göre genel olarak Tanzimat ve özel olarak Osmanlılık, devletin güvensizliğine ilişkin bu tür algılara verilen tepkilerdir.¹⁷⁰ Devletin “ontolojik güvenliği” ile uluslararası ilişkiler teorilerinde yaygın olarak kullanılan bir var olma ve hayatta kalma durumunu ve sorunu kastedilmektedir. Örneğin Kenneth Waltz, “hayatta kalmanın, devletlerin sahip olabileceği herhangi bir hedefe ulaşmanın ön koşulu olduğunu”¹⁷¹ savunmaktadır. Ancak genel olarak Osmanlıcılığı, yalnızca ayrılıkçı milliyetçiliğe bir tepkiye ve devletin hayatta kalma mücadelesine indirgememek, onu aynı zamanda sosyal ve siyasi reformun gerekli bir sonucu olarak görmek gerekmektedir.

Osmanlılık, Sırp, Yunan ve diğer milliyetçi hareketlerin yaygınlaştığı ve çeşitli etnik ve dinsel toplulukların karşılıklı bir arada yaşamasını güvence altına almak için kurulmuş olan millet sistemini¹⁷² tehdit ettiği 19. yüzyıldan başlayarak İmparatorluğun

¹⁶⁸ Hanoğlu’na (2008, s.51.) göre milliyetçilik her imparatorluk için temel bir meydan okuma oluştururken, sorun Osmanlı bağlamında “merkezi kontrolün zayıflığı, sosyo-ekonomik sorunların ciddiyeti ve Müslümanların egemen olduğu ancak neredeyse kuşatılmış bir imparatorluğun yapısal gerçekliği nedeniyle” daha belirgindi.

¹⁶⁹ Serhul Al, *Young Turks, Old State: The Ontological (in)Security of the State and the Continuity of Ottomanism*, içinde (ed.) M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, **War and Collapse World War I and the Ottoman State**, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2016, s. 135.

¹⁷⁰ ibid, s. 136.

¹⁷¹ Kenneth Waltz, **Theory of International Politics**, Berkeley: Addison-Wesley Publishing Company, 1979, s. 129.

¹⁷² Osmanlı sistemi içerisinde “millet” tabiri Arapçadaki anlamı ile dinî bir topluluğu karşılayan bir terim olup, bu terim kimi zaman geniş bir cemaati olduğu gibi yansıtmakta, kimi zaman bir dille konuşan grubu, kimi zaman ise, bir ibadethanede ibadet eden aynı inançtaki insanları ifade etmektedir. Buna göre Osmanlılarda farklı milletlerin sosyal, siyasal ve yasal konumları dinsel ve mezhepsel bağlılıklara göre şekillenmiştir. Bu anlamda Osmanlı sistemindeki “millet” kelimesi klâsik İslâm literatüründeki anlamına uygun bir şekilde belirli bir sözü veya vahiy kitabını kabul eden topluluklar için kullanılmış ve bu sistemde her millet grubu kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalarak düzenlenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında bulunan toplulukların din ya da mezhep esasına göre örgütlenip yönetilmesine “millet sistemi” denilmiştir. Millet sisteminin fiilen ne zaman ortaya çıktığı ve kurumsallaşmasının boyutu hala tartışma konusudur. Tartışmaya katılan bazı yazarlar için bkz. Canan Seyfeli, **Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)**, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019; M. M. Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017; (ed.) Benjamin Braude & Bernard

sonuna kadar sürdürülmüştür. Bu durum Osmanlıcılığın mevcut bir Osmanlı idari geleneğinin devamı olduğunu düşündürse de Osmanlıcılık fikri aslında devletin geleneksel ideolojisinden önemli bir kopuş anlamına gelmektedir. Her şeyden önce, bu dönemde tebaanın “din” temelinde sınıflandırılması (millet sistemi) terk edilmiş ve tüm tebaa dini veya etnik kökenlerine bakılmaksızın yasal olarak eşit vatandaşlar olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Fabio L. Grassi Osmanlıcılığın yedi temel amacı bir araya getirmiş olduğunu savunmaktadır. (1) Osmanlı yönetiminin ve Osmanlı İmparatorluğu’nun korunması ve bütünlüğü; (2) Dinlerine bakılmaksızın tebaanın eşit statüsü; (3) Tüm tebaanın hanedana sadakati; (4) Millet sistemini oluşturan ayrı kurumların dağıtılması; (5) Laik bir vatandaşlık anlayışına göre, dine dayalı mevcut kurumlardan daha üstün bir aidiyet duygusunun geliştirilmesi; (6) Kısacası, bir Osmanlı ulusunun oluşturulması; (7) Tüm cemaatlerin modern Batı-Hıristiyan ülkelerden esinlenen daha genel bir reform politikasına ortak desteği. (Grassi 7. Maddenin tam anlamıyla Osmanlıcılığın bir bileşeni olmadığını, ancak, Osmanlıcılığı teşvik edenlerin imparatorluğun modernleşmesini de teşvik etmesi nedeniyle, reformizm ve modernleşmenin de Osmanlıcılığın örtük bileşenleri olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir).¹⁷³

Osmanlılık ilk defa 1839 Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) ile resmi olarak ortaya konulmuştur. Çünkü fermanla ilk defa Müslüman olmayan halkaların da haklarından söz edilmiş, yani Osmanlılığın temel dayanaklarından biri olan eşitliğin sağlanması yolunda ima ile de olsa ilk adımlar Tanzimat Fermanı ile atılmıştır. Buradan anlaşılacağı üzere Osmanlılık idealinin ilk kurucuları Tanzimat’ı ortaya koyan Mustafa Reşit, Âli, Fuat ve Sadık Rıfat Paşalardır. Bu devlet yöneticileri

Lewis, **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society**, New York: Holmes &Meier Publishers, 1982.

¹⁷³ Fabio L. Grassi, “An Anti-Nationalistic Dream: Ottomanism”, içinde (ed.) Antonello Biagini, Giovanna Motta, **Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century: Volume 1**, Newcastle:Cambridge Scholars Publishing, 2014, s.74.

çeşitli halkların maddi taleplerine cevap vermek için nasıl maddi ıslahatlar yapmışlar ve bunları Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi hukuki belgelerle ortaya koydukları gibi bu gibi hareketlerin ideolojik boyutunu da geliştirmişlerdir. Bu şekilde ortaya konulan Osmanlılık/Osmanlılık prensibi Tanzimat dönemi ve daha sonraki dönemlerin düşünürleri tarafından en çok benimsenen ve üzerinde en çok tartışılan görüşlerden biri olmuştur.¹⁷⁴

Bu anlamda Tanzimat, toplumu bölen hem yatay hem de dikey eksenleri ortadan kaldırmaya ve bu kategorileri yeni oluşacak olan Osmanlı milletinin bayrağı altına gömmeye yönelik bir dizi girişimin ilk adımını temsil etmektedir. Bu nedenle, Hanioglu fermanı “şimdiye kadar Müslüman, Hristiyan ve Yahudi tebaanın Osmanlılara dönüşmesine yönelik önemli bir ilk adım” olarak tanımlamaktadır.¹⁷⁵ İmparatorluk politikalarında sözü geçen Osmanlı ıslahatçısı ve bürokrat Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanan ferman, hangi dine mensup olduklarını gözetmeksizin, Osmanlı yurttaşlarının yaşamını, onurunu ve mülkünü güvence altına almıştır. Ayrıca devletin yurttaşlarının “devlet ve millete” bağlılığını teminat altına alıp, anayurtlarına karşı gittikçe daha fazla hissettikleri “hamiyet” ve “yakınlık” duygularını güçlendirme konusundaki endişelerinin işareti olan yeni bir yurtseverlik ve emperyal vatandaşlık dili yaratmıştır.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Mehmet Ali Türkmenoğlu, “Osmanlı Devleti’ni Kurtarma Planı: Osmanlılık”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Ağustos 2019, Cilt 5, Sayı 2, s.412.

¹⁷⁵ Osmanlılık bir fikir akımı olarak ilk defa resmi olarak Tanzimatçı devlet adamları tarafından ortaya atılmış olmasına rağmen daha önce de ifade edildiği gibi kurucu babanın 2.Mahmut olduğuna dair güçlü bir kanı vardır. Cohen (2017,s.31-3) bu çerçevede II. Mahmut’un merkeziyetçiliğini de Osmanlılık yönünde atılmış bir adım olarak değerlendirmektedir. Ayrıca II. Mahmut’un 1829 yılında çıkardığı bir yasa Osmanlılık açısından önemlidir. Yasaya göre, imparatorluk topraklarında yaşayan tüm devlet memurları artık, erkekler için tasarlanmış yeni, resmi bir üniforma olarak fes takmak, redingot ve kumaş pantolon giymek zorundadır. Yeni kıyafet yasası, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde farklı gruplar arasındaki farklılıkları kamusal alanda görünmez hale getirmeyi amaçlamıştır.

¹⁷⁶ Tanzimat fermanı ile ilgili yeni bakış açılarıyla kaleme alınan önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuda bkz. B. Abu-Manneh, “Two Concepts of State in the Tanzimat Period: the Hatt-ı Şerif of Gülhane and the Hatt-ı Hümayun” **Turkish Historical Review**, Kasım 2015 6(2): ss.117-137; M. Aymes, “Osmanlı’da Reform: Osmanlı’nın Reformu?”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar: Tanzimat’ı Yeniden Düşünmek**, Sayı: 20, İstanbul: İletişim Yayınları, Güz 2022, ss. 175-195; M. Reinkowski,

1856 yılında ise Abdülmecid'in ikinci reform iradesi olan Islahat Fermanı duyurulmuş, büyük ölçüde daha geniş kapsamlı olan bu ferman Osmanlı toplumu açısından daha radikal nitelikte değişiklikler getirmiştir. Kırım Savaşının sonlarına doğru duyurulan ferman, kısmen Babiâli'de ıslahat için oluşan iç baskı, kısmen de Osmanlıların Fransız ve İngiliz müttefiklerinin, imparatorluğun Rusya'ya karşı savaşında sundukları destek karşılığında imparatorluk üzerinde uyguladıkları baskılar dolayısıyla şekillenmiştir. Sultan Abdülmecid tarafından Veziriazam Mehmed Ali Paşa'ya hitaben yazılan ferman, Osmanlı Hristiyanları için yeni haklar elde etmeyi uman Avrupalı devlet adamlarının izlerini taşımaktadır.¹⁷⁷

Ferman, Osmanlı vatandaşlarının “vatanperverliğin içten bağları ile birleştiğini” ve sultanın gözünde eşit olduklarını ilan etmekle kalmamış, aynı zamanda eşitliğin nasıl ölçülüp düzenlenebileceği ile ilgili pratik çözümler de sunmuştur. Bunlardan biri, herhangi bir sınıfı, dini, dili ya da ırkı dolayısıyla başka bir sınıftan aşağıda tutan her türlü ayırım veya unvanın idari protokolden daimî olarak çıkarılacağına ilanıdır. Ferman aynı şekilde devlet okulları ve hizmetlerinin, yaş koşullarını ve devletin resmi dilini bilmenin de dâhil olduğu sınav şartlarını karşıladıkları sürece hangi dine mensup olduklarına bakmaksızın tüm Osmanlı vatandaşlarına açık olacağını ilan etmiştir. Gayrimüslim yurttaşlar, iki reform arasında ayrıca Osmanlı ordusunda gönüllü olarak hizmet verme hakkı kazanmıştır. Osmanlı vatandaşlığına ilişkin yeni yasal tanımlamalar kısa süre sonra belirlenen Osmanlı vilayetlerinde, daha sonra imparatorluk topraklarında

Düzenin Şeyleri Tanzimat'ın Kelimeleri 19.Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması, çev. Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017; M. Ueno, “For the Fatherland and the State: Armenians Negotiated the Tanzimat Reforms,” **International Journal of Middle East Studies** 45(2013): ss. 93-109; Edhem Eldem, “Tanzimat Hatt-ı Hümayunu’nu (1839) Baştan Okuma”, **Tarih ve Toplum - Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 20 - Güz- 2022, s. 9-98.; Klasiklemiş çalışmalar için ise bkz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu(der.), **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

¹⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi 7. Cilt Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018. Hem Tanzimat hem de Islahat Fermanı'nın günümüz Türkçesi ile basımı için bkz. (haz.) Semih Doğan, **Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı: Günümüz Türkçesiyle**, Sapiens, 2022.

doğan herkesi, aksini kanıtlanmadığı sürece Osmanlı vatandaşı olarak kabul eden 1869 Vatandaşlık Yasası ile birlikte ülkenin tamamında geçerlilik kazanmıştır.¹⁷⁸ Aynı yıl Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile tüm Osmanlı vatandaşlarına açık, yeni bir sivil okul sisteminin ana hatları oluşturulmuştur.¹⁷⁹

Fermanda eşitlik vurgusu yanında Osmanlılık açısından en önemli nokta ilk defa halkın temsil edileceği meclis reformlarından söz edilmesi olmuştur. İmparatorluğun her yerinde bütün tebaaya karşı uygulanacak bir kanun olan *Mecelle*'nin vücuda getirilmesi, bütün mahkemelerin kararlarını denetleyebilecek bir Adliye Nezaretinin kurulması gibi özellikle hukuk alanında yapılan birleştirici çalışmalar Osmanlı bir bakış açısının bir yansımasıdır. II. Abdülhamit (1876-1908) zamanında da özellikle yönetimin ilk yıllarında Osmanlılık prensibi kabul edilmiş ve hatta I. Meşrutiyet olarak anılacak dönemde anayasal monarşinin kabulü sonrası açılan Osmanlı meclisi İmparatorluğun neredeyse her noktasından gelen vekillerle somut uygulamalarını göstermiştir.¹⁸⁰

Dolayısıyla aslında Osmanlıcılık ideolojinin ve emparyal bir millet inşa etme idealinin hem resmi çevrelerce ortaya koyulan, hem de fikir adamlarınca desteklenen hepsi de birbiriyle ilişkili birçok somut çıktısı vardır. Hepri birbiri ile ilişkili olsa da

¹⁷⁸ Bu konuda bkz. İ. Serbestoğlu, **Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.; Gülşen Ulukaya, "1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu ve Büyük Devletlerin Bu Kanuna Bakışı", **MTÜ Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, Yıl: 2022, Cilt: 2, Sayı: 2, ss.136-150; Osmanlı vatandaşlığının gelişimi hakkında bkz. Cihan Osmanağaoğlu "Tanzimat Fermanı'ndan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Vatandaşlığı" **Toplumsal Tarih**, Sayı: 182; Şubat 2009, ss.86-92.; Cihan Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul: Legal Yayıncılık, 2004.; Engin F. Işın, "Citizenship After Orientalism: Ottoman Citizenship", içinde (ed.) Fuat Keyman, Ahmet İcduygu, **Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences**, UK: Routledge, 2005, ss. 31–51.; Engin F. Işın, "Citizenship's Empire", içinde (ed.) Engin F. Işın, **Citizenship after Orientalism: Transforming Political Theory**, Palgrave Studies in Citizenship. London: Palgrave, 2015, ss. 263–281., A. Salzmann, "Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire", içinde (ed.) Michael Hanagan, Charles Tilly **Extending Citizenship, Reconfiguring States**, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1999., S. Rachieru, "Invented Identities: Case Study: the Ottoman Citizenship", içinde (ed.) Anna Krasteva, **Southeastern Europe**, Brill : Schöningh, 2002, ss. 85-92.

¹⁷⁹ J. P. Cohen, 2017, s.33-35.

¹⁸⁰ Bu konuda bkz. Christoph Herzog- Malek Sharif, **The First Ottoman Experiment in Democracy**, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010.

ketegorize etmel açısından baskıldığında, idari alanda Osmanlılık,¹⁸¹ hukuki alanda Osmanlılık,¹⁸² eğitim alanında Osmanlılık,¹⁸³ olarak tanımlanabilecek bu somut Osmanlılık politikalarıyla Osmanlılık desteklenmiştir. Somel'in yaptığı dönemselleştirmeyi kullanacak olursak, etnik olmayan pan-empyral bir kimlik inşasını amaçlayan Osmanlılık ideolojisi, zaman zaman birbirinin içine geçmiş dört safhadan oluşmaktadır. İlk safha, Osmanlılığın devletin otoriter merkezi politikalarının bir aracı olarak kullanıldığı 1830 ile 1875 yıllarıdır. 1868 ile 1878 arasındaki ikinci safhada Osmanlılık, Genç Osmanlılar tarafından anayasal meşruti yönetim taleplerini dillendirmek için kullanılmıştır.¹⁸⁴ Abdülhamid istibdadına denk gelen üçüncü dönemde ise, Genç Türklerin elinde Müslüman olan ve olmayan bütün Abdülhamid muhaliflerini

¹⁸¹ Bu konuda bkz. Abdülhamit Kırmızı, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1998; S. Balcı- A. Yadi, **Osmanlı Bürokrasisinde Yahudiler**, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2013; Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform-Babıali 1789-1922**, çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2019; Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2020.

¹⁸² Bu konuda bkz. E. Topuz, Osmanlı Kimliğinin Gelişmesinde Tanzimat Fermanının Rolü, Atatürk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2009.

¹⁸³ Bu konuda bkz. E. O. Evered, **Empire And Education Under The Ottomans: Politics, Reform And Resistance From The Tanzimat To The Young Turks**, London: Bloomsbury Publishing, 2019; T. Akın, **Osmanlı Aşiret Mektebi**, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2021; Ö. Tuğrul, **Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları**, Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Baskı, 2017; Ö. Şans, History Education in Guiding Subjects to Loyalty: History Education in the Ottoman Primary And Secondary Schools in the Late Tanzimat Era (1869-1876), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013; S. A. Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010; I. Blumi, "Teaching Loyalty in the Late Ottoman Balkans: Educational Reform in the Vilayets of Manastir and Yanya, 1878-1912", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East** 21(1) 2001, ss.15-23.

¹⁸⁴ Topal (2021) makalesinde resmi makamlarca kaleme alınan resmi belgelerde Osmanlılık-Osmanlılık ifadelerine rastlamadığını, Genç Osmanlılar'ın Osmanlılık/Osmanlılık konusunda son derece kritik bir aşamayı temsil ettiğini savunmaktadır. Genç Osmanlılar ve Osmanlılık ilişkisi için bkz. M. Elfenbein, No Empire for Old Men: The Young Ottomans and the World, 1856-1878, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Chicago: Chicago Üniversitesi, 2017; J. G. Rahme, "Namik Kemal's Constitutional Ottomanism and Non-Muslims," **Islam and Muslim-Christian Relations** 10/1 (Mart) 1999: ss. 23-39; İ. Yerlikaya, **XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve (Pancermenizm-Panislamizm-Panslavizm-Osmanlılık Fikirleri)**, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994.; Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

birleştirmenin kavramsal ve pratik aracı haline gelmiştir.¹⁸⁵ Stefano Taglia'nın *İttihat ve Terakki'nin Fikri Doğuşu* başlıklı çalışmasında ayrıntılarıyla incelediği farklı muhalif grupların Osmanlılık ideolojisi çerçevesinde ittifak etmek için temas halinde olduğu bu süreç “ortak cephe” oluşturmak konusunda başarılı olamasa da farklı grupların şikayet, talep ve beklentilerini müzakere etmeleri açısından son derece dikkate değerdir.¹⁸⁶ 1908 ile 1914 olarak tanımlayabileceğimiz son dönemin başlarında, yani devrimden hemen sonra, Osmanlılık bir süre en parlak zamanlarını yaşamıştır.¹⁸⁷

Osmanlılık ideolojisi, yaklaşık yüz senelik bir zaman dilimi içinde farklı aktörler (padişahlar, bürokratlar, aydınlar, gazeteciler, çeşitli etnik ve dini grupların önde gelenleri, siyasi partiler) tarafından farklı anlaşılmış ve farklı yorumlanmıştır. Son derece müphem bir ideolojiye dönüşen Osmanlılık ideolojisi içerisinde birbiriyle örtüşen, bazen rekabet eden, bazen de uyumlu çeşitli söylemler ortaya çıkmış ve çok çeşitli planlarda dile getirilmiş, farklı araçlarla yürütülmüş ve yayılmıştır. Osmanlılığın çelişkili ve muğlak doğası hem mecliste hem de çok dilli Osmanlı basınında açıkça görünmektedir. Eissenstat'a göre bunun nedeni Osmanlılığın temel motivasyonun ideolojiye değil, nüfusu bütünleştirme ve devlete bağlama yönündeki pratik ihtiyaca dayanıyor olmasıdır. Yöneticiler aynı anda farklı nüfuslara hitap etmek zorunda olduğu ve siyasi gerçeklikler zaman içinde değiştiği için Osmanlılık tutarlı bir

¹⁸⁵ Abdülhamid döneminde Osmanlılık konusunda bkz. Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.

¹⁸⁶ Stefano Taglia, **İttihat ve Terakki'nin Fikri Doğuşu**, Ankara: Fol Kitap, 2023.; Ayrıca bu konuda bkz. Şükrü Hanioglu, **Preparation for a Revolution: The Young Turks: 1902-1908**, Oxford: Oxford University Press, 2001.

¹⁸⁷ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi 1839–1913”, içinde (ed.) Tanıl Bora, Murat Gürtekingil, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt I: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, ss. 88-115.

ideoloji olamamış, daha ziyade kitleye ve koşullara bağlı olarak az ya da çok vurgulanan değişken bir temalar dizisi olarak kalmıştır.¹⁸⁸

Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliği çerçevesinde yapılan müzakereler 1908 Jön Türk devrimi ile yeni bir aşamaya geçmiş ve devrimci kaos dönemi tartışmalara yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Bu yeni aşama ve dinamizm iktidarın çok parçalı hale gelmesi ve ortaya çıkan otorite boşluğu başta olmak üzere basının sansür zincirini kırması, ortaya çıkan yeni siyasi kamplaşma ve yoğun siyasallaşma ortamı sonrası çok sayıda siyasal parti ve derneğin toplumsal yaşama dâhil olması, Yemen, Arnavutluk, Beyrut ve Kürdistan gibi bölgelerde yaşanan huzursuzluk ve isyanlar ile Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit'in Yunanaistan'a bağlanma kararı alması, Bosna-Hersek'in ilhak, Trablusgarb'ın işgal edilmesi ve belki de herşeyden önemlisi anayasal dönemin meyvesi olarak meclisi mebusan'ın açılması ve 1909-1912-1914 yıllarında yapılan seçimler ve parlamento tartışmaları gibi bir dizi nedene bağlıdır.¹⁸⁹ Bu dönemde siyasi istikrarsızlık sonucu çok sayıda hükümet kurulmuş, siyaset artık sokaklara sirayet etmiştir.¹⁹⁰

1.1.2. 1908 Devrimi: Siyasetin Kitleselleşmesi Döneminde Osmanlıcılık

II. Abdülhamid tarafından atanan bir komisyonca hazırlanıp, Meclis-i Vükela tarafından incelenerek Sadrazam Mithat Paşa'ya yazılan bir Hattı Hümayun ile ilan edilen Kanuni Esasi 23 Aralık 1876 Cumartesi günü öğleden sonra saat bir sıralarında

¹⁸⁸ Howard Eissenstat, "Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire, içinde (ed.) Stefan Berger-Alexei Miller, **Nationalizing Empires**, Budapest: Central European University Press, 2015, s.459.

¹⁸⁹ Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri: 1908-1914**, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

¹⁹⁰ Meşrutiyet dönemi hükümetleri için bkz. İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler – Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

resmen yürürlüğe girmiştir.¹⁹¹ Anayasanın ilan edilmesi İstanbul’da büyük coşkuyla karşılanmış, nazırlar ve üst düzey bürokratlar, padişahın sarayında resmi kutlama ziyaretleri yapmış, o gece bütün ev ve dükkânlar aydınlatılmıştır. Ertesi gün Mithat Paşa bütün imparatorluk halklarının ortak Osmanlılık bağıyla bağlanacağını ve yeni meşrutiyet rejiminde her inançtan bütün insanlara eşit muamele yapılacağını gösteren bir jest olarak Rum ve Ermeni patriklerini de ziyaret etmiştir.

23 Aralık akşamı Türkler arasındaki genç liberal gruplar sokaklarda gösteriler yapmışlar, bazıları “yaşasın sadrazam” ve “yaşasın padişah” diye tezahüratta bulunarak Mithat Paşa’nın konağına ve saraya gitmişlerdir. Onlara, bir kısmı Sırbistan’a karşı savaştan yeni dönen softa grupları ile bazı harbiye öğrencileri de katılmıştır. Coşkunun kaynağı bir ölçüde İmparatorluğun meşrutiyeti bir döneme girmiş olması iken, bir ölçüde de her türlü dış müdahaleye karşı olunduğunun bir ifadesi olan yurtseverliktir. Türk olsun Türk olmayan olsun, başkentin okuryazar elitinin büyük bölümünün coşkuya kapıldığına dair bir kuşku yoktur.¹⁹²

Anayasanın ilan ediliş haberine başkent İstanbul ve Edirne dışındaki imparatorluk topraklarında gösterilen genel tepki ise kuşkuculuk, kayıtsızlık ya da kavrayışsızlık olmuştur. Meşrutiyetin ilanına dair padişah hattı her vilayet merkezinde vali tarafından halka okunmuş, bazı vilayetlerde dinleyiciler hattın okunuşundan sonra padişaha teşekkürlerini iletmişlerdir. Ancak anayasa İstanbul dışında sadece Edirne’de gerçek bir coşku yaratmıştır. Oradaki coşku da parlamenter yönetimin kendisinden çok büyük devletlere meydan okunduğu düşüncesinden kaynaklanmıştır. Bazı çevreler, anayasanın sadece Hristiyanların baskısı yüzünden verilen yeni ödünleri temsil ettiğini düşünmüş, anayasanın ilan edildiği ve resmi şenliklere başlanması gerektiğini

¹⁹¹ Anayasanın ilan edildiğine dair padişah II. Abdülhamid’in Hatt-ı Hümayunu için bkz. I. Tertip Düstur C.IV, s.2-3.

¹⁹² R. H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876 2. Cilt.**, Ankara: Papirüs Yayınevi, 1997, s.162-163.

bildiren telgraf Ankara'ya 25 Aralık'ta gelmiş, Ankara'da yüz bir kez top atışı yapılmıştır. Valinin oğlu, yolların ve demiryollarının elli anayasadan daha önemli olduğu fikrindedir. Trablusgarp'ta ise anayasanın yürürlüğe girmesi, top atışıyla selamlamanın ve gaz lambalarıyla zayıf bir şehir aydınlatması yapmanın dışında kayıtsızlıkla karşılanmıştır. Balkan halkları ise hiçbir sevinç belirtisi göstermemişlerdir.¹⁹³

Anayasanın ilan edilmesi öncesinde anayasanın maddeleri üzerinde Mithat Paşa ve Abdülhamid arasında yaşanan kıyasıya pazarlık¹⁹⁴ başta 113. madde*¹⁹⁵ olmak üzere Abdülhamid lehine sonuçlanmıştır. Namık Kemal'in deyimi ile Abdülhamid tarafından anayasa adeta "kuşa çevrilmiştir."¹⁹⁶ Bunun da ötesinde Mithat Paşa'nın anayasa maddeleri konusunda verdiği- ya da vermek zorunda kaldığı- tavizler anayasanın tamamen Padişah tarafından "bahşedildiği" izlenimini yaratmıştır. Hâlbuki Abdülhamid'i tahta çıkartanların ilk şartı tahta çıkan padişahın ülkeyi anayasal monarşi ile yönetmesi olmuş ve bu şart Abdülhamid tarafından kabul edilmiş, bu konuda güvence alınmıştır.

İlk bakışta anayasanın sonuçta ilan edilmesi yanında önemsiz gibi duran, anayasa maddeleri üzerine yapılmış sert pazarlıkların¹⁹⁷ saray lehine sonuçlanması ve İstanbul ve Edirne dışındaki kayıtsızlık, anayasanın mimarı olan Mithat Paşa'nın sadrazamlıktan alınarak sürgüne gönderildiği, anayasanın ise kısa bir süre sonra askıya

¹⁹³ R. H. Davison, 1997, s. 162-164.

¹⁹⁴ Mithat Paşa ve Abdülhamid arasında anayasa maddeleri üzerine yapılan pazarlık için bkz. R. H. Davison, 1997, ss.140-196.

¹⁹⁵ 113. Madde: "Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde hükûmeti seniye'nin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idarei örfiye) ilânına hakkı vardır. (İdarei örfiye) kavanin ve nizamâtı mülkiyenin muvakkaten tahtından ibaret olup (idarei örfiye) tahtında bulunan mahallin sureti idaresi nizamı mahsus ile tâyin olunacaktır. Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanların memâliki mahrusai şaheneden ihraç ve teb'id etmek münhasran zatı hazireti padişahının yedi iktidarındadır."

¹⁹⁶ Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Ankara: Grafiker Yayınları, 2011, s.78.

¹⁹⁷ Bu pazarlıklar üzerine ayrıca bkz. Yüksel Çelik, Fatih Yeşil, **Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları 1768-1908**, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023, ss.253-255.

alınarak meclisin tatil edildiği düşünüldüğünde, karşımızda duran anayasanın aslında bir çeşit ölü doğum olduğu izlenimi yaratmaktadır. II. Abdülhamid Midhat Paşa'yı 113. maddeye istinaden sadaretinin 49. gününde 5 Şubat 1877'de azletmiş, Midhat Paşa'nın azli ve ülke dışına sürgün kararı birtakım tepkilere neden olduysa da bunlar beklentilerin aksine kitlesel eylemlere dönüşmemiştir. Bu konuda alınan etkin önlemler dışında, padişahın spekülasyonlara meydan vermemek amacıyla azil ve sürgün gerekçelerini kamuoyuna sunması da etkili olmuştur. Sürgün kararına en şiddetli tepki, medrese ve harbiye öğrencilerinden gelmiş, askerî idadi öğrencilerinden Cihangirli Said, Cemal ve Nedim efendiler protesto eylemlerine öncülük eden isimler olmuştur.¹⁹⁸

Mart ayındaki protestolara, halktan ve ulemeden bazı isimler de destek vermiştir. Meclis'in açılmasının üzerinden iki gün sonra Şükrü Bey isimdeki bir şahsın önderliğinde Dolmabahçe Sarayı'na kadar yürüyen göstericiler, burada yaptıkları açıklamalarda halkın mevcut hükümetten memnun olmadığını, Midhat Paşa'nın cezasının affı ve ülkeye geri çağırılması gerektiğini; olayın müsebbibi olarak gördükleri Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın İstanbul'dan sürgün edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Hükümet protesto gösterilerinin büyümesine fırsat vermemek için 21 Mart 1877'de bazı sert önlemler almış, gösterilere katılan öğrencilerin bir kısmı tutuklanırken, bazıları Akkâ'ya sürülmüş ve Harbiye Mektebi Edirne'ye taşınmıştır. Protestoları önleyemeyen ve Midhat Paşa taraftarlığıyla suçlanan Zaptiye Nazırı Ömer Fevzi Paşa da görevinden alınmıştır. Muhalifler bir süre daha kıpırdandıysa da zamanla güç kaybetmişler ve durum normale dönmüştür.¹⁹⁹ Anayasanın askıya alınıp, meclisin süresiz tatil edilmesi kararı ise kamuoyu tarafından sessizlik ile karşılanmıştır. Sultanın meclisi dağıtması hiçbir protestoya yol açmamıştır.²⁰⁰ Süleyman Paşa'ya göre

¹⁹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat ve Rüşdü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s.3.

¹⁹⁹ Mustafa Cezar, **Mufassal Osmanlı Tarihi VI**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s.3294, 3296-7.

²⁰⁰ François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.119.

zaten İstanbul'da Mithat Paşa'nın görüşlerinin savunuculuğunu üstlenecek siyasal bilince sahip olanların sayısı beş altı bini geçmemektedir.²⁰¹

Kamuoyu, anayasa ve meclise yönelecek olumsuz bir müdahaleyi sessizlik ile karşılayacağını ilk işaretlerini belki de anayasanın ilanı dışında meclis seçimlerine karşı da heyecansız bir tavır takınarak vermiştir. Georgeon'a göre seçime yönelik tavır “giderek artan bir kayıtsızlık” olmuştur.²⁰² Cahit'göre Meclis-i Mebusan açıldığı zaman seçimlere halkın bir kısmı “adeta istemeyerek iştirak etmiş” pek çokları da seçimlere hiç ehemmiyet vermemiştir.²⁰³ Halbuki henel iddianın aksine artık siyasal meseleler ile ilgilenen ve gazete okuyan bir kamuoyu mevcuttur ve özellikle Bulgar, Sırp ve Rusları protesto etmek için daha bir yıl önce, 1875 yılının Mayıs ayında Süleymaniye ve Fatih camilerinde çok sayıda gösteri düzenlenmiş, basın bu gösterilerin organize edilmesinde ve yönlendirilmesinde aktif bir rol oynamıştır.²⁰⁴

Tarihler 1877'yi gösterdiğinde bu kez Rus savaşına karşı protestolar nedeniyle kitleler yine hareketlidir ve kamuoyu alınan hezimetler sonucu oldukça tahrik olmuş durumdadır. Anayasanın askıya alınmasına ve meclisin tatil edilmesine kitlelerin belirli bir oranda politize olmuş olmasına rağmen tepkisizliğinin nedenlerinden biri, Nisan 1877'de başlayıp 31 Ocak 1878'de ateşkes ile biten Rus savaşı nedeniyle tüm dikkatin savaşa yönlenmiş olması olduğu kadar, anayasa talebinin, henüz geniş bir sosyal tabana sahip olmaması, Cahit'in deyiimiyle “umum milletin nuhbe-i amali suretinde kabul ve ilan edilmeme”si²⁰⁵ ve bir mücadele ürünü değil padişah lütfu olduğuna yönelik inancın Abdülhamid tarafından kamuoyunun zihnine başarılı şekilde yerleştirilmesidir. Padişah lütfedip anayasayı yürürlüğe sokmuş ve yine lütfedip onu askıya almıştır. Ne

²⁰¹ S. P. Sami, **Süleyman Paşa Muhakemesi**, İstanbul, 1328, s. 75-77.

²⁰² Alan Palmer, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu: Bir Çöküşün Tarihi**, çev.Belkıs Dışbudak Çorakçı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, s. 156.

²⁰³ Hüseyin Cahit, “Sultan Abdülhamit Han-ı Sani Hazretleri”, **Tanin**, Sayı: 32, 1 Eylül 1908, s.1.

²⁰⁴ Osmanlı kamoyunun ortaya çıkış süreci hakkında bkz. M. R. Şiviloğlu, **The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman**, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

²⁰⁵ Hüseyin Cahit, “Sultan Abdülhamit Han-ı Sani Hazretleri”, **Tanin**, Sayı: 32, 1 Eylül 1908, s.1.

anayasanın kendisi, ne anlamı, ne de ilan edilmesinin bir padişah lütfu olmayıp geniş bir çevre olmasa da bir grup bürokrat ve Genç Osmanlı aydınının yıllar süren propaganda ve baskılarının ürünü olduğu Genç Osmanlı aydınlarının tüm mücadelelerine rağmen henüz yeteri kadar anlatılamamış ve bu konuda geniş bir taban yaratılamamıştır. Hâlbuki Osmanlı basını anayasa üzerine yazılmış, yaklaşık on yıla yayılan yüzlerce yazı ile doludur.²⁰⁶

Anayasanın yürürlüğe girmesi sonucu açılmış olan Osmanlı parlamentosu ise aslında yaklaşık yarım yüzyıl öncesinden başlayan bir zihniyet değişiminin sonucudur ve bazen iç ve dış gelişmeler ile yavaşlarsa da bu zihniyet değişimi hiçbir zaman tamamen durmamıştır. Bu tarihsel birikim, ülkenin genel sorunları görüşülürken, mebusların yerel sorunlara hâkimiyetlerinden gelen bir özgüvenle dış politikadan, orduya kadar pek çok konuda rahatça görüşlerini ifade etmesiyle iyice açığa çıkmıştır. Mebuslar, yolsuzluk gibi meseleler üzerinde durup bir de haklarında iddialar olan üç nazırdan meclis huzurunda savunma yapmalarını talep edince, doğu despotizminin itaatkâr mebusları olacaklarına dair oryantalist algı sarsılmıştır. Şaşkınlık, İstanbul’da bulunan batılı muhabirlerin meclise dair gözlemlerini ülkelerine aktarma biçimlerinden kolayca okunabilmektedir.²⁰⁷

Vekillerin, beklentinin çok ötesindeki performanslarına rağmen Abdülhamid, anayasanın mücadele ürünü olduğu gerçeğini “padişah lütfu” algısını başarılı şekilde yerleştirmiş olduğu gibi, meclisteki tartışmaları da kamuoyuna, “her işe burnunu sokan haddini bilmez” vekillerin, olağanüstü savaş koşulları içerisinde olan İmparatorluğu yönetilemez duruma getirecek sorumsuz davranışları olarak yansıtmıştır. Zaten bu

²⁰⁶ Bu konuda bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.

²⁰⁷ “Ancak Parlamento oturumları sırasında bu eyaletin ileri gelenleri kendi gündemlerini belirlemekte hızlı davrandılar. İngiliz büyükelçisinin işaret ettiği gibi, “eğer bu vekiller sadece Babıali’nin adayları olsalardı, [olağanüstü] bağımsızlık ve zekâ sergiliyorlardı”. Bkz. Jens Hanssen, “Practices of Integration-Center Periphery Relations in the Ottoman Empire”, içinde (ed.) Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber, **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, Beirut: Würzburg: Ergon in Kommission, 2002, ss.49-77.

sırada Rus birlikleri 23 Şubattan itibaren Ayastefanos’a yerleşmiş, İstanbul’da endişe ve korku hüküm sürerken, iâşe sıkıntısının yarattığı sosyal huzursuzluk da had safhaya ulaşmıştır. Mebusan Meclisin’nde yenilginin nedenlerine ilişkin hararetli tartışmalar yapılırken; bazı vekiller meclisin dikkate alınmadığını, dolayısıyla hezimetten II. Abdülhamid ile yakın çevresinin mesul olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bir ara İstanbul’un işgali ihtimaline binaen payitahtın Gelibolu, Anadolu veya Mısır’a nakli bile tartışılmıştır.

Yöneltiren sert eleştiriler ve umumi rahatsızlık nedeniyle Yıldız Sarayı’nda II. Abdülhamid’in başkanlığında bir istişare meclisi toplanmış, çoğunluğunu padişahın seçtiği devlet adamlarının oluşturduğu bu toplantıya, vekillerden beş kişi katılmıştır. Bunlardan Astarıcılar Kethüdası Ahmed Efendi’nin, vükelânın görüşlerine vaktinde müracaat etmediği gerekçesiyle padişahı sert bir biçimde eleştirmesi gerginliğe neden olmuş, Padişah’ın bu eleştiriye verdiği yanıt yeni bir başlangıcın semboli olmuştur: “Ben artık Sultan Mahmud’un yoluna gitmeye mecbur olacağım.”²⁰⁸

Bu sözler aslında II. Abdülhamid’in siyasi karar alma süreçlerini ve idari yetkileri tek elde toplayacağını ve mevcut meşruti idare yerine, mutlak monarşîye döneceğinin ilanıdır. Sultan Abdülhamid sözünün arkasında durarak Kânûn-ı Esâsî’nin kendisine verdiği yetkiye istinaden 13 Şubat 1878’de Meclîs-i Mebusân’ı tatil etmiştir. I. Meşrûtiyet Devri’ni bitiren bu karar, aynı zamanda II. Abdülhamid’in mutlak idare tarzının da başlangıcı olmuştur. Padişah bu süreçte kendisini şiddetle eleştiren vekilleri İstanbul’dan uzaklaştırmış; ancak Kânûn-ı Esâsî’yi ilga ettiği yönündeki eleştirilere muhatap olmamak için anayasa metninin devlet salnamelerinde yer alması usulünü sürdürmüştür. İlber Ortaylı, despotik uygulamalara ve kanunsuzluklara rağmen, anayasanın yürürlükten kalkmayarak, biçimsel bir gösteri olarak, devlet

²⁰⁸ Mahmut Celalettin Paşa, **Mirat-ı Hakikat: Tarihi Hakikatlerin Aynası**, İstanbul: Berekat Yayın, 1983, s.558-559.

sâlnâmelerinde, ilân edilen hatt-ı hümayûn ve âyan listesiyle birlikte sürekli yayınlanmasını, rejimin tezat karakterinin bir dışavurumu olarak yorumlamaktadır.²⁰⁹ Aslında Abdülhamid'in düşüncesi muhtemelen en baştan beri meclisi, Nikola'nın, yıllar sonra Duma'yı devrimcilerin elinden çekip alıp, onu Çarlık Rusya'sının tarihsel kurumlarıyla uyumlu hale getirerek bir tehdit unsuru olmaktan çıkartıp devlet sistemine dâhil etme²¹⁰ amacına benzer şekilde, kendi rejimiyle uyumlu işlevsiz bir organa dönüştürmektir.+1908 devriminin arkasında, anayasayı yeniden yürürlüğe koydurmaya yönelik kör bir tutkunun yanında, ilk anayasa deneyiminin ve meclisin başına gelenlerden çıkarılmış dersler de vardır.

Derslerin başında anayasanın padişah lütfu değil bir mücadelenin ürünü olduğuna yönelik kamuoyunda güçlü bir inancın yaratılması ve böylece bedel ödenmiş her şey gibi anayasaya yönelik kıskanç bir savunma hattının oluşturulması önde gelmektedir. 23-24 Temmuz sonrası İmparatorluğun dört bir yanını saran coşku ortamına bakıldığında, anayasanın varlığına yönelecek bir tehlikenin savuşturulması için gerekli halk desteğini sağlamak konusunda ortam ilk deneyimle karşılaştırıldığında çok daha uygun görünmektedir. Osmanlı devrim basını da bu sırada anayasanın akıya alınmış olduğu 1876 yılını hatırlatacak ve tarihin tekerrür etmesine engel olmak için Osmanlı milletine “anayasaya dört elle sarılma” çağrısı yapacaktır:

Kanuni Esasi bunun mahiyet ve kıymetini takdir edemeyen halk nezdinde layık olduğu derecede hüsn-i kabul görmedi. Daha doğrusu bunun ehemmiyetini ekseriyet-i millet takdir edemedi. İşte bunun içindir ki KE hükümden sakıt kalarak otuz senelik karanlık bir devir içinde, hukuk-u beşeriyeden mahrum bir halde yaşadık, KE'nin hükümden ıskatına falan falan kimselerin entrikalarına, su-i niyetlerine haml etmek hakikat-i halde zahire kapılarak bina-yı hükmetmek demek olur. Çünkü millet KE'ye sarılarak hakkını müdafaa ve muhafaza etmek yolunu bilse idi yapılan tertiplerin, entrikaların hiç hükmü olmazdı. Millet ezilmezdi,

²⁰⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008,s.243.

²¹⁰ Catherina Evtuhov, Richard Stites, **1800'den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler**, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018, s. 261.

milleti ezmek isteyenler ezilirdi. Şu acı hakikat bize bundan sonra bir ders-i ibret teşkil edeceği için bi'l-hassa şurada şayan-ı tezkârdır. Mazi vukuat-ı âtiyeden intibah ile harekete hizmet etmezse tarihin büyük bir kısm-ı faydası ortadan kalkmış olur. KE birinci defa terbiye-i siyasiyedeki noksanımız seyyiesi olarak hükümden düşmüştü. Bir daha sukut edememesi bir terbiye-i siyasiyenin vücudu, gittikçe takviyesi ile kabil olabilir.²¹¹

Anayasanın tekrar yürürlüğe girmesi için geçen yaklaşık otuz yıllık sürede siyasal yapı ve imparatorluğun farklı toplumsal gruplarının talepleri arasındaki uyumsuzluk hiç olmadığı kadar artmıştır. Bu taleplerden en yaygını olan anayasa talebini üstlenen Jön Türkler, Genç Osmanlılardan çok daha geniş bir sosyal tabana sahiptir. Ayrıca ilk anayasadaki koşulların aksine modernleşen ordunun genç subaylarının bir kısmı artık orduyu devrimcilerin vurucu bir gücüne dönüştürmüş,²¹² bürokrasinin modernleşmesi²¹³ sonucu anayasaya yanlısı genç bürokratlar yetişmiş, İmparatorluk çapında ise okuryazarlık artarak eğitim seviyesi yükselmiş,²¹⁴ iletişim²¹⁵ ve ulaşım²¹⁶ sistemlerindeki gelişmelerle yeni kamusal alanlar ve kamusal bağlar ortaya çıkmıştır.

Hamidiye rejimi açısından “kendi mezar kazıcılarını hazırlama süreci” olarak da görülebilecek bu değişim Genç Osmanlılar ile Jön Türkler’in meşrutiyet propagandası için seslenmekte olduğu toplumun siyasal dinamiklerinin birçok bakımdan değişmiş

²¹¹ Hüseyin Cahit, “Sultan Abdülhamit Han-ı Sani Hazretleri”, **Tanin**, Sayı: 32, 1 Eylül 1908, s.1.

²¹² Ordunun modernleşmesi ve Jön Türk neslinin ordu içindeki yeri için bkz. M. Naim Turfan, **Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı’nın Çöküşü**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.

²¹³ Osmanlı bürokrasisinin modernleşme hikâyesinin başarılı bir analizi için bkz. Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024.

²¹⁴ Abdülhamid dönemi eğitim reformlarını inceleyen iki başarılı çalışma için bkz. Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi: 1839-1908: İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, Çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010; Gündüz, “Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim”, **Eğitimde Kuram Ve Uygulama**, 4(1), 2013, ss. 175-182.

²¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz, Serdar Öztürk, **Osmanlı’da İletişim Diyalektiği**, İstanbul: Phoenix Yayınevi, 2010.

²¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, **Osmanlı’da Ulaşımın Modernleşmesi**, İstanbul: Timaş Yayınevi, 2019.

olduğunu göstermektedir.²¹⁷ Rejimin “mezar kazıcıları” ittihatçı bir gazetede şu sözlerle ifadesini bulmuştur: “Osmanlı inklâbı bir hüsn-ı tesâdüfün semeresi değildir. Bu inklâbın menba’larını bulmak için üç mekteb-i ‘âli’nin feyzli dersihânelerine kadar çıkmak iktizâ ider. Bu mektebler tıbbîye, harbîye, mülkîye dâr’ül-tedrisleridir.”²¹⁸ Osmanlı basınına göre harbiye, mülkiye ve tıbbiye rejimin mezar kazıcıları olmuş, istibdat rejiminin tüm baskılarına rağmen Osmanlı milletinde adalet ve hürriyet fikirleri ortadan kalkmamıştır. Cahit’e göre zaten bunlar insanlarda fitri olduğundan ortadan kalkması mümkün değildir.²¹⁹

23 Temmuz 1908’de başta Manastır ve Selanik olmak üzere Rumeli’nin pek çok bölgesinde toplar atılmış, sadece Müslümanlar değil, aynı zamanda gayr-i Müslimler de sevinç gösterilerinde bulunmuşlardır. O döneme tanık olan birçok kişi anayasanın tekrar yürürlüğe girişinin büyük bir coşkuya neden olduğunu, Kanuni Esasi kelimesinin adeta bir sihir gibi algılandığını söyleyecektir. Serez’de Bulgar Komitesi Başkanı, Rum Başpiskoposuyla kucaklaşmış, Drama’da subaylar bir Hristiyan’a hakaret eden bir Türk’ü hapsedmiş, bir Ermeni mezarlığında Türkler ve Ermeniler her iki tarafın din adamlarının Ermeni katliamında ölenler ruhuna okudukları duaları dinlemiş, Samsun’da Türkler bir Rum Papazını saygıyla selamlamış, Trablus’ta Türklerle Araplar birlikte şükran duaları etmiştir. Bulgar çeteciler silahlarını bırakarak teslim olmuş, komitalar şehir merkezine inip gösterilere katılmıştır. İstanbul’a haber gecikmeli olarak ulaşmış ve kutlamalar Makedonya’yı bile geride bırakmıştır. Haber İstanbul’dan tüm Anadolu’ya yayıldığında ise eski rejim mensuplarını protesto etmeden, linç etmeye kadar uzanan

²¹⁷ Osmanlı tarih yazımında İstibdat dönemi uzun süre toplumsal dinamizme ve toplumsal değişime engel olacak modernleşme karşıtı despot yönetim uygulaması olarak görülmüştü. Hâlbuki Meşrutiyet dönemindeki ani sosyo-kültürel ve siyasi patlamanın temelinde Hamidiye rejiminin hayata geçirdiği reformlar vardı. Bu algıyı kıran öncü bir çalışmaları için bkz. Ezel Kural Shaw, Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2: Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye’nin Doğuşu 1808-1975**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 1994.; Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY Yayınları, 2002.

²¹⁸ “Yüzbaşı Mazhar Efendi Tarafından Okunan Nutuk”, **Peyman**, Sayı: 5, 26 Temmuz 1909, s.3.

²¹⁹ Hüseyin Cahit, “Sultan Abdülhamit Han-ı Sani Hazretleri”, **Tanin**, Sayı: 32, 1 Eylül 1908, s.1.

taşkınlıklara sevinç gösterileri eşlik edecektir. Neredeyse sadece İstanbul’da bir heyecan dalgası yaratan ilk anayasa ilanının aksine, bu kez sevinç dalgası İmparatorluğun dört bir yanına yayılmıştır.

Her kadar Yıldız istibdadına karşı ölümcül altın vuruşu yapmış olan İttihatçıların Selanik şubesi olmuşsa da²²⁰ Jön Türk devrimi aslında küçük bir siyasi-askeri seçkinler grubunun, yani Jön Türkler’in ürünü değil, Osmanlı siyasi kültürünün yeniden şekillenmesini içine alan daha geniş bir sürecin, imparatorluğun dört bir yanında vuku bulan taban seferberliğinin, muhtelif söylemlerin ve yörelerdeki halkın siyasi pratiklerinin bir neticesidir. Hamidiye rejimi siyasi gündemleri birbirlerinden çok farklı olsa da kesişme kümesi “istibdat karşıtı” olmak olan bir muhalifler ittifakı tarafından yıldan yıla yıpratılmış ve nihai darbe çelişkilerin en çok hissedilmekte olduğu yerlerin birinden, Selanik’ten gelmiştir.²²¹ İTC’nin Rumeli örgütü tarafından de facto (fiilen) ilan edilen Meşrutiyet sonrası binlerce Osmanlı vatandaşı hükümet konakları önünde toplanarak yaklaşık otuz yıl aradan sonra anayasa talebinin halk tabanında da bir karşılığa sahip olduğu kanıtlamıştır. Osmanlı toplumunda istibdat rejimine karşı belli tepkiler zaten yıllarca verilen mücadele sonrası artık hazır ve nazırdır, İTC, İmparatorluğun en örgütlü muhalif grubu olarak bunları hareket haline getirerek maddi bir güce dönüştürecek bir kitlesel seferberlik durumu yaratmıştır. Devrim, eski rejim temsilcilerine olan öfkenin ve geniş çaplı halk kutlamalarının da göstermiş olduğu gibi artık bütün Osmanlı vatandaşlarına aittir.

Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin 1876 dönemine oranla çok büyük bir heyecan dalgası yaratması iki dönem arasındaki toplumsal yapının değişen

²²⁰ Paul Dumont, François Georgeon, “Devrim Selânik’te Başlar”, içinde (ed.) Gilles Veinstein, **Selânik 1850-1918: Yahudilerin Kenti ve Balkanlar’ın Uyanışı**, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

²²¹ Bu konuda bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, içinde **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara: Birinci Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, ss. 351-382.

dinamiklerini ortaya koymaktadır. İlk anayasa deneyimi yıllarına oranla iç ve dış sorunlar ve çelişkiler Hamidiye rejiminin sonuna doğru iyice gün yüzüne çıkmış, siyasete katılmamak dengesi üzerine kurulu İmparatorluğun dengesi 20. yüzyıla girerken artan farklı siyasal taleplerle hızla bozulmaya başlamıştır. Devrim sonrasında yaklaşık sekiz ay boyunca tahtını korumaya başaracak olan Abdülhamid'in rejimi, devrim öncesi, deyim yerinde ise her yerinden su alan bir gemiye benzemektedir. Dillon'un ifadesiyle sadece kabuğu kalmış, içi çürümüş büyük bir ağaç gibidir: Otokrasinin yol açmış olduğu neredeyse bütün patolojileri bünyesinde taşımaktadır.²²²

Abdülhamid'in kendisi ise toplumsal dinamizmin ve değişimin hız kazanmaya başladığı bir çağda, Tolstoy'un 20. yüzyıla girerken Rusya'nın en büyük çelişkisi olarak Nikola'yı görmesi gibi²²³ devrim sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun artık en büyük çelişkisi olarak görülmektedir. Ancak dünyada en uzun süre varlığını sürdüren hanedanlardan biri olarak²²⁴ toplumsal belleğin ve toplumun simge dağarcığının kutsal halife-padişah imgesine dayanarak hala tahtında oturmakta ve halktan hala büyük teveccüh görmektedir. Brummett'in de altını çizdiği gibi bunun nedeni Saltanatın temsil ettiği gücün Osmanlılar için fiziki gerçekliğinden daha fazla olmasıdır. Padişah hem hükümdar, hem de devletin simgesidir, Osmanlı hanedanının eşi görülmedik sürekliliğinden dolayı, Osmanlılar için (meşrutiyetçi ve modernleşmeci retoriğe rağmen) devleti padişahı ayırt etmek son derece zordur. Tek tek hükümdarların tahttan indirilmesi, hatta öldürülmesi epey sık görülmüş,²²⁵ ancak Osmanlı hanedanı, hep varolan bir devletin simgesi olarak Osmanlı bilincine kazınmıştır.²²⁶

²²² E. J. Dillon, "Reformcu Türk", *Quarterly Review*, 1909, s. 35.

²²³ Onur İşçi, Onur Önal, *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal :1881-1917*, İstanbul: Kronik, 2019, s.193.

²²⁴ Sadece 1278'den beri hüküm süren Habsburglar Osmanlı hanedanından daha köklüdür (Georgon F. 2015, s. 30-31).

²²⁵ Bu konuda bkz. Burak Onaran, **Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

²²⁶ Palmira Brummett, 2003, s.198.

Yine ilk anayasa deneyiminin yaşandığı dönemden farklı olarak bağımsızlık, özerklik ve reform istekleri arasında gidip gelen ve uzun süredir aktif bir siyasi gündemi olan, uluslararası kamuoyunu da harekete geçirebilme gücüne sahip Ermeni devrimci komiteleri sürgün hayatından dönüş yaparak ve yeraltından çıkarak Ermeni toplumunu giderek siyasallaştırmış, Makedonya’da her birinin gündemi bir diğeri ile çelişen Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut komiteleri balkan topraklarının dört bir yanına yayılmıştır.²²⁷ Çarlık Rusya’sı, İngiltere ve Fransa arasındaki nüfuz mücadelesinin sahalarından biri haline gelen İmparatorluk coğrafyası 1908 Temmuz’u itibariyle artık sınıfsal, etnik, dini ve mezhepsel mücadelelerin yaşandığı bir çelişkiler yumağıdır.

Arendt’in devrimin hem baskıdan kurtulma hem de siyasi yaşama katılma özgürlüğü olduğu görüşünü²²⁸ onaylarcasına farklı grupların siyasal katılım talepleri devrim sonrası hızla artmış ve söz konusu çelişkiler politizasyonun hız kazanması ile iyice billurlaşmıştır. Devrimin ardından, yeni anayasal hükümetin ister dostu, ister düşmanı olsun, Osmanlılar, imparatorluğun siyasi yaşamındaki rollerine ve Osmanlı milletinin mensupları olarak kendi yurttaşlarıyla olan ilişkilerine dair yeni ve gün geçtikçe everilen beklentilerini dile getirmeye başlamıştır. Müslümanların, Hristiyanların ve Yahudilerin ne derecede ortak çıkarlara sahip oldukları, müşterek vatanları için hangi nokralarda çıkarlarının ortaklaşıp ayrıldığını gözler önüne serecek bir döneme girilmiştir. Çok uzak olmayan bir gelecekte Kızıl Ordu komutanlığını üstlenerek Bolşevik Devrimi’nde çok önemli bir rol oynayacak olan Troçki *Pravda* gazetesinde yayınlanan 17 (30) Aralık 1908 tarihli yazısında şöyle demiştir:

Ülke birden canlandı. Sayısız toplantı yapılmaya başlandı. Birçok yeni gazete çıktı. Türkiye’nin genç proletaryası bir gök gürlemesiyle uyanır gibi uyandı. Grevler patlak verdi. İşçi örgütleri ortaya çıktı. İzmir’de ilk sosyalist gazete yayın hayatına

²²⁷ Bu konuda bkz. Ebru Boyar, **Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered**, 2007, I.B. Tauris; İpek Yosmaoğlu, **Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia: 1878–1908**, New York: Cornell University Press, 2014.

²²⁸ Hannah Arendt, **On Revolution**, New York: Viking Press, 1963, s. 25.

girdi. Ben bu satırları yazarken, Türk parlamentosu artık toplanmış bulunuyor. Jön Türk reformcuları parlamentoda çoğunluğu oluşturuyor. Bu Türk "Duma" sınıfının kaderinin ne olacağını yakın gelecek gösterecek.²²⁹

İmparatorluğun Rum ve Ermenilerle karşılaştırıldığında islam ortak paydası nedeniyle sadakatine çok daha fazla güvenilen büyük çoğunluğu Müslüman olan, Arnavutlar, Araplar ve Kürtler arasında ise, devrim sonrasındaki alan kapma mücadelesi ve seçim siyaseti nedeniyle proto-milliyetçi hareketler canlanmaya başlayarak siyasallaşmış ve zaten birbiriyle rekabet halindeki farklı etnik gündemler de belirgin hale gelmiştir. 1908 devriminden sonra tartışmaların merkezinde Hamidiye rejimi döneminde rejimle iş birliği eden yerel güçlerin nüfuz alanlarını, farklı milletlerin ise millet sistemi kaynaklı elde etmiş oldukları imtiyazları koruma kaygısı ile özellikle İmparatorluk siyasetini belirleme konusunda güçlü bir konum elde edecek İttihatçıların devrim sonrası siyasetlerinin merkezileşme ile birlikte en çok tartışılacak siyaseti olan “vatandaşlık temelli Osmanlıcılık” adını verebileceğimiz, tabandan gelen, yeni haklar ve devrimci politik öznellikten gelen yükümlülükler üzerine mücadele eden, bütünleşmiş bir sosyo-politik Osmanlı halkı kimliğini teşvik eden imparatorluk vatandaşlığı projesi olacaktır.²³⁰

İTC’nin amacı kapitalist, bütünleşmiş, nüfuz edilebilir ve daha homojen modern imparatorluk yaratmaktır.²³¹ Etnik kimliğine ve dinine bakılmaksızın Osmanlı tebaası eşit haklardan yararlanacak ve merkezi hükümete karşı eşit yükümlülükler taşıyacaktı.

²²⁹ Lev Troçki, **Balkan Savaşları**, çev. Tansel Güney, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s.6.

²³⁰ Michelle Ursula Campos, 2012, s. 13.

²³¹ İTC’nin siyasi programı için bkz. Özer Özbozdağı, Nizam Önen, **İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1908 Siyasi Programı: İmparatorluk Nasıl Kurulur?**, Detay Yayıncılık, 2020.Devrim sonrası hayata geçirilen uygulamaların burjuva devriminin nihai sonuçları olarak bilinen kapitalizmin önündeki engelleri süpürerek burjuva toplumun önünü açmak ile sonuçlandığından hareketle 2. Meşrutiyet’i bir burjuva devrimi olarak gören ve devrimlerin “aktörleriyle” değil yol açtığı sonuçlarıyla yorumlanması gerektiğini savunan iki çalışma için bkz. Uçar, “Türkiye’de tarihyazımı ve burjuva devrimleri: bazı gereksiz kıstaslar”, **Tarih ve Toplum - Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 16 -Yaz 2013, ss.145-178; Aytekin, “Burjuva Devrimi Tartışmaları Işığında 1908 ve 1923’e Bakmak”, **Ayrıntı Dergi**, 2018, s.25.

Artık milletlere göre değişik yasa uygulamaları söz konusu olmayacak ve kapitülasyonlar kaldırılarak yabancılara tanınan ticari ve hukuksal imtiyazlar son bulacaktır. Merkezin gücü taşraya hissettirilerek ülkenin 2. Mahmut'tan yana temel programı sayılan merkezîleşme programı daha da radikalleştirilerek devam ettirilecek ve büyük devletlerle rekabet edebilecek modern bir devlet inşa edilecektir.²³²

Bütünleşmiş bir imparatorluk yurttaşlığı kimliği olarak Osmanlıcılık, kurumsallaşması önündeki zorluklara ek olarak, en başından beri başka zorluklarla da karşı karşıya kalmıştır. Müslümanlar da gayri Müslimler de homojen ve monolitik gruplar değildir, içlerinde Osmanlıcılığın ve Osmanlılaşmanın destekçileri kadar muhalifleri de vardır. Ayrıca Osmanlıcılık bilinci İmparatorluk tebaası arasında henüz cemaat kimliğinin yerini almamıştır.²³³ Bu nedenle Osmanlıcılık “inşa edilmesi” gereken bir kimlik olarak devrimcilerin karşısında duran ilk gündemlerden biri olmuş ve cemaat kimlikleri ile rakabete girişmiştir. Devrim'den sonraki süreçte yeni gelişmeler sonucu cemaate bağlılık ile devlete sadakat arasında tercih yapmayı gerektiren müşkül durum iyice görünür olmaya başlamış, Louis Fishan tarafından “birden fazla aidiyete bölünme”²³⁴ olarak isimlendirilebilecek bu durum İmparatorluk yurttaşlığı söylemi içerinde zamanla her grubun Osmanlı ulusuna verdiği katkıyı ölçme (esas itibariyle Osmanlılığın kendisini ölçme) konusunda çekişmelere sebep olacak bir hegemonya mücadelesi doğurmuştur.

İngiliz devriminden beklentilerinin farklı grupların kendi tikelci gündemlerine göre şekillenmiş olduğunu yazan Hill, devrimden Levellers'in politik demokrasi,

²³² Alan Palmer, 2003, s. 210.

²³³ Michelle Ursula Campos, 2012, s. 110.

²³⁴ Louis Fishman, 1911'de Meclis-i Mebusan'da Yapılan Siyonizm Tartışmasını Yahudi Sorununun Ortaya Çıkışı Işığında Anlamak, içinde, (ed) Yuval Ben- Bessat, Eyal Ginio, **Jön Türklerin Filistin'i**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, s.102.

Digger'ların komünizm, Ranter'lerin özgür aşk talep ettiğini belirtmiştir.²³⁵1908 Osmanlı devrimi de farklı grupların kendi rollerini ve statülerine bakışlarında önemli kırılmalar yaratarak kendi tikelci gündemlerini ortaya çıkarmıştır. Devrimin anlamı her bir grup için bu tikelci gündeme göre yorumlanmış ve talepler de bu tikelci gündeme göre olmuştur. Taleplerin dile getirilmesini önemli oranda artıran tebaadan yurttaş geçiş olarak tanımlanacak süreç, yalnızca hukuki kategoride yaşanan bir değişim değildir. On yıllardan beri süren esaslı bir kavramsal dönüşümün, yani emperyal politikaların edilgin nesnesinden emperyal reformun seyrini belirleyen etkin bir partner olmaya yönelik dönüşümün de bir işaretidir.

İlkel toplumlara uzaktan atfedilen depolitizasyonu eleştiren antropologlar insan topluluklarının hepsinin siyaset ürettiğinin altını çizmiştir.²³⁶ Osmanlı İmparatorluğuna yönelik geleneksel tarihyazımında, siyasal mücadelenin hiçbir şekilde müdahili olarak görülmeyen Osmanlı halkına, bu bakımdan ilkel toplumların bile uzağında yer biçilmiştir. Büyük ölçüde Osmanlı siyasi tarihi “büyük adamlar” ve olaylar üzerine odaklanmış, daha geniş bağlam ise göz ardı edilmiştir. Bu anlamda yöntemsel yaklaşımı ne olursa olsun, Osmanlı tarihyazımının nüfusun daha geniş kesimlerini içermesine ve tarihsel perspektifin siyasetten topluma doğru genişletilmesini ihtiyacı vardır.²³⁷ Geleneksel tarihin daima büyük şahsiyetlerin, devlet adamlarının, generallerin büyük işlerine odaklanması bakımından yukarıdan bir tarih görünümü İngiliz Marksist Tarihçilerin “aşağıdan tarih” yaklaşımı ile alt üst edilmiştir. Tarih tiyatrosunda, insanlığın geri kalanına daha önemsiz roller biçilmesine karşı çıkan bu yaklaşım,

²³⁵ Christopher Hill, John Bunyan and the English Revolution, Marxist Perspective, London: Verso, 1979, s. 8-9.

²³⁶ Georges Balandier, **Siyasal Antropoloji**, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 2.

²³⁷ Georg G. Iggers, **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 4.

toplum tarihçilerinin dikkatini büyük olaylar ve eğilimlerden gündelik hayatın yapıları ile sıradan insanlar arasındaki etkileşim sürecine kaydırmıştır.²³⁸

1908 Devrimi ile başlayan süreç, geleneksel tarih yazımında dar bir alana sıkıştırılan imparatorluktaki siyasal mücadele konusunu, siyasal otoritenin parçalanması, hatta ilk zamanlar için söyleyecek olursak, ortadan kalkmasıyla daha geniş bir katılımın önünü açarak, kitlelerin siyasete müdahalesini artık geleneksel tarih yazımının bile reddedemeyeceği derecede arttırmıştır. Daha önce kurulan cemiyetlerin varlığına rağmen çok cemiyetli sosyal hayat devrim sonrası başlamıştır.²³⁹ Devrimden hemen sonra en geniş manasıyla içtimai yapı parçalanmış ve yeniden şekillenmeye başlamış, bunun bir tezahürü olarak ortaya yüzlerce denilebilecek kadar çok cemiyet çıkmıştır. Çok sıradan bir benzetme ile söylenecek olursa otoritenin muhafaza ettiği bütünlük bu otoriteyle beraber ortadan kalkmış beden uzuvlara, hatta hücrelerine ayrılmıştır.²⁴⁰ Bu parçalanma sonucu Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa atanmasıyla Saray, Babıali, İTC arasında bölünmüş bir merkezi iktidar yapısı ortaya çıkmış ve bugün artık aşılması gereken hâkim paradigmada, uzun süre saray ile Babıali arasındaki mücadeleye hapsolmuş olarak yansıtılan²⁴¹ Osmanlı siyaseti böylece birden en az üç başlı bir hal almıştır. Bu merkezi siyasetin üç başlı hali aslında farklı siyasal dinamikleri de içeri dâhil eden bir bakışla bakıldığında çok daha dağılmış haldedir. Bu kez iktidarlar arasında yeni bir iktidar olarak ortaya çıkan en az iki unsur daha vardır: Kamuoyu ve basın. Ayrıca İşkodra'dan Basra'ya kadar uzanan geniş bir ülke içinde zaten siyasal

²³⁸ Peter Burke, **Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları**, çev. Kolektif, İstanbul: Isık, 2020, s.29.

²³⁹ Bu konuda bkz. Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", **Tarih ve Toplum Dergisi**, 40 (238), Ekim 2003, ss.4-13.

²⁴⁰ Ali Birinci, **Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 137-138.

²⁴¹ Osmanlı tarihine yönelik yeni tarih yazımı halkı iktidar mücadelesinin etkisiz, edilgen bir parçası olarak gören bu tür tarih yaklaşımlarına karşı çıkararak siyaseti salt devlet içi çatışma olarak görmekten uzak duruyor. Bu konuda başarılı bazı çalışmalar için bkz. Ayşe Özlü, "Osmanlı'da Demokrasi Pratikleri: Tarih yazımı Üzerine Bir Değerlendirme", içinde (ed.) Ümit Kurt, Doğan Gürpınar, **Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler**, İstanbul: Heretik Yayıncılık, 2018, ss.17-56.; Demet Dinler, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", **Praksis**, sayı 9, 2011, ss. 17-54.

yaşamdan değil de yaşamlardan, kamuoyundan değil de kamuoylarından²⁴² söz etmek daha doğrudur. Bu çeşitlenmede jeopolitiğin olduğu kadar, etnik özelliklerin de rolleri vardır. Balkanların ayrılıkçı eylemleri siyasal partiler yanı sıra, komite ve çeteler de üretmiştir. Tunaya'nın deyimiyle bu durum son derece "sıçrayıcı ve bulaştırıcıydı."²⁴³

Devlet otoritesinin bir süreliğine tamamen çökmesi, basının her türlü kayıttan uzaklaşması, siyasetin mekteplere girişi,²⁴⁴ cemiyetleşmenin başlaması, kitlelerin siyasete girmesi ve çağdaş manasıyla siyasetin başlaması 1876 ile 1908 arasındaki açıkça görülen farklardır. Devrimi izleyen aylarda, birbiri ardından etnik tabanlı kültürel ve siyasi dernekler kurulmaya başlamış, dernek kurma ve örgütlenme özgürlüğü adına bunlara hoşgörü gösterilmiştir. Yeni kurulan Dernekler/Kulüpler/Cemiyetler arasında, Rum Siyasi Kulübü, Sırp-Osmanlı Kulübü, Ermenilerin Daşnak'ı, Bulgar Kulübü, Musevi Gençler Kulübü, Anadolu Muhibleri, Arnavutların Başkim'i ve Kürt Teavün Kulübü gibi siyasallaşmayı artıran kulüpler vardır.²⁴⁵

Kitlelerin siyasete girmesi ve modern manasıyla siyasi hayatın başlaması bile başlı başına çok farklı bir döneme işaret etmektedir. Çok partili siyasi hayatın bu ilk safhasında asker, memur, işçi, kadın, talebe ve ilim adamları (ilmiye) ve hemen her

²⁴² İmparatorluk içinde birbiri ile rekabet eden birçok kamuoyu olduğu bugüne kadar tarihyazımında yeteri kadar vurgulanmadı ve devlet destekli "resmi kamuoyu" ile Ermeni ve Rum kamuoyu gibi muhalif karşıt kamuoyları arasındaki mücadeleye yeteri kadar aydınlatıcı şekilde yer verilmedi. Bu konuya birkaç satır da olsa değinen bir çalışma için bkz. M. Şiviloğlu, **The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire**, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2018, s.19.

²⁴³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 19.

²⁴⁴ Yücel Aktar, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

²⁴⁵ Cemiyetleşmeye dair bazı tesbitler ve örnekler için bkz. bkz. Haris Eksertzoğlu, **Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati: Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi**, (Çev. Foti Benlisoy-Stefo Benlisoy), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.; Hüseyin Hatemi, **Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 201.; Çağla Dery Tağmat, "İstanbul'da Sosyo-Kültürel Helenizm'in Temsilcisi Bir Cemiyet: Syllogos (1861-1923)", **Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2015, Sayı:13, s. 111-112., Çağla Derya Tağmat, **Sosyo-Kültürel Boyutlarıyla İstanbul'da Helenizm: (1908-1922)**, İstanbul: Libra, 2020.; Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, **İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)**, Ankara Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2017.

tabakadan insan siyasetle meşgul olmaya başlamıştır.²⁴⁶ Zürcher'in de iddia ettiği gibi, Osmanlı siyasetine kitlesel katılım çok daha genişlemiş,²⁴⁷ siyaset oyunu daha az elitist bir hale gelmiş ve Shaw'ın vurguladığı gibi ilk gerçek siyasal mücadele ortamına girilmiş,²⁴⁸ siyaset, sıradan insanların fikirlerini açıklayabilmelerinin bir aracı haline gelmiştir:

Meşrutiyetçiliğin retoriği ve pratiğiyle, kaçınılmaz olarak devleti ele geçirme mücadelesi de başladı. Otoritelere artık doğal olarak verili gözüyle bakılmıyordu. Güç çatışmayla elde edilebilirdi ve sonra kurumsal olarak biçimlendirilebilirdi. Hanedanlık iktidarı böylelikle doğallığını yitirmişti. Miadını doldurmuştu. İdeolojiler ve kitle politikası çağı başladı.²⁴⁹

Tunaya'ya göre ikinci meşrutiyet döneminde halk daha önce görülmemiş bir şekilde devlet gücünü kullanmanın kendi kaderiyle ilgili olduğunu düşünmeye başlamış ve bu doğrultuda siyasi konularda düşünmeyi, eleştirmeyi, görüş bildirmeyi bir görev olarak görmeye başlamıştır. Artık yönetmek padişahla ya da kabineyle sınırlı bir iş görülmemekte; her vatandaşın söyleyecek bir sözü olması gerektiği düşüncesi yayılmıştır. Kitleler siyasi hayatın doğrudan parametrelerinden ve aktörlerinden biri haline gelmiş, bu bağlamda kitlesel mobilizasyon ve sokak protestoları da yaygınlaşmıştır.²⁵⁰ Campos'a göre devrimden sonra sıradan insanların sahneye çıkma ve kendilerini çevreleyen olayların anlamını tartışma talebi ve daha önce yasaklanmış terim ve fikirlerin özgürce dolaştığı spontane toplantılar sadece sultanın mutlakiyetçi iktidarının sonunu simgelemekle kalmayarak, devrimin sembolizmini ve dilini kontrol etmek ve bu yolla imparatorluk siyasi kültürünün hatlarını belirlemek için verilen daha geniş bir mücadeleyi temsil etmektedir. Bu güç boşluğunda bireysel Osmanlılar devrim sahnesine çıkarak devrimden beklentilerini dile getirmiş ve yeni döneme nasıl

²⁴⁶ Ali Birinci, 2001, s. 131.

²⁴⁷ Erik Jan Zürcher, 1995, s. 29.

²⁴⁸ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, 2017, s. 331.

²⁴⁹ Jürgen Osterhammel, **Dönüşen Dünya: Küresel 19. Yüzyıl Tarihi**, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.813

²⁵⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s.20.

katılacaklarını hayal etmeye başlamışlardır. İnsanlar ayrıca anayasa ve parlamenter sistemin ne anlama geldiğini, diğer yönetim biçimlerinden farklarının ne olduğunu sorgulamaya başlamışlardır. Örneğin Selanik’e adalet, özgürlük, anayasal sistemlerin tarihi gibi konuları içeren popüler konferanslar düzenlenmiş, benzer şekilde Ermeni Hınçak Partisi yetkilisi Hmayag Aramians 23 Eylül 1908’de İstanbul Gedikpaşa’da düzenlenen bir halk toplantısında *Siyasi ve İktisadi Özgürlük* başlıklı bir konuşma yapmış ve monarşi, meşrutiyet ve cumhuriyet arasındaki farkları ayrıntılı olarak anlatmıştır.²⁵¹

Yabancı bir gözlemcinin aktardığına göre, Devrimin ilk aylarında insanlar hiç korkmadan ve çekinmeden kulüpler açmış ve kamusal tartışmalar düzenlemişlerdir. Birçok Osmanlı vatandaşı bu tartışmalara katılmaya çalışmış, basın, tartışmanın en önemli aracına dönüşmüştür. Okuma bilmeyenler bile gazeteleri yüksek sesle okuyan kişileri dinleyerek güncel siyaseti yakalayabilmiştir.²⁵² Devrimin ikinci ayında bir kitap satıcısının raporuna göre satışlar olağanüstüdür. Hukuk, felsefe, askerlik bilimi, seyahat ve daha birçok konuda kitaplara olan talebi karşılamak mümkün değildir.²⁵³

Devrim sonrası halkın bizzat kendisi, doğrudan örgütlenerek, eyleme geçerek, siyasi bir özne olma sürecinde yerini, bir daha geri dönülmesi zor bir şekilde sağlamlaştırmıştır. Her grubun kendi düşüncesini kamusal alana taşıma isteği ve her grubun kendi yerini bulma mücadelesi o zamana kadar benzeri görülmemiş bir siyasi katılım ve seçim seferberliği getirmiştir. O güne kadar siyaset arenasına dâhil olmakta başarısız olan yeni aktörlerin siyaset arenasına girmesi iktidar ilişkilerini dönüştürmüş ve cemaatlerin kendi içlerinde “kendi antik rejimlerini” devirme olarak görülebilecek

²⁵¹ Ohannes Kılıçdağı, *Socio-Political Reflections And Expectations Of The Ottoman Armenians After The 1908 Revolution: Between Hope And Despair*, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2024, s.20-21.

²⁵² G. F. Abbott, **Turkey in Transition**, Araçatuba: General Books, 2010, s. 7-8.

²⁵³ Charles Roden Buxton, **Turkey in Revolution**, New York-London: C. Scribner’s sons; T. F. Unwin, 1909, s.110.

mikro devrimler yaşanmaya başlanmıştır.²⁵⁴ Sadakatinden şüphe edilen milletler için kimlik, sadakat ve milliyetçilik için geçiş sürecine dönüşecek olan bu dönem devlete sadakat ile cemaate bağlılık arasında da bir tercih zorunluluğu yaratacak²⁵⁵ ve etnik grupların iktidar dinamiklerini kökenden sarsacaktır.²⁵⁶

Rakip kamusal alanların ve birbiri ile çok farklı gündemleri olan çok sayıda kamuoyunun tarihsel süreç içinde ortaya çıkmış olması,²⁵⁷ İTC, Babıali ve saray arasında üç parçaya bölünmüş siyasal iktidar ve İmparatorluk geneline yayılmış farklı grupların farklı talepleri ile birleşince her bir grubun kendi konumlarını kaybetmeme ve devrim sonrası İmparatorluk yaşamında taleplerine göre yeni yerler kapma isteği bir alan kapma mücadelesi olarak modern siyasetin doğuşuna ortam hazırlamıştır. Üç başlı iktidarın (saray-babıali-İTC) her biri tarafından tüm bu siyasal gruplar kendi lehlerine olacak şekilde manipüle edilirken, farklı gündemleri ve talepleri olan toplumsal gruplar tarafından üç başlı iktidar da itelenmiş ve çekilmiştir. Üç başlı iktidardan her birinin bu çeşitlenmiş kamuoyuna, onların ise taleplerinin yerine getirilmesi için İTC, Babıali ve saray arasında üç parçaya ayrılmış merkezi iktidara ihtiyacı vardır. 1908 Devrimi bunun sonucu olarak kitle siyaseti ve toplumsal seferberlik biçimlerinde bir değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Kitle siyaseti ve toplumsal seferberlik biçimlerinin bariz örnekleri ortaya çıkmış, kitle siyasetindeki değişim, büyük oranda, kitlelerin

²⁵⁴ Bedross Der Matossian, “Jön Türk Devrimi’nin Ardından Gayrimüslimlerin İdaresi ve “Kudüs Meselesi”, içinde (ed) Yuval Ben- Bessat, Eyal Ginio, **Jön Türklerin Filistin’i**, çev. Erkan Ünal, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 182.

²⁵⁵ Louis Fishman, 2016, ss. 97-102.

²⁵⁶ Bedross Der Matossian, 2016, s. 181.

²⁵⁷ Geleneksel tarih yazımının ve siyaset bilimi literatürünün iddialarının aksine 19. yüzyıl boyunca gelişen modernizasyon süreci Osmanlı İmparatorluğu’nda kamusal alanın yapısal dönüşümünü ve sivil toplumun zenginleşmesini gündeme getirmiştir. Gerek örgün eğitimin yaygınlaşması gerek sivil örgütlenmelerin yaygınlaşması gerekse de gündelik basının kurumsallaşması bu sürece önemli katkılarda bulunmuştur. Bu nedenle devletin her türlü siyasal ve toplumsal alanı kapladığı ve diğer toplumsal kesimlerin güdük kaldığı varsayımı gerçekçi değildir. Farklı toplumsal kesimler ve farklı cemaatler çeşitli alanlarda zengin bir faaliyet içerisinde bulunmuşlardır. 1908 sonrası Osmanlı kamusal alanında dönüşüm için bkz. Bedross Der Matossian, “Formation of Public Sphere(s) in the Aftermath of the 1908 Revolution among Armenians, Arabs, and Jews”, içinde (ed.) François Georgeon, **L’ivresse De La Liberté : La Révolution De 1908 Dans l’Empire Ottoman**, Paris : Peeters, 2012, ss.189-219.

seferberliğine, işçiler ve esnaf gibi toplumun farklı kesimlerinin siyasete katılımına büyük önem atfeden İTC'nin yükselişinden kaynaklanmıştır.

İkinci Meşrutiyet döneminde, toplumsal katılım ve ifade özgürlüğü açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan veya güçlenen çeşitli kurumsal yapılar ve sosyal pratikler - ulusal kutlamalar, aktif sivil toplum örgütleri, gönüllü kuruluşlar, toplumsal hareketler ve sürekli gelişim gösteren gündelik basın - sıradan vatandaşların düşüncelerini ifade edebilmeleri için benzeri görülmemiş fırsatlar yaratmıştır. Özellikle basının kamusal bir tartışma platformu olarak işlev görmesi sayesinde, toplumun çeşitli kesimlerinin yaşadığı özel sorunlar, geniş kitleleri ilgilendiren kamusal meselelere dönüşme imkanı bulmuştur. Bu süreçte yaşanan kitlesel siyasi hareketlenme ve toplumsal mobilizasyon, önceki dönemle karşılaştırıldığında çarpıcı bir değişimi yansıtmaktadır. 1908 öncesinde, yönetici elit tarafından benimsenen yaklaşım, kitleleri mümkün olduğunca pasif ve hareketsiz tutmaya yönelikti. Bu dönemde siyasi seçkinler, halkın sadece itaat etmesini ve rejime sadık kalmasını yeterli görmüşlerdir. Kamusal alanlarda kitlesel toplanmalar nadiren gerçekleşmiş, merkezi yönetim halkın sokak hareketlerine katılmasını teşvik etmemiştir. Ancak 1908 Devrimi'yle birlikte bu durum köklü bir değişime uğramıştır. Devrimin en dikkat çekici sonuçlarından biri, kitlelerin kamusal alanlarda aktif olarak varlık göstermeye başlamasıdır. Bu döneme ait görsel kayıtları inceleyen araştırmalar, devrim sonrasında en çarpıcı gelişmenin halkın kamusal mekanlarda toplanması olduğunu belgelemektedir. Bu yeni dönemde:

- Büyük ölçekli resmi geçitler
- Toplu yürüyüşler
- Kitlesel protestolar

- Sokak gösterileri gibi eylemler gündelik siyasetin olağan unsurları haline gelmiştir. Öyle ki, siyasi suikastlar sonrasında düzenlenen cenaze törenleri dahi, binlerce insanın katıldığı siyasi gösterilere dönüşmüştür.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin savaşlarla dolu bir dönem olması (Trablusgarp Savaşı 1911-12, Balkan Savaşları 1912-13 ve Birinci Dünya Savaşı), Osmanlı toplumunun seferber edilmesini yönetici sınıf açısından hayati bir mesele haline getirmiştir. Bu dönemde, uluslararası ilişkiler ve yabancı devletlerin talepleri artık sadece diplomatların ilgi alanında kalmamış, sokaktaki vatandaşın da tepki gösterdiği ve protesto ettiği konular haline gelmiştir.²⁵⁸

1908 devriminin resmi ideolojisi olan Osmanlıcılığın²⁵⁹ hızla dönemin hegemonik ideolojisine dönüşmesi²⁶⁰ ve en parlak zamanlarını yaşamaya başlaması²⁶¹ yukarıda ifade edilen cemiyetleşme, siyasallaşma, basının sansürden kurtularak etkili bir güce dönüşmesiyle birleşerek 1908 öncesinde tartışılma fırsatına sahip olunmamış birçok meseleyi ya gün yüzüne çıkarmış ya da tartışılması için daha geniş ve kitlesel bir ortam yaratmıştır. Örneğin Sezer'e göre 1908 devrimi sonrasında resmi dil ve mahkeme ve hastaneler gibi kamusal mekânlarda yerel dillerin geçerli olup olmadığına benzer tartışmaların daha yoğun olarak yürütülmesinin en az iki nedeni vardı. Bunlardan biricisi anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin bütün Osmanlılar için getirdiği yüksek siyasallaşma düzeyi ve özellikle de canlı basın tartışmalarının, dil meselesi gibi

²⁵⁸ Y. Doğan Çetinkaya, **Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat: 1909-1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 235.

²⁵⁹ Deniz Dölek, "Yerelde İdeolojik Dönüşüm: II. Meşrutiyet Dönemi Sivas Vilayeti'nde Osmanlıcılık Pratiğinden Türk Milliyetçiliğine Geçiş", içinde (der.) Ferdan Ergut **II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s.118.

²⁶⁰ Deniz Ekici, **Kurdish Identity, Islamism, and Ottomanism: The Making of a Nation in Kurdish Journalistic Discourse: 1898-1914, Kurdish Societies, Politics, and International Relations**, Washington DC: Lexington Books, 2021, s.95.

²⁶¹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi 1839–1913", içinde (ed.) Tanıl Bora, Murat Gürtekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, ss. 88-115.

doğrudan Osmanlıcılığı ilgilendiren meselelerin kamuoyunda daha fazla tartışılır hale gelmesidir. Buna ilave olarak da özellikle 1909'dan itibaren hayata geçirilen bazı uygulamalar hem özgünlükleri nedeniyle tepki görmüş, hem de seçkinlerin kültürel, siyasi ve ideolojik angajmanlarından kaynaklı rahatsızlıklarının ötesinde, tüm halkın yaşamını doğrudan ilgilendiren bazı sonuçlar da vermiş ve bu sonuçlar da Osmanlıcılık tartışmalarını hızlandırmıştır.²⁶²

1908 devrimi öncesi yurt dışında basılıp gizlice imparatorluğa sokulan Jön Türk gazetelerinin iddiası imparatorluğun varlığının Osmanlıcılık ideolojisine ve etno-dinsel grupların meşruti bir monarşi içerisinde mecliste temsil edilmelerine bağlı olduğu, ancak halkları birbirine düşüren Abdülhamid rejiminin Osmanlıcılık ideolojisinin hayata geçmesinin önündeki en büyük engel olduğu olmuştur. 1908 devrimi ile etno-dinsel grupların mecliste temsil edilme hakkına kavuşması, nicelik ve nitelik bakımından çok-dilli Osmanlı basının güçlenmesi, kamuoyunun siyasette bir referans gücü haline gelmesi, yeni siyasi parti ve cemiyetlerin kurulmasıyla o güne kadar ancak yurt dışı yayınlarında ifadesini bulan Osmanlıcılık ilk kez devrimci bir bağlamda müzakere edilme imkânına kavuşmuştur. Osmancılık ve Osmanlı kimliği üzerine vuku bulan müzakerelerin kamuya yansıyan iki ana mekânı şeker'in deyimiyle "başlıca iki merkezi" vardır: Osmanlı meclisi ve Osmanlı basını.²⁶³ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Meclis-i Mebusan'ın kapanmasıyla (21 Aralık 1918) Osmanlı basını Osmanlıcılık tartışmaların tek merkezi haline gelecektir.²⁶⁴ Ancak bu dönem

²⁶² Selim Sezer, Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Tartışmaları Vebirinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti, Galatasaray Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2017, s.129.

²⁶³ Nedim Şeker, "Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de "Milliyet" Arayışları Ya Da "Anasır Meselesi", içinde (der.) Eric Jan Zürcher, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 158.

²⁶⁴ Dolayısıyla Şeker (2011) 1918 ve 1919 yılları arasında Osmanlı basınında hala Osmanlıcılığın alternatif bir seçenek olarak görüldüğünü örnekler üzerinden gösterir. Bu örnekler Balkan Savaşları sonrasında Osmanlıcılığın yerini kesin olarak Türkçülüğe bıraktığına dair dominant tezi sorgulamaya yol açarken bir gerçeği de ortaya koyar: Osmanlı basınında Osmanlıcılık İmparatorluğun geleceğine dair

Osmanlıcılığın 3. Aşaması olan çöküş aşamasına karşılık gelmektedir. Gelecek bölümlerde Osmanlı devrim basınına ana hatlarıyla inceledikten sonra basını merkeze alarak Osmanlıcılığın “balayı” ve “müzakere/çatışma” aşamalarına odaklanılacaktır.

1.2. Osmanlı Devrim Basınına Genel Bir Bakış

1.2.1. Niceliksel ve Niteliksel Sıçramadan Basının Ekonomi Politikğine

Devrim sonrası dönemlerde yazılı basında sayısal ve içeriksel ani dönüşümler yaşanması yani “niceliksel” ne “niteliksel” bir sıçrayışa tanık olunması, Osmanlı’ya özgü bir durum olmayıp, Fransız, Rus ve İran devrimlerinin de bir sonucu olmuştur. İran’da devrimin hemen öncesinde altı olan gazete sayısı kurucu meclisin açılışında doksanı aşmış,²⁶⁵ devrim sonrası Fransa’da yalnız Paris’de satışı çok yüksek 300 gazete yayınlanmıştır.²⁶⁶ Devrim ve basın ilişkisini inceleyen tematik çalışmalarda da devrimlerin süreli yayınların içeriklerindeki değişim ve gazete/dergi sayısındaki artışla karakterize olduğu ortaya koyulmuştur.²⁶⁷ 1908 devrimi bağlamı için düşünüldüğünde basının devrimin hazırlanmasında yeri ve oynadığı rol dikkate alındığında²⁶⁸ aslında bunun yadırganacak bir yanı yoktur.

Başta Ahmed Rıza olmak üzere, Abdülhamid yönetiminin despotik yapısı hakkında Osmanlıları aydınlatmak için aralıksız bir çabayla yıllarca yurt dışında basılıp

tahayyüllerde hala bir seçenek olarak tartışılmaktadır. Ancak bu tartışmalar Osmanlıcılığın artık sonbaharını yaşamakta olduğunu izlerini taşımaktadır.

²⁶⁵ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 62.

²⁶⁶ Richard Sennett, **Kamusal İnsanın Çöküşü**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 134.

²⁶⁷ (ed.) Jeremy D. Popkin **Media And Revolution**, Lexington: University Press of Kentucky, 1995; Jeremy D. Popkin, **Press, Revolution, and Social Identities in France: 1830–1835**, Pennsylvania: Penn State University Press, 2001; Louise McReynolds, **The News under Russia’s Old Regime: The Development of a Mass-Circulation Press**, Princeton: Princeton University Press, 1991; Negin Nabavi, “Spreading the Word: Iran’s First Constitutional Press and the Shaping of a ‘New Era’”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, 14:3; 2005, ss. 307-321.

²⁶⁸ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Gökhan Kaya, **İTC’nin Basın Yayın Faaliyetleri: 1876-1908**, Ankara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1999. ; A. D. Jelyakov, **Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın**, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979, ss.127-149.

gizlice İmparatorluğa sokulan gazeteler yayınlanmıştır. 1908 devrimi sonrasındaki genel görüş Jön Türkler'in mücadelelerinin ve yayınlarının meyvelerini verdiği yönünde olmuştur.²⁶⁹ Aslında Osmanlı basını 1908'den çok önce de etkili bir mecraya dönüşmüş, 1864'te Kararname-i Ali olarak bilinen meşhur kararname ile 1865'te basını yasalar yoluyla kontrol etme girişimleri, yaklaşan bu etkinin açık göstergeleri olmuştur. Hükümet basını potansiyel bir siyasi kargaşa kışkırtıcısı olarak görmeye başlamış, Genç Osmanlılar hareketinde merkezi bir rol oynamış olan basın, sadece bürokrat-gazeteciler tarafından oluşturulmamış, aynı zamanda sürgündeki Genç Osmanlı basını, doğru kişilere, bürokratik-aydınlara ulaşmada ve onları etkilemede belirleyici bir faktör olarak 1876'da meşrutiyetin ilan edilmesine yol açacak tohumların ekilmesinde öncü rol oynamıştır.

Abdülhamit seleflerinin basının etkisine kurban gittiğini fark ettiği için basını sadece yurt içinde değil, yurt dışında da kendi lehine kullanmak için kontrol etmeye çalışmıştır.²⁷⁰ Ancak yine sürgündeki basını tamamen kontrol altına alamamış,²⁷¹ bu kez Jön Türklerin, Batı tarzı eğitilmiş subaylar üzerindeki etkisi 1908 Devrimi'nin gerçekleşmesinde rol oynamıştır.²⁷² İkinci meşrutiyet dönemi Kocabaşoğlu'nun da altını

²⁶⁹ E. Kaynar, "Aydınlanma Mantiğı ve Devrimin Gerçekleri: Jön Türk Devrimi'nden Sonra Jön Türkler", içinde (der.) François Geogron, Noémi Lévy Aksu, **Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi**, çev. Rıdvan Yüksel, İstanbul: Timaş Akademi, 2022, s.58.

²⁷⁰ Deringil (2022, s.143) çalışmasının özellikle "Osmanlı İmaj Yönetimi ve Hasar Denetimi" başlıklı bölümünde şöyle demektedir: "Yıldız arşivlerindeki en büyük koleksiyonlardan birinin, The Times ve Debat'dan, Sırp veya Bulgar yayınlarına kadar 100'ü aşkın gazete kupüründen oluşması bir rastlantı değildir. Bu gazeteler, Hariciye Nezareti Dış Matbuat Müdürlüğü tarafından, Osmanlı Devleti'ne zararlı veya faydalı materyallerin saptanması için günlük olarak taranıyordu. Bu, nankör ve Sisiphos'un kine henzer bir çabaydı; çünkü Ermeni katliamları ve Avrupa'daki genel özgürlükçü dalga döneminde, Kırım Savaşı'nın "Büyük koca Türk" (Grand Old Turk) unvanı çoktan unutulup gitmişti. Bu nedenle, en iyi Osmanlı diplomatları ile memurlarının yapabilecekleri tek şey, aslında hasar kontrolü ve en iyi ihtimalle de, "imaj yönetimi" idi. Babıali, Avrupa kamuoyunun önemini çok iyi biliyordu ve resmi olarak yerli ve yabancı yazarları maddi bakımdan destekleyerek veya düpedüz rüşvete başvurarak bu kamuoyunu etkilemeye çalıştı."

²⁷¹ Bu konuda bkz. Servet Tiken, **Mısır'da Jön Türk Basın ve Edebiyatı**, Fenomen Kitaplar, 2017.; Muammer Göçmen, **İsviçre'de Jön Türk Basını Ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri**, Kitabevi Yayınları, 1995.

²⁷² Kocabaşoğlu'na (2018) göre "Hürriyet her ne kadar top namlularının üzerinde ilan edilmişse de, bu sonucun alınmasında Jön Türkler'ce imparatorluk sınırları dışında yayımlanan gazete ve dergilerin önemli

çizdiği gibi, ideolojik mücadeledenin kendisini süreli yayınlar aracılığıyla ifade ettiği için süreli yayınların öneminin çok arttığı bir dönemdir.²⁷³ Koloğlu'nun aktardığına göre 1908 başında tüm ülkede 120 gazete ve dergi bulunmaktadır. Devrimin ilk yedi ayında imtiyaz başvurusu 730'a çıkmış, bu yayınların 399'unu Türkçe gazeteler oluşturmuşken, 308'ini salt Türkçe, 41'ini Türkçe-Arapça, 20'sini Türkçe-Fransızca, 16'sını Türkçe-Rumca, 109'unu Rumca, 67'sini Arapça, 36'sını Fransızca, 34'ünü Ermenice, 19'unu Ladino, 11'ini Bulgarca, 5'ini Arnavutça, 4'ünü de Sırpça gazeteler oluşturmuştur. İstanbul'da izin verilen yeni yayın sayısı 1910'da 130, 1911'de 124, 1912'de 45, 1913'de 92, 1914'te 75'dir. Buna yaklaşık aynı sayılarda taşra yayınları da eklenirse, altı yılda Osmanlı devletinde 1600 yayın için imtiyaz alındığı ortaya çıkmaktadır. ²⁷⁴Uygur Kocabaşoğlu ise Fransa'da yayınlanan *Revue du Monde Musulman* adlı dergiye referans vererek 29 Temmuz 1908 tarihinden itibaren imparatorlukta yayınlanan süreli yayın sayısını 739 olarak vermiş, bu sayıya İstanbul'un yanı sıra taşrada yayınlanan gazete ve dergilerle, Türkçe dışındaki dillerde yayınlanan süreli yayınlar da dahil edildiği ifade edilmiştir. ²⁷⁵

bir rolü olmuştur.” Çok sayıda anı/hatıra ve otobiyografi kitabı da Jön Türk gazetelerinin yabancı postaneler aracılığıyla imparatorluğa girdiği ve etkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu etki bazen Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye öğrencileri, bazense sıradan halk üzerindedir. Jön Türk gazetelerinin 1908 devrimi öncesi etkisi hakkında bkz. İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Anıları**, Dorlion Yayınları, 2021.; Ahmet Bedevi Kuran, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

²⁷³ Uygur Kocabaşoğlu, **Hürriyeti Beklerken: İkinci Meşrutiyet Basını**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s.3. 1908 devrimi sonrası yayın imtiyazı alan gazetelerin bazen bu yayın imtiyazına rağmen yayınlanmamış olması başta olmak üzere 1908 devrimi sonrasında süreli yayınların tam sayısının kaç olduğu konusunda araştırmacılar arasında ihtilaf vardır. Bu konuda bkz. Ahmet Ali Gazel, Şaban Ortak, “İkinci Meşrutiyet’ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908–1927).” **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 7, no. 1 (2006), ss. 223-56.; Ali Birinci, “Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/I”, **Kebîkeç**, Sayı: 2, 1995, ss.143-147., Ali Birinci, “Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/II”, **Kebîkeç**, Sayı: 3, 1996, ss.71-76., Ali Birinci, “Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/III”, **Kebîkeç**, Sayı: 4, 1996, ss.39,42.; Ali Birinci, “Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/IV”, **Kebîkeç**, Sayı: 5, 1997, s.61-67., Ali Birinci, “Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)/V”, **Kebîkeç**, Sayı: 6, 1998, s.87-89.

²⁷⁴ Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul, Pozitif Yayınevi, s. 87-88.

²⁷⁵ Uygur Kocabaşoğlu, **Hürriyet'i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010, s.7.

Mehmet Seyitdanlioğlu, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte 660 gazetenin yayın hayatına girdiğini (imtiyaz aldığı) ve bunların 357'sinin Türkçe olduğunu belirtmiş,²⁷⁶ *Revue du Monde Musulman*'daki listeye de kaynaklık ettiği anlaşılan *Takvim-i Vekayinin* eklerinde yayınlanan listeden hareketle Ali Birinci ve Kudret Emiroğlu'nun hazırladıkları bir başka listeye göre 9 Temmuz 1908'den yaklaşık 1909 Mart ayına kadar imtiyazı alınmış Türkçe süreli yayınların toplamı 377 olarak verilmiştir. 1927 yılında *Ayn Taribi* dergisinde eski harflerle yayınlanan ve 1908-1927 yıllarını kapsayan bir başka süreli yayın listesi de iki araştırmacı tarafından yeni harflere aktarılmıştır. İmtiyazı alınmış gazete ve dergileri içeren bu listenin "mim" harfinin ilk 24 künyesinden sonrası eksiktir. Bununla birlikte anılan listeye göre de Meşrutiyet'in ilanından 1909 Ağustos'una kadar yaklaşık bir yıl içinde imtiyazı alınan gazete ve dergilerin sayısı 310'dur.²⁷⁷ Devrim sonrasında artan basın faaliyetlerinin neden "basın patlaması"²⁷⁸ olarak adlandırılmayı hak ettiği anlamak için Erol Baykal'ın da altını çizdiği gibi, sadece sayısal değerlere atıfta bulunmamak, olaya daha çeşitli açılardan bakmak gerekir.²⁷⁹

Arda Odabaşı 1908 devriminin basında yarattığı etkisinin literatürde daha çok süreli yayın sayısındaki radikal artışın vurgulanmasına karşı çıkarak aslında basında yaşanan dönüşümün çok boyutlu olduğunu savunmaktadır: 1) Süreli yayın sayısındaki ve tirajlardaki olağanüstü artış, 2) Türsel çeşitlenme 3) Dilsel çeşitlenme, 4) Coğrafi uzamda genişleme. 5) İçeriğin (yazılı ve görsel metnin) yapısal dönüşümü. Diğer bir ifadeyle, o güne dek görülmedik sayıda, çeşitte ve nitelikte gazete ve dergi yayın

²⁷⁶ Mehmet Seyitdanlioğlu, *Takvim-i Vekayi: 1908-1918*, Ankara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1985, s. 63, 151-212.

²⁷⁷ Ali Birinci, Kudret Emiroğlu, "Meşrutiyet Basını", **Kebikeç**, sayı 2, ss. 143-147; sayı 3, ss. 71-76; sayı 4, ss. 39-42; sayı 5, s. 61-67; sayı 6, s. 87-89; sayı 9, s. 59-63, 1995-2000.; Ahmet Ali Gazel, Şaban Ortak, "İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar İmtiyazı Alınan Gazetelere Mecmualar (1908-1927)", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, c.7, sayı 1, 2006, s. 223-226.

²⁷⁸ Bu konuda bkz. Orhan Koloğlu, **1908 Basın Patlaması**, İstanbul: Bas-Haş, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 2005.

²⁷⁹ Erol A.F. Baykal, **The Ottoman Press (1908-1923)-The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics, Society and Economy**, Cilt 67, Londra: Brill, 2019.

hayatına katılırken, tirajlarla birlikte türsel ve dilsel çeşitlilik artmış, coğrafi uzam genişlemiş, içerik köklü şekilde değişmiştir.²⁸⁰

Baykal'ın da altını çizdiği gibi istatistikler basın faaliyeti yaratmak için çeşitli faktörlerin olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Patlama en çok köklü basın kültürüne sahip, matbaaların mevcut olduğu, büyük ve nispeten zengin nüfuslu şehirlerin bulunduğu bölgelerde etkili olmuştur. Başvuruların büyük çoğunluğu İstanbul ve İzmir'e (Aydın Vilayeti) yapılmıştır.²⁸¹ İzmir ve İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü basın merkezlerini oluşturmuştur. Özellikle İzmir'in 1860'lı yıllara kadar İstanbul'u geride bırakması, bu şehrin Osmanlı'daki en köklü yazılı basın geleneğine sahip olduğunu göstermektedir. 1908'de yaşanan basın alanındaki hızlı gelişme ve yayın sayısındaki artış, daha küçük yerleşim yerlerinin bu iki büyük merkezi veya Beyrut gibi önemli bir vilayet merkezini yakalamasını sağlayamamıştır. Bununla birlikte, bu durum 1908'deki basın hareketliliğinin imparatorluğun diğer bölgeleri için önemsiz olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Aksine, 1903/1904'te tek bir resmi gazetesi olan vilayetler için, tek bir yeni yayının ortaya çıkması bile, okuyucu kitlesinin zaten bir dizi süreli yayını okuyabilmeye alışkın olduğu İstanbul veya Beyrut'tan belki de daha önemlidir.²⁸²

Örneğin Edirne Vilayeti'nin 1903/1904 yıllarında toplam üç yayını varken, patlama sırasında en az 9 yeni yayın için başvuru yapılmıştır.²⁸³ Bunlardan en az 2'si, ama muhtemelen daha fazlası basılmıştır.²⁸⁴ Sadece bir resmi yayına sahip olan

²⁸⁰ İ. Arda Odabaşı, 2021, s.15.

²⁸¹ İzmir ve İstanbul basın tarihi için bkz. Efdal Sevinçli, **İzmir Basın Tarihi : Gazeteler, Dergiler, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları**, 2019; Suat Ulusoy, Belkıs Gezgin, **İstanbul Basın Tarihi Cilt 1: Osmanlı İstanbul'unda Gazetecilik**, İstanbul: İBB Yayınları, 2023.

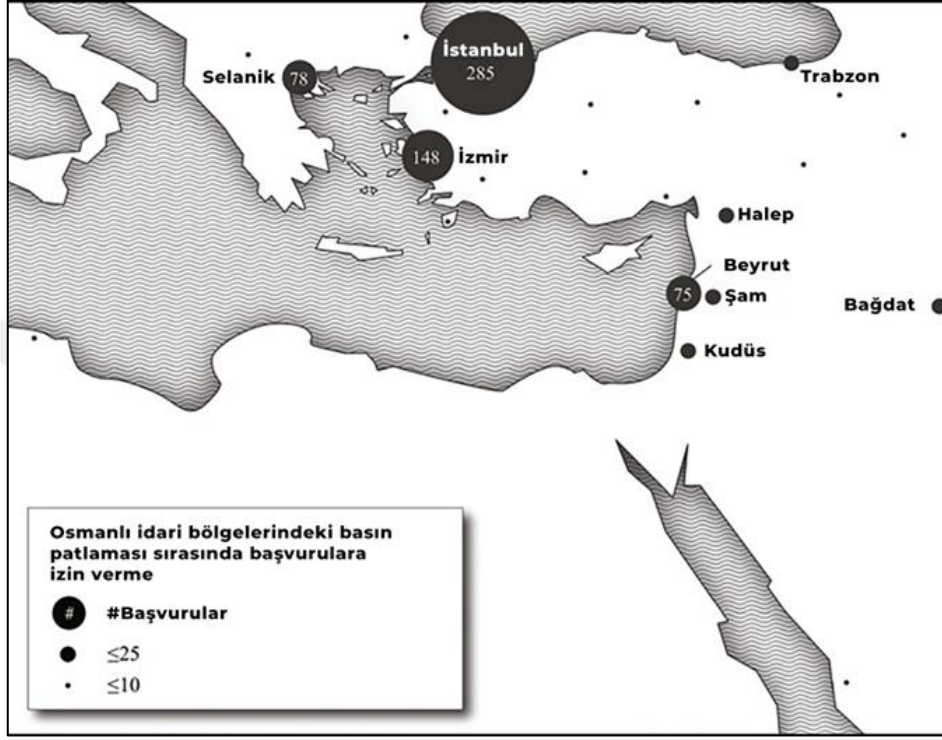
²⁸² Erol A.F. Baykal, 2019. s.55-56.

²⁸³ Erol A.F. Baykal, 2019. s.54.

²⁸⁴ Bu konuda bkz. Ender Bilar, **Edirne'nin Basın Yayın Tarihi 2 Cilt**, Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 2006.

Hüdavendigar Vilayeti için 6,²⁸⁵ Trabzon Vilayeti için 25 başvuruya yapılmıştır.²⁸⁶

Trabzon, Selanik ya da İzmir seviyesine çıkamamış olsa da, yine de müthiş bir değişim geçirmiştir. Bu açıdan bakıldığında, basın patlamasının en azından okumayı sevenler için hayatı değiştiren bir olay olduğu açıktır.²⁸⁷

Şekil 3. Osmanlı Coğrafyası Üzerindeki Basın Patlamasının Yoğunluğunu Gösteren Harita.²⁸⁸

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yaşanan basın hareketliliği, Osmanlı toplumunun çok kimlikli yapısını yansıtmıştır. Gazete ve dergi çıkarmak için yapılan başvurularda, imparatorluğun farklı etnik ve dilsel gruplarının talepleri açıkça görülmüştür. Bu durum, dönemin basın faaliyetlerinin çok kültürlü bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır. Türkçe dışında Rumca,²⁸⁹ Arapça,²⁹⁰ Fransızca,²⁹¹ Ermenice,²⁹²

²⁸⁵ Bu konuda bkz. Yücel Öztürk, **Bursa Basın Tarihi**, Ankara: Ekin Basım Yayın, 2012.

²⁸⁶ Hüseyin Albayrak, **Trabzon Basın Tarihi**, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1994. Trabzon şehri bir basın müzesine de sahiptir bu konuda bkz. <https://www.trabzonortahisar.bel.tr/haber-detay.aspx?id=678>.

²⁸⁷ Yerel basının ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında ayrıntı bilgi için bkz. Atilla Girgin, **Türk Basın Tarihi'nde Yerel Gazetecilik**, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2001.

²⁸⁸ E. A.F. Baykal, 2019, s.54-56.

²⁸⁹ Osmanlı Rum Basını için bkz. Ali Arslan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Rum Basını**, İstanbul: Truva Yayınları, 2006. Rumca bir gazete hakkında yapılan çalışma için bkz. Ileana Moroni, **O Ergatis, 1908-**

İbranice,²⁹³ Ladino,²⁹⁴ Kürtçe,²⁹⁵ Farsça,²⁹⁶ Bulgarca,²⁹⁷ Arnavutça,²⁹⁸ Rumence,²⁹⁹ Rusça, İngilizce,³⁰⁰ Almanca, Sırpça, Hırvatça,³⁰¹ İtalyanca³⁰² yayınların yanı sıra Rum ve Ermeni harfli Türkçe yayınlar için de başvurular olmuştur.³⁰³ Tek dilli izin başvurularının % 67'si Türkçe olmuşken Lazca yayınlanan *Lazistan* gazetesinde örneğine rastalandığı gibi bazı dillerde ilk kez bir gazete yayınlanmıştır.³⁰⁴

1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire, İstanbul: Libra Kitap, 2010.

²⁹⁰ Ami Ayalon, **The Press in the Arab Middle East: A History**, Oxford: Oxford University Press, 1995; Ali Sonay, “Osmanlı Döneminde Arapça Süreli Yayınlar”, **Kebikeç**, Sayı 53, 2022, ss. 311-322. Emanuel Beška, “From Press Boom To Consolidation: The Circulation Of Palestinian Arabic Periodicals in The Late Ottoman Era (1908 – 1914)”, **Asian and African Studies**, vol. 33, no. 1, 2024, ss.1 – 25.

²⁹¹ Osmanlı’da Fransızca basın için bkz. Aydın Özgören, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Fransızca Basın: Fransa Mili Kütüphanesi’nde (Bibliothèque Nationale De France) Bulunan Fransızca Yayımlanmış Osmanlı Gazete, Dergi ve Yıllıkları Koleksiyonu”, **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, 5(1) (2022), ss.112-136.

²⁹² Ermenice Basın için bkz. S. Vağarşag, “Ermenice Basın”, **Dünden bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, der. İlhan Tekeli, Nuri Akbayar, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.; Zakarya Mildanoğlu, **Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000**, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014.

²⁹³ (ed.) Gad Nassi Jewish Journalism And Printing Houses In The Ottoman Empire And Modern Turkey, İstanbul: The Isis Press, 2001.

²⁹⁴ Doğa Filiz Subaşı, Öykü Ulusal, “Osmanlı Sefaradi Basınına Hızlı Bir Bakış”, **Külliye: Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılı Özel Sayısı**, 2023, ss.606-618.

²⁹⁵ Kürtçe Basın için bkz. Müslüm Yücel, **Kürt Basın Tarihi**, İstanbul: Aram Yayınları, 1998.

²⁹⁶ Anja Pistor-Hatam, “Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar: 1876-1910”, **Kebikeç**, 16 (2003), ss.71-75; M. Bülent Varlık, “Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar: 1832-1923”, **Kebikeç**, 22 (2006), ss.205-210.

²⁹⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı Bulgar Basını Üzerinde Notlar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 15(26), (1991), ss.5-12.

²⁹⁸ H. Alili, **Arnavutluk’ta Yayıncılık ve Tarihi Gelişimi**, Selçuk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ; H. Bello, “Türkçe-Arnavutça ve Türk Dilinde Basın Organına Tarihsel Bir Bakış”, içinde (ed.) Âdem Balaban, Bünyamin Çağlayan, Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı: Türk ve Arnavut Kültüründe Ortak Yönler, 25-26 Mayıs 2012 Bildiri Kitabı, Tiran: Bedër Press Arnavutluk/Shqipëri, 2012, ss. 92-100.

²⁹⁹ Olga Untila Kaplan, **Osmanlı Dönemi’nde Romence Basın: 1829-1912**, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.

³⁰⁰ Stephanie Prévost, “Excavating the English-Language Press in the Ottoman Empire (1841–1923): Editors, State Actors, Readers”, **Media History**, 2023, ss.1-16.

³⁰¹ Kudret Emiroğlu, “Osmanlı Dönemi Sırp-Hırvat-Boşnak Süreli Yayınları”, **Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 50(50), 2020, ss.283 - 290.

³⁰² Ayça Güzel Güracar, “Editörün Sunuşu: Osmanlı Döneminde İtalyanca Süreli Yayınlar”, **Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 57, 2024, ss.51-56.

³⁰³ Hasmik A. Stepanyan, **Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası: 1727-1968**, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005; Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, “19. Yüzyıl Yunan Harfli Türkçe (Karamanlica) Gazete ve Süreli Yayınlarda Dil Tartışmaları”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**(31), 2019, ss.29-56.

³⁰⁴ İrfan Çağatay Aleksiva, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Lazlar (1877-1923)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s.116.

	Tek Dilli						Çok Dilli					
	Küresel		Batı Kümesi		Doğu Kümesi		Küresel		Batı Kümesi		Doğu Kümesi	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Türkçe	496	51%	368	63%	4	4%	117	37%	82	37%	35	37%
Yunanca	170	18%	117	20%	0	0%	33	11%	31	14%	2	2%
Arapça	140	14%	11	2%	86	90%	54	17%	16	7%	38	40%
Fransızca	59	6%	40	7%	4	4%	65	21%	56	25%	9	10%
Ermenice		5%	36	6%	0	0%	15	5%	15	7%	0	0%
İbranice	15	2%	11	2%	2	2%	30	10%	20	9%	10	11%
Diğer	37	4%										
Toplam	970	100%	583	100%	96	100%	314	100%	220	100%	94	100%

■ Başvuru dağılımlarının dile göre dağılımı

Şekil 4. Basın Patlamasının Dillere Göre Dağılımı³⁰⁵

1908 döneminde yeni yayıncılar, gazete ve dergilerine verdikleri isimlerle bile bir duruş sergilemeyi tercih etmişlerdir. Bu isimler rastgele değil, özellikle Sultan Abdülhamit’e karşı bir tavır ortaya koyan veya devrim hareketini destekleyen anlamlar taşıyacak şekilde özenle seçilmiştir. Bu bilinçli tercih, başlı başına bir başkaldırı niteliği taşımaktadır. Bu cesur isimlendirmelerin en dikkat çekici örneği, 1908 yılının Ağustos ayında yayın hayatına başlayan *Muhbir* (Musavver) olmuştur. Bu gazete, ismini özellikle seçmiştir çünkü Sultan Abdülhamit’i devirmek için düzenlenen başarısız bir girişim sırasında hayatını kaybeden Ali Suavi’nin 1878’de çıkardığı *Muhbir* gazetesine atıfta bulunmaktadır. Bu tercihin, dönemin siyasi atmosferinde güçlü bir mesaj içerdiği açıktır.³⁰⁶ Watenpaugh, gazetelerinin başlıklarının dönemin “Jakoben ruhunu” yansıtmakta olduğunu vurgulamaktadır: “Halkın Sesi”, “Halk”, “Aydınlanma” ve “İlerleme” gibi:

Başlıklara ek olarak, al-hadatha (modern), vatan (millet), al-dustur (anayasa), medeniyet (medeniyet) gibi Osmanlıca ve Arapça kelimeler ve al-hukuma al-hamidiyya (Hamidiye hükümeti) gibi formülasyonlar, mevcut dönemi öncekilerden ayırmak anlamına geliyordu ve devrimci gazetecilerin çalışma kelime dağarcığı haline geldi. Bu kelime dağarcığını kullanmaları, Lynn Hunt’a göre “bazı anahtar

³⁰⁵ Erol A.F. Baykal, 2019, s.57.

³⁰⁶ Necati Çavdar, *Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili*, İstanbul: Kriter Yayınları, 2017.; Erol A.F. Baykal, 2019, s.62.

kelimelerin” devrimci büyüler olarak hizmet ettiği devrim sonrası Fransa’daki siyasi söylemin değişmesine benziyordu. Ulus belki de evrensel olarak en kutsal olanıydı, ancak patrie, anayasa, yasa da vardı. Belirli bir bağlamda söylenen ya da kısa sürede aşına olunan kalıplaşmış ifadelerle dâhil edilen bu tür sözcükler, devrimci topluluğa bağlılıktan başka bir şey ifade etmiyordu.³⁰⁷

II. Abdülhamit döneminde siyasi partiler ve cemiyetler yasaklı olduğundan, parti yayınları da doğal olarak mevcut değilken, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte 1908’deki seçimlerden başlamak üzere, siyasi propagandanın en etkili aracı olarak basının önemini gözler önüne serince, seçimlerin ilk aylarından itibaren, gazetelerin seçmen davranışları üzerindeki etkisi belirgin hale gelmiş,³⁰⁸ Hüseyin Cahit’in *Tanin* gazetesi üzerinden siyasi kariyer inşa ettiği yönündeki eleştiriler, dönemin basın-siyaset ilişkisini gösteren önemli bir örnek olmuş, 1908 sonrası basın patlamasında, gazetelerin önemli bir kısmı çeşitli siyasi hareketlerin sözcülüğünü üstlenmiştir.

Bu duruma örnek olarak, İstanbul’da yayımlanan *Tanin* gazetesinin, resmi bir bağı olmamasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gayri resmi yayın organı haline gelmesi ve bunun sonucunda gazetenin önemli isimlerinden Tevfik Fikret’in ayrılmak zorunda kalması gösterilebilir. Benzer şekilde, İzmir’de yayın hayatına başlayan *İttihad*, Trabzonda yayımlanan *Trabzonda Meşveret*, Adanada yayımlanan *İtidal*, Eskişehir’de yayımlanan *Hakikat* vb. birçok gazete de de açık bir şekilde İTC yanlısı bir politika benimsemiştir.³⁰⁹ Bu gelişmelere paralel olarak, diğer siyasi parti ve cemiyetler de kendi basın organlarını oluşturma yoluna gitmişlerdir.

³⁰⁷ K. D. Watenpugh, 2012, s.74.

³⁰⁸ Hasan Kayalı, “Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919”, **International Journal of Middle East Studies**, 27, no. 3 (1995), s.271.

³⁰⁹ İttihatçı basın ileride ayrıntılı şekilde analiz edileceği için burada sadece birkaç gazete ismi vermek yeterli görülmüştür.

Halkın Fedakârları Cemiyeti (Fedakaran-ı Millet Cemiyeti) *Hukuk-ı Umumiye*'yi (Eylül 1908),³¹⁰ Osmanlı Sosyalist Fırkası *İnsaniyet*'i (Ağustos 1909), yayınlamış ancak Fırkanın asıl yayın organı *İştirak* dergisi olmuştur. *Sosyalist*, *Muahede*, adlı gazeteler de fırkayı desteklemiştir. Ayrıca fırkanın Paris Şubesi'nin taşbaskı olarak yayınladığı *Beşeriyet* adlı bir gazetesi vardır.³¹¹ Paris'te Şerif Paşa'nın çıkarttığı *Metcheroutiette* de fırkaya yakınlık göstermiştir.³¹² İttihad-ı Muhammedi Fırkası Derviş Vahdeti'nin editörlüğünde *Volkan*'ı (Aralık 1908) yayınlamıştır.³¹³ Osmanlı Ahrar Fırkası'nın (Fırka-i Ahrar) doğrudan doğruya sahibi olduğu bir yayın organı yoktur.³¹⁴ Ne var ki, İttihat ve Terakki'nin muhalifi her gazete Ahrar'ın yanında olmuştur. *İkdam*, *Sabah*, *Yeni Gazete*, *Sada-yı Millet*, *Servet-i Fünun* bunlar arasında arada sayılabilir. *Serbesti*'ye gelince, adeta Fırka'nın gazetesi gibidir.³¹⁵ *Osmanlı* ise, (Sabahattin Bey'in parasal yardımıyla Ahmet Fazlı Bey yönetiminde çıkarılan bu gazete) tarafsız olduğunu ilan etmekle beraber, bir 31 Mart ortamı gazetesidir ve Fırka ile bağlantısı açıktır.³¹⁶ Milli Meşrutiyet Fırkası sesini *İfham* gazetesi ile duyurmuştur.³¹⁷

Osmanlı Demokrat Fırkası sınırlı da olsa, aydın ve yazar gençler grubuna dayandığı için, çıkarttığı gazetelerle ve bu gazetelerde yayınlanan ateşli makalelerle kamuoyunda hayli etkin olmuştur. Yazarlar iktidarın yıkıcılık iddialarını şiddetle reddetmişlerdir. 1910 yılına kadar Fırka'nın birkaç gazetesi vardır. Resmi yayın organı

³¹⁰ Naziye Saralı, *Hukuk-i Umûmiye Gazetesi'nin (1908- 1909) Meşrutiyet ve Monarşi Rejimlerine Bakışı*, Hitit Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Tezi), 2018.

³¹¹ Selçuk Gürsoy, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.; Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2012.

³¹² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: ikinci Meşrutiyet Dönemi: 1908 – 1918*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s.283.

³¹³ Ertuğrul Düzağ, *Volkan Gazetesi:1908-1909 (Tam ve Aynen Metin Şehri)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.

³¹⁴ Gökhan Kaya, *II. Meşrutiyet Döneminin Demokratları Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

³¹⁵ Serpil Çalışlar Ekici, *Hasan Fehmi ve Serbesti Gazetesi*, Kopernik Kitap, 2022.; Tuba Özhazinedar, "Serbesti Gazetesinin Osmanlı Basın Hayatında Yeri ve Önemi", *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 2023(2), ss. 135-164.

³¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, 1998, s.180.

³¹⁷ Merve Dumlu, *Milli Meşrutiyet Fırkasından Milli Türk Fırkasına İfham Gazetesi*, Atatürk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.

olarak fırkanın İstanbul'da *Türkiye*, İzmir'de *Feryat*, Manastır'da *Hukuk'ı İbad*, Halep'de *Ahali* gazeteleri olmuş, payitahttaki gazeteler kapatıldıkça yeni isimlerle gazete neşri sürdürülmüştür. Bu alanda, *Türkiye* (iki kez yayımlanmıştır), *Selamet-i Umumiye*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Muahede*, *Yeni Ses*, *Hukuk-ı Beşer*, *Genç Türk* ve *Azad* gazeteleri belirtilebilir.³¹⁸

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın (Mutedil Liberaller) 1911 yılına kadar, doğrudan bir yayım organı yoktur. Yayınlanacağı söylenen *Cidal* adlı gazete, yayınlanmamıştır. Birçok gazete Fırka'yı, bu dönemde desteklemiştir. 1911 yılında, Örfi İdare'nin yıldırım hızıyla gazete kapamasına rağmen, kapananların yerine değişik isimlerle gazeteler yayınlanmıştır. Basında fırkayı öven yazılar çıkmıştır. Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'nın Fransızca ve Türkçe çeşitli yayın organları olmuştur. Türkçe olarak *Yeni Yol* gazetesini yayınlamış, Mevlanzade Rıfat Bey tarafından yayınlanması planlanan *Serbesti*'nin neşri ise başarısız olmuştur. Asıl yayın organı ise önceleri Islahat-ı Esasiye Fırkası'nın daha sonra ise Hürriyet ve İtilaf'ın yayın organı olarak çıkan Fransızca *Mecheroutiette* gazetesidir. Bazı sayıları İngilizce de çıkan bu derginin yanısıra gene Fransızca olarak aylık *Le Constitutionnel* çıkarılmıştır.

Ahali Fırkası tüm isteğine rağmen, bir yayın organına sahip olamamıştır. Fakat kendisini destekleyen gazeteler de az değildir. Bunların başında *Yeni Gazete* bulunmaktadır. Ayrıca *Sada-yı Millet*, *İkdam* ve *Yeni ikdam* gazeteleriyle, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın gazetesi *İştirak*, fırkayı desteklemişlerdir.³¹⁹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası kendisine katılan partilerin gazetelerini devralmıştır. Bunlar Mutedil Hürriyetperveran'ın *Tesisat Tanzimat* grubu içindeki *Teşkilat*, *Tahdirat*, *Teminat*, *Merih*, *Hemrah*, *Islahat*, *Şehrah*, *İfham* gibi gazetelerdir. Birbiri ardından batıp çıkan bu gazeteler, Mebusan Meclisi'ni hayli etkilemiştir. Hatta Mahmut Şevket Paşa, 31 Mart

³¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, 1998, s.209.

³¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, 1998, s.271-272. Ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, Ahali Fırkası, Ankara Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010.

Olayı'nın çıkmasını bu tertip yazılara bağlamıştır. Ayrıca, fırkaya ait olmayan gazetelerin de destekleyici rolleri unutulmamalıdır. *İkdam*, *Yeni ikdam*, *İktiham*, *Yeni Gazete* ve özellikle *Alemdar*'ın bu alandaki etkinlikleri küçümsenemez.³²⁰

Türk-müslüman unsurlar dışında kalan Osmanlı unsurlarına ait Parti ve cemiyetlerin de yayın organları bulunmaktadır. Ermeni Devrimci Ferasyonu *Azâdâmârd*, *Haraç*, Hınçak Partisi *Çan* gibi gazetelere sahiptir. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin yayınladığı *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*,³²¹ İttihâd-i Osmânî Arnavud Maârif Mahfilinin yayınladığı *Arnavud* ve *Yürek* gazetesi, Türkiye Sosyalist Merkezi'nin yayımlamaya başladığı *O Ergatis* (İrgat),³²² Selanik İşçi Federasyonu (SİF) tarafından yayınlanan Türkçe, Rumca, Bulgarca ve Ladino olmak üzere dört dilde baskısı yapılan *Amele Gazetesi* bunlara örnek olarak verilebilir.³²³

1908 devrimi sonrası İmparatorluğun başkenti İstanbul'u ziyaret eden pek çok yabancı gezgin ve gazeteci sıklıkla gazete okuyanlara tanık olduğunu aktarmaktadır. Bir Rus Gazetecisi olan Tyrkova bu konudaki tanıklıklarını aktaran yabancı ziyaretçilerden biridir. Tyrkova kitabında Meclisin karşısındaki geniş bir kahvede birkaç subay gazetelerle oturmakta olduğunu, alçak ve kirli başka bir bankta ise bıyıklı bir adamın sesli olarak bir gazete okuduğunu aktarmaktadır. Karışık ve kozmopolit nüfusuyla şehir merkezine ulaştığında ellerde büyük gazete sayfaları belirlemeye başlamıştır. Tyrkova bu gözlemlerine rağmen gazetelerin kendi tirajlarının Osmanlı'da henüz siyasi okumaya yönelik ne alışkanlık ne de talep olmadığını gösterdiğini söylemektedir. Tyrkova'ya

³²⁰ Hürriyet ve İtilaf fırkasını destekleyen gazeteler hakkında ayrıntılı bir çalışma vardır. Bkz. Ali Birinci, "Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Destekleyen Gazeteler", içinde (ed.) Hakan Aydın, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, İstanbul: Palet Yayınları, 2010, s.197-209.

³²¹ Mehmed Emin. Bozaslan, **Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi**, İstanbul: Deng Yayınları, 1998.; Malmisanij, **Kürt Teavün Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, İstanbul: Avesta Yayınları, 1999.

³²² Stefo Benlisoy, **İstanbul'un İrgatları: II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü**, İstanbul: İstos, 2018.

³²³ Paul Dumont, "Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", içinde (der) Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876- 1923**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 73-113.

göre en yaygın olanı *Tanin* ve *Sabah*'tır. Her ikisinin yaklaşık 20 bin tirajı vardır. Diğerleri zar zor on-on beş bine ulaşmaktadır. Tyrkova büyük olasılıkla bunların hiçbirinin kendi masraflarını karşılayamayıp, bağımsız olarak, kendi kaynaklarına dayanarak varlıklarını sürdürdüklerini söylemektedir. Başkent basını vilayetlere hemen ulaşmamaktayken, yerel basın ise henüz doğum aşamasındadır.³²⁴

Dolayısıyla görünürdeki popülerliğine ve etkisine rağmen Osmanlı basınının iki büyük engelden muzdarip olduğuna söylenebilir: 1860'lardaki okuryazarlık oranı yüzde 2 tahmin edilmekteyken, 1920'li yıllardaki genel okuryazarlık oranına ilişkin tahminler yaklaşık olarak %10 civardır.³²⁵ Günlük ortalama 10.000 nüshaya ulaşan bir satış rakamı Osmanlı bağlamında oldukça yüksektir. Bu rakam, Batı şehirlerindeki tirajlardan çok daha düşüktür. Örneğin, Londra merkezli *Daily Mail*'in yirminci yüzyılın başında 200.000 tiraja ulaştığına inanılmaktadır.³²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek tirajına sahip olduğu varsayılabilecek olan İstanbul'un tiraj rakamları bu örneklerin yanında çok düşük kalmaktadır.

Ahmet Emin Yalman, *İkdam* ve *Sabah* gazetelerinin 1908 sonrası tirajlarını sırasıyla altmış bin³²⁷ ve kırk bin olarak verirken³²⁸ Başkentte Siyonistler tarafından para ile ideolojisi satılan alınan *Le Jeune Turc* Jacobsohn ve Jabotinsky'nin çabaları sayesinde üstün standartlara kavuşmuş ve okurları arasına Osmanlı'nın entelektüel

³²⁴ Ariadna Vladimirovna Tyrkova, **Bir Rus Gazetecinin Gözünden Jön Türkler ve İstanbul 1911-1912**, çev. Tiber Abak, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, s.23.

³²⁵ Benjamin C. Fortna, **Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, İstanbul : Koç Üniversitesi Yayınları, 2013, s.46.

³²⁶ E. M. Palmegiano, "The 'Fourth Estate,' British Journalism in Britain's Century", içinde (ed.) Ross F. Collins, E. M. Palmegiano, **The Rise of Western Journalism, 1815–1914: Essays on the Press in Australia, Canada, France, Germany, Great Britain and the United States**, Jefferson, NC: McFarland & Co, 2007, s. 169.

³²⁷ Koloğlu (1992, s. 56) ise ikdam için tirajı hemen 40 bine kadar ulaştı demektedir.

³²⁸ Ahmet Emin Yalman, **Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.88.

elitini de katmış olduğundan satışları 1910'da 15.000 nüshaya ulaşmıştır.³²⁹Püzant Keçyan tarafından çıkarılan Ermenice *Püzantiyon*'ın tirajı 7-8.000 civarında olmuştur.³³⁰İstanbul'da İbranice çıkan tek Siyonist süreli yayın olan *ha-Mevasser* yayına ancak 1910'da başlamış ve 1912'de kapanmıştır. Okur kitlesi Türkiye'yle sınırlı olmayıp 100 ila 400 arasında gidip gelen abonelerinin yarısından azı Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşamaktadır.³³¹

Bakışları başkent İstanbul'dan çevreye çevirdikçe satışlar düşmektedir. Ancak çok daha az nüfuslu Filistin'de, daha popüler gazetelerin iki bine kadar abonesi olduğu, daha küçük gazetelerin ise sadece üç yüz ila beş yüz abonesi olduğu görülmektedir. Örneğin Kudüs'te 1909'dan Nisan 1917'ye kadar yayınlanacak olan Sefarad gazetesi *ha-Herut* (İbranice Özgürlük) 1912 yılında Avraham Elmaliach'a göre haftalık bir gazete olarak ilk satıldığı gün bin iki yüz kopya satmışken, en popüler olduğu zamanlarda iki bin ila üç bin kopya satmaktadır.³³²Filistin'de yayınlanan *Filastin* gazetesi Osmanlı döneminde diğer tüm Filistin gazetelerinden daha fazla satmış olmasına rağmen rakamlar net değildir. Editörler bir sayıda 20'si Yahudi olmak üzere yaklaşık 1.121 kayıtlı abone olduğunu bildirmiştir. Ancak günlük sokak satışları bu sayıya dâhil değildir ve bu nedenle *Filastin*'in gerçek yayılımı çok daha geniş olmalıdır.³³³

Alman Konsolosluğu *Al-Quds'un* abone sayısını 300 (220'si ülke içinde, 80'i Amerika'da), Sefarad Yahudilerinin yayın organı *Ha-Herut*'un abone sayısını ise 800

³²⁹ Yaran Ben Naeh, *Jön Türk Devrimi'nin Ardından Siyonist Mücadelenin İstanbul'daki Yahudi Basımında Yansıması, 1908-1918*, içinde (ed). Yuval Ben-Bessat, Eyal Ginio, **Jön Türklerin Filistin'i**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, s.209.

³³⁰ Bedros Dert Matossian, 2016.s.55.

³³¹ Yaran Ben Naeh, 2021, s.211.

³³² Abigail Jacobson, **From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule**, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011, s.87.

³³³ **Filastin**, 18 Aralık 1912; E. Dierauff, 2020, s.69.

olarak vermektedir.³³⁴Buna karşılık Rashid Khalidi, *Al-Quds*'un bin beş yüzden fazla tirajıyla dönemin en önemli gazetesi olduğunu savunmaktadır.³³⁵ Başka bir konsolosluk raporunda *Filastîn* 'in abone sayısı 1.600 olarak verilirken, *Al-Akhabâr*'ın 600 olan tirajının Mısır, Sudan ve Amerika'daki 50 aboneyi de kapsadığı bildirilmektedir.³³⁶ Abonelerin düzenli ödeme yapmaması basında sıklıkla şikâyet konusu olmuştur. Örneğin *Al-Karmil*'in editörü düzenli olarak ödeme yapmayan abonelerden şikâyet etmektedir.³³⁷

Ami Ayalon, Osmanlı'nın son dönemlerinde Filistin pazarında yaklaşık 6.000 gazete okuyucusu olduğunu tahmin etmektedir ki bu rakam Arap gazeteciliğinin merkezlerindeki Kahire, Şam ve Beyrut gibi bölgelerdeki gazete satışının çok altındadır.³³⁸ Birinci Dünya Savaşı'ndan önce önde gelen Arapça gazeteler genellikle günlük 1.000-1.500 adetlik bir dağıtıma ulaşmış ve en yüksek sayılara günlük yaklaşık 2.000-3.000 ile Lübnan basını ulaşmıştır. Beyrut'ta yayınlanan *Lisan al-Hal* gazetesi günlük 3500 adetlik satışıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arapça gazeteler arasında en yüksek tiraja sahiptir.³³⁹ Yine de gazete tüketimi Avrupa'daki tirajlara kıyasla son derece düşüktür ve bu durum Arap gazeteciler tarafından da fark edilmiştir: 1912'de *Filastin* London Times'ın her gün 40.000 adet sattığını bildirmiştir.³⁴⁰

Selanik'de Sosyalist İşçi Federasyonu *La Solidaridad Ovradera* (İşçi Dayanışması) adlı bir gazete yayımladığında bu gazetenin tirajı 3.000'e kadar ulaşmıştır.

³³⁴ ISA 67, peh/457:482

³³⁵ Rashid Khalidi, **Palestinian Identity**, 2009, s.56

³³⁶ Michelle Ursula Campos, 2012, s. 17.

³³⁷ Bkz, **Al-Karmil**, 7 Eylül 1912.

³³⁸ Ami Ayalon, **The Press in the Arab Middle East: A History**, New York: Oxford University Press, 1995, s.152; Johann Buessow, *Die osmanische Elite Palästinas im Spiegel der Zeitung Filastin 1911–1914*, Master Thesis, Berlin University (unpublished), 2002, s.51; Buessow, Johann, “Mental Maps: The Mediterranean Worlds of Two Palestinian Newspapers in the Late Ottoman Period”, içinde Kolluoğlu, Biray; Toksöz, Meltem (eds.): **Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day**, London: Bloomsbury, 2010, s.107.

³³⁹ Ami Ayalon, 1995, s. 63.

³⁴⁰ **Filastin**, 25 Eylül 1912.

Bu, sosyalist fikirlerin Selanik halkınca iyi karşılandığının yeterli bir kanıtı sayılabilir.³⁴¹ İttihat-ı Muhammedi'nin kurucusu Derviş Vahdetti'nin Mart 1909'da *Volkan* gazetesinin tirajı 8000'e kadar çıkmıştır.³⁴² 1908 tarihli bir çalışma *El Tiempo* gazetesinin sadece 900 okuyucusu olduğunu öne sürerken, daha yakın tarihli bir akademik kaynak tirajın 10.000 olduğunu belirtmektedir.³⁴³ *La Epoka*, *Journal de Salonique*, *La Boz*, *ElJudeo*, *El Avenir*, *El Pueblo*, *El Impartial* ve *El Telegrafo* Siyonist yayın organlarına dönüşmüş, Siyonist gazeteler Ladino okuyucuları tarafından iyi karşılanmış, *L'Aurore* ve *Le Jeune Turc* gazeteleri sırasıyla 1.500 ve 15.000 tiraj elde etmiştir.³⁴⁴

Benghiat, 1908'de *El Meseret*'in tirajının 1.000'i aşmasıyla övünürken, İzmir'de yayınlanan *El Nuvelista* ve *El Komersyal*'in birlikte sadece 120 adet basıldığı iddia edilmektedir. Resmi Osmanlı nüfus sayımına göre, 1910 yılında başkentteki yetişkin Ermeni nüfusu 83.000'e ulaşırken, yetişkin Rum nüfusu 71.000 civarındadır. Bu cemaatlerin her birinin en az on süreli yayını mevcut olup, her birinin tirajı sırasıyla 5.000 ve 4.000 nüshayı geçmemektedir. Türk dergileri ise 12.000-15.000 arasında satmaktadır. başkentte yayınlanan Fransızca *Le Moniteur Oriental* dergisinin tirajı 5.000'dir.³⁴⁵

Aslında tüm bu tiraj ve abonelik rakamları hikâyenin sadece bir kısmını anlatmaktadır. Kültürün önemli bir parçası olarak gazetelerin genelde kamusal alanlarda ya da aile içinde sesli okunuyor olup, bazen elden ele dolaşıp, kahvehanelerden, okuma

³⁴¹ Paul Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", içinde (der.) Gilles Veinstein, **Selanik 1850-1918**, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s.215.

³⁴² Orhan Koloğlu, **İttihatçılar ve Masonlar**, İstanbul: Pozitif Yayınları, 1991, s.142.

³⁴³ Paul Fesch, **La Presse et la Censure, Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid**, Paris: Librairie des Sciences Politiques et Sociales, 1907, s.68; Levy, A. "The Jewish Press in Turkey" içinde **Jewish Journalism And Printing Houses in The Ottoman Empire And Modern Turkey** (Ed, Nassi, G.) İstanbul: The ISIS Press, 2001, ss. 13-28.

³⁴⁴ Olga Borovay, **Modern Ladino Culture Press, Belles Lettres, and Theatre in the Late Ottoman Empire**, Bloomington: Indiana University Press, 2012.

³⁴⁵ Olga Borovaya, 2012.

odalarından ya da kütüphanelerden ödünç alındığı için tiraj ve abone rakamları ile okunma oranlarını hesaplamak çok da işlevsel değildir.³⁴⁶ Hatta Osmanlı gazetecileri bu durumdan son derece rahatsızdır. 15 Ağustos 1913 tarihli nüshasında *Aktis* iki seneden beri günlük, son yedi aydan beri ise haftalık olarak neşredildiğinden söz etmiş, hemşehrilerinden alınan desteklerden ve ilgiden memnun olan yazar bir konuda şikâyet etmiştir: Otlakçılık Otlacılık ile kastedilen bir kişinin aldığı gazeteyi üç dört kişinin okumasıdır. Derginin az satılmasına sebep olan bu olaydan fazlasıyla şikâyetçi olan yazar, abonelik borçlarının ödenmesini de talep etmiştir.³⁴⁷

Ahmet Emin yaptığı ankette İstanbul’da ankete katılan 120 kişiden 46’sının gazete okumak için kahvehaneye gitmekte olduğunu ya da arkadaşlarından ödünç aldığını tesbit etmiştir. Gazete satın alan bazı kişiler ise gazeteyi okuduktan sonra okumuş oldukları gazeteyi ya çevresi ile paylaşmakta ya da taşradaki akrabalarına göndermektedir.³⁴⁸ Örneğin, Filistin’de gazetelerin paylaşılmasının yanı sıra, ekonomik olarak daha dezavantajlı durumdaki şehirli ve okuma yazma bilmeyen kesimleri kapsamak amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır. 1908 sonbaharında, eğitilmiş bir Arap’ın merkezi bir alanda toplanarak okuma yazma bilmeyen kitleler için gazeteyi sesli olarak okuyacağı düzenli okuma etkinlikleri yapılması önerisi kaydedilmiştir. Amin Ayolan’a göre eğitilmiş insanların gazete okuması veya sokakta kolektif olarak levhaları dinleyici gruplarına okuması olgusu, Osmanlı döneminin son on yıllarında oldukça yaygındır.³⁴⁹ Campos Ggazeteyi alıp okuyanların sayısından daha önemli olan fikirlerin dolaşımının olduğunun altını çizip İstanbul’daki çok sayıda kitabevinde ve “okuma odaları”nda

³⁴⁶ Palmira Brummett, 2003, s.94.

³⁴⁷ Fitne, “Letaif”, *Aktis*, sayı: 32, 15 Ağustos 1913, s. 255; Dilek Kübra Gürgül, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Karamanlıca Bir basın organı: *Aktis Mecmuası* (1913-1915), İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018, s.199-200.

³⁴⁸ Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye’nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.134.

Ayrıca bkz. Ayalon, “Political Journalism and Its Audience in Egypt”, *Culture and History*, No. 16 (1997). s.116.

³⁴⁹ Ami Ayalon, *Reading Palestine Printing and Literacy: 1900 –1948*, Austin: University Of Texas Press, 2004, s.140-141.

(kıraathaneler) okuryazar kesimler bir araya gelerek, yeni yayınları tartıştığını aktarmaktadır.³⁵⁰ Ahmet Rasim’e göre vapurda, tramvayda, şimendiferde, yolda, gazinolarda, kıraathanelerde, meyhanelerde, tünelde, rıhtımda, seyir yerlerinde dolayısıyla kamusal mekanlarda gazete okuyan kişiler görmek son derece sıradandır.³⁵¹

Borovaya Osmanlı basın yönetmelikleri gazetelerin tirajlarına dair herhangi bir gösterge öngörmediğinden, Ladino süreli yayınları için kesin rakamlara sahip değiliz derken mevcut bilgilerin çoğununu güvenilir olmayan kaynaklardan geldiğini söylemektedir.³⁵² Stein de haklı olarak “tiraj istatistikleri, bu gazetelerin görece popülerliğini ölçmenin bir yolunu sunmaktadır. Osmanlı gazetelerinin herhangi bir dildeki tirajına ilişkin bilgi olağanüstü azdır; şaşırtıcı bir şekilde, Osmanlı basınına ilişkin hem İngilizce hem de Türkçe çalışmalar popüler süreli yayınların tirajını ölçme konusunda başarısız olma eğilimindedir” serzenişinde bulunmaktadır.³⁵³

Osmanlı basınının okuyucular üzerindeki etkisi, Osmanlı basınının gerçek anlamda etkili bir mecra olup olmadığını belirleyen önemli bir husustur. Erol Baykal Osmanlı basınının 1908-1923 yılları arasında güçlü bir etki yaratma kapasitesine sahip olduğunu vurgulayarak, basının dönemin önemli değişimlerinin etkili bir nedeni ya da katalizörü olmuş olduğunu ve hükümetlerin politikalarını değiştirmeleri için baskı yapabilme ve duygusal çağrılarıyla kitleleri harekete geçirebilme gücüne sahip olduğunu savunmuş, basını, okuyucularına ve çevrelerine anlamlı mesajlar aktaran, salt entelektüel bir hobi olmaktan ziyade etkili bir iletişim aracı olarak görerek üç tema üzerinden etkisini analiz etmiştir: Avusturya- Macaristan’a karşı uygulanan boykot,

³⁵⁰ Michelle Campos, 2010, s.165.

³⁵¹ Ahmet Rasim, **Şehir Mektupları**, (haz.) Nuri Akbayar, Oğlak Yayıncılık, 2017, 533.

³⁵² Olga Borovaya, 2012.

³⁵³ Sarah Abrevaya Stein, “Ottomanism in Ladino”, **EUI RSC**, 2002/20, s.6.

Volkan gazetesinin karşı devrimci kitleyi harekete geçirme konusundaki gücü ve Balkan savaşlarında savaş çıkırtkanlığı yaparak kitleleri militarize etmesi.³⁵⁴

Osmanlı basınının 1908 sonrasındaki dönemdeki etkisinin en çarpıcı örneklerinden biri 31 Mart Vakası'dır. Bu ayaklanma, genellikle Temmuz 1908 Devrimi'ne karşı bir hareket olarak kabul edilir. Ayaklanma sırasında, bir grup asker ve din adamı, Batılılaşmış subayların otoritesini reddetmiş ve şeriat kanunlarına daha fazla uyulmasını talep etmek için İstanbul sokaklarına çıkmıştır. Ayaklanmanın kışkırtılmasında, Volkan adlı günlük bir gazetenin önemli bir rolü olmuştur. Volkan'ın içeriğinin incelenmesi, 31 Mart Vakası sırasında yaşananlarla çok sıkı bağlantılar olduğunu göstermektedir. Bu bağlantı, Volkan'ın hem ayaklanmaya katılan kalabalığın hedefleri, hem de kendi propagandası yaptığı ideallerinde açıkça görülmektedir. Ayaklanmacıların attıkları sloganlar ve yaptıkları resmi talepler de Volkan'ın içeriğiyle doğrudan örtüşmektedir. Birçok çalışma 31 Mart karşı devrimi ile Volkan gazetesi arasındaki ilişkiyi şüphe bırakmayacak derecede temellendirmişken,³⁵⁵ dönemin gazeteci tanıklarından Süleyman Tevfik *Volkan* gazetesinin karşı devrimdeki rolüyle ilgili şunları yazmıştır:

31 Mart 1325 [13 Nisan 1909] Salı günü sabahleyin, Vezirhanındaki matbaama gitmek üzere evimden çıktım. O zaman Kadırga Meydan'ndan Gedikpaşa'ya çıkan Sarayıçi Yokuşunda 31 numaralı evde otuyordum. Yokuşu yavaş yavaş çıkarak Gedikpaşa Çarısınınana vâsıl olduğum zaman halk arasında büyük bir telaş gördüm Herkes birbirine fısıldıyordu. Otuz üç sene istibdat boyunduruğu altında kalmaktan dolayı, hükümete ait işlerde daima korkak davranmaya alışmış olan halk yine birbirine korka korka soruyordu. - Ne var? Ne oluyor? Ben de rastgeldiğim bir ahabıma sordum:- Ne var? Herkesteki bu telaş neden? Ahabım cevap verdi: -Ben de pek iyi bilmiyorum. Fakat işittiğime göre asker ayaklanmış, Ayasofya

³⁵⁴ Erol A. F. Baykal, 2019, s. 213.

³⁵⁵ Sina Akşın, **31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi Yayınları, 2015.; Selim Sezer, Volkan Gazetesinde 31 Mart Vakası. **Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 5(2), 2017, ss.143-159.; Rüya Bağır, II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'ye Muhalif Bir Gazete: Volkan Gazetesi. **Tarih ve Güncel**(14), 2024, ss.159-187.

Meydanı'na toplanmış nümayiş yapıyorlarmış. Dostumun verdiği bu haber hiç hoşuma gitmedi. Carşı kapısınaçıktım. Cemberlitaş'a doğru gidiyordum. Cami-i şerifin önünde, Ayasofya tarafından gelmekte olan bir bildiğime tesadüf etim. O, beni görünce yanıma gelerek sordu:- Bey, haberin var mı?- Neden?- Avcı taburları ayaklanmışlar. Ayasofya Meydanına toplanıp nümayiş yapıyorlar, şeriat isteriz, mektepli zabıt istemeyiz, diye bağıyorlar. matbaaya gitmekten vazgeçtim. Divanyolundan Ayasofya Meydanı 'na indim. Meydanın sağ ve sol taraflarına dizilmiş olan asker mebusan ve âyân dairelerinin bulunduğu yanan adliye binasının önünde garip bir şekilde toplanmış bağıyorlar, her kafadan bir ses çıkıyordu. Dikkat ettim, içlerinde hiçbir zabıt yoktu. Çavuşlar, onbaşlılar dolaşarak askere emirler veriyorlardı. O sırada bahriye silahendaz taburu da oraya geldi. Tramvay yolunun Soğukçeşme'ye döndüğü köşeye kadar Ayasofya Meydanı askerin işgali altındaydı. Aralarında başı sarıklı birkaç yobaz dolaşarak, çavuşlarla konuşuyorlardı. Asker dizsinin arkasında tramvay yolu, belediye bahçesinin önü ve içi, umumi hapishanenin srasındaki kahvelerin taraçalarını halk doldumuştur. Bu kalabalık arasında Derviş Vahdetî, koltuğu altındaki bir yığın Volkan gazetesini bağıra bağıra satıyor, iki de bir de “Padişahım çok yaşa” diye de bağıyordu. Herkes bu gazeteleri kapşıyorlardı.³⁵⁶

Yani, 31 Mart Vakası, 1908 sonrası dönemde Osmanlı basınının, özellikle Volkan gazetesinin, siyasi gelişmeleri manipüle etmedeki gücünü gözler önüne sermektedir. Bu örnek, basının o dönemki etkisinin en çarpıcı kanıtlarından biridir. 31 Mart Vakası ilginç bir örnek teşkil etmekle birlikte, basının kitleleri harekete geçirdiği başka örnekler olması bakımından benzersiz değildir. Bir başka örnek ise, Avusturya-Macaristan'ın 8 Ekim 1908 tarihinde Osmanlı Bosna-Hersek'ini ilhak etmesi sonra ortaya çıkmış olan Avusturya'dan ithal edilen ürünlere karşı örgütlenen boykot hareketidir. Boykot çağrısı ertesi gün *Tanin*'de yer almış ve diğer günlük gazeteler tarafından da desteklenmiştir. İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon, Beyrut ve Yafa gibi Osmanlı liman şehirlerinde Avusturya mallarını işlemeyi reddederek protestolarda kilit bir rol oynamışlardır. Süleyman Tevfik “ ilhak haberi İstanbul'da bir bomba gibi

³⁵⁶ Süleyman Tevfik, **II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım**, İstanbul: Dby Yayınları, 2011 s.292-293.

patladı, başta *Tanin* gazetesi bütün gazeteler Avusturya- Macaristan'ın bu haksız hareketini protesto ettiler, efkârı umumiye büyük bir heyacana geldi” demişken, Quataert’a göre Aralık’ın ilk haftası içinde yerel basın boykotun heyecanını yükselten yazıları arttırmıştır:

Osmanlıların kendi topraklarının Avusturya tarafından ilhakına karşı duydukları kendiliğinden öfke Avusturya malları ve gemilerine karşı yapılan yaygın bir boykotla sonuçlandı. Boykotu başlatanlar büyük ihtimalle İstanbul tüccarları içindeki İttihat ve Terakki üyeleri idi. Ayrıca, Karadeniz’de Trabzon’da, Balkanlar’da Üsküp’te ve Arap vilayetlerinde Beyrut’taki tüccarlar aynı gün toplanıp boykot kararlarını açıkladılar. Halkı boykotu desteklemeye çağırmak için pankartlar, telgraf ve basın kullanıldı.³⁵⁷

Osmanlı hükümeti Avusturya’nın resmi şikâyetleri üzerine boykotu sona erdirmeye çalıştığında, basın resmi talimatlara uymayı inatla reddeden liman işçilerini alkışlayarak boykotu daha da desteklemiştir. Sonunda boykot, Osmanlı-Avusturya müzakereleri sırasında değerli bir pazarlık kozu haline gelerek Osmanlı İmparatorluğu’nun maddi tazminat almasına yardımcı olmuştur. Böylece, 1908 Devrimi’nden sadece iki ay sonra, Osmanlı basını, dış ilişkileri bile etkileyebilecek bir halk hareketini örgütleyerek ve destekleyerek potansiyel gücünü göstermeye başlamıştır. Doğan Çetinkaya *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi* başlıklı çalışmasında “Boykotun ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında iki etken çok önemli rol oynamıştı. Bunlar Meşrutiyet’n ilanından sonra politik ve toplumsal yaşamdaki önemleri çok artmış olan basın ve cemiyetlerdi. Bilindiği üzere bu unsurlar ikinci Meşrutiyet döneminin başlıca güçlerinden ikisini oluşturacaklardı” yorumunu yapmıştır.³⁵⁸ Hazan Sertkaya’ya göre “1908 Boykotu, Avusturya-Macaristan’ın Bosna-Hersek’i ilhakı ve Bulgaristan’ın bağımsızlığına tepki olarak organize edilmişti. Boykot,

³⁵⁷ Donald Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, çev. Sabri Tekay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.216.

³⁵⁸ Y. Doğan Çetinkaya, 2004, s.14.

İttihatçılar, işçiler, devlet aktörleri, tüccarlar, işçi kitleleri ve basını kapsayan çok aktörlü bir hareketti.”³⁵⁹

Çağıl Sağun, *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Girit Meselesi ve 1910-1911 Yunanistan Boykotajı* başlıklı kitabında, Kübra Oğuş *1913-1914 Boykotajı Sırasında Çıkan Bir Dergi: Musavver İslâm Salon Mecmuası* başlıklı tezinde,³⁶⁰ Ömer Fatih Başkan *İttihat Ve Terakki Dönemi Protestolar, Mitingler, Nümayişler Ve Boykotlar (1908-1918)* başlıklı tezinde basının kitleleri yönlendirme gücü üzerinde durmuştur. Örneğin Başkan’a göre “Ancak İttihat ve Terakki önderliğinde kurulan cemiyetler basın faktörünü kullanarak halkı bilinçlendirmede iyi örgütlenebilmişlerdi.”³⁶¹ Hasan Taner Kerimoğlu’na göre ise “Balkan Savaşları sonrasında Yunanistan’ın eline geçen topraklarda kalan Müslüman halka yapılan baskılar, Osmanlı basınında geniş yer alıyor ve kamuoyunun tepkisini çekiyordu. 19. Özellikle, Yunanistan’daki Müslümanların yaşadıkları sıkıntıları anlatan haberler, bu bakımdan son derece etkili oluyordu.”³⁶²

1912’ye gelindiğinde basının siyasi gelişmeleri şekillendirmedeki rolü belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ’dan oluşan Balkan ittifakı, Makedonya’daki reform talepleriyle Osmanlı İmparatorluğu’nu köşeye sıkıştırmaya çalışmıştır. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti bu krizi diplomasi yoluyla çözmeye çalışırken, Osmanlı İmparatorluğu’nun Trablusgarp’ta İtalya ile süren savaşı da durumu daha karmaşık hale getirmiştir. Böylesine hassas bir dönemde, gazete ve dergiler kamuoyunu yönlendirmede ve siyasi kararları etkilemede büyük bir güç kazanmıştır.

³⁵⁹ Hazan Sertkaya, *Beyond Protectionism–Free Trade Dichotomy: The “National Economy” And The 1908 Boycott Movement In The Ottoman Empire*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2024, s.5.

³⁶⁰ Kübra Oğuş, *1913-1914 Boykotajı Sırasında Çıkan Bir Dergi: Musavver İslâm Salon Mecmuası*, Üsküdar Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2021.

³⁶¹ Ömer Fatih Başkan, *İttihat Ve Terakki Dönemi Protestolar, Mitingler, Nümayişler ve Boykotlar (1908-1918)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2019, s.1.

³⁶² Hasan Taner Kerimoğlu, “1913–1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Bir Risalesi”, *ÇTTAD*, V/13, (2006/Güz), s.95.

Eyol Ginio'ya göre Osmanlı kabinesi savaştan kaçınmaya çalışırken, sokaktaki atmosfer çok daha savaş yanlısıdır ve savaş hevesi yükselmektedir. Osmanlı basını, tüm Osmanlı vatandaşlarının vatan uğruna fedakarlık yapmaya kararlı olduklarını yansıtan imajları yaymış, gayrimüslim vatandaşların da vatansever tutumları vurgulanmıştı. Sonuç olarak, kamuoyunun ve basının Birinci Balkan Savaşı öncesindeki savaş yanlısı atmosferi oluşturmadaki rolü dikkat çekicidir.³⁶³ Salim Aydın'ın *Balkanların Acı Yüzü: Basın Tarihinde Balkan Savaşları* kitabında basının kamuoyunu nasıl militarize ettiği ayrıntılarıyla ortaya koyulmuştur.³⁶⁴ Ermeni gazeteci Aram Andonyan da *Balkan Savaşı* adlı eserinde basının savaşa gitme konusunda halkı nasıl galeyana getirdiği üzerinde durmuştur.³⁶⁵

Doğan Çetinkaya, *Balkan Savaşları: Boykot, Propaganda ve Ötekileştirme* başlıklı çalışmasında “Müslüman/Türk milliyetçiliğinin toplumsallaşmasına katkıda bulunacak şekilde gazeteciliğin ve sivil örgütlenmelerin etkisi muazzam bir artış göstermiş” olduğunu savunmuştur.³⁶⁶ Eyal Ginio, *Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912–1913): Awakening from the Ottoman Dream* başlıklı makalesinde basının, savaşın acı ve kargaşa görüntülerini tüm Osmanlı coğrafyasına ve ötesine yayarak böylece savaşı, tüm Osmanlı vatandaşlarını kapsayan ortak bir dava haline getirdiğini ve devletin, basını seferberlik ve propaganda için kullandığını savunmuştur.³⁶⁷

³⁶³ Eyal Ginio, **Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası**, çev. Cumhuriyet Atay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s.60-61.

³⁶⁴ Salim Aydın, **Balkanların Acı Yüzü: Basın Tarihinde Balkan Savaşları**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.309-316.

³⁶⁵ Aram Andonyan, **Balkan Savaşı**, İstanbul: Aras yayınları 2021, s.230-233.

³⁶⁶ Y. D. Çetinkaya, “Balkan Savaşları: Boykot, Propaganda ve Ötekileştirme,” içinde (haz.) Fikret Adanır, Oktay Özel, **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.295.

³⁶⁷ E. Ginio, “Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912–1913): Awakening from the Ottoman Dream” **War in History** 12, no. 2 (2005), ss. 156–77.

Osmanlı devrim döneminde basının etkisi, sadece sokak hareketleri, protestolar ya da savaş propagandası ile sınırlı kalmamıştır. Baykal'ın vurguladığı gibi, basının toplumsal ve kültürel hayattaki rolü çok daha kapsamlı olmuştur. Bu dönemde basın, edebi ve dilsel gelişmelerin merkezi haline gelmiştir. Örneğin, Edebiyat-ı Cedide ve Fecr-i Ati gibi yenilikçi edebi akımlar, süreli yayınlar etrafında şekillenmiş ve böylece hem yazarları hem de okuyucuları etkisi altına almıştır. Milli Edebiyat akımının öncüleri de *Genç Kalemler* dergisi çevresinde bir araya gelerek Türkçe'nin sadeleştirilmesi fikrini topluma yaymışlardır. Basın ayrıca, Osmanlı kadın hareketinin gelişmesinde ve feminist düşüncenin yaygınlaşmasında da önemli bir platform görevi görmüştür. Bu da basının toplumsal değişimdeki çok yönlü etkisinin başka bir göstergesidir³⁶⁸

Erol Baykal'ın bu yorumu doğru ama eksik olup, Osmanlı basınının etkisi “Türk-Müslüman” unsur merkeze alınarak yazılmıştır. Günümüzde birçok çalışma Osmanlı basınının etkisinin Türk-Müslüman ana akım unsurun çok ötesine geçtiğini göstermiştir. Örneğin Jurji Zaydan'ın yayınlamış olduğu Arap dünyasının en eski dergilerinden biri olan *El-Hilal*, *al-Manar*, *al-Muqtataf*³⁶⁹ gibi dergiler modern arap düşüncesinin oluşmasında öncü rol oynamıştır. Muhammed Kürd Ali tarafından yayınlanan *El-Muktebes* Arap dili, edebiyatı ve modern düşüncesinin gelişiminde kritik bir aşamayı temsil etmiştir.³⁷⁰ Gazeteci Muhammed Kürt Ali hakkında yapılmış

³⁶⁸ Erol A. F. Baykal, 2019, s.215-216.

³⁶⁹ T. Philipp, “Progress and Liberal Thought in al-Hilal, al-Manar and al-Muqtataf before World War I”, içinde (ed.) Christoph Schumann, **Nationalism and Liberal Thought in the Arab East: Ideology and Practice**, London, 2010, ss. 133-143.; T. Philipp, “Jurji Zaydan's Role in the Syro-Arab Nahda: a Re-Evaluation”, içinde (ed.) Adel Beshara, **The Origins of Syrian Nationhood: Histories, Pioneers and Identity**, Abingdon, 2011, ss. 79-90.

³⁷⁰ K. Ezzerelli, “Reformcu Adanmışlık ve Siyasi Baskı Arasında Jön Türk Devrimi Döneminde Suriye’de Bir Yayıncı ve Gazetesi: Muhammed Kürd Ali ve El-Muktebes (1908-17),” **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 2022 Yıl: 27 Sayı: 53 Dosya: Osmanlı’da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (4), ss. 323-348.

çalışmalarda *Kürt Ali*, Arap ulusal kimliğinin oluşumunda öncü rol oynayan reformist bir düşünür ve Arap diline katkılarına öne çıkan bir aydın olarak tanımlanmaktadır.³⁷¹

Osmanlı basınının Türk-Müslüman unsurunun ötesine geçen güçlü etkisi Ermeni, Arnavut, Rum ve Yahudi gazeteleri ve gazetecileri üzerine yapılan ayrıntılı çalışmalarda da açıkça ortaya koyulmuştur. Sarah Abrevaya Stein tarafından kaleme alınmış olan *Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires* (Yahudileri Modern Hale Getirmek: Rus ve Osmanlı İmparatorluklarında Yidiş ve Ladino Basını) bunun tipik bir örneğini teşkil etmektedir.³⁷² Emre Polat tarafından kaleme alınan *Osmanlı'nın İlk Yahudi Sosyalisti-Avram Benaroya ve Faaliyetleri*³⁷³ ile Anthony Gad Bigio tarafından kaleme alınan *A Sephardi Turkish Patriot: Gad Franco in the Turmoil of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (Sefarad Türk Vatanseveri: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Karmaşasında Gad Franco),³⁷⁴ R. Michael Bracy tarafından kaleme alınan *Printing Class: Isa al-Isa, Filastin, and the Textual Construction of National Identity: 1911-1931* (Isa al-Isa, Filastin ve 1911-1931 Arasında Ulusal Kimliğin Metinsel İnşası)³⁷⁵ ve Olga Borovaya tarafından kaleme alınan *Shmuel Saadi Halevy/Sam Lévy Between Ladino and French: Reconstructing a Writer's Social Identity* (Ladino ve Fransızca Arasında Shmuel Saadi Halevy/Sam Lévy: Bir Yazarın Toplumsal Kimliğinin

³⁷¹ Emrah Kekilli, *Formation Of The Modern Arab Identity Muhammed Kurd Ali: A Reformist Thinker*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015; Eyüp Sevinç, *Muhammed Kürd Ali'nin Hayatı, Eserleri ve Arap Diline Katkıları*, Bingöl Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2016.

³⁷² Sarah Abrevaya Stein, ***Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*** (The Modern Jewish Experience, Harrogate: Combined Academic Publ, 2006

³⁷³ Emre Polat, *Osmanlı'nın İlk Yahudi Sosyalisti-Avram Benaroya ve Faaliyetleri*, Truva Yayınları, 2004.

³⁷⁴ Anthony Gad Bigio, ***A Sephardi Turkish Patriot : Gad Franco in the Turmoil of the Ottoman Empire and the Turkish Republic***, Hamilton Books, 2023.

³⁷⁵ R. Michael Bracy, ***Printing Class: 'Isa al-'Isa, Filastin, and the Textual Construction of National Identity, 1911-1931***, University Press of America, 2010.

Yeniden İnşası)³⁷⁶ gibi çalışmalardan da anlaşılacağı gibi Osmanlı basınının Türk-müslüman unsurunu aşan çok boyutlu etkileri olmuştur.

Bu çalışma açısından 19098 devrimi sonrası süreçte basının en önemli etkisinin Osmanlı toplumunun farklı grupların çıkarlarının ifade aracına dönüşerek siyasal müzakerenin ana unsuru haline gelmiş olduğunu vurgulamak gerekir. Basının farklı sınıfsal, ideolojik ya da etno-dinsel çıkarların ifade aracına dönüşmesi, piyasada ayakta kalabilmek için türlü türlü stratejiler geliştirmesine neden olmuştur. Server İskit'in söylemiyle “bu zaman zarfindadır ki gazetenin bir sermaye işi olduğu anlaşılmıştır”.³⁷⁷ Bu nedenle bu dönemde farklı gruplar arasında yapılan müzakerelerin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kendi çıkarları doğrultusunda Arnavut gazeteleri/gazetecilerini yönlendirmesi gibi “sübvansiyon” gibi sebeplerle manipüle edildiği açıktır.

Clayer 1904 yılının ilk aylarında, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda tamamen veya kısmi olarak Arnavutların yaşadığı bölgelerde bulunan konsoloslukların tümüne bir genelde göndermiş olduğunu yazmıştır. Buradaki amaç, bu farklı bölgelerdeki Arnavut gazetelerinin yayılması ve Arnavut ulusal bilincinin uyanışı üzerindeki etkileri hakkında bilgi toplamaktır. 1896-97'den bu yana, Avusturya-Macaristan'ın bu bölgelerdeki politikası, öncelikle Arnavutlar arasında “ulusal fikri” teşvik etmektir. Bununla birlikte, bu politikanın temellerinden biri, çoğunlukla sınırların dışında diaspora tarafından yayınlanan, ancak İmparatorluğun Arnavut nüfusunun bulunduğu bölgelerde dağıtılan “milliyetçi” süreli yayınların

³⁷⁶Olga Borovaya, “Shmuel Saadi Halevy/Sam Lévy Between Ladino and French: Reconstructing a Writer's Social Identity”, içinde (ed.) Sheila E. Jelen, Michael P. Kramer, L. Scott Lerner, **Modern Jewish Literatures: Intersections and Boundaries**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011, ss.83-103.

³⁷⁷ Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943, s.95.

sübvansiyonudur.³⁷⁸ Y Yayınlayacak olduğu *Arnavud* gazetesiyle Osmanlıcılığa (bir arada yaşama tahayüllerine) dair müzakereler yürütecek olan Derviş Hima'nın da yine Avusturya-Macaristan konsolosluğu tarafından fonlandığı görülmektedir. Gazetecilerin gazetelerine yapılacak sübvansiyona açık olması bazen kişisel bir kazanç meselesiyken bazen de gerçekten yayın yapmanın yüksek maliyetleri nedeniyledir. Örneğin Ermeni Devrimci Federasyonu'nun örgüt yazışmalarını inceleyen Kaligan örgür üyelerinin gazete çıkarıp çıkarmamak konusunda ikilemde kaldığını ve bu ikilemin nedeninin gazete çıkarmanın “yüksek maliyeti” olduğunu tespit etmiştir:

Parti, imparatorluk topraklarındaki örgütlenmesinin yerinden yönetim esasıyla olması gerektiği kanaatinde olduğu için Van, Erzurum ve Harput'ta yeni gazeteler kurmaya karar verdi. Gazetelere ihtiyaç vardı, bu sayede entelektüel gençliğe kendi potansiyelini gerçekleştirmesi noktasında eğitim ve gelişim imkânı sunulacaktı. İstanbul, Kafkasya ve Amerika birimleri arasında bölüşülecek olan maliyet 30.000 frank olarak hesaplanmıştı. Gazeteler EDF'nin resmi yayın organları olmayacaktı ama partiyle ilişkili ve bu nedenle yarıresmi olacaktı. Harput'taki gazetenin yayına başlamadan önce hâlâ ek kaynağa ihtiyacı varken Van ve Erzurum'daki gazeteler 1908sonbaharında yayına başladı.İstanbul'daki EDF birimi, gazeteci Pierre Ouillard'ı ve partinin. Paris'te çıkardığı Fransızca gazete Pro Armenia'nın yöneticisini davet etmeyi düşünüyordu. Yöneticiden İstanbul'da Fransızca bir gazete Çıkarmayı ele alması istenecekti. Gazete Quillard tarafından yayına hazırlanacaktı ve parlamentodaki sol partilere, Rumlara, Ermenilere ve muhalif Türklere ulaşmak için bir arac olacaktı. Eğer başarılı olursa, partinin duruşunu ve “azınlıkların hayallerini ve taleplerini Avrupa kamuoyuna” anlatacaktı. Fakat partinin Rum ve Türk müttefikleri kendi paylarına düşen miktarda kaynak sağlamadı ve bu fikir bir hayalden öteye geçemedi..İstanbul'daki Ermenice yayın yapan basın, partinin ve hedeflerinin etkisine acıkt. Nor Or (Yeni Gün) adında bir gazete yakında yayına başlayacaktı ve bazı EDE fiyatları orada çalışacaktı. Bu nedenle, parti kendi gazetesini kurmayı erteledi. Ama birim mart ayındanberi, kendi gazetesini yayımlamak için para topluyordu. Batı Bürosu çok pahalı bir öneri olduğu için bir EDF yayın organı kurmama konusunda ısrarcı oldu. Mevcut Ermeni

³⁷⁸ Nathalie Clayer, “1903-1904 Avusturya-Macaristan Konsolosluk Raporlarına Göre Arnavut Basını ve Ulusal Kimlik”, **Kebikeç**, sayı, 50, 2020, s. 393-394.

basını partinin yazdığı her şeyiyayımlayacağından ayrı bir gazeteye masraf yapmaya gerek yoktu³⁷⁹

Ozan Ozavcı *A Jewish “Liberal” in Istanbul: Vladimir Jabotinsky, the Young Turks and the Zionist Press Network: 1908–1911 (İstanbul’da bir Yahudi Liberal: Vladimir Jabotinsky, Jön Türkler ve Siyonist Basın Ağı, 1908-1911)* başlıklı çalışmasında Jabotinsky’nin Saint Petersburg gazetesi Rassvyet (Şafak) tarafından 1908’de İstanbul’a, siyasi gözlem yapmak üzere gönderildiğini, birkaç Osmanlı nazırıyla görüşüp Mehmed Cavid Bey ve Enver Paşa gibi Jön Türklerin önde gelen isimleriyle tanıştığı bilgisini vermektedir. Ozavcı’ya göre Osmanlı İmparatorluğu’nda bir Siyonist basın oluşması için İstanbul’da iki gazeteyle, *Le Courier d'Orient* (Doğu'nun Habercisi) ve *Tasvir-i Efkâr* (Fikirlerin Tasviri) ile bağlantılar kurulmuş, 1909 Ağustos’unda WZO (World Zionist Organization-Dünya Siyonist Örgütü) toplantısında, imparatorluktaki basın ağını yönetmek üzere bir komite oluşturulmuş, Siyonist örgütün Rusya’daki Merkez Komitesi basın ağındaki harcamaları karşılamak üzere 50.000 frank toplamıştır. *Ha-Mevasser için* 600 frank, *El Tiempo* gazetesine yıllık 2,400 frank, *Journal de Salonique’e* yıllık 2,000 frank, *L’Aurore’a* yıllık 3,000 frank fon verilecektir.³⁸⁰

1908’den önce bile İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliği, basında çıkan ve Hindistan’daki İngiliz politikasını eleştiren makaleler nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz prestijinin kaybolmasını önlemek için ya Türk gazetelerinin sübvansede edilmesini ya da yeni bir Türk gazetesi çıkarılmasını önermiştir.³⁸¹ Meşrutiyet Devrimi’nden kısa bir süre sonra Alman Dışişleri Bakanlığı ve Deutsche Bank,

³⁷⁹ Dikran Mesrob Kaligian, **Taşnaklar ve İttihatçılar**, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015, s.47.

³⁸⁰ Ozan Ozavcı, “A Jewish “Liberal” in Istanbul: Vladimir Jabotinsky, the Young Turks and the Zionist Press Network, 1908–1911”, içinde (ed.) Abigail Green, Simon Levis Sullam, **Jews, Liberalism, Antisemitism : A Global History**, Palgrave Macmillan, 2020, ss.289-312.

³⁸¹ Azmi Özcan, “The Press and Anglo-Ottoman Relations, 1876–1909,” **Middle Eastern Studies**, Vol. 29, No. 1 (Jan., 1993), s. 112.

Krupp'un başkanı Eccius gibi Alman işadamlarının mali desteğiyle iki dilli Osmanischer Lloyd Lloyd Ottoman'ı yayınlamıştır.³⁸² Ahmet Emin Yalman anılarında gazetelere aktarılan yabancı fonlarının yaygınlığına özellikle vurgu yapmıştır:

Gazetelerden çoğu ecnebi parası alıyorlar ve bunun karşılığı olarak, memlekette fitne ve karışıklık çıkarıyor, emellerine bilerek, bilmeyerek alet oluyorlardı. O sırada bir ecnebi hükümetten, bir ecnebi banka ve şirketten para almak, bir gazetenin tıpkı satış gibi, ilan gibi, normal gelir kaynaklarından biri sayılıyordu. Bütün gazeteler ecnebi parası alır mıydı? Bu elbette ki iddia edilemez. İttihad ve Terakki'nin Şûra-yı Ümmet, Hakikat gibi adlar altında çıkardığı gazetelerin ecnebi parası aldıkları hatıra gelemmez. Tanin için 'Ruslardan para alıyor, Rus baştercümanı matbaadan çıkmıyor' tarzında söylenen sözleri ben bir iftira sayarım. Fakat her gün takım takım yazılarla ortalığı bulandıran ve normal ve meşru gelirlerle yaşamalarına ihtimal olmayan büyük bir kısım gazetelerin ecnebi parası aldıklarına şüphem yoktur. Teni Gazete Ne yazık ki kendi mensup olduğum, sevdiğim, başarısı için kendi sahamda var kuvvetimle uğraştığım Teni Gazete'de de ecnebi parası büyük bir rol oynuyordu. Takvimden bir yaprak sütununu yazan Mahinud Sadık, Hakkı Behiç, Nazım Poroy, Acem Hüseyin gibi arkadaşlarla beraber biz tamamıyla dürüst ve temiz bir gazeteciliğin arkasında idik. Ecnebi parasıyla ilgili yazarlarla hiçbir temasımız yoktu. Gazetede münasebet tarzı, Abdülhamid devrinde Sabah'da gerçek yazarlarla padişah duasından başka bir şey yazmayan iki yazar arasında olduğu gibi idi. İngiliz sefaretinin ortalığı bulandırma hareketinde en esaslı rolü oynayan Baştercüman Fitzmaurice, yardımcısı İrlandalı Ryna, Reuter Ajansı muhabiri Rendall, Times muhabiri Graves, sık sık Teni Gazete'ye uğruyorlardı. Abdullah Zühtü ile ve siyasî muharrir Saffeti Ziya ile uzun konuşmalar yapıyorlardı. Bu arada Kâmil Paşa'nın İngiliz siyasetine ateşli bir şekilde bağlı olan oğlu Amiral Said Paşa da buhranlı günlerde matbaaya geliyordu. Benim aldığım intiba gazetesinin zamanına göre hem İngilizler'den, hem de Avusturyalı lar'dan para aldığı yolundaydı.³⁸³

Arsen Avagyan'ın Rusya İmparatorluğu Dış Siyaseti Arşivi (RİDSA)'nden aktardığı bir yazışma Osmanlı unsurlarının birbirleriyle ve hükümetle olan ilişkilerin Rusya gibi yabancı ülkeler tarafından ne kadar yakından takip edildiğini göstermesi bakımından anılmaya değerdir. Van'daki Rus konsolos yardımcısı 24 Kasım 1910'daki

³⁸²Lloyd Lloyd Ottoman hakkında bkz. Resul Alkan, **Türkische Post: Türkiye'de Bir Alman Propaganda Gazetesi (1926-1944)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2024.

³⁸³ Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997, s.99-100.

raporunda yakın zamana kadar Jön Türk yönetimiyle işbirliği yapan Taşnaklar'ın tutumlarını değiştirdiklerini, Taşnak örgütünün Van'da yeni çıkarmaya başladığı *Aşkhadank* [Emek] gazetesi'nin, Jön Türk politikalarını sert bir şekilde eleştirirken artık Rusya'ya karşı tek bir olumsuz ifade bile kullanmadığını ifade etmiştir. Konsolos yardımcısına göre son dönemde bölgedeki Taşnaklar, Rusya karşıtı propagandalarını tamamen durdurmuş ve Rus konsolos yardımcısının desteğini kazanmaya çalışarak Rusya aleyhine hiçbir içeriğe yer vermeyeceklerine dair söz vermişlerdir. Bu yazışmada konsolos yardımcısının Taşnak yayınlarını düzenli olarak takip ettiği ve gazetelerin Rusya'ya yönelik yaklaşımları oldukça önemseydiği anlaşılmaktadır.³⁸⁴

1.2.2. Osmanlılık Bağlamında Devrim Basınında Sansür ve Yasal Mevzuat

Osmanlı basınının Hamidiye otokrasisi altındaki çalışma koşulları sıklıkla, ancak 1908'de "kurtarıcıları" tarafından bozulacak bir koma hali olarak nitelendirilmiştir.³⁸⁵ 1908 devrimi sonrasında basının sansürden kurtulması ile Abdülhamit'in önceki saltanat yıllarında bastırılmış olan siyasi tartışmaların önü açılmış, böylesi bir açık siyasi ifade ortamı siyasi gerilimin artmasına neden olmuştur. Hollanda Büyükelçiliği'nin devrimden hemen sonra Türk basınının durumuna ilişkin hazırladığı raporda, basın özgürlüğünün Osmanlı basınına canlandığı, ancak bu beklenmedik gelişmelerin daha sonraki sonuçlarının öngörülemediği söylenmiştir.³⁸⁶

Siyasi ortamdaki gerginlikler, ilginç bir şekilde, daha önce Sultan Abdülhamid'in baskıcı yönetiminden kaçmak zorunda kalan Jön Türklerin vatana dönüşü ve basın özgürlüğünün sağlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu durumun canlı bir

³⁸⁴ Arsen Avagyan, 2005, s.66-.67.

³⁸⁵ İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire: 1876-1913", *The Turkish Studies Association Journal*, 2003, Vol. 27, No. 1/2 (2003), s.31.

³⁸⁶ NL-HaNA, Consulaat-Generaal Constantinople/Istanbul, 2.05.94, inv. nr 505, index 920- 1908, 7 September 1908. aktaran Erol A. F. Baykal, 2019,s.77.

tanığı olan, sürgünden dönenlerden Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat, İttihat ve Terakki Cemiyeti destekçileri ile Prens Sabahattin'in liderliğindeki muhalif grup arasında şiddetli bir çekişme yaşandığını ve bu çatışmanın basın üzerinden de sürdürüldüğünü kaydetmiştir. Bu durum aslında ironiktir çünkü özgürlük için mücadele eden gruplar, elde ettikleri basın özgürlüğünü birbirleriyle mücadele etmek için kullanmışlardır. Sürgünden dönen aydınlar, artık fikirlerini açıkça ifade edebilecekleri bir ortama kavuşmuş olmalarına rağmen, bu özgürlük ortamı beklenmeyen bir şekilde siyasi kutuplaşmayı derinleştirmiştir.³⁸⁷ Oral'a göre "sürgünden dönenlerin ağızlarını açmaları, uluorta söylemeleri ve yazmaları üzerine İstanbul havası teneffüs edilemeyecek kadar sıkı bir hale gelmiştir."³⁸⁸ Neredeyse bir yıl boyunca, henüz yasal olarak tanınmasa da, sansürün kaldırılması ile sağlanan fiili basın özgürlüğü yıllar sonra kaleme alınan hatıralarda bir özgürlük döneminden çok bir kaos dönemi olarak tanımlanmaktadır.

1908 devrimi sonrasında basının etnik gruplar arasında Osmanlıcı ideallere zarar verdiği ve etnik nefreti körüklüğüne dair iddialar devrimin hemen sonrasında başlamıştır. II. Abdülhamid döneminde önemli görevlerde bulunan ve meşrutiyetin ilanıyla görevden uzaklaştırılan ya da İstanbul'daki yeni siyasi hayattan korkup kaçan kimi Araplar (Ebu'l Hüda, İzzet el-Abid, Selim ve Necip Melhame Paşalar gibi) hakkında basında çıkan yazı ve haberler Arapları çok rahatsız etmiştir. Birçok Arap Osmanlı vatandaşına göre bu şahıslar aslında suçsuzdur. Tek bir suçları vardır ki o da Arap olmalarıdır. Nafia Müsteşarı Necip Melhame Paşa hakkında açılan dava ve mahkeme süresince bu tartışmalar oldukça yoğunlaşmış, Arapça gazeteler istibdat döneminin pek çok sorumlusu dururken sadece Necip Melhame'nin yargılanması ve hatta bu yargılamalar bahane edilerek sokaklarda Araplar aleyhinde "pis Arap" denilerek

³⁸⁷ Ali Haydar Mithat, **Hâtıralarım: 1872–1946**, İstanbul: Mithat Akçit, 1946, s. 200.

³⁸⁸ Fuat Süreyya Oral, **Türk Basın Tarihi**, Osmanlı, İstanbul: Doğu Matbaası, 1968, s. 178–179.

yaygara koparılmasını adil bulmamış, maksadın Necip Paşa değil doğrudan Araplar olduğunu iddia etmiştir.³⁸⁹ *Tanin* bazı Arap aydınların Arap İzzet denilmesinden rahatsız olduklarını kabul ederek Arapların rahatsızlıklarını haklı bulup, Arap demeden İzzet ismini kullanarak İzzet el-Abid'in aleyhinde yazmayacaklarını beyan etmek zorunda kalmıştır.³⁹⁰

1908 sonrası Osmanlı basınında sansür mekanizmasının devrim idealleri gücünü kaybettikçe geri dönmesi Osmanlı basın tarihi üzerine çalışan araştırmacılar tarafından bir yandan istibdadın geri dönüşü olarak görülürken bir yandan da yine aynı yazarlar tarafından gazeteler üzerinden nefret duygularının nasıl körüklendiğine dair örnekler verilmektedir.³⁹¹ Basın tarihi araştırmacılarının “basının nefret duygularını körüklemesi” iddialarını bir yandan kabul edip diğer yandan da sansürü eleştirmesi aslında içsel bir çelişki oluşturmaktadır. Gazeteler özgürce yazıyor ve bu yazılar etnik gruplar arasında nefrete ve çatışmaya yol açıyorsa yapılması gereken nedir? Sert polemiklerin oluşmasına sansür mekanizması ve devlet müdahalesi dışında engel olmak için ne yapılmalıdır? Gazetecilerin nefret duyguları yaymamak için eğitilmesi ve bilinç kazanması mı beklenmelidir? Basın tarihi yazarları “basın nefret saçıyor” ve “sansür geri döndü” yargılarından aslında birinci cümlemin ikinci cümleyi meşrulaştırdığını fark edememiştir.

Tarihçilerin basına yönelik sansür ver yasakları eleştirirken aynı zamanda “basının nefret saçması” iddiasıyla aslında sansür ver yasakları meşrulaştırması durumuna şaşırtıcı şekilde dönemin tanığı olan gazetecilerde de rastlanmaktadır. Basına yönelik yasal müdahaleler ve kısıtlamalar bir gün eleştirilirken, başka bir gün örnek bir

³⁸⁹ Zekeriya Kurşun, 2022, s.195.

³⁹⁰ *Tanin*, sayı 4, 4 Ağustos 1908, s. 4

³⁹¹ Örneğin bkz. Hamza Çakır, Hakan Aydın, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü”, içinde (ed.) Hakan Aydın, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, Palet Yayınları, ss.237-261.

vaka üzerinden hükümete nefret saçan haber ve yorumlara karşı müdahale çağrısında bulunulmuştur:

İstanbul basını, başlangıçta, dışardan gelen, tanınmış veya yabancı, kendini milletin hizmetine adanmış insanlar olarak tanıtan kişileri, “büyük şair ve yazar ve vatanseverler”olarak tanıtıyor; onlardan veya yaptıkları-yapmadıkları işlerden övgüyle bahsediyordu. Fakat zamanla bu gazetelerin dili değişti; övgüyle bahsettikleri kişiler onların çıkarlarına uygun davranmayınca, daha önceliklere çıkardıklarını yerin dibine sokmaya başladılar. Zaman çok kötüydü. İfade özgürlüğüne sığınıp, kolaylıkla rakiplerini ‘hafiye’, ‘casus’ diye adlandırıyor; ‘hain’ ilan ediyorlardı.³⁹²

Taşnak Partisi’nin önde gelen bir üyesi ve *Azâdâmârd* gazetesi yazarı olan Papazyan’ın “ifade özgürlüğüne sığınıp” ifadesi aslında sansür için en sık kullanılan meşrulaştırıcı söylemlerden biridir. Papazyan’ın basının kolaylıkla rakiplerini “hafiye”, “casus”, “hain” ilan etmesinden fazlasıyla şikâyetçi olduğu görülmektedir. Papazyan’ın bakış açısında basın özgürlüğüne romantik bir bağlılıktan çok “ifade özgürlüğüne sığınarak” birilerini hain ilan eden gazetelerin yasaklanması gerektiğine dair bir çağrı yapıldığı izlenimi edinilebilir. Papazyan gibi dönemin tanıklarının bu tarz ifadeleri basın özgürlüğü konusunda tarih dışı bir bakış açısıyla kaleme alınan birçok çalışma için aslında oldukça sorunlu bir durum yaratmaktadır. Gazetelere sansür uygulanması ve ceza verilmesini savunan aslında birçok Osmanlı gazetesicisi ve Osmanlı vatandaşı vardır. Birçok çalışmada salt iktidar-basın özgürlüğü diyalektiği olarak görülen durum aslında çok daha karmaşıktır. Kocabaşoğlu bu nedenle “meşrutiyet gibi dağdağalı bir dönem ve en az onun kadar dağdağalı olan “matbuat” hayatı üzerine yapılan sınırlı gözlemlerden hareketle, kesin sonuçlar çıkarmak ya da “hata-sevap” cetvelleri oluşturmak risklidir” demektedir.³⁹³

³⁹² Vahan Papazyan, *Anılarım (İm Huşeri)*, İstanbul: Öteki Yayınevi, 2024, s.70-71.

³⁹³ Uygur Kocabaşoğlu, “İkinci Meşrutiyetin Birinci Meşrutiyeti: Matbuat”, içinde (ed.) Hakan Aydın, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, Konya: Palet Yayınları, 2010, s.232.

Çakır ve ve Aydın'ın *İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü* başlıklı çalışması söz konusu karmaşıklık ve bundan kaynaklı çelişkili yorumlama durumuna iyi bir örnektir. Çalışma boyunca yazarlar hem dönemin gazetecilerin hatıraları hem de meclis tutanaklarından aktarmalar yaparak “gerek meclisten ve gazetecilerden gelen bu eleştiriler basınla ilgili bir düzenlemeyi kaçınılmaz hale getiriyordu”³⁹⁴ yorumunu yapıp hem de klasik anlatıyı devam ettirerek basına uygulanan sansür ve yayınların askıya alınmasını eleştirmektedir. Yazarlar için yasal düzenlemenin bizzat kendi ifadeleriyle meclisteki eleştiriler dışında “gazetecilerden gelen eleştiriler” ile kaçınılmaz hale gelmesi durumu hiçbir şekilde sorunsallaştırılmamıştır. Osmanlı basının geniş bir incelemesi aslında sansürün gazetecilerden gelen bir talep olduğunu gösterecek ve aslında soyut bir basın özgürlüğü ile meşrutiyet dönemi ve basın özgürlüğüne bakmanın son derece kısıtlı bir bakış olduğu ortaya çıkacaktır.

Tanin muhabiri Ahmet Şerif Suriye ve Lübnan basını hakkında yazdıkları bu bakımdan dikkat çekicidir. Ahmet Şerif'e göre Suriye basını, Osmanlı hükümeti aleyhinde yazılmış en küçük fıkraları, nereden olursa olsun yayınlamakta Yunan, Bulgar, Mısır ve Avrupa gazetelerinden yaptıkları alıntılarla iftiralar, uydurma ve yakıştırmalarla Osmanlı birliği ile oynamaktadır. Bu gazetelerin attığı nifak tohumları sonucu başka yayın ve haber organlarından mahrum ve hiçbir suçu olmayan halk, fikir ve duyguları bakımından zehirlenmektedir. Bu gazeteleri beş-on bine yakın kişi okuduktan sonra zehir saçmak, halk tabakasını da zehirlemek görevi onlara geçmekte, böylece, aydın sınıftan, en aşağı tabakalara kadar, bir zehir yayılması başlamaktadır.³⁹⁵ Ahmet Şerif'e göre Suriye halkının Osmanlılık aleyhinde yerleşmiş olan bazı etki ve akımlardan etkilenmeleri ve Osmanlılığa karşı kayıtsız vaziyette

³⁹⁴ Hamza Çakır, Hakan Ayrın, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü”, içinde **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, Konya: Palet Yayınları, 2010, s.342.

³⁹⁵ Ahmet Şerif, “Suriye'deki Matbuat ve Hissiyâtta Tezahürât-ı Hükûmet -1”; **Tanin**, sayı: 940, 15 Nisan 1911, s. 1- 2.

bulunmasının müsebbibi basındır. Şerif, Suriye basınının yayınlarıyla açıkça vatani ve Osmanlılığı hedef aldığını söylemekte ve müdahalede bulunmayan hükümeti eleştirmektedir:

Suriye'nin, hareketlerin merkezi olan Beyrut ve Şam şehirlerinde, meşrutiyet hükümetini temsil edecek, Osmanlı hukukunu koruyacak ve savunacak olan büyük me'murlar, kendi görevlerini ilgilendirecek olan mes'elelere temas etmedikçe, daha doğrusu, kendi aleyhlerinde bulunmadıkça, sanki basının hiçbir önemi yokmuş gibi, davranıyorlar. Her gün, bir şekilde, yalnız ahlaken değil, siyaseten de, suç işleyen gazeteleri, ölçülü olmaya ve selamete da'vet edecek, ellerinde bir vasıta, bir kanun yokmuş gibi, dikkatsizce bir hareket tarzı tercih ediyorlar. Fakat ötede, unsurlar arasında anlaşmazlık oluyormuş, Osmanlı birliğinin amacı ve yüce gayesi baltalanıyormuş, Osmanlılık ve Türklük aleyhinde, bir küfür ve hakaret tufanı kopuyormuş ve hükümet hakkında, en iğrenç iftiralar ve yalanlar düzülüyor, yayılıyor, ne önemi var? Sanki hükümet, Basın Kanununu, yalnız başşehir veyahud sıkıyönetim ilanına lüzum gördüğü yerler için ilan etmiş, vilayetlerde, suç işleyen basın hakkında, bu kanun uygulanmazmış.³⁹⁶

Papazyan ve Ahmed Şerif dışında basın ile “nifak” saçmak arasında bir özdeşlik kurup basının kontrol altında tutulması gerektiğini savunan onlarca gazeteci ve haber/yazı mevcuttur. Örneğin Mustafa Nûri Cerâim-i Matbûât başlıklı makalesinde matbuat hürriyetinin nereye kadar, hangi esaslar dâhilinde olacağını tartışarak Rum gazetelerini örnek gösterir ve milli menfaatlerin aksine çalışan neşriyatın zararlarının engellenmesi için matbuat kanununda düzenleme yapılmasını gerekli görür.³⁹⁷ *Tanin* gazetesi *Proodos* gazetesinin geceleyin vatandaşlar arasında yaşanan olayda zabitanın Rum vatandaşlara kötü davrandığını iddia ederek, zabitanın “cerh ve katletmek için tesis edilmiş” gibi hareket ettiğini ileri sürmesini, *Proodos*’un olayı çarpıtarak anâsır-ı muhtelif arasında kargaşa çıkarmak amacıyla olduğu iddiası ile sert şekilde eleştirmiştir.³⁹⁸

³⁹⁶ Ahmet Şerif: “Suriye’de Matbuat -2”, *Tanin*, sayı. 944, 19 Nisan 1911, s. 1

³⁹⁷ Mustafa Nuri, “Ceraim-i Matbuat”, *Tanin*, sayı: 117, 27 Kasım 1908, s. 2.

³⁹⁸ *Tanin*, sayı: 236, 28 Mart 1909, s. 1.

Sadece İttihatçı *Hakikat* gazetesine odaklanmak bile sansürün aslında Osmanlı basını için bizzet talep olarak ortaya çıkması gibi çok ilginç bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Örneğin *Hakikat*'e göre "Sada-yı Millet hükümetin, meşrutiyetin hain tanıdığı şahıslarla aynı fikirde olup, onların memlekete, millet arasına nifak tohumu saçmalarına vasıta olmuştur."³⁹⁹ Bazı gazeteler ittifak ve ittihadı bir darbe, nifaka bir sebep"dir.⁴⁰⁰ Birkaç gün önce basılan *Şehrah* etrafa nifak tohumları saçmayı öteden beri adet edinmiştir.⁴⁰¹ Şahsiyat ve nifak-cuyane neşriyatta bulunanları kanunun demir pençesi ezmeli, bir daha kalem tutamayacak bir derecede ellerini kırmalıdır.⁴⁰² Gazete bunları yeterli bulmayacak ki *Tesisat* gazetesinde yayınlanan bir yazı nedeniyle gazetenin divan-ı harbe verilmesini bile savunmaktadır:

Fakat ister bir deli, isterse müfsitlerin ücretle tutulmuş bir aleti olsun, herhalde bunun saçabileceği nifak tohumu *Tesisat* gazetesinde muhalif mebuslardan birinin yazdığı eracif kadar zehirli ve muzır olamaz; "Hükümet Kürtlerin etinden arazilerini alıp da Ermenilere verecek!" diyen bir şahıs deli de-ğilse mutlaka haindir. Kürtlerle Ermeniler arasında öteden beri mevcut olan gerginliği bu adam elbette biliyor; bildiği içindir ki üstü küllenmiş bu ateşi körükleyerek yeniden alevlendirmek istiyor. Beyhude yere birçok masum kanı dökülecekmiş, onun umurunda mı? Ey halk! Sizi mesut edecek adamları görüyor musunuz, nasıl aranızda nifak sokmaya çalışıyorlar. "İtilaf-ı anasıra gayret edeceğiz" vaadiyle ortaya atılanlar, anasını birbirinden yalnız tebrid değil, yek-di-ğeri aleyhine nasıl tahrik ediyorlar! Hani ya bizim kanun-ı cezada halkı müsellahan yek-diğeri aleyhine tahrik edenler hakkında bir madde-i kanuniye vardı, o madde bunlara niçin tatbik olunmuyor. Bizim komiserlik Eskişehir'deki deli veya müfsidi arıyormuş. Ondan daha çılgın, ondan bin kat daha melun olan *Tesisat*'ın mebusunu Divan-ı Harp niçin yakalayıp da cezasını vermiyor?⁴⁰³

Birçok haber ve yazıda "neşriyat-ı nifak-cuyanesine"⁴⁰⁴ ifadesi kullanılmakta, bazı makaleler Türklerle Arapların arasına nifak sokmak amacıyla yazıldığı iddiası ile

³⁹⁹ Mestan İsmail, "Muhalefet Hıyanete Benzememelidir!", *Hakikat*, Sayı: 99, 2 Ağustos 1911, s.3-4.

⁴⁰⁰ *Hakikat*, Sayı: 36, 21 Mart 1911, s.2.

⁴⁰¹ "Nasıl Bir Tehlike Karşısındayız?", *Hakikat*, Sayı: 130, 31 Ekim 1911, s.3.

⁴⁰² *Hakikat*, Sayı: 22, 6 Mart 1911, s.3.

⁴⁰³ "Hangisi Daha Çılgın?", *Hakikat*, Sayı: 154, 4 Ocak 1912 s.3.

⁴⁰⁴ *Hakikat*, Sayı: 150, 26 Aralık 1911, s.1-2.

“zehirli makale” olarak tanımlanmakta,⁴⁰⁵ *Müsavat* gazetesi casusluk ile itham edilmekte,⁴⁰⁶ savaş zamanında bulunduğu vurgusu ile “vatanın saadet ve selametine ait bir satır hatta bir kelime bile gazetelerine geçirmek lüzumunu hissetmeyen gazetelerin” Osmanlılar arasına nifak, vatanın bağına kundak sokmakla meşgul olduğu söylenmektedir.⁴⁰⁷ Hangi Osmanlı unsuru tarafından yayınlanıyor olursa olsun “özel bir bakışla” bazı haber ve yazılar Osmanlı unsurları arasında nifak oluşturan haber ve yazılar olarak tanımlanarak bazen açıkça bazense daha dolaylı şekilde sansür çağrısı yapılmaktadır.

Sansür- yayınların askıya alınması gibi talepler bazen milletvekilleri, bazense bizzat Osmanlı gazetecilerinin kendilerinden gelirken bazen ise sıradan Osmanlı halkından gelmektedir. Örneğin *Kavm-i Cedid* (Yeni Ulus) kitabının yayınlanmasından sonra *İkdam* gazetesinde Arap karşıtı duyguları ifade ettiği iddia edilen bir yazı yayınlanmış, bu yazı İstanbul’da yaşayan ve çoğunluğu öğrenci olan Arap gençleri arasında büyük bir öfkeye neden olarak protestolara yol açmıştır. Bir gösteri düzenleyen Arap gençleri *İkdam*’ın yazı işlerine yürüyerek taşlarla saldırmış, gazete binasının camlarını kırmıştır. Ayrıca protestoculardan oluşan bir heyet Sadrazam’a giderek bu “aşağılayıcı makalenin” yayınlanması nedeniyle şikâyetçi olmuştur. *İkdam*’a yönelik protesto başkent İstanbul sınırlarını aşmış, imparatorluğun Arap vilayetlerinde de büyük yankı uyandırmıştır. Suriye ve Irak gazeteleri Araplar’a yönelik ifadelere sert bir şekilde karşı çıkarak Araplar’a yönelik olumsuz ifadelerini *İkdam* gazetesine aynen

⁴⁰⁵ Gökalp, “Aldığımız Telgraftır Eskişehir’de Mestan İsmail Bey”, **Hakikat**, Sayı: 158, 14 Ocak 1911, s.1-2.

⁴⁰⁶ “İtalya Casusları!” **Hakikat**, Sayı: 179, 18 Mart 1912, s.3.

⁴⁰⁷ Emir Han, “Feylesof Rıza Tevfik’in Hali ve Muhalif Gazeteler”, **Hakikat**, Sayı: 198, 1 Mayıs 1912, s.1.

iade ettiğini söylemiştir.⁴⁰⁸ Olayın görgü şahidi olan Tahsin Til anılarında şunları yazmıştır:

Ahmet Cevdet Bey, esasen cesur bir adamdı. Bunu gösteren bir vakayı kaydedeceğim: 1909 senesinin sonlarına doğru bir makalesinde:”Bunu adi Araplar bile bilir” demişti. Burada “adi Araplar” alelade Araplar manasında kullanılmıştı. Fakat Darülfünun’daki Arap talebeler, bundan Araplara karşı hakaret manası çıkardılar, matbaaya baskın yaptılar. İkdam idaresi o zamanlar Babiali caddesinde Reşid Efendi hanında idi. İçeriye giren gençler camları kırmağa: “Cevdet Bey nerede?” diye bağırmaya başladılar .Cevdet Bey odasında idi. Muharrirler “Aman siz meydana çıkmayın” dediler ve gelenlere “matbaada yoktur” cevabını verdiler. Bunun üzerine gençler ağır sözler söyleyerek küfürler ettiler.⁴⁰⁹

Türk basını ile Arap basını arasında yaşanan bu tarz Osmanlıcı ideallere zarar veren sert polemiklere İttihatçı gazetelerle Yahudi, Rum, Ermeni ve Arnavut gazeteler ve bunların birbirleri arasında yaşananlardan da çok sayıda örnek verilebilir. Filistin’e Yahudi göçü ve yerleşimi meselesiyle ilgili ortaya çıkan Arap, Yahudi ve Türk basını arasında yaşanan ve birçok defa mahkemeye taşınan polemikler ise belki de basın üzerinden yaşanan gerilimin en açık ifadeleridir. Örneğin *Tasvir-i Efkar’ın* editörü ve 1908’den itibaren meclis üyesi olan Ebüziyya Tevfik, II. Abdülhamid döneminde kaleme aldığı, muhtelif ihtilaflara sebep olan *Memleket-i İsrailiye* başlıklı broşürün basılmasından beri antisemitik olmakla nam salmıştır. Osmanlı devletini tehlike altına sokacak bir Yahudi-Hürmason ittifakı heyulasına karşı durulmasını salık veren ilk Osmanlılardan biri olan Ebüziyya Tevfik, başkent basınında Siyonizm karşıtı bir kampanya başlatarak, tarihçilerin Osmanlı anti-semitizminin ilk örneği olarak değerlendirdiği süreci başlatmıştır.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler: 1859-1952**, İstanbul: ARBA Yayınları, 1952, ss.375-86. Ayrıca bkz. Zeine N. Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çev. Emrah Akbaş İstanbul: Gaye Kitabevi, 2020, s.133.

⁴⁰⁹ Hasan Thsin Til, **Gazeteler ve Gazeteciler**, (haz) İbrahim Şahin , İstanbul: Bilge Yayınları, 2004, s.32.

⁴¹⁰ Özgür Turesay, “Antisionisme Et Antisémitisme Dans La Presse Ottomane d'Istanbul À L'époque Jeune Turque (1909-1912): L'exemple d'Ebüziyya Tevfik”, **Turcica**, 41 2009, ss. 147-178

Siyonistler tarafından Filistin’de toprak satın alınmasına karşı çıkarak siyonizme karşı bir basın kampanyası başlatmış olan Arapça *El-Karmil* gazetesi ile Yahudi basını arasında yaşanan polemiklerde de sansür ve yasaklama talabının yine bizzat Yahudi gazetecilerden geldiği görülmektedir. Yahudi gazeteciler özellikle “antisiyonsizm” ve “Osmanlı unsurları arasında nefret oluşturma” iddiaları üzerinden defalarca *El-Karmil* gazetesi ile mahkemelik olmuş ve gazete birçok defa yayın durdurma ile cezalandırılmıştır. Beska’nın *Anti-Zionist Journalistic Works Of Najīb Al-Khūrī Nassār In The Newspaper Al-Karmal In 1914*⁴¹¹ ve *From Ambivalence to Hostility: The Arabic Newspaper Filastin and Zionism, 1911–1914*⁴¹² başlıklı çalışmaları ile Kayyalı’nın *Siyonistlerin Filistin’de Arazi Satın Alma Faaliyetlerine Tepkiler: El-Münadi Gazetesi Örneği (1912-1913)*⁴¹³ Mandel’in *The Arabs and Zionism before World War I*,⁴¹⁴ Rashid Khalidi’nin *Palestinian Identity The Construction of Modern National Consciousness*⁴¹⁵ başlıklı çalışmalarında Yahudi basını ile Arap basını arasında yaşanan ve Yahudi gazetecilerin anti-siyonist oldukları gerekçesiyle bu gazetelerin yayınlarının askıya alınmasını talep ettikleri açıkça ortaya koyulmuştur.

Basında Ermenilerle Rumların birbirlerine sataşmalarıyla ilgili de birçok haber vardır. Ermenice *Manzume-i Efkar* gazetesinin Rum Patrikhanesi ve Rumların aleyhinde yazılar yazması iki unsur arasında bir soğukluk yaratmış, Rumca *Patris* gazetesi *Manzume-i Efkar* gazetesinin saldırılarını vakitsiz ve aptalca bulduğunu belirterek bunun iki milletin menfaatlerine aykırı olduğunu söylemiştir. *Servet-i Fünun* gazetesi Ermenilerle Rumlar arasındaki bu gerginliğin bir an önce giderilmesini

⁴¹¹ Emanuel Beška, “Anti-Zionist Journalistic Works Of Najīb Al-Khūrī Nassār in the Newspaper Al-Karmal in 1914”, *Asian and African Studies*, Volume 20, Number 2, 2011.

⁴¹² Emanuel Beška, **From Ambivalence To Hostility: The Arabic Newspaper Filastin And Zionism: 1911–1914**, Bratislava, Slovak Academic Press, 2016.

⁴¹³ Enes Kayyalı, “Siyonistlerin Filistin’de Arazi Satın Alma Faaliyetlerine Tepkiler: El-Münadi Gazetesi Örneği (1912-1913)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2023, Cilt 9, Sayı 1.

⁴¹⁴ Neville Mandel, **The Arabs and Zionism before World War I**, California: University of California Press, 1980.

⁴¹⁵ Rashid Khalidi, **Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness**, New York: Columbia University Press, 2009.

gerektiği üzerinde durmuş ve bu konuda şunları yazmıştır: “Devlet-i Aliyye’de bulunan Rumlarla Ermeniler için itilaf-ı efkar ve tevhid-i mesai mecburidir. *Manzume-i Efkar*’ın tecavüzatı Rumların Ermenilere karşı olan hissiyatına tesir etmemelidir. Ermeniler de Rum matbuatının *Manzume-i Efkar*’a verdikleri acı cevaplardan müteessir olmamalıdır. Her iki millet aralarındaki bağı teyid ile tek vücut olmalıdırlar.”⁴¹⁶ *Tanin* gazetesi de *Manzume-i Efkar*’ın bu saldırılarını eleştirmiş, Hüseyin Cahid yeniden birleşip dost olunmaya çalışıldığı bir dönemde “binlerce senelik hatıralar ile övünmeye kalkışmanın, itilaf-ı müstakbeli haleldar etmekten” başka bir etkisi olamayacağını söylemiştir.⁴¹⁷

Osmanlı basınında sansür ve yasal mevzuat üzerine yapılan birçok araştırmanın ortak noktası basın özgürlüğüne dair tarih dışı ideal ve soyut bir basın özgürlüğü kavramının başlangıç noktasından hareket ederek Osmanlı bağlamında basın özgürlüğü, sansür ve yasal mevzuat meselesine eğilmesidir. Soyut bir basın özgürlüğünden hareketle Osmanlı arşivini incelemeye başlayan araştırmacı yüzlerce sansür ve gazete kapatılmasına dair belgeye ulaşmakta ve çalışma büyük oranda ardı ardına sıralanan yasaklanmış gazetelere indirgenmektedir. Ayrıca çalışmalarda rastlanan bir diğer örnek basına dair yayınlanan kanun vb. yasal mevzuat ve düzenleme olarak özetleyebileceğimiz hukuki açıdan önemli ama somut yaşamda pek de karşılığı olmayan maddeler üzerinde uzun uzun durulmasıdır. Canlı kanlı insan deneyiminden hareket edilmek yerine meseleyi ya bir idealden hareketle ya da teknik hukuki kavramlarla el alan bu tür çalışmaların da hiç kuşkusuz çok önemli bir açığı kapattığı ve bu tür araştırmalara da ihtiyaç olduğu söylenebilir. Ancak bu tür çalışmalar büyük oranda bizzat yaşanmış gerçeğin (insani deneyimlerin) karmaşıklığını ortaya koymaktan

⁴¹⁶ **Servet-i Fünun**, Sayı: 59, 4 Eylül 1908, s.3-4.

⁴¹⁷ Hüseyin Cahit, “Anâsır-ı Osmâniye”, **Tanin**, Sayı: 30, 30 Ağustos 1908, s.1.

çok uzak olup bazen okurun gerçeğe ulaşmak için katetmesi gereken mesafeyi kapatmasını sağlamak yerine daha çok açmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı devrim basınında sansür, gazetelere baskı ya da yasal mevzuat üzerine yapılan çalışmaların en büyük eksikliği aslında sansürün bizzat gazeteciler tarafından savunulmuş olmasının farkında olunmamasıdır. Örneğin basının Osmanlı vatanın hayrı ve geleceğinin selameti ile Osmanlı birliği gibi aziz bir emeli olduğunu savunan Şerif ⁴¹⁸ gibi gazeteciler için hükümete basına müdahale ve sansür çağrısında bulunmak son derece doğal karşılanmakta, basın özgürlüğünün kısıtlanması aslında bizzat gazeteciler tarafından istenmektedir. Ayrıca basın özgürlüğünün kısıtlanması ve hükümet müdahalesine yönelik çağrı sadece “Osmanlı birliğine zarar verilme” iddiası üzerinden değil Yahudi basınında örneğine rastlanan şekilde antisemitik olarak görülen yazı ve haberler üzerinden de temellendirilmektedir. Dolayısıyla ittihatçı basın ile Yahudi, Arap, Arnavut ve Ermeni basını aslında basın özgürlüğünün kısıtlanması ve hükümet müdahalesi konusunda benzer düşünmekte sadece “uygulanacak kriterler konusunda” anlaşmazlık yaşamaktadır. Kendisi için özgürlük çağrısında bulunan tüm gazeteler kendi kriterlerine uymayan haber ve yazılar için hükümetten müdahale beklemektedir.

Hem o dönemi bizzat yaşayanlar hem de sonraki araştırmacılar tarafından etnik nefreti körükleyerek Osmanlıcılığa zarar verdiği düşüncesine yol açan bu tür polemikler aslında basında sansür ve basına yönelik yasal mevzuat konusu ile doğrudan ilgili olmasına rağmen basına yönelik yapılan çalışmalarda çok az sorunsallaştırılmaktadır. Örneğin osmanlı kardeşliği üzerine inşa edilmeye çalışılan bir rejimde anti-semitik bir yazı nedeniyle bir gazeteciye ceza verilmesi basın özgürlüğüne aykırı mıdır? Gerçekten haber ya da yazı Osmanlı halkları arasında kardeşlik birliğine zarar veriyor ve etnik nefreti körüklüyorsa bu haber ve yazıya basın özgürlüğü açısından nasıl yaklaşılmalıdır?

⁴¹⁸ Ahmet Şerif, “Suriye’de Matbuat 5”, **Tanin**, Sayı: 948, 23 Nisan 1911, s.1.

Aslında sorunun özünü oluşturan bu tür sorulara yapılan araştırmalarda hiçbir cevap verilmemekte, arşiv vesikaları üzerinden yasaklanmış gazeteleri listelemek gibi çok daha konforlu bir alana kayılmaktadır.

Devrimden sonra tanınan diğer sivil özgürlüklerin yanı sıra basın özgürlüğü de, 31 Mart (13 Nisan) 1909'da bir karşı darbe girişiminin İTC'ye daha sıkı bir kontrol kurmak için ihtiyaç duyduğu "bahaneyi" sağlamasına kadar neredeyse hiç kontrol edilmemiştir. Anayasa yeniden yürürlüğe girdiğinde, "basın kanun dairesinde serbesttir" şeklindeki basınla ilgili 12. madde yürürlükte kalmış, Nisan 1909'da anayasa revize edilirken basın özgürlüğüyle ilgili bir madde daha eklenmiştir. Bu maddede basın için "hiçbir suretle önceden teftiş ve muayeneye tabi tutulamaz" denilerek sansürün anayasadan kaldırıldığı tescil edilmiştir. Basın için "hürriyetin sınırlarını" belirleyecek olan kanun 29 Temmuz 1909'da çıkarılmıştır.

Dolayısıyla sadece fiili bir basın özgürlüğü ortamında faaliyet gösteren asi basının bu durumu uzun sürmemiş, devrimden sonraki siyasi ortam nedeniyle 1864 tarihli Basın Kanununun uygulanmasının imkânsız hale gelmesiyle, hükümet 1908 yılının sonlarına doğru yeni bir kanun oluşturma sürecini başlatmıştır. Hükümet tarafından parlamentoya bir taslak sunulmuş ve yasanın mümkün olan en kısa sürede kabul edilmesi istenmiştir. Yeni bir kanunun oluşturulmasına gerekçe olarak, 1864 Basın Kanununun ⁴¹⁹hiçbir şey yapamadığı, yabancı sermayeli iki Osmanlı gazetesinde orduya karşı yapılan iftiralar örnek verilerek gösterilmiştir.⁴²⁰

1909 tarihli kanun, genel hukuki gereklilikler, cezai hükümler, iftira koşulları ve diğer çeşitli maddeleri kapsayan dört bölümden oluşmuştur. İlk bölüm, her süreli yayının atamak zorunda olduğu sorumlu müdür ya da yazı işleri müdürü ile ilgililidir.

⁴¹⁹ 1864 matbuat nizamnamesi, 1909 senesinde yeni bir matbuat kanunu yürürlüğe girene kadar yaklaşık kırk beş sene gibi uzun bir zaman yürürlükte kalmıştır. Bu konuda bkz. Server İskit, **Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s.21.

⁴²⁰ **MMZC**, Devre 1, Sene 1, Cilt 2, s. 479–83.

Bu kişi yirmi bir yaşını doldurmuş, akli dengesi yerinde, daha önce adi suçlardan hüküm giymemiş ve yayın dilini akıcı bir şekilde konuşan herhangi bir Osmanlı vatandaşı olmalıdır. Ruhsat başvurularında yayının adı, yeri ve dili, editörün adı, ikametghi ve mesleği ve süreli yayının odaklandığı konu gibi yayınlı ilgili bilgilerin yer alması gerekmektedir. İstanbul’da Dhiliye Nezareti, vilayetlerde ise valilikler süreli yayın ruhsatı veren kurumlar olacaktır. İkinci bölümde cezai işlem gerektiren suçlar tanımlanmıştır. Başlıca kategoriler şunlardır: İftira, gizli mahkeme oturumları hakkında bilgi yayınlamak, mahkemeler tarafından ahlaka aykırı ilan edilen konuları yayınlamak, tanınmış din, mezhep veya etnik kökenlerden herhangi birine hakaret etmek ve yanlış bilgi yayınlamak.

Ayrıca bu mevzuat, hkmete karşı suç işlemeye tahrik ve teşvik etmekle suçlanan bir süreli yayının, aleyhindeki dava sonuçlanıncaya kadar durdurulmasına da izin vermektedir (Madde 17 ve 23). Bu bölümün bir diğer önemli özelliği de cezai sorumluluk sıralamasıdır. En üstte editör veya temsilcisi ile başlayan sıralama şu şekilde devam etmektedir: Söz konusu makalenin yazarı, matbaacı ve son olarak satıcılar (gazete çalışanları dhil). Başka bir deyişle, okuyucu hariç, üretim ve satışla ilgili herkes cezai sorumluluğu paylaşmaktadır.

nc bölümde, padişaha, dost ülkelerin hükümdarlarına veya hkmetlerine, Osmanlı parlamentosuna ve senato üyelerine ve sıradan bireylere karşı zemm  kadh (iftira) suunun ne olduğu tanımlanmıştır. Kişisel bütünlüğe veya onura zarar vermek iftiranın n koşulu olarak kabul edilirken, eleştiri cezai işlem gerektirmemektedir. Dördüncü bölümde, basın sularına hangi mahkemelerin bakacağı ve savaş veya savaş tehdidi sırasında devletin savunma politikasına ilişkin bilgilerin nasıl yayınlanacağı belirtilmiştir. Bu bölümün, yurtdışından ve Mısır’ın özerk vilayetinden süreli yayınların ithalinin yasaklanmasına ilişkin şartları belirleyen otuz beşinci maddesi, 1909 Basın

Kanunu'nun en sık alıntılanan kısmı olacaktır, zira merkezi otorite için en zor görev yurtdışından gelen “zararlı” yayın akışının kontrolü olmaya devam edecektir.

1909 tarihli Basın Kanunu yayın öncesi herhangi bir değerlendirme öngörmemiş, bu dönem boyunca, ihtiyaç duyuldukça yasada değişiklikler yapılmış ve Basın Kanunu'na sürekli olarak, editörler için asgari eğitim şartı getiren Mart 1912 tarihli revizyon gibi, onu daha kısıtlayıcı hale getiren “geçici” hükümler eklenmiştir. Aynı hüküm, mevcut süreli yayınların editörleri ve yayıncıları hariç olmak üzere, editör ve yayıncının kefâlet akçesi yatırmasını da gerektirmektedir.

Aynı zamanda, devlet memurlarının devlet daireleri, dış veya iç politika hakkındaki görüşlerini açıklamalarını veya sıkıyönetimi eleştirmelerini yasaklayan bir başka madde daha eklenmiştir. Bu tür ilanların yayınlanması yasaklanmış ve editörler bu tür makaleleri gönderen kişilerin isimlerini gizlemekten cezai olarak sorumlu tutulmuştur. Balkan kriziyle gerekçelendirilen sıkıyönetim, devlete bilgi akışı üzerindeki kontrolü sıkılaştırma yetkisi vermiştir. Örneğin, Osmanlı askerlerini itaatsizliğe teşvik edecek yayınların yapılması yasaklanmış ve bu yasağın ihlali kalabendlik (kaleye kapatma) ile cezalandırılmıştır. Yayınların yanı sıra, aynı amaçla düzenlenen toplantı ve konferanslar da yasaklanmıştır. 24 Eylül'de Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na geçici bir hüküm eklenerek, basın suçu nedeniyle açılan davaların süresinin kısaltılması amaçlanmıştır.

1913 yılında Basın Kanununda yapılan değişiklikler çok daha fazla sayıda ve kapsamlıdır. Madde 2 yeniden değiştirilmiştir. Yayın izni olup da henüz bunu yapmamış olan yayınlar, kendi isteğiyle yayınına son vermiş olan yayınlar ve hükümet tarafından yayını durdurulmuş olan yayınların yeniden yayın yapabilmeleri için 500 lira ihtar parası ödemeleri gerekmektedir. Meclise sunulan tasarıda bu değişikliğin gerekçesi “sivil ya da askeri hükümet tarafından yayını durdurulan bir yayının yerine yeni bir

yayının çıkması ve bu yayının durdurulma amacı ile hkmetin menfaatleri ve imajı üzerinde istenmeyen bir etki yaratmasının önüne geçilmesi” olarak açıklanmıştır. Ekim 1913’te, 23. madde daha da değiştirilerek Bakanlar Kurulu’na (Meclis-i Vükela) devletin iç ve dış güvenliği için tehlikeli gördüğü yayınları geçici olarak (ancak azami bir süre belirtmeksizin) durdurma yetkisi verilmiştir. Bu nlemler özellikle etkili olmuş olmalıdır. Değiştirilen 23.madde hkmete herhangi bir gazeteyi “tehlikeli” bulduğu gerekçesiyle askıya alma hakkı vermiştir. Yayını durdurulan bir yayıncı ancak 500 liralık ihtiyat akçesini ödedikten sonra yeni bir yayına başlayabilmekte ve ihtiyat akçesi için yatırdığı parayı yeni yayın için tekrar kullanamamaktadır. 500 lira büyük bir meblağdır ve tekrarlanan durdurmalarla hızla katlanmaktadır.

Eylül 1914’te, Birinci Dünya Savaşı’na girmenin arifesinde, ihtiyati bir hareket gibi görünen bir şekilde, hkmet Basın Kanunu’nun 33. maddesini değiştirerek, savaş zamanında veya savaş tehdidi mevcutken askeri faaliyetler hakkında yayın yapılmasını açıkça yasaklamıştır. Bu kanununla cezalar iki katından fazla artırılmış, azami para cezası 500 liraya çıkarılmış ve sahibi ya da yazı işleri müdürü yasal olarak kaynaklarını açıklamak zorunda bırakılmıştır. Savaş döneminde sansürün istisnasız tüm ülkeler tarafından uygulandığı görülmektedir.⁴²¹

1908-1914 yılları arasında osmanlı basınında basın özgürlüğü ve yasal düzenlemelere ve bunların pratikteki sonuçlarına odaklanan bir çalışma açısından gazetecilere yönelik suikastler, hkmet müdahaleleri, güvenlik endişesi nedeniyle ortaya çıkan otosansür gibi birçok nedenden kaynaklı basının söz konusu dönemde

⁴²¹ Eberhard Demm, **Censorship and Propaganda in World War I: A Comprehensive History** (International Library of Twentieth Century History), London: Bloomsbury Academic, 2019; Charles Sorrie, “Censorship of the Press in France 1917-1918, London School of Economics and Political Science; James G. Randall, Germany’s Censorship and News Control”, **The North American Review** , Jul., 1918, Vol. 208, No. 752 (Jul., 1918), ss. 51-62; Robert Justin Goldstein, **The War for the Public Mind: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe**, 2000; Mary E. Hull, **Censorship in America: A Reference Handbook**, London: ABC-CLIO, 1999; Eric Berkowitz, **Dangerous Ideas: A Brief History Of Censorship In The West, From The Ancients To Fake News**, Boston: Beacon Press, 2021.

farklı unsurlar arasında bir müzakereye ortam sağlamayı başarıp başarmadığı sorusu çıkmaktadır? Bu soru sorulmadığı sürece Osmanlı basını Osmanlı halkalarının talep, eleştirileri ve önerileri ile dolup taşarken araştırmacılar ya yasal düzenlemelerdeki maddeler ya da arşivlerdeki belgelere takılı kalacak, kasvetli bir anlatımın ötesine geçerek çok uluslu bir toplumda birarada yaşamak için yapılmış olan müzakerelere yeteri kadar odaklanamayacaklardır.

1908 yılında dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen bir basın özgürlüğü arayışına giren araştırmacı Osmanlı arşivlerinde gazetelerin askıya alındığına dair arşiv belgelerine dayanarak dönemin gazetecileri için aşırı kasvetli bir atmosfere sahip olduğu anlatısına başvurmaktadır. Bugün elimizde o dönemi bizzat yaşamış Osmanlı gazetecilerine dair çok sayıda anı/hatırat kitabı mevcuttur. Muhammed Kürt Ali bunun en iyi örneklerinden biridir. Arşiv belgeleri ile de büyük oranda uyuşan Muhammed Kürt Ali'nin gazeteciliği sırasında karşılaştığı zorluklar, tehditler ve zaman zaman yönetim ile oynadığı tutuklama korkusu ile kovalamaca somut bir veri olarak karşımızda durmaktadır.⁴²² Ancak karşımızda veri olarak duran başka bir gerçek daha vardır. Bir gazetenin yasaklanması elinde birden fazla gazete ruhsatı bulunduğundan gazetenin askıya alınma durumu aslında gazetecileri sanıldığı kadar etkilememiştir.

Orjinal 1909 Kanunundaki bir boşluk, kapatılan gazetelerin farklı isimler altında yeniden ortaya çıkarak mahkeme kararlarından kaçmasına izin vermiştir. Birçok editör kötü günler için ellerinin altında birden fazla ruhsat bulundurmuş, böylece gazeteleri uzun bir bürokratik prosedürün kesintisine uğramadan sadece isim değişikliği ile yayınlamaya devam edebilmişlerdir. Gazetelerin yeniden ortaya çıktıkları isimler, yerine geçtikleri isimle gülünç bir şekilde kafiyeyle olup, bu kaosun yetkililere tam ve açık bir meydan okuma şeklinde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Hüseyin Câhid'in *Tanin*'i, altı aydan kısa bir süre içinde *Cenin*, *Renin* ve *Senin* (Senin) adlarıyla ortaya

⁴²² Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

çıkıştır. Osmanlı basınında *Azâdâmârd* ve *Arnavud* yasaklandığında yine farklı bir isimle çıkmış ve otoriteleri sadece isim değışikliğı ile atlatabilmiştir. Baykal bu konuda Osmanlı Meclisi üyesi ve Meclis-i Mebusan Basın Hukuku Komisyonu üyesi olarak 1909 Basın Kanunu'nun oluşturulmasında etkili bir rol oynamış olan Lütü Fikri'nin kurduğı Tanzimat Gazetesi örneğini vermiştir. *Tanzimat* ilk olarak 1911'de ortaya çıkmış, askıya alındıkça *Islahat*, *Maşrek*, *Merih*, *Matbuat*, *Zühre*, *Tenbihat*, *Nevrah*, *Tesisat*, *Takdirat*, *Teşkilat* ve *Teminat* gibi farklı isimlerle bir şekilde yayınına devam etmeyi başarmıştır.⁴²³

Meşrutiyet döneminde Ahmet Samim,⁴²⁴ Hasan Fehmi,⁴²⁵ gibi gazetecilerin öldürüldüğü çoğı gazetenin ancak isim değışikliğı yaparak varlığını sürdürdüğü de son derece somut bir veridir. Kuşkusuz bu başlık altında da yasak sonrası ismini değıştirerek hayatta kalabilmiş gazetelerden ve öldürülmüş ya da baskı görmüş gazetecilerden bahsedilerek, buna bir de yasa maddeleri eklenerek bölüm tamamlanabilir. Ancak çoğı zaman izlenen bu yöntem iki gerçekliğı ıskalamaktadır: Herşeyden önce hemen hemen her gazeteci için basın özgürlüğü ya da düşüncelerin açıkça kamusallaştırılması arzusu karşıt görüşle karşılaşana kadardır. Osmanlı gazetecileri basın ve ifade özgürlüğünü kendileri için isterken hoşnut olmadıkları haber ve yasalar için hükümete müdahale çağrısını bizzat kendisi yapmıştır.

İkincisi sansür ve gazetecilere yönelik baskılarla ilgili ne söylenirse söylensin en kötü ihtimalde bile 1908-1914 yılları arasında Osmanlı basını belirli bir oranda “müzakereye ortam sağlamayı” başarmıştır. Sansüre, hükümet müdahalelerine, suikastlere rağmen mevcut Osmanlı basın arşivi 1908-1914 arasında kamusal bir

⁴²³ Erol F. K. Baykal, 2019, s.108-109.

⁴²⁴ Bu konuda bkz. Ferhat Ateş, “2. Meşrutiyet Sonrası Kurşunla Sansür Geleneğı: Bir Muhalefet Tasfiyesi Örneğı Olarak Ahmet Samim cinayeti”, **Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** (ASED) Cilt:2 Sayı: 2, Yıl: 2018.

⁴²⁵ Hüseyin Güneş, “Osmanlı Matbuatına Göre Hasan Fehmi Cinayeti”, **İctimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi**, 2023, 7(2), ss. 394-412.

müzakerenin yürütülebildiğini ortaya koymaktadır. Gazetecilere suikastlerin olmadığı, hiçbir şekilde hükümet baskısı, yasal ve mali engelle karşılaşmadığı bir durumda kuşkusuz ki basın “kamusal müzakere formu” işlevi çok daha sağlıklı işleyecektir. Ancak ideal bir müzakere ortamının yok olması gereceği yine de ifade edildiği gibi belirli ölçüde kamusal müzakerenin gerçekleştiği gerçekliğini değiştirmemektedir.

Yosmaoğlu’na göre döneme ait Meclis-i Vükelâ Mazbataları’na bakıldığında üç yayın kategorisinin sıklıkla hedef alındığı görülmektedir. Bunlar milliyetçi basın, İslamcı basın ve İttihat ve Terakki’ye muhalif siyasi grupların (ya da Büyük Kabine döneminde bizzat İttihat ve Terakki taraftarlarının) yayın organlarıdır.⁴²⁶ Kendi basın organları da birçok defa sansürden payını almış olan İTC’ye karşı çok sert bir muhalafet yürüten birçok etnik gruba ait gazetenin arşivleri İTC karşıtı söylemlerle dolup taşmaktadır. Müzakerenin tamamen ortadan kalkması halinde mümkün olması beklenmeyen Osmanlı hükümetlerini (ve İTC’yi) eleştirebilme “cüreti” gösteren çok sayıda haber ve yazının mevdudiyeti her etnik grup içindeki farklı siyasi pozisyonların arşivdeki gazeteler üzerinden takip edilebilmesi de bu gerçeği doğrulamaktadır.

Örneğin Örneğin *El-Kermil* gazetesi İstanbul’un Türkleştirme politikası yürüttüğünü savunarak yayınlarında buna alenen karşı çıkabilmiştir. Bu gazeteye göre “Arnavutların ve Makedonya’daki diğer halkların isyanlarının” müsebbibi söz konusu politikalarıdır.⁴²⁷ Ayrıca *el-Kermil* İTC’yi siyonist hareketi koruyup Filistin’de yayılmasına izin vermekle ve böylece muhtemelen Balkan sorunundan daha karmaşık olacak bir soruna sebebiyet vermekle suçlamıştır. Gazete “Meclise İTC’nin adaylarını seçmeyin onların temsilcilerinin sizin hürriyetinize hürmet etmediğini hatırlayın” diyerek halkı uyarmış ve “dolayısıyla siz de onlara sırtınızı dönün” çağrısında

⁴²⁶ İpek K. Yosmaoğlu, “Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire: 1876-1913”, *The Turkish Studies Association Journal*, 2003, Vol. 27, No. 1/2 (2003), s.43.

⁴²⁷ Mahmoud Yazbak, “Osmanlı’nın Son Döneminde Filistin’de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları”, içinde, (ed). Yuval Ben- Bessat, Eyal Ginio, *Jön Türklerin Filistin’i*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, ss. 25-38. *El-Kermil*, 27 Eylül 1912, s.48.

bulunmuştur.⁴²⁸ *El-Kermil'e* göre, İTC “ulusal hareketi bastırmayı ve herkesi Türk hegemonyasının altına sokmayı” hedeflemektedir. *Filestin* gazetesinden yapılan çağrıda İTC’nin bölgedeki yöneticilerinin halkı görmezden gelip hakir gördüğü, halka böcek muamelesi yaptığı söylenmektedir.⁴²⁹

İleride göreceğimiz gibi Derviş Hima’nın sahibi olduğu *Arnavud* gazetesi Osmanlı devletine karşı ayaklanmış isyancıları “masum kurbanlar” olarak göstererek isyanının nedeninin İTC olduğunu yazabilmiştir. *Azâdâmârd* gazetesinin baş sayfası neredeyse her gün Osmanlı imparatorluğunda Ermeniler’in zulme uğradığı, hükümetin ise buna karşı engel olmayıp zaman zaman da desteklediği haberleriyle doludur. İTC’yi ya da Osmanlı hükümetlerini “Türkçü”, “hamaset siyaseti güden”, “beceriksiz”, “zalim”, “yolsuzluklarda boğulmuş” olarak suçlayan binlerce haber ve köşe yazısı mevcuttur. Tüm bu suçlamalara ve taleplere İTC tarafından da karşılık verilmiş ve aksamasına rağmen müzakere devam etmiştir. Hangi unsurun gazetesi taranırsa taransın hükümetten (devletten) hangi konuda şikâyetçi olunup, neler talep edildiğine dair çok önemli doneler alınabilmektedir. Örneğin Arnavud basınında Arnavut’luğun Osmanlı devleti tarafından kaderine terk edildiği, yol yapılmadığı, eğitime destek olunmadığına dair sayısız eleştiri/talep mevcuttur.

1.3. Osmanlı Devrim Basınında Osmanlıcılığın İki Aşaması: Balayından Müzakere/ Çatışma’ya

Devrim sonrası hegemonya mücadelesinin bir parçası olarak çok farklı Osmanlı vatandaşlık söylemleri ve pratikleri ortaya çıkmış ve etnik-dini unsurların Osmanlı imparatorluk vatandaşlığı projesine dâhil edilme- hariç tutulma gerilimi doğmuştur. Bu gerilim yeniçağın devlet ruhunu türdeş bir ulus-devlet olarak idealize etmiş Avrupalılara

⁴²⁸ A.g.e. s.48.

⁴²⁹ *Filestin*, 17 Nisan 1912.

göre, aslında onlarca dine, mezhebe, dile ve etnik gruba ev sahipliği eden Osmanlı İmparatorluğu'nun bir çağdışılık örneği olmasının sonucu olarak görülmüştür. 1909 yılının başlarında İstanbul'a gönderilen İngiliz savaş muhabiri G. F. Abbott, Osmanlıcılığı başarısız olmaya yazgılı bir "imkânsız vatandaşlık" projesi olarak tanımlamıştır. Abbott'a göre Osmanlı milleti, çok çeşitli içeriğinden ötürü bir omlete benzemekte, yüzyıllardır çırpılmasına ve karıştırılmasına rağmen, muhtevası karışmayı reddetmektedir.⁴³⁰

Abbott'un yüzyıllardır çırpılmasına ve karıştırılmasına rağmen karışmayı reddederek bütünleşik bir Osmanlı milletine dönüşemediğini iddia ettiği Osmanlı halklarını bütünleşmiş bir Osmanlı milletine dönüştürmek için Osmanlı kardeşliği yaratma projesi olarak Osmanlıcılığın devrime kadar başarısız olmasının tüm sorumluluğu Osmanlı basınında "nifak unsuru" olarak görülen eski rejime ve Abdülhamid'e atılmış, eski rejimin çöküşü yeni bir "osmanlı tabula rasası yaratmanın" ön şartı olarak görülmüştür. Tabula rasaya yeni bir Osmanlı milletin işlenmesi için basın, kamusal alan ve kamuoyu arasında birbirini besleyen mutualist ve diyalojik bir ilişki geliştirilerek Osmanlıcılık ve Osmanlı kimliğinin inşası ve müzakeresi için gerekli ortam yaratılmıştır. Devrim festivalleri (kutlamaları) eski rejimi ve onu alaşağı eden kargaşanın ötesinde aynı zamanda bir restorasyon işlevi görmüştür. Festivaller Osmanlı basınında devrimin Osmanlı kardeşliği için yeni bir başlangıç olduğu vurgularak yansıtılmış, Osmanlı halkının kadim kökenlerini "yeniden keşfetmelerine", "yeniden doğacak" erdemlere gönderme yapılmıştır.

Özge Serin'in de altını çizdiği gibi Osmanlı devrim basını bir kopuşu (eski rejimden) vurgulayarak yeni tertemiz bir başlangıç için çağrıda bulunmuştur. Devrimciler meşrutiyet dönemini bir şenlikle açarak, tarihin bir kurucu eylemden türeyeceği, diğer tüm olacakların kendisine bağlı olduğu sabit bir nokta inşa etmeyi

⁴³⁰ G.F. Abbott, **Turkey in Transition**, Londra: Edward Arnold, 1909, s.29-30.

amaçlamıştır. Devrim kutlamaları Osmanlı basınında bir milad yaratmanın ötesine geçerek Osmanlıcılığın önündeki en büyük engel olarak görülen etno-dinsel düşmanlıkların giderilmesi için bir fırsat olarak da görülmüştür. Devrimci kadrolar deyim yerindeyse festival günü Osmanlı çıkarları doğrultusunda bir topluluk yaratacak bir mucize beklemiştir.⁴³¹

Devrimci bilinç birbirini tamamlayan üç ihtiyacı ortaya koymuştur: Geçmişten bir tabula rasa yaratmak (yeni temiz bir sayfa açmak), yenilemek için yok etmek ve kolektif bir Osmanlı hafızası inşa etmek. Bu ihtiyaçtan ilkin devrim festivalleri, ikincisini eski rejimin hem söylemsel hem de pratikteki tasfiyesi, üçüncüsünü ise Osmanlıların tek milli bayramı olacak olan İyd-i Milli karşılamıştır.⁴³² Osmanlı devrim basını “Osmanlıcılığın balayı dönemi olarak” tanımlanabilecek anayasanın yeniden yürürlüğe girdiğinin duyurulmasının hemen sonrasında bazen kendiliğinden ortaya çıkan bazen ise ittihatçı ağlar tarafından organize edilen devrim kutlamalarının/festivallerinin organize edilip duyurulmasında, eski rejim unsurlarının tasfiyesinde ve Osmanlı milletinin tek bayramı olan İyd-i Milli’nin kutlanmasında öncü rol oynamıştır.

Campos Osmancılığa ilişkin Filistin’de ikamet eden farklı etno dinsel grupların yaklaşımlarını incelediği çalışmasında Osmanlı basınına analiz ettiği bölüme “halkın sözcüsü” başlığını verip cemaatler arası rekabetin Osmanlı basınıyla olan ilişkisini “Osmanlıcılığın barometresi olarak basın” sözleriyle ifade etmiştir. Bunun nedeni “meşrutiyet döneminde cemaatler arasındaki rekabetin eskiden gelen nefretlerin ifadesinden ziyade, Osmanlılık merceğinden süzülerek şekillenmiş olmasıdır. Osmanlı Türkçesinde, Arapça, Rumca, Ermenice, Ladino, Bulgarca ve İbranice gazeteler yayımlanmış, bazı okurlar çokdilli olduğu için farklı dillerde yayımlanan gazetelere

⁴³¹ N. Ö. Serin, *Festivals of July 10 in the Young Turk Era: 1908-1918*, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010, s.97.

⁴³² ibid, s.65.

ulaşılabilmektedir. Pek çok gazete de, daha geniş kitlelere hitap edebilmek için diğer yerli dillerde yayımlanmış makalelerin tercümelerini yayımlamış, bu tercümeler ya bilgilendirme amacıyla yazılmış ya da Osmanlılık görüşüne hizmet etmeyi amaçlamışken, bazen cemaatler arasındaki rekabetin artmasına da neden olmuştur.⁴³³

Campos tarafından burada tanımlanan anlamıyla Osmanlı devrim basının Osmanlılık açısından çift yönlü bir işlevi vardır: Farklı etno dinsel grupları Osmanlı kardeşliği söylemi çerçevesinde birbirine bağlama ve Osmanlıcılığa dair farklı kavrayışlar ortaya çıktıkça unsurlar arasındaki ihtilafı artırma. Osmanlı basının Osmanlıcılığa yönelik bu etkisi Lindenmeyr'in çok etnisiteli Rus İmparatorluğunda yardımsever faaliyetlerini incelediği çalışmasındaki bir yorumu andırmaktadır. Lindenmeyr'a göre Rus İmparatorluğunda sivil hayır kurumları bir yandan yeni topluluk türleri ve toplumsal cinsiyet, mülkiyet, etnik köken, din veya sosyal statü arasındaki sınırları ihlal eden yeni sosyal dayanışma biçimleri yaratırken, diğer yandan nüfusun farklı kesimlerinin birbirine karşı kendilerini kapatmasına da yol açmıştır.⁴³⁴

Bu çifte işlev 1908 devrimi sonrasında Osmanlıcı politika ve osmanlı kimliği açısından devrimci Osmanlı basının etkisi için de geçerlidir. Basın, “Osmanlıcılığın balayı döneminde” devrimin ertesindeki popüler heyecanı yansıtmış, kendisini Osmanlıcı ve Osmanlılaşma programının ön saflarına yerleştirmiş, vatandaşları yeni döneme hazırlamak amacıyla vatandaş ile değişen devlet arasında bağ olma görevini üstlenmiştir. Osmanlıcılığı ve imparatorluğa ait olma hissiyatını güçlendirerek imparatorluk vatandaşlığını pekiştirmiştir. Ancak basın yalnızca cemaatlerin evrensel olarak kapsayıcı imparatorluk terimleriyle değil, aynı zamanda giderek artan bir biçimde, dışlayıcı mezhep ve etnik terimlerle “tahayyül edilmesine” de yardımcı olmuştur. Başka bir deyişle basın, emperyal merkezci dayanışmaya dair yeni biçimleri

⁴³³ Michelle Ursula Campos, 2012, s. 17.

⁴³⁴ Adele Lindenmeyr, **Poverty Is Not A Vice: Charity, Society, And The State In Imperial Russia**, Princeton: Princeton University Press, 1996, s. 224-226.

yaratıp öne çıkarırken, aynı zamanda tikelci gündemlerin etkisiyle merkezkaç gerilimlerin ve rekabetlerin ifade edildiği yeni bir platform haline de gelmiştir.

Dolayısıyla devrim dönemi basını Osmanlıcı siyaset açısından iki tarafı keskin bir kılıçtır. Bir taraftan Osmanlı milletini birleştirip ilerici bir zihniyet aşılarken, diğer taraftan etno-dinsel siyasi muhaliflerin elinde bir silaha da dönüşmüş ve milliyetçi merkezkaç kuvvete can suyu da vermiştir. Osmanlı basını Osmanlıcı ideolojinin hem hizmetinde olmuş hem de ona zarar vermiştir. Aynı anda Osmanlı milletini hem birleştirmiş de hem bölmüş, hem tüm vatandaşları belirli kapsayıcı söylemlerle sürece dâhil etmiş hem de onları dışlamıştır.

Dolayısıyla 1908 Jön Türk devrimi sonrası basının Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliğine zarar verip, merkezkaç kuvvetleri ateşlediğini savunan çalışmaların aksine Osmanlıcılığı devrim sonrası dönemde basında en yaygın ideoloji ve söylem olduğunu iddia etmek ile çifte işlevi gereği merkezkaç kuvvetleri de harekete geçirdiğini iddia etmek arasında bir çelişki yoktur. Bu nedenle devrim basınına Osmanlıcılık propagandası ve karşı propagandasının da belgelenebileceği daha olumsuz bir bakış en makul bakış açısı olup, Osmanlı devrim basınının Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliği için hem “inşa edici” hem de “bozguncu etkiyi” aynı anda barındırması nedeniyle Osmanlıcılığın pharmakon’u⁴³⁵ olarak tanımlanması uygun olabilir. Bu açıdan giriş bölümünde ifade edildiği gibi Osmanlı devrim basınına “Osmanlıcılığın balayı dönemi”

⁴³⁵ **Pharmakon:** Yunanca kökenli bir sözcüktür ve dillerde nadir bulunan biçimde, birbirinin karşıtı olabilecek iki anlamı da karşılamak için kullanılır: ilaç ve zehir. Pharmakon, eleştirel teoride Jacques Derrida tarafından ortaya atılan bir kavramdır. Yunanca kökenli φάρμακον (phármakon) teriminden türetilmiş olup, çare ya da zehir anlamına gelebilen bir sözcüktür. *Platon'un Eczaanesi* adlı makalesinde Derrida, yazının "bir şey üretme aracı" olarak bu anlamların bileşimi anlamında bir pharmakon olduğu fikrini araştırır. Derrida pharmakon kavramını, geleneksel anlamları ile felsefi belirsizlik kavramı arasındaki bağlantıyı vurgulamak için kullanır. Pharmakon'un belirli bir anlamını kayırmaya ya da tasfiye etmeye [ve onu "tedavi" ya da "zehir" olarak tanımlamaya] yönelik çevirisel ya da felsefi çabalar, aslında aksi takdirde karar verilemez olarak kalacak olana yorumsal şiddet uygular Oysa Platon'un (Phaedrus'ta) yazıyı ele alışına dair doğrudan bir bakış, yazının başkalarıyla diyalog halinde kendi adına düşünme yetisi (yani anamnesis) için kesinlikle zehirli olduğu gerekçesiyle reddedilmesi gerektiğini öne sürer.

sonrasında Osmanlılık müzakerelerinin yapıldığı bir forum olarak yaklaşmak son derece uygundur

Müzakerenin çok çeşitli tanımlamaları mevcuttur. Adam Przeworski müzakereyi, “insanların nasıl davranacağına karar veren esaslar üzerindeki tercihleri değiştirmeyi amaçlayan tartışma şekli” olarak tanımlamıştır.⁴³⁶ Dryzek ve List’e göre ise müzakere, bireylerin diğer katılımcılar tarafından manipüle edilmesi, kandırılması ya da zorlanması değil, ikna edilmesi ışığında tercihlerini gözden geçirdikleri ve değiştirdikleri tartışmalar bütünüdür.⁴³⁷ James Fearon ise müzakerenin ya belli bir tür tartışmayı ya da gerekçelerin değerlendirilmesi sürecini ifade ettiğini belirtmiştir.⁴³⁸ Görüldüğü üzere bu tanımlamaların birçoğu, özünde argümanların değiş tokuşuna dayanan, katılımcıların bilgi paylaşımını içeren, leh veya aleyhte gerekçe göstermeye vurgu yapan Aristocu bir bakış açısından yapılmıştır. Bunlara ek olarak klasik anlamıyla müzakere, aktörlerin; “kamu yararına odaklanarak kendi konumlarını meşrulaştırması”, “alternatif argüman ve durumlara saygıyla yaklaşması”, “daha iyi argümanın gücüne boyun eğmeye razı olması” ve “geçerlilik iddiaları üzerinde makul bir uzlaşma sağlamayı denemesi” anlamlarına da gelmektedir.⁴³⁹

Peki, niçin Osmanlı devrim basını “Osmanlıcılığın balayı dönemi” olarak tanımladığımız 1908 devriminin erken safhasında Osmanlılık için olağanüstü bir katkı sağlamışken bir süre sonra Osmanlıcılığa dair “devrim düşleri parçalanmış”⁴⁴⁰ ve Osmanlı basını Osmanlı basınındaki umut dolu Osmanlı kardeşliği yerini karamsar bir

⁴³⁶ Adam Przeworski, “Deliberation and Ideological Domination”, içinde **Deliberative Democracy**, (Ed. Jon Elster, UK: Cambridge University Press, 1998, s. 140

⁴³⁷ John S. Dryzek, Christian List, “Social Choice Theory and Deliberative Democracy: A Reconciliation”, **British Journal of Political Science**, Jan 2003, s. 1.

⁴³⁸ James D. Fearon, “Deliberation as Discussion”, içinde (ed). Jon Elster, **Deliberative Democracy**, UK: Cambridge University, 1998, s. 63.

⁴³⁹ Bjørn Erik Rasch, “Legislative Debates And Democratic Deliberation in Parliamentary Systems”, içinde **Presentation at the Oslo-Yale International Workshop on Epistemic Democracy in Practice**, Yale University, New Haven, 20-22 October, 2011, s. 3-4.

⁴⁴⁰ Bu ifade için bkz. Bedross Der Matossian, 2016.

atmosfere bırakmıştır? Araştırmacılar tarafından bu konuda kullanılan ana argümanlardan biri İTC'nin Osmanlılık konusunda samimi olmayıp Osmanlı unsurlarını zorla Türkleştirme siyasetini hayata geçirmiş olmasıdır. Böylece imparatorlukta 1908-1914 arasında yaşanan tüm olumsuz gelişmelerin ve her şeyden önce Osmanlılığın başarısızlığının tek sorumluluğu İTC'ye yüklenmekte, tarihyazımı İTC'nin 1908 sonrası ardı ardına yaptığı hataların listesini sunmanın ötesine geçememektedir.

Çoğu birbirini tekrar eden argümanlarda en temel eksik İTC'nin başta dil politikası olmak üzere hayata geçirmeye çalıştığı uygulamaların o tarihlerde başta Avrupa ülkeleri olmak üzere geri kalmış olarak tanımlanan ülkelere “rol modeli” olan ülkelere nasıl uygulandığının karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenmemiş olmasıdır. Dolayısıyla araştırmacılar tarihdışı bir “özgürlük” “eşitlik” “adalet” söylemleri ile İTC uygulamalarına yaklaşmakta aynı tarihte diğer ülkelerdeki vaziyete bakma gereği duymamaktadır. Bu durum sonucu soyut bir “hürriyet”, “eşitlik”, “adalet” tahayyüllerinin İTC politikalarına uygun düşmemesi sonucu İTC'yi mahkûm etmektir. Aslında bu tür bakış açısı sadece karşılaştırmalı bir tarih metodunun eksikliği ile değil aynı zamanda analitik ve ilişkisel yaklaşımın eksikliğinden de muzdariptir. Örneğin İTC'nin etnik gruplara yönelik yaklaşımlarını analiz etmek için İTC'ye yaşadığı dönemde yoğun şekilde muhalefet etmiş Arnavut, Arap, Ermeni ve Rum Osmanlıların anıları “nesnel bir kaynak” konumuna yükseltilerek kullanılmaktadır.

Meseleye daha incelikli yaklaşan tarihçiler yıllarca sorgulanmadan kalmış olan Osmanlılığın başarısız olmasının nedeninin İTC'nin Osmanlılık konusunda samimi olmayıp aslında Türkleştirme siyaseti izlediği iddialarını yeniden ele almış ve çok farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Daha önce de söylenmiş olduğu gibi 1908 Devrimi sonrasında “anâsır-ı Osmaniyye”nin eşit yurttaşlık haklarına sahip bir şekilde, bir arada ve barış içinde yaşayabileceği umudu ve beklentisi her yerde hâkim olmaya başlamış,

Osmanlıcılık, hem yeni rejimin, hem de devrimi gerçekleştiren ve yeni düzenin inşasında başrolü oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin “resmi ideolojisi” konumuna yükselmiştir.⁴⁴¹

İttihatçı kadroların Osmanlıcılık siyasetini izlemesi belli felsefî ve ideolojik temellere dayanıyor olduğundan, bu siyaseti salt “taktik bir açılım” olarak görmemek gerekir. Bununla birlikte bu kadroların Osmanlıcılığının samimi olmadığını ileri sürenlerin argümanları, dayanaktan tamamen yoksun olmamasına rağmen zayıf bir argüman olarak kalmaktadır. İttihatçıların en azından bazılarının Türk ve özellikle Müslüman olmayan unsurlara karşı daha ilk dönemden itibaren mesafeli bir yaklaşım içinde olduğuna işaret eden bazı veriler gerçekten de mevcuttur. Ancak bu veriler Osmanlıcılık retoriğinin bütünüyle yapay olduğu anlamına geldiğine dair bir çıkarımda bulunmak için nicelik ve nitelik olarak son derece yetersiz kalmaktadır.

İTC'nin 1908 tarihli programında Osmanlıcılık projesinin uygulanmasıyla ve sınırlarıyla ilişkilendirilebilecek iki madde bulunmaktadır. Programın yedinci maddesi, “devletin lisanı resmisi Türkçe kalacaktır. Her nevi muhaberât ve müzakerât-ı resmîye Türkçe icra olunacaktır” hükmünü getirmekte ve bu hüküm, İTC'nin Türk olmayan unsurlarla yaşadığı ilk büyük ihtilaflardan birinin kaynağını oluşturmaktadır. Programın dokuzuncu maddesi ise, farklı unsurlar arasındaki hak ve vazife eşitliğini şöyle tanımlamaktadır:

Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tâbidir. Bilcümle Osmanlılar huzur-u kanunda ve memleketin hukuk ve vezaifinde müsavi olup umum teba'a ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunacaktır. Gayr-ı müslime dahi ahz-ı asker kanununa tâbî tutulacaktır.⁴⁴²

⁴⁴¹ Selim Sezer, 2017, s.90.

⁴⁴² Program maddeleri için bkz. *Şûra-yı Ümmet*, 6 Ekim 1908.

Kamuoyunda cemiyet'in "Osmanlıcılık" konusundaki fikirlerini tartışan kişilerin başını Hüseyin Cahid, Babanzade İsmail Hakkı, Meşveretçi Naci gibi isimler çekmiştir. Osmanlı tebaası olan herkesin din ve millet ayrımı olmaksızın "Osmanlı" sayıldığını ve eşit haklara sahip olduğunu, anâsır-ı Osmaniyye'nin birliğinin ancak bu şekilde sağlanabileceğini savunan Hüseyin Cahid'e göre bunun başarılabilmesi halinde Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler gibi farklı unsurlar kendi milli emellerinin peşinde koşacaktır.⁴⁴³ Sonbahar aylarında Rum kamuoyunda, Jön Türklerin bütün Osmanlı unsurlarını Türkleştirmeye çalıştığı yönünde iddialar ortaya atıldığında Hüseyin Cahid kesinlikle böyle bir düşüncelerinin olmadığını söylemiş ve iddialara "yirminci asırda artık bir millete cebren milletini unutturmak gayr-ı kabil-i icra bir keyfiyettir" yanıtını vermiştir. Ancak Hüseyin Cahid bunu söylediği yazının içinde, hem memurların görev alanlarında Türkçe kullanılması zorunluluğu hakkında, hem de "âdem-i merkeziyet" tartışmaları hakkında katı ifadeler kullanmıştır:

Bu hükümet Türk ve Müslüman hükümdür. Binaenaleyh devletin lisan-ı resmi Türkçe'dir. Her unsura mensub olabilen memur Rumca, Bulgarca, Ermenice öğrenecek değil. Hükümetle alışverişi olacak Rum, Bulgar, Ermeni, Türkçe öğrenecektir. Sonra âdem-i merkeziyet meselesi. Bu fikir Ermeni, Bulgar, Rum programlarında pek tasvip ediliyor. Biz bu nazariyeleri de kabul edemeyiz. Âdem-i merkeziyet bütün şümûl ve delaletiyle tatbik olunursa Sakız, Midilli, vesair gibi adalar münhasıran Rumların elinde kalacaktır. O halde bu cezirelerin birer Girit'e benzemeyeceğini bize kim temin eder?⁴⁴⁴

Sonraki kısımlarda da görüleceği üzere İkinci Meşrutiyet döneminde gayrimüslimlerin ve Türk olmayan unsurların (yahut bu unsurlar adına siyaset yapan kişi ve grupların) başlıca taleplerinden ikisinin yerel memurların ahalinin dilini konuşan kişiler olması ve genel olarak yerinden yönetimin güçlendirilmesi olduğu düşünüldüğünde, Hüseyin Cahid'in bu kelimelerinde ifadesini bulan siyasetin oldukça erken bir tarihte Türk ve Müslüman olmayan unsurlar bakımından hayal kırıklığı

⁴⁴³ Hüseyin Cahid, "Anâsır-ı Osmaniyye", **Tanin**, sayı: 30, 30 Ağustos 1908, s.1.

⁴⁴⁴ Hüseyin Cahid, "Anâsır-ı Osmaniyyenin Birleşmesi", **Tanin**, Sayı:105, 15 Kasım 1908, s.1.

yaratmış olduğu söylenebilir. Burada kullanılan dil ve üslub da anayasanın yürürlüğe girdiği günlerdeki “kucaklaşma” ortamına uygun değildir. Hüseyin Cahid *Tanin*’deki bir başka yazısında ise Meclis açıldığında gayrimüslimlerin çoğunlukta olması halinde Türk ve Müslüman milleti aleyhinde kanunlar çıkacağını ileri sürmüş, gayrimüslimlerin eşit haklara sahip olmasının memleketin “Türk memleketi olduğu hakikatini değiştirmeyeceğini” savunarak yazıyı, Cemiyet’in “Osmanlılık” diye bir idealinin gerçekten olup olmadığını sorgulatacak ifadelerle bitirmiştir:

Bugün Müslim unsurla kardeş gibi geçinmek isteyen gayrimüslim vatandaşlarımız vicdanlarıyla evvela uzun bir hasbihalde bulunmalıdırlar. Türklüğü yıkacak, hükümetin rengini Türk ve Müslim hükümeti olmaktan çıkaracak emelleri kalplerinden eğer varsa silmeye kendilerinde cesaret görmeli, ondan sonra bizim ağıuş-ı muhadenetimize bilâhavf ve endişe atılmalıdırlar. Bizden korkacakları yoktur. Yalnız onlar bizi muhalasât-ı kalbiyyelerine inandırmalıdırlar. Çünkü ne denirse densin, memlekette milleti hâkime Türklerdir ve Türkler olacaktır.⁴⁴⁵

Aslında Hüseyin Cahid bu satırları yazmasından yirmi yedi yıl sonra Meşrutiyet yıllarını değerlendirirken bu sözlerinin İTC’nin genel yaklaşımı olduğu söylenemeyeceğini, nitekim bazı İttihatçıların da bu yazıdan hoşlanmadığını söyleyerek ortaya koymuştur. *Tanin* yazılarının Cemiyet’le Türk olmayan unsurlar arasındaki ilişkilerde tek belirleyici unsur da olmadığı düşünüldüğünde Türkleştirme iddiası boşlukta kalmaktadır.

İTC’yi Türkleştirme siyaseti ile suçlayan araştırmacılar tarafından alıntılanan yukarıdaki yazılar neredeyse İTC’nin Türkleştirme siyaseti yürüttüğüne dair en güçlü argümanları oluşturmaktadır. 1908-1914 döneminde İTC’ye bağlı çok sayıda gazetede yayınlanan binlerce haber ve yazının görmezden gelinip birkaç yazıdan yola çıkılarak yapılan “Türkleştirme” çıkarımı uzun süre sorgulanmadan kabul edilse de artık araştırmacılar daha derinlikli analizlere başvurmaktadır. İTC’nin Türkleştirme siyaseti

⁴⁴⁵ Hüseyin Cahid, “Millet-i Hâkime”, *Tanin*, Sayı: 97, 7 Kasım 1908, s.1.

yürütüp yürütmediği sorunsalı üzerine yapılan güncel çalışmaların vardığı sonuç daha erken çalışmaların vardığı sonuçlardan farklıdır. Örneğin Ülker, Kayalı'nın yaklaşımına paralel olarak, 1913 öncesinde Türkleştirme olarak adlandırılan politikanın ulus inşasından ziyade İTC'nin merkezileşme çabalarını temsil ettiğini savunmaktadır.⁴⁴⁶

Erol Ülker'e göre 1913 sonrasında Anadolu'da Türkleştirme gerçekleşse de bu politika diğer emperyal politikalarla bir arada var olmuştur. Başka bir deyişle, Ülker İTC'nin özellikle 1913 sonrası kimlik politikalarını ulus inşası olarak çerçevelese de, Şehul Al'ın da vurguladığı gibi Türkleştirmenin neden İTC'nin birleşik ve tek bir politikası değil de, iddia ettiği gibi Anadolu için tasarlanan imparatorluk politikalarından biri olduğunu açıklayamamaktadır. Serhun Al'a göre Genç Osmanlılardan Jön Türkler'e uzanan siyasi elitlerin hiçbiri I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya ve Osmanlı devleti dışında yeni bir devlet kurmaya çalışmamıştır. Farklı yöntemlerine rağmen hepsi, altın çağında olduğu gibi ontolojik olarak güvenli bir Osmanlı devleti kurma anlamında Osmanlıcı olarak kalmıştır:

İttihat ve Terakki elitlerinin zihniyetinde milletten ziyade Devlet-i Aliyye'nin ve imparatorluk vatanının merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Ulus-devlet hayranlarından ziyade imparatorluk koruyucuları olarak İttihat ve Terakki elitleri, belki de Balkan Savaşları'ndan sonra İslami değer ve söylemlere daha fazla vurgu yaparak Osmanlıcılığa tutunmaya çalıştılar. Ulus-devlet projesi ancak sözde Ulusal Kurtuluş Savaşı (1919-22) sırasında uygulanabilir hale geldi. Osmanlıcılık milliyetçilikten ziyade bir vatanseverlik projesi olarak okunursa, on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki reformcular ile yirminci yüzyılın başlarındaki Osmanlı siyasi elitleri arasındaki düşünsel süreklilik daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.⁴⁴⁷

Umut Uzer de İTC'nin Osmanlıcılığa bağlılığına katılmaktadır. Uzer'e göre Akçura'nın İTC'ye katılmamasının ana nedeni 1912'de hala İTC'yi Osmanlıcı bir parti

⁴⁴⁶ Erol Ülker, "Contextualising 'Turkification': Nation-Building In The Late Ottoman Empire, 1908–18", *Nations and Nationalism* 11 (4), 2005, ss. 613–636.

⁴⁴⁷ Serhun Al, "Young Turks, Old State The Ontological (in)Security of the State and the Continuity of Ottomanism", içinde (ed.) M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, **War and Collapse World War I and the Ottoman State**, Salt Lake City: The University of Utah Press, s.153-154.

olarak görmesidir ve Akçura Osmanlıcılığa bağlı kalması nedeniyle İTC'yi defalarca eleştirmiştir. Dolayısıyla Uzer tarafından da İTC Türklerin ya da Türk milliyetçilerinin partisi olarak görülmemekte, Osmanlı ulusunu savunan ve devletin dağılmaktan korunmasını isteyen, 1918'de kapatılana kadar Osmanlıcı kalan bir hareket olarak görülmektedir.⁴⁴⁸

İTC'ye yönelik Türkleştirme siyaseti iddialarını diğer unsurlara karşı dolaşıma sokulan “sadakatsiz ve “bağımsızlık amacı güden hainler” söyleminin bir türevi olarak değerlendirmek mümkündür. Her iki bakış açısında da indirgeyici ve genelleyici bir akıl yürütme devrede olup hikâyenin sadece bir kısmı anlatılmakta, bazı şeyler dâhil edilirken bazı şeyler dışarı bırakılmaktadır. İTC'ye yönelik Türkleştirme iddiası nasıl sorgulanarak zayıflatıldıysa aslında benzer bir girişim Ermeni, Arap, Arnavut ve Yahudi gibi unsurlar için yapılan indirgeyici ve genelleyici yargılar için de yapılmış ve Osmanlıcılık ile etno-dinsel unsurların ilişkisi yeniden gözden geçirilmiştir.

Başlangıçta bir etno-dinsel kimliğe sahip Osmanlı vatandaşının aynı anda hem Osmanlı hem de Arap/Arnavut/Yahudi/Ermeni olamayacağına dair ön yargı tarihten birçok kaynakla çürütülmüştür. Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil Avusturya-Macaristan imparatorluğunda da sıklıkla rastlanılmış bir durum olan ikili kimlik kompozisyonuna dair artık çok sayıda örnek vermek mümkündür. Örneğin Marsha Rozenblit, Habsburg Monarşisi'ndeki Yahudilerin, Yahudi etnik kimliğini korurken Alman, Çek veya Polonya kültürünü benimseyen vatansever Avusturyalılar olmalarını sağlayan üçlü bir kimlik geliştirdiklerini göstermiştir.⁴⁴⁹ Habsburg Monarşisi'ndeki yurttaşlık eğitimini inceleyen Scott Moore bu uluslarüstü (supranational) çok katmanlı bir kimliğin yalnızca Yahudilere özgü olmadığını, Habsburg Monarşisinde yaşayan tüm

⁴⁴⁸ Umut Uzer, “Ambiguities of Turkism Cultural and Intellectual Manifestations of Turkish National Thought”, içinde (ed.) M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, **War and Collapse World War I and the Ottoman State**, Salt Lake City: The University of Utah Press, s.250-251.

⁴⁴⁹ Marsha L. Rozenblit, **Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria During World War I**, New York: Oxford University Press, 2001, s. 9-10.

etno-dinsel grupların kendi eyaletleri ve ulusal ya da etnik gruplarıyla güçlü bağlara sahip olup yine de çelişkisiz bir şekilde vatansever Avusturyalı olabildiğini ileri sürmüştür.⁴⁵⁰

Habsburg Monarşisi toplamda resmi olarak on bir milleti barındırmaktadır ve birçok nüfus dilsel, etnik ve ulusal olarak karışık bölgelerde yaşamaktadır. Dilsel, kültürel ya da dini birlikten yoksun Avusturya-Macaristan'ın varlığı, birçok tarihçiye homojen devletlere göre çok daha tesadüfi görünmüş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun farklı milliyetleri arasında uyumlu bir kimlik duygusu oluşturma yeteneğinden şüphe duyulmuştur. Geleneksel olarak, tarihçiler Avusturya kimliğinin karmaşıklığını büyük ölçüde göz ardı etmiş, bunun yerine milliyet mücadelesinin hırçınlığına odaklanmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda, Monarşi'nin ulusal çeşitliliği, devletin 1918'deki çöküşünün başlıca nedeni olarak görülüp, hanedana dayalı, çok uluslu bir devletin, milliyetçilik ve ulus-devlet çağında ayakta kalamayacak kadar anakronik olduğu kabul edilmiştir. Oscar Jászi bu görüşü ilk dile getirenler arasındadır. Jászi, milliyet çatışmasını Monarşi'nin bütünlüğünü parçalayan ve nihayetinde onu yok eden bir güç olarak görmüştür.⁴⁵¹

Son zamanlarda yapılan çalışmalar Jászi'nin vardığı sonuçların sınırlarını ortaya koymuş olsa da, yine de bu sonuçlar Habsburg Monarşisi'ne dair tarihsel anlayışı yirminci yüzyılın son on yılına kadar şekillendirmiştir. Örneğin, Robert Kann'ın 1950 tarihli dönüm noktası niteliğindeki çalışması Jászi'nin çalışması üzerine inşa edilmiş ve monarşinin çeşitliliğini uyum ve başarı için aşılmaz bir engel olarak sunmuştur. Bu

⁴⁵⁰ Scott O. Moor, **Teaching the Empire: Education and State Loyalty in Late Habsburg Austria**, West Lafayette:Purdue University Press, 2020.

⁴⁵¹ Oscar Jászi, **The Dissolution of the Habsburg Monarchy**, The University of Chicago Press, 1929, ss. 271–379, 394–414.

formülasyonda, ulusa sadakat doğuştan gelmektedir ve Habsburg Monarşisi içinde yaşayanlar içgüdüsel olarak kendi uluslarıyla özdeşleşmektedir.⁴⁵²

Bu bakış açısına göre milliyetçilik doğal görüldüğü ve geniş çapta desteklendiği düşünüldüğü için Habsburg Monarşisi'nin merkezi bir devlet olarak varlığını sürdürmesi ve uluslarüstü bir Habsburg kimliği ile Avusturya-Macaristan halkının özdeşleşmesi olasılıksız görülmektedir. Kann'a göre tarihin gidişatı bağımsız ulus-devletlerin kurulmasına doğru ilerlemektedir ve bu gidişat Habsburg Monarşisi'nin varlığını sürdürmesini imkânsız kılmaktadır. Jászi, Habsburg yurttaşlık eğitiminin ilk değerlendirmesini yaparak, bu eğitimin çok geriye dönük, geleneklere çok bağlı ve eldeki zorlukları yeterince ele alamayacak kadar tepkisel olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca Habsburg devletinin vatandaşları arasında sadakat inşa etme çabalarını, modası geçmiş hanedan tapınmasından başka bir şey olmadığı iddiasıyla sert bir şekilde eleştirmiştir. Jászi'ye göre monarşiyi yüceltmek ve devletin tarihsel temelini vurgulamak, milliyetçilik çağında etkili olamayacak kadar eski moda, çok tuhaf ve çok tutarsızdır.⁴⁵³

Tarihçiler Avusturya-Macaristan'a ilişkin bu genel değerlendirmelerde ifadesini bulan “ölümcül bir kriz” durumunu tanımlarken, artık 1867'de sağlanan anayasal çerçevelerin, siyasi partilerin ve sivil toplumun gelişiminin ve Orta Avrupa'nın sosyal ve ekonomik dönüşümünün daha iyi anlaşılmasını içeren daha karmaşık ve incelikli bir tablonun farkındadır. Benzer bir dönüşüm geç Osmanlı tarihyazımı için de geçerlidir. Ersanlı'nın “ölümcül çöküş savı”⁴⁵⁴ olarak isimlendirdiği İmparatorluğun mutlaka ölüme yazgılı olduğu düşüncesinden hareketle kaleme alınmış bu tür çalışmalar giderek

⁴⁵²Robert A. Kann, **The Multinational Empire; Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy: 1848–1918**, New York: Columbia University Press, 1950, vol. 1, s.157.

⁴⁵³ Oscar Jászi, 1929, ss. 436–455.

⁴⁵⁴ Büşra Ersanlı, “Kemalist Dönem Tarihyazımında Osmanlı İmparatorluğu: Ölümcül bir Çöküş Savı”, içinde (ed.) Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, **Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması**, çev. Beril İdemen, İstanbul: İletişim, 2021, ss. 137-183.

gücünü kaybetmektedir. Aksakal'ın çalışmasında da örneğini göreceğimiz “çöküş odaklı tarihyazımına” karşı açıkça karşı pozisyon alan çalışmalar artmaktadır.⁴⁵⁵

Yeni kurulan ulus-devletlerin ulusal “kurtuluşu” genellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı devletine karşı yapılan isyanları, yüzyıllar süren bağımsızlık mücadelesinin son aşaması ve mantıksal sonucu olarak sunan anlatılarda anlatılmıştır.⁴⁵⁶ Bu tür teleolojik bir yorumların aksine Osmanlı'nın son dönemlerinde ve sonrasında Balkanlar'daki sosyal hayatın karmaşıklığını daha iyi anlamak için sadakat biçimleriyle yakından bağlantılı, birbiriyle ilişkili üç kavram tarafından şekillendirilmiş bakış açısı önerilmektedir. Bunlar: 1) çoklu ve rekabet halindeki sadakatler kavramı, 2) Barış zamanları ile savaş veya şiddetli çatışma zamanlarında sadakatler arasında belirgin bir fark olması, 3) İktidar aygıtının sadakat ilişkileri üzerindeki güçlü etkisidir.⁴⁵⁷

Clayer ve diğerlerine göre geç dönem Osmanlı toplumundaki çatışmaların doğasını etnik olarak tanımlamamak veya millileştirmemek konusunda dikkatli olunmalıdır. Eğer etnikleşme/millileşme devam eden bir süreçse, bu tek bir süreç değildir. Toplumsal bütünleşmenin çoklu dinamikleri, dışlayıcı olmayan bir şekilde bir arada var olmuştur. Bu bir aradalık içerisine etnik sadakat kadar emperyal sadakat de damgasını vurmuştur.

Yeni bilim insanı kuşağı emperyal sadakati yani Osmanlıcılığı, Osmanlı vatandaşlığını ve imparatorluk manzarasında etnik ve dini toplulukların rolünü yeniden gözden geçirmeye başlamıştır. Bu yeni araştırmaların yaptığı çok dilli birincil

⁴⁵⁵ Örneğin bkz. Mustafa Aksakal, “Osmanlı İmparatorluğu”, içinde (der.) Robert Gerwarth, Erez Manela, **Savaşta İmparatorluklar 1911-1923**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s.45.

⁴⁵⁶ Bu konuda bkz. Maria Todorova, “The Ottoman Legacy in the Balkans”, içinde (ed.) Carl L. Brown **Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East**, New York: Columbia University Press, 1996, ss. 69–73

⁴⁵⁷ Hannes Grandits, Nathalie Clayer, Robert Pichler, “Introduction: Social (Dis-)Integration And The National Turn in The Late- And Post-Ottoman Balkans: Towards An Analytical Framework”, içinde (ed.) Hannes Grandits, Nathalie Clayer, Robert Pichler, **Conflicting Loyalties in The Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building**, London: I.B.Tauris, 2011, s.5.

kaynaklara dönüp merkez ile çevre, devlet ile toplum ve farklı etnik, dini ve bölgesel gruplar arasındaki dinamik etkileşimin oldukça karmaşık bir resmini ortaya koymaktır. Bu yeni literatürün ana önermelerinden biri Osmanlıcılığın sadece resmi, yukarıdan aşağıya bir devlet projesi olmayıp, aynı zamanda tüm etnik ve dini çizgilerden Osmanlılar için bir sivil katılım ve kolektif kimlik alanı haline gelmiş olduğudur. Diğer bir deyişle, yasal statü olarak vatandaşlık ile siyasi ve sosyal bir proje olarak vatandaşlık arasında bir ayrım yapılmış, sıradan Osmanlıların rolü ve onların devletleriyle ve birbirleriyle olan ilişkileri görünür ve daha merkezi hale getirilmiştir. Ayrıca bu yeni çalışmalarda Osmanlıcılığın bugün hatırlandığından çok daha karmaşık ve eklemli bir söylem olduğunu vurgulamakta,⁴⁵⁸ Osmanlıcılığın akış halindeki bir söylem olarak eşzamanlı aidiyetler izin vermiş olduğunun altı çizilmektedir.⁴⁵⁹

Ortak Osmanlı kimliği fikri imparatorluk makamlarının bir projesi olsa bile, diğer aktörlerin (Müslüman ve gayrimüslim, Türk ve Türk olmayan) katılımını da gerektirmiş, etnik-dini grupların imparatorluk yönetiminin yeni meşruiyet arayışına ve emperyal bir millet yaratma girişimine karşı tavrı egemen anlatıdan oldukça farklı olarak hiç de homojen olmamıştır. İmparatorluğa sadakat ile özerk-bağımsız bir devlete sahip olma arzusu, ulusal kimliklere karşı artan farkındalık ile imparatorluğun kolektif kimliğine bağlılık birbiriyle kimi zaman çakışmış, kimi zaman ise örtüşmüştür. Süreç oldukça dinamik ve muğlaktır. Ulus-devletleşmemiş ve hegemonik bir milli kimlikten yoksun Osmanlı İmparatorluğu içindeki halklar milliyetçiliğe karşı özdeşleşmek için alternatif kaynaklar bulabilmiş, çoklu vatandaşlık olan bir imparatorlukta çoklu özdeşleşme ve çoklu vatanseverlik ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Stefano Taglia, “Ottomanism Then and Now: Historical and Contemporary Meanings: An Introduction”, **Die Welt des Islams** 56 (2016) s.286.

⁴⁵⁹ ibid, s.286.

⁴⁶⁰ Nicole A. N. M. Van Os, **Feminizm, Hayırseverlik ve Vatanseverlik**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2023, s.57.

Aslında Osmanlıcılığın kurumsal bağlamı, Osmanlı devletinin 19. ve 20. yüzyıllarda gerçekleştirdiği reformlarla Osmanlı devleti tarafından aktif olarak desteklenmiş ve geliştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda reformları destekleyen ve farklı bir Osmanlı cemaatini güçlendirme fikrine açık olan zengin ve nüfuzlu gruplar mevcuttur.⁴⁶¹ Bu grupların desteği, Osmanlıcılığı düşünüldüğünden çok daha güçlü bir proje haline getirmiştir. Son yıllarda sayısı gittikçe artan tarihi incelemelerde, Osmanlıcılığın az sayıda kişiden oluşan elit kesimin ve devlet çevrelerinin dışındaki kişiler arasında çok az rağbet gördüğü ve gayrimüslimlerin, Osmanlıcılığın ileriye taşınmasına dönük programlarda nadiren yer aldığı şeklindeki varsayımın aksi öne sürülmüştür. Bu yeni tarihyazımında öne sürülene göre daha sonra kendi ayrı milliyetçi hareketlerinde öne çıkacak olan Arap, Kürt, Rum, Arnavut, Ermeni ve Yahudi liderlerin çoğu, ilk başta samimi Osmanlıcıdır. İmparatorluğun ancak çok ırklı ve çok dinli toplumsal yapısını koruyarak kurtarılabileceğine inanmışlardır.

Etnik gruplar kendi içlerinde homojen değildir ve alternatif seçenekleri vardır. Osmanlı halkları üzerine yapılan çalışmalar her bir etnik grubun içindeki farklı eğilimleri ortaya çıkararak milleti bir bütün olarak algılayan yaklaşımları eleştirerek her bir etno-dinsel grup içinde Osmanlıcılığı savunanlar olduğu ya da birçok kişinin Osmanlılık ile kendi ulusal kimliklerine karşı artan farkındalıkları arasında bir çelişki görmediklerini ortaya koyulmuştur. Örneğin hâkim milliyetçi tarih yazımının geç Osmanlı dönemini incelerken Osmanlı Ermenilerini tek bir siyasi amaç çevresinde yekvücut olmuş, mutlak bir şekilde bağımsızlık ve Osmanlı Devleti'nden ayrılma yanlısı bir siyasi bütün olarak sunmasını eleştiren Koptaş Osmanlı Ermenileri içerisinde farklı görüşte grupların, bireylerin, kısacası farklı seslerin var olduğu ön kabulünden yola çıkarak, anılan dönemi yeniden kurgularken özcü bir bakış açısından,

⁴⁶¹ Reşat Kasaba, **İmparatorluk, Dünya, Toplum: Osmanlı Yazıları**, çev. M. Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, s.179.

genellemelerden kaçınarak, farklı seslerin hangi şekillerde dile getirildiğinin izini sürmeye çalışmıştır. Bu amaçla, Osmanlı Ermenilerini temsil eden çeşitli görüşlerden siyasi partilerin, örneğin Taşnak ve Hınçak partilerinin siyasi program ve bildirileri inceleyerek, bu grupların belli başlı bazı toplumsal-siyasi önceliklerin hükümetler tarafından gözetilmesi koşuluyla Osmanlı Devleti'ne ve meşruti rejime bağlılıklarını çeşitli defalar dile getirdiklerini ve bu uğurda çalışmalar yürüttüklerini ortaya çıkarmıştır.⁴⁶²

Koptaş'a göre Osmanlıcılık siyaseti, bu türden bir bağlılığı dillendiren siyasi hareketler ve Krikor Zohrab gibi seçkinler için koruyucu bir şemsiye olarak kabul görmüştür. Meşrutiyet döneminde üç kez İstanbul mebusu seçilen yazar ve hukukçu Zohrab 1915 Tehciri gerçekleştirilinceye dek liberal, çok sesli, farklı etnik unsurların bir arada yaşamaları temeli üzerinde yükselen bir Osmanlıcılığın savunuculuğunu yapmış, çeşitli konularda yürüttüğü çalışmalar ve belagatli hitabetiyle Meclis-i Mebusan'ın en faal mebuslarından biri olmuş, enerjisini siyaseten yakın durduğu Taşnak Partisi'nin dönemin güçlü teşkilatı İTC'yle ortak siyasetler geliştirmesi için harcamıştır. Osmanlıcılık siyaseti temelinde bu tavrı paylaşmayan Ermeni kişi ve grupların da var olduğu tartışılmaz bir gerçektir.⁴⁶³

Ancak gelecek tahayyüllerini daha müreffeh, barışçı, özgürlükçü bir Osmanlı Devleti'nin vatandaşları olmak temelinde şekillendiren Osmanlı Ermenilerinin de varlığı gösterilerek özcülükten, acelecilikten ve kaba genellemelerden ve indirmecilikten uzak bir tarih yazımının kapısı aralanmıştır. Aralanmış kapıdan girerek Osmanlı Ermenilerinin Osmanlıcılığa karşı tavrını inceleyen Kılıçdağı ise Anadolu'daki bazı Ermeni entelektüellerinin Osmanlı Ermeni basınına toplumla ilişki kurmak için bir forum olarak kullanıp Ermeni kamuoyunu Osmanlıcılık etrafında nasıl şekillendirmeye

⁴⁶² Murat Koptaş, *Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab*, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005, s.4.

⁴⁶³ Murat Koptaş, 2005, s.11

çabaladığını ortaya koymuştur. Kılıçdağı'na göre bu kanaat önderleri Ermeni toplumunu Osmanlıcılık etrafında şekillendirme konusunda belli bir başarı da sağlamıştır.⁴⁶⁴

Bernd Fischer geleneksel Arnavut tarihyazımının Arnavut entelektüellere ve aktivistlere karşı bakış açısının nasıl değiştiği üzerinde durmaktadır. Fischer'e göre bir Arnavut entelektüeller geleneksel tarihyazımında kitlelere milliyetçilik ve bağımsızlık arzusu aşılamayış başaran tek fikirli milliyetçiler olarak görürken, yeni nesil tarihçiler daha sofistike bir analiz geliştirmiştir. Bu yeni neslin çalışmaları, Arnavutçuluğu, sürekli çatışma halinde olan bir hareket olmaktan ziyade Osmanlıcılık ve İslamcılık ile etkileşimli ilişkisine odaklanmıştır. Halen gelişmekte olan bu yeni tarihyazımı paradigması, bugün Arnavut panteonunda başlıca milliyetçi kahramanlar olarak kabul edilenlerin sadece milliyetçi değil, aynı zamanda ve belki de çelişkili olmayan bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendireceğine ve sürdüreceğine inanan Osmanlı aydınları olarak görmektedir.⁴⁶⁵

Dolayısıyla Arnavutların Osmanlıcılıkla ilişkileri de Ermenilerin'kinden çok da farklı değildir. 1908 sonrasında Türkler ve Arnavutlar arasındaki diyalektik gerilim karşılıklı şüphe ve güvensizlik doğurmuş ancak yine de her iki taraf da Osmanlı devletini korumanın ve Osmanlı'ya bağlı kalmanın önemini anlamıştır.⁴⁶⁶ Jazexhiu, Arnavutların Arnavutluk'u kurtarmak için Türklere karşı ayaklandığını iddia eden mevcut Arnavut tarih yazımının aksine, Kosova'daki isyancıların bağımsızlık değil, Abdülhamid döneminde olduğu gibi kendi işlerini yürütmek için özerklik talep ettiğini savunmaktadır. Birçok tarihçiye göre Arnavut bağımsızlığı Arnavut milliyetçilerinin bağımsızlıkçı tahayyüllerinin hayata geçmesi ile olmamış, Arnavutlar Balkan Savaşları

⁴⁶⁴ O. Kılıçdağı, 2005, s.55.

⁴⁶⁵ Bernd Fischer, "Albanian Nationalism and Albanian Independence", *SEEU Review* 10 (1), 2014, s.29-30.

⁴⁶⁶ G. W. Gawrych, **Hilal ve Kartal: Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar: 1874-1913**, çev. Ali Fahri Doğan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s.218-219.

sırasında topraklarının Balkan devletlerince işgal edilmesine engel olmak için bağımsızlığa itilmiştir:

...Önde gelen bazı Arnavut milliyetçilerinin anılarına ve yerel yetkililerin birbirlerine gönderdikleri telgraflara dayanarak, bağımsızlık fikrinin bireylerin çoğunluğu tarafından Balkan ordularının şehirlerini işgal etmesini engellemek için tek çözüm olarak görüldüğünü anlayabiliriz. Tiran örneği bu açıdan özel bir önem taşımaktadır... Bağımsız bir Arnavutluk devleti fikri milliyetçilerin büyük bir kısmı tarafından ciddiye alınmadı. Önceden tasarlanmış bir planın uygulaması olarak değil, sadece işgal korkusu ve Büyük Güçlerin Arnavutlar adına müdahale edeceği umudu, milliyetçileri ve Türkmenleri Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmeye itti. Dalli, Sırlar Kruya kasabasını ele geçirip Tirana girmek üzereyken iki Arnavut'un Dıraç binbaşısına ertesi gün bağımsızlık ilan edeceklerini bildiren bir telgraf çektiğini belirtmiştir...⁴⁶⁷

Dolayısıyla Jön Türk dönemini Arnavutlar açısından genel ayaklanma ve bağımsızlıkla sonuçlanan bir birleşme aşaması olarak sunmaktan kaçınmak gerekmektedir. Jön Türk devrimini izleyen dört yıl, tam aksine, Arnavutlar arasında çok farklı siyasal tavır alışların belirdiği bir dönemi temsil etmektedir. Arnavutlar içindeki farklılıklar öncesinden çok daha güçlü bir şekilde tezahür etmiş ve Arnavutluk, giderek daha kesin bir dille beyan edilmekle birlikte, çok daha çeşitli başka kolektif kimlik türleriyle eklemlenmiştir. Örneğin alfabe sorununun yol açtığı tartışmalar, dinler arası farklılıkları silme eğilimindeki hâkim Arnavutçu söyleme karşın, Arnavut'luğun çoğunlukla bir dini kimlikle bileşik halde olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁸

Günümüzde anormal bulunan, aynı (ulusal/etnik) düzlemde/kategoride farklı kimliklere (Arnavut/Türk/Kürt) aynı anda sahip olma durumu geç Osmanlı İmparatorluğu döneminde oldukça yaygındır. En yaygın olan (Ermeni, Arnavut, Arap gibi) “hususî” kolektif kimlik (altkimlik) ve (Osmanlı, Müslüman, Hristiyan gibi)

⁴⁶⁷ Olsi Jazexhiu, **Arnavut Ulusunun İnşası: Osmanlılardan İliyalılara**, İstanbul: İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Vakfı, 2024, s.151-152.

⁴⁶⁸ N. Clayer, **Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu**, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.s.479.

musal/hukuki kimlik (üstkimlik) düalizmidir.⁴⁶⁹ Etno-dinsel kimliğin Osmanlıcı siyaset ile buluşması Osmanlı sadakatının unsurlarını her grubun kendine özgü meşguliyetleriyle birleştiren farklı Osmanlıcılık versiyonlarına yol açmıştır. İki unsur kümesinin bu kombinasyonunu anlamak için özel terimleri, düaliteyi ifade eden terimleri benimsemek oldukça işlevseldir. Bu terimler 19. yüzyılın sonunda Rum milletinin fikirlerini ve politikalarını kavramsallaştırmada işlevsel olduğu kanıtlanmış olan Helleno-Osmanlıcılığına (veya Rum-Osmanlıcılığı) benzer şekilde türetilen⁴⁷⁰ Ermeni Osmanlıcılığı ve Arnavut Osmanlıcılığıdır.

Aslında kimliklerin çokluğu sorunu ve imparatorluğun sonunda Osmanlıcılık ile ulusal kimlikler arasındaki müzakereleri çevreleyen süreçler tüm etnik gruplar için geçerlidir. Örneğin Rashid Halidi'nin gösterdiği gibi Osmanlıcılık ve Arapçılık yan yana yaşamış, 1914'ten önce Arapçılık genel olarak Arap ayrılıkçılığını ima etmemiş, Osmanlı devletine bağlılıkla çelişmemiştir. Araplar kendilerini imparatorluğa ait görmüşler ve Osmanlılar ile Arapçılar arasındaki farklar ideolojik olmaktan ziyade konuya özgü olmuştur. O dönemde Arapçılık, Arap milliyetçiliğini temsil etmemekte ve hem Arapçılar hem de Osmanlılar kendilerini Osmanlı vatanseverleri olarak görmektedir.⁴⁷¹

Sezer'e göre "İttihatçılarla muhalif Suriyeliler arasındaki rekabet, devlet yönetimine ilişkin iki ana eğilim ve Osmanlıcılığın iki farklı yorumu arasındaki rekabetin bir parçasıdır."⁴⁷² İçinde Türklerin de bulunduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve onun öncülü konumunda olan bazı başka siyasi partiler, benzer bir programın İmparatorluk genelinde uygulanması taraftarı olmuş ve bunu, Osmanlıcılığın başka (ve

⁴⁶⁹ Bülent Bilmez, "Modern ve Geleneksel Kolektif Kimlikler ile Osmanlı Vatandaşlığı Arasında: Osmanlı Aydını Üzerine Notlar", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 182; Şubat 2009, s.83

⁴⁷⁰ Ileana Moroni, 2015.

⁴⁷¹ Abigail Jacobson, **From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule**, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011, s.62.

⁴⁷² Selim Sezer, 2017, s.XIX.

daha gerçekçi) bir yorumu olarak görmüştür. Nitekim Campos, yerinde bir tespitle, bu temeller üzerinden yürütülen bir mücadelenin “imparatorluk yurttaşlığına ilişkin muhtelif vizyonlar” ışığında da değerlendirilebileceğini söylemektedir.

Tüm bu söylenenlerden çıkarılan sonuç Osmanlıcılığının başarısız olmasının nedeninin ne İTC’nin Osmanlıcılık konusunda samimi olmayıp Türkleştirme siyaseti yürütmesi ne de Türk olmayan unsurların Osmanlı devletine karşı sadakatsiz, kendi bağımsız devletleri peşinde koşan aylıkçı insanlar olduğudur. Osmanlıcılığın başarısızlığının nedeni Osmanlıcılığa ilişkin tanım, uygulama ve kavrayış farklarıdır. Devrim sonrası dönemde etnik gruplar arasında basında tartışılan konular etno-dinsel grupların Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yerlerini, kimliklerini ve politikalarını tanımlamalarında belirleyici olmuş, siyasi söylemde tartışılan başlıca temalar hürriyet, eşitlik ve kardeşlik, eski rejim ve kurulması arzulanan yeni siyasi sistem olmuştur.

Bununla birlikte, bu temaları tanımlama mücadelelerinin monolitik olmadığını belirtmek gerekir. Başka bir deyişle, Ermenilerin, Arapların, Arnavutların, Kürtlerin, Yahudilerin ve Türklerin bu temalar hakkında farklı düşündüğü görülmüştür. Kavram ve siyasi temalardan etno-dinsel grupların farklı şeyler algılamaları ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan siyasi söylem farklılıkları devrimin önündeki en büyük güçlüklerden birini gözler önüne serecektir: Herkesi hoşnut edecek ve imparatorluğun siyasi çerçevesinin temelini oluşturacak bir siyasi plan oluşturma çabasında, baskın ve baskın olmayan farklı siyasi güçler arasında bir uzlaşmaya varma güçlüğü.

Brummett 1908 devrimi sonrası İstanbul’da yayınlanmış olan mizah yayınlarını incelediği çalışmasında İstanbul’da hegemonya kavgasına girişen iki siyasî kültürün rolü üzerinde yoğunlaşmıştır. Devrim basınında ifade edildiği üzere, bu iki siyasî kültürden birine bir saltanat egemenken diğerine de Avrupa tarzı bir meşrutiyetin savunucuları egemendir. O sıralarda yeni siyasî sistemin nasıl bir şey olduğuna tam

manasıyla karar verilmiş değildir. Avusturya, İngiltere, hatta Rusya'nın bir işgale kalkışacağı kuşkusu ve Osmanlı'nın askerî ve malî açıdan zaaf içinde oluşu, birçok yazarda meclisin padişah otoritesinin yerini tutamayacağı kuşkusunu uyandırmıştır. Söylemler temelinde basit bir ikilik de çizilemeyeceğini ifade eden BrummettTerdiman'ın 19.yüzyıl Fransası hakkındaki çalışmasından hareketle üçüncü bir bileşeni yani Osmanlı basınındaki sömürge konusunun eklenmesi gerektiğini savunur. Dolayısıyla Osmanlı devrim basınındaki rekabet halindeki söylemleri şöyle bir şemaya sokmayı önerir: Egemen söylem (padişah), muhalif söylem (saltanata direnen çeşitli seçenekler) ve üçüncü bir anti-emperyalist seçenek (Avrupa'nın hegemonyasına bütün biçimleriyle boyun eğmenin getireceği tehlikeyi esas tanımlayıcı özellik gören söylem).⁴⁷³ Bu çalışmada bu şemaya dördüncü bir şemanın sokulmasının Osmanlı devrim basınının anlaşılması için zorunlu olduğunu düşünülmektedir: Farklı Osmanlılık söylemleri.

Birçok araştırmacın altını çizdiği gibi Osmanlıcılığı sabit ve monolitik bir kavram olarak anlamak sorunludur. Örneğin M. Hakan Yavuz en az üç Osmanlılık biçiminin söz konusu dönemde mevcut olduğunu savunmaktadır. Yavuz'a göre Bunlardan ilki, dini ve etnik açıdan kör bir devlet anlamında herkesin kanun önünde eşitliğini vurgulayarak din ve etnik kökene bakılmaksızın yerel kimliklerin ifade edilmesine izin vermektedir (Abdullah Cevdet). İkinci olarak Prens Sabahaddin Osmanlıcılığa serbest piyasa ekonomisini geliştiren ve idari özerklik anlamında âdem-i merkeziyetçiliği benimseyen bir fikir olarak yaklaşmıştır. Üçüncü olarak Ahmed Rıza, İslam'ın Osmanlı toplumunun ahlaki merkezi olarak uyumun sağlanmasındaki rolünü vurgulamıştır.⁴⁷⁴

⁴⁷³ Palmira Brummett, 2003, s.35.

⁴⁷⁴ M. Hakan Yavuz, „The Balkan Wars as a Catalyst of Homogenization” içinde **War And Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913 And Their Sociopolitical Implications**, Hakan Yavuz and İsa Blumi, Salt Lake City: University of Utah Press, 2013, s.78.

Aslında Osmanlıcılık konusundaki temel tartışma, devletin merkezileşerek güçlü mü olması gerektiği yoksa âdem-i merkezileşerek gücü etnik-dini cemaat liderleriyle mi paylaşması gerektiğidir. İTC kadroları merkezileşme politikasını tercih edince, âdem-i merkeziyetçiliği savunanlar 1908’de Prens Sabahaddin liderliğinde Ahrar Fırkasını kurmuştur. İTC’nin merkezileşme politikası, özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra Müslüman tüccarları Hristiyanlara tercih eden milli bir ekonomi kurma politikasıyla birleşmiştir.⁴⁷⁵Türk diline dayalı milli eğitim politikası bazı etnik-dini topluluklar tarafından Türkleştirme politikası olarak algılanmıştır. Yine de Türk milliyetçiliği toplumda bir miktar etki kazanmış, ancak hiçbir zaman Osmanlıcılığın yerini alamamıştır.⁴⁷⁶

Gelecek bölümlerde İttihatçı basın ile Ermeni ve Arnavut basınından örneklerle neden aslında Osmanlıcılığın çöküşüne milliyetçilikler çatışması değil de farklı Osmanlıcılık versiyonlarının yol açtığı temellendirilecektir. Dupont’un da vurgulamış olduğu gibi “1908 ihtilali, kardeşlik ve lirizm coşkusuyla bir süreliğine Osmanlıcılığı canlandırmış, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan halklar Osmanlıcılık hakkında çok farklı algılara sahip oldukları için, bu ideolojik rekabeti körüklemiş ”⁴⁷⁷ basın farklı Osmanlıcılık versiyonlarının savaş alanı haline gelmiştir.

Milka Car Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içindeki sadakatlerin ve kimliklerin nasıl bir arada bulunduğunu göstermek için *Agramer Tagblatt* gazetesini analiz etmiştir. Car’a göre *Agramer Tagblatt* gazetesi emperyal sadakat ile Hırvat ve Güney Slav kökenli ulusal entegrasyon söylemleriyle rekabet halinde olmuş, 1918’de hala emperyal çerçeve tarafından koşullandırılmalarına rağmen yavaş yavaş Güney Slav

⁴⁷⁵ Zafer Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi Türkiye’de Ekonomi ve Toplum: 1908- 1950**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

⁴⁷⁶ Serhun Al, 2016, s.153-154.

⁴⁷⁷ Anne-Laure Dupont, Catherine Mayeur-Jaouen, Chantal Verdeil, **Ortadoğu Tarihi: 19. Yüzyıldan Günümüze**, çev: Ayşe Meral, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2022, s. 196.

uluslarının birleşmesinin sesi haline gelmiştir.⁴⁷⁸ *Agramer Tagblatt* sadakatlerin ve kimliklerin rekabet halinde olması bakımından hiç de yalnız değildir. Josip Horvat kaleme aldığı Hırvatistan'da *Basın Tarihi 1771-1939 (Povijest Novinstva Hrvatske 1771-1939)* adlı kitapta bir yandan ulusal bir dil oluşturma arzusunun boyutlarını, diğer yandan da farklı ulusal programların bir arada varoluşunu açıklamaktadır. Bu nedenle, “Hırvat ulusal programı” ve “Slav soyu” yan yana ortaya çıkmış ve birbirlerini dışlamadan bir arada var olmuşlardır.⁴⁷⁹ Emperyal deneyimlerin ve ulusal beklentilerin birarada bulunduğu çoklu bağlılıkların izlerini taşıyan bu gazeteler ulusal aidiyet duygusu ile imparatorluk sadakati arasındabir denge gözetmeye çalışmışlardır.

1908 devrimi sonrasında Arnavut ve Ermeniler için de durum oldukça benzerdir. 1908 devrimi sonrasında Ermeniler ve Arnavutlar çeşitli bağlılıklar ve kimlik kategorileri arasında gidip gelen kimlikler ve bağlılıklar geliştirmiş ve bunları daha geniş imparatorluk bağlamı ile müzakere etmeye çalışmışlardır. Nitekim 1908-1914 arasında etno-dinsel gruplar ne Osmanlı milleti ne de Osmanlı milleti fikrinin önemini sorgulamışlardır. Daha ziyade ittihatçı elit tarafından dayatılmış belirli bir tanımı “kabullenme”, “reddetme” veya “kendi şartlarma uyarlama” girişimleri ile hareket etmişlerdir. Kendilerini baskın olmayan etno-dinsel grupların temsilcileri ve çıkarlarının savunuları olarak gören bu grup İttihatçı gazetelerin öfkesini çekmiştir. Bu grubun faaliyetleri hem anayasal monarşinin kurumlarını hem de ittihatçı rejimin dil ve siyasi söylem üzerindeki kontrolünü yıkma tehdidinde bulunmuştur.

Arnavut ve Ermeni basınına ittihatçı basın tarafından hegemonik Osmanlıcılık bakış açısıyla inşa edilmiş olan anlamın sabitlenmesi girişimine direnme ve ters çevirme arayışı olarak yaklaşmak gerekir. Laclau ve Mouffe’ya göre sosyal bir süreç olarak

⁴⁷⁸ Milka Car, “Narratives of Modernisation in Periodicals: On the German-Language Agramer Tagblatt in 1918”, içinde (ed.) Johanna Chovanec, Olof Heilo, **Narrated Empires: Perceptions of Late Habsburg and Ottoman Multinationalism**, Londra: Palgrave Macmillan, 2021, s.284.

⁴⁷⁹ Milka Car, 2021, s.284.

anlamın yaratılması, anlamın sabitlenmesiyle ilgilidir. Aktörler sürekli olarak göstergelerin anlamını, onları diğer göstergelerle belirli ilişkiler içine yerleştirerek sabitlemeye çalışır. Ancak bu proje nihai olarak imkânsızdır, zira göstergelerin anlamının her somut sabitlenmesi olumsuzdur. Söylem analizinin çıkış noktası noktası, hiçbir zaman tam olarak başarılı olamayan bu sürekli girişimlerdir.⁴⁸⁰

İttihatçı basının kendi Osmanlılık tanımına ve bu Osmanlılık kavrayışının siyasi tezahürlerine yönelik söylemsel üretimi Ermeni ve Arnavut karşıt hegenonik Osmanlılık yaklaşımlarıyla daima tehdit edilmiş, anlamın doğası gereği hiçbir zaman tamamen sabitlenemeyeceği gerçekliği karşısında bulunan Arnavut ve Ermeni gazeteciler İttihatçıların Osmanlılık kavrayışlarının anlamsal sabitliklerin dikiş noktalarını hedef alarak kendi söylemsel stratejilerini devreye sokmuştur. Söylemlerin dünyayı, kimlikleri ve sosyal ilişkileri tarafsız bir şekilde yansıtmadığı, aksine bunların yaratılmasında ve değiştirilmesinde aktif bir rol oynadığı düşünülürse itttihatçı basın emperyal Osmanlı kimliğinin söylemsel inşasında farklı bilgi iddiaları arasında mücadele etmiş Osmanlı emperyal siyasetinin farklı yönlerini anlamının farklı yollarını temsil etmiştir. İttihatçı basın hanedana ve Osmanlı vatanına sadık, Osmanlı kimliğini etno-dinsel kimliğinin önünde konumlandıran, Osmanlı imparatorluğunun geleceği ile kendi geleceği arasında bir özdeşlik kuracak sadık ve vatansever Osmanlı vatandaşları inşa etmeye çalışırken aynı zamanda etno-dinsel grupların yayınları tarafından dolaşıma sokulan farklı Osmanlılık yaklaşımlarına ve bu yönde koşullanmış karşıt söylemlere karşılık vermiş, karşıt söylemlerle müzakere etmiştir.

⁴⁸⁰ Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**, çev. Ahmet Kardam, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRLİĞE KOŞULSUZ BAĞLILIK: İTTİHATÇI BASINDA HEGEMONİK OSMANLILIK SÖYLEMLERİ

2.1. Osmanlıcılığın “Bekçi Köpekliği” ve “Kuşatılmış Bir Zihnin Yansıması”:

İttihatçı Basın

Osmanlı meclisinde üç dönem mebusluk yapmış olan Vahan Papazyan anılarında 1909 sonbaharında Taşnak Partisi’nin yayın organı olarak çıkmaya başlayan *Azâdâmârd* gazetesinin *İttihatçılar* tarafından dikkatle takip edildiğini söyler. Papazyan’a göre gazetenin eleştiri ve özellikle şikâyet ve telkinleri ittihatçılar tarafından dikkatlice izlenmekte ve daima göz önünde bulundurulmaktadır.⁴⁸¹ Aslında benzer bir durum Rum, Arnavut ve Arap gazeteleri için de geçerlidir. Kerimoğlu tarafından kaleme alınan *İttihat-Terakki ve Rumlar: 1908-1914* başlıklı çalışma ittihatçı basından alıntılanan Rumca gazetelerden haber ve yazılarla doluyken,⁴⁸² *Tanin* gazetesi muhabiri Ahmet Şerif Suriye ve Lübnan’a ilişkin *Tanin* gazetesine gönderdiği mektuplarda Suriye ve Lübnan basınının üzerine uzun uzun durmuştur.⁴⁸³

Peki, İttihatçı basın/gazeteciler tarafından etnik grupların yayın organlarının günü gününe takip edilmesi ve bu gazetelerde yayınlanan haber ve yorumlarla sürekli diyalog içinde olunması nasıl anlaşılmalıdır? Bu sadece bir habercilik/gazetecilik refleksi midir? Bu sorunun bu çalışma bakımından iki kritik cevabı vardır: “kuşatılmışlık duygusu” ve “Osmanlıcılığın bekçi köpekliği” (watchdog journalism). Burada bir neden sonuç ilişkisi olup bunu bilmek son derece önemlidir.

⁴⁸¹ Vahan Papazyan, 2024, s.73-74.

⁴⁸² Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar: 1908-1914*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2009.

⁴⁸³ Ahmet Şerif, *Arnavutluk’da, Suriye’de, Trablusgarb’de Tanin- 2.Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları., 1999.

Söz konusu kuşatılmışlık duygusu İttihatçı basın/gazetecilerin Osmanlı İmparatorluğuna sadakatle özdeş kabul edilen Osmanlılık ideolojisi ve kimliğine yönelik etno dinsel grupları olağan şüpheli olarak görerek sürekli takibat altına almasına sebep olmuştur.

Aslında gazetecilikte “bekçi köpekliği” (watchdog journalism) gazetecilerin, toplumu yöneten siyasileri ve toplumun ortak kaynaklarını toplum adına kullanan bürokratları, kamu kurumlarını ve özel kuruluşları gözetleyen, toplumun çıkarlarını kollayan bir kişi olması gerektiğine vurgu yapmaktır. Watchdog journalism’de gazeteci toplum adına bu kişilerin çalışmalarını denetlemekte, toplumu oluşturan bireyleri bu çalışmalar hakkında bilgilendirmektedir.⁴⁸⁴

İttihatçı basın Osmanlıcılığı “vatanseverlik” ve “vatana sadakatin zorunlu bir ifadesi” olarak gördüğü ve sadakatle özdeşleştirdiği için Osmanlıcılığı imparatorlukta tek meşru ideoloji olarak çerçevelemiş, Osmanlıcılığın sınırlarını ihlal ettiğini düşündüğü söz, eylem, talep ve her türlü girişimin vatana ihanet ile özdeş olduğunu savunmuştur. Çok uluslu imparatorluklarda milliyetçiliğin bir “merkezkaç güç” olduğu⁴⁸⁵ ve bir kişinin Osmanlıcı olup olmadığının o dönemde kişinin aynı zamanda vatansever ve sadık bir Osmanlı olup olmadığı konusunda doğrudan karar verilmesine sağlayan bir “kriter” olduğu düşünülürse, İttihatçı basının “Osmanlıcı olmak” ya da “Osmanlıcı olmamak” gibi biri “meşru” diğeri ise “gayri meşru” olan iki pozisyonun sınırını çizme misyonunu kendisine neden yüklemiş olduğu ortaya çıkacaktır.

İttihatçıların zaman zaman Abdülhamid paranoyasını andıran şüpheciliği ve etnik unsurların çıkarmış olduğu gazeteleri takip altına alması 1908 devrimi sonrasında yaşananlarla doğrudan ilgilidir. Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesi, Yunan

⁴⁸⁴ Bu konuda bkz. Stephen J. Berry, **Watchdog Journalism: The Art of Investigative Reporting**, Oxford University Press, 2008.

⁴⁸⁵ Anne Laure Dupont, Catherine Mayeur-Jaouen, Chantal Verdeil, 2022, s . 194.

Krallığı'nın Girit'i kendine bağlaması, Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhakı, Yemen, Arnavutluk, Hicaz, Kürdistan gibi bölgelerdeki ayaklanmalar, 1911'in sonbaharında İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan edip Trablusgarp'a asker çıkarması gibi ittihatçılar açısından travmatik olaylara bir de istihbarat raporlarında Arap, Ermeni ve Arnavut unsurun zaman zaman büyük güçler ya da Balkan ülkeleriyle Osmanlı aleyhine ilişkili olduğu bilgileri eklenince, tüm bu süreç sonucunda askeri ve yönetici elit gibi kendisini İTC siyasetinin doğrudan ya da dolaylı olarak destekçisi gören gazeteler ve gazeteciler için siyaset George Gawrych'in vurguladığı gibi artık büyük ölçüde "kuşatılmış bir insan zihniyeti" tarafından belirlenmeye başlanmıştır. Eissenstat ise bu durumu "hem hükümet içinde hem de dışında pek çok Osmanlı Müslümanı kendilerini derin bir kuşatılmışlık içinde hissediyordu" sözleriyle dile getirecektir.⁴⁸⁶

Kuşatılmışlık duygusu İttihatçı basında oldukça yaygındır. Deringil ister asker, ister bürokrat ister de sivil bir aydın (gazeteci) olsun Osmanlıların Türk-Müslüman çekirdeğinde "dünyalarının dışardan olduğu kadar içerden de, Windsor Şatosu'nun koridorlarından Irak dağlarına varıncaya değin, her yerden gelebilecek ölümcül bir tehdit altında olduğu" hissinin baskın olduğunu savunmaktadır.⁴⁸⁷ Aydınların, idarecilerin ve askerlerin devleti nasıl kurtaracaklarını sorgulamaya başladığı 19.yüzyıl boyunca bu his ve düşünce giderek şiddetlenmiş ve 1908 devriminin yarattığı umut bu hissi baskılamak için çok kısa sürmüştür. Tevfik Rüştü'nün İttihatçı *İttihad* gazetesinde yazdığı yazıda altını çizdiği gibi İttihatçıların zihniyet dünyasında Osmanlı İmparatorluğunun misli pek az vaki olmuş bir dâhili, harici dehşetli buhran içinde

⁴⁸⁶ Howard Eissenstat, 2015, s.458.

⁴⁸⁷ Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri Ve İdeoloji : II. Abdülhamid Dönemi : 1876-1909**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.15.

yuvarlandığı düşünölmekte ve Osmanlı namusunun “pay-ı istihkar altına”⁴⁸⁸ alınmış olduğu hissedilmektedir.

İttihatçı basın siyasal çizgisini Hüseyin Cahid’in satırlarından da anlaşılacağı gibi Osmanlıcılığa bağılılık olarak açıklamıştır. Hüseyin Cahid’e göre “fırkanın takip ettiğı gaye-i emel cins, mezhep farklarının fevkinde bir Osmanlılık hissi, bir Osmanlılık rabıta-i müşterekesi husule getirebilmek ve bu rabıtayı mümkün olduğı kadar kuvvetleştirmektir.”⁴⁸⁹ İsmail Hakkı Osmanlıcılığın ne anlama geldiğini “bütün Devlet-i Osmaniyye’de sakin efrada bir Osmanlı kalbi vermek, vatan-ı müştereki aynı suretle sevdirmek ve vatana karşı aynı suretle vazifedar ve ledel-icab herhangi bir harici devlete karşı aynı derecede fedakar kılmak”⁴⁹⁰ şeklinde tanımlarken, *Tanin* gazetesi Osmanlı sıfatıyla vatan-ı müşterekin taali ve terakkisine çalışılması gerektiğı çağrısını yapmıştır:

Genç Türkler Gayrimüslim vatandaşlarından lisanlarını, milliyetlerini, mezheplerini terk etmeleri gibi bir fedarkârlık talep etmezler. Ve etmeyeceklerdir. Onlardan bekledikleri şey kendilerini bu devletin, bu vatanın evladı bilip bu vatanın, yalnız bu vatanın menfaati, selameti için çalışmaktır. Gayrimüslim vatandaşlarımız bunu kabul ettikleri takdirde arada hiçbir su-i tefehhüm kalmaz, münakaşa da biter..⁴⁹¹

Hüseyin Cahid’ göre Osmanlı basınının görevi, “bütün Osmanlıları vatan-ı müşterekin temin-i selametinden ibaret olan bir nokta-i ittihadı davet etmek”⁴⁹² ve Osmanlı vatan-ı müşterekinin selametine çalışmak olmalıdır.⁴⁹³ Ancak bu Osmanlıcılık çizgisine bağılılık beyanına rağmen İttihatçı basının zaman zaman kendisi de Osmanlıcılık sınırlarını ihlal etmekle suçlanmış, ancak buna rağmen imparatorluğun sonuna kadar Osmanlıcılığın tek geçerli ve ideal versiyonunu kendisinin temsil edildiğini savunmuştur. İttihatçı basında sıklıkla kullanılmış olan “hamiyetli”,

⁴⁸⁸ Tefvik Rüştü, “Acıklı Dakikalar”, *İttihat*, 2 Şubat 1909, s.1.

⁴⁸⁹ Hüseyin Cahit, “İttihat ve Terakki Fırkası”, *Tanin*, Sayı: 252, 13 Nisan 1909, s.1.

⁴⁹⁰ Babanzade İsmail Hakkı, “Osmanlılaştırmak”, *Tanin*, Sayı: 1249, 23 Şubat 1912, s.1.

⁴⁹¹ Hüseyin Cahit, “Anasır-ı Osmaniye’nin Birleşmesi”, *Tanin*, Sayı: 105, 15 Kasım 1908, s.1

⁴⁹² Hüseyin Cahit, “Ferda-yı İntihap”, *Tanin*, Sayı: 132, 12 Aralık 1908, s.1.

⁴⁹³ Hüseyin Cahit, “İttihat-Terakki”, *Tanin*, Sayı: 133, 13 Aralık 1908, s.1.

“hamiyetsiz”, “gerçek Osmanlı”, “hakiki Osmanlılık hissiyle mütehassis olmak”⁴⁹⁴, “tam bir Osmanlı olmak”⁴⁹⁵, “kalben Osmanlı olmak”⁴⁹⁶, “Osmanlılığa yakışan”, “hamiyet-i Osmaniyye’ye sığmayan”⁴⁹⁷ kategorileri bir kişi, grup ya da bakış açısını doğrudan doğruya Osmanlı meşru siyasetine dahil etmek ya da hariç tutma işlevini görmüştür. Bu anlamda “gerçek osmanlı” olanları ve “hamiyet” sahiplerini “Osmanlı olmayan” ve “hamiyetsiz” olanlardan ve “umum-u vatan ve milletin menfaat müşterikesine zıt ve münafi”⁴⁹⁸ hareket edenler ve “Osmanlılık şanına hanel” getirenlerden⁴⁹⁹ ayıran akışkan sınır çizgileri ideolojik olarak İttihatçı basın tarafından çizilmiştir. İttihatçı *Hakem* gazetesine göre “Osmanlılık aleyhinde bulunan herkes ayırım yapılmadan kanunlar şiddetle uygulanacaktır.”⁵⁰⁰

Bu noktada, Gieryn’in “sınır çizme işi” kavramına ilişkin analizlerini göz önünde bulundurmak faydalı olacaktır. Gieryn, “toplumsal bir sınır inşa etmek amacıyla bilim kurumuna seçilmiş özellikler” atfederek, bilimi bilim olmayandan ayırmaya dair toplumsal çabayı incelemiştir.⁵⁰¹ Alper Yalçinkaya’nın 19. yüzyıl Osmanlı aydınları arasında ihtilaflı bir kategori olarak bilimin inşası üzerine yaptığı çalışmasında gösterdiği üzere bu tür değişen sınırlar, dönemin kültürel mücadelelerini anlamamız için hayati öneme sahiptir. Gieryn’in “sınır çizme işi” kavramına atıfta bulunarak Yalçinkaya, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bilim üzerine yapılan tartışmaların “aynı zamanda değişim halindeki Osmanlı İmparatorluğu’nda insanların nasıl

⁴⁹⁴ Babanzade İsmal Hakkı, “Osmanlılaştırmak”, **Tanin**, Sayı: 1249, 23 Şubat 1912, s.1.

⁴⁹⁵ “Kardaş Nasihâti”, **Peyman**, Sayı: 24, 13 Aralık 1909, s.4.

⁴⁹⁶ Hüseyin Cahit, “Milli Bayram”, **Tanin**, Sayı: 175, 26 Ocak 1909, s.1.

⁴⁹⁷ Babanzade İsmal Hakkı, “Millet ve Milliyet Bahisleri”, **Tanin**, Sayı: 214, 6 Mart 1909, s.1.

⁴⁹⁸ “Müşahade-i İçtimaiye”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 13, 3 Eylül 1908, s.2.

⁴⁹⁹ Tefik Rüşdü, **İttihad**, Sayı. 25, 11 Kasım 1909, s. 1

⁵⁰⁰ **Hakem**, Sayı:28, 8 Temmuz 1909, s.1

⁵⁰¹ Thomas F. Gieryn, “Boundary-Work And The Demarcation Of Science From Nonscience: Strains And Interests In Professional Ideologies Of Scientists”, **American Sociological Review**, 48, sayı 6 (Aralık 1983): ss.781-95.

sınıflandırılacağına dair bir tartışma” olduğunu da savunmuştur.⁵⁰² Ahıska ise benzer şekilde radyo yayınlarında “yabancı ve milli”, “seçkin ve halk”, “erkek ve kadın arasında sürekli yapılmaya çalışılan “sınır idaresi” üzerinde durmuş, “sınır idaresi” kavramını temsillerin dışlayıcı ve içerici özelliklerine işaret etmek üzere kullanmış, temsillerin var olan sınırları yeniden tanımlayan ve bu temelde yeni sınırlar çizen yanına dikkat çekerek iktidar pratikleriyle ilişkisini vurgulamıştır.⁵⁰³

Bu bakımdan ittihatçı basın Osmanlılık söz konusu olduğunda Osmanlılığı tek meşru ideoloji ve Osmanlı vatanına sadık olmanın vazgeçilmez koşulu olarak görüp kendi savunduğu Osmanlılık versiyonunu tek geçerli Osmanlılık yaklaşımı olarak görüp kendisine “Osmanlılığın bekçisi” misyonu yüklemiş olduğu söylenilebilir. İttihatçı basın bu pratiği kendisini imparatorluğun geleceği ile İTC’nin geleceği arasında zorunlu bir ilişki üzerinden meşrulaştırmıştır. Bu durum egemen söylemlerin, kendi konumlarını toplumsal formasyonun doğallaştırılmış bir ifadesi, apaçık bir ifade biçimi ya da tam olarak “söylemeye gerek olmayan” bir anlam yaratma sistemi olarak dayatma girişimi olarak gördüğü düşünüldüğünde çok da şaşırtıcı değildir.⁵⁰⁴

İttihatçı basın Osmanlılığın “bekçi köpekliği” misyonu kendine yüklerken meşruiyetini imparatorluğun geleceği ile cemiyetin geleceğinin doğrudan birbirine bağlı olduğu düşüncesinden türetmeye çalışmıştır. İttihatçı basında cemiyet, “milletin İttihat ve Terakki namıyla kurduğu”⁵⁰⁵ ve “ahalinin tercüman-ı hissiyatı”⁵⁰⁶ olan bir siyasi hareket olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla cemiyetin keramaati doğrudan onun Osmanlı halkı tarafından kurulmuş olmasından ve Osmanlı halkının düşüncesinin

⁵⁰² M. Alper Yalçınkaya, **Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire**, Chicago: The University of Chicago Press, 2015; Thomas Gieryn, **Cultural Boundaries of Science: Credibility on the Line**, Chicago: University of Chicago Press, 1999.

⁵⁰³ Meltem Ahıska, **Radyonun Sihirli Kapısı**, İstanbul: Metis Yayınları, 2019, s.46.

⁵⁰⁴ Richard Terdiman, *Discourse/ Counter-Discourse: The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth-Century France*, Cornell University Press, 1985, s.62.

⁵⁰⁵ **İttihad ve Terakki**, Sayı: 1, 7 Ağustos 1908, s.1.

⁵⁰⁶ **İtidal**, Sayı: 1, **İtidal**, Sayı: 1, 5 Eylül 1908, s.2.

tecessüm etmiş hali olmasından menkuldur. İttihatçı basına göre İTC denildikçe her Osmanlının kalbi bir iftihar hissi ile kabarmalı, kalbi en ulvi hislerle darabata gelmelidir. Siyasi hayatta milletin bütün istikbali, bütün ümidi, bütün büyüklükleri, necabetleri cemiyette teşahhus etmiştir.⁵⁰⁷ İttihatçı basın “temini selamet vatan uğruna kanının son damlasını dökmeye amade bulunan cemiyet”⁵⁰⁸ ifadesi ile vatanseverlik tekeline cemiyetin üzerine zimmetleyerek yukarıda bahsedilen “sınır çizme” misyonunu tekeline almış, cemiyeti tesirden düşürmeye çalışmanın hükümet için vahim sonuçlara yol açacağını savunarak cemiyeti “selamet-i vatan namına ittihad etmiş bir kitle-i millet” olarak tanımlamıştır.⁵⁰⁹ Cemiyet’in kendisini Kanuni Esasi’nin ve Osmanlı vatanının tek koruyucusu olarak görmesi kendisine karşı çıkanları en ufak bir tereddüde kapılmadan vatan haini ilan etmesini yol açmıştır.

11 Ağustos’ta gazetelerde yer alan bir yazıda Padişah’ın “bütün efrâd-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti azasındandır. Ben de reisleriyim. Artık birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim”⁵¹⁰ şeklindeki açıklaması da İttihatçı basın tarafından imparatorluğun geleceği ile cemiyetin geleceği arasında kurulan özdeşliğe büyük katkı sağlamış, siyaseti tekeline almasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca İttihatçı basın cemiyeti “cemiyeti-i mukaddese” olarak kutsallaştırmış, *Feyz-i Hürriyet* gazetesinde örneğine sık sık raslanan şekilde cemiyeti sürekli överek Osmanlı halkından cemiyete destek olmasını istemiştir:

Osmanlı Terakki ve İttihat cemiyetinin içinde ulemâ namuslu paşalar, şehir ve kasabalardaki eşraf ve handan ile bilhassa askerler vardır. Gece gündüz milleti birleştirmeye çalışıyorlar. Bu birleşime tekâmül oldu mu halk hep birlikte kalkarak çok kan dökmeksizin maksada erişecektir. Böylece millet esaretten, vatan tehlikeden, bizler dahi sefalet ve perişanlıktan kurtulacağız. Göğsünde imanı, yüreğinde cesareti, damarlarında Osmanlı kanı bulunan

⁵⁰⁷ Hüseyin Cahit, “Ziyafet Münasebetiyle”, **Tanin**, Sayı:223, 15 Mart 1909, s.1.

⁵⁰⁸ **İttihat ve Terakki**, Sayı: 2, 10 Ağustos 1908, s.2.

⁵⁰⁹ **İtidal**, Sayı: 3, **İtidal**, 22 Eylül 1908.

⁵¹⁰ **Tanin**, Sayı:12, 11 Ağustos 1908.

İslam, Hristiyan, Yahudi vatandaşlar, köylüler, rençberler, durmayınız, bizimle beraber geliniz.⁵¹¹

“Hamiyetli”, “hamiyetsiz” “gerçek osmanlılık” gibi değişken etiketlerin ittihatçı basında “içerme” ve “dışlama” söylemleri için farklı tarihsel anlarda nasıl dolaşıma sokulduğu ve İttihatçı basında Osmanlılık konusunda kimlerin/nelerin makul görülüp kimlerin/nelerin makul görülmediğini ortaya çıkarmak aynı zamanda ittihatçı Osmanlılık söylemlerinin kendi sınırlarını, gayri meşruluklarını ve heeterodoksilerini nasıl ürettiğini görmek için önemlidir. Kendisini hürriyetinin hakiki bekçisi⁵¹² olarak tanımlayan ittihatçılar, kendisini osmanlılığın bekçi köpeği olarak gören ittihatçı basın aracılığıyla günlük olarak etnik basını takip edip “uhuvvet-i Osmaniye’yi haleldar edecek makaleler neşreyleyen”⁵¹³ gazeteleri kendince ifşa etmiştir.

Statham’ın, insanların ve olayların metinlerde nasıl sınıflandırıldığına odaklanarak ve ön plana çıkarılan ve arka plana atılan unsurları yakından analiz ederek, bu metinlerin taşıdığı ideolojiler hakkında oldukça önemli sonuçlara varmanın mümkün olduğunu savunduğu⁵¹⁴ göz önüne alındığında ittihatçı basının bu sınıflandırması söylem analizi için son derece kullanışlıdır. Osmanlılığın yegane meşru savunucusu olarak kendisini işaret ederek ve İttihatçı Osmanlılığı bir kriter olarak görerek Osmanlılığın bekçi köpekliğini yapacak ve kuşatılmışlık duygusu ile sert polemiklere girişecek olan ittihatçı basın, 1908 sonrası imparatorluğun birçok noktasına yayılarak bir “ittihatçı basın ağı”nın oluşmasını sağlamıştır.

⁵¹¹ **Feyz-i Hürriyet**, Sayı: 1, 18 Ağustos 1908 s. 3.

⁵¹² Tefik Rüştü, “İntibah”, **İttihat**, 14 Şubat 1909.

⁵¹³ **İtidal**, Sayı: 56, 29 Haziran 1909.

⁵¹⁴ Simon Statham, **Critical Discourse Analysis: A Practical Introduction to Power in Language**, New York: Routledge, 2022, s.11.

2.2. İttihatçı Basın Ağına Genel Bir Bakış: İstanbul'dan Bağdat ve Trablusgarp'a

Meşrutiyet dönemi hakkında olduğu gibi İTC hakkında da öncü çalışmalar kaleme almış olan Tunaya'nın önemli çalışmalarından olan Türkiye'de *Siyasal Partiler cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*⁵¹⁵ ve *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3: İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*⁵¹⁶ başlıklı çalışmalarında ittihatçı basın üzerinde neredeyse hiç durulmamış olması dikkat çekicidir. Tunaya'nın ittihatçı basına dair "İttihat ve Terakki ve Basın" başlıklı bir ara bölümde yazdıkları şunlardan ibarettir:

Meşrutiyet'in ilanından sonra bir süre tüm basın organları Cemiyet'e methiyeler düzmüşler, onu göklere çıkarmışlardır. Eski dönemin önde gelen yayın organları ikdam ve Sabah ile İslamcı cephenin görüşlerini dile getiren Sırat-el Mustakim de bunlar arasındadır. Ancak bir süre sonra siyasal alanda olduğu gibi basın alanında da gruplaşma başlamıştır. Doğrudan Cemiyet'e ait ve bağlı gazeteler olarak, Selanik'te çıkan, İttihat ve Terakki, Hürriyet, Rumeli ve İstanbul'da yayınlanan Tanin ile Şura-yı Ümmet belirtilebilir. Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat gazeteleri bağımsız fakat fırka'nın destekçisi durumundadırlar. İstiklal, Hak, Hadisat, Vakıf gibi gazeteler ise Fırka'ya eğilimlidirler. Mizah gazeteleri içinde Kalem, Karagöz ve Haftalık Şura-yı Ümmet ve Türkçülere ait yayın organlarından Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İslam Mecmuası Fırka'yı desteklemektedirler. Muhalefet bunların yanı sıra Sabah'ı da Cemiyet taraftarı gazeteler arasında görmektedir ve Zat-ı Şahane'ye Tanin ile birlikte yalnız bu gazetenin okutulmasından şikâyet etmektedir. Ayrıca Fırka'nın mücadelesini destekleyen Bomba, Süngü, Silah gibi gazetelere de işaret etmek gerekir.⁵¹⁷

Mehibe Şahbaz ise *İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın* başlıklı çalışmada İTC ve basın ilişkisine dair şunları yazmıştır:

⁵¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

⁵¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Volume: 3, İletişim Yayınları, 2000.

⁵¹⁷ Tarık Zafer Tunaya, 2007, s.65-66.

Meşrutiyet'in ilânından sonra bir süre tüm basın organları Cemiyet'e methiyeler düzmüşler, onu göklere çıkarmışlardır. Eski dönemin önde gelen yayın organları "ikdam" ve "sabah" ile İslamcı cephenin görüşlerini dile getiren "sırat-el müstakim" de bunlar arasındadır. İslamcıların başlıca basın uzvu, Abdülhamid döneminde doğrudan cemiyete ait ve bağlı gazeteler olarak, Selanik'te çıkan "ittihat ve terakki", "hürriyet", "Rumeli" ve İstanbul'da yayınlanan "tanin" ile "şura-yı ümmet" belirtilebilir. "Tasvir-i efkâr", "tercüman-ı hakikat" gazeteleri bağımsız fakat fırkanın destekçisi durumundadırlar. "İstiklâl", "hak", "hâdisat", "vakit" gibi gazeteler ise fırka 'ya eğilimlidirler. Mizah gazeteleri içinde "kalem", "karagöz" ve "haftalık şura-yı ümmet" ve Türkçülere ait yayın organlarından "Türk yurdu", "yeni mecmua", "İslâm mecmuası" fırka'yı desteklemektedirler. Muhalefet bunların yanı sıra "Sabah"ı da cemiyet taraftarı gazeteler arasında görmektedir ve zat-ı şahane 'ye tanin ile birlikte yalnız bu gazetenin okutulmasından şikâyet etmektedir. Ayrıca, fırkanın mücadelesini destekleyen "bomba", "süngü", "silah" gibi gazetelerde bulunmaktadır.

Tarık Zafer Tunaya'nın ve Mehibe Şahbaz'ın İTC'ye yakın bazı basın organlarını sıralamasına rağmen "ittihatçı basın ağı" olarak tanımlayabileceğimiz İTC kulüpleri ile her zaman olmasa da çoğu zaman paralel uzanan geniş bir "basın ağından" bahsetmeyip, daha çok başkent İstanbul ya da Selanik ve Makedonya gibi İttihatçılığın güçlü olduğu bilinen şehirlerdeki yayınlara atıfta bulunması dikkaet çekicidir. Hâlbuki bu şehirler dışında Trabzon, İzmir, Adana, Sivas, Kastamonu, Eskişehir, Edirne, Konya, Diyarbakır, Bağdat, Trablusgarp gibi şehirlerde de İttihatçı gazeteler yayınlanmış ve bu ismi geçen şehirlerin bazılarında (örneğin Diyarbakır) söz konusu dönemde birden fazla ittihatçı gazete basılmıştır.⁵¹⁸ Genellikle İttihatçı kulüpler ile paralel olarak yayılan bu basın ağı meşrutiyetin ilan edilmesi kadar savunulması gerektiği için halktan taraftar toplanması gerektiği düşüncesine dayanmakta olup bu düşünce devrimden önce Jön Türk yayınlarında dile getirilmiştir.

⁵¹⁸ İmparatorluğun birçok bölgesine yayılan İttihatçı basın ağı imparatorluktan koparak bağımsız bir devlete dönüşen Bulgaristan'a bile ulaşıyordu. Bu konuda bkz. Ayçe Feride Yılmaz, **A Mouthpiece for The Ottoman Empire: The Balkan Gazette in Bulgaria**, İstanbul: Libra Kitap, 2020.

Örneğin Jön Türk gazetesi *Şura-yı Ümmet* Rusya'daki meşrutî devrimi başarısının devrim sonrası gelişmeleri yönetebilecek ve meşrutîyetçiliğin nihai zaferini garanti altına alabilecek bir siyasi teşkilatın varlığına bağlı olduğu analizini daha 1906'da yapmıştır.⁵¹⁹ Bu tecrübeden yola çıkılarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni meşrutî yönetimin, demokrasi denemesini koruyacak bir teşkilat olmadan başarısızlığa mahkûm olacağı sonucuna varılmıştır. Jön Türk ideolojisine göre Osmanlı reformunun başarısı siyasi tezlerin başarısına olduğu kadar siyasi teşkilatın başarısına da bağlı görülmektedir.⁵²⁰ 1908 devriminden sonra İTC bu rolü üstlenebilecek tek siyasi güç olarak ortaya çıkarken imparatorluk geneline yayılan kulüpler,⁵²¹ mektepler,⁵²² dernekler, yan kuruluşlar⁵²³ ve yayınlanan gazeteler ile gücünü pekiştirmeye çalışmıştır. Hanioglu birincil kaynaklara atıfta bulunarak 1909'un sonlarına doğru imparatorlukta İttihat ve Terakki şubelerinin sayısının devrim arifesinde 83 iken (birçoğu küçük hücrelerdi) 360'a çıktığını, üye sayısının ise kabaca 2.250'den 850.000'e yükselmiş

⁵¹⁹ “Teşkilat ve Neşriyatın Lüzum ve Faidası”, *Şura-yı Ümmet*, 23 Haziran 1906. Daha fazla detay için bkz. Nader Sohrabi, *Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Revolution and Why it Mattered*; *Comparative Studies in Society and History* 44/1 (2002), s.45-79

⁵²⁰ E. Kaynar, “Aydınlanma Mantığı ve Devrimin Gerçekleri: Jön Türk Devrimi'nden Sonra Jön Türkler”, içinde (der.) François Georgeon, Noémi Lévy Aksu *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi*, çev. Rıdvan Yüksel, İstanbul, Timaş Akademisi, 2022, s.65.

⁵²¹ Ali Çiftçi, “İTC'nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, , Sayı: 37, 2015, ss.115 – 141 ; Gülcan Abatay, İzmir Basınına Göre İTC Kulüpleri (Ahenk, İttihat, Anadolu), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.

⁵²² Hakan Aydın, İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme,), Selçuk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2008.; Ahmet Erdem Tozoğlu, “Educating Masses: The Committee of Union and Progress Clubs and Schools in the Late Ottoman Empire” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24 (4), 2022, ss.614-639.

⁵²³ Cemal Necip Gürel, İttihat Ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009.; Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, Nadir Özbek, “Defining the Public Sphere During The Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilisation and the Young Turk Regime (1908–18)”, *Middle Eastern Studies* 43(5), 2007, ss.795-809.; Sanem Yamak Ateş; *Asker Evlatlar Yetiştirmek; II. Meşrutîyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İstanbul:İletişim, 2012.

olduğunu iddia etmektedir.⁵²⁴ Merkeze oldukça uzak olan Bağdat'ta bile üye sayısı 1910'da 750'ye dayanmıştır.⁵²⁵

İTC'nin imparatorluğun birçok bölgesine yayılarak propapanda faaliyetlerine ve taban seferleriğine önem vermesi gerçeği düşünülürse Ginio ve Ben-Bassat'ın eleştirisi son derece yerindedir. Ginio ve Ben-Bassat'a göre Avrupa'daki kimi vilayetlerin tek taraflı kararlarla imparatorluktan kopması, etnik ve dini azınlıkların milli uyanışı, Libya ve Balkan Savaşlarında geniş toprakların kaybedilmesi ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi gibi çetin olaylar yaşanmasının tarihyazımında Jön Türk döneminin bir savaşlar ve milli mücadeleler dönemi olarak resmedilmesine yol açıp, sivil veçhelerinin önemsiz gibi gösterilmesine sebep olmuş ve sivil veçhelerin incelenmesinin ikinci plana itilmiştir.⁵²⁶ Devrimin hemen sonrasında yaşananlar İTC'nin "sivil veçhe" ve "propaganda"ya nasıl ağırlık verdiğini açıkça ortaya koymakta ve Ginio ve Ben-Bassat'ın yukarıdaki yorumunu doğrulamaktadır.

Osmanlı vatandaşlarının büyük bir kesimi için ise meşrutiyete geri dönüş, 24 Temmuz 1908'de kısa bir irade-i hümayunla halka duyurulduğunda, tam bir sürpriz olmuştur. Makedonya'da devrimciler 10/23 Temmuz'da çoktan kutlamalara başlamış (ki bu tarih resmi anma günü olacaktı) ve daha en baştan devrim artık ilk kez halkın huzuruna çıkan İTC'nin liderleri tarafından üstlenilmiştir. Makedonya'daki olaylardan bihaber olan başka yerlerdeki halk, Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanma ve açılma kararını sadece II. Abdülhamid'in kararı olarak görmüş, Bu nedenle İTC'nin yandaşları açısından imparatorluğun hiçbir şeyden haberi olmayan bölgelerinde olan biteni anlatıp devrimi cemiyet ve Osmanlı milleti adına sahiplenmek adeta bir zaruret haline gelmiştir.

⁵²⁴ M. Şükrü Hanioglu, **A Brief History of the Late Ottoman Empire**, Princeton University Press, 2008, s.160

⁵²⁵ FO 195/2339, Lorimer'den Lowther'a, 01.07.1910 (aylık özet Nisan-Mayıs).

⁵²⁶ Yuval Ben-Bassat, Eyal Ginio, "Giriş: Bir Vaka Çalışması Olarak Jön Türk Döneminde Filistin", içinde (ed.) Yuval Ben-Bassat, Eyal Ginio, **Jön Türklerin Filistin'i**, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, s.14.

Selim Ahmetoğlu'nun gösterdiği gibi, KE'nin tekrar yürürlüğe girdiği ve meclisin açılacağı haberi Trabzon'da valinin İstanbul'dan gelen bir telgraf üstüne bu haberi Müslüman ıcaline bildirmesiyle duyurulmuştur. Halkın genel olarak olanlardan mutlu görünmelerine rağmen öyle büyük çaplı kutlamalar düzenlenmemiştir. Bir grup, kendilerini "İTC'nin Trabzon Şubesi" ilan etmiş (bu örgüt, muhtemelen Bahaettin Şakir'in 1905'te Paris'e kaçmadan önce Erzurum'daki sürgünlüğü sırasında Trabzon'da kurduğu İTC hüccresinin kalıntısıydı) 1908 Temmuz'unda bu örgütün sözcüleri, orada sürgünde yaşayan Ferid Bey ile Binbaşı Safvet Bey olmuştur. Ferid Bey ile Binbaşı Safvet Bey Cemiyetin sözcüleri sıfatıyla Vali Ferid Paşa'dan Kanun-ı Esasi üstüne yemin edip genel af kapsamında salınacak diğcr tutuklularla beraber bütün siyasi tutsakların (çoğu Ermeni'ydi) serbest bırakılmasını talep etmiş, valinin bu talebi reddetmesi üzerine İstanbul'daki yeni hükümet kendilerine hem valiyi hem de savcıcı görevden alma yetkisi vermiştir.⁵²⁷

İTC'nin sahneye hakim olma çabalarının kilit noktası örgüte görünür bir mevcudiyet kazandırmaktır. Bu amaçla vilayet merkezlerinde öncelikle gösteri ve kutlamalar düzenlenmiş ve İttihatçı kulübler kurularak gazeteler çıkarılmaya çalışılmıştır.⁵²⁸ İTC için kamuya açık bir mevcudiyet oluşturmaının ya da tabiri caizse halkla bağlantı kurmanın en işlevsel yolu kulüp ve gazeteler olmuştur. Devrimin hemen ardından 1 Ağustos 1908'de Trabzon'daki İttihatçılar, cemiyeti destekleyen *Trabzon'da Meşveret* isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bu isim yirmi yıl önce Paris'te Ahmet Rıza'nın yayımladığı Meşveret'e açık bir göndermedir. Trabzon'daki en etkili yayın organı olacak olan *Trabzon'da Meşveret*, haftada iki defa yayımlanmak ve siyaset, ilim, fen ve edebiyattan bahsetmek şartıyla ruhsatnamesini almıştır. Gazetenin

⁵²⁷ Selim Ahmetoğlu, **Devrim Günlerinde Trabzon:II. Meşrutiyet, İttihatçılık ve Toplumsal Dönüşüm: (1908-1914)**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022, s.32-35.

⁵²⁸ Erik Jan Zürcher, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Tarih, Toplum ve Siyaset**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, s.133-135.

sahibi daha sonra Meşveretçi Naci olarak bilinecek olan Salihzade Naci Efendi'yken,⁵²⁹ en önde gelen yazarı İttihatçı, milli şair Mehmed Emin'dir. Mehmed Emin'in durumu Diyarbakir'deki Mehmed Ziya Gökalp'e benzemektedir. Mehmed Emin de Doğu Anadolu'ya sürülmüş, Erzurum'da gümrük müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Meşrutiyet'in ilanından sonra gümrük müdürü olarak Trabzon'a atanmış, birkaç ay içinde gazete yazıları ve nutuklarıyla İTC'nin en faal propagandacısı haline gelmiştir.

Trabzon'da Meşveret gazetesi, Trabzon'daki İttihatçıların yayın organı vazifesini görmüştür. Bir taraftan İTC'nin Osmanlı toplumunu geliştirip dönüştürme programı doğrultusunda yayınlar yapan bu gazete, diğer taraftan muhalefete karşı İTC'nin savunuculuğunu üstlenmiştir. Her ne kadar, 1916 yılında yaşanan Rus işgaline kadar yayımlanmaya devam ettiği ifade edilse de, bugün sadece 1913'e kadar olan 1-451 arası sayılar mevcuttur. Gazetenin bu nüshaları İstanbul Çemberlitaş'taki Basın Müzesi'nde bulunmaktadır. Sonraki yıllarda İttihatçıların görünür faaliyetlerinin merkezi haline gelecek İttihad Kulübü, ikizi Ordu Kulübü'yle birlikte 27 Kasım'da Trabzon'da kurulmuştur. Yerli İttihatçıların çoğu subay olduğundan iki kulübün de üyesidir.⁵³⁰ Ahmetoğlu'nun devrimin hemen ardından Trabzon'daki manzaraya dair anlattıkları Anadolu'nun başka yerlerinde de aynı şekilde tekrarlanmıştır.

Kendilerine şüphe ile bakıldığının farkında olan İTC, Arap vilayetlerinde de faaliyete geçip halkın sempatisini kazanmaya çalışmış, bu maksatla propaganda faaliyetlerine önem vermiş ve öncelikle kendi sözcülüğünü yapacak yerel gazeteler neşretmeye başlamıştır. Mesela Trablusgarp'da 1 Eylül 1908 tarihinde bir şube açan cemiyet, burada *Et-Terakki* gazetesini çıkarmıştır. Kaç sayı yayın yaptığı bilinmeyen bu gazete aynı zamanda cemiyetin idare merkezi olarak da faaliyet göstermiştir. Bu gazeteden anlaşıldığına göre cemiyet halkın kendilerine ve KE'ye karşı duydukları

⁵²⁹ Meşveretçi Naci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, "Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi** 5, sy. 5 (Haziran 2008), ss.139-49.

⁵³⁰ Selim Ahmetoğlu, 2022, s.214.

şüpheyi gidermeyi hedeflemiştir. Halkın KE'yi anlamadığını ifade eden gazete, KE'nin herkesi kanun önünde eşit kıldığını yazdıktan sonra aynı gayeleri gerçekleştirmek için Trablusgarp İttihat ve Terakki Cemiyet-i Vataniye nizamnamesini yayımlamıştır. İlk açıklamalar da başkanlık adına Muhammed el-Busayri tarafından yapılmıştır. 12 maddelik nizamnameye göre cemiyetin gayesi “önemli fikir ve faydalı ilimleri yaygınlaştırmak suretiyle devlet ve vatana hizmet ve bütün Osmanlılar arasında kardeşliği ve güveni sağlamak” dır. Ayrıca halka KE'nin tanıdığı hak, hürriyet ve görevleri öğretme hususunda faaliyet sürdürmektedir.⁵³¹

Kayalı, Biladü's-Şam'daki garnizonlarda görevli subayların genelde devlet görevlilerinin de katıldıkları yerel İttihat ve Terakki Cemiyetleri'ni kendi kendilerine kurduklarını ve yeni rejimi destekleyen nümayişler düzenledikleri bilgisini vermektedir. Kudüs'teki cemiyette siviller ağırlıkta olup Selanik'teki İTC genel merkeziyle kendileri temas kurmuşlardır. Mekke'de kendini İTC'nin yerel şubesi ilan eden bir cemiyet, bütün siyasi tutsakları salıverip bazı vergileri kaldırmıştır. Osmanlı ordusunda görevli Iraklı bir miralay, Irak'ta İttihatçı kulüpler kurmuş ve *Bağdat* adında iki dilli (Türkçe/Arapça) bir gazete çıkarmıştır.⁵³² Cemiyetin benzer faaliyetleri diğer şehirlerde de görülmektedir. İTC'nin hızlı bir şekilde teşkilatlandığı yerlerden birisi de Bağdat ve etrafı olmuştur. Emine Şahin anayasanın ilanı sonrasında İttihatçıların şehirde etkinliklerini artırmak için nasıl girişimlerde bulunduğunu yerel basın üzerinden örnekler de vererek temellendirmiştir. Şahin'e anayasanın ilanı sonrası yayınlanan ilk özel gazete İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayetteki en önemli temsilcilerinden Süleyman Beyzade Murad Bey tarafından çıkarılan 6 Ağustos 1908'de *Bağdad* gazetesi olmuş, haftada üç kez Türkçe ve Arapça olarak yayınlanan gazete cemiyetin

⁵³¹ Cemiyetin nizamnamesinin tamamı için bkz: Zekeriya Kurşun, “İttihat ve Terakki Trablusgarb Şubesinin Kuruluşu ve Nizamnamesi”, *Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, Mart 1990/J9, s. 24-27

⁵³² Hasan Kayalı, 2018, s.73.

politikalarını destekleyerek vilayetteki faaliyetlerinin propagandasını yapmıştır.⁵³³ Cemiyet, Bağdat dışında Basra, Kerbela, Necef, Hille gibi yerlerde törenler ile şubeler açmış ve üye kaydına başlamıştır.⁵³⁴

Devrimden sadece üç gün sonra, yani 27 Temmuz 1908'de İngiliz Konsolos Doughty-Wylie'nin Konya'dan gönderdiği raporda, hareketin yerelde sürgünler ile subaylar tarafından yönetildiği belirtilmiş, birkaç gün sonra da bu kendi başlarına doğan cemiyetlerin, Konya ve Kayseri'de başa geçtikleri iddia edilmiştir. Diyarbakir'de bu yolda ilk adımı atan kişi, 1897'de siyasi faaliyetleri yüzünden İstanbul'dan memleketi Diyarbakir'e sürülen ve 1904'te Vilayet İdare Meclisi zabıt katibi tayin edilen Mehmed Ziya Bey (Gökalp) olmuştur. Mehmed Ziya Bey devrimin ardından Diyarbakir'de İttihatçı *Peyman* gazetesini yayımlamaya başlamıştır.⁵³⁵

Peyman gazetesi İTC'nin Diyarbakir Vilâyeti'ndeki temsilcileri olan Mehmed Ziya (Ziya Gökalp), Mirikatibizâde Ahmet Cemil (Asena), Diyarbakir Mekteb-i Rüştîye-i Askeriyyesi Dâhiliye Zâbıtı ve Diyarbakir İttihad ve Terâkki Cemiyeti kurucularından Yüzbaşı Mazhar, Mirikatibizâde Şükrü gibi şahıslar tarafından filizlendirilmiş ve zaten gazetenin yazar kadrosunu da çoğunlukla bu şahıslar meydana getirmiştir. Diyarbakir'in ilk hususi gazetesi olan *Peymân*'a 1 Haziran 1909'da rûhsat verilmiş ve gazetenin ilk sayısı yaklaşık dört hafta sonra 29 Haziran 1909 yılında yayınlanmıştır. *Peymân* Gazetesi, kitapçılar kapısında, ilk 7 sayısı Kurra-i Zâde Lütî Efendi'nin, 7'den 15'e kadar olan sayılar Attarzâde Mustafa Efendi'nin, 17'den sonraki sayılar ise İslâm Bey'in mağazalarında satılmakta olup gazetenin ilk sermuharir A. Baki ve ikincisi ise A. C. olmuştur. İlk sermuharir ile ilgili bilgi mevcut olmamakla

⁵³³ Emine Şahin, **Osmanlı'nın Bağdat'taki Son Yılları: I. Meşrutiyet Döneminde Bağdat'ta Osmanlı İdaresi (1908-1917)**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2024, s.241.

⁵³⁴ Zekeriya Kurşun, 2022, s.191.

⁵³⁵ Meryem Altıntaş, **Diyarbakır Basın Tarihi : Peyman Gazetesi**, İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2023.

beraber ikinci sermuharririn Mirikâtibizâde A(hmed) C(emil) (Asena) olduğu söylenebilir.⁵³⁶

Millî Aşireti'ne mensup Mülkiye kaymakamlarından Mirikâtibizâdelerden Hacı İsmail Neşet Efendi'nin oğlu olan Ahmed Cemil, Diyarbekir'de doğmuş, Diyarbekir Askeri Rüştîyesi'nin ardından İstanbul'daki Aşiret Mektebi'ni ve sonra da bu mektepten mezun olanların alındığı Mekteb-i Mülkiye'nin Sınıf-ı Mahsus'unu bitirmiştir. Bilindiği üzere Ahmed Cemil, İttihâd ve Terâkki Cemiyeti'nin Diyarbekir şubesinin ilk yönetim kurulu üyelerinden birisidir. Ahmet Cemil, aynı dönemlerde Kürt Teavûn ve Terâkki Cemiyeti'nin gazetesi olan *Kürd Teavûn ve Terâkki Gazetesi'nde* de (KTTG) sermuharrir olarak yazılar yazmıştır.

Gazetede yazar çeşitliliğinden bahsetmek pek mümkün değildir. Yazıların çoğu imzasız yayımlanmıştır. Özellikle ilk oniki sayıda yoğun bir şekilde yazıları yer alan Mehmed Ziya, bilinen adıyla Ziya Gökalp 23 Mart 1876 yılında Diyarbakır'da doğmuş, İlköğrenimini 1883 yazında kayıt yaptırdığı Mercimekörtmesi Mahalle Mektebi'nde tamamlamıştır. Hürriyetle ilgili ilk fikirlerini ise 1886 yılında girdiği Mektebi Rüştîye-i Askeriyye'de (Askeri Lise) hocası Kolağası İsmail Hakkı Bey'den edinmiştir. Amcası Müderris Hacı Hasip Bey'den dersler almaya başlayan Gökalp, 1891 yılında ikinci sınıftan kayıt yaptırarak İdadi-i Mülkiye'ye başlamıştır. 1895 yılında kardeşi ile birlikte yeniden İstanbul'a gelmiştir. Fakat parası olmadığı için ancak ücretsiz olan Veteriner Mektebine kayıt yaptırabilmiştir. Gökalp, İstanbul'da bulunduğu bu dönemde Batı kültürünü tanımaya yönelmiş, 1899 yılında geçirdiği soruşturmanın ardından yasak kitapları okuma ve zararlı derneklere üye olma gerekçesiyle cezâevine gönderilmiştir. 12 aylık cezaevi yaşamından sonra, okuldan da uzaklaştırılarak Diyarbakır'a

⁵³⁶ Zülfükar İpek, Peymân Gazetesinin 1325 (1909) Transkript, Tahlil Ve Değerlendirilmesi, Dicle Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.

sürülmüştür. 1903 yılından sonra Diyarbakır Ticaret Odası'nda çeşitli görevlerde bulunmuş, bu sırada, Vilâyet Gazetesi Başyazarlığı görevini de yürütmüştür.⁵³⁷

Ziya Gökalp, 1908'de İttihat ve Terâkki'nin Diyarbakır, Van ve Bitlis heyetlerinin müfettişliğine atanmıştır. 1909 yılında Darülfünun'da hocalık yapmak üzere İstanbul'a gelen Gökalp; orada birkaç ay kalmış, yeterli ücret alamadığı için tekrar Diyarbakır'a dönerek *Peymân* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. 1909 yılının son aylarında ise İttihat ve Terâkki tarafından Selânik'e gönderilmiştir. Ziya Gökalp, 1912'de ailesi ile birlikte bir kez daha İstanbul'a yerleşmiş, bu dönemde, Darülfünun ve Eğitim Fakültesinde eğitimle ilgili görüşleri kabul edilmiş, ders programları, okutulacak dersler ve kitaplar onun önerileri doğrultusunda kararlaştırılmıştır.⁵³⁸

En fazla yazısı bulunan bir başka kişi ise “Diyarbakır Mukavelat Muharriri” Amir Adil'dir. Amir Adil'nin Diyarbakır dışında *Şark ve Kürdistan* Gazetesi'nin ikinci sayısında *Kürdistan Mecrâları- Temenni-i Islahat* başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. İmzası bulunmadığı halde nutuk veya konferans diye tabir edilen konuşmaları yayımlanan pek çok kişi de mevcuttur. Bunların hâricindeki diğer yazıların çoğunluğu ise Meclis-i Mebusan Diyarbakır Meb'usu Pirinççizâde Feyzi, Diyarbakır Mekteb-i Rüştîye-i Askeriyesi Dâhilîye Zâbıtı ve Diyarbakır İttihad ve Terâkki Cemiyeti kurucularından Yüzbaşı Mazhar Bey'in meşrutiyet lehine yaptıkları toplantılar ve attıkları nutuklardan ibarettir.

En çok yazısı olan yazar, *Peymân Gazetesi* Sâhib-i imtiyaz ve müdür-i mesûlü Mirikâtibizâde Şükrü'dür. Gazete'nin birinci sayısında *İki Söz* başlığa altında verilen metinde *Peymân* Gazetesi'nden sonra *Dicle* adında başka bir özel gazetenin daha çıkacağı bilgisi verilmiş ve nitekim gazete birkaç ay sonra yayınlanmaya başlanmıştır.

⁵³⁷ Metin Akar, *Ziya Gökalp Hayatı ve Eserleri*, Bulvar Yayınları, 1986.

⁵³⁸ Joost Jongerden, “Diyarbakır'de Seçkinlerin Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve 20.Yüzyıl Başında Siyasal Mücadele”, içinde (der.) Jelle Verheij, Joost Jongerden, **Osmanlı Döneminde Diyarbakır'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s.73.

Ayrıca aynı başlık adı altında *Peymân*'ın amaçlarına değinilmiştir. Buna göre gazete'nin amacı “Doğu'nun “hikmeti” ile Batı dünyasının biliminin karışımından “millî bir Osmanlı medeniyeti” inşa etmektir. Gazetenin kapağında ise “Müstakîl'el-efkâr Osmanlı Gazetesidir” diye bir ibare de yer almaktadır.*Peymân* Gazetesi, II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra basıma başladığı için o dönem yaşamından ve meşrûtiyet öncesi döneme hemen her alanda ciddi bir şekilde ışık tutmuştur. Gazete, fikren yakın olduğu İttihat ve Terâkki Cemiyeti'nin politikaları hasebiyle meşrûtiyet öncesi dönemi sert bir dille eleştirmiş, o dönemi bir istibdâd, bir zulüm, bir işkence dönemi olarak gördüğünü hemen her sayıda birer makale ile belirtmiştir. Hürriyet'in, özgürlük ve adalet'in meşrûtiyet ile mümkün olduğu fikri her sayıda okuyuculara empoze edilmeye çalışılmıştır.

İtidal Gazetesi ise 5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909 tarihleri arasında Adana'da 76 Sayı yayınlanmıştır. Gazete, II. Meşrutiyet sorası Adana'da yayınlanan ilk gazete olması açısından önemli olduğu kadar 1909 yılında vuku bulan Ermeni katliamlarında kışkırtıcı olarak rol oynadığı iddiasıyla da tarihyazımında adından söz ettirmiştir.⁵³⁹ Önce Vilayet, daha sonra da kendi özel matbaasında basılan gazete, II. Meşrutiyet öncesi Adana'ya sürgün olarak gelmiş ve Adana'da evlenerek oraya yerleşmiş Mehmed İhsan adlı 29 yaşında genç bir aydın tarafından çıkarılmıştır. Mehmed İhsan ve gazetenin sorumlu müdürlüğünü yapan arkadaşı Ahmed Muhtar, İttihat ve Terakki üyesi ve yerel yöneticisi iki genç aydın olup, devrin modasına uyarak, adlarını İhsan Fikri ve Muhtar Fikri olarak değiştirmişler, gazetede de bu yeni künyeleri yer almıştır.⁵⁴⁰

⁵³⁹ Örneğin bkz. Burak Yüksel, **1909 Adana: Karşı Devrimin Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Arka Planı**, Ankara: Urzeni Yayınları, 2022.

⁵⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Uçar, Selman Soydemir, Kemal Erkan, **Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909) I. Cilt**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014., Ahmet Uçar, Selman Soydemir, Kemal Erkan, **Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909) II. Cilt**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Anadolu gazetesi ise Konya’da çıkmış ilk hususî gazete olma özelliğini taşımaktadır. Mehmet Önder, *Konya Matbuatı Tarihi* adlı kitabında gazetenin çıkış tarihini 10 Temmuz 1908, kapanış tarihini de 1909 senesi olarak vermiştir.⁵⁴¹ *Anadolu Gazetesi*’nin baş yazarı Abdurrahman Rahmi Bey, sahibi ve müdürü ise Mehmet Burhanettin’dir. Diğer yazarları arasında Şeyhzade Ahmet Ziya, Müftüzade Kazım, Nevşehirli Hayri, Selanikli Ahmet, Seydişehirli Zeki, Ahmet İhsan öne çıkmaktadır. *Anadolu* zaman zaman köylülerin ve öğrencilerin gönderdikleri yazıları da yayınlamıştır. Gazetenin idare binası Konya’da Maarif Evleri karşısındadır. *Anadolu Gazetesi*’nin yayın politikasını belirleyen en önemli unsur İttihat ve Terakki Fırkası’dır. *Anadolu* İttihatçı kimliğinin yanında bir halk gazetesi olabilme başarısını da göstermiştir. Ulusal ve uluslararası olaylardan halkı haberdar etme, yerel haberleri sunma ve bölge ile ilgili her türlü ilanı yayınlama görevini üstlenmiştir.⁵⁴²

Sivas’ın özel teşebbüs tarafından yayınlanan ilk Türk gazetesi olan *Vicdan* ise 26 Temmuzda 1909’da çıkıya başlanmıştır. Vilayet evrak müdürü olarak görev olan Halid Cevdet tarafından çıkarılan gazete haftada bir kez olmak üzere 4’er sayfa olarak Pazartesi günleri çıkmıştır. Gazete logosunun altında yer alan "neşri mekarim-i ahlaka ve beyne'l-anasır tesis -i ittihad ve vifaka ve terakki-i millet ve memlekete hizmet eder ve şimdilik haftada bir defa çıkar bitarafdır" ibaresiyle ahlaki güzellikleri yaymak, Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli din ve ırklara mensup teba arasında barış ve birliği tesis etmek amacıyla olduğunu bildirmiştir. Gazetede yazan kişiler de sahibi gibi resmi görevi olan kişilerdir. Bu yazarlardan bir kısmı hakkında bilgi olmamasına rağmen Samih Fethi, Mustafa Toki, Hayrullah Lütfü gibi isimler daha sonra çıkan gazete ve dergilerde de yazılarına rastlanılan, Sivav’da adı bilinen isimlerdir. 26 Temmuz 1909-31 Ocak 1910 yılları arasında pazartesi günleri haftalık olarak çıkan *Vicdan* gazetesinin

⁵⁴¹ Mehmet Önder, *Konya Matbuatı Tarihi*, Ülkü Basımevi, 1949.

⁵⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Sinem Sevindir Dinç, *Anadolu Gazetesi*, Selçuk Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006.

sahibi ve başmuharriri Halit Cevdet'in çok ateşli olmamakla beraber bir İttihatçı olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁴³

Sivas'ın ilk uzun soluklu yerel gazetesi olan *Kızılırmak* Gazetesi ise 15 Ekim 1909 tarihinde yayınlanmaya başlanmıştır. *Kızılırmak* Gazetesi, Kadioğlu Kâmil Ertekin tarafından kurulmuş ve Ertekin'in soyadı ilerleyen dönemlerde "Kitapçı" olarak değişmiştir. Gazetenin Kurucusu Kâmil Kitapçı Sivas'ın Şeyh Çoban Mahallesi'nde 1877 yılında dünyaya gelmiştir. Kâmil Kitapçı, Kadioğulları ailesine mensuptur. Mahalle mektebine kısa bir süre devam ettikten sonra eğitim hayatını Sivas'ta açılan Askerî Rüştîye'de devam ettirmiş ve okulu birincilikle tamamlamıştır. Mülkiye Rüştîye'sinden mezun olduktan sonra Kitapçı, eğitim hayatını Tıbbiye'de devam ettirmiştir. Kitapçı, Tıbbiye (Ahrar) olarak adlandırılan Hürriyetçiler grubunda yer alarak mücadele çalışmalarını gizlice yürüten bireylerden olmuştur. Tıbbiyelilerin direniş hareketinden şüphelenen Padişah Abdülhamid, bu grupta yer alan bazı bireyleri Fizan'a sürgün etmiş ve bu esnada Kitapçı da sürgüne gönderilmek üzere zaptiyeler tarafından yakalanmıştır. Kitapçı, amcazâdesi Tacettin Efendi'nin gayretleriyle akıl sağlığını kaybettiğine yönelik Doktor Vasfî Bey'den alınan rapor sayesinde sürgün edilmekten kurtulmuştur. Bu olayın akabinde Kitapçı, Tıbbiye'den çıkarılmış ve kendisine maaş bağlanmıştır. Kitapçı Tıbbiye'den ayrıldıktan sonra memleketi Sivas'a dönmüş ve Bayındırlık (Nefra) İdaresi tarafından açılan kondüktörlük sınavında başarılı olarak yol işlerinde birkaç yıl çalışmıştır.

Meşuritet Rejimi'nin ilân edilmesiyle birlikte aktif bir ittihatçı olarak anılan Kitapçı'nın görüşleri Meclis-i Mebusan'ın kurulduğu dönemlerde etkili olmuş ve Meclis-i Mebusan'a Emin Edip Bey'in mebus olarak gönderilmesini sağlamıştır. Temel politikasını "haksızlıklarla mücadele etmek" olarak tanımlayan *Kızılırmak* gazetesi aynı

⁵⁴³ Bu konuda bkz. (ed.) Alim Yıldız, **Vicdan Gazetesi** : 26 Temmuz 1909 - 31 Ocak 1910, Buruciye Yayınları, 2011.

zamanda ittihatçıların düşüncelerini yayma konusunda önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Sivas'ta meşrutiyet rejimi sonrasında açılan İdadide yapılan sınavı kazanarak öğretmenlik yapmaya hak kazanan Kitapçı, düşüncelerini gazete dışında okulda da yaymaya çalışmıştır. 15 Ekim 1909 tarihinde yayınlanmaya başlayan *Kızılırmak* Gazetesi, birtakım nedenler dolayısıyla iki yıllık bir yayın hayatının ardından, yayın hayatını sonlandırmıştır. 1914 yılında ikinci defa yayın hayatına başlayan *Kızılırmak* Gazetesi, üç yıl süreyle tekrar yayınlanmaya başlamış ve maddî imkânların yetersiz olması nedeniyle tekrardan yayın hayatını sonlandırmak zorunda kalmıştır. *Kızılırmak* Gazetesi 1925 yılına gelindiğinde üçüncü kez yayın hayatına başlamış, gazetenin üçüncü döneminde artık Cumhuriyet rejimi gelmiş ve koşullar değişmiştir.⁵⁴⁴

Meşrutiyetin ilanından yaklaşık 14 gün sonra bu kez sahnede Selanik şubesi vardır. İttihâd ve Terakki Cemiyetinin kendi adıyla yani *İttihâd ve Terakki* adıyla 6 Ağustos 1908'de yayınlanmaya başlamıştır. Sloganı gazetenin her sayısının üst kısmındaki “ittihâd kuvvettir”dir sloganı olup bu slogan gazetenin Osmanlıcı yaklaşımını dışavurmaktadır. Gazetede müdür-ü mesulü olarak bildirilen kişi Mehmet Talat'tır. İdare yeri, Selânik'te Hürriyet Meydanı civarında daire-i mahsusadır. Gazetenin konumunu belirleyen çift çizgi arasınaki cümle şöyledir: “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin vasıta-i neşr-i efkârı olup şimdilik haftada üç gün neşr olunur siyasî, içtimaî, edebî ve fennî Osmanlı gazetesidir.”⁵⁴⁵

⁵⁴⁴ Bu konuda bkz. Bahri Menekşe, Sivas Kızılırmak Gazetesinin (27-29, 31-39 Ve 41-52) Sayılarının Transkribe Edilmesi ve Değerlendirilmesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), 2019; Sinan Işıldak, R.1330/M.1914 tarihli Sivas Kızılırmak gazetesinin 52-77. sayıları (Günümüz Türkçesine aktarımı ve değerlendirmesi), Cumhuriyet Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2014; Horst Unbehaun, “1910-1914 Yılları Arasında Kızılırmak Gazetesi (Sivas): Anadolu Taşrasında Kültürel ve Edebi Bir Forum”, **Kebikeç**, sayı 17, 2004, ss.5-26.

⁵⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kıratlı, Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Osmanlı Basınında İttihâd ve Terakki Gazetesinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (sayı 1-40), Gaziantep Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018., Seda Kıratlı, Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Osmanlı

8 Ekim 190'de İttihat ve Terakki İzmir şubesi tarafından çıkarılan *İttihad* gazetesinin ise ilk başyazarı ve müdürü Hafız İsmail'dir. İkinci Meşrutiyet öncesinde İzmir'de gizlice yürütülen İTC'nin örgütlenme çalışmalarına katılmış, Meşrutiyet'ten hemen sonra yayına giren *İttihad* gazetesinin başına getirilmiş ancak *İttihad* gazetesindeki sorumlu müdürlük ve başyazarlığı çok kısa (bir ay kadar) sürmüştür. Hafız İsmail'in istifasından sonra başyazarlığa Tevfik Rüştü getirilmiştir.⁵⁴⁶ Mustafa Faik ise hem yazılar yazmış hem de müdürlük yapmıştır. Gazetenin ilk nüshası 8 Ekim 1908, son nüshası ise 30 Ekim 1911 tarihinde çıkmıştır. Daha sonra ise gazete *Anadolu* ismini almıştır. Diğer yazarları arasında Tokadizade Şekip, M. Ragıp, A. Vecdi, Bekir Behlül gibi isimler yer almıştır.⁵⁴⁷

Hakikat Anadolu Sesleri gazetesi 1911-1912 yıllarında Eskişehir'de çıkan gazetelerden biridir. Hemen öncesinde kısa süreli olarak 57 sayı çıkan Eskişehir gazetesinin devamı niteliğindedir.⁵⁴⁸ Toplam 240 sayı çıkmakla beraber 42, 43, 83, 209, 229-239 sayıları kütüphane koleksiyonlarında bulunmayan tabloid boy, 4 sayfalık gazetenin ilk sayısı 7 Şubat 1911, son sayısı ise 9 Ağustos 1912 tarihli'dir. İlk 37 sayı her gün, 38-51 arası cumartesi hariç günlük, 52'den sonra ise pazartesi, çarşamba ve cuma olmak üzere haftada üç gün çıkmıştır. Hakikat'in imtiyaz sahibi olan Mestan İsmail Bey aynı zamanda gazetenin 200. sayısına kadar başyazardır. 201. sayıdan sonra ise başyazarlığı ileride Türk basınının önemli isimlerinden birisi olacak olan Hakkı Tarık (Us) Bey üstlenmiştir.

Basınında İttihâd ve Terakki Gazetesinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Sayı 41-52), Gaziantep Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2021.

⁵⁴⁶ Bu konuda bkz. Metin Tınal, Bir İttihatçının Günlük Yazıları: Dr Tevfik Rüştü Aras, Zeus Yayınları, 2016.

⁵⁴⁷ Bu konuda bkz. Özgür Yatkın, İTC'nin İzmir'deki Yayın Organı İttihad Gazetesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.

⁵⁴⁸ Bu konuda bkz. Mehmet Konukçu, Hatice Büşra Özkan, Kevser Öztürk, 1910 Yılında Yayımlanan Eskişehir Gazetesi'nin İçerik Analizi, Eskişehir Eti Sosyal Bilimler Lisesi, 2013.

Gazete her ne kadar Eskişehir'de çıkmaktaysa da başlığında bulunan “Anadolu Sesleri” ibaresinden de anlaşılacağı üzere bütünüyle Batı ve Orta Anadolu’nun sesi olmayı hedeflemiştir. Nitekim İzmit, Adapazarı, Bursa, Ankara, Konya, Uşak, Afyon, Kütahya başta olmak üzere civar vilâyetlerle ve bunlara bağlı kaza ve köylerle alâkalı büyük kısmı bu illerde yaşayan muhabirler tarafından gazeteye gönderilen haberlere, olaylara ve yorumlara da yer vermiştir. Dolayısıyla *Hakikat: Anadolu Sesleri*’ni sadece bir vilâyet gazetesi olarak değil bir bölge gazetesi olarak düşünmek gerekir.⁵⁴⁹

Şura-yı Ümmet Gazetesi’nin hikayesi ise biraz daha farklıdır. Cemiyet’in 4-9 Şubat 1902’de Paris’te yaptığı kongrede, Osmanlı Devleti’nin kurtarılabilmesi için yabancı ülkelerden yardım talep edilmesini isteyenler ve buna karşı çıkanlar iki ana grubu oluşturmuştur. Yabancı müdahalesine taraftar olanların başını Prens Sabahattin ve İsmail Kemal çekmekteyken, müdahaleye karşı çıkan grupta ise Ahmet Rıza ve taraftarları vardır. Kongreden sonra Prens Sabahattin ve İsmail Kemal, “Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti” adında ve İngiliz desteği ile darbe yapmayı amaçlayan bir örgüt kurup *Osmanlı* gazetesini de bu yeni örgütün yayın organı olarak neşretmişken, Ahmet Rıza ve destekçileri, Türkçe gazetelerini tatil ederek *Şurâ-yı Ümmet* adında yeni bir yayın organını, *Mechverét supplément français* ve *Kürdistan* gazetelerine ilaveten yayınlama kararı almışlardır.

Ahmet Rıza tarafından, 10 Nisan 1902 tarihinde yayın hayatına başlatılan *Şurâ-yı Ümmet*’in yayımı iki defa kesintiye uğramıştır. Gazetenin ilk sayıları Mısır ve Paris’te daha sonra ise İstanbul’da yayınlanmıştır. *Şurâ-yı Ümmet* gazetesi imtiyaz sahibi Dr. Bahaeddin Şakir, Müdürü Mustafa Asım, Sermuharriri Sami Paşazade Sezai’dir. Gazetenin 1-139. sayıları on beş günlük, 140-191. sayıları günlük, 192-220.

⁵⁴⁹ (ed.) Ali Şükrü Çoruk, “Çevrimyazı”, içinde (ed.) Ali Şükrü Çoruk, **Eskişehir’de Bir Dönemin Aynası Hakikat Gazetesi 1911-1912**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

sayıları ise haftalık olarak yayınlanmışlar. *Şurâ-yı Ümmet*'in kesintilerinin toplamı yaklaşık 1 yıl 6 aydır. Bu ara vermelerin sebebi sansür değildir. Bu kesintilerin 1908'deki bir yıllık olanının (1 Eylül 1907 - 6 Ekim 1908) sebebi, gazetenin II.Meşrutiyet'in ilanıyla amacına ulaştığını düşünmesidir.

Gazete 122. sayıdan sonra 123. sayıyla devam etmesi gerekirken 140-1 şeklinde günlük olarak çıkmaya başlamış, 140-122 şeklinde yayınına devam ettikten sonra dört ay içinde yayını son bulmuştur. Bunun nedeni gazetede izah edilmemiştir. Daha sonra verilen yaklaşık altı aylık aranın (13 Nisan 1909 -31 Ekim 1909) sebebi ise 13 Nisan 1909'da meydana 31 Mart hadisesidir. 31 Mart hadisesinde *Şurâ-yı Ümmet* gazetesinin matbaası da basılmış ve matbaaya zarar verilmiştir.Bunun üzerine gazete yayını durdurmuştur. Bütün zorluklara rağmen gazete varlığını sürdürmüş ve ilerleyen zamanlarda da sayfa sayısını artırarak hacmini genişletmiştir.⁵⁵⁰*Şurâ-yı Ümmet*, siyasetten ekonomiye,sosyal meselelerden edebiyata uzanan bir çizgide yayın politikası geliştirmiştir. *Şurâ-yı Ümmet* gazetesinin yazar sayısı 205'tir. Bu yazarların bir kısmı sadece ilk ismini, bir kısmı yalnızca isimlerinin ilk harflerini kullanmakla yetinmiş, geri kalanı da açıkça isim ve soy isimlerini kullanmıştır.

Ancak tüm bu gazeteler arasında bir gazete vardır ki deyim yerindeyse devrim sonrası döneme damgasını vurmuştur: *Tanin*. İstanbul'da yayımlanmış günlük bir gazete olan *Tanin* kelime anlamı olarak tınlama, çınlama, vızıldama gibi anlamlara gelmektedir. *Tanin*, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1 Ağustos 1908 tarihinde yayım hayatına başlamış olup yayım sürecinde çeşitli aksamalar olsa da gazete 1947 yılına kadar yayınlanmaya devam etmiştir. Türk siyasi tarihinin önemli dönemleri olan II. Abdulhamid, II. Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı, Mütareke, Milli Mücadele ve Cumhuriyet

⁵⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Alper Yeşil, *Şurâ-yı Ümmet Gazetesinin (1-169) Sayılarının Sistemik İndeksi- İncelemesi - Seçilmiş Yazıların Çevirisi*, Fatih Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005; İsmail Bedir, *Şurâ-yı Ümmet Gazetesinin (170-220) Ve (140-1/140-122) Sayılarının Sistemik İndeksi-İncelemesi-Seçilmiş Yazıların Çevirisi*, Fatih Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005.

devirlerinde yayımlanmış ve bu devirlerdeki sosyal, siyasi, kültürel, demokratik hayatın gelişmesine tanıklık etmiştir. *Tanin* birçok gazetenin yayınlandığı bir dönem olan 1908 devriminin hemen sonrasındaki yoğun rekabet ortamına rağmen çok popüler olmuş, İttihatçı yönetime olan yakınlığı ve kadrosundaki yazarların etkisiyle dikkat çekmiştir. *Tanin*, her ne kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bir basın aracı olarak bilinse de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ömrünü tamamlanması sonrasında da yayın yaparak basın tarihinde önemli bir konum elde etmiştir.

Tanin gazetesi, 19 Temmuz 1324 (1908)'te kurucuları (müessisleri) Hüseyin Kazım, Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit öncülüğünde basın hayatına başlamıştır. Gazetenin finans kaynağını ve kurulmasını Hüseyin Kazım üstlenmiş, yazı ve teknik işleri gazeteyi bırakana kadar Tevfik Fikret üstlenmiş, daha sonra Hüseyin Cahit gazetenin sermuharrirliğini yapmıştır. *Tanin*, yayımlandığı tarihten itibaren 31 Vakası'na kadar, dini bayramlar dışında hemen hergün düzenli olarak yayımlanmıştır. *Tanin* gazetesinin, Hüseyin Cahit önderliğinde İTC faaliyetlerine destek vermesi ve bunda etkili olması gazeteyi basındaki siyasal kutuplaşmanın ana üslerinden biri haline getirmiş, 31 Vakası'nda isyancılar *Tanin* gazetesine giderek gazeteyi yağma etmiştir.⁵⁵¹

Hüseyin Cahit tarafından üç devrede on yedi yıl çıkarılmış olan *Tanin*, ilk döneminde siyasi bakımdan çok etkili olmuştur. 1 Ağustos 1908'den 30 Ekim 1918'e kadar çıkmaya devam eden gazete, bu ilk yayın döneminde 3549 nüsha yayımlanmıştır. Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım'ın ayrılmasıyla Hüseyin Cahit'in yönetiminde İttihad ve Terakki'nin sözcüsü durumuna gelen *Tanin*, İttihatçıların iktidarda bulunmadığı dönemde sık sık kapatılmıştır.

Tanin gazetesi yayına başladığı zaman temsil ettiği düşünce itibari ile yeni bir akımın öncülerini kadrosunda bulundurma şansını bulmuştur. Çünkü özellikle başyazarı

⁵⁵¹ Emin Dalmiş, 2. Meşrutiyet Döneminde *Tanin* Gazetesi (1908 – 1909), Harran Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015.

olan Hüseyin Cahit'in gazetesinin "siyasiye" başlığında kaleme aldığı konular ve bakış açısı *Tanin*'e olan ilgiyi arttırmıştır. Bu sayede başka yeni dönem heyecanını içinde taşıyan yazarlara da düşüncelerini ifade etmeye imkân sağlanmıştır. Hüseyin Cahit ve yazar arkadaşlarının gazetede yazıları incelendiğinde bir sadeleşme ve dilde yeni bir tecrübenin olması gerektiğine dair bir çaba görülmektedir. *Tanin*, geniş bir yazar kadrosuna sahip olmasına karşın yazarlarının devamlılık arz etmedikleri görülmektedir.

Gazetede yazıları devamlılık arz eden yazarlara bakıldığında Bâbânzâde İsmail Hakkı, İsmail Müştak Mayakon öne çıkmaktadır. Bu yazarlar daha çok siyasi ve güncel hususlarda yazılar kaleme almıştır. Halide Edip (Adivar), Salih Zeki Aktay, İzzet Melih Devrim, Cenab Şahabettin, Halit Ziya Uşaklıgil ise daha ziyade edebi başlıklarda yazmışlardır. Muhammed Cavit (Selanik Mebusu), Hüseyin Kazım Kadri, Salih Keramet, Sefir Bey, Mustafa Sâtı Husri ve İzzet Fuat (Keçecizade) gibi yazarların da hem siyasi hem de toplumsal konularda yazılar kaleme almış oldukları görülmektedir.

Gazete ile özdeşleşmiş olan Hüseyin Cahit (Yalçın) 1875 yılında Balıkesir'de doğmuştur. Babası Maliye memuru Ali Rıza Efendi, annesi Fatma Neyyire Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Serez'de ve İstanbul'da yapmıştır. Bir yazısı yüzünden *Servet-i Fûnun* dergisi kapatılınca (1901) meşrutiyete kadar yazı hayatından uzak durmuştur. 1908 devrimiyle birlikte İttihatçıların safında hareketli bir siyasî hayata atılmış, 1 Ağustos 1908'de Hüseyin Kâzım Kadri ve Tevfik Fikret'le birlikte *Tanin* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu sırada yapılan seçimlerde İTC'den İstanbul mebusu olarak meclise girmiş, aynı dönemde birçok gazeteciyle girdiği polemikler ile geniş yankı uyandırarak basında büyük şöhret kazanmıştır.⁵⁵²

⁵⁵² Hüseyin Cahit (Yalçın) hakkında ayrıntılı çalışmalar mevcuttur. Bkz. Hilmi Bengi, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.; Ayşe Azman, **Türk Basımında Siyasi Bir Gazeteci: Hüseyin Cahit Yalçın**, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1994 ; Suat Eren Özyiğit, **Hüseyin Cahit: A Reluctant Unionist 1908-1918**, Yeditepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018., Ahmet Ali Gazel,

Başıyazarı Hüseyin Cahid'in yönetimindeki *Tanin*, İTC'nin sözcüsü haline gelmiştir. Mülkiye'de eğitim görmüş İstanbullu bir gazeteci olan Cahid, İTC'nin merkez komitesine kabul edilen, Rumeli şubesinde faaliyet göstermemiş kişilerdendir. Cemiyetin oturumları kesinlikle büyük bir gizlilik içinde yapıldığından, *Tanin*, İTC'nin görüşlerini en iyi şekilde ve çoğu zaman da tek başına yansıtan kaynak olmuştur. Şam mebusu Şefik el-Müeyyed 'in, fikirlerini kısıtsız ifade edebilen tek yayın organının *Tanin* olduğu yolundaki sözleri, pek de yanlış değildir. Buna rağmen *Tanin* yazarları, her zaman sıkı bir “parti çizgisi” izlememişler, hatta cemiyetin başlıca sözcüsü Hüyin Cahid bile zaman zaman İTC'nin görünürdeki tavrına ters düşmüştür.⁵⁵³

İTC şubeleri İTC'nin görünürlüğünü artırıp yerli halk ile devlet görevlilerinin olan bitenlerden tamamen bihaber oldukları bir ortamda, küçük ama kayda değer bir siyasi nüfuz yaratmışlardır. Bu siyasi nüfuzu da öncelikle devlet görevlilerini devrime sadakat yemini etmeye zorlayarak, siyasi tutsakları serbest bırakarak, gösteriler düzenleyerek kullanmışlardır. Zürcher'e göre İTC şubelerinin oluşumunda subaylar, sivil bürokratlar ile yargı mensupları (kadılar, müstantikler, vilayet katipleri ve mektupçular, gümrük müdürleri ve Düyun-ı Umumiye müdürleri) ile İttihatçılık yanlısı gazetelerin sahipleri ve yayıncıları başı çekmiştir.⁵⁵⁴

İttihat ve Teraki Cemiyeti'nin geleneksel tarihyazımında baskı ve zor kullanmaya ağırlık veren bir cemiyet olarak görülmesi sivil siyasi veçhelerin karartılmasına yol açıp rıza kısmının gözardı edilmesiyle sonuçlanmıştır. Yukarıda görüldüğü gibi İTC sadece merkezden taşrayaya yayılan cemiyetin yerel yapılanmasıyla değil aynı zamanda İTC ile doğrudan bağlantılı bir mecra olarak Osmanlı siyasetindeki gelişmeleri yakından izleyen ve İttihat ve Terakki'nin Osmanlı parlentosu ve

Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in Siyasi Hayatı (1908 - 1913), Atatürk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2000.

⁵⁵³ Hasan Kayalı, 2018, s.66.

⁵⁵⁴ Erik Jan Zürcher, 2024, s.144-145.

hükümetindeki hâkimiyetine yönelik her türlü meydan okumaya karşı çıkmak görevini ifa eden geniş bir basın ağına da sahiptir. Bu anlamda İTC basını, İttihat ve Terakki’yi Osmanlı milletinin ve tüm Müslüman toplumunun nihai koruyucusu olarak temsil ederek, ideolojik olarak şekillendirme ve imparatorluk topraklarındaki izleyicilerini en güçlü siyasi odaklar olan İttihat ve Terakki kadrolarına bağlama yönündeki ikili misyonunu yerine getirmiştir.

İttihatçı basın, bir yandan kendisini eski rejimin yandaşlarının dışlandığı meşrutiyetçi kamuoyunun sesi olarak öne sürmüştü, bir yandan da tüm Osmanlı halkları adına konuşma misyonunu kendisine yüklemiştir. Basında yer alan alternatif anlatıların yerini almayı ve dolayısıyla onları susturmayı amaçlamış, ancak imparatorluğun hakim/çekirdek unsuru olarak kamusal tartışmalarda dikkatli manevralar yapmış, herhangi bir etno-dinsel unsura zarar vermemeye çalışarak denge sağlayıcı bir dil kullanmaya çalışmıştır.

İTC 8 Aralık 1908’de Selânik’teki İttihat ve Terakki Matbaası’nda 175 maddelik bir Nizamnâme yayınlamıştır. İlkine göre çok daha ayrıntılı olan *Osmanlı İTC Umumî Nizamnâmesi* adlı belgede basını ilgilendiren birçok madde bulunmaktadır. Cemiyet ilk maddede, maksat ve mesleğini ortaya koyarak parti basını için belirleyici olanın yani temel amacın, meşrutî yönetimin kurulması ve cins-mezhep ayrımı yapılmaksızın Osmanlı birliğinin sağlanması olduğunu belirtmiştir. Buna göre “Zât-ı hazret-i padişahî Kanun-i Esasî’nin muhafazasına yemin etmiş olduklarından usûl-ü meşrutiyete riayetleri bâkî kaldıkça hayat ve hukuk-u hümayunla Osmanlı İTC’ince her türlü taarruzdan masun” olacaktır. Parti, maddenin mahiyetinden anlaşılacağı üzere kendisini anayasaya/meşrutiyet usulüne uyduğu sürece padişahın koruyucusu yani devlet başkanının da üstünde bir güç olarak görmektedir. Koşulu yerine getirmediği sürece padişahın bile, hayat ve hukuku kalmayacaktır. Devletin tek hükümler otoritesi olarak cemiyeti, daha doğrusu cemiyeti de yöneten merkez-i umumiye gören bu anlayışın,

bütün devlet kurumlarında olduğu kadar Osmanlı basını üstünde de otorite olmak isteyeceği açıktır.⁵⁵⁵

1908 parti tüzüğü, doğrudan “cemiyet gazeteleri” tabirini defalarca kullanmıştır. Tüzük, sadece vilayet merkezlerinde değil, sancak, kaza hatta nahiyelere kadar parti ve parti kulüplerinin örgütlenmesi ile ilgili kuralları belirlemiştir. Kulüplere verilen görevlerden birisi, cemiyet gazetelerine verilen önemi artırmak ve onların yayılmasını sağlamaktır: “Kulüpler cemiyet gazetelerinin teshil-i revaç ve intişarına gayret edeceklerdir” (md. 106). Yalnız kulübe rastgele kitap ve gazete alınmayacak, bunun için “heyet-i umumiyenin” oy çokluğu ile seçim yapılacaktır. 109. maddede, kulübün bütün ihtiyaçlarının yöreden ve mümkün olduğunca yerli ürünlerden sağlanması, bu konudaki çabadan da “cemiyet gazetelerinin haberdar” edilmesi istenmiştir. 110. maddede, kulübün genel görevleri tespit edilirken, parti tüzüğü ve programına uyulmasından sonra istenilen İstanbul’da ve vilâyetlerde çıkartılan yayınlardan faydalanmaktır: “Dersaadet ile vilâyatta intişar eden siyasî, fennî, edebî ve mizahî gazete ve risalelerden ve meşahir-i udebâ ve müellifin âsâr-ı edebiye ve ahlâkiye ve maneviyeleriyle eski ve yeni müellefattan şâyân-ı istifade olanları ve memalik-i Osmaniye haritalarını peyderpey intihap ve celp ve mündericâtından umum efrad-ı cemiyetin istifadelerini teshil” etmek.⁵⁵⁶

Cemiyet fertlerinin, gazetelerden faydalanmasını kolaylaştırmanın bir yolu da abone yönteminin yaygınlaştırılması olarak düşünülmüştür. Böylece üyeler, hem düzenli olarak gazeteleri okuyacaklar hem cemiyetin işlerini takip etmiş olacaklardır. Bu nedenle üyelerden abone bedelinin yarısı veya üçte biri alınması kararlaştırılmıştır. 144. madde, gazete baskı sayısını artırma ve yayılmasını sağlama açısından önemlidir:

⁵⁵⁵ Caner Arabacı, “İttihat ve Terakki Basını”, içinde (ed.) Hakan Aydın **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, Konya: Palet Yayınları, 2010, s.77.

⁵⁵⁶ Ali Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2017, s.87.

“Cemiyet gazetelerinin efrad-ı cemiyet tarafından muntazaman okunması ve neşriyat ve muamelât-ı cemiyetin takip edilmesi muktefî görüldüğünden abone yazılmak isteyen efrada medar-ı suhûlet olmak üzere her gazetenin bir senelik abone bedelinin nisif veya sülûsân miktarıyla abone kaydolunacaktır.”Tüzük, abone kolaylaştırma işinden faydalanmak isteyen cemiyet üyelerinin, “mensup oldukları cemiyet merakizi vasıtasıyla cemiyet gazetelerine abone” kaydedilmesini emretmektedir.⁵⁵⁷ Parti tüzüğü, cemiyet gazetelerinin bir çeşit parti bülteni gibi kullanımını da öngörmektedir. 161. madde, öncekilere ilaveten partiden çıkartılıp-kovulan üyelerin, “cemiyetin resmî gazetesıyla ilân ve adem-i ilânı” hakkında merkez-i umumiye yetkili kılmaktadır.⁵⁵⁸ İTC'nin gizli ve açık olduğu dönemlerde nizamnâmesine koyduğu maddeler basına ne derece önem verdiğini açıkça ortaya koymuştur.

Peki geniş bir basın ağına sahip olan İTC'nin “İttihatçı basın” olarak tanımlanan gazetelerini yayınlayanların sınıfsal tabanı kimlerden oluşmuş ve bu kişiler hangi ideolojik çizgide hareket etmiştir? Atilla Aytekin ve Ateş Uslu Osmanlıcılık ideolojisinin meşrutiyet döneminde hakim sınıflar blokunun birleştirici ideolojisi olarak tanımlamış ve 1908'den sonraki dönemde hürriyet ve anayasa talepleriyle birleşen çok sayıda toplum kesiminin geniş bir hegemonik blok oluşturmuş olduğunu belirtmiştir. Müslüman, Ermeni ve Yahudi burjuvazi bu blokun esas gövdesi haline gelmiş, siyasal açıdan İTC ve Taşnaktsutyun'un temsilciğini yaptığı bloka Hüseyin Hilmi Paşa gibi eski rejim paşaları ve üst düzey ulema da destek vermiştir.⁵⁵⁹

Bu blokun dışında kalan ve “karşı hegemonik” bir blok içinde birleşmeyecek kadar dağınık olan muhalifler arasında ise adem-i merkeziyetçi bir politikayı

⁵⁵⁷ Ali Birinci, 2001, s. 94.

⁵⁵⁸ Ali Birinci, 2001, s. 96-97

⁵⁵⁹ Ateş Uslu, E. Atilla Aytekin, “1908-1923 Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında”, içinde (der.) Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, Ebru Deniz Ozan, Cenk Saraçoğlu, Mustafa Şener, Ateş Uslu, Melih Yeşilbağ, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**, İstanbul: Yordam Kitap, 2022, s.126-128.

destekleyen çeşitli toplumsal ve siyasal gruplar (Rum burjuvazi, Arnavut toprak sahipleri, Hınçak örgütü, Ahrar fırkası ve İkdâm gazetesi çevresi), Mehmet Kâmil Paşa gibi mutlakîyetçi siyasete yakın olanlar, alaylı subaylar ve şeriat temelli bir siyasetin izlenmesi gerektiğini savunanlar (ulemanın kimi kesimleri) yer almıştır. Bu gruplaşma hakim sınıfların çeşitli kanatları arasında bir rekabete denk düşmekte olup, bu bakımdan farklı Osmanlıcılık söylemleri hakim sınıfların çeşitli kanatları arasında bir rekabetin söylemsel dışavurumu haline gelmiştir.

Jeltyakov'a göre İttihatçı basında anti-emperyalist sloganlara çokça yer verildiği görülmüş, İttihatçılar ülkenin batılı devletler tarafından yağma edilmesine, kapitülasyon sistemine karşı çıkmış, ancak ekonomi konusunda, tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve vasıflı Türk uzmanlarının yetiştirilmesi gereğini belirtmekle yetinerek emek ile sermaye arasındaki karşılıklı ilişkilere, ekonominin sosyal yönlerine hiç değinmemiştir. Jeltyakov'a göre bu bakımdan İttihatçı basında köylü ve işçilerin sınıfsal çıkarlarını savunan tek bir yazıya rastlamak mümkün değildir. İttihatçı basın, oluşmaya başlayan Türk ulusal burjuvazisinin sözcüsü, bu sınıfın iktidar mücadelesinin silahı olmuştur.⁵⁶⁰ Petrosyan'a göre de ittihatçılar tarafından savunulan Osmanlıcılık doktrini Türk burjuvazisinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm topraklarında kendi politik egemenliğini kurma isteğinin bir dışavurumu olmuştur.⁵⁶¹

İTC yönetici kadrolarında eşraftan güçlü kişiler yer almış, İTC ile yerel eşraf arasında bir bağımlılık ilişkisi oluşmuş ve Doğuda kendisine bağlı bir güç merkezi bulunmadığından cemiyeti bu bölgelerde 1908, 1911 ve 1912 seçimlerinde eşrafın desteğine dayanmaktan başka çıkar yol bulamamış, Bağdatlı Babanzade ve Sasson ailelerinin üyeleri, Diyarbakirli Pirinçizade Feyzi, Trabzonlu Nemlizade Osmanı

⁵⁶⁰ Zheltiakov, A. D., **Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-politik ve Kültürel Hayatında Basın** (Pechat vobshchestvenno-politicheskoi i kulturnoi zhizni Turtsii), Ankara: Leningrad, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979, s.148-149.

⁵⁶¹Yuriy A. Petrosyan, **Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi**, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s.301.

destekleyerek mebus seçilmelerini sağlamıştır. İTC'nin bu işbirliğine mecbur kaldığının belki de en iyi örneği, cemiyetin Bağdat, Musul ya da Şam gibi yerlere kıyasla daha güçlü olduğu Trabzon'da o bölgenin yerlisi olmayan, ülke çapında tanınmış bir şairin, Mehmet Emin Yurdakul gibi cemiyetin büyük isimlerinden birisinin sadece sekiz oy alabilmiş olmasıdır.⁵⁶²

Cemiyet ile yerel eşraf arasındaki ilişki, iki tarafın da çıkarına hizmet eden bir ilişki olmuş, eşraftan kişiler İttihatçıların kulüplerine katılmış, hatta Abdülkadir Paşa Hüdayri, Bağdat'taki kulübe başkanlık etmiştir. Belediye Reisi Barutçuzade Ahmed ile Nemlizadeler, Trabzon'da cemiyetle yakın ilişkiler geliştirmiştir. İTC'ye katılan en önemli kişiler arasında mülk sahiplerinin yanı sıra tüccarların da bulunduğunu unutmamak gerekir. Hüdayriler ya da Nemlizadeler gibi ailelerin yerel ticaret kadar uzak mesafeli ticarete de çıkarları vardır ve bu yüzden de dünyadaki gelişmelerin gayet farkında olmuşlardır. İTC'nin 1908-1912 yılları arasındaki liberal ekonomi politikaları ve kapitalizmi destekleyici hamleleri ile “milli iktisat” programı bu nedenle bu tüccarların işine gelmiştir.⁵⁶³

Gelecek bölümde ittihatçı basın üzerinden İTC'nin kendi Osmanlıcılık yaklaşımını ve bu yaklaşımın ideolojik uzantılarını meşrulaştırmak ve Osmanlıcılığın ve Osmanlı kimliğinin “gerçek” anlamı sabitlemek için nasıl mücadele verdiği gösterilmeye çalışılacaktır. İttihatçı hegemonik Osmanlıcılık söylemi her hegemonik söylem oluşumlarında olduğu gibi anlam açısından kararlılığı temsil ettiklerini iddia etseler de yeniden eklemelenmeler yoluyla sürekli olarak istikrarsızlaştırılma tehdidi altında kalmıştır. İttihatçı basında Osmanlı vatani, etno-dinsel unsurlar, Osmanlı tarihi, dili, kültürü, merkez-çevre ilişkisi ve genel olarak Osmanlı kimliği üzerine dolaşıma sokulan söylemlerdeki anlamın tam olarak sabitlenmesi hegemonyanın daima yeniden

⁵⁶² Erik Jan Zürcher, 2024, s.145-146.

⁵⁶³ Erik Jan Zürcher, 2024,s.145-146.

kurulması gereken daimi bir mücadele olduğu düşünöldüğünde zaten baştan beri imkansızdır.

Farklı çıkarlara sahip gruplar baskın toplum vizyonu üzerinde birbirleriyle aktif olarak rekabet etmek zorunda kalıp her biri diğerlerinin kurmaya çalıştığı anlamı sınırlamaya ve zayıflatmaya çalışmıştır. İttihatçı basın “anlamın” sabitlenmesi konusunda etnik basınla kıyasayı bi rekabete girişmiş, Osmanlıcılığa yüklediği anlam, dolayısıyla Osmanlıcılığın itttihatçı gazetecilerin zihnindeki karşılığı en çok savaş, isyan, merkez-çevre ilişkisi, padişah, ortak çıkar, askerlik/ordu, Osmanlı kimliği, dil ve tarih ile “hakiki Osmanlıcılığın” ne olduğuna yönelik temalarda yoğunlaşmıştır. Bu nedenle İttihatçı Osmanlıcılık bu temalar üzerinden analiz edilecektir.

2.3. İttihatçı Basında Osmanlı Vatanı

2.3.1. Savaşlar’da Osmanlı Vatanı: Trablusgarp Savaşı Örneği

20. yüzyılın başları Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalanmaya götüren üç kritik savaşa sahne olmuştur. Bu savaşların ilki olan Trablusgarp Savaşı, dönemin uluslararası konjonktürü içinde özel bir öneme sahiptir. O dönemde dünya iki önemli akımın etkisi altındadır: Bir yanda milliyetçilik hareketleri güç kazanmakta, diğer yanda sömürgecilik faaliyetleri uluslararası ilişkilerin temel belirleyicisi haline gelmektedir. İtalya, 1870’te ulusal birliğini sağlayabildiği için, bu sömürgecilik yarışına geç dahil olmuş, İtalyanlar, sömürgecilik yarışında geride kaldıklarını düşünmeye başlamıştır. TunusFransa’nın, Mısır ise İngiltere’nin kontrolüne girmiş olduğundan İtalya’nın sömürge arayışında hedef seçebileceği bölgeler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle İtalya, henüz başka bir gücün egemenliğine girmemiş olan Trablusgarp’ı hedef olarak belirlemiştir. İtalya, 1880’lerden başlayarak Trablusgarp’ı işgal etmek için sistemli bir hazırlık sürecine girmiş, bu süreçte hem iç hazırlıklarını tamamlamış, hem de uluslararası destek

arayışına girişmiştir. Özellikle gizli antlaşmalar yoluyla da diğer Avrupa devletlerinin desteğini almayı başarmıştır.⁵⁶⁴

Avanzade Mehmed Süleyman 1912’de kaleme aldığı eserinde “herkes birer suretle eline geçirdiği yerden müstefid olurken elbet bizim makarnacılar da sükût edemezlerdi. Öteden beri matmah-ı nazarları olan Trablusgarp’ı zabt ve istila için Avrupa’nın muvafakat-ı zımniyesiyle ortaya atıldı”⁵⁶⁵ diyerek İtalya’nın Trablusgarp’ı ele geçirme planının Avrupa bağlamında ortaya çıkmış olan sömürgecilik rekabetinin bir parçası olduğunu vurgulamıştır. Trablusgarp’ı sömürgeci arzularının hedef coğrafyası olarak belirleyen İtalya, bir yandan siyasi araçları kullanırken bir yandan da, banka ve okul açarak Trablusgarp ahalisi ile temaslarını sağlayacak faaliyetleri de gerçekleştirmiştir. Bölgenin siyasi, sosyal ve iktisadi denetimini ele geçirmelerine zemin hazırlayan bu gelişmeler İtalya’yı bölge üzerinde hak iddia edecek bir konuma getirmiştir. Bu şekilde İtalya, Osmanlı Devleti’nin bölgedeki ihmalkârlıklarını kullanarak işgalin gerekçesinin kendiliğinden ortaya çıkmış olduğunu iddia edecek bahaneler üretmiştir.⁵⁶⁶ Böylece Trablusgarp’ın İtalyanlar tarafından işgal edilmesi “meşru” ve “insani” bir olay gibi takdim edilmeye başlanmıştır.

İtalya, bütün hazırlıkları tamamladığına kanaat getirince, Trablusgarp’ı işgal etmek amacıyla İstanbul’daki İtalyan elçiliği aracılığıyla 28 Eylül 1911’de Babiâli’ye bir nota vermiş, bu notada Trablusgarp’ın İtalya için önemi belirtildikten sonra işgal gerekçeleri sıralanmıştır. İtalyan notasına göre İtalya’nın bölgede gerçekleştirmek istediği iktisadi teşebbüslere Osmanlı Devleti engel olmakta, ayrıca Osmanlı

⁵⁶⁴ İtalya’nın Libya’ya ilişkin siyasi amaçlarının ayrıntılı analizi için bkz. (ed.) Luciano Monzali, Paolo Soave, **Italy and Libya From Colonialism to a Special Relationship (1911–2021)**, New York: Routledge, 2023.

⁵⁶⁵ Avanzade M. Süleyman, **Trablusgarp, Devlet-i Aliyye- İtalya Vekayi-i Harbiyesi**, İstanbul 1327, s.4.

⁵⁶⁶ İsmail Kurtcephe, **Türk-İtalyan ilişkileri: 1911-1916**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, ss.12-19, 30-34; Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, ss. 22-26.

İmparatorluğu İtalyanlarla diğer yabancıların güvenliklerin sağlayamamaktadır.Öte yandan İtalya, daha önce Trablusgarp'a askerî nakliye gemileri göndermemesi için Osmanlı hükümetini uyarmasına rağmen Babiâli tarafından gemilerin gönderilmesi ve bu durumun da Trablus'ta tehlike oluşturmaya dikkat çekmiştir. Osmanlı Hükümeti, İtalya'nın iddialarını cevaplandırmak için 29 Eylül 1911'de bir karşı nota göndermiş, 28 Eylül tarihli notada ileri sürülen gerekçelerin sadece bir bahane olması nedeniyle İtalya, nota konusunda Osmanlı Devleti'ne verdiği sürenin dolmasını bile beklemeden 29 Eylül 1911'de savaş ilanı kararını Osmanlı Hükümeti'ne bildirmiştir. Bu notanın Babiâli'ye ulaşmasından yaklaşık iki saat önce, İtalya'nın Preveze açıklarındaki Türk gemilerine saldırması ile de savaş fiilen başlamıştır.⁵⁶⁷

İtalyanlar donanmalarına güvenerek Trablusgarp kıyılarına asker çıkarmış, ancak bölgeye giden gönüllü Türk subaylarının oradaki yerli kuvvetleri örgütlemeleri sonucunda İtalyanlar kıyılardan içerilere girememiştir. Bunun üzerine İtalya, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak için, Rodos ve Oniki Ada'yı işgal etmiş, Beyrut Limanı ve Çanakkale Boğazı'nı topa tutmuştur. Ancak bu çabalarından bir sonuç alamamış, bu sırada Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine Osmanlı Devleti, İtalya ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Savaşın sonlanması ise 18 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması ile mümkün olmuştur. Bu anlaşmayla Trablusgarp ve Bingazi, İtalya'ya bırakılmıştır.⁵⁶⁸

Trablusgarp savaşı boyunca İttihatçı basında dolaşıma sokulan söylem Osmanlılık ve Osmanlı patriotismi (vatansaverlik) açısından oldukça dikkat çekici olmuştur. İttihatçı basının en önemli işlevlerinden biri soyut olanı somutlaştırması ve Libya'ya binlerce km uzakta Osmanlı vatandaşlarının hiç görmedikleri bu toprak parçasını Osmanlı vatanının bir uzvu olarak görmesini sağlayarak bölge ile özdeşlik kurmasını sağlamak olmuştur. Susan Schulten çalışmasında coğrafyanın dünyayı nasıl

⁵⁶⁷ Hale Şıvgın, 2006, s. 37.

⁵⁶⁸ Anlaşma metni için bkz. Timothy W. Childs, **Trablusgarp Savaşı Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)**, İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, ss.245-250.

dolayımladığını ve soyut olanı nasıl somutlaştırdığını vurgularken,⁵⁶⁹Weber, coğrafya eğitiminin amacının aslında bireylerin zihinlerini kendilerinininkinden daha geniş toplumlara ve kültürlere uyacak şekilde şekillendirmek ve onları bu daha geniş alanların, gerçekten bildikleri topraklar kadar ve hatta daha fazla kendilerine ait olduğuna ikna etmek olduğunu savunmaktadır.⁵⁷⁰

Dolayısıyla belirli sınırların vatan olarak kutsallaştırılması insanın varoluşsal doğasında olan yani “kendinde” olan bir şey değil belirli soyutlamanın sonucunda ortaya çıkmış bir inşadır. Anderson’un basının birbirini bir kez dahi görmemiş milyonlarca insanın belirli ortaklaşmalar üzerinden nasıl “tahayyül” edilerek millete dönüşmesinde rol oynadığını ortaya koymuştur. Anderson’a göre ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur, en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecek, ama yine de her birinin gerekir zihninde toplamalarının hayali yaşamaya devam edecektir.⁵⁷¹ Aslında vatan kavramı metonimik*⁵⁷² hayal gücüne dayanmaktadır: Bu metanimik hayal gücünde vatan gerçekte insanların bireysel evlerinden oluşan bir yerdir ve ancak bütünüyle hayal edildiğinde “evlerin evi”ne dönüşmektedir. Walzer bir vatanın “elle tutulur bir şekli ya da özü olmadığını” ve ancak belirli bir imgeyle ilişkilendirildiğinde kavranabileceğini belirtmiştir. Vatan görünmezdir, görülebilmesi için kişileştirilmesi, sevebilmesi için sembolize edilmesi, tasavvur edilebilmesi için hayal edilmesi gerekir.⁵⁷³

⁵⁶⁹ Susan Schulten, **The Geographical Imagination in America, 1880–1950**, Chicago, Chicago University Press, 2001, s.241

⁵⁷⁰ Eugen Weber, **Peasants into Frenchmen**, Stanford, CA, Stanford University Press, 1976, s.331.

⁵⁷¹ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, İstanbul: Metis Yayınları, 2017, s.20

⁵⁷² **Metonomi**: Bir kavramın, kendisiyle yakından ilişkili bir şeyin adıyla anıldığı bir söz sanatıdır .

⁵⁷³ Michael Walzer, “On the Role of Symbolism in Political Thought”, **Political Science Quarterly**, Vol. 82, No. 2 (Jun., 1967), s.194.

Anderson’a göre milletin tür bir hayali cemaat olduğunu “temsil” etmenin teknik araçları roman ve gazetelerdir.⁵⁷⁴ Basıldığı sabahın ertesinde gazete aynı zamanda olağanüstü bir kitlesel ayini mümkün kılarak, “ortak tahayyül” olanağı sağlamakta, varlıklarından emin olunmakla birlikte kimlikleri hakkında en ufak bir fikre sahip olunmayan binlerce (veya milyonlarca) kişi, aynı ayinin eşi zamanlı olarak yerine getirildiğinden şüphe etmemektedir. Dahası bu ayinler bitmez tükenmez bir şekilde günlük ya da yarım günlük aralıklarla takvim boyunca tekrarlanmakta, hayali bir cemaatin dünyevi, tarihsel bir saate bağlanmış bir biçimi için gazete en iyi araca d n řmekte⁵⁷⁵ gazeteyi okuyanlar topluluğu arasında bir hayali cemaat yaratılmış olmaktadır. Aslında Coğrafya ders kitaplarının ve gazetelerin yaptığı şey olduğa benzerdir: Belirli bir toprak parçasının, o toprak parçasını hiç görmemiş, onun üzerine hiç ayak basmamış insanlar tarafından “soyut” olmaktan çıkarılıp  ğruna ölünecek kadar somutlaştırılması. Böylece bireylere daha önce hiç görmemiş oldukları toprakları gerçekten bildikleri topraklar kadar ve hatta daha fazla kendilerine ait olduğu hissine kapılacaktır.

Bosna-Hersek’in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanı ve Girit meclisinden çıkan Yunanistan’a bağlanma kararı ile 1908 devriminin sonrasında zaten birikmiş olan vatanın parçalanmakta olduğu duygusu Trablusgarp işgali ile doruk noktasına ulaşmış ittihatçı basın birikmiş olan öfke ve endişeyi Osmanlı vatanseverlik söylemini dolaşıma sokmak için bir sıçrama noktası olarak görmüştür. İttihatçı gazetelerden özellikle İstanbul’da yayınlanan *Tanin*, İzmir’de yayınlanan *İttihad*, Trabzonda yayınlanan *Trabzonda Meşveret* ve Eskişehirde yayınlanan *Hakikat* gazetesi Trablusgarp işgaline geniş yer ayırmış, halkı sürekli olarak teşvik edip yönlendirmiştir. *Hakikat* gazetesine göre yirminci yüzyılın medeniyet

⁵⁷⁴ Benedict Anderson, 2017, s.39.

⁵⁷⁵ Benedict Anderson , 2017, s. 49-50, 79.

ortamında zuhur eden bu işgal girişimi alçaklık ve namussuzluk olup “mislini daha tarih-i ‘alem” görmüş değildir.⁵⁷⁶

İtalya’nın bu cinayet-i siyasiyesi insaniyet nokta-i nazarından ne kadar alçakçasına bir hareket ise Osmanlıların izhar-ı hamasetine vesile teşkil ettiği için bizce pek aladır. Zira Tablus’un müzakerat-, siyasiye ile İtalya gibi namus ve vicdanını çiğneyen bir vahşiye sükunetle teslimi Osmanlılığın, İslamlığın nokta-i zevali demektir. Trablusgarp’la Bingazi giderse Osmanlılık artık yaşayamaz. Bir köpek iaşesi gibi sürünürdü. Lakin mademki şimdi hal-i harpteyiz Osmanlılık yaşayacak, ölürse de namusuyla, şerefiyle ölecek, tarihte ebedi ihtiramlar, faziletler kazanacaktır. Donanmamız İtalya gemilerine tekabül edemeyeceği için Tarablus’a bizlerin muaveneti pek güç, hatta muhaldir. Oradaki kardeşlerimizi düşmanla yalnız bırakmaya mecburuz, kükremiş arslanlar gibi koca bir denizin beriki sahilinde galeyan eden hamiyet-i Osmaniye, mertlik, cesaret, hamaset zavallı Afrikalı Osmanlılara doğrudan doğruya arz-ı muavenat edememek bahtsızlığı altında titriyor. Yunan hükümetinin 18, 19 misli kadar geniş olan kıt’a-i Osmaniye yapayalnız Osmanlılığını yaşatmaya çalışacaktır. Bizler de burada İtalyanları şu makarnacı namussuz herifleri mülkümüzden tard edeceğiz, sevhilimizi İtalya donanmasının alçaklığından koruyacağız. Olmadı mı, hakimiyet-i Osmaniye altında yaşayan Mısır kıtasından pek çok meşaki-i iktiham ile fakat kemal-i salahiyet ve metanetle Trablus’a koşacağız. Ya oralarda Osmanlılığın namus ve hayatını idame edeceğiz veya hepimiz orada düşman süngüleriyle kabrimizi kazacağız. Donanmamız kavi değilse namusumuz, izzetimiz kavidir. Öleceğiz, Lakin bir dakika namussuz yaşamaya razı değiliz.⁵⁷⁷

Hakikat gazetesi “Biz Osmanlılar İtalyanlarla çarpışmaktan hiçbir vakit çekinmeyiz. Vatanımıza tecavüz eden alçakları ya öldürmek veya onlarla harp ederekten ölmek bizim için şereftir” diyerek Osmanlı halkına cesaret vermeye çalışırken⁵⁷⁸ İtalya’nın işgal girişiminin “evdeki hesabıp çarşıya uymaz” deyimindeki gibi boşa çıktığını, İtalya tecavüzlerinde şiddet gösterdikçe, Osmanlılıkların biraz daha

⁵⁷⁶ “Harp, Harp, Harp!,” *Hakikat*, Sayı: 123, 2 Teşrinievvel 1911 s.1.

⁵⁷⁷ “Harp, Harp, Harp!,” *Hakikat*, Sayı: 123, 2 Teşrinievvel 1911 s.1.

⁵⁷⁸ “İtalya’yı Tekfir,” *Hakikat*, Sayı: 126, 9 Teşrinievvel 1911, s.3.

vahdetini, ittihadını temin etmiş olduğunu savunmuştur.⁵⁷⁹İTC'nin İzmir kulübünde Trablusgarp'a yardım konusunda şehir ileri gelenleriyle bir toplantı yapılmış, bu toplantıda İzmirli'lerin seyyar bir sağlık grubunu savaş sahasına göndermesine karar verilmiştir.⁵⁸⁰İzmirli'ler tıbbi yardımlarının yanı sıra İTC'nin oluşturduğu bir komisyon aracılığıyla nakdi yardımlar toplamış,⁵⁸¹hatta vatan uğrunda yapılan bu cihat için ilahi yardım talebinde bulunulmuştur.⁵⁸²

İttihatçı basında birçok doktor, cerrah, eczacı ve sağlık görevlisinin hükümete başvurarak gönüllü olarak Trablusgarp ve Bingazi'ye gitmek istedikleri haberleri öne çıkarılmış ve bu tür gönüllü faaliyetlerin vatana ve millete yapılacak en mukaddes hizmet olduğu söylenmiştir. Örneğin, 19 Mart 1912 tarihinde savaş bölgesine gitmek isteyen Dr. Mustafa Bey'in müracaatında "Trablusgarp ve Bingazi'ye operatör aranıldığını gördüm. Böyle bir günde millete ve vatana hizmet etmeyi herşeyden mukaddes bildiğimden hüsn-ü rızamla oralara gönderilmemi istirham ederim efendim"⁵⁸³ ifadeleri yer verilmiştir. Bu tip başvurularda kullanılan "vatan" "millet", "vatan uğruna ölmenin şerefi", "vatan için çarpışmanın kudsîyeti ve mukaddesatı" gibi ifadeler Osmanlı milliyetçiliğinin toprağa dayalı (teritoryal) doğasının bir dışavurumudur. Benzer bir söylem Enver Paşa'nın yazdıklarında da görülmektedir. 4 Eylül 1911 tarihinde kaleme aldığı bir yazıda Enver Paşa "halkın ruhunda büyük bir vatanseverlik buluyorum. Silah altına çağırılan ve benimle aynı trene binen ihtiyat askerleri milli marşlar söylüyor ve hepsi birden kendilerini büyük bir sevinçle Müslim

⁵⁷⁹ Mestan İsmail, "Bu Yanlış Hesap Bakalım Nereden Dönecek," Hakikat, Sayı: 129, 16 Teşrinievvel 1911, s.1.

⁵⁸⁰ **Anadolu**, Sayı:15, 2 Ocak 1912.

⁵⁸¹ "Trablusgarp İanesi", **Anadolu**, Sayı:1, 27 Teşrinisani 1911.

⁵⁸² **Ahenk**, Sayı:7002, 8 Teşrinievvel 1911,

⁵⁸³ Oya Dağlar Macar, "Hilal-İ Ahmer Cemiyeti'nin Kurumsal Tarihinde Önemli Bir Deneyim: Trablusgarp Savaşı (1911-1912)", **Belleten**, 81, S: 292 (Aralık 2017): ss. 947-86.

ve gayr-i müslem diye takdim ediyorlar” ifadelerini kullanarak, Trablusgarp’a giden gönüllü askerlerin ruh hallerini tanımlamıştır.⁵⁸⁴

Enver Paşa’nın “gayri-müslem”lerin altını özellikle çizerek belirttiği bu “vatansever” ruhunun Türkçü bir milliyetçilikten ziyade toprak temelli (teritoryal) bir düşünceye dayandığı görülmektedir. Tarih yazımında sıklıkla Türk milliyetçiliği ile toprağa dayalı, etnik olmayan bir milliyetçilik ve vatanseverlik biçimi olarak Osmanlı milliyetçiliğinin birbiriyle karıştırılmasının bu konudaki kafa karışıklığının nedeni büyük oranda sürecin Türk milliyetçiliğine dönüşeceğine dair araştırmacının bilgisi ve metne yüklediği teleolojik ruhtur. Halbuki bu tür yorumlarda etnik bir milliyetçilik değil emperyal bir milliyetçi söylemin dolaşımında olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. İttihatçı basında da dolaşıma sokulmuş olan vatanseverlik söylemi Türk milliyetçiliği ile değil Osmanlı milliyetçiliği ile eklemlenmiştir.

İmparatorluğun birçok yerinden yayınlanan ittihatçı gazetesin Trablusgarp Savaşına yönelik “vatansever” yaklaşımı da bu argümanı teyit etmiştir: İttihatçı basın dili Osmanlı vatanseverliği retoriği tarafından dolayım lanmıştır. Başkent İstanbul dışındaki ittihatçı gazeteler’in de İtalya işgalinin başladığı ilk günden beri ana gündemi bu işgal girişimi olmuş, İzmir’den Trabzon’a, Trabzon’dan Eskişehir’e kadar birçok şehirde ittihatçı basın ağı İstanbul’da bulunan *Tanin* gibi birlik ve beraberlik çağrılarını yapıp Osmanlı milletine dayanışma ve direniş ruhu aşılama ya çalışmıştır. Meşveretçi Nâci’nin 20 Mart 1912 tarihli *Vatan Evlatlarından Fedakârlık Bekliyor* başlıklı yazısında yine Osmanlıcı retorik ön plandadır. Osman Bey’in kurup Fatihlerin, Yavuzların, Kanunilerin genişletip büyüttükleri Osmanlı Devleti’nin sınırlarının bir taraftan Kafkasya’ya bir yandan da Viyana’ya ve Cebelitarık Boğazı’na kadar geniş bir coğrafyaya ulaştığını belirten Naci, son birkaç asırda alınan mağlubiyetlerle önemli

⁵⁸⁴ M. Şükrü Hanioglu (haz), **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, İstanbul: Der Yay, 1989, s. 76.

adaların elden çıktığı, giderek daralan Osmanlı toprakları için de Avrupalı devletlerinin planlar yaptığını vurgulayarak konuyu Trablusgarp savaşına getirmiştir.

Meşveretçi Nâci'ye göre Osmanlılık ancak ordu ile yaşayacak, asker ile yükselecek ve kuvvet ile kurtarılacaktır. Kuvvetlinin zayıfı ezdiği bir asırda Hilafeti muhafaza edip Osmanlı hanedanlığının devamını sağlayabilmek için güçlü bir orduya, ejderler gibi hücum eden bir donanmaya, ateşler kusan uçaklara ihtiyaç vardır. Naci, okurlarına herkesin vatan için sadece bir günlük gelirini vermesiyle bile “şanlı Osmanlı bayrağını” dalgalandıracak uçaklara sahip olunabileceğini hatırlatarak yardım çağrısında bulunmuştur. Bunun üzerine hemen teşebbüse geçilmiş ve *Tayyare İanesi* başlığı ile gazetelerde yardım çağrısı yapılmış, Trabzon merkez ve kazalarından toplanan miktar ile yardım yapan kurumlar ve şahıslar gazetede ilan edilerek yardımlar özendirilmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁵ Benzer şekilde *Tanin* gazetesinde de *Evlad-ı Şühedaya İlane* başlığı altında Trabzon'dan yapılan yardımlar halka duyurulmuştur.⁵⁸⁶

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yapılan bazı yardımların gazetelerde yer alma biçiminin de Osmanlı vatanseverliği söylemi çerçevesinde olduğu görülmektedir. Bazı yardımların gayr-i Müslimler tarafından yapılmış olması da bu çerçevede değerlendirilebilir. Örneğin, İzmir'de tıbbî malzeme ticareti yapan Albert Danon Efendi, 1911 Ekiminde İzmir Hilal-i Ahmer şubesine tıbbi malzeme yardımında bulunmuş ve bu yardımı “İtalyanlara karşı fedakârane bir suretle vatanımızı müdafaa uğrunda mecruh olan asker kardaşlarımız” verilmek üzere yaptığını ifade etmiştir.⁵⁸⁷

Hasan Mert, Trablusgarp Savaşı'nda İzmir basınına odaklandığı çalışmada yazılan yazıların birçoğunda ortak geçen kelimenin “vatan” olduğuna ve Trablusgarp,

⁵⁸⁵ Trabzon merkezi ile Sürmene ve Maçka kazalarından yapılan yardımlar için bkz. **Trabzon'da Meşveret**, Sayı: 375, 4 Mayıs 1912.

⁵⁸⁶ **Tanin**, Sayı: 1255, 29 Şubat 1912.

⁵⁸⁷ Hasan Mert, “İzmir Basınında Trablusgarp Savaşı”, içinde (haz.) Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16- 18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 690.

Bingazi, Tobruk ve Derne'nin Osmanlı münevverleri için “vatan” olarak kabul edildiğine dikkati çekmektedir. Aslında bu durum Anadolu coğrafyasını Türk milliyetçiliğinin “ana söylemsel üssü” olarak yorumlayan yaklaşımlar düşünüldüğünde, Türk milliyetçiliği ile Osmanlı milliyetçiliği arasındaki farkı da ortaya koymaktadır: Osmanlı vatanseverliği tüm Osmanlı vatanını (osmanlı bedenini) kapsamakta, Osmanlı sınırları içinde kalan her yer “vatan-ı mukad-desin bir cüz’-i mühimmi”⁵⁸⁸ yani kutsal Osmanlı vatanının önemli bir parçası olarak görülmektedir.

İttihatçı basının Trablusgarp işgali sonrası Osmanlıcılık söylemini daha iyi anlamak için 1908 Devrimi sonrasında, Mehmed Reşid Bey'in Trablusgarp belediye konağında bölgenin Arap nüfusundan kişilerle yaptığı tartışma iyi bir örnek olup bir İTC mensubunun Libya gibi imparatorluğun bir ucundaki bölgeyi nasıl Osmanlı vatanının bir parçası olarak gördüğünün özli bir ifadesini ortaya koymaktadır. Bahsi geçen kişiler, Libya'ya sürülen Osmanlı vatanseverlerini ve Jön Türkleri “kafir” olarak görmekte ve Jön Türklerin reformlarına karşı çıkarak Hürriyeti ilan eden Jön Türkler'in kendilerini “gavur” yapmak amacıyla olduğunu savunmaktadır. Jön Türkler'i memleketlerine gitmeleri konusunda uyaran Arap vatandaşlar “memleket bizimdir, onların değil, biz senelerden beri buradayız. Ecdadımız burada medfundur [defnedilmiştir]. Onlar [Jön Türkler] yabancılardır” dediğinde Reşid Bey'in verdiği çarpıcı cevap, tartışmanın Arap ve Türk milliyetçilikleri arasında olmak yerine muhafazakarlık ile modern Osmanlı vatanseverliği arasında olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁸⁹

Evvela burası sizin memleketiniz değil tüm Osmanlılarındır. Sizinle aramızdaki fark, siz yalnız Trablus'u vatan bilirsiniz. Biz Anadolu, Rumeli, Arabistan ve burayı aksam-ı memalik-i Osmaniyyeden olmaları itibariyle vatan biliriz. Siz vatan bellediğiniz Trablus'un yalnız selamet ve tealisini

⁵⁸⁸ Osman Mecidi, “Ne Kazandık?,” **Trabzon'da Meşveret**, Sayı: 354, 21 Şubat 1912, s.1.

⁵⁸⁹ Behlül Özkan, **Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dar'ul İslam'dan Türk Vatanına**, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018, s.79.

düşünmeyecek derecede gafil ve lakaydsınız. Biz bütün vatanın terakki ve saadeti için feda-yı canı vazife addediyoruz. Biz de sizin gibi doğduğumuz ve doyduğumuz yeri vatan bilmiş olsaydık ailemizi, memuriyetimizi bırakır, istiklalimizi ayak altına alır buraya gelmezdik.⁵⁹⁰

Bu satırlar bir ittihatçının “emperyal vatana” yönelik kavrayışı bakımından son derece çarpıcı bir örnek olup İttihatçı basında bu bakış açısının izlerine oldukça sık rastlanmaktadır. İttihatçı basının amacı okur hangi etno-dinsel gruptan olursa olsun emperyal vatanın söylem düzeyinde inşa edilmesi ve tüm Osmanlı toprağına yönelik sadakat bilincinin aşılmasıdır. İttihatçı gazetelerin “yardım kampanyaları” aslında sadece bir yardım kampanyası olarak görmemek, aynı zamanda kampanyaların Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı vatanperverliğini kıskırtmak ve ölçmek için kullanıldığını bilmrk bu bakımdan oldukça önemlidir.

Bu konuda özellikle *Trabzon’da Meşveret* gazetesi öncü bir rol oynamıştır. 4 Mayıs 1912 tarihli *Trabzon’da Meşveret* gazetesinde Trablus’a giden Trabzonlu bir gönüllünün mektubuna yer verilmiş, Trabzonlu gönüllü bu mektubunda, İtalyanların ordu ve donanmasının Osmanlıya nazaran çok güçlü olmasına rağmen cesaretsiz olduklarını yerinde tespit ettiğini belirtmiştir. İtalyanlar teknolojik üstünlüğe rağmen cesaretsizlikleri nedeniyle özellikle karada başarılı olamamaktadır. Mektupta İtalyanların Osmanlı Devleti’nin donanmasının yetersizliğine güvenerek böyle bir harekete yeltendiği savunulmakta ve mektup Osmanlı bahriyesinin güçlenmesi için Osmanlı halkını “bahriye ianesine” davet ederek sona ermektedir.⁵⁹¹ Bu doğrultuda daha önce uçak alımı için yardıma katılan Trabzon halkı, donanma için de aynı hassasiyeti

⁵⁹⁰ Ahmet Mehmetefendioğlu, **İttihat ve Terakki’nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey’in Hatıraları: Sürgünden İntihara**, İstanbul: Arba Yayınları, 1993, s.40.

⁵⁹¹ **Trabzon’da Meşveret**, Sayı:375, 4 Mayıs 1912, s.1-2.

göstererek yardım yapmaya başlamış, toplanan bu yardımlar “Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti’nin Trabzon Şubesi” aracılığıyla yerine ulaştırılmıştır.⁵⁹²

Trabzon’da Meşveret gazetesinin sahibi ve yazarı Nâci, Trabzon’luların vatanları için ne kadar fedakâr olduklarının bir göstergesi olarak Trabzon’da İttihat ve Terakki Kulübü üyelerinin kendi aralarında Trablusgarp mücahitlerine yardım için 1482,5 kuruş topladıklarını okuyucularıyla paylaşmış, yazısının sonunda İtalya saldırısının ülke içerisinde yıllardır yaşanan dağınıklığı bitirip, birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirdiğine vurgu yapmıştır.⁵⁹³ Babanzade İsmail Hakkı’nın da *Tanin*’de yayınlanan yazısında savaşları “milli bir sınav” olarak tanımlamasının nedeni savaş dönemlerinin ayırdığı kadar toplumu birleştirmesi gerçeğidir. Ortak bir düşmana ihtiyacı olan milliyetçi ve vatansever söylem böylece aradığı “ötekiye” kavuşmuştur. Tüm milliyetçiliklerin bir “ötekiye” ihtiyaç duyduğu iddiası milliyetçilik kuramlarında sık sık dile getirilmektedir. İtalya’nın saldırısı ile ittihatçı basın Bosna-Hersek’in Avusturya-Macaristan’ı ilhak etmesi ile Avusturya-Macaristan’ı, Girit sorunu nedeniyle de Yunanistan’ı “öteki” olarak inşa etmiş ve İtalya’nın Trablusgarp işgali ittihatçı basına bir “öteki” daha kazandırarak Osmanlılık retoriğine yeni bir özne eklemiştir.

Trablusgarb Savaşı sırasında daha önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na karşı uygulanmış olan boykot hareketinin benzeri İtalyanlara karşı uygulanmaya başlanmış, boykota “İtalyanların tard”ı (kovulması-ülkeden çıkarılması) da eklenmiştir. Boykot kararının alınmasından bir hafta sonra 13 Ekim 1911 tarihinde *Tanin* gazetesi İtalya’ya karşı *İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet* adlı bir kampanya başlatmıştır. Bütün Osmanlıların bir “vazife-i vataniye”ye davet edildiği kampanya metninde “İtalya hükümeti hiçbir hakka müstenid olmaksızın memleketimize tecavüz etti. İlan-ı harb etmeden harb gemilerimizi batırdı. Kalelerimizi topa tuttu, kadınları, çocukları, gülleler

⁵⁹² Trabzon şubesinin savaş dönemindeki idari kadrosu için bkz. Selahattin Özçelik, **Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti**, Ankara :2000, s.101.

⁵⁹³ Nâci, “Sevahilimiz Millete Sigortalıdır”, **Trabzon’da Meşveret**, sayı :372, 24 Nisan 1912.

altında parçaladı. Bu tecavüze karşı hükümet-i Osmaniye vatanın namus ve şerefini kurtarmak için elbette vazifesini yapacaktır” denilmiştir.⁵⁹⁴

Tanin’de bütün Osmanlılar İtalya’ya düşmanlık etmek ve İtalya’dan intikam almak fikrinde birleşmeye davet edilmiş, “İtalya’dan ahz-i intikam” (intikam almak) birleşmenin amacı olarak gösterilmiştir. İttihad-ı husumet kampanyasında Osmanlı milletinden beklenen şeyler: 1) Bir İtalyalı ile zerre kadar alışveriş etmemek, 2) Bir İtalya ma’mûlâtına ve mahsulâtına hiçbir zaman rağbet etmemek, 3) İtalya vapurlarına binmemek, 4) İtalyanca tekellüm etmemek 5) İtalyan mekteplerine çocuk göndermemek, 6) İtalyan postasına mektup vermemek, 7) İtalyan hizmetçi ve amele kullanmamak, 8) Hiçbir italyalı’ya kavâid-i âhlakiye ve insaniye haricinde muâvenet etmemek, 9) Ahlâkın men etmediği hususatda İtalyanları mümkün olduğu kadar ızrâr etmek, 10) Çocuklarını İtalyanlara karşı husûmet hissiyle büyötmek olmuştur.⁵⁹⁵

Her Osmanlının İtalyanlara karşı hissettiği husûmeti son derecede etkili bir hale getirmek için birlikte muntazam bir usul dairesinde çalışılması gerektiği belirtilerek bu amaç için İtalyanlar aleyhinde bir *İttihad-ı Husumet Cemiyeti* kurulması gerektiği sonucuna varılmıştır. Kampanya metninde, kurulacak *İttihad-ı Husumet Cemiyetine* katılmak isteyenlerden yukarıda yazılı on maddeyi namusları üzerine yemin ile taahhüt ettiklerini ve ömürleri oldukça bu yolda hareket edeceklerini gösteren bir taahhütname imzalamaları istenmektedir. Cemiyete katılmak isteyen vatandaşların, gazetede kolaylık sağlamak üzere basılmış olan taahhütnamenin bir numunesini keserek ya da nasıl olursa olsun bir kağıda yazıp imzalayarak *Tanin* gazetesine göndermelerinin yeterli olacağı belirtilmiştir. Bu şekilde cemiyete dahil olduklarını beyan etmiş olanların isimlerinin *Tanin* gazetesinde basılacağı da metinde yer almıştır. Gönderilen isimlerin sayısı

⁵⁹⁴ “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı: 1118, 13 Teşrinievvel 1911, s.1.

⁵⁹⁵ “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Hakikat**, Sayı: 135, 30 Teşrinievvel 1911,s.4.; “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Hakikat**, Sayı: 139, 8 Teşrinisani 1911, s.3. ; “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Hakikat**, Sayı: 140, 10 Teşrinisani 1911,s.3.

“mühim bir miktar”a ulaştığında bir kongre düzenlenerek “İttihad-ı Husumet Cemiyeti”nin resmen kurulacağı duyurulmuştur.⁵⁹⁶

Ertesi günkü gazetenin ilk sayfasında kampanyaya çağrı metni ve taahhüname tekrar yayımlanmıştır. İkinci sayfada ilk taahhüname gönderenlerin yaklaşık üç buçuk sütun tutan isimleri basılmıştır.⁵⁹⁷ Daha sonraki gün çağrı metni gazetede yine yayımlanır ancak artık dördüncü sayfadır ve gönderilen isimler üç sütun kadar yer almıştır.⁵⁹⁸ “İttihad-ı Husumet” kampanyasının çağrı metni ilk kez yayımlandıktan sonra beş kez daha yayımlanmış,⁵⁹⁹ isimler ise kampanya duyurusunun hemen ertesinden itibaren yayımlanmaya başlamıştır. Zaten kampanyanın geneline bakıldığında kampanyanın isim gönderme ve bunların gazetede yayımlanması şeklinde geçtiği görülmektedir. Kampanyanın başlamasının ardından kampanya metni dışında “İttihad-ı Husumet Cemiyeti”ne ilişkin haber Eskişehir’de çıkan *Hakikat* gazetesinde de yer aldığı ve gazetenin de kampanyayı desteklediğini görülmektedir. Zira söz konusu gazete cemiyet kurulmasını isteyenlerin isimlerini yayımlayacaklarını duyurmuştur. Gazete kurulacak cemiyeti bir ordu kadar yararlı olarak değerlendirmektedir. Çünkü bu ordu “daima galip, daima muzaffer” dir. Ayrıca gazeteye göre böyle bir teşebbüs sadece İtalya’ya karşı değil, vatana gözünü diken herhangi bir düşmana karşı da mücadele etmeyi sağlayacaktır. Gazete, cemiyetin görevini dostluk gösteren yabancıların

⁵⁹⁶ “İtalya Aleyhinde İttihad-I Husumet-Galeyan-I Hamiyet Her Taraftan Nefret Ve Adâvet Âvâzeleri, İntikam Yeminleri Geliyor,” **Tanin**, Sayı:1119, 14 Teşrinievvel 1911, s.2.

⁵⁹⁷ “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet-Galeyan-I Hamiyet Her Taraftan Nefret Ve Adâvet Âvâzeleri, İntikam Yeminleri Geliyor,” **Tanin**, Sayı:1119, 14 Teşrinievvel 1911, s.2.

⁵⁹⁸ “İtalya Aleyhinde İttihad-I Husumet-Galeyan-ı Hamiyet Her Taraftan Nefret ve Adâvet Âvâzeleri, İntikam Yeminleri Geliyor,” **Tanin**, Sayı:1120, 15 Teşrinievvel 1911, s.4-5.

⁵⁹⁹ Kampanya çağrı metninin diğer baskıları için bkz. “İtalya Aleyhinde ittihad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı:1121, 16 Teşrinievvel 1911, s.4; “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı:1122, 17 Teşrinievvel 1911, s.5; “ İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı:1123, 18 Teşrinievvel 1911,s.4.

memleketteki işlerini kolaylaştırmak, düşmanların da her türlü menfaatini kırmak olacağı şeklinde değerlendirmiştir.⁶⁰⁰

Tanin dışında da birçok İttihatçı gazete İttihad-ı Husumet kampanyasına katılmış zaman zaman “İttihad-ı Husumet İçin Taahhüd Yemini Edenler” haberiyle isimler yayınlamıştır. Örneğin 135 numaralı sayısında *Hakikat* gazetesi “Hacı Ali Bey Mahallesinden Komisyoncu Mehmed Rıza ve mahdumu, Ali ve Hüseyin Efendi, Yumurtacı Mehmed Efendi ticarethanesinde Hasan Hüseyin Efendi” isimlerini İttihad-ı Husumet için taahhüd yemini eden kişiler başlığıyla vermiştir.⁶⁰¹ Gazete bir yandan da Osmanlı askerlerinin cesareti, İtalyan askerlerinin korkaklığı ve beceriksizliği haberlerini işlemeye devam etmiştir:

Bizim Trablus’tan müfarekat edeceğimiz güne kadar beş altı muharebe oldu. Cümlesinde de şeci' askerlerimiz, arslan gönüllülerimiz galip olup İtalyanların yed-i gazabına geçen istihkamları tamamen yedlerine geçirerek İtalya matmazellerini şehre tıkmışlardır. İtalyan ordusunun üzerine her taraftan birden hücum edilmiş olduğundan pek müthiş zararlara, külliyetli telefata duçar aldılar. Osmanlı dilaverlerinin hücumlarından İtalya askerinin o kadar kuvve-i ma'neviyesi kesr olmuştur ki tarif olunur şeylerden değildir.⁶⁰²

İttihatçı gazetelerde Osmanlı askerlerinin canları pahasına kahrmanca savaşmaları İtalyanlar’ın ise cami bombalama ve sivilleri katletme gibi kallesçe savaşması teması işlenirken Osmanlı milletin vatanının işgali karşısındaki tepkisi de öne çıkarılmıştır. *Tanin*’de yer alan haberlere göre, Rusya’nın Petersburg şehrinde yaşayan Fatma Kovmikov adlı bir genç kız, İtalya’nın Trablusgarb’a saldırdığını haber alınca elinden bir şey gelmediği için “sevdayı vatan ile”⁶⁰³ intihar etmiştir. Bu haber Osmanlı toplumunda hemen yayılmış ve tepkiler gecikmemiştir. Mühendishane-i

⁶⁰⁰ “İttihad-ı Husumet Cemiyeti”, *Tanin*, Sayı:1123, 18 Teşrinievvel 1911, s.5.

⁶⁰¹ “İttihad-ı Husumet İçin Taahhüd Yemini Edenler”, *Hakikat*, Sayı: 135, 30 Teşrinievvel 1911,s.4.

⁶⁰² “İstanbul’dan Yazılıyor”, *Hakikat*, Sayı: 139, 8 Teşrinisani 1911,s.1.

⁶⁰³ “Fatma Kovmikov”, *Tanin*, Sayı: 1192, 28 Kanunuevvel 1911, s.2.

Hümayun alayı zabitanından Vehbi Bey gazeteye gönderdiği mektupta tüm vatansever Osmanlılara Fatma Kovmikov'un mezarına iki taş olsun dikmeye davet etmiş ve gelecekte dikilecek mezar taşını “Rus diyar ve mezarlarında vatana muhabbetin” bir abidesi olarak tanımlamıştır.⁶⁰⁴

Vehbi Bey, yardım kampanyasını gönderdiği altmış iki buçuk lirayla bizzat kendisi başlatmış, ardından “şehide-i vatan”ın mezarı için gönderilen paralar zaman zaman gazetede yer almıştı.⁶⁰⁵ Aslında savaş döneminin vatanseverlik söyleminin kadın vurgusundan bahsederken hatırlanması gereken önemli bir isim vardır: Mebruke Hanım. Osmanlı kadınına mücadele alanına çekmeye yönelik bir eğilimi yansıtan bu tür Osmanlı kadın figürleri bazen oldukça ön plana çıkarılmıştır. *Resimli Kitap*’ın Ağustos 1912 sayısının kapağında Trablusgarb kahramanı Mebruke Hanım’ın elinde silahıyla tasvir edilirken, Ahmed Şerif’in *Tanin* gazetesinde yayımlanan yazılarından birinde yine Mebruke Hanım’dan bahsedilmiştir:

Lakin mecruhların arasında bir kadın, tahminen kırk beş elli yaşlarında esmer bir kadın bu manzaraya bir fevkaladelik vermekte idi. Bu kadın Kırkkarış Muharebesinde ellerinden mecruh olmuştu. (...) Bu kadının sergüzeşti hakikaten harikulade idi. Onun yaptığını birçok erkekler yapamazdı.(...) İsmi “Mebruke” idi. Söylediklerinin sıhhati, yanında bulunan birçok mücahidlerin şahadetiyle teyit ediyordu.⁶⁰⁶

Daily Express gazetesinden alıntılanan *Trablusgarb Muharebesi’nin İlahesi, Arabların Jean D’arc’i*” başlıklı haber, savaş sırasında öne çıkan Osmanlı vatansever kadın figürüne bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. Her ne kadar esasında bir İngiliz gazetesinde çıkan bir haber olsa da, gazete muhabirinin Kırkkarış muharebesini anlatan mektubundan aktarılan kısmın muharebeden ziyade kadın kahramana dair

⁶⁰⁴ “Fatma Kovmikov”, *Tanin*, Sayı: 1132, 27 Teşrinievvel 1911, s.3.

⁶⁰⁵ “Fatma Kovmikov”, *Tanin*, Sayı: 1135, 30 Teşrinievvel 1911, s.4.

⁶⁰⁶ “Harb Hatıratı 14: Kırkkarış Muharebesi ve Mebruke”, *Tanin*, Sayı:1322, 6 Mayıs 1912, s.3.

olması döneme dair tespiti desteklemektedir.⁶⁰⁷ Yazıda Mebruke Hanım, vatan için savaşan Arap “mücahitleri”ni bir elinde silah öbür elinde sopa bulunan ve savaşan mücahitleri gür sesiyle teşvik eden teni siyaha yakın, boynunda sırtlan dışı sarkmakta olan bir Arab “mücahidesi” olarak tanıtılmıştır. Gazeteye göre bu kadın kahraman daha savaşın başında kolundan yaralanmasına rağmen yerini terk etmemiş, “mücahit ordusu” İtalyanların sol kanadındaki ilk müdafaa hattını geçerken Arap “mücahidesi” askerlere kanlı sağ kolunu göstererek askerleri vatan savunması için kan dökmenin kutsal olduğuna dair sözler söyleyerek teşvik etmeye çalışmıştır.

Haberde İtalyanları Kırkkarış’ı tahliye mecbur bırakan muharebeden sonra bütün askerlerin önünden geçtiği sırada askerlerce “vatan şarkılarıyla”, büyük sevinçle tebrik edilen Arap “mücahidesi”nin latif ve ahenkdar sesinin bütün seslerin üzerinde yankılanması ve diğer askerlerle birlikte bazen düşmanın mağlubiyetini bazen de ona karşı beslenen “derin geyz ve kini gösterir şarkılar” okuması tasvir edilmiştir. Söz konusu haberde, Osmanlı kadının savaş meydanında diğer erkeklerle beraber onlar gibi cesur bir şekilde düşmana karşı savaşırken tasvir edilmiş olunması ve söylemde vatanseverlik ile İslami unsurların iç içe geçmiş şekilde yansıtılması, söz konusu dönemdeki ana vurguları özetlemektedir.⁶⁰⁸ Bu nedenle haberin son kısmı da aktarılmaya değerdir: “Mücahide, kendisini tebriğe gelen zabıtlere herkes gibi o da ahdesine tertib eden ve vazifeden başka bir şey yapmamış olduğunu ancak mükafat makamında sadece bir tüfek ile birkaç da kurşun istemişti, kendisine bir karabina verilince çıkardığı derin ve nağme-ger bir sedaya bütün ordu yüreğinden feveran eden bir ‘Allah!’ nidasıyla mukabele eylemiştir.”

⁶⁰⁷ “Trablusgarb Muharebesi’nin İlahesi, Arabların Jean D’arc’ı”, **Tanin**, Sayı:1258, 3 Mart 1912, s.2.

⁶⁰⁸ Kadın ve Osmanlı vatanseverliği temasını merkeze almış olan bir çalışma için bkz. Nicole A.N.M. Van Os, **Feminizm Hayırseverlik ve Vatanseverlik: Osmanlı İmparatorluğunda Kadınların Örgütlü Yaşamı**, çev. Murat Kemaloğlu, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2023.

New York Herald gazetesini muhabirinin Trablusgarb'dan bildirdiği habere de yer verilmiş ve “Trablusgarb'daki Türkler 300 kişi olmalarına rağmen İtalyanlara karşı arslanlar gibi müdafaa ediyorlarmış” yorumu aktarılmıştır. İtalyan donanması ve askerinin ateşi yüzünden Osmanlı askerlerinin geriye çekilmek zorunda kaldıkları belirtilmiş, ancak burada da sayısal ve teknolojik dezavantaj vurgulanarak “arslanlık” gibi cesaret verici söylemler ne çıkartılmıştır.⁶⁰⁹

İttihatçı basında İtalyan karşıtı tutum, İtalya'nın askeri hareketinin sertleşmesi ile beraber dönem dönem yükselişler göstermiştir. On iki Ada'nın işgali de bu dönemlerden biridir. Bu sırada da İtalyanların işgal sırasında yaptıkları ile ilgili haberler aktarılırken işgal gerekçelerinden biri olarak gösterilen “medeniyet misyonuna” vurgu yapılmış, Rodos'ta muhbirlerce ihbar edilen Müslümanların ellerinin ve ayaklarının zincirlenerek zindana atılmış olması örnek gösterilerek, İtalyanların medeniyetten uzaklığına işaret edilmiştir.⁶¹⁰ İtalya'nın Çanakale Boğazı'na ve On iki Ada'ya saldırmasının ardından Osmanlı hükümetinin “italyanları tard” kararı alması italyan kamuoyunda tepkiyle karşılanmış ve “barbarlık” olarak nitelendirilmiştir.⁶¹¹ Hüseyin Cahit İstanbul'da doğup büyüyen İtalyanların “tard”ına verilen tepkilere cevap verirken onların kapitülasyonlardan faydalanması ve konsolosların himayesinde olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.⁶¹²

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde ikamet eden İtalyan vatandaşlarının Osmanlı'dan tard edilmesiyle İttihatçı basında büyük sevinç yaşanmıştır. *Hakikat* gazetesinin İzmir muhabiri tarafından gazeteye gönderilen mektup İtalyanlar'ın sınırdışı edilmesinin bölge halkı tarafından nasıl karşılandığına dair iyi bir örnek teşkil etmektedir. İzmir muhabirine göre İzmir muhitinde söylenti olarak dolaşan iki mesele

⁶⁰⁹ “Bizim Askerlerimize ‘Cesur Arslanlar’ Diyorlar”, **Tanin**, Sayı:1117, 12 Teşrinievvel 1911, s.1.

⁶¹⁰ “İtalyanların Medeniyeti!!”, **Tanin**, Sayı: 1352, 5 Haziran 1912, s.2.

⁶¹¹ “Bâb-ı Âli İtalyanları niçin tard ediyor?”, **Tanin**, Sayı: 1345, 29 Mayıs 1912, s.2.

⁶¹² Hüseyin Cahit, “İtalyanların Tardı”, **Tanin**, Sayı:1115, 10 Teşrinievvel 1911, s.1.

bulunmaktadır: Bunlardan biri İtalyanlar'ın tardı iken diğeri Rodos işgalinde gayr-i Müslim vatandaşların gösterdiği tepkidir. Muhabire göre bütün kahvehanelerde hususi konuşmalarda bu iki mesele ön plandadır. İzmir halkı uzun zamandır kovulduklarını sabırsızlıkla seyretmek istedikleri İtalyanlar'ın sınır dışı edilmesini zevkle seyretmiş, İzmir rıhtımı binlerce kişinin seyir mekanı olmuştur:

Büyük bir neşe ile gündüzü işgal eden bu temaşalar geceleri başlıca bir sermaye-i bahs ü makal teşk ediyor. Artık ne türlüşünü isterseniz: Ağlayanından tutunuz da düşünenleri, yine pis pis düşünürken can yanmasından bıyıklarını koparırcasına eliyle ağzına götürenleri, ağlayan ve Osmanlı olduğu için İzmir'de kalan nişanlısına “Sabr et yakında İtalya İzmir'e gelecek” diye gönül tesellisi verenleri herkes anlata anlata bitiremiyor. Millet bu ahenkli musahabelere “Ah! Yanılıp da bir de İzmir'e gelmek lütfunda bulunsalar, İtalyanlar'ı elbette lütuflarından (!) dolayı memnun ederdik!” sözlerini ilaveden geri durmuyor. Şimdiye kadar İzmir'de İtalyanlar için Alman konsoloshanesi tarafından sekiz binden fazla pasaport verilmiş ve bundan bin beşyüzü muhtelif vapurlarla İzmir'den defolup gitmişlerdir.⁶¹³

2.3.2. İsyancılar'da Osmanlı Vatanı: Yemen İsyanı Örneği

Eskişehir'de yayınlanmakta olup siyası açıdan İttihad ve Terakki çizgisinde yayın yapan *Hakikat* gazetesi 7 Şubat 1911 tarihli ilk sayısında Takiyüddin Bey tarafından yazılan ve Yemen'de vuku bulan İmam Yayha ve İmam İdrisi isyanını konu alan *Kan Tulumu* başlıklı bir yazı yayınlamıştır.⁶¹⁴ Gazetenin Eskişehir'de yayınlandığı dolayısıyla yerel (mahalli) bir gazete olduğu akıld tutulursa, Eskişehir'e binlerce km mesafede bulunan bir bölgede yaşanan isyan ile ilgili daha ilk sayısından başlayarak isyanın sonuna kadar haber/yazı yayınlanması bugünden bakılınca ne anlama gelmektedir? Binlerce km uzakta yaşanan olaylar Eskişehir'de yayınlanmakta olan yerel bir gazeteyi neden ilgilendirmektedir?

⁶¹³ A(yın). N, “Mektuplar: İzmir Muhitinde Hususi muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 208, 11 Mayıs 1328, 24 Mayıs 1912, s.2.

⁶¹⁴ Takiyüddin, “Kan Tulumu”, **Hakikat**, Sayı: 1, 7 Şubat 1911, s.1-2.

Bu sorunun cevabı Genç Osmanlılar, özellikle de Namık Kemal'in tohumlarını atmış olduğu vatan kavramının sonraki kuşakların zihinlerinde yeşermiş olmasıdır: Binlerde km ötede bulunan bir toprak parçasında vuku bulan olaylar için Eskişehir bölgesinde bulunan İttihatçı gazeteciler ağıt yakmakta, endişe etmekte ve önerilerde bulunmaktadır. Bernard Lewis, *patrie* (vatan) kelimesinin köklerinin Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu dönemine kadar gittiğini öne sürmekte, “en yüce kimliğin ve sadakatin karşılığı olarak memleket anlayışı”nın, Roma İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra bile Avrupa’nın siyaset kültüründe güçlü kaldığını, batı anlayışının aksine Arapça’da, Türkçe’de ve Farsça’da ise vatan/watan kelimesinin siyasi bir anlam içermemiş ya da bir toprağa olan sadakati işaret etmemiş olduğunu belirtmektedir. Lewis’e göre bu dillerde vatan sadece “bir kişinin benimseyerek ya da geçici olarak yaşadığı yer” anlamına gelmektedir ve “İngilizce home kelimesinden daha fazla siyasi bir öneme sahip olmamıştır.”⁶¹⁵

Lewis’in “bir kişinin benimseyerek ya da geçici olarak yaşadığı yer” ve “İngilizce home kelimesinden daha fazla siyasi bir öneme sahip olmamıştır” dediği vatan kavramının Namık Kemal gibi Genç Osmanlı aydınlarının etkisiyle dönüşümü muazzam olup, 1908 devrimi sonrası İttihatçı bürokrat, asker ve sivil aydınlar arasındaki söylemleride bu dönüşümün izlerine rastlanılmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin San’a Birinci Kulübü tarafından yazılarak dağıtılan broşürlerde yazılanlar bu bakımdan iyi bir örnek teşkil etmektedir. Miftah-ı Hakikat (Gerçeğin Anahtarı) adlı bir broşürde yer alan ve oldukça manidar olan bir kesitte “Yemen Arap Yarımadası’nda siyasal konumu dolayısıyla çok önemli bir bölgedir. Vatanımızın geneli bakımından her parçası belki bir zerresi bizim için çok değerlidir” denilmiştir.⁶¹⁶ Bu bildiride kullanılan

⁶¹⁵ Bernard Lewis, “Watan”, **Journal of Contemporary History**, 26, no. 3/4 (Eylül1991), s. 523; Bernard Lewis, “The Impact of the French Revolution on Turkey”, **Journal of World History**, 1 (Temmuz 1953), s. 107.

⁶¹⁶ Esat K. Ertur, **Tamu Yelleri: Emekli Yargıç Hüseyin Kamil Ertur'un Anıları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 88- 89

“vatanın geneli bakımından her parçası, belki bir zerresi bizim için çok önemlidir” ifadesi 6 Nisan 1911 tarihli *Kalem*’de Scarselli’ye ait *Dahiliye’nin dahili* başlıklı bir karikatür’de, Halil Bey’in, karnını örten deriyi kendi elleriyle sıyrıp, iç organlarını gözler önüne sermiş olarak yansıtıldığı karikatürle de son derece uyumludur.

Söz konusu karikatürde Halil Bey’in Organları numaralanmış ve isimlendirilmiştir. Bağırsaklarda Suriye, karaciğerde Yemen, akciğerde Bağdat, kalpte ise Arnavutluk yazmaktadır.⁶¹⁷ Yayınlanan bu karikatür aslında ittihatçı basında Osmanlı vatanının bütünlüğünü tehdit eden isyanlara bakışı mükemmel şekilde yansıtmaktadır: İttihatçı basına göre Osmanlı İmparatorluğu’nun her bir noktası Osmanlı bedeninin organlarını oluşturmakta olup, bir organın yokluğunun ya da sağlıklı çalışmamasının bedene yaratacağı etki neyse bu isyanların varlığının ve başarıya ulaşıp Osmanlı bedeninden bir parça koparmasının Osmanlı bedeninde ve Osmanlı beden bütünlüğünde yarattığı/yaratacağı etki de o olacaktır.

Karikatürde Osmanlı bedeninin Karaciğeri olarak çizilen Yemen böylece Osmanlı bedeninin “vazgeçilmez” bir organını-parçasını temsil etmiş olmaktadır: Osmanlı beden bütünlüğünün sıhhatli şekilde varlığı ancak Yemen’in (karaciğer) huzuru (sıhhati) ile mümkündür. Rusya’dan göçerek Osmanlı İmparatorluğu’na gelen Yusuf Akçura’nın Türkçülüğü ile İTC’nin Osmanlıcılığı arasındaki fark merkeze uzak vilayetlerdeki isyanlarda oldukça görünür olmaktadır. Yusuf Akçura gibi Türkçüler Osmanlı bedeniyle uyum sağlayamayan, ağırlıklı nüfusunu Türk olmayan vatandaşların oluşturduğu bölgeleri Osmanlı bedeninin bir organı (vazgeçilmez parçası) olarak görmeyerek açıkça dillendirmese de gözden çıkarmaya hazırdı⁶¹⁸, İTC Osmanlıcılığı merkeze binlerce km uzaklıkta olan ve İmparatorluğa sadece “pamuk ipliği ile bağlı” olarak görülen bir bölge için gözünü kırpmadan binlerce askerini feda etmeye hazırdır.

⁶¹⁷ Scarselli, “Dahiliye’nin Dahili”, *Kalem*, Sayı: 120, 6 Nisan 1911, s.1

⁶¹⁸ Bu konuda bkz. Mehmet Kaan Çalen, *Tarih ve Kimlik: Türklük- Müslümanlık – Osmanlılık*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Paki vatanın her zerre toprağını genel Osmanlı vatanının bir organı olarak gören İttihatçı basın Yemen isyanını nasıl yansıtmış ve olayları nasıl yorumlamıştır?

Bu konuda *Hakikat* gazetesinde 7 Şubat 1911’de Takiyüddin Bey tarafından yazılan *Kan Tulumu* yazısı ile isyan henüz tüm şiddeti ile vuku bulmamış olmasına rağmen isyan çıkacağına dair bazı emarelerin görüldüğü günlerde Hüseyin Cahit tarafından kaleme alınan yazı arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Her iki yazar da İmam Yahya ve İmam İdrisi gibi kişilerin bölgenin merkeze uzaklığını, kabileciliği, zeydi mezhebinin yaygınlığını dolayısıyla bölgenin bazı temel özelliklerini kendi lehlerine kullanarak kendilerini bölgenin “Padişahı” gibi en üst otorite olarak kabul ettirmeye çalışmasının sorumluluğunu devr-i sabık ya da bir başka ifade ile eski rejime yükleyerek yazılarına giriş yapmışlardır.

Her iki yazar için de Yemen deyince akla henüz yirmisine varmadan Yemen’de savaşılarak şehit olan binlerce vatan evladı, evlatlarını kaybeden annelerin evlatları için döktüğü ağıtlar ve kan ile yoğrulmuş bir toprak parçası gelmektedir. Bu telafisi olmayan acıların müsebbibi eski rejimin temsilcileri olan valisinden en küçük memuruna kadar Yemen’de görev almış kişilerdir. Eski rejimin kendi suretinden yarattığı bu vali ve bürokrat-memur takımı merkeze uzak vilayetlerin önde gelen şeyh, eşraf, toprak ağaları-kabile liderleri gibi hükümet ile tebaa arasında doğrudan ilişkinin kurulmasına engel olan ve adeta kendi bölgelerini “devlet içinde devlet” gibi yöneten güçleri fazlasıyla serbest bırakarak bölgede devletin tebaaya tanıtılması ve bölge insanının birer Osmanlı vatandaşına dönüşmesine engel olmuştur:

Kendisi rençber. Okuyup yazmasını bilmez. Mahallemizde Arapça bilen birisi ve yirmi sene evvel tanıdığım bu adam Arapçayı Yemen’de öğrendiğini söylerdi. Hatırimda kaldığına göre Yemen’de on iki sene askerlik etmiş olan bu adamdan ta o zamanlar işittim ki Yemenliler Osmanlı hükümetine karşı pek eski vakitlerden beri isyan halin bulunuyorlardı. Fitilli tüfek, cenbiyeden maada hiçbir silahı atmayan Yemen ahalisini satvetli bir huhümete karşı canı pahasına isyan meydanına

esbabı çocuk olduğum için bittabi o zamanlar sormaz ve soylerlerse de muhakeme demezdim. Sonraları bizzat yemende iş başında bulunan ve yaptıkları işlere nedamet eden birçok kimselerden işittiğime göre bu isyanlara Osmanlı memurlarının vergilerin salyanelerfin tahsili hususunda göstermiş oldukları münasebetsizliğin kayıtsızlığın neden olduğunu anladım.⁶¹⁹

Yazar meşrutiyetin ilanından çok önce de Yemen bölgesinde İmam Yahya gibi bölgenin önde gelen Zeydi İmamları tarafından çıkarılan isyanlar olduğunu ve bölgenin adeta bir bitmeyen isyanlar bölgesine dönüştüğünü söylemekte ama ilginç şekilde sorumluluğu ne İmam Yahya, ne de diğer isyancılara atmaktadır. Sorun Osmanlı memurlarının vergilerin tahsili hususunda göstermiş oldukları münasebetsizlik ve kayıtsızlıktadır. Yazar başlağıçta isyanların neredeyse “meşru” bir halk hareketi olduğunu söyleyerek başladığı satırlarına şaşırtıcı şekilde isyancı ahalinin isyanını meşru kılacak sözlerle devam etmiştir. Takiyüddin’e göre kıtanın ahalisini isyana sevk eden, binlerce dindaşın kanlarının dökülmesine asıl sebep hükümetin idaresizliği ise de ikinci derecede olmak üzere hariçten birtakım fesat parmakların bazı meşayihı iğfal etmesidir.⁶²⁰

Bir bölgede hükümetin tanınmasını sağlayan en temel unsurun maarif ve ulum olduğu ve Yemen’de Osmanlı egemenliğinin ilk gününden itibaren bu iki unsurun bölgeye götürülemediğini savunan yazar, medeniyetin, maarifin, kanunun olmadığı bir bölgede hükümetin otoritesini kurmasının zorluğunu hatta imkansızlığını vurgulamıştır. Takiyüddin’e göre Yemen ve Asir kıtalarının Osmanlı hükümetine olan merbutiyeti “bir pamuk ipliğinden” ibarettir.⁶²¹

Birkaç paragraf önce isyanın suçunu hükümete yükleyen yazar isyan sonrası bölgeye bir ülkeyi fethetmeye giden kumandan edasıyla gönderilen Ahmet İzzet Paşa ve

⁶¹⁹ Takiyüddin, “Kan Tulumu”, **Hakikat**, sayı 1, 7 Şubat 1911, s.1-2.

⁶²⁰ Takiyüddin, “Kan Tulumu”, **Hakikat**, Sayı: 1, 7 Şubat 1911, s.1-2.

⁶²¹ Takiyüddin, “Kan Tulumu”, **Hakikat**, Sayı: 1, 7 Şubat 1911, s.1-2.

maiyetinin meşrutiyete yakışır seçkin kişilerden oluştuğunu söyleyerek Çakmak ve Özcan'ın Osmanlı bürokratlarının eşkıyalıkla mücadele için geliştirdikleri politika için kullanmış olduğu “şekavet hareketlerine yol açan sosyal düzensizliğin kaynaklarına eğilmek yerine, devlet otoritesini pekiştirmeyi amaçlama” konumuna kayacaktır.⁶²²

Bu sırada *Tanin* gazetesinde de uzun bir yazı yayınlanarak Yemen’de ne tür bir ıslahat yapılması gerektiği açıklamıştır. Yazara göre İmam Yahya Zeydiyye mezhebine mensup olup Yemen’in doğu kısmında kalan Sade’de ikamet etmektedir ve uzun süreden beri Yemen’in Osmanlı idaresinde bulunan dağlık kısmına saldırılar düzenlemekte ve hatta bu saldırılar Sana’ya kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti de buna karşılık birtakım askeri tedbirlerle İmam Yahya’nın önüne set çekmeye çalışmış, ancak Yahya tam olarak cezalandırılıp etkisiz hale getirilemediği için fırsat buldukça saldırılarına devam etmiştir. Yemen’in merkeze olan uzaklığı asker sevkini de güçleştirdiğinden yeni tedbirler düşünülmüş, Yemen’in Cibal ve Tihame kısımlarının iki kısma ayrılması ve cibal kısmının valiliğine İmam Yahya’nın tayin edilmesi gibi önerilerden, mahzurları sebebiyle vazgeçilmiştir. Bu mahzurlardan en önemlisi Şafii mezhebine mensup bazı kabilelerin bu durumdan rahatsız olacağı endişesidir.⁶²³

Tanin’in bir başka nüshasında daha sert bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda sorunların kaynağı ve çözüm önerilerinde milli hissiyat kendini belli etmektedir. Yemen isyanlarında “zulmün su-i idarenin memurinin seyyiat-ı ahvalinin ila-ahir tesiri az olmuştur” denilen yazıda Yemen’de hükümetin adeta yok hükmünde olduğu, vergi tahsil olunamadığı, kabileler üzerinde icra-yı hükümet edilemediği söylenmiştir. Son çıkan isyanın “evvelkilere makis (kıyas) olamayacak derecede müthiş” olarak tanımlandığı yazıda, isyanın vergilerin affı, mahalli bir meclisin teşkili, ve imama imtiyaz verilmesi gibi tedbirler ile Yemen’in ıslah edilemeyeceği savunulmuş, “yeni ordular sevk ve

⁶²² Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan, “Başlarken”, içinde (der.) Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan **Şekâvet, Hıyânet, İsyân: Geç Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eşkıyalık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, s.17.

⁶²³ “Yemen Ahvali”, **Tanin**, Sayı: 859, 11 Kânunusani 1911, s.1-2.

izamına hacet kalmayacağına inananlar” “hakikatten kopuk”, “hayal dünyasında yaşayanlar” olarak tanımlanarak sert müdahale çağrısı yapılmıştır:

Yemenlilerin halet-i ruhiyesi ve su-i medeniyesi meclis-i mebusan teşkili ve âna mümasil efkarı telakki etmekten pek uzaktır. Yemen’de yalnız bir hakikat vardır o da daima kuvvetli olmak lüzumundan ibarettir. Bütün Osmanlılar kâil olmalılardır ki Yemen’de zuhur eden bütün ihtilallerin ilk ve son sebebi hükümetin oradaki zaafından ibarettir. Yemenli hükümetini kuvvetli gördüğü müddetçe hükümete itaat eder ve ihtilal etmez vakti ki hükümetin kuvvet ve satvetini duçar-ı zaaf olmuş görür. İşte o zaman imamlarının şeyhlerinin davet-i isyanına icabet eder. Arap kuvvetin meftun ve mahbubu acz ve zaafın hasım ve hasinidir. Burada şüphesiz ki adalet lazımdır ancak adalet esasgîr olmak için kuvvete arz-ı ihtiyaç vardır.⁶²⁴

İsyanın sebebini başlangıçta hükümete ve memurlara yükleyerek neredeyse meşrulaştıran Takiyüddin, Ahmet İzzet Paşa askeri heyeti ile birlikte Yemen’e varır varmaz kumandayı eline alıp önce Menaha’yı daha sonra da Sana’yı geri alınca tamamen militer bir söyleme kaymıştır. *Tanin*’in “orada artık sulh ve sükûnet tamamen tesis edilmiştir. Civardaki ussat (asiler) artık her gün kafil kafil gelip teslim olmakta şenlikler icra eylemekteymişler. Artık burada evlad-ı vatan yekdiğerini kırmaktan vazgeçerek yekdiğerinin ellerini suret-i samimiyede sıkmaya başlamış herkes şâd (sevinçli) ve herkes memnun imiş. Biz de onların bu memnuniyetine iştirak eyleriz”⁶²⁵ tarzı zafer haberlerine benzer şekilde isyanının sebeplerinden çok sert bir şekilde bastırılmasına odaklanan haberler yayınlamaya başlamıştır. Artık gazetelerde sıklıkla “bi-tevfik-i Teâla Yemen vilayetinde isyandan evvelki hal ve vaziyetin tamamen iade edildiği Yemen Kuva-yı Umumiye Kumandanlığından bildirilmiştir”⁶²⁶ tarzı zafer temalı haberler yayılırken, kendisini iyice şiddet döngüsüne kaptıran Takiyüddin’e göre

⁶²⁴ Ahmed Şerif, “Yemen Mütalaatı”, *Tanin*, Sayı: 958, 3 Mayıs 1911, s.1.

⁶²⁵ *Tanin*, Sayı: 955, 30 Nisan 1911.

⁶²⁶ *Tanin*, Sayı: 961, 6 Mayıs 1911.

“askerinin en güzidesini, zabitlerinin en muallemleri” seçilerek Yemen’e sevke başlanmış, teçhizat da Yemen’e mahsus bir tarzda ikmal edilmiştir.⁶²⁷

Takiyüddin göre ayrıca daha önce vuku bulan Yemen’deki isyanlarda, Osmanlı askerlerinin kanlarının heder olmasının sebebi isyancıların becerisi değil, askeri teçhizatın eksikliğidir. Ancak şu anda isyanı bastırmak için bölgeye giden askerlerin teçhizatı tam olup “bugün hal öyle değildir.” Muntazam son sistem harb aletleriyle donanmış Osmanlı askerinin karşısında değil Seyyid İdris ve İmam Yahya bütün Yemen kıtası müttefikten isyan etseler gene tahammül edemeyecekler ve pek yakın bir zamanda bu kahredici kuvvetin önünde boyunlarını eğeceklerdir. Şaşırtıcı olan şey yazarın isyanı meşru kılan söylemlerinden sonra isyan edenlerin şiddetli şekilde ezilmesini savunması gibi birbiriyle çelişkili tutumu aynı anda takınmış olmasıdır.

Bu gel gitli tavrın ve çelişkili söylemlerin nedenini Vincent Wilhite’in isyanı bastırmak için şiddet uygulama çözümü ile müzakere yapma arasında gidip gelen iki farklı Osmanlıcılık vizyonunun birarada bulunduğu dair düşüncelerinde bulmak mümkündür. Wilhite’a göre ayrıca 1904-5 isyanı sırasında yürütülen Osmanlı askeri operasyonlarında nihai hedef, siyasi bir kurum olarak imametın yok edilmesi ve Osmanlı yaylalarının geri alınmasıyken, şimdi amaç, güçlü bir konumdan müzakere edebilmek için Osmanlı’nın prestijini yeniden tesis etmektir. Başka bir deyişle, imamın isyanının bastırılması artık kelimenin gerçek anlamıyla topyekûn bir savaş olmayıp, siyasi rakiplerle müzakere sürecinde caydırıcılığı gösterip avantaj elde etmeye yönelik sınırlı bir savaştır.⁶²⁸

Aynı yazar birkaç sayı sonra yayınladığı *Gizli Parmaklar* başlıklı yazısında bir kez daha İmam Yahya ve İmam İdris isyanının nedenlerini sorgulamaya çalışmış,

⁶²⁷ M. Takiyüddin, “Gizli Parmaklar”, sayı 6, **Hakikat**, 12 Şubat 1911, s.1-2.

⁶²⁸ Vincent Wilhite, **Guerrilla War, Counterinsurgency, and State Formation in Ottoman Yemen: 1872–1911**, Boston, Massachusetts: Brill, 2024, s.269.

isyanların sebepleri hakkındaki farklı yaklaşımlara değinerek bazılarının isyanın sebebi olarak Abdülhamid'in adamlarının Avrupa'da, Mısır'da ve daha birçok ülkede teşkil ettikleri cemiyetleri, bazılarının da hükümetin meşrutiyetten sonra Yemen ahalisine karşı kayıtsız davranmasını öne sürdüklerini ifade etmiştir. Ayrıca yazara göre Seyyid İdris ve İmam Yahya'nın hükümetin devrimle yenilenmesinden istifade ederek yeni yeni hükümetler teşkiliyle müstakil birer hükümet tahtına oturmak hususunda öteden beri niyet ettikleri kuruntu ve ihtirasları da yazara göre neden olarak düşünülebilir.⁶²⁹

Yazara göre diğer bir olasılık ise İsyanda İngilizler'in kışkırtıcı rolüdür. Yazar isyanın nedenleri arasında hangi nedenin daha olası olduğunu seçmekte zorlanmış: “bu bir sürü laf arasında hangisini seçip çıkaralım da işte Yemen isyanının mucidi, müessisi bu adamlardır şu hallerdir diye ortaya ativerelim”⁶³⁰ diyerek işin içinden çıkılamaz bir hal aldığını söylemiştir. Takiyüddin Bey yaşadığını açıkça kabul ettiği isyanın olası nedenleri arasındaki kafa karışıklığını İngiliz etkisini öne çıkararak sonlandırmıştır: “Yemen meselesinde İngiliz parmaklarının oynamadığına itikad etmekte tereddüd eylemek zannedersem güneşin vücudunu, zıyasını inkar etmek kadar gülünç” olacaktır.⁶³¹

Şimdi insaf edelim! Yukarıda dediğimiz gibi Meşrutiyet'in ilanından sonra zuhur eden bazı hadiseleri hatırlayalım. Bu kadar vasi, bir memlekette muhtelif anasırdan mürekkep koca Osmanlı mülkünü idare etmek kolay bir şey midir? Kürdistan ihtilalleri, Arnavutluk hadiseleri, Havran hücumları, Dürzü isyanları, Kerek katliamları ufak şeylerden midir? Bunları bastıran hep bu hükümet değil midir? Dört beş tane devletin aç kurt gibi hükümete ağızlarını açıp hücum etmek azminde bulundukları bir sırada oralardaki icraatını, Yemen meselesine takdim etmek zaruretinde değil midir? Bir taraftan Osmanlı unsurunun en cesur ve şeci ve aynı zamanda arz ettiğim veçhile birçok devletlerle hem-hudud olmak hasebiyle mevkiinin pek ziyade nezaketi olan Arnavutluk meselesi, devlet için bir hayat, memat meselesi idi. İşte izah ettiğim esbabdan dolayıdır ki hükümetin idaresizliği

⁶²⁹ M. Takiyüddin, “Gizli Parmaklar”, **Hakikat**, Sayı: 6, 12 Şubat 1911, s.1-2.

⁶³⁰ M. Takiyüddin, “Gizli Parmaklar”, **Hakikat**, Sayı: 6, 12 Şubat 1911, s.1-2.

⁶³¹ M. Takiyüddin, “Gizli Parmaklar 2”, **Hakikat**, Sayı: 7, 19 Şubat 1911, s.1-2.

Yemen meselesini icada sebep olduğu hususundaki mütalaalar isabetten aridir. Seyyid İdris ve imam Yahya'nın pek kadim olan kuruntularının İngiltere'nin yardımıyla zuhur ettiğine yukarıda arz ettiğim delail ile sabit olan ve artık gizlisi kapaklısı kalmayan şu meseleyi öteye beriye hami etmek, nezaket icra etmek sırası geçmiştir.Yemen isyanının müessiri, mucidi hep İngiltere'dir diyelim de hiç olmazsa kalbimiz bari rahat olsun. Göz hasmını tanısın.⁶³²

Takiyüddin Bey böylece isyanı bölgede devleti temsil eden memurların Yemen halkının nefretini üzerine çekmesi, rüşvet alarak halkı soyması gibi nedenlere bağlayarak şaşırtıcı şekilde isyanı meşru gösterecek bir söylem geliştirerek başladığı üç serilik yazısında kendisine yönelik olası eleştirileri hükümeti tamamen aklayarak ve suçu “İngilizler’e atarak” savuşturmuştur. Takiyüddin Bey’in suçu meşrutiyet hükümetinin üzerinden temzilemesi konusunda destek gördüğü kişilerden biri de *Tanin* yazarı Babanzade İsmail Hakkı olmuştur.

Le Temps gazetesinin Yemen vukuatından bahsederken bu vukuatın Genç Türklerin takip etmekte oldukları şiddet politikasından kaynaklandığına dair iddiasına yanıt veren Hakkı, hükümetin Yemen bölgesini “rıfk (yumuşak) ve mülayemetle idare etmiş” olduğunu olaya tarafsız bakan herkesin kabul edeceğini savunmuştur. Hakkı’ya göre vergilerin bir çoğu affolunmuş, bölgenin yapısına uygun ahkam-ı kanuniye vaz ve tatbik eylenmiş, memleketi inek sağar gibi sağan memurların görevine son verilerek işini hakkıyla yapan memurlar tayin edilmiştir. Ayrıca Seyyid İdris’in bir önceki isyanı üzerine büyük fedakarlıklarla sevk olunan ordu “mahza sefk-i dima’ya sebebiyet vermemek için” Seyyid’in taahhüdatını devam-ı sulh için sened addederek iyi niyetini ortaya koymuştur. Tüm bunlar hükümetin şiddet değil bilakis “hiffet politikasını” takip etmiş olduğunun göstermektedir.⁶³³

⁶³² ibid, s.1-2.

⁶³³ Babanzade İsmail Hakkı, “Yemen ve Efkar-ı Umümiye-i Hariciye”, **Tanin**, Sayı: 872, 2 Haziran 1911, s.1.

Babanzade ayrıca Yemen isyanını birçok yabancı gazetenin Osmanlı İmparatorluğu'nun zaafına ve memleketin büyük bir felaket girdabı kenarında bulunduğuna dair delil kabul ederek başka isyanlar da vuku bulursa bunu Osmanlı'nın "izmihlal borusunu çalmak zamanı gelmiş olacaklarını" algılayacaklarını belirttikten sonra İmparatorluğun bir sene zarfında teskinine mecbur olduğu üç önemli isyanı bastırmış olmasını örnek göstererek bu durumun "devletin zaafını değil zinde olduğunun" göstergesi olduğunu savunmuştur:

(...) Bu kadar az zamanda böyle en mühim isyanları teskin edecek kadar kuvveti, hüsn-i niyeti şevk ve hevesi vücudunda hissedilen bir devlet kuvvetsiz olmak şöyle dursun daha bütün kuvvetini bile inkişaf ettirecek vesileler bulamamış demektir.. Gavail-i dahiliye ihdası suretiyle istiklal ve mevcudiyet-i devleti tehlikeye ilka' etmek isteyenlerin hakkından Devlet herhalde gelir. En karanlık edvar-ı zaafında bile birçok ihtilalleri birden bastırmaya muvaffak olmuş olan bu Devlet, şimdi Meşrutiyet ve hürriyetin verdiği şevk esnasında vazife-i te'dibiyesini icrada izhar-ı acz edemeyecektir. Mihnet büyüdükçe azım büyüyecektir. Fransa İnkılab-ı Kebiri'nden alacağımız en mühim derslerden biri de işte böyle dahili felaketlere hıpvıra göğüs germek olacaktır.⁶³⁴

Yemen'de vuku bulan İmam'ın isyan haberi üzerine hükümet isyanı bastırmak için Talat Bey'e sunulan öneriler doğrultusunda, Abdullah Paşa'nın yerine Yemen Kuvva-yı Umumiye Kumandanlığı'na Erkân-ı Harbiye Reisliği görevi de devam etmek şartıyla, Yemen ahvaline vakıf bulunan Ferik Ahmet İzzet Paşa'nın tayin edilmesine karar vermiştir.⁶³⁵ İzzet Paşa'nın Yemen'e gönderilmesinde vilayeti yakından tanıyan bir isim olmasının etkili olduğu inkâr edilemezse de tek sebep bu değildir. Bunun haricinde o sıralarda İstanbul'daki siyasi ve askeri elitler arasında süren fikir uyuşmazlıklarının da Paşa'nın Yemen'e gönderilişinde etkisi olduğu söylentileri yayılmıştır. Nitekim İzzet Paşa'nın kendisinin dahi Yemen'de bulunduğu sırada İsmet

⁶³⁴ Babanzade İsmail Hakkı, "Yemen ve Efkar-ı Umümiye-i Hariciye", **Tanin**, Sayı: 872, 2 Haziran 1911, s.1.

⁶³⁵ "Kumandan", **Tanin**, sayı:887, 14 Şubat 1911, s. 1

Bey ile yaptığı konuşmalarda; bulunduğu şartlar içinde İstanbul'da istediği gibi çalışmadığından, hiç olmazsa Osmanlı vatanını müzmin Yemen derdinden kurtarmaya muvaffak olmayı tercih ettiğini söylemiş olması da bu iddiaları haklı çıkarmaktadır.⁶³⁶ Neticede görevine râzı olan ve Yemen Hareket Ordusu Kumandanlığı'na getirilen Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İzzet Paşa 14 Şubat 1911'de Bâb-ı Âli'ye gelerek Meclis-i Vükela'nın Yemen meselesi hakkında cereyan eden müzakerelerinde hazır bulunmuş, toplantıda alınan ortak karar gereğince, İzzet Paşa'nın Cumartesi günü Yemen'e hareket etmesi planlanmıştır.⁶³⁷

Meclis-i Vükela'da kararlaştırıldığı şekilde 18 Şubat 1911 Cumartesi günü saat 11.00'da Hamidiye Kruvazörü ile Yemen'e hareket edecek olan İzzet Paşa'nın emrine nizamiye ve redif olarak 40 tabur piyade, 10 dağ bataryası, 1 hafif obüs bataryası, 10 bölük makineli tüfek ile karargah heyeti de verilmiş, dolayısıyla Paşa, son derece geniş yetkilerle donatılmıştır. İzzet Paşa'nın refakatindeki karargah heyeti içinde; Erkân-ı Harbiye ümera ve zabitanından Miralay Ahmed Hamdi, Miralay Avni, Binbaşı Asım, Binbaşı Ali Fuad (Erden), Kolağası Kadri, İsmet (İnönü), Alaeddin, Yüzbaşı Salih (Omurtak), Saffet (Arıkan), Kruvazör Komutanı Kolağası Rauf (Orbay), Nazım Bey ile Mümtaz Kolağası olup Erkân-ı Harbiye hizmetine tayin edilen Aziz Bey, Yüzbaşı Bekir, Mülazım Reşid ve Fuad Efendiler gibi seçkin isimler hazır bulunmuştur.

Mevcut heyette yer alan bu isimler ileride tespit edilecek vazifelerine göre gruplara ayrılarak Asir ve Yemen'in bazı noktalarına memur edilecektir. Ayrıca heyetin hesaplarına göre 15 güne kadar Yemen'de askeri harekata başlanacak ve bir ay sonra da Sana'nın kuşatması kaldırılacaktır.⁶³⁸ Hamidiye Kruvazörü'nde yer alan tüm kişiler

⁶³⁶ Nurer Uğurlu, **Yemen; Savaşanlar Anlatıyor**, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007, s. 72

⁶³⁷ "Yemen Ahvalı", "Osmanlı Kabinesi", "Halil Bey'in Beyanatı", **Tanin**, sayı:888, 15 Şubat 1911, s. 1-3.

⁶³⁸ **Tanin**, 18 Şubat 1911, Sayı:891, s. 2 ; Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları, 1997, s. 38.

İttihatçı basında istisnasız olarak seçkin ve vatana hizmetleri görülen isimler olarak tanımlanmıştır.

Ahmet İzzat Paşa'nın kfilesinin Yemen'e gönderilmesi haberleri İttihatçı basına "yeni bir ülke fethetmeye giden bir komutan ve ordusu" şeklinde yansıtılmıştır. Arapların ağırlı olduğu bir bölgeye bir isyanı bastırmak için bile olsa bir çeşit "fetih kibri" ile gidiliyormuş algısının yaratılması birçok Arap Osmanlı vatandaşını rahatsız etmiştir. Operasyon öncesinde Osmanlı parlamentosunda Yemen hakkında yapılan görüşmelerde Arap mebusların rahatsızlıkları açıkça ortaya çıkmıştır. Örneğin Hama Mebusu Abdülhamit Zöhravi Efendi eleştirel bir tarzda söze başlamış, bir Osmanlı askerinin Osmanlı toprağı üzerinde yani kendi vatanında şehit düşmesine bir anlam veremediğini söylemiştir. "İnsan kanını ne vakit döker?" sorusunu soran Zöhravi Efendi'nin cevabı "düşmana karşı savaşıırken" olmuş ve ve bir soru daha osormuştur: "Peki Yemenliler düşman mı?

Bunu bilelim. Yemenliler düşman değilseler, şimdiye kadar milyonlarca Osmanlı nüfusunu niçin itlaf ettik ve hala ediyoruz. Eski idare-i mel'üne Osmanlıların canlarına, kanlarına ehemmiyet vermezdi. Osmanlı nüfusu yüz milyondan ziyade çıkar iken şimdi 30 milyon yok, 25 milyon nüfus ancak var ve nüfusun tenakısı idare-i mel'uneyi, idare-i sabıkalar tesiri dolayısıyla oluyor. Ey Osmanlılar, Osmanlılığı düşününüz, Osmanlıların kanı bedava dökülüyor. Siz Yemen'de düşman karşısında değilsiniz, tabidir ki Yemen idaresini, Yemen meselesini halledeceksiniz. Ne suretle halledeceksiniz? Bir Dahiliye nazırı, Dahiliye'nin ne olduğunu bilecek. Acaba Dahiliye Nazırımız dahiliyemizin coğrafyasını ve dahiliyemizin ahval-i ruhiyyesini bilir mi?⁶³⁹

Osmanlı ordusunun kendi sınırları içinde bulunan bir bölge olan Yemen'e isyan bile olsa yabancı bir toprağı fetheder gibi sefer düzenlenmesi ve bu seferin İttihatçı basındaki anlatısı Arap vatandaşları rahatsız etmiş, bu nedenle İttihatçı basında bir süre sonra iki farklı söylem ortaya çıkmıştır. Bir yandan iktidarın membaı olarak görülen

⁶³⁹ MMZC, 12 Şubat 1910, C.2, İctima: 2, Devre: 1, s. 276.

devletin şiddeti övülmüş, bir yandan da devletin yaramazlık yapan çocuğuna kötek atıp sonra bağrına basması örneği üzerinden Osmanlı İmparatorluğu ile isyancılar arasındaki ilişki “aile içi bir mesele” olarak tanımlanmıştır. İmam Yahya ve İmam İdris’in kışkırtma ve liderliğinde çıkan isyanların şiddetle bastırılması kısmı bir babanın çocuğuna vurduğu “kötek atma” kısmını oluştururken, isyan başarılı şekilde bastırıldıktan sonraki aşama babanın çocuğunu şefkatli kucağına alıp bağrına basması anlamına gelen “ıslahat aşaması” olacaktır.

İttihatçı basındaki Yemen isyanına yönelik bu farklı yaklaşım ve çelişkili konumlanmalar aslında dönemin olağanüstü çelişkili ruh halinin ve yönetimdeki iki farklı Osmanlıcılık vizyonunun bir yansımasıdır. İttihatçı basın Osmanlı vatanına yönelik isyana tepki verirken başını Ahmed İzzet Paşa’nın çektiği ve Wilhite tarafından “ılımlı Osmanlıcılık” (moderate Ottomanism)⁶⁴⁰ olarak tanımlanan Osmanlıcılık vizyonu ile Dahiliye Nazırı Talat’ın başını çektiği herhangi bir idari reformun tartışılabilmesi için hem İmam Yahya ve İdrisî’nin güç kullanılarak bastırılması gerektiğini savunma yanlısı daha sert bir Osmanlıcılık vizyonunun arasında kalmış, zaman zaman ılımlı osmanlıcılık zaman zamansa şiddetle çözmeden yana olan nüfuz edici sertlik yanlısı Osmanlıcılık öne çıkmıştır. İzzet Paşa, İmparatorluğun iç karışıklıklarının ancak güç ve uzlaşmanın hassas bir bileşimiyle çözülebileceğine inanıp gücü müzakere masasına dönmek için geçici bir formül olarak görürken İTC içinde başka bir grup daha sert askeri girişimlerden yana olmuştur.

Ahmet İzzet Paşa ve maiyetinin “fetih eder” gibi bir gösteriş ile gittiği Yemen’de başlangıçta zaferin kısa sürece geleceğine dair umut ve heyecan ile yazılmış haber-yorumlar ön planda olmuş,⁶⁴¹ sevkıyat-ı askeriyye mükemmel şekilde devam

⁶⁴⁰ Vincent Wilhite, 2024, s.271.

⁶⁴¹ Aslında “fetih ifadesi” ittihatçı basında açıkça kullanılmıştır. Örneğin “Yakında ihtimal ki Asir’in fethinden sonra Şehara’ya ilerlenecektir”, bkz. “Yemen Havadisi”, **Hakikat** sayı 81, 21 Haziran 1911, s.3.

etmekte olduğu, devr-i sabıkın askerine bile dayanamayan isyancıların cümlesi “mert” ve “yiğit” ayrıca “sıhhati de mükemmel” olan askere karşı koyabilmesinin mümkün olmadığı savunulmuştur. *Hakikat* gazetesine göre “Yemen, Yemen olalı böyle asker görmüş değildir.” Taburlar vürud ettikçe üçer beşer ileriye sevk edilmekte olup muvaffakiyet haberlerinin gelmesi çok yakındır.⁶⁴² Ayrıca asiler dehşetli telefât vermekte olup,⁶⁴³ Beni Şuayib Karakolu eşkiyadan kurtarılmış,⁶⁴⁴ Erkan-ı Harp Ali Fuat Bey kumandasında sevk olunan Üçüncü Alay Acez Karakolunu eşkiyadan temizlemiş, Zeranik kabilesi gibi bazı kabileler hükumete arz-ı dehalet (sığınma) teklif etmiş,⁶⁴⁵ ve Seyyid İdris’in etrafına topladığı isyancılar her yerde mağlup olmaya başlamıştır.

Hakikat gazetesine göre ayrıca Seyyid İdris Osmanlı askerlerinin silahlarından çıkan kurşunun kendi manevi kuvvetinin sonucu olarak isyancı milislerine etki etmeyeceğini söyleyerek çevresindeki isyancıları inandırmış, şeyhlerin sözüne inanarak Osmanlı askerine 200 metreye kadar yaklaştıklarında yaylım ateşine başlanması ile 400 kadarı öldürülmüştür.⁶⁴⁶ Osmanlı askerinde can kaybı yokken asiler dehşetli telefât vermektedir.⁶⁴⁷ Yalnız dokuz tabur askerle Hudeyde’den itibaren her geçtiği yeri “şimşek gibi yakarak” Sana’ya ulaşan olan Osmanlı askerleri, gayet “hain” ve “hilekar” 60 bin asinin muntazam silahlarından başka zehirli kuyuları karşısında bulundukları halde hiç ehemmiyet vermeyerek “kuvve-i maneviyelerini bozmayarak azm ü metanetlerini ihlal etmeyerek” dünyanın hiçbir yerinde görülmeyecek bir surette başarı göstermiştir.

⁶⁴² “Yemen’de Askerlerimiz Ne Halde?”, *Hakikat*, Sayı: 31, 16 Mart 1911, s.2.

⁶⁴³ “Yemen Ahvili: Yemen Muhabir-i Mahsumumuzdan”, *Hakikat*, Sayı: 49, 7 Nisan 1911, s.2.

⁶⁴⁴ “Yemen Havadisi Eskişehir Kaymakamlığından”, *Hakikat*, Sayı: 50, 10 Nisan 1911, s.2.

⁶⁴⁵ “Yemen Muhabirimizden”, *Hakikat*, Sayı: 31, 16 Mart 1911, s.2.

⁶⁴⁶ “Yemen’de Askerlerimiz Ne Halde?”, *Hakikat*, Sayı: 31, 16 Mart 1911, s.2.

⁶⁴⁷ “Yemen Ahvili: Yemen Muhabir-i Mahsumumuzdan”, *Hakikat*, Sayı: 49, 7 Nisan 1911 s.2.

İspanya hükümetinin Rif kabailiyle icra ettiği muharebeleri hatırlatan *Hakikat* gazetesi İspanyol askerinin geçmişte bölgede yaşadıklarına bakılarak Osmanlı askerlerinin kahramanlığının daha iyi anlaşılabilceğini savunmuştur. Gazete'ye göre elde edememiş, aşırı derecede asker kayıp veren İspanya ordusunun sorumluluğu hükümete kesilerek İspanyanın bütün vilayetlerinde mitingler düzenlenerek hükümet protesto edilmiştir. İspanya ordusu ile karşılaştınca Osmanlı ordusunun farko açıkça ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Osmanlı askeri karşısında bulunan Yemen asilerinin müracaat ettiği “vesait-i gayr-i meşruaya karşı bomba atmak, bomba isti'mal etmek gibi” Osmanlı mertliğini ihtilal edecek her türlü hiledan uzak durarak mertçe savaşıp, ellerindeki mavzerleri kullanmak suretiyle gayet “mert” şekilde galibiyet kazanmanın bu “şanlı orduya” özgü olduğu bir kez daha ortaya çıkmıştır.⁶⁴⁸

Hakikat gazetesinin aktardığına göre Acz karakolunu kuşatan isyancılar ile Rıza Bey kumandasındaki fırka arasında vukua gelen muharebe oldukça kanlı olmuş, isyancıların sayısı daha fazla olmasına rağmen Japon Tarih-i Harbi müelliflerinden erkan-ı harb Ali Fuad Bey'in kumanda ettiği Osmanlı askerleri harikalar yaratarak isyancılardan 200 kadarını öldürerek, Acz karakolunu terketmeye zorlamıştır. Kumandan Rıza Bey Madhak üzerine yürüdüğünde, isyancılar orada da direnememiş büyük kayıplar vererek kaçmıştır.⁶⁴⁹ Beni Matar kabilesi reislerinden Şeyh Abdurrahman rehin alınmış, 77. alaydan iki tabur ile Gilan taburunun altı saat kadar toplanla, mitralyözlerle ettiği muharebe sonucu bir isyancı bile kurtulamamıştı. Beyt-i Şaban muharebesinde isyancılar “el-Mütevekkil Nasrullah” diye feryad etmiştir.⁶⁵⁰

Gazetede Yemen'deki kabile ve isyancılardan birçoklarının “mukaddes Osmanlı sancağının” cenah-ı şevket ve azametine peyderpey iltihak etmeleriyle tamamen def ve

⁶⁴⁸ M. Takiyüddin, “Şanlı Asker”, *Hakikat*, Sayı: 51, 12 Nisan 1911, s.1.

⁶⁴⁹ “Yemen'de Neler Oluyor?”, *Hakikat*, Sayı: 61, 5 Mayıs 1911, s.1-2.

⁶⁵⁰ “Yemen'de Neler Oluyor?”, *Hakikat*, Sayı: 61, 5 Mayıs 1911, s.1-2.

tenkil edildiği bildirilmiş,⁶⁵¹ postaların muntazam surette işlediği ve her türlü asayişin yoluna girdiği iddia edilmiştir. İddiaya göre ayrıca artık Başkumandan İzzet Paşa idare-i örfiye yerine “adl ve ihsan” politikası ilan etmiş, muhaberede zarar görenlere zararları kadar para vermeye başlamış, Mehmed Ali Paşa tarafından hapsedilen isyancılar İzzet Paşa tarafından salıverilmiştir. Yakında Şehara’ya ilerlenerek, Kafda’ya, Asir’e müretteb fırka toplanmasıyla Asir’in zaptı kolay sağlacaktır. Sadık kabileler Osmanlı askerine katılmakta, muvaffakiyet muhakkak görünmektedir.⁶⁵²

Asir’deki askeri karekatın başarı ile neticelendiğini bildiren muhabir’e göre Cizan’a yakın bir mahalde isyancılar tarafından Osmanlı askerleri üzerine şiddetli ateşler edilmiş olup, isyancılar Osmanlı askerlerine “kudurmuş kelmeler, kanına susamış caniler gibi” saldırmışlardır. Bu saldırı sonucu “kahraman askerler” isyancıları yakın mesafeye kadar yaklaştırmışlar ve askerin bu sükutundan cüretleri artan isyancılar birkaç yüz metre daha yaklaştığında, asker tarafından tuzağa düşürülerek şiddetli yapılan saldırı sonucu helak olup yere serilmişlerdir. İsyancılarda ölü sayısını 300 olarak tahmin eden muhabire göre elli kadar Osmanlı askeri yaralanmış ve otuz kadar asker de şehit olmuştur.⁶⁵³

İttihatçı basın aslında halka zafer inancı aşılayan haberleri yapmaya Yemen’e doğru yola çıkan Ahmet İzzet Paşa komutasındaki heyetin Yemen’e ulaşmadan uğradığı bölgelerde halk tarafından büyük bir coşku seli ile karşılandığı haberini vererek başlamıştır. Örneğin “var olsun hamiyetliler!” sözleriyle biten haberlerden birine göre:

Yemen’e “Zahir” vapuruyla sevedilen asakir-i Osmaniye meyanında bulunan muhabir-i mahsusamızdan aldığımız malumata nazaran, vapurun “İstanköy”e uğradığında mektep çocukları ve bütün şehir halkı tarafından pek mükemmel, pek parlak surette istikbal edilmişlerdir. Ve cümle asakir şekerlemeler ve saire takdimi suretiyle izaz olunmuşlardır. “İstanköy”e

⁶⁵¹ “Gazeteler Gelseydi Neler İşitecektik?”, **Hakikat**, Sayı: 75, 7 Haziran 1911, s.2.

⁶⁵² “Yemen Havadisı”, **Hakikat**, sayı 81, 21 Haziran 1911, s.3.

⁶⁵³ “Mektuplar:YemenMuhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 94, 21 Temmuz 1911, s.2.

uğrayan her asker vapuru hakkında şu muamele-i ihtiramiye tekrar ve ifa edilmekte imiş. Var olsun hamiyetliler!⁶⁵⁴

Gazeteler her ne kadar konunun çözüldüğü haberini yayınlasalar da Yemen’de gerçekte vuku bulan olayların farklı olduğu Ahmet İzzet Paşa’nın sadarete yazdığı yazıdan anlaşılmaktadır. Paşa, Yemen’de sükûnetin tam olarak tesis edilmesi için İmam Yahya ile anlaşmanın kaçınılmaz olduğunu bildirmiş, bu nedenle kendi inisiyatifi ile İmama anlaşma teklifinde bulunmuştur. Ahmet İzzet Paşa gerekçelerini ise şu şekilde açıklamıştır: “Bendeniz bil-akis imam ile akd edilecek halisane bir i’tilâf urban tehlikesini uzun bir zaman için bertaraf etmiş olur itikat vâsıkındayım. Binaenaleyh arazi terk edilmemek şartıyla i’tilâf teşebbüsüne girdim. Bu babda müsaade-i resmiye itasına muvafakat buyrulduğu takdirde meclis-i vükelada müzakere ile istihsâl vaad ve tahriren dahi temenni ettiğim vechile. Şayed İmam şerâit-i ma’kûle dâhilinde i’tilâfa yanaşmaz ise mesuliyet kendisine terk edilerek harbe mübaşeret olunabilir.”⁶⁵⁵

Ahmet İzzet Paşa bu hamlesi ile yapılacak bir anlaşmada devletin İmam karşısında elinin daha güçlü olacağını hesapladığı anlaşılmaktadır. Eğer İmam anlaşmaya yanaşmaz ise bu sefer de Yemen’deki diğer grupların desteğini almak daha kolay olacaktır. Bu durumun farkına varan İmam Yahya görüşmeyi kabul etmiştir.⁶⁵⁶ 8 Haziran 1911 tarihinde Meclis-i Vükela’da konu tartışılmış ve İmam Yahya ile arazi verilmemek şartıyla barış görüşmesi yapılmasına izin verilmesi kararı alınmıştır.⁶⁵⁷ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 10 Haziran 1911’de Ahmet İzzet Paşa’ya yapılacak görüşmenin çerçevesini çizen şu talimatnameyi yollamıştır: “Umum sâdât ve fukahâ ve meşâyihin ma’lûmâtıyla akd edilecek i’tilâfın imam tarafından nakzı kolay olmadığı gibi şâyed imam şerâit-i ma’kule ile i’tilâfa yanaşmayacak olur ise mes’uliyet

⁶⁵⁴ “İstanköylülerin Hamiyeti”, **Hakikat**, Sayı: 16, 28 Şubat 1911, s.3.

⁶⁵⁵ BOA, A. DVN. NHM, 37-1.

⁶⁵⁶ Ali Sarı, “Yemen’de Osmanlı-İngiliz Sınır Görüşmeleri Gölgesinde Yapılan Anlaşma: Dean(Yemen) İ’tilafnâmesi Ve Osmanlı Matbuatı”, **Ortadoğu ve Göç**, 12(2). s.477.

⁶⁵⁷ BO, MV. 153-13

kendisine terk edilerek harekâta başlanılabileceğine... İmama Şehare Emiri ve Seyyidi ve İmamı ünvanı verilmek ve kendi etrafında bulunan müstevfî maaşlarla istihdamları te'min edilmek üzere şart-ı i'tilâfin bu esas dâiresinde icâb-ı hâle göre teferruâtının ta'yiniyle bil-müzâkere netâyicinin bildirilmesi".⁶⁵⁸

Ahmet İzzet Paşa'nın müzakere arayışından da anlaşılacağı gib İttihatçı basın yansıttığının aksine ortada bir zafer falan konusu değildir. Hatta İttihatçı basının coşkulu haberlerine daha yakından bakıldığında ve haberlerin arasına sıkıştırılan bilgilere bakıldığında tüm bu coşku ve zafer havasının hakim olduğu haber ve yazıların aslında bir propagandadan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Uzun süre zafer söylemleri arkasına gizlenen olumsuz bilgiler bir olay sonucu ise artık gizlenemez hale gelmiştir: Cizan Vakası.

Hemen hemen tüm ittihatçı gazetelerde yankı bulan Cizan Vakası haberini ittihatçı muhabirler nasıl aktaracağını bilememiş ve araya "isyancıların tuzak kurduğu", "askerin susuzluk nedeniyle bitab düşmüş olduğu" gibi olayın nedenlerini öne çıkararak etkisini yumuşatmaya yönelik cümleler eklenmiştir. Yayınlanan haberlere göre karaya çıkarılan asker dört kola bölünerek dört cepheden ilerlemeye başlamış, birinci kolu oluşturan Miralay Ragıp Bey komutasındaki ordu en ileride harekete başlamıştır. Diğer kollar da bu kolun hareketinden birkaç saat sonra sırayla hareket etmiştir. Birinci kol Cizan'dan altı saat ilerledikten sonra su molası için durmuş, yollarda susuzluktan baygın bir hale gelmiş olmasına rağmen askerlere orada bulunan su kaynağına kimsenin emir almadan gitmemesi söylenmiştir.

Askerin susuzluk çektiği için mezkur su kaynağından su almaya mecbur olduğunu bilen isyancılar su kaynağına yakın bir mevkiye kumdan siperler yapıp silah yığmış, susuzluktan bitab düşmüş olan askerler su almak için silahlarını omuzlarına

⁶⁵⁸ BOA, MV. 153-13

asıp, lakayt şekilde hem su içip hem de geride suya gelemeyen arkadaşlarına su getirmek üzere mataralarını doldururlarken, 800 metre tahmin edilen mesafeden üç dört bin tüfek birden asker üzerine patlamaya başlamıştır: “Biçare efrad firardan başka bir şey düşünemeyip karargaha kadar arkadaşlarından 200 şehit ile 400 kadar mecruh bırakıp firar ederler. Bundan cesaret alan ve askerin kuvvei maneviyesini mahvoldu zanneden eşkıya dehşetli kurşun yağdırmağa başlar ve evvelce askerin önünden firar eden şakilerden diğerlerine iltihak ederler.”⁶⁵⁹

Tanin gazetesi bir süredir Sana’da İmam Yahya’ya karşı kazanılan zafer haberleriyle doluyken, aniden Cizan’da yaşanan bu vaka ile büyük şok yaşamıştır. Haberde Ebha üzerine icra edilen harekât-ı askeriye’de Mekke Emiri ile teşrik-i mesaiye memur edilmiş olan Yemen eski Vali ve Kumandanı Mehmed Ali Paşa’nın, maiyyetindeki herbiri 600 mevcudlu dört tabur ile Haziran’ın üçüne doğru Cizan İskelesine çıkmış olup orada geçici süreliğine bir ordugah kurmuş olduğu, fakat burada asker için içecek su bulunmadığı için askerin çoğunun ileride asiler tarafından tutulmuş olan kuyudan su almak niyetiyle Mehmed Ali Paşa’nın müsaadesini almaksızın harekete geçtiği yazılmış, orada karşılarına on binden fazla âsiden mürekkeb bir kuvvet çıkınca kanlı bir çatışma yaşandığını bildirmiştir. *Tanin*’e göre askerin bir çoğu susuzluktan bitab düşüp yere serilmiş olduğundan geri dönmekten başka çaresi kalmamış ve taburlar Cizan’a harap halde dönmüştür. Böylece Kumandan Ragıb Bey ortadan kaybolmuş ve Osmanlı birliklerinden sayısız zayıat verilmiştir.⁶⁶⁰

Osmanlı İmparatorluğu’nun düzenli ordu birliklerinin isyancı milislerle çatışıp büyük kayıplar vermesi yabancı basında son derece abartılarak anlatılmıştı. *Reiter Ajansı* olayı “Mehmet Ali Paşa’nın kumandasındaki kuvve-i askeriye külliye münhezim olmuştur. Mehmet Ali Paşa Seyyid İdrisi’yle müzakerata girişmeye mecbur

⁶⁵⁹ “Mektuplar: Yemen Muhabirimizden: Cizan Vak’ası”, **Hakikat**, Sayı: 95, 23 Temmuz 1911, s.2.

⁶⁶⁰ “Cizan Vakası”, Sayı:1322, **Tanin**, 14 Mart 1912.

kalmıştır. İdrisi Asir emaretine intihabını talep ediyor. Miralay Rıza Bey'in kumandasında yedi tabur Sana'dan Cizan'a hareket etmiştir"⁶⁶¹ şeklinde aktarırken, *Times*'dan nakledilen bir yazıda, "Cizan'da hal vuku fenalaşmaktaydı. Mezkur şehirde bulunan İngiliz tebası hayatlarıyla servetlerinin muhafazası için Hudeyde'deki İngiltere Konsoloshanesine telgrafla müracaat etmişlerdir" denilmiştir. Yine *Times*, Cizan'dan aldığını iddia ettiği malumatlarda, Kumandan Mehmet Ali Paşa'nın idaresi altında bulunan askerin hezimete uğradığı, hatta Mekke Şerifi gibi Asir havalisi üzerinde bir dereceye kadar müstakil bir emir sıfatıyla Osmanlı Hükümeti tarafından tanınmak düşüncesiyle hareket eden İdrisi karşısında Mehmet Ali Paşa'nın bazı şartlar dahilinde mütareke imzalamaya mecbur kaldığından söz edilmiştir.⁶⁶²

Yemen'de isyanın başarılı şekilde bastırıldığı ve isyancıların perişan edildiğine dair zafer haberleri içerisine sıkıştırılan bazı olumsuzlukların aktarılandan çok daha önemli olduğunu ortaya çıkartan Cizan Vakası sonrası İttihatçı basın bu kez Cizan Vakası'nın intikamın alındığına dair haberlere yer vermiş, bir süre sonra zafer anlatılarıyla İmam Yahya ile yapılan müzakere anlatıları iç içe geçmiştir. Okuyucular, herşey yolunda gidiyor ve ordu zafer kazanıyorsa binlerce Osmanlı askerin ölmesine sebep olan isyancıların elebaşısı İmam Yahya ile neden müzakerelerin yapıldığı? sorusunu soracak olsa ittihatçı basında bunun doğrudan cevabını bulamayacak, ancak haberlerin ve köşe yazılarının arasına yerleştirilen bazı bilgileri birleştirerek kendisi bir sonuca varmak zorunda kalacaktır.

Cizan vakası sonucu çok sayıda Osmanlı askerin isyancılar tarafından öldürülmeden önce verilen haberlerde de, Cizan Vakası'nda sonra Cizan vakasının intikamının alındığına ve herşeyin yolunda gittiğine dair verilen bazı haberlerde de aslında dolaylı yoldan isyanın sadece askeri kullanarak güçle çözülemeyeceğine dair

⁶⁶¹ "Yemen Ahvali", **İkdam**, Sayı:5798, 18 Temmuz 1911, s. 3.

⁶⁶² **İkdam**, sayı:5801, 21 Temmuz 1911, s. 2.

bazı ip uçları verilmiştir. Bu anlatılardan en önemlisi İmam Yahya'nın bölgedeki gücünün sanılandan bile daha büyük olduğunu ima eden anlatılardır. Muhabirin İmam Yahya'nın gücünün sanılandan daha büyük olduğuna dair düşüncesi haberi aktarma tarzından da ortaya çıkmaktadır:

Gelelim imama: Bu Zeydiler sultanı, “çöl hakimi” İmam Yahya istibdad idare zamanında hükümetten aldığı -haracı- hükümet-i meşrutadan dahi almak maksadıyla gönderdiği bir elçi ile Mehmed Ali Paşa'dan talep etmiş verilmediği takdirde -sultan-ı azim- diye itaat ettiği padişahın emrine itaat etmeyip - ilan-ı cihad edeceğini bildirmiştir. Kumandandan aldığı cevap bittabi hükümet-i meşrutanın bu gibi paralar vermeyeceğini ve vermek de mümkün olmadığını anlatır ve öyle isyanlardan, şakavetlerden hükümet korkmazsa da İslamiyet arasında bu gibi fenalıklar çıkarsa bundan ancak ecanib istifade edeceğini ve bu suretle alem-i İslamın tehlikede olduğunu anlatırsa da imamın kulağına gitmez ve bütün Zeydilere Teşrinievvel evahirinden Teşrinisani nihayetlerine doğru Türklere karşı ilan-ı cihad emrini verir.⁶⁶³

Aynı muhabir başka bir haberinde yine konuyu İmam Yahya'ya getirmiş ve Yahya'yı bölgedeki nüfuzunu kabul ettiğini belli edecek şekilde “ hangi mezhepten olursa olsun bilcümle Zeydilerin sultanı” ve “güya bizim hududun haricinde hakiki bir çöl hakimi” olarak tanımlamıştır. Muhabire göre bu “çöl (Cebel) hakimi”nin kendi özel mührü bile vardır ve İmam Yahya yirmi iki senesinde üzerine yürüyen Ahmed Feyzi Paşa'yı yirmi taburla Şehara Kalesi'nde mağlup etmiş, o çatışmalarda ele geçirdiği yetmiş üç muhtelif cins topla Şehara çöl kalesini tahkim ettirmiştir. İmam Yahya mukaddemileri vasıtasıyla vergi toplattırmakta ve ahaliden de eli silah tutanları kendisine bağlı milis haline getirtmektedir. Ahaliden bir kısmı vergi vermeyi reddetse de çoğunluğu hafi bir surette vergilerini vermektedir.⁶⁶⁴

İmam Yahya'nın gücünün tahmin edilenden daha büyük olduğuna dair imalar dışında isyanlar bastırılrsa da yine isyan çıktığı ve Yemen'in coğrafi koşullarının çok zor

⁶⁶³ “Yemen Ahvali San'a'dan”, **Hakikat**, Sayı: 63, 10 Mayıs 1911, s.2.

⁶⁶⁴ “Muhabir-i Mahsumumuzdan: Yemen Havadisleri”, **Hakikat**, Sayı: 80, 19 Haziran 1911, s.1-2.

olduğuna dair haberler de yine “büyük zafer” anlatılarının arasına gizlenmiş gerçeklerdir. Muhabire göre şimdiye kadar Yemen’de isyanı bastırmak üzere h k met hemen hemen iki üç senede bir kırk elli bin kişilik bir orduyu bölgeye sevk etmiş, evlatlarını Yemen mezarlıklarına terk ettikten sonra isyan bastırıldı zannıyla geri çekilmiştir. Ordunun geri çekilmesine müteakip bir diğer isyan başlamış ve bu durum zamanla bir kısır döngüye dönüşmüştür. İsyanı bastırmaya giden askerin de elinde bir silah isyancının da elinde bir silah vardır ve arazi isyan hareketına m saitken, toplar gibi dağa ağır silahların nakline müsait değildir. Yaklaşık bin metre irtifaında bulunan tepelerin üzerinde kurun-ı vustadan kalma birtakım cebel toplarıyla tahripleri mümkün olmayan burçlar bulunmaktadır.⁶⁶⁵

İmam Yahya’nın bölgedeki nüfuzunu açıkça kabul eden bu tür anlatılara bölgenin coğrafi koşullarının düzenli orduyla isyancı milis ordusunun gücünü top kullanımı gibi düzenli ordulara özgü silahların kullanımını engellediği için neredeyse “eşit hale getiren” anlatılar eşlik ettiğinde bu durum aslında okuru İmam Yahya ile müzakereye hazırlama olarak da okunabilir. Cizan Vakası sonrası kaleme alınan haberlerde intikama vurgu yapan haberlerden hızla İmam Yahya ile müzakerelere geçiş yapılması dikkat çekicidir. Cizan vakasında şehit olan Osmanlı askerlerinin intikamının alındığı haberleri, okuru müzakereler yapıldığına ikna etmek için kurgulanmış gibidir. Örneğin *Mektuplar: Yemen Muhabirimizden* başlıklı haberde Cizan Vakasında yaralanan askerlerin hemen İstanbul’da tedavi olmak üzere gönderildiği haberi verilmiş ve muhabir tarafından bu aktarımdan sonra isyancıların ağır kayıplar verdiği söylenmiştir.⁶⁶⁶

Muhabirin haberine göre askerler manevi kuvvetini toplayabilmek için bir a   n istirahat ettikten sonra askeri harekata başlamış, bu sırada isyancılar

⁶⁶⁵ “Yemen Mektupları”, **Hakikat**, Sayı: 87, 5 Temmuz 1911, s.2.

⁶⁶⁶ “Mektuplar:Yemen Muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 97, 28 Temmuz 1911, s.2.

toplayabildikleri diğer isyancılarla “Sıbya” namı kasabaya yerleşmiş, Osmanlı komutanı gerekli kuvveti “Sıbya” üzerine göndermiş ve Asır kuvve-i mürettebesi kumandanı Mehmed Ali Paşa bizzat bölgedeki eşkıyayı daire-i itaate davet etmiştir. Ayrıca Arapça beyannameler neşredip isyancılara dağıtmışsa da isyancılar kabul etmeyerek ateşle karşılık vermiştir. Osmanlı ordusunun ateşe verdiği yanıt ise “Sıbya’yı harita-i alemden silmek” olmuştur:

Kahraman ve namuskar ve hatta hiçbir neferin başının ağrıdığını görmek istemeyen Kumandan Mehmed Ali Paşa iki gün evvelki vukuatı ve evlad-ı vatanın birkaç yüzünün birden bi-ruh olarak yerlerde yattığını görüp o acıyı el'an daha hatırından çıkarmayan namuskar kumandan oradaki eşkıyayı kamilen mahveder ve "Sıbya" yı harita-i alemden siler. Eşkıyanın miktarı üç bini mütecaviz imiş. Bir nefer kurtulmamak şartıyla kamilen mahvolmuşlardır. Lehü'l-hamd askerlerimizden bir nefer bile yaralanmamıştır. "Sıbya"ya iki saat mesafede bulunan "Hüseyniye" karyesine tahassun ettiği haber alınan eşkıya dahi orada mahvolunmuştur. Ebha ve sair mahaller kamilen kuvve-i kahire tarafından işgal edilmiş ve lehü'l-hamd şekavetten şimdilik hiçbir eser kalmamıştır.⁶⁶⁷

Cizan Vakasının yarattığı olumsuz etkiyi üzerinden atamayan ittihatçı basın vaka sonrasında birçok haberde intikam vurgusu yapmaya devam etmiştir. *Yemen Mektubu* başlıklı haberde muhabirin haberi aktarışı buram buram intikam kokmaktadır. Muhabire göre “intikam intikam diye düşmanlarını tuzağa düşüren” Osmanlı askerleri isyancıların mevcudunun üçte ikisi olan 143’ünü öldürmüş ve bölge isyancılardan kurtarılmışken, hiçbir Osmanlı askeri eşkıya kurşunuyla yaralanmamıştır.⁶⁶⁸ İntikam söylemi “Sana ve civarını muhafaza etmekte olan Yemen yedinci alayı Ramazan bayramını müteakip Cizan vak'a-i faciasına sebep olan urbandan intikam almak üzere gidecek fırkalara iştirak edecektir”⁶⁶⁹ şeklinde birçok haberde yer bulmuş, “Kanfide’den hareket eden Şerif Paşa Hazretleri Kanfide’ye altı, yedi saat mesafede bulunan urbanla

⁶⁶⁷ “Mektuplar:Yemen Muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 97, 28 Temmuz 1911, s.2.

⁶⁶⁸ “Yemen Mektubu Muhabir-i Mahsusumuzdan”, **Hakikat**, Sayı: 105, 16 Ağustos 1911, s.2.

⁶⁶⁹ “Muhabere-i Mahsusamızdan: Yemen Mektupları”, **Hakikat**, Sayı: 125, 6 Teşrinievvel 1911, s.1-2.

gayet müthiş bir muharebeye girmiş ve netice-i muharebede urban birçok telefât ile perişan bir surette firara mecbur olmuşlardır” ve “Ba’dehu şu saat urban tarafından Şerif Hazretleri’ne yazılan dehaletnameler müşarünileyh tarafından şayan-ı kabul görülmüş ve bu suretle kendilerine Şerif Paşa tarafından aman verilmiştir”⁶⁷⁰ gibi haberlerle Osmanlı halkının morali yüksek tutulmaya çalışılmıştır: “Yemen ahvali oldukça iyi haldedir. Lehü’l-hamd hiçbir tarafta ufak bir hadise bile zuhur etmiyor.”

Bölgeyi feth etme nidalarıyla başlayıp, zafer haberleri ile devam eden ve Cizan Vakası ile tersine dönen Yemen operasyonu süreci, Yemen isyanının İttihatçı basında dönüp dolaştığı noktanın hemen hemen önceden tamamen reddedilen noktaya geldiği görülmektedir: Askeri operasyon ile İmam Yahya’nın gücünün tamamen kırılmayacağını kabul edilerek neredeyse özerklik olan bir anlaşmaya varmak. Henüz İmam Yahya isyanı tam olarak güç kazanmamış ve Yemen bölgesinde henüz bazı olumsuz kıpırdanmalar yeni başlamışken, İttihatçı basında “özerklik tarzı” bir anlaşmaya külliye karşı çıkıldığı hatırlandığında “dönüp dolaşıp aynı noktaya gelme” durumu daha net anlaşılacaktır. Hüseyin Cahid, *Tanin* gazetesinde çıkan *Yemen’de Yeni İdare* başlıklı yazısında Yemen meselesine ve Yemen Komisyonu’nun aldığı kararlara dair düşüncelerine yer vermiştir.⁶⁷¹ Hüseyin Cahid’in ifadesine göre; Hamidiye idaresinin Osmanlı’nın birçok vilayetinde olduğu gibi Yemen, Hicaz ve Irak taraflarında da asıl anlamıyla huzur ve asayiş teminine muvaffak olamaması mevcut vilayetlerin her an patlamaya hazır birer yanardağ, Osmanlı ordusu için kanlı bir pusu, Osmanlı maliyesi için delik bir cep haline gelmesine sebebiyet vermiştir.

Cahid’e göre İmam Seyyid Yahya’nın Osmanlı hükümetine karşı açıktan açığa isyan edebilme cesaretini kendisinde bulabilmesinin altında yatan da bu sebeplerdir.

⁶⁷⁰ “Yemen Muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 100, 4 Ağustos 1911, s.3.

⁶⁷¹ Yemen komisyonu hakkında bkz. Fatıma Hilal Baytar, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yemen’de Zeydi İmam Yahya’nın İsyanı (1904-1914), Akdeniz Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015, ss.148-164.

Hamidiye devrinin su-i idare ve gaddarlıkları yüzünden Yemen ahalisinde Osmanlılar'a karşı mevcut olan nefret ve şikayetler, İmam Yahya'nın bir kurtarıcı sıfatıyla ortaya çıkarak devletin başına büyük bir bela açmasına neden olmuştur.⁶⁷² Hüseyin Cahid, İmam'ın bu derece güçlenip cesaretini toplamasına fırsat veren şartlardan II. Abdülhamid idaresini sorumlu tutmasına rağmen, yerine gelen Meşrutiyet Hükümeti'nin de başarısızlığından bahsetmeden geçmemiştir. Cahid'in tespitleri doğrultusunda, "10 Temmuz İnkılabı taşrada hiçbir tarafta arzu edilen sonuçları vermediği gibi Yemen'de de ümit edilen netice alınamamıştır."⁶⁷³

Bu genel tespitlerinin ardından Hüseyin Cahid, Komisyonun mazbatasında yer alan ifadelerle dair düşüncelerine de yer vermiştir. Yemen'in idaresi için gerek hükümet tarafından tavsiye edilen tedbirler arasında gerekse bu zamana kadar hazırlanan ıslahat layihalarında genellikle vilayet dahilinde trenyolu inşası, Asir Sancağı'nın özerkliği ve askeri mevkiiler tesis edilmesi gibi hususlar bulunmaktadır. Fakat asıl mühim olan ve Komisyonun kararlarını diğer layihalardan farklı kılan özellik, İmam Seyyid Yahya meselesi hakkındaki tavsiyeleridir.

Cahid'in eleştirileri de Komisyonun Seyyid Yahya meselesine dair kararlarına yöneliktir. Buna göre; Komisyonun kararınca, İmam Seyyid Yahya'ya birkaç kazadan ibaret bir mıntika ayrılmıştır. Fakat bu kazaların sınırlarının kesin olarak belirlenmemesi en önemli sorunu oluşturmaktadır. Çünkü Yemen'de, vilayetlerden bile daha büyük sancaklar mevcut iken; sınırların tespit edilmemesi, sancakların adının bilinmemesi, İmam Yahya'ya ayrılan yerlerin adeta küçük bir hükümete yetecek genişlikte olması ihtimalini akla getirmektedir. Diğer taraftan bu kazaların en mahsuldar, en işe yarar

⁶⁷² Hüseyin Cahid, "Yemen'de Yeni İdare", **Tanin**, Sayı: 290, 22 Mayıs 1909, s. 1.

⁶⁷³ *ibid.*, s. 1.

mevkilerden seçileceği de oldukça aşikardır. Zira, İstanbul yönetiminin bunun dışında yapacağı teklifler, bu kez İmam tarafından kabul edilmeyecektir.⁶⁷⁴

Cahid'in ikinci olarak ilgilendiği mesele, on sene müddetle kazaların idaresini üstlenecek olan İmam Yahya'ya nasıl bir ünvan verileceğidir. Hüseyin Cahid, İmam Yahya'nın "10 sene müddetle görevlendirileceği" ifadesine dair de her ne kadar bu on sene tabiriyle, İmam'a verilen idare yetkisinin geçici olduğu izlenimi yaratılmak istenmişse de, bu geçici sürelerin ileride daimi hale getirilmesinin mümkün olabileceği düşüncesindedir. Ayrıca bu on sene müddetince İmam Yahya, tıpkı daha evvel olduğu gibi kuvvetini artırmaya devam edecek ve onuncu senenin sonunda İmam'ın kuvveti eskisine nazaran on kat daha artmış olacaktır. Böylece İmam Yahya bu anlaşmayla fiilen müstakil bir hükümete kavuşurken; Hükümet-i Osmaniye ise bu muahede ile herhangi bir kazanç elde edemeyecektir.

Yazısını noktalamadan evvel son olarak Hüseyin Cahid, ayrı bir idareye ihtiyaç olan Yemen'de şer'i hükümleri tatbik ve bu sayede adalet ve asayişin temin ile beraber büyük devletlerin ve bilhassa İngilizlerin müstemlekelerde tatbik ettikleri idare usulünü tatbik etmek gerektiğini ifade etmiştir. Cahid'e göre ilk olarak da Yemen'i İmam Yahya'dan kurtarmak lazım ise o dahi yapılmalıdır. O vakte kadar ise, İmam Yahya ancak "Halife-i Resule karşı sahib huruc" konumunda kalmalıdır. Zira Cahid, İmam'ın sıfatının şimdiden bu kadar ağır şart ile kabul edildiği takdirde ileride birşey yapılamayacağı inancındadır. Hüseyin Cahid bu husustaki ifadelerine 31 Mayıs'taki yazısında tekrar değinmiştir.⁶⁷⁵

Hükümetin kararlarından duyulan endişe ve tepkilere Ahenk gazetesinde "Ali Rıza" imzasıyla neşredilen makale de örnek gösterilebilir. Bu makale *Tanin*'in 5 Haziran 1909 tarihli sayısında *Yemen'e Dair* başlıklı bir yazıda alıntılanmıştır. Yazıda

⁶⁷⁴ ibid., s. 1.

⁶⁷⁵ Hüseyin Cahid, "Yemen Meselesi", *Tanin*, 31 Mayıs 1909, Sayı:299, s. 1.

Meşrutiyetin ilanının ardından istiklaliyet iddiasında olduğu bilinen İmam Yahya'nın taleplerinin hükümet tarafından kabulü hayret verici bulunmuş, bunun sebepleri de şöyle açıklanmıştır:

Yemen yalnız Zeydilerden ve onların reisi olan İmam Yahya'dan ibaret zannedilmemelidir. İmamın hakim olduğu arazi Yemen'in geneliyle kıyaslandığında sınırlı ve dar kalmaktadır. Arazinin ahalisi ise gerek Tihameli ve Asirlilere gerek Taiz Sancağı dahilindeki Şafii'lere nispeten akl-i kalbdır. İmam'ı yalnız Haşed tabir edilen fırka-i bagiye ahalisi ile Umran, San'a, Hemedan, Erheb, Hacce, Hacur, Ans, Beni Matr/Mutr, Zimar, Havlan havalisiyle civarı tanımaktadır. İmam'a bahşedilen salahiyet bu havalinin dahilindeki halk arasında sükûn eyleyecek diğerleri üzerinde ise hiçbir nüfuz ve tesiri olmayacaktır. Tihameliler kalkışacak, Asir'de Beni Ayz kabilesi istiklaliyet isteyecek, İmam'ın en birinci düşmanı olan Dahyani, Maşrik taraflarında toplayacağı birtakım bedevilerle daima İmam'a karşı saldırarak, bu durumda Hükümetin tasarladığı mukavele gereğince, İmam'a karşı birlik olan diğer yerel güçlerle Osmanlı kuvvetleri uğraşmak zorunda kalacak böylece aynı keşmekeş içinde devam edilecektir.

676

Dolayısıyla Ali Rıza da Cahid'i destekleyerek, öteden beri yerli aşiretleri Osmanlı Devleti'nden nefret ettirerek, kendi istiklal hayalini hayata geçirmek ve emir'ül- mü'minin ünvanıyla Yemen'in her tarafında namına hutbe okutturarak bir Yemen hükümeti teşkil etmek amaçlı siyaset takip eden İmam'ın isteklerinin asla kabul edilmemesini istemiştir.⁶⁷⁷

1909 tarihinde ve isyanı bastırma girişimi öncesi yazılan bu yazılar isyanı bastırma konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü abartıp İmam Yahya'nın gücünü küçük gören bir yaklaşıma sahip olup, 1911 yılında yaşananlar sonrasında yerini büyük oranda silahlı girişimlerin tamamen sonuç vermediği ve İmam Yahya ile müzakere yapılmasının şart olduğu düşüncesine bırakmıştır. İsyancı elebaşı İmam

⁶⁷⁶ “Yemen’e Dair”, **Tanin**, Sayı: 304, 5 Haziran 1909, s. 2.

⁶⁷⁷ *Ibid.*, s. 2.

Yahya ittihatçı basında bir anda “İmam Yahya Hazretleri’ne” dönüşmüş ve İmam Yahya’nın İmam İdris’e hükümete biat çağrısında bulunduğu dair haberler yayınlanmaya başlanmıştır:

İmam Yahya hazretleri Seyyid İdris’in harekat-ı mütemerridanesiyle beraber İtalya’’an üç seri’ ateşli cebel topu ile yüz sandık tüfek ve sekiz yüz sandık cephane kabul ettiğini istihbar ederek tahkikat-ı lazımeğe tevessül etmiş ve adamları vasıtasıyla icra ettiği tahtikat ve ba-husus idris-i mel’anet-enisin İtalya’dan aldığı esliha ve cephanenin kapsüllerini ele geçirdiği gibi merhum İdris’in nezdinde İtalyalı kırk nefer ile yedi zabıtın bulunduğunu dahi öğrenmiştir. Binaenaleyh hemen ilan-ı cihad ederek mukaddemi ile on bin neferlik bir kuvvet izam etmiştir. Netice: Bütün Yemen halkı Asır ahalisine ilan-ı cihad etmiştir. İmam Yahya gönderdiği bir heyetle Seyyid İdris’in ya kendisine veya izzet Paşa’ya teslim olmasını ve başka hiçbir şart kabul edilmeyeceğini dermiyan etmiş ise de merhum İdris’den bu heyetin aldığı cevap-ı sükuttan başka bir şey olmamıştır.⁶⁷⁸

Gazetelerde İmam Yahya ile çatışmanın son bulup müzakerelerin yürütülmesiyle haberlerin veriliş şeklinde bariz bir dönüşüm yaşanmıştır. İmam Yahya tehdidi müzakereler sonucu ortadan kalkmışken İmam İdris tehtit olmaya devam etmiştir. Muhabire göre Zeranik ve Cerayih kabilesi asidir, bu nedenle de Yemen’in Tihame kısmı henüz o kadar emin değildir. Yemen’in Cibal kısmı ağırlıklı olarak Zeydi, Tihame kısmı ise ağırlıklı olarak Şafii’dir. Cibal kısmındaki isyan imam ile anlaşma sonucu nihayete ermişken, Tihame bölgesi içinise henüz bir anlaşmaya varılamamıştır.⁶⁷⁹ Peki ittihatçı gazetelerde İmam Yahya söylemini “İmam Yahya Hazretleri” söylemine dönüştüren, Dean anlaşması ile son bulan müzakereler nasıl aktarılmıştır?

Bu konuda ilk haberlerden biri “İmam Yahya hükümet tarafından teklif olunan şerait dairesinde arz-ı mutavaat ederek bu babdaki mukavelenameyi kabul ve imza

⁶⁷⁸ “Yemen Mektubu”, **Hakikat**, Sayı: 186, 3 Nisan 1912, s.2-3.

⁶⁷⁹ “Yemen Ahvali”, **Hakikat**, Sayı: 208, 24 Mayıs 1912, s.3.

eylemiştir” sözleriyle yayınlanan haberdır.⁶⁸⁰ Anlaşmanın ayrıntıları bilinemiyorsa da “yapılacak şimendiferlere muavenet”, “urban tarafından vaki olmak ihtimali olan taarruzlara mani olmak”, “hükümetin tetkik etmek istediği ıslahat kanununun tatbikine mümanaat etmemek” ve İmam Yahya’nın “İmamü'l-Züyud” unvanının devlet tarafından tanınması ve kendisine senelik 20 bin Osmanlı lirası ödeme yapılmasının anlaşmada yer aldığı aktarılmıştır.⁶⁸¹

Bölgede bulunan muhabir anlaşmayı “her ne suretle olursa olsun ordu vazifesini ikmal etti, vazife artık idare-i siyasiye ve mülkiyeye kaldı” sözleriyle karşılamış ve artık sahnenin “idare-i mülkiyeye” bırakılması gerektiğini savunmuştur. Arnavutluk’tan, Havran’dan ordu çekildikten sonra idarenin eski memurlar eline kaldığını ve sonra yine isyan çıkmış olduğunu hatırlatan muhabir, Hükumete Dean anlaşması ile işlerin kesin olarak çözülmemiş olduğunu, Yemenin “bir dine salık, bir ırka mensup ve pek dehşetli surette taassub-ı din ve mezheple me'luf iki milyon Zeydi nüfusa ve birkaç milyon da mezahib-i saireye ve Musevi'ye malik bir” ahaliye sahip olduğunu, İmam Yahya’nın mezheb-i Zeydi'ye salık olanların “imam”ı olarak her zaman potansiyel tehlike teşkil ettiğini söyleyerek hatırlatmıştır. Muhabire göre bir kere daha ıslahat başarısız olursa İmparatorluğu benzer acılar beklemektedir.⁶⁸²

2.3.3. Merkez-Çevre İlişkisi: İttihatçı Basından Taşraya Bakış

Vincent Wilhite Osmanlı İmparatorluğu’nun Yemen’de izlediği siyaseti analiz ettiği çalışmasında 1908 devrimi ile birlikte merkez ve çevre arasındaki ilişkinin temelden yeniden düşünölmeye başlandığını savunur.⁶⁸³ Wilhite’in bu yorumu,

⁶⁸⁰ “Muhabere-i Mahsusamızdan: Yemen Mektupları”, **Hakikat**, Sayı: 125, 6 Teşrinievvel 1911, ss.1-2.

⁶⁸¹ Dean Anlaşması ve anlaşmanın Osmanlı basınına nasıl yansıdığı hakkında bkz. Sarı, A., “Yemen’de Osmanlı-İngiliz Sınır Görüşmeleri Gölgesinde Yapılan Antlaşma: Dean(Yemen) İ’tilafnamesi Ve Osmanlı Matbuatı”, **Ortadoğu ve Göç**, 12(2), 2022, ss.458-494.

⁶⁸² “Yemen’in ıslahı Neye Mütevakkıftır?”, **Hakikat**, Sayı: 128, 26 Ekim 1911, s.1-2.

⁶⁸³ Vincent Wilhite, 2024, s.261.

anayasanın tekrar yürürlüğe girmesi sonrasında İTC'nin kendisine büyük ümitler bağlayan Osmanlı milletinin beklentilerine karşılık olarak yapmayı düşündüğü sosyo-ekonomik ve siyasal düzenlemeleri hayata geçirmek için merkez ve taşra yönetimlerine hakim olma arayışına girdiği düşünülürse son derece isabetlidir.

İttihatçı basın devrimden hemen sonra devamlı surette merkezi otoritenin özellikle “nüfuz edebilmesinin” daha zor olduğu taşranın idaresinin önemi konusunu ön plana çıkarmış ve gelecek açısından merkezin taşra vileyetleri üzerinde otorite kurabilmesinin önemini altını çizmiştir. Hüseyin Cahid, Ahmet Şerif ve Babanzade İsmail Hakkı gibi İttihatçı gazeteciler mevcut durumu eleştiren önde gelen figürler haline gelmiştir. Hüseyin Cahid “taşralardan bahsetmemiz için mutlaka ya bir saibe-i hariciye olmalıdır ya bir mesel-i mühime-i dahiliye” diyerek merkezin taşra konusundaki duyarsızlığını eleştirirken, bu durumlar dışında “taşralarda sanki bizi alakadar edecek hiçbir şey yoktur” diyerek merkezi yönetimin taşra bölgesi konusundaki umursamazlığından şikayet etmiştir.⁶⁸⁴

İttihatçı basında taşra ahalisi vilayet memurlarının insafına bırakılmış bir zavallılar topluluğu olarak tanımlanmaktadır. İttihatçı basına göre bölgelerde zuhur etmiş bazı aileler, zenginler de halkı ezmekten, kendilerine menfaatler elde etmekten geri durmamakta, adeta derebeylik mantığıyla hareket etmektedir. *Tanin*'de sık sık uzak vilayetlerindeki koşullara dikkat çekilmiş, Anadolu köylüleri idare-i müstebite zamanında türlü türlü zulümlere maruz kalmışsa kim bilir çok daha uzak vilayetlerdeki ahali ne kadar mağduriyete uğramış denildikten sonra Fizan halkının dayak korkusuyla Tunus'a göç etmesi örneği verilmiştir.⁶⁸⁵ Suriye'deki koşullar üzerine yazdığı yazısında Hüseyin Cahid, Suriyelilerin hükümete karşı duydukları “hiss-i ihtiraz”ın anlaşılması gerektiğini belirtmiş, Anadolu halkının maruz kalmış olduğu kötü muamele ve

⁶⁸⁴ Hüseyin Cahid, “Taşraların Şikayetlerinden”, **Tanin**, Sayı: 1097, 20 Eylül 1911, s.1.

⁶⁸⁵ **Tanin**, Sayı: 444, 16 Ekim 1909, s.1.

haksızlıklardan dem vurmanın, Suriyelilerin acılarını hafifletmeyeceğini ileri sürmüştür.⁶⁸⁶ İttihatçı basın uzak vilayetlerdeki sorunların farkındadır ancak bu sorunların temsili hükümetin bir şekilde çözeceğine, devlete bağlılığı kuvvetlendireceğine ve toprak bütünlüğünü pekiştireceğine naif bir şekilde inanmaktadır.⁶⁸⁷

İttihatçı basının reform için önkoşulu, merkezi otoritenin mümkün olan en geniş alana ulaştırılması ve vilayetlerdeki idari ve mali uygulamaların standardizasyonudur. İttihatçı basında bu bakımdan Jön Türk hareketi içindeki merkezîyetçi eğilime her zaman bağlı kalınmış, parlamenter rejimin her bölgenin hükümette adilane temsil edilmesini sağlayacağı ve birincil amacı Osmanlı devletinin birliğini korumak olan bir birlik hükümet çerçevesinde bölgesel çıkarları koruyacağı iddia edilmiştir. 1908 Eylül'ünde Hüseyin Cahid: “ bugün hayat-ı siyasiye için henüz devre-i kemale girmemiş olan vilayat-ı ba'idemiz geniş bir adem-i merkezîyet usulünde idare edilmek istenir de oralarda bir nevi muhtariyet-i idare tesis olunursa neticesi kanunsuzluk'demek olacaktır” yazmış ve merkezileşmeyi, imparatorluğun sınır bölgelerindeki refahın sağlanması için çok uygun bir politika olarak önerirken, bunun “nüfuz etmek” gibi bir iktidar dinamiği barındırdığını da gizlememiştir.⁶⁸⁸

Babanzade İsmail Hakkı'nın 31 Mart karşıdevrim girişimi sırasında Selanik'den gelerek karşıdevrimi bastıran hareket ordusunun İstanbul'da anayasayı güvence altına almasını bir “ikinci fetih” olarak tanımlayarak bu egemenlik ve nüfuzun taşraya da yayılması gerektiğini savunurken kurduğu cümle bu açıdan çarpıcıdır. Hakkı'ya göre İstanbul'u fetheden ordu “bütün memalik-i Osmaniyye'yi yeniden feth ve teshir

⁶⁸⁶ Hüseyin Cahid, **Tanin**, Sayı:453, 25 Ekim 1909, s.1.

⁶⁸⁷ Hasan Kayalı, 2018, s.92.

⁶⁸⁸“Adem-i Merkezîyet”, Hüseyin Cahit, **Tanin**, Sayı:35, 4 Eylül 1908, s.1.

etmelidir.”⁶⁸⁹ İstanbul’da olduğu gibi taşrada da yeni baştan bir hükümet tesis etmek gerektiğini savunan İsmail Hakkı, aynı zamanda Osmanlı egemenliğinin tehdit altında olduğu tüm bölgelerde “hemen idare-i örfiye ilan olunmak” gerektiği önerisinde bulunmaktadır. İstanbul’da olduğu gibi taşrada dahi idare-i maslahat zamanı artık geçmiştir.

İttihatçı basında merkez-çevre ilişkisine birbiriyle ilişki de olsa birkaç tema merkezinde ele almak mümkündür: İttihatçı basına göre Osmanlı yönetici eliti kendi vatandaşlarının ikamet ettiği geniş Osmanlı coğrafyasından habersizdir. Geniş topraklar ve etnik-dilsel-dinsel-kültürel- mezhepsel çeşitlilik ve türlü türlü adetler yönetici elit ile Osmanlı vatanın geniş topraklarındaki sosyo-ekonomik ve kültürel bilgi ve bilinç düzeyinin gelişmesine engel olmuş, yönetici elit kendi öz topraklarına ve kendi öz vatandaşlarına yabancılaşmıştır. Yönetici elitin Osmanlı taşrası ve taşrada ikamet eden Osmanlı vatandaşları hakkında edineceği bilgi, yöneten-yönetilen ilişkisindeki kopukluğu ortadan kaldıracak ve devlet ile vatandaş arasındaki kaynaşmayı artıracaktır. *Tanin* muhabiri Ahmet Şerif’in Suriye ve Lübnan bölgesine ilişkin yazdıkları bu bakımdan son derece önemlidir:

(...) Suriye Kıt’ası, genel olarak, pek başka bir hayatın levhalarını ve manzaralarını gösterir. Daha Beyrut rıhtımına ayak basınca, insanda, bir yabancılık, bütün gördüklerine karşı bir kayıtsızlık duyuluyor ve kendisini, yabancı bir memlekette, zannetmemesi mümkün değildir.⁶⁹⁰ ... Tren, Beyrut’dan hareket edince, daima yükselerek, Cebel-i Lübnan’a giriyor, bakışı ve dikkati çeken manzalar başlıyordu. Şimdiye (kadar) memlekete ne kadar yabancı kaldığımızı, bütün mekteblerin, okuduğumuz kitabların, memleketimiz hakkında, bize, hiçbir gerçek bilgi vermemiştiğini, burada bir kere daha anlıyordum...⁶⁹¹ ...Yine, Şam’a

⁶⁸⁹ Babanzade İsmail Hakkı, “Memleket Yeniden Fetholunmaya Muhtaçtır”, *Tanin*, Sayı: 253, 17 Mayıs 1909, s. 1-2.

⁶⁹⁰ Ahmet Şerif, “Yeni Bir Muvaffakiyet”, *Tanin*, sayı: 754, 8 Ekim 1910, s. 1.

⁶⁹¹ Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hatıraları 2 Beyrut’dan Şam’a Cebel-i Lübnan Neler Oluyor”, *Tanin*, Sayı: 969, 14 Mayıs 1911, s.1.

gelince, bu bilgisizlikle, kendini, yabancı bir memlekette zannetmekten kurtulamazsın. Aslında, mekteblerimizde, Arabçadan dönmüş, sınıfta kalmış bir öğrenci var mı? Önemi anlaşılmış ve programlara dahil edilmiş, sonra, nasıl bu kadar önemsiz kabul ediliyor, bu anlaşılmaz bir muammadır! İşte, ben de, bugünlerde, henüz yeni geldiğimiz Şam'da, böyle pek yabancı idim.⁶⁹²

Ahmet Şerif ittihatçı bir gazeteci olarak Osmanlı vatanının bir parçası olan Suriye ve Lübnan'da “Osmanlılığa dair bir emare” aramakta ama bulamamaktadır. Osmanlılığa dair bir emare olmadığı bilgisine bu kadar geç ulaşmasının nedenini ise bir Osmanlı olup Osmanlı vatanının parçasına karşı bilgisizlik, ilgisizlik ve kayıtsızlıkla gerekçelendirmiştir. Cebel-i Lübnan hakkında, bilgi hazinesi hiçtir. Bir Osmanlı olmasına rağmen “Osmanlı memleketlerinin bir parçasına, bir kıt'asına, boş bir kafa, boş ve esassız bilgi” ile gitmektedir. Şerif'e göre “birçokları, Fransa'nın siyasi durumunu, toplumsal hastalıklarını, Fransızların fikirleri ve şimki tercihleri hakkında” bilgi sahibi olmasına rağmen kendi memleketine gelince susmaya mecbur kalmaktadır. Osmanlı memleketlerini tamamen tanınmamakta, hastalıkları hangi organlarındadır, teşhis edememektedir.⁶⁹³

Ahmet Şerif'in Osmanlı memleketlerinde seyahatleri devam ettikçe farkettiği ilk şey “Osmanlı adı altında birleşen toplumun genel durumunun, bulundukları kıta ve çevrenin özel tabiatlarına ve esaslarına göre ne kadar değiştiği” ve bu bölgelerdeki sosyo-ekonomik sorunlar konusunda kendi bilgisizliği ve cahilliği olmuştur. Ahmet Şerif'e göre bu cahillik aslında kendisine özgü bir durum olmayıp genel olarak merkezde ikamet eden tüm Osmanlı vatandaşlarına özgü genel bir durumdur. Osmanlılardan birçoğu, Avrupa'yı kendi memleketlerinden daha iyi tanımakta olup,

⁶⁹² Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hâtıratı-4/Şam'da İlk Müşahadeler ve Tahassüsler”, **Tanin (Cenin)**, Sayı: 974-1, 19 Mayıs 1911, s.1.

⁶⁹³ Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hatıraları 2 Beyrut'dan Şam'a Cebel-i Lübnan Neler Oluyor”, **Tanin**, Sayı: 969, 14 Mayıs 1911, s.1.

onlar için Avrupa, geleceği temsil etmektedir. Ancak gelecek eğer Avrupa’da ise Osmanlılar’ın bu geleceğe ulaşmak için ilk olarak yapması gereken şey Avrupa’dan önce kendi memleketini tanımak ve bilmektir. Osmanlı memleketlerini bilmek ve tanımak, farklı bölgelerdeki hastalıkların teşhis edilmesi ve iyileştirilmesi için zorunludur. Bunun için, bu memlekette yaşamak isteyen bir Osmanlı vatandaşı, yaşamak istediği Osmanlı memleketlerinin halini, hastalıklarını, incelemeli teşhis etmelidir:

Avrupa’ya gidip de, bize genel menfaat adına, zaten bildiğimiz, tanıdığımız ve hatta, bir köylünün bile bildiği ve tekrar ettiği, teessür ve teessüfden başka bir meta, bir sermaye getiremeyen heyetler, gidiş taraflarını ve bakış noktalarını, kendi memleketimize çevirmeli ve hükümet, millet büyükleri, basın, onları, her şekilde teşvik etmeli ve cesaretlendirmelidir. Hatta, eğer hükümet ileri gelenlerinin vakitleri uygun değilse, memlekette, genel durumunu incelemek için, erbabından meydana gelen heyetler oluşurarak, taraf taraf göndermelidirler.⁶⁹⁴

Osmanlı memleketlerini, “bir benzeri olmayan güzellikler ve nefis şeyler mecmuası” olarak tanımlayan Şerif’e göre memleketin her sahifesi, benzeri olmayan, güzel ve nefis şiir ve sanat parçalarıdır. Ancak, üstünden birer karış karıştırılabilen tarlalar ve topraklar, içlerindeki altınları, servetleri, gıdaları göstermek için gerçek bir çalışmayı beklemektedir. Tüm bu sanat eseri olan Osmanlı memleketleri Osmanlılar içindir. Bunlar, hep birer hoş sahife olarak bir inceleme ve araştırma kitabı gibidir. Acele etmek, bunların manalarını anlamak gerekmektedir. Bu memleketi yeniden canlandırmak, güzellikler hazinesinden ve servetinden faydalanmak için, pek çok çalışmaya, uğraşmaya, ihtiyaç vardır. Hükümet, böyle çalışmak isteyenleri teşvik etmeli, cesaretlendirmelidir. Yabancılar, bu hususda, örnek alınmalıdır. Osmanlıların yabancılar kadar memleketlerini tanımıyor olduğu itiraf edilmelidir:

⁶⁹⁴ Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hâtıratı – 8 / Havran’da Daraa’da İlk Tahassüsât –Mühim Bir İhmal ve Büyük Bir Noksan – Memleketi Tanımıyoruz”, **Tanin (Senin)**, Sayı: 985-9, 30 Mayıs 1911, s.1.

Ben, galiba mektebde, Osmanlı coğrafyası okurken bile, "Havran" ismini hiç görmemişim. Suriye Kıt'ası hakkında da bilgim, sıfırdı. Hatta, Şam'da, alık alık dolaşıyor, nereye gideceğimi bilemiyor, gördüğüm bütün eski ve tarihi eserlere yabancı kalıyordum. Halbuki, birçok kadın erkek yabancı seyyahlara tesadüf ettim ki, burada, kendi memleketlerinde bulunuyorlarmış gibi hareket ediyor, hatta, çoğunlukla bir rehber bile muhtaç olmayarak, ellerindeki kitapların delaletiyle, aradıkları yerleri kendileri buluyorlar ve istediklerini, yine kendi kendilerine-, öğreniyorlardı. Onlara bakarak, bizim memleketimiz hakkındaki gafletimiz kadar, onların bilgileri, bizim, memleketimizi tanımamak hususundaki inad ve ısrarımız kadar, onların tanımak için, çalışmaları ve azimleri olduğunu anlıyordum. Onlarda, mesela, Şam için, sahifelerce, cildlerce bilgi vardı. Fakat bizde, Türkçede, bu hususda ne yazılmışdı? ⁶⁹⁵

Beyrut'da konuşulan dil sayısının iki olduğunu belirten Ahmet Şerif, hangi ırk ve mezhebe mensub olursa olsun, herkesin, Arapça konuşabildiğini, Arapça'dan sonra ise Fransızca'nın en yaygın dil olduğunu söylemektedir. Özellikle halkın yüksek tabakasında Fransızca, asıl dilin yerini tutmuş gibidir. Bu nedenle bu iki dilden birini bilmeyen bir ziyaretçi için Beyrut'a karşı yabancılıktan kurtulmak ve şehir hayatının ruh ve manasına nüfuz etmek mümkün değildir. Beyrut sadece konuşulan diller bakımından kendisine yaklaşan bir Osmanlıyı içine almaktan uzak değildir. Aynı zamanda Osmanlı memleketinin önemli bir parçası olan bu şehir diğer Osmanlı memleketleriyle tamamen uyumsuzdur. Bu uyumsuzluk ziyaretçinin kalbinin en nazık ve hassas tellerine dokunarak orada yaralar açmaktadır. Ahmet Şerif'e göre Beyrut'da, birkaç gün geçirmekle kişinin elde edebileceği en büyük fayda memleketin yalnız maddeten ve görünüş olarak değil, manen ve fikren de birbirine ne kadar benzemeyen parçalara bölünmüş olduğu ve bilhassa çeşitli memleket kısımları arasında, hiçbir samimi ilginin, hiçbir bağın kurulamamış bulunduğunu bizzat yerinden gözlemleyerek anlayacak

⁶⁹⁵ Ahmet Şerif, "Suriye Seyahati Hâtıratı – 8 / Havran'da: Daraa'da İlk Tahassüsât –Mühim Bir İhmal ve Büyük Bir Noksan – Memleketi Tanımıyoruz", **Tanin (Senin)**, Sayı: 985-9, 30 Mayıs 1911, s.1.

olmasıdır. Şerif'in Beyrut'a dair diğer Osmanlı memleketi ile bağı olmaması ve Osmanlı merkezi ile uyumsuzluğunun acı sonucu ise Osmanlıcılığın aşılamaaya çalıştığı “kederde ve sevinçte” ortaklık anlayışından tamamen uzak olunmasıdır:

Beyrut, mesela, Anadolu'nun veyahud Rumeli'nin filan bir yerindeki bir olay için, kendisine bir üzüntü payı ayırmayı, aklına bile getirmez. Beyrutlu, yalnız Beyrut'unu düşünür. Onun için, bundan ötesi yoktur. Bu çerçevenin dışındaki olaylara ve memleketin genel hayatına aid olaylara, kendisini bir menfaat bağı ile bağı saymadığı için, bunları, gazetesinde bir roman okuyormuş gibi okur ve geçer.⁶⁹⁶

Beyrut'un maddi ve fikri hayatının akışını memleketin genel gidiş ve düzenine uydurmak ve onu yalnız menfaatten değil, hissen de, “genel vatanla ilgilenecek” duruma getirmek gerektiğini savunan Ahmet Şerif'e göre bu görev “olayların gerçeğini bilen ve vatanın menfaati ile cidden ilgili, fedakar kimselerin, sorumluluğuna düşmektedir.”⁶⁹⁷ Beyrut'da geçirdiği günlerden sonra Şerif, benzer gözlemleri Suriye'de de yapmış ve Şam'ın da memleketin diğer kısımlarına göre pek başka görünüş gösterdiği hakkında emin olmuş ve halkta, özellikle de gençlerde, “Osmanlılık duygusunun pek zayıf ve henüz gelişmemiş olduğunu” gözlemlemesi kendisini oldukça üzmüştür. Bölgeye giden bir Osmanlı vatanseverinin gördükleri ve işittikleri karşısında kendisini adeta “yabancı bir memlekette” hissedeceği öngörüsünde bulunan Şerif'e göre bu durum “Osmanlılığın bir kitle, aynı üzüntüyle üzülen, aynı vuruşlarla çarpan, bir umumi kalb olabilmesi için” çok büyük azim ve gayretlerin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁹⁸

Beyrut sonrası Şam'da Ahmet Şerif tarafından “kendi aleminin dışı için pek ilgisiz” bir Osmanlı vatanının parçası olarak tanımlanmıştır. Halkın fikirleri, arzuları ve endişeleri ikamet ettikleri bölgenin sınırlarını aşarak dışılarına taşıp vatanın genelini

⁶⁹⁶ Ahmet Şerif, “Yeni Bir Muvaffakiyet”, **Tanin**, Sayı: 754, , 8 Ekim 1910, s. 1.

⁶⁹⁷ *İbid.*, s. 1.

⁶⁹⁸ Ahmet Şerif, “Şam”, **Tanin**, Sayı: 763, 17 Ekim 1910, s. 1-2.

kapsayacak şekilde şekillenmemiştir. Anadolu'nun ve Rumeli'nin bir köyünde, köylü Hasan Dayı'nın en büyük düşünceleri ve dertleri arasında Girid Meselesi yer alıp devletin gemi almakta olduğu için ianede yarımında bulunulması önemli bir mesele olarak görülürken, yani bu bölgeler kendilerince genel Osmanlı vatanının durumundan bir pay almaktayken, Suriye'de genel Osmanlı vatanını ilgilendiren bir konuda herhangi bir endişeye ve merakata rastlanmamaktadır. Bölgede bulunan birçok seçkin bir sınıfa göre ise hükümetin hizmete ve iyilikleri değil, ancak zaafı, başarısızlıkları iftihara sebep olmaktadır.⁶⁹⁹

Şam'dan *Tanin* gazetesine gönderdiği mektupta Ahmet Şerif, İstanbul'dan Suriye'ye ayak basınca insanın kendisine tamamen yabancı olan bir hayat ve onun görüşleri karşısında bulduğunu yazmıştır. Şam bölgesinin şimdiye kadar, içinde bulunduğu ve kaynaştığı hayat biçimi, bölgedeki alışkanlıklar, hayat levhaları ve manzaralar, halkın lisanı, halkın huyları ve ahlakı aniden sanki Osmanlı vatanına değil de yabancı bir memlekete gidilmişçesine değişmekte, bölgeyi ziyaret eden kişide aslında Osmanlı vatanının bir parçasında bulunduğunu unutturacak gibi olmaktadır. Şam'da her her manzarada, her hayat levhasında yalnız Araplığın izlerine rastlanılmaktadır. Şerif'e göre Şam'da yaşayanları görüşlerine bakarak dinen ayırmak mümkün değildir zira görüşlerinde Müslümanlık, Hristiyanlık ve Musevilik değil Araplık baskındır. Suriyeli'lerin ruh duygularında, Araplık her şeyden önce gelmekte, Araplık, halkı ruhen ve hissen birbirine sağlam bir ip ve samimiyetle bağlamasına neden olmaktadır. Bu Osmanlı kıvatanın parçasında "Türklüğü ve en doğrusu Osmanlılığı araştırınız ve arayınız" diyen Şerif Osmanlı yönetici elitinin bölgede Osmanlı mevcudiyetini inşa edemediğinden şikayetçidir.

Şerif'e göre bölgede birçok eser bulunmasına rağmen bu eserler Arapların geçmişini, Arapların tarihini hatırlatmakta ve onların bakışlarını temsil etmektedir.

⁶⁹⁹ Ahmet Şerif, "Şam"; *Tanin*, Sayı: 763, 17 Ekim 1910, s. 1-2.

Sanki Osmanlı yöneticileri “kendi mukadderatlarıyla bu kıtanın mukadderat-ı hayatiyyesini aynı noktada toplamak ve birleştirmek, aynı yolda sevk ve idare etmek istedikleri zamandan beri, geçen yüzyılların tarihi, Osmanlılığa aid, buralarda, hiçbir medeniyet olayı kayd etmemiş, hiçbir medeni eser terk etmemiştir.” Türklerin meydana getirdiği Osmanlı Tarihi’nin, Suriye’ye yabancı kalmış olduğunu savunan Şerif, Osmanlı hükümetinin bir “misafir vaziyeti” ile bölgede hakimiyetini sürdürmekte olduğunu savunarak İttihatçı basında öne çıkan taşra vilayetlerinin adeta bir “pamuk ipliği ile merkeze bağlı olduğu” anlatısını devam ettirmiştir.⁷⁰⁰

Osmanlı hükümetlerinin işlerin iyi gittiği dönemlerde daima bölgeyi ele geçirmeyi düşünmüş olduğunu savunan Ahmet Şerif, yönetimin hiçbir vakit askeri olarak feth ettiği memleketlerdeki halkın “kalb ve ruhunu da ele geçirme” nin asıl görevleri arasında olduğunu fark etmemiş olduğunun altını çizmiştir. Suriye halkı ve Suriye bölgesi yüzyıllardan beri Osmanlı adı altında yaşadığı halde, Osmanlılığa aid hiçbir eser, Osmanlılığa dair hiçbir bir iz göstermemektedir. Osmanlı yönetimi Suriyeli’lerde bir “Osmanlı duygusu uyandırmak” ve “Osmanlı vatandaşlığı ortak duygusunu aşlamak için” yeterince gayret sarf etmemiş, böylece de Osmanlılık ortak duygusu yaratılamamıştır.⁷⁰¹ Ahmet Şerif yıllar süren Osmanlı hakimiyetine rağmen bölgenin Osmanlılaşmamış olmasının tüm sorumluluğunu yöneticilere yüklemektedir:

Hataları ve kusurları, Türklere ve Arablara değil, şimdiye kadar bu kıt’a sekenesini, Osmanlılık genel sahnesinde, hak ve vazife sahibi kılmak için, hiçbir şey yapmayan hükümete bağlanmalıdır. Mesela, burada Osmanlılığın en samimi kaynakları, mektebler olmak gerekmez mi? Halbuki, bugünkü varlıklar, hiçbir vakit Osmanlı mektebi değildir, bir çoklarında, Fransızca, İngilizce okutuluyor da, Osmanlıların ortak niteliği, genel dili olan Türkçe okutulmaz ve hatta, öğretmenler bile, resmi dili bilmezler ve bunun için,

⁷⁰⁰ Ahmet Şerif, “Türk-Arap”, **Tanin**, Sayı: 819, 12 Aralık 1910, s.1.

⁷⁰¹ ibid., s.1.

Suriye'nin ilim ve irfan kaynakları, ba'zan Osmanlıdan çok, Fransız, İngiliz ve Alman olur.⁷⁰²

Ahmet Şerif'in İttihatçı bir gazetecinin taşraya bakışının adeta bir özeti olan bu tema aslında içerisinde büyük oranda taşraya merkezin iktidarını dayatmak için “bilginin araçsallaştırılmasını” içerdiği için doğrudan doğruya “nüfuz” etmek, yani iktidar pratiğinin kendisiyle ilgilidir. Yemen bölgesi Osmanlı Genel Valisi olan Mahmud Nedim Bey'in anılarına dikkat çeken Thomas Kuehn, Vali'nin İmparatorluğun son on yıllarında Güneybatı Arabistan'daki Osmanlı yönetimi hakkında yazdıklarına odaklanmıştır: “Bence olan şuydu: Orayı fethettiğimiz günden terk ettiğimiz zamana kadar ne Yemen'i tanıyabildik, ne anlayabildik, ne onun hakkında [bir şey] öğrenebildik, ne de onu yönetebildik.”⁷⁰³ Kuehn, birçok Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman veya Rus idareci için olduğu gibi eski Yemen valisi için de belirli bir bölge üzerinde etkin hükümet kontrolü ile yerel toplum hakkında bilgi sahibi olmak arasında kritik bir bağlantı olduğunun düşünüldüğünü savunmaktadır. Mahmûd Nedim'e göre Osmanlı Devleti'nin Yemen'i etkin bir şekilde yönetememesi, temsilcilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun bu en Güney vilayeti ve halkı hakkında faydalı bilgi üretememesiyle ilgili bir meseledir.⁷⁰⁴

Ahmet Şerif gözlemlerinin tarafsız bir gazeteci gözlemi olmadığını “ben bir Osmanlıyım” diyerek açıkça itiraf etmiş ve olayları “sırf Osmanlılık noktasından” incelediğini ve gözlemlediğini belirtmiştir. Bu nedenle Beyrut ve Şam gibi bölgelerde ilerleme fikrinden bahsederken asıl olarak Osmanlılığı temsil eden kuvveti görmeye çalışmaktadır. Özellikle bölgedeki okullara odaklanan Şerif, bölgedeki mekteplerin, hükümet tarafından açılan ve idare edilen resmi ve genel mektepler ile, cemaat ve

⁷⁰² Ahmet Şerif, “Türk-Arap”, **Tanin**, Sayı: 819, 12 Aralık 1910, s.1.

⁷⁰³ Mahmud Nedim Bey, Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları Veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı? , (ed.) Ali Birinci, İstanbul : İsis, 2001, s. 7

⁷⁰⁴ Thomas Kuehn, “We Know Nothing About Yemen!”: Ottoman Imperial Governance in Southwest Arabia and the Politics of Knowledge Production, 1871–1914”, **Journal of Arabian Studies**, 8:1, 2018,s.6.

misyonelerler taraflardan kurulan ve idare olunan, yine hükümetin kontrolü altında ve teftişindeki özel mektebler olarak ikiye ayrıldığını hatırlattıktan sonra hükümetin okullarının “Osmanlılığın en samimi gerçek kaynağı” olması gerektiğini savunarak hükümet okullarının yetersizliğinden şikayet etmiştir. Ahmet Şerif’e göre senelerden beri “pek meşgul olan” Osmanlı hükümeti bölgede resmi bir ilkokul ve ortaokul açmayı bile başaramamıştır.⁷⁰⁵

Ahmet Şerif resmi hükümet mektepleri adına liseden başka varlık olmadığını, lisenin ise iki sene önce verilen ödenekten kısılarak pek eksik ve tamamlanmamış bir şekilde açılmış olup şimdiki iki sınıflı bir yapıdan ibaret olduğu bilgisini vermiştir. Şerif’in bakış açısında bu okul tüm eksik, kusur ve eksiklerine rağmen yine de “gerçek Osmanlı maarifine hizmet edebilecek, milli ve Osmanlı terbiyesini geliştirecek tek” kaynaktır. Hükümetin bu kırık dökük, eksik ve tamamlanmamış okullarla yabancı okullarla rekabet etmesi ve fikirleri zenginleştirmesi ile “Osmanlılık duygusuna sahip bir yeni nesil yetiştirmesinin” mümkün olmadığını savunan Şerif’e göre hükümet bu konuda hızla harekete geçmelidir.⁷⁰⁶ Aksi halde bu bölgelerde “Osmanlılıktan bir nişane bulunmamak” durumu devam edecektir.⁷⁰⁷

Yabancı okulların “yalnız bedenleri, beyinleri değil, yavaş yavaş maneviyyatları ve ruhları da ele geçirdiği ve tahakkümlerine aldıklarını görüyorsunuz” diyen Şerif, bu okulların kucağına çektikleri, zaten bir aile terbiyesinden ve milli terbiyeden yoksun olan Osmanlı yavrularının içlerinde var olan Osmanlı duygularının da kemirildiğini, emildiğini iddi etmiştir. Ahmet Şerif “bu adamlar bizden, Osmanlılıktan ne istiyorlar? Ne hakla bizi, Osmanlılığı değiştiriyorlar ve vatandaşlarımızı başka bir kalıba sokuyorlar?” diye sormuş ve Müslüman ailelerinin çocuklarının aldıkları Osmanlı

⁷⁰⁵ Ahmet Şerif, “Beyrut’da Maarif-i Osmaniyye”, **Tanin**, Sayı: 952, 27 Nisan 1911, s.1.

⁷⁰⁶ Ibid., s.1.

⁷⁰⁷ Ahmet Şerif, “Beyrut’ta Maarif-i Ecnebiyye-Tesirât ve Netâyici”, **Tanin**, Sayı: 953, 28 Nisan 1911, s.1-2.

terbiyesi pek zayıf diye eklemiştir. Şerif'e göre yabancı okulların bazıları misyoner okulları olup bu Misyonerlerle ve okulun öğretmenleriyle görüşüldüğünde, ağızlarından bal akıp, insaniyetten, geri kalmış yerleri medenileştirmekten ve irfan nuru ile süslemekten başka şeylerden bahsetmezlerken, gerçekte Osmanlılığa, İslama düşmanlık yapıp sürekli Osmanlı aleyhine çalışmaktadır.⁷⁰⁸ Yabancı okullar ve misyonerlerin taşra vilayetlerindeki faaliyetlerini ameliyata benzeten Şerif, “o beyinler, buralarda doyurulmuş, o ruhlar, buralarda, değiştirilmiş ve bir topun ağzından çıkan tahrib taneleri gibi, Osmanlılık genel bünyesine fırlatılmıştır” diyerek bu tür kurumlarda bulunan, Osmanlı çocuklarının “İslamlık ve Osmanlılığını unutmuş” insanlara dönüşeceğini savunmaktadır:

Halkın kullanmakta olduğu dillere dikkat ediniz. Tabii, mahalli dil olmak sebebiyle, Arabca, fakat, bunlar, daha çok, Fransızca görüşürler gibi geliyor. Türkçe bir kelime işitmek ise, en büyük bir mazhariyettir. Burada, Fransızlık, İngilizlik ve diğer esaslar, hep kabul görmüş, toplanmıştır. Fakat, acaba, en geride olsun, Osmanlılık var mı?⁷⁰⁹

Merkezin taşrayı yakından takip etmesi ve İstanbul'da yaşayan bir Osmanlı vatandaşının taşrada kendi vatanında kendini “yabancı” gibi hissetmemesi için ittihatçı basında işlenen bu tema aslında merkezin Osmanlılık özelliklerini taşraya dayatmasıdır. Belirli oranda bir kültürel homojenlik gibi ideolojik tezahürü olan bu temada ittihatçı gazeteciler taşra vilayetlerinde “Osmanlılıktan bir eser, bir iz aramakta” ve “tam bir Osmanlılık” görünümü istemektedir. Bu bakımdan Beyrut vilayeti birçok açıdan gelişmiş bir şehir görünümü sunmasına rağmen İttihatçı gazeteciler için “ideal taşra” özelliği göstermemektedir. İttihatçı gazeteciler için taşranın ideal haline Anadolu şehirlerinde rastlanmaktadır.

⁷⁰⁸ Ahmet Şerif, “Beyrut'ta Maarif-i Ecnebiyye-Tesirât ve Netâyici”, **Tanin**, Sayı: 953, 28 Nisan 1911, s.1-2.

⁷⁰⁹ Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hatıraları 2 Beyrut'dan Şam'a Cebel-i Lübnan Neler Söyler”, **Tanin**, Sayı: 969, 14 Mayıs 1911, s.1.

Ahmet Şerif Beyrut kadar gelişmemiş, derin bir karanlık ve cehalet içinde yaşayan Anadolu şehirlerinde yaşayan Osmanlı vatandaşlarının beyninde hiçbir fikir hareketi başlamamış olduğunu, ama yine de Beyrut'daki aydınlanmada Osmanlılık yokken Anadolu'daki cehalette ise sadece Osmanlılık bulunduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle buram buram Osmanlı kokan bir cehalet bile Osmanlı izine rastlanmayan bir aydınlanma ve gelişme durumuna tercih edilmelidir:

Burası, "yabancı terbiye"nin te'siri alunda, Osmanlılıktan uzaklaşıyor. Orası, milli terbiyenin sevgiyle, hergün, kalbimize doğru, biraz daha yaklaşıyor. Bu büyük bir farktır ve işte, bunun için, Beyrut'un, karşısında bulunduğum ilerlemesine, daima ilgisiz kaldığım, hiç ısınmadığım halde; Anadolu'nun o derin ve karanlık cehaletini, Osmanlılık adına, gelecek adına, burada alkışlamaktan nefsimi engelleyemiyorum. Ne yapayım, isteyenler beni taassubla, ilerleme düşmanı, cehaleti sevmekle itham etsinler. O cehaletin bozulmamışlığı ve temizliği hürmetine, hepsine razıyım.⁷¹⁰

İttihatçı gazeteci Osmanlı memleketlerini dolaşmış ve Anadolu gibi biryere rastlamamıştır. Anadolu ne kadar sefil ve fakir, ne kadar cehaletle örtülü ve karanlık olsa da, samimiyete ve ruhu ısıtan, insanı kendine çeken bir yapıya sahiptir. Köyleri, “gerçek Osmanlı hayatının” samimi kaynakları olup, fakir kulübelere hakka ve gerçeğe karşı çarpan kalblere, insanlığın ve Osmanlılığın elemeleriyle ve sevinçleriyle ortak duygulara, rastlanmaktadır. Anadolu bölgesi zamanın bazı tesirleriyle az çok yıpranmış olsa bile, asli şahsiyetini korumuştur. Karakteristik özelliklerini korumayı başarak buram buram Osmanlı kokan Anadolu'nun Osmanlılık için büyük hizmetleri olmalıdır.⁷¹¹

Merkez-Çevre ilişkisinde işlenen bir başka tema ise yine Osmanlı İmparatorluğunun geniş coğrafyasının ve heterojen nüfusunun yol açmış olduğu

⁷¹⁰ Ahmet Şerif, “Maarif-i Ecnebiyyeye Karşı Maarif-i Osmaniyye”; **Tanin**, Sayı: 955, 30 Nisan 1911, s.1-2.

⁷¹¹ Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hâtıratı -1/İlk Tahsisat”, **Tanin**, Sayı: 967, 12 Mayıs 1911, s.1.

vatandaşların birbirinden habersiz ve kopuk olduğu düşüncesidir. Bu temaya göre örneğin Hicaz’da yaşayan bir Osmanlı vatandaşı ile Selanik’te yaşayan bir Osmanlı vatandaşı aynı vatanın öz evladı (kardeş) olmalarına rağmen birbirlerinin yaşamlarına, dil, din, kültür, adet vb. özelliklerine dair hiçbir bilgiye sahip değildir. Osmanlı vatandaşları aynı vatanın öz evlatları olmalarına rağmen birbirlerine adeta iki yabancıların birbirine baktığı gibi bakmaktadır. Farklı coğrafyalarda ikamet eden Osmanlı vatandaşları birbirine tanıtılmalı ve kardeşlik potasında kaynaştırılmalıdır:

Türklerin, Arab vatandaşlarına karşı, bütün ruh ve kalbleriyle sevgi duymalarına ve taraftar olmalarına, gerçek Osmanlılığı doğurmasına, haklı olarak beklenen, gene maarif ve mektebler, kendilerine bu noktada önemli ve zor ve fakat, pek şerefli ve temiz bir görev düşen, basın, bilhassa, Türkçe basındır.⁷¹²

Ahmet Şerif’in farklı unsurların birbirini tanımadığı için kaynaşamaması sorununu çözmek için ilk önerilerinden biri dil öğrenmek olmuştur. Şerif’e göre hükümet Türkleri, Arapça öğrenmeye teşvik etmek ve onları uygun bir ortamda bulundurmakla geleceğe ve Osmanlılığa pek büyük hizmet yapmış olacaktır. Genç Türklerin çoğu dimağlarını aydınlatmak, batı medeniyetini incelemek, hayat mücadelesinde daha metin ve serbest adımlar atarak başarılı olmak için, batı dillerini öğrenmiş ve öğrenmeye de devam etmektedir. Şerif’e göre halbuki, “özel ve genel çıkarlarımız, vatanın ve Osmanlılığın genel çıkarı içinde”Arapça öğrenmek de son derece önemlidir.⁷¹³ Türklerin, Arab vatandaşlarına karşı, bütün ruh ve kalbleriyle sevgi duymaları, taraftar olmaları için ve gerçek Osmanlılığın doğmasını sağlamak için Türkçe basına pek şerefli ve temiz bir görev düşmektedir.

Dolayısıyla Ahmet Şerif basına “gerçek Osmanlıcılığın doğuşunu” sağlamak açısından unsurların birbirini sevmesini ve tanımasını sağlamak gibi bir misyon

⁷¹² Ahmet Şerif, “Suriye’de Matbuat -4”, **Tanin**, Sayı: 947, 22 Nisan 1911, s.1.

⁷¹³ Ahmet Şerif, “Suriye’de Matbuat -5”, **Tanin**, Sayı: 948, 23 Nisan 1911, s.1.

yüklemektedir. Şerif'e göre "bu vatanın hayrı ve geleceğinin selametiyle, Osmanlı birliği gibi aziz bir emelle ilgili olan Türkçe basınının da vazifeleri var"dır. Türkçe gazeteler, ne kadar tarafsız ve güzel yazsalar, ne kadar bilgili olarak kalem oynatsalar da amaçlarını Suriye'ye erişirmeye ve bildirmeye muktedir olamamaktadır. Türkçe basının Suriye'deki okuyucularının büyük çoğunluğunu, memurlar ve subaylar oluşturmaktadır. Şerife göre bunun sonucu Suriye, halkının merkezin fikirlerine ve yaptıklarına, hükümetin gerçek durumuna, doğru bilgi yayan basın araçlarıyla ulaşamamasıdır. Şerif'in bu sorunu çözmek için önerdiği çözüm *Tanin*'in bölgede Arapça yayınlanmasıdır. *Tanin* Arapça yayını ile Suriye ile merkez ve memleket arasında bir yakınlık aracı meydana getirecek, hem hükümet aleyhindeki yanlış anlamın giderilmesine hizmet edecektir.⁷¹⁴ Bu şekilde, Suriye ve Arablık alemine ve dolayısıyla, Osmanlılığa, büyük bir hizmet yerine getirilmiş olunacaktır. Şerife göre bu "Osmanlılığın ve memleketin hayrı ve selameti"nin emri gereğidir:

...Vatandaşlar arasında yalnız bu dille (Arapça) konuşan ve bilhassa, memleketin iktisadi ve ticari hayatında pek önemli ve saygın bir yer sahibi, milyonlarca nüfus var. *Onlarla her şekilde anlaşmak ve ilişki kurmak için dili bilmek ne kadar öneme sahibdir....*⁷¹⁵

İttihatçı gazetecilerin Osmanlı unsurlarının birbirlerini tanımadığı için kaynaşmamış oldukları sorununa karşı birbirlerinin dilini öğrenme önerisi dışındaki ikinci önerileri memleket gezileridir. Ahmet Şerife göre seyahat fikirlerinin uyanması ve uygulanması halinde, manevi bir kazanç olarak "birbirini hiç tanımayan, hala birbirine ilgisiz bulunan Osmanlıların tanışması, Osmanlı adı altında birleşememiş çeşitli cinslerin, birbirinin özel vasıflarını ve meziyyetlerini anlaması ve bunun için

⁷¹⁴ Ahmet Şerif, "Suriye'de Matbuat -5", **Tanin**, Sayı: 948, 23 Nisan 1911, s.1.

⁷¹⁵ Ahmet Şerif, "Suriye Seyahati Hâtıratı-4/Şam'da İlk Müşahadeler ve Tahassüsler", **Tanin (Cenin)**, Sayı: 974-1, 19 Mayıs 1911, s.1.

sevişmesi” sağlanmış olacak, böylece unsurların birliği yüce emeline hizmet edilmiş olunacaktır.⁷¹⁶

2.4. “Osmanlı Milletinin Mütecessimi”: İttihatçı Basında Padişah

Alman gezgin Ernst Jaeckh, 1908 devriminden sonra İstanbul’un her yerinde el ilanları dağıtıldığını ve bu el ilanlarının daha önce izin verilmediği için alışılmamış olan, ilkel çocuk alfabeleri tekniği ile yapılan Türk hükümdarlarının portrelerini içerdiğini söylemiştir. Jaeckh’a göre tek istisna en ulu hakan sayılan padişahın resmidir. Padişah gazetelerde asla hedef tahtasına yerleştirilmemekte ve Padişah “hors de concours” (münakaşa dışında) kabul edilmektedir. Padişah dini duygularının etkisi altındaki halk tarafından, etrafı kendine özgü bir “camarilla” (genellikle dolaplar çeviren bir danışmanlar grubu) ile çevrili olan, kötülükleri bilmeyen ve kötülük yapmayı da istemeyen, fakat yanlış yönlendirilen bir kişi olarak algılanmaktadır.⁷¹⁷ 14 Nisan 1909 olaylarından (31 Mart Olayı) sonra Jaeckh’ın yorumu tersine dönerek Padişahın “hors de concours” (münakaşa dışında) kabul edilme durumu ortadan kalkmış, karikatürler artık padişahı korumayıp onu harem düşkünü bir ihtiyar olarak gösterip lekelemeye başlamıştır.

Heinzelmann, 1908 Temmuz’u ile 1909 Mart’ı arasında *Karagöz*’de Abdülhamid’le ilgili hiçbir karikatür basılmamışken, *Kalem*’de ise bir tek karikatürün yayınlandığını tespit etmiştir. 27 Nisan 1909’da tahttan indirilen Abdülhamid, üç ayı aşan bir süre boyunca *Kalem* ve *Karagöz* dergilerinin en fazla rağbet ettiği kişi haline gelmiş, eski padişah gülünç durumda gösterilmek için üç ayrı motif sık sık kullanılmıştır. Bu karikatürlerde devrik Padişah 2. Abdülhamid hayata küsmüş, kendine

⁷¹⁶ Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hâtıratı – 8 / Havran’da: Daraa’da İlk Tahassüsât –Mühim Bir İhmal ve Büyük Bir Noksan – Memleketi Tanımıyoruz”, **Tanin (Senin)**, Sayı: 985-9, 30 Mayıs 1911, s.1.

⁷¹⁷ Jaeckh Ernst, *Der Aufsteigende Halbmond: Auf dem Weg zum Deutsch-Türkischen Bündnis*, Berlin, 1915, s.40.

acıyan ve durumu bir türlü kavrayamayan bir ihtiyar, tahttan indirildikten sonra bile para hırsından vazgeçmeyen bir paragöz ve Rus Çarı Nikola ve İran Hükümdarı gibi zalim ve gaddardır.⁷¹⁸

1908 devrimi sonrasında İttihatçı basında padişah imgesi devrimciler tarafından bir despot olarak görülen Abdülhamid'in hala tahtını koruması nedeniyle son derece çelişkili bir hal almıştır. Devrim sonrasında tahtını korumaya devam eden dönemin padişahı II. Abdülhamid istibdat dönemindeki uygulamaları nedeniyle devrimci basında başlangıçta doğrudan hedef alınmak yerine çevresindekilere vurgu yapılarak büyük oranda eleştirilerden muaf tutulmuştur. He ne kadar karnesinde anayasayı askıya alıp meclisi dağıtma ve yaklaşık otuz yıl boyunca ülkeyi demir yumrukla yönetme gibi meşruti rejimle uyumsuz görünen noktalar varsa da devrim sonrasında resmi emperyal ideolojisi olan Osmanlılıkta padişahın hala kritik bir konumu vardır. Başka bir deyişle, İTC ve liderleri cumhuriyetçi bir yönetim kurmak istememişler, Osmanlı hanedanını İmparatorluğu bir arada tutan bir birleştirici unsur olduğu düşüncesinde ısrarcı olmuşlardır. İTC, 1908 devriminden önce bile Osmanlı hanedanının statüsünü çevreleyen yerleşik geleneklerin yararlılığının bilincindedir.⁷¹⁹

Jászai, Avusturya-Macaristan'ın garip ikili devlet karakteri ve iki yarısı arasındaki sömürücü ekonomik ilişkiyle birlikte en çok milliyetçiliğin gücü ile ilgilenmiş, devletin bütünlüğüne zarar veren bu merkezkaç faktörlere karşılık hanedan, kilise, ordu ve bürokrasi gibi “merkezcil güçlerin” varlığının altını çizmiştir.⁷²⁰ Cole ve Unowsky'e Habsburg devletinin dinamikleri üzerine yapılan pek çok araştırmanın

⁷¹⁸ Tobias Heinzlmann, **Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914**, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s.124-125.

⁷¹⁹ Mustafa Serdar Palabıyık, “Contextualising the Ottoman Dynasty: Sultan Mehmed V Reşad and the Ottoman Princes in the Great War”, içinde (edit.) Matthew Glencross, Judith Rowbotham, **Monarchies and the Great War**, Gewerbestrasse: Palgrave Macmillan 2018, s.128.

⁷²⁰ Oszkár Jászai, **The Dissolution of the Habsburg Monarchy**, The University of Chicago Press, 1929.

başlangıç noktası, en azından dolaylı olarak, Oscar Jászi'nin Avusturya-Macaristan'daki karşıt “merkezkaç” ve “merkezcil” güçler paradigması olmaya devam etmektedir.⁷²¹

Bu bakımdan durum Osmanlı bağlamında da çok farklı değildir. Yakın zamanda yapılan çalışmalarda Osmanlı İmparatorluğunda'da yükselen çevre milliyetçilikleri gibi devletin bütünlüğüne zarar veren “merkezkaç kuvvetler” kadar bazı “merkezcil güçler”in de varlığı araştırmacılar tarafından kabul edilmiş, milli olması ve tarihsel sürekliliği ile hanedan, bu “merkezcil güç”lerden biri olarak görülerek yeni bir bakış açısıyla incelenmeye başlanmıştır.⁷²² Örneğin Eyal Ginio, *Shaping the Constitutional Sultanate: The Reign of Mehmed Reşad (1909–18)* (Anayasal Saltanatı Şekillendirmek: Sultan Mehmed Reşad Dönemi (1909-1918) başlıklı makalesinde modern monarşiler tarafından uygulanan birçok halkla ilişkiler stratejisinin anayasal dönemde Osmanlı yönetimi tarafından da uygulanmış olduğunu göstermiştir.⁷²³

İttihatçı basında Osmanlı hanedanının varlık nedenin sorgulandığı hatta Cumhuriyet rejiminin uygun olup olmadığının tartışıldığı görülmektedir. Örneğin *Tanin* gazetesi yazarı Hüseyin Cahit Osmanlı hanedanının varlık nedenini sorgulamış ve Osmanlı hanedanının işlevinin hala son derece önemli olduğu sonucuna varmıştır. Cumhuriyet rejimini imparatorluk için uygun bulmayan Cahit'e göre Osmanlı hanedanı milli bir hanedandır ve munkariz olursa (çökerse) başa kimin geçeceği büyük bir sorun olarak ortaya çıkacaktır. Hanedanın ithal değil (Yunanistan'da örneğine raslanıldığı gibi) “milli” bir hanedan olduğunun altını çizen Cahit “İran şahını mı, Fas hükümdarını mı, Afgan emirini mi getireceğiz?” diye sorarak milli bir saltanata sahip

⁷²¹ Laurence Cole, Daniel L. Unowsky, “Introduction”, içinde (ed) Laurence Cole, Daniel L. Unowsky, **The Limits Of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in The Late Habsburg Monarchy**, New York: Oxford, Berghahn Books, 2007, s.2.

⁷²² Örneğin bkz. Zeynep Alanoğlu, *Meşrutî Sistemde Bir Padişah Portresi: Sultan Mehmed Reşad (1909-1918)*, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019; Selin Aran, *Accessing The Sultan Through Ceremony and Photography: Dissemination of a New Imperial Image During Sultan Mehmed V Reşad's Reign (1909-1918)*, Koç Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022.

⁷²³ Eyal Ginio, “Shaping the Constitutional Sultanate: The Reign of Mehmed Reşad (1909–18)”, **Turkish Historical Review**, 10 (2019), ss.50-70.

olmayan, asırlardan beri milletin saadet ve felaketini birlikte çekmemiş olan bir hanedana bağlı olan memleketlerin halinin perişan olduğunu savunmuştur. Bu bakımdan ne olursa olsun Osmanlı hanedanı Osmanlı müchitleri ile beraber çalışarak bu devleti tesis etmiştir ve gereken saygıyı ve sadakati fazlasıyla hak etmektedir.⁷²⁴

İttihatçı basının hanedana yönelik yaklaşımı ne kimi Cumhuriyetçiler'in iddia ettiği kadar geleneksel ne de kimilerinin iddia ettiği kadar mesafelidir. Osmanlı siyaset geleneğinde genellikle Padişah'tan "zat-ı şahane", "hünkar hazretleri", "şevketmeab" veya "haşmetpenah" diye bahsedilip genellikle mümkün olduğunca isminin kullanılmamasına özen gösterildiği hatırlanırsa⁷²⁵ İttihatçı basının devrim sonrası bu geleneği sürdürmüş olduğu ve II. Abdülhamid'in İttihatçı basında çoğu zaman "zat-ı şahane" geleneksel söylemi ile anıldığı görülecektir. Ancak söylemde çok önemli bir dönüşüm yaşanmıştır: Artık kendisine gösterilen sadakat ve duygusal yatırım daha çok Osmanlı vatani ve Osmanlı milletine kaymış ve ayrıca söz konusu sadakat ilahi bir gereklilik olmaktan çıkarak dünyevi bir şarta bağlanmıştır.

Şartlı sadakat söylemi en açık ifadesini Hüseyin Cahit'in yazılarında ifade bulmuştur. İstibdad ile idare olunduğu zaman hükümdara düşman olduğunu açıkça belirten Cahit, bu düşmanlığın şahsi değil padişahın eylemleri nedeniyle ortaya çıkmış olduğunu belirtmiş ve Müslümanlar ve Osmanlılar için hilafet ve saltanatın daima mukaddes ve muazzaz olduğunun altını çizdikten sonra padişahın mevcut konumunun dönüşümüne işaret eden çok önemli bir unsur olan "hükumat-ı meşrutada hakk-ı idare millettir" söylemine göndermede bulunmuştur. Cahit'e göre Padişahı milletin hakkına riayetkâr, adil ve hürriyetperver gördükçe halk da hakk-ı hükümdar-ı adile riayetkâr ve zat-ı padişahîye minnettar olacaktır.⁷²⁶ İttihatçı basın özellikle II.

⁷²⁴ Hüseyin Cahit, "Osmanlılık ve Hanedan-ı Saltanat", **Tanin**, sayı 237, 29 Mart 1909, s.1.

⁷²⁵ Hakan T. Karateke, **Padişahım Çok Yaş!: Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s.223.

⁷²⁶ Hüseyin Cahit, "Yeni Heyet-i Vükela", **Tanin**, Sayı: 7 Ağustos 1908, s.1.

Abdülhamid'in hala anayasaya bir tehdit olarak görüldüğünü ifade etmek için “hakimiyet, siyaset, milletindir” ifadesini sıklıkla kullanmış, hakim olan millettir⁷²⁷ ve Padişah Kanun-u Esasiye sadık kaldıkça ona kemal-i sadakatle inkıyad olunacaktır gibi⁷²⁸ şartlı sadakat ifadelerini öne çıkarmıştır.

İttihatçı basının II. Abdülhamid'ye yönelik yaklaşımının son derece stratejik olduğu görülmektedir. 31 Mart karşı devrim girişiminden sonra tahtan indirilene kadar Abdülhamid'den “zat-ı şahanene” diye bahseden İttihatçı gazeteler Abdülhamid'in sadece “çevresini” hedef alırken⁷²⁹ 31 mart sonrası tahtan indirilince hızla söylemini sertleştirmiş ve birden bire söylem “kanlı padişah Abdülhamid'e” dönüşmüştür.⁷³⁰ Artık “zat-ı şahaneleri” yerine doğrudan ismi kullanılmaya başlanmış, Abdülhamid'in hükmettiği dönem Osmanlı tarihinin en muzlim, en kasvet-engiz dönemi olarak tanımlanmıştır. İttihatçı basın tahtan indiği günden itibaren II. Abdülhamid'in ismini artık açıkça kullanmış ve istibdatı hatırlatan herşey hedef alınmaya başlanmıştır.

Örneğin İttihatçı *İtidal* gazetesi Abdülhamid döneminin Osmanlı İmparatorluğu için yarattığı tahribatı *Abdülhamid Zamanındaki Zayıat* başlığıyla haberleştirecek ve Rumeli-i Şarki, Dobruca, Kolaşın ve Bodgorice (Karadağ) Bosna Hersek, Taşlıca sancağından İvranya ve Niş (Sırp) Teselya, Epir, Narda (Yunan) Tunus (Fransa), Kafkasya, Batum, Ardahan, Kars (Rusya) Sisam ceziresi ile Girit'i sayarak⁷³¹ ekleyecektir: “Abdülhamid'in maddi, manevi zararları öyle dört satır yazı ile ifade edilemez. O zararlar, ciltler dolusu kitaplarla ancak teşrih edilebilir.”⁷³² Abdülhamid'in tahtan indirildiğine dair haberin verilişinden bile eski ile yeni arasındaki fark ortadadır. İttihatçı *İtidal* gazetesi İTC'nin Selanik merkez-i umumisinden kendilerine çekilen

⁷²⁷ Tevfik Rüştü, “Meclis-İ Umümi-i Vilayet”, *İttihad*, 25 Şubat 1909.

⁷²⁸ Tevfik Rüştü, “İnkışaf-ı Esrar”, *İttihad*, Sayı:1, 26 Şubat 1909.

⁷²⁹ *İttihad*, Sayı: 30, 3 Nisan 1909.

⁷³⁰ *İtidal*, Sayı: 36, 1 Mayıs 1909.

⁷³¹ *İtidal*, Sayı: 43, 25 Mayıs 1909.

⁷³² *İtidal*, Sayı: 46, 29 Mayıs 1909.

telgrafı “Abdülhamid’in hal’iyle Sultan Mehmed Reşad Han Hazretleri’nin taht-ı ali-i Osmani’ye iclas edildiği” sözleriyle bildirilmiş, “zat-ı şahane” söylemi yerini “2.Adülhamid’e”⁷³³ ve “mel-un” gibi sıfatlara bırakmıştır:

Abdülhamid hal' edildiği gün bir şey yememiş, içmemiş idi. Trende su istedi. Taşdelen suyu alındı. Yolda çocukları açız dediler. Kendisi de aç idi. Sevk memuru bakkaldan biraz ekmekle biraz sararmış solmuş peynir aldı. Büyük bir iştah ile yediler. Hamid mel'ununda kalb, vicdan olsa, aç, susuz, yayan, perişan halde Diyarbekir, Fizan, Yemen menfalarına sürdüğü zavallıların yollarda ne kadar zahmet, sefalet çekdiklerini anlardı. Ne gezer.⁷³⁴

Abdülhamid’in tahtan indirilmesi⁷³⁵ sonucu tahta çıkan Sultan Reşad ittihatçı basında “Omanlıların ilk gerçek meşrutiyet padişahı”⁷³⁶ ve “meşrutiyetperver Padişahımız”⁷³⁷ sözleriyle anılmaya başlanmıştır. Meşrutiyet döneminde anayasaya bağlılığı konusunda çok az şüphenin olduğu Sultan Reşad İTC’nin Osmanlıcılığı için biçilmiş bir kaftan olmuştur.⁷³⁸ İttihatçılar tarafından kontrol altında tutulup bir tehlike teşkil etmediği düşünülen Mehmed Reşad’ın “yardımsever bir hükümdar” ve “hayali Osmanlı geçmişinin yüce simgesi” olarak imajı desteklenmiş ve saltanatın geleceği korunmaya çalışılmıştır.⁷³⁹:

...Çok şükür Osmanlıların inkılâb-ı hakikîye mazhâr oldukları 14 Nisan yevm-i mes’udu cefa ve zulm altında inleyen Ma’denliler’in de imdâdına yetişdi. Altı yüz senelik Osmanlılar Sultân-ı (Mehmed Hân) Hamîs

⁷³³ **İtidal**, Sayı: 35, 28 Nisan 1909.

⁷³⁴ **İtidal**, Sayı:37, 4 Mayıs 1909.

⁷³⁵ Abdülhamid’in tahtan indirildikten sonra basındaki söylem değişimi için bkz. Serhat Taşlıçay, 2. Meşrutiyet Dönemi İstanbul Basınında II. Abdülhamid ve Dönemi Algısı (1908-1910), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.

⁷³⁶ Sultan Reşad’ın ölüm haberini yayınlayan bir gazete de Sultan Reşad’dan “ilk hakiki meşrutiyet Padişahı” olarak bahsedecektir. Bkz. “Pek Müessif bir Haber: Beşinci Sultan Mehmed Hân’ın İrtihali,” **Tasvir-i Efkâr**, 4 Temmuz 1918.

⁷³⁷ Kalecik Taburu Birinci Bölüğü Efradından Gazi Osman Nur, “Ankara Redif Fırkası”, **Hakikat**, Sayı: 61, 5 Mayıs 1911, s.3.

⁷³⁸ Halid Ziya’nın (2013,s.47) anılarında yazdığı gibi ittihatçılarda yeni Sultan’ın doğası gereği mutlakiyetçi olmadığı düşüncesi hakimdir.

⁷³⁹ Plabıyık’a (2018,s. 131) göre “Sultan Reşad”ın kendisinin de bu formüle uygun olarak meşruti monarşi sınırları içinde hareket etmeyi gerçekten tercih ettiği açıktır.”

hazretlerini birinci hür padişah olarak tahtı Osmanî'ye iclâs itdileri⁷⁴⁰... Sözüme hüsn-ı hitâm virmek için şurasını bir averde-i lisân-ı şükran ideyim ki padişahımız (Mehmed Hân)-ı hâmis hazretleri devr-i dilârâ-yı meşrûtiyetimizin cidden du'a ve sitâyışine layık bir sultân-ı zîşânıdır. Dersa'âdet'te bulunduğum müddetce uzaktan yakından istibşâr itdim. İstila'il-'alem ve'l-yevm matbû'atın münderecât-ı hürriyet perverâneleri hep bu merkezdedir. Artık olmaz da, evet dest-i müntemizde bu kanûn-ı esâsi piş-enzâr-ı şükranımızda meşrûtiyete layık vükelâ-ı millet ve devlet ve serkâr-ı mefhiret-i.....⁷⁴¹... Cenâb-ı hak 'umûm İslâmların halifesini bütün Osmanlıların padişahı, meşrûtiyet'in hâmi-i evveli, hürriyetin nigâh-bânı ve penâhi olan Sultân Mehmed ReşâdHan-ı hamîs hazretlerini 'ömr-i said ve ve mes'ud ile mağmûr ve bütün âmâl-ı hayriyesini muzaffer eyleye.⁷⁴²

Saltanatı değişen koşullara uyarlama çabası aslında hiç de şaşırtıcı değildir. Osmanlı hanedanının elinde, meşruiyetini arttırmak için kullanabileceği, çağrışım yapan köklü bir semboller ve sembolik eylemler repertuarı vardır.⁷⁴³Söz konusu köklü semboller ve sembolik eylemler repertuarı kullanma konusunda İttihatçı basının Sultan Reşad tahta çıktığı günden itibaren destel olmak konusunda oldukça aktif olduğu görülmektedir. İttihatçı basın sultanın anayasaya boyun eğen liberal bir hükümdar olarak imajının yeniden şekillendirmesinde etkin rol oynamış, sultanın yeni imajını yayarak yeni meşruti saltanat kavramının onaylanmasına ve desteklenmesine katkıda bulunmuştur. Dahası, sultanın hayırseverliğinin din ya da etnik köken ayrımı gözetmeksizin Osmanlı toplumunun tüm muhtaç üyelerini hedeflediğini sık sık dile getirerek Osmanlı ulusunun kapsayıcı sınırlarının şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Ginio'nun da vurguladığı gibi Mehmed Reşad'ın saltanatının temel özelliklerinden biri güçlü bir şekilde "hükmetmeme" durumuna rağmen görünürlüğü olmuştur. Sultan Reşad kamusal alanda ve yazılı basında sürekli yer almış, uzun iktidarı boyunca (yaklaşık 1299-1922) görkemli ve karmaşık saray törenleri geliştirmiş olan bir

⁷⁴⁰ "Ma'den'den Mektup", **Peyman**, Sayı: 1, 5 Temmuz 1909, s.3.

⁷⁴¹ "Nutk-ı Vilâyetpenâhi", **Peyman**, Sayı: 5, 26 Temmuz 1909, s.2.

⁷⁴² "Faziletli Hoca Mahmud Efendi Tarafından Okunan Du'a", **Peyman**, Sayı: 5, 26 Temmuz 1909, s.4.

⁷⁴³ Eyal Ginio, "Shaping the Constitutional Sultanate: The Reign of Mehmed Reşad: 1909-1918", **Turkish Historical Review**, 10 (2019), ss.50-70.

Hanedanın temsilcisi olarak, merkezi gücün ve düzenin olduğu kadar hayırseverliğin de önemini altını çizen bir hiyerarşi, hizmet ve yönetici aileye sadakat dili yaratmıştır. Bu sultani temsiller, uzaktaki tebaasıyla doğrudan etkileşim kurmanın ya da onların devlet etkinliklerine katılmasının mümkün olmadığı durumlarda hükümdarın itibarını artırmasını sağlamıştır. Mehmed Reşad bu geleneği takip etmiş ve modernite, teknoloji ve halkın istekleri mesajlarıyla örtüşen kendi yorumunu eklemiştir.⁷⁴⁴

İttihatçı *İtidal* gazetesine göre Sultan Mehmed Reşad tahta çıkmasıyla çoktan yas ve felaket bulutlarını dağıtmış ve İmparatorluk berrak bir hava almış, İmparatorluğun geleceği için saf bir sema açılmıştır. Otuz üç seneden beri devlete çöken kabus son bulmuş, şerefli bir padişahın gelişi ile millete şeref-bahş olunmuştur.⁷⁴⁵ Mehmed Reşad'ın sultanlığının en ayırt edici özelliği, her Osmanlı vatandaşının yapması gerektiği gibi anayasaya uymasındır. İttihatçı basın yeni saltanatı seçilmiş bir meclise bağlayan siyasi sistemi, “modernliği,” “adaleti” ve “aklı” temsil eden başlıca otorite paradigması olarak algılamıştır. Bu nedenle ittihatçı basın açısından sultan Mehmed Reşad eski rejimin ve selefi Sultan Abdülhamid'in bir çeşit antitezidir. Daha tahta resmen çıkmadan önce bile ittihatçı gazeteler onu yeni bir sultan tipi olarak sunmaya çalışmış, İttihatçı *Yeni Asır* gazetesinde bu durum “çok yaşa yeni sultan!” ve “yaşasın hür padişahımız”⁷⁴⁶ gibi sözlerle yankısını bulmuştur.

Hüseyin Cahid de meşrutiyet yönetiminde saltanatın önemi üzerinde durmuş, sultanın siyasetin ve siyasi tartışmaların üzerindeki özel konumuna göndermede bulunarak, Osmanlı hanedanının tüm Osmanlılar arasında hakim olan yüksek saygı seviyesiyle Osmanlılar için birleştirici bir gücü temsil ettiğini savunmuştur. Bu nedenle

⁷⁴⁴ Eyal Ginio, 2019, s.58.

⁷⁴⁵ *İtidal*, Sayı:35, 28 Nisan 1909.

⁷⁴⁶ Adil, M., “Yaşasın Sultan-ı Cedid, Yaşasın Hür Padişahımız”, *Yeni Asır*, Sayı: 1554, 1909, s.1.

sultan, meşrutiyet ve özgürlük ilkelerini destekleme ve bunları meşru kılma ve halk tarafından el üstünde tutulmasını sağlama becerisiyle anavatana hizmet etmelidir.⁷⁴⁷

Sultanın liberal ve modern bir hükümdar olarak imajını inşa etmek kolay bir iş değildir. İttihatçı basında Mehmed Reşad’a yönelik onu meşrutiyet rejiminin ve modernliğin sembolü haline getirmek için bir kamuoyu kampanyası başlatılmıştır. Kamuoyunu şekillendirmede bir araç olarak imajların öneminin farkına varan resimli propaganda da, sultanın imajı farklı ürünlere basılarak önemli bir araç haline getirilmiştir.⁷⁴⁸ Kartpostallarda ve posterlerde yer alan portreler onu neredeyse erkeksi bir güç ve vizyonla dolu genç bir adam olarak tasvir etmeye başlamıştır. *Tanin* gazetesine göre Sultan Reşad “bir şehzadeye yakışır şekilde” sakallarını tıraş etmeyi bırakmış ve “önceki tüm Osmanlı sultanlarının yaptığı gibi” sakal bırakmaya başlamıştır.⁷⁴⁹

İttihatçı basının yaymaya çalıştığı ilk imaj, Sultan Reşad’ın halkıyla eski rejim altında çektikleri sefaleti paylaşan bir padişah olduğu olmuştur. Abdülhamid’in despotik yönetimiyle Mehmed Reşad’ın iyi huylu anayasal düzeninin yan yana konulması, Mehmed Reşad’ın Osmanlı tahtına çıkışına eşlik eden ittihatçı yayıncıların yazılarındaki ana motiflerden biri haline gelmiştir Abdülhamd’in hal edilmesiyle zulm ve adaletsizlik dönemi sona ermiş, Sultan Reşad ile yeni bir dönem başlamıştır. Mehmed Reşad’ın da Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu’na hâkim olan gerici boyunduruğun (tazyik-i istibdad) kurbanı olduğu tekrarlanarak eski rejimle zıtlık yaratılmış ve yeni döneme uygunluğu vurgulanmıştır.

⁷⁴⁷ Hüseyin Cahid, “Siyasiyat: Padişah”, **Tanin**, 25 Temmuz 1909, s.1.

⁷⁴⁸ Bkz. Selin Aran, *Accessing The Sultan Through Ceremony And Photography: Dissemination of a New Imperial Image During Sultan Mehmed V Reşad’s Reign (1909-1918)*, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.

⁷⁴⁹ “Hilâfet ve İslâmiyet”, **Tanin**, 22 Mayıs 1909, s.1.

İttihatçı basına göre Sultan Reşad da henüz veliaht iken, imparatorluk halkı (hem hal olmuş) gibi eski rejimin uyguladığı zulmün kurbanı olmuştur. Selanik’de yayınlanan ittihatçı *Yeni Asır*, Mehmed Reşad’ın küçük yaşlardan beri asil karakteri ve liberal düşünceleriyle (efkâr-ı ahrarane) tanındığının altını çizmiş, bu asil özelliklerinin ona tüm Osmanlı milletinin özel saygısını kazandırdığı vurgulanmıştır. Bu nedenle ağabeyi zalim bir padişah olduğu için onu göz hapsine almış ve dünyadan tecrit etmiştir (gussa-ı inziva). Mehmed Reşad baskı ve zorlamaya (zulüm ve itisaf) maruz kalsa da, kardeşinin kötülüklerini tasvip etmemiş (tekbih) inançlarına da bağlı kalmıştır.⁷⁵⁰

Mehmed Reşad’ın kardeşinin emri altında hapsedilmesi ve tamamen inzivaya çekilmesi, Mehmed Reşad’ın halkına karşı temsilinin ana noktalarından biri olarak gösterilmiştir. Biyografisi de, destekçilerinin onu hem bir kurban hem de kardeşinin yönetimi altında saraydan tamamen uzaklaştırılan ve kardeşinin politikalarına tamamen karşı çıkan bir Osmanlı hanedanı üyesi olarak sunmalarını sağlamıştır. Mehmed Reşad’ın kardeşinin tiranlığının eski başlıca kurbanlarından biri olarak imajının şekillenmesinde ittihatçı basın önemli bir rol oynamıştır. Bu iddiaya daha fazla inandırıcılık kazandırmak amacıyla, Sultan Mehmed Reşad’ı okuyuculara tanıtan ve sultanın o zamana kadarki hayatı hakkında özel ayrıntılar da dahil olmak üzere bilgi veren bir kitapçık bile yayınlanmıştır.

Kitapçıkta adının sadece baş harfleri bulunan yazar muhtemelen tarihçi Ahmed Refik, yayıncı ise, İslam ve Askeri Kütüphanesi aracılığıyla İstanbul’daki yayıncılık faaliyetlerinin çoğunu etkileyebilen Tüccarzâde İbrahim Hilmi’dir. Kitapçıkta Mehmed Reşad’ın, tüm Osmanlı milleti gibi, zalim ağabeyinin otuz üç yıllık iktidarı boyunca onun kurbanı ya da esiri olduğu iddia edilmiştir.⁷⁵¹ Mehmed Reşad’ın etrafı, tüm eylem ve hareketlerini dikkatle takip edip rapor eden casuslarla çevriliydi ve hayatı sıkı bir

⁷⁵⁰ “Hayyealelfelâh”, *Yeni Asır*, Sayı: 1544, 1909.

⁷⁵¹ A.R., Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis, s.4-5.

gözetim altında, sürekli baskı altında geçmişti.⁷⁵² Kitapçığın yazarı Mehmed Reşad ve Osmanlı milletinin ortak kaderini şu sözlerle özetlemiştir: “Abdülhamid, milletinin ve kardeşlerinin zalim bir düşmanıydı.”

Mehmed Reşad’ın taç giyme töreni de Ayasofya Camii’nde toplanan meclis huzurunda şeriat, anayasa ve genel kanunlara bağlı kalacağına dair bizzat söz vermesiyle kendisine özgü bir olmuş, böylece meclis tarafından yemin ettirilen ilk sultan ünvanına kavuşmuştur. Yeni sultan anayasaya bağlılığını, Topkapı Sarayı’nın en kutsal yeri olan Hırkaı Şerif salonu da dahil olmak üzere farklı mekanlarda birkaç kez tekrarlamıştır. Padişahın diğer halk önüne çıkışlarında olduğu gibi, resmi fotoğrafçılar onun meclise yaptığı kısa yolculuğun fotoğraflarını çekmiş, kartpostallar ve basın bu görüntüleri halka yaymıştır.⁷⁵³

Taç giyme töreninin ardından İstanbul’daki ilk ziyaretlerinden birini, 31 Mart/13 Nisan 1909’daki karşı darbenin bastırılmasına katılan subay ve askerlerin yattığı Şişli’deki Hamidiye Çocuk Hastanesi’ne gerçekleştiren Sultan Reşad “baba Padişah” paternalist figürü ile öne çıkıp onlara babalık şefkatini ve ilgisini sunmuş, hediyeler vermiştir. Hastanede çalışan doktorlara, hemşirelere ve diğer personele minnettarlığının bir göstergesi olarak, hükümdarın yenilikçi bir temsil biçimi olduğu açık olan, sultanla birlikte bir grup fotoğrafı da çekilmiştir.

Hastane personeli bu ziyarete sultana hastanenin çeşitli fotoğraflarını içeren “güzel bir albüm” göndererek karşılık vermiş, Mehmed Reşad saraya dönerken, 1908 Devrimi ve karşı darbenin bastırılmasıyla en bağlantılı yer olan Hürriyet Tepesi’nde durmuş ve burada gömülü subayların ruhları için Fatiha suresini okumuştur. Genel olarak Mehmed Reşad’ın İstanbul dışına yaptığı ziyaretler, “dindarlık”, “imparatorluk

⁷⁵² A.R., Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis, s. 4–5.

⁷⁵³ Kutlu, Sacit, **Didâr-ı Hürriyet: Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908–1913**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 208–209.

mirası ve ihtişamı” ile “Osmanlı toplumu ve vatandaşlığının kapsayıcı sınırları ve modernite mesajlarını birlikte çağrıştıran” üç tür mekâna odaklanmıştır.

Birkaç günlük geziler genellikle büyük yerel camilerde selâmlık namazlarının kılınmasını, saltanat tarihiyle bağlantılı diğer mekânların ziyaret edilmesini ve ileri teknoloji ve modernliği temsil eden ama aynı zamanda yerel ürünler de sunan fabrikaların ziyaret edilmesini içermiştir. Bu ziyaretler aynı zamanda sultanın yerel askeri ve sivil yetkililerin yanı sıra farklı dini grupların temsilcileriyle resmi görüşmeler yapmasına da hizmet etmiştir. Seçilen hedeflere (tüm dini grupların okulları, hastaneler vb.) bağışlar sunulmuş, yerel ve üst düzey yetkililere ve aynı zamanda fabrika işçilerine hediyeler verilmiştir.

Ayrıca ziyaretler kalıcı bir hatıra yaratmayı da amaçladığından, kraliyet ziyaretinin anısına özel bir madalya (sikke koleksiyonu) bile bastırılmıştır. İttihatçı basın, turları seyahat-i padişahi başlığı ile sık sık haberleştirerek padişahı dikkatle takip etmiş, seyahat ve ziyaretlerin planlamaları ve güzergahları hakkında ayrıntılar vererek, önemleri ve başarıları üzerinde durmuştur. Haziran 1909 gibi erken bir tarihte *Tanin*, sultanın Bursa’yı ve daha sonra Edirne ve Selanik’i ziyaret etme niyetini duyurmuş, ayrıca Şam’ın da bu sultanî turun duraklarından biri olma ihtimalinden bahsetmiştir.⁷⁵⁴

Sultan’ın başkent dışındaki ilk ziyaretlerinden biri, Haziran 1909 başlarında, küçük bir kasaba olan Hereke’ye gerçekleşmiş, bu ziyaret, sultanın ilgisini hak eden yerlerin türünü yansıtmaları bakımından dikkat çekici olmuştur. Hereke İstanbul’a yaklaşık 60 km uzaklıkta bulunan bir kasaba olup Saray’a halı, ipek brokar ve diğer tekstil ürünlerini tedarik etmek üzere 1843 yılında kurulan bir imparatorluk dokuma atölyesine ev sahipliği yapmaktadır. Fabrika, modern makineler içerdiğinden Osmanlı

⁷⁵⁴ “Seyahat-i Şahane”, **Tanin**, Sayı: 291, 9 Temmuz 1909, s.3.; “Seyahat-i Şahane: Padişah’ın İzmit seyahati hakkındadır”, **Tanin**, sayı: 414, 28 Ekim 1909, s. 2.; “İzmit’te Osmanlı Padişahı”, **Tanin**, sayı: 415, 29 Ekim 1909, s. 2. “İzmit Seyahatinden”, **Tanin**, sayı: 420, 3 Kasım 1909, s. 2.; “Padişah’ın Seyahati”, **Tanin**, sayı:359, 1 Eylül 1909,s.1.;“Seyahat-i Hazret-i Padişahi”, *Tanin*, sayı:413, 27 Ekim 1909, s. 1.

modernliğini ve başarılarını temsil eden mekan olarak yansıtılmıştır. *Tanin*'in aktardığına göre Alman *Kölnische Zeitung* gazetesi, sultanın gezilerinin ve bunlara eşlik eden, eski gelenekleri canlandıran denizcilik törenlerinin önemine ve çok iyi bir izlenim yaratma kabiliyetlerine değinmiştir.⁷⁵⁵

Babanzade İsmail Hakkı Sultan Mehmed'in hayatını vakar ve haysiyetin en son nişanesi olan bir sadelikte geçirdiğini yazmıştır. Babanzade'ye göre tevazu bu büyük Padişah'ın en muazzam özelliği olup, devr-i sabıkta adeta defnedilmiş tevazu bir sene zarfında kamilen ihya olmuştur. Padişah mümkün olan her an, her dakika Osmanlı milletiyle temas halinde olup, müşfik ve hakiki bir peder olduğunu ispat etmektedir. İsmail Hakkı'ya göre Abdülhamid döneminde Padişah otuz üç senelik devre-i hayatında memleketin yüz metrelik bir sokağını bile görmezken,⁷⁵⁶ yeni padişahın bir sene zarfında sadece payitahtın değil taşranın da birkaç mühim bölgesini ziyaret etmiş olması Osmanlı milleti asına büyük mutluluk vericidir. Payitahtın diğer ülkelerin liderleri tarafından ziyareti de son derece önemli olup⁷⁵⁷ saltanatı diğer hükümdarların ziyaretlerinden bi-nasib gören - Almanya İmparatoru ve Sırbistan Kral-ı sabıkı müstesna- Osmanlı milleti, bir sene zarfında iki komşu hükümdarın payitahtı ziyaret

⁷⁵⁵ “Tenezzüh-i Şahane”, Sayı:337, **Tanin**, 21 Temmuz 1909, s.3.

⁷⁵⁶ Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) cülusunun ilk yılında birkaç saat dinlenmek amacıyla İzmit ve Hereke'ye yaptığı iki gezi istisna edilirse, 33 yıllık saltanatı süresince değil payitahtın dışına çıkmak, Saray'ın haricine bile nadiren çıkmıştır. 33 yıllık Abdülhamid iktidarında 2 istisna gezi vardır. V. Murad'ın yerine 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkan II. Abdülhamid ilk gezisini bu yılın 9 Kasımında İzmit'e yapmış, körfezde karaya çıkıp biraz dinlendikten sonra dönmüştür. 2 Nisan 1877 tarihinde Hereke'ye giden padişah, ipek fabrikasını gezdikten sonra İstanbul'a dönüş yolunda Adalar'a da uğramıştır. Bu konuda bkz. Mehmet Mercan, “Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke'ye Yaptığı Geziler”, **Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016.

⁷⁵⁷ Bulgar Kralı ve Kraliçesinin Ziyareti (Kral Ferdinand ve Kraliçe Eleonor), Sırbistan Kralı'nın ziyareti (Kral Petro), Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti, Avusturya İmparator ve İmparatoriçesinin ziyareti (İmparator Karl ve eşi İmparatoriçe Zita), Napolyon'un Eşi Eugenie, Pierre Loti ve Behobal Hakimesi'nin ziyaretleri. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Meşrutiyet Sarayına Yapılan Ziyaretler ve Sultanın Gezileri” Başlıklı Bölüm, Zeynep Alanoğlu, Meşrutî Sistemde Bir Padişah Portresi: Sultan Mehmed Reşad (1909-1918), İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019.

etmek için geldiğini görürse karşısında inandırıcı ve maddi bir misal görmüş olacak, böylece Osmanlıların padişaha olan sevgisi ve bağlılığı artacaktır.⁷⁵⁸

Babanzade'ye göre Padişah kızamık olup rahatsızlanınca bütün Osmanlıların üzerine bir iki gün boyunca karanlık bir bulut çökmüş, kasvetli ve müellim hisler bütün kalpleri istila etmiştir. Osmanlı millet bu keder dakikaları esnasında padişaha olan bağlılığının yalnızca sevgiden değil gereklilikten de kaynaklandığını görmüştür. Padişahın “millet kendine padişah bulur, fakat padişah kendine millet bulamaz” sözlerini hatırlatan Babanzade milletin de böyle bir padişah bulamayacağını iddia etmiştir:

Millet şimdi o büyük Padişah'ına aynı suretle hitab ederek der ki millete böyle bir padişah lazımdır. Çünkü böyle bir padişahı millet bulamaz. Onun için Padişah'ım çok yaşa, bu millet tamamen mesud olunca, yani milletin mesud görünceye kadar yaşa. Anlıyoruz ki millet mesud olmadıkça sende huzur ve saadet münselibdir.”⁷⁵⁹

Abdülhamid'in sadece sarayının bitişiğindeki Yıldız Camii'nde Cuma namazlarına katılmasının aksine, Sultan Reşad görünürlüğü istikrarlı şekilde sürdürmüş, sadakat duygusunu artırmak için İstanbul'un farklı camilerinde namazlara katılmaya özen göstermiş, 1909 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Bursa da ziyaret ettiği şehirlerden biri olmuştur. Burada yerel eşrafla yaptığı görüşmelerde, Sultan ve halkının yakın temas halinde olması gerektiğini söyleyerek onları koltuklarını kendisine yaklaştırmaya davet ettiği bilgisi yayılmıştır. Benzer şekilde, Ekim 1910'da Seyitler'deki askeri tatbikatı izledikten sonra İmparatorluğun ikinci başkenti Edirne'yi ziyaret etmiş, bunu İmparatorluğun Balkan topraklarına bir mesaj göndermenin bir yolu olarak algılamıştır.

⁷⁵⁸ Babanzade İsmal Hakkı, “Cülüs-i Padişahi”, **Tanin**, Sayı: 593, 27 Nisan 1910 s.1.

⁷⁵⁹ ibid., s.1.

Selanikde yayınlanan *Rumeli* gazetesi 10 Şubat 1911 tarihli nüshasında, özel bir günde I. Murad'ın şehit düştüğü yerin padişah tarafından ziyaretinin planlandığını yazmış⁷⁶⁰ bu haber bölge halkı ve basında büyük heyecana neden olmuştur. Padişah'ın Rumeliye yapacağı ziyaret aslında İttihatçı basının Sultan Reşad'ı tüm Osmanlı topluluklarının “babası” olarak takdim etme ve “unsurların birliğini” (ittihâd-ı anâsır)'nin Padişah'ta tecessüm ettiğini göstermeye çalışma stratejisinin bir parçasıdır. İTC, İmparatorluğun Büyük Savaş'a girmesinden önce bile Sultan'ı İmparatorluk içindeki Müslüman unsurlar için Halife olarak öne çıkarmış, özellikle Trablusgarp Savaşı sırasında ve sonrasında İTC liderleri Halifelik kavramını Trablusgarp Müslümanları arasında cihatçı duyguları uyandırmak için kullanmıştır. Sultan Reşad'ın bu Osmanlılık politikası çerçevesinde gerçekleştirdiği en önemli seyahat, Haziran 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan Balkan topraklarını ziyaret edeceği *Rumeli* gazetesi tarafından önceden haber verilen seyahat olmuştur.

Rumeli seyahati İTC tarafından önerilmiş, ancak Sultan tarafından coşkuyla kabul edilmiştir. Süleyman Tevfik'in aktardığına göre bütün Türk gazetelerinin birer muharrir göndermiş olduğu⁷⁶¹ bu gezinin ardındaki amaç iki yönlü olmuştur: Bir yandan Arnavut isyancıları yatıştırmaya hizmet ederek Sultan'ın ve hükümetinin bölgenin birliğini korumaya olan ilgisini ortaya koyacak, hem de Avrupa kamuoyuna Balkan halkları arasında Sultan'a karşı gerçek bir bağlılık duygusunun varlığının hala canlı olduğu gösterilecektir. Bu geziyle bağlantılı en önemli olay, 16 Haziran 1911'de Sultan'ın Halife sıfatıyla kıldırıldığı Cuma namazının organize edilmesidir. Etkinliğe, Sultan I. Murad'ın 1389 yılında Hristiyan Balkan ordularını bozguna uğrattığı Kosova Ovası'nda toplanan binlerce Arnavut katılmış, etkinlikte duaların yanı sıra Sultan Reşad, tebaasının babası olarak rolünü vurguladığı bir konuşma yaparak bazı Arnavut

⁷⁶⁰ *Rumeli*, Sayı:345, 10 Şubat 1911.

⁷⁶¹ Süleyman Tevfik, 2011, s.358.

“evlatlarının” fitneci unsurlar tarafından kandırılarak doğru yoldan sapmış olmalarına rağmen sadakatlerine inandığını vurgulamıştır.⁷⁶²

Bu gezi ve gezideki etkinlikler İttihatçı basın için bulunmaz bir fırsat yaratmıştır. Geziyi haberleştiren Hüseyin Cahid, Sultan Reşad’ın “babacan” ve “merhametl”i bir tavır sergileyerek Osmanlıların saygı ve sadakatine karşılık verdiği yorumunda bulunmuş ve hanedanın İmparatorluğun bileşenlerini bir arada tutan en büyük ve en hakiki bağ olduğunu sözlerine eklemiştir. Bir başka gazeteci Hakkı Tarık ise Sultan Reşad’ın gezisi sırasında tebaasıyla gerçekten iletişim halinde olmak istediğini gösterdiğini belirtmiştir.

Hüseyin Cahid, *Zat-ı Hazret-i Padişahinin Seyahatleri* isimli başyazısında Padişah’ın yüzüne hasret kalan Osmanlı milletinin bugün onu yakından görmek saadetine nail olmuş olacaklarını söylemiştir. Cahid’e göre Sultan Resşad Osmanlı milletinin hanedan-ı zişan-ı Osmaniye karşı perverde eylediği hiss-i hürmet ve sadakate pederane ve müşfikane bir his ile karşılık vererek her vesileden millet ile temasda bulunmak için çaba sart etmektedir. Şimdiye kadar Bursa ve Edirne şehirleri kudüm-u şahaneleriyle mütemeyyin olmuş şimdi sıra Rumeli ve Arnavutluk ahalisine gelmiştir.⁷⁶³

Rumeli ve Arnavutluk ahalisinin sevgili ve büyük padişahlarının memleketlerine teşrifi saadetini idrak ettiklerini ifade eden Cahid’e göre zat-ı hazret-i padişahinin bu defaki Rumeli seyahatleri büyük bir ehemmiyet-i siyasiyeye haizdir. Osmanlıları Rumeli’den çekilip gidecek diye bekleyenlerin şaşkın ve haset bakışları önünde bugün Osmanlı padişahının Kosova sahrasına kurulan otağ-ı hümayundaki “mübarek sancağı” dikilmektedir. Ölmek üzere zannettikleri Osmanlılık tekrar dirilmiş ve

⁷⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, **Sultan Reşad’ın Rumeli Seyahati**, Akademi Kitabevi Yayınları,1999.

⁷⁶³ Hüseyin Cahid, “Zat-ı Hazret-i Padişahinin Seyahatleri”, Sayı: 974, **Tanin (Senin)**, 5 Haziran 1911, s.1.

Osmanlılar bu yeni mevcudiyetlerini babalarının kanları, canları pahasına kazandıkları Kosova sahrasında tekrar cihana göstermiştir.⁷⁶⁴

Cahid yazısında küçük bir kabile halinde Anadolu’da yerleşen ecdadın yarım asırlık bir zaman geçmeden Anadolu’dan Kosova sahrasına kadar şanlı bayraklarını rekt etmiş olduğunu belirtmiş, Osmanlı askerinin, padişahı selamlarken çalınacak boru seslerinde ataların devr-i edvar avaze-i galibiyetini duyar gibi olacaklarını söylemiştir. Cahid yazısını “hayır, Rumelinin Osmanlı vatanını bir karış parçasını bile düşmana vermeyeceğiz ve buralarda yaşayacağız, terakki edeceğiz, medeni bir millet ve devlet olarak, Avrupalılar gibi ilerleyeceğiz!”⁷⁶⁵ sözleriyle bitirmiştir.

İttihatçıların İzmir’de çıkardığı *İttihad* gazetesi, Sultan Reşad’ın bu gezisini, Abdülhamid döneminin edilgen siyaset anlayışından, girişimci bir devlet anlayışına geçiş olarak yorumlamıştır.⁷⁶⁶ Gazeteye göre Rumeli’de olduğu gibi, Doğu Sorunu’nun sürekli görüldüğü geniş Osmanlı topraklarına Padişah’ın yapacağı ziyaret, birikmiş sorunları çözecek, dış güçlerin emellerinin kışkırtmasıyla ortaya çıkan huzursuzluklara ve iç karışıklıklara da son vererek hem maddi hem de manevi açıdan çok güçlü etkiler yaratacaktır.⁷⁶⁷

2.5. İttihatçı Basında Ortak /Menfaat/Gelecek/Kader Söylemi

Daha önce vurgulandığı gibi milliyetçilik çalışmalarında milletleri millet yapan kriterler için kullanılan unsurlar kahramanlıklarla dolu ortak bir geçmiş, ortak bir dil, bir arada yaşama isteği ve bir milletle özdeşleşmiş büyük liderlerdir.⁷⁶⁸ Birçok milliyetçilik kuramcısına göre bir halk ancak ortak bir karaktere, dile, vatana ve iktisadi düzene

⁷⁶⁴ Hüseyin Cahid, “Zat-ı Hazret-i Padişahinin Seyahatleri”, Sayı: 970, **Tanin (Senin)**, 5 Haziran 1911, s.1.

⁷⁶⁵ *İbid.*, s.1.

⁷⁶⁶ **İttihad**, Sayı:978, 9 Haziran 1911.

⁷⁶⁷ **İttihad**, Sayı:978, 9 Haziran 1911.

⁷⁶⁸ Özkırımlı, 2020, s.53.

sahipse ulusal haklara lâyıktır.⁷⁶⁹ Etnik bir öze dayanmayan uluslarüstü bir millet inşası projesi ve endokrinasyon süreci olarak Osmanlıcılıkta ortak bir dil, ortak bir tarih ve ortak kültür gibi millet inşa projelerinde sıklıkla başvuru alan repertuarlara başvurulamayacağı için İttihatçı basında bu unsurların boşluğunu doldurmak için ortak çıkar/çıkarların kaynaşması söylemi öne çıkarılmıştır.

Osmanlıcılığın söylemsel repertuarlarından biri olan ortak çıkar/çıkarların kaynaşması söylemi aslında 1908 devriminden önce de dolaşımda olmuştur. Örneğin Midhat Paşa 1878’de yayınladığı bir broşürde “farklı ırkların kaynaşması”ndan bahsetmiş ancak bu “kaynaşma”nın temel meselesinin anayasal bir rejimin kurulması olduğunu savunmuştur.⁷⁷⁰ Midhat Paşa için “la fusion entre les diverses races” (ırklar arasında kaynaşma) tek bir ulus içinde erimeyi değil, siyasi birliğin sağlanması için genel çıkarlar bağlamında “ortak bir anavatan”ın yaratılması anlamına gelmektedir. *Türk Yurdu* dergisi de Tanzimat’dan itibaren parçalanmanın önüne geçmek istenerek Osmanlıcılık siyasetinin yürürlüğe konduğunu, amacın ortak siyasî hayat, ortak vatan, ortak terbiye, kısmen ortak lisân ve “ortak menfaatlerden” hareketle laik bir Osmanlı milletinin vücuda getirilmesi olduğunu söylemiştir.

Namık Kemal’in de Osmanlıcılığın bu söylemsel repertuarlarına başvurduğu görülmektedir. Namık Kemal Osmanlıları, “hukukta birbiriyle müsavi, menfaatle yekdiğeriyle müşterek” şeklinde tanımlamış ve cinsiyet, lisan ve mezhep gibi unsurların “müşterek menfaatler” ve vatan duygusu etrafında birleşmeye mani olmadığını savunmuştur.⁷⁷¹ Namık Kemal tarafından savunulan şey İmparatorluğun çeşitli halklarının çıkarlar çerçevesinde kaynaşmasıdır. Bu geniş bir tür siyasi birlik olarak anlaşılmalıdır, zira bunun bir anayasa ve yeni bir eğitim sistemi getirilerek sağlanması

⁷⁶⁹ Craig Calhoun, 2009, s.137-138.

⁷⁷⁰ Midhat Pacha, **La Turquie. Son Passé, Son Avenir**, Paris, E. Dentu, 1878, ss.14.29.

⁷⁷¹ Namık Kemal, “İmtizac-ı Akvam”, içinde (haz) Nergis Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara,, **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1**, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005, s.98.

gerekmektedir.*Courrier d'Orient*'da yayınlanan kısa bir makalenin yazarı olası karışıklığın farkına varmış, herhangi bir yanlış anlamayı önlemek için makalede “kaynaşmanın” sadece “farklı halkların çıkarlarının kaynaşması” anlamına geldiğinin altını çizmiştir.⁷⁷²

Namık Kemal'den yıllar sonra *Şura-yı Ümmet* gazetesinde kaleme aldığı makalesinde Yusuf Akçura da benzer bir söyleme başvurmuştur. Akçura, Şark Meselesi'ni halledebilmek için Osmanlı Devleti'nin içeriden parçalanmanın önüne geçilmesi gerektiğini belirtirken, iyi bir idare ile muhtelif akvamın “menfaatlerini birleştirmenin” ve bu akvamın kendi hayatlarının ve saadetlerinin devamını Osmanlı Devleti'nin bekasında görmelerini sağlayacak ortamın tesis edilmesinin şart olduğunu yazmıştır.⁷⁷³ Süleyman Nazif ise Tükçülerin zararlı gördüğü milliyetçilik anlayışına karşı kendi milliyetçiliğini Amerikan modeliyle izah ederek ortaya koyarken ortak vatan, “ortak menfaat”, ortak lisan gibi unsurlar yardımıyla Amerikan milleti gibi bir Osmanlı milleti inşa etmenin mümkün olduğuna işaret etmiştir.⁷⁷⁴

İTC tüzüğünde mevcut Osmanlı hükümetinin adalet, eşitlik, özgürlük ve temel hakları ihlal eden tutum ve idaresine karşı Osmanlı vatandaşlarını uyarmak maksadıyla tüm kadın ve erkek Osmanlı vatandaşlarından teşekkül olduğu birinci maddede ifade edilmiş, ikinci maddede ise cemiyetin, “genel menfaatleri gerçekleştirmek” maksadıyla çalışacağı ve Osmanlı vatandaşları arasında ırk, cinsiyet, din ve mezhep farkı gözetilmeyeceği belirtilmiştir.⁷⁷⁵

İttihatçı gazetelerde çıkan yazılardan ittihatçı gazetecilerin yıllar sonra milliyetçilik kuramlarıyla ortaya koyulacak olan bir milleti millet yapan unsurların farkında olduğu görülmektedir. Örneğin Babanzade İsmail Hakkı milletin teşekkülünü

⁷⁷² **Makedoniya**, Sayı: 11, 8 Şubat 1869, s.1-2.

⁷⁷³ Yusuf Akçuraoglu, **Eski Şura-yı Ümmet'de Çıkan Makalelerimden**, İstanbul 1329.s. 36-38.

⁷⁷⁴ Süleyman Nazif, **İçtihad**, Sayı: 79, s. 1732- 1733.

⁷⁷⁵ Tarık Zafer Tunaya, 1998, s. 19.

oluşturan unsurlar olarak “ittihad-ı lisan, ittihad-ı mezheb, hükümet-i müşterেকেye tebaiyyet, hudud-ı tabiiye ile muhat olmak gibi şeyler”i sıralamıştır. Ancak Hakkı’ya göre milleti teşkil eden daha önemli bir unsur vardır: “Hatırat-ı müşterেকে-i tarihiye ve ihtiyacat ve amal-i müttehide-i atıye.” Hakkı ortak bir tarihe, ortak övünülecek milli bir hafızaya sahip olmaya, aynı felaketlere üzülp, aynı saadetlerle sevinmeye göndermede bulunduktan sonra aile metaforuna başvurmuştur: “hasılı bir aile efradını birbirinin aguş-ı şefkatine daha büyük bir tehalükle atacak fevkalade vakayı-i hayatiye gibi, milletin de hayat-ı tarihiyesinde bu gibi fevkaladeler zuhur etmek gibi hatırıma gelen ve gelmeyen bin türlü esbab milletin vücuda gelmesine hais olur.”⁷⁷⁶

Osmanlı halklarının ortak bir anavatanda birarada yaşamalarının “hüzünde” ve “sevinç”e müştereklik, “kar da ve zarar da ortaklık” duygusu yaratılarak “ortak bir kader topluluğu” inşa edilerek mümkün olduğu söylemine farklı Osmanlı unsurları arasında da rastlamak mümkündür. Arnavut mebus Hasan Bey’in Osmanlılık anlayışı bu bakımdan ilginçtir. Osmanlı İmparatorluğu’nu “müşterek-ül menfa bir anonim şirketi” olarak tanımlayan Hasan bey çatı altında yaşamak bir çıkar sorunudur demiştir. Bu şirkette hem Türk, hem Arnavut de diğer diğer unsurların eşit hisselerine sahip olduklarını savunan Hasan Bey, kimsenin kimseye bir üstünlük hakkı yoktur ve olamaz demiştir.⁷⁷⁷ Bu yorumlar Bauer’un ortak bir geçmiş kadar, “ortak geleceğin” yani kader birliğinin önemini vurgulayıp, bu yüzden milleti bir “kader topluluğu” olarak tanımladığı⁷⁷⁸ düşünüldüğünde daha iyi anlaşılacaktır.

Yukarıda Babanzade İsmail Hakkı’nın yazısında görüldüğü gibi İttihatçı basında benzer şekilde etnik ve dilsel ortaklığın olduğu bir milliyetçilik türü olmadığı için Osmanlı milliyetçiliğinin söylemsel repertuarı olan “ortak gelecek” ve “çıkar birliği”

⁷⁷⁶ Babanzade İsmail Hakkı, “Millet ve Milliyet Bahisleri”, **Tanin**, Sayı: 214, 6 Mart 1909, s. 2.

⁷⁷⁷ Tarık Zafer Tunaya, 2008, s.566. Hasan Bey aynı ifadeyi mecliste de kullanmıştır. **MMZC**, İ:36, 29 Kanunuevvel 1327, s.46 2

⁷⁷⁸ Özkırımlı, 2020, s.50.

söyleminden faydalanılmaya çalışılmış, ortak geçmiş, ortak dil boşluğunu doldurmak için “ortak gelecek” ve “çıkar birliği” söylemi Osmanlılık söylemelerinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu söylemi desteklemek için sıklıkla başvurulan metaforlar “Osmanlı ailesi”, “aynı vatanın evladı olma”, “vatan kardeşliği” , “vatan-ı müşterekemiz”,⁷⁷⁹ “müşterek bir vatanın evladınız”,⁷⁸⁰ “menfaat-i müştereke”,⁷⁸¹ “müşterek vatan”,⁷⁸² “müşfik ve hakiki bir peder olarak Padişah”,⁷⁸³dır. Osmanlı devletine karşı ayaklanan isyancılar bu söylemde cehalet ve dalalet neticesinde kıyam eden yanılığın sahibi Osmanlılardır. Osmanlı İmparatorluğunda bir unsurla hükümet arasında yaşanan isyan gibi meseleler “ aile efradı arasında hallolunması gereken” ve “hiçbir ecnebi parmağının karıştırılmaması gereken” aile problemi olarak tanımlanmıştır.⁷⁸⁴ İsmail Hakkı “Fransızların bir sözü var: kirli çamaşırları ailece yıkamalı” diyerek, meseleleri başka ülkeleri karıştırmadan çözme çağrısı yapmaktadır.⁷⁸⁵

İttihad ve Terakki gazetesi milleti “umumi cemiyetlerin aile gibi uyum içinde tesis edilmiş küçük cemiyetler”⁷⁸⁶ olarak tanımlarken İttihatçı propagandaya göre, Osmanlılar aynı vatanın evlatları olup “geniş Osmanlı ailesini” oluşturan “kardeşler” in güvenlik ve refah içinde bir arada yaşamaları onların ortak menfaatlerinedir. İmparatorluğa dahil olan küçük (gayrimüslim ve Türk olmayan) halklar ancak Osmanlı Devleti içinde ve ancak devletin kendisi refaha kavuşursa refaha kavuşabilir. Bu görüşe göre, küçük ulusal devletlerin yaşayabilmesi avını bekleyen büyük devletlere yem olacakları için zaten mümkün değildir. Ekonomik ve kültürel refaha ulaşmak için tüm

⁷⁷⁹ Hüseyin Cahit, “İntihabatta Gayri Müslim Unsurlar”, **Tanin**, Sayı: 87, 26 Ekim 1908 ,s.1.

⁷⁸⁰ Hüseyin Cahit, “İntihabat Meselesi ve Rumlar”, **Tanin**, Sayı: 92, 2 Kasım 1908, s.1.

⁷⁸¹ Hüseyin Cahit, “Millet-i Hakime”, **Tanin**, Sayı: 97, 7 Kasım 1908, s.1.

⁷⁸² “İcmâl-İ Dahili: Mebuslarımız nasıl intihab edilecek?”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 12 , 1 Eylül 1908, s.1.

⁷⁸³ Babanzade İsmail Hakkı, “Cülüs-i Padişah!”, **Tanin**, Sayı: 593, 16 Mart 1910, s.1.

⁷⁸⁴ Babanzade İsmail Hakkı, “Nuye Fraye Presa’nın Nesâyih-i Hayr-ı Hevâhanesi”, **Renin (Tanin)**, Sayı: 1018-3, 2 Temmuz 1911, s.1.

⁷⁸⁵ Babanzade İsmail Hakkı, “Teşrihî Muktezâ Bir Hâlet-i Rûhiyye ve Mutuât-ı Ecnebiyye”, **Tanin**, Sayı: 144, 24 Aralık 1908, s.3.

⁷⁸⁶ “İcmâl-İ Dahili & Cemiyetin Siyasi Programı”, **İttihâd Ve Terakki**, Sayı: 24, 29 Eylül 1908, s.1.

halkların birliği ve Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğü çok önemlidir. Bu şekilde kalkınmacı söylem, farklı halklar arasında kardeşçe bir birlik fikri ve anavatana hizmet çağrısı ile birleştirilmiştir. Birlik ve kardeşçe yaşam tüm etno-dinsel unsurlara güvenlik, kültürel gelişim ve refahlık sağlayacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını güçlü bir şekilde sürdürmesi tüm unsurların çıkarına olacaktır:

Musibet ve felaket zamanlarında bir aile efradı yek-diğerine daha sıkı sarılırlar. Bütün Asya-i Garbi üzerinde, kemal-i şiddetle vezan olan hırs-ı bela ve izmihlal dahi artık arzın bu kıt'a-i kadimesinde yaşayan ve en sıkı karabetlerin bahşedeceği rabitalardan daha kuwetli, daha metin revabıt ile yek-diğerine merbut olmak lazım gelen akvam arasında ahenk ve mukarenet-i matlubeyi te'min edemezse, her iki kavmi girdab-ı inkıraza sürükleyen müşterek tehlike karşısında bu akvam; yine adi, hasis münakaşa ve münafeselerle vakit-güzar olurlarsa elbette Abbasilerin Bağdat'ta, Endülüslülerin İspanya'da, Buhara ve Hivelilerin Asya-i Vusta'da duçar oldukları akıbet-i elimeye uğrayarak Abdullahü's-Sağır gibi gıryan olurlar.⁷⁸⁷

İttihatçı basında Osmanlı milliyetçiliğinin bir unsuru olarak kullanılan “Osmanlı ailesi”(aile-i Osmaniyye)⁷⁸⁸ metaforuna aslında hemen hemen tüm milliyetçilik türlerinde rastlamak mümkündür. Rigney'göre aile metaforları biyolojik metaforların en eskilerinden biri olup çağdaş kültürde yaygın olarak kullanılmaktadır.⁷⁸⁹ Herzfeld'a göre de insanların her yerde daha büyük varlıkları anlamlandırmak için aile metaforunu kullanmalarına sıklıkla rastlanmaktadır.⁷⁹⁰ Aile metaforunun işlevi insan topluluklarını

⁷⁸⁷ Babanzade İsmal Hakkı, “Şark Komşumuzla Münasebatımız”, **Tanin**, Sayı: 400, 12 Ekim 1909, s.1-2.

⁷⁸⁸ Örneğin Babanzade İsmail Hakkı şöyle demektedir: “Şehidlerimizin en mühim bir kitlesini Girit kayalarında bırakmışız. En son ve bununla beraber en büyük fedakarlıklarla aile-i Osmaniyye'ye idhal ettiğimiz memleket Girit'ti” demektedir. Bkz. Babanzade İsmal Hakkı, “Millet ve Milliyet Bahisleri”, **Tanin**, Sayı: 214, 21 Şubat 1324, 6 Mart 1909, s. 2. ; Babanzade İsmal Hakkı bir başka yazısında yine benzer bir ifade kullanmıştır: “Siyasiyattan sarf-ı nazarla yalnız revabıt-ı maneviye itibariyle tetkik-i mesele edilirse görülür ki bu nümayişler, bu muavenetler, aile-i Osmaniyye arasındaki muhabbet-i müteakabile son derece zindedir”. Bkz. Babanzade İsmal Hakkı, “Mısırlılar ve Muharebe”, **Tanin**, Sayı: 1149, 1 Kasım 1911.

⁷⁸⁹ Daniel Rigney, **The Metaphorical Society: An Invitation to Social Theory**, Rowman & Littlefield Publishers, 2001, s.13-14.

⁷⁹⁰ Michael, Herzfeld, **Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State**, New York ve London, Routledge, 1997, s.5.

“geniş aileler” olarak kavramsallaştırmayı mümkün kılarak bu sözde aile üyeleri arasında dikey bağlantılar (ebeveynler ve çocuklar) ve yatay bağlantılar (kardeşler) oluşturmaktır. Bunlar genellikle romantikleştirilmiş bir aile yaşamı görüşü ve güvenlik, sadakat, bakım, istikrar ve koruma gibi kavramlarla ilişkilidir.⁷⁹¹

Aile metaforunun en önemli yönü, güçlü sosyokültürel temeli ve bununla bağlantılı açık duygusallığıdır. Bu nedenle hem ulusla ilgili akademik söylemde hem de kamusal söylemde iç-grup-dış-grup ayrımlarını ve sosyal işleyiş modellerini meşrulaştırmak için sıklıkla kullanılmaktadır. Hatta Hem Anderson’ın hem de Smith’in ulusa dair kuramsal tartışmaları, aile kavramsallaştırmalarına dayanan metaforik tanımlara dayanmaktadır. Örneğin Anderson’ın “derin yatay yoldaşlık” ve “kardeşlik”⁷⁹² kavramları, insanlar arasındaki temel ilişkileri (arkadaşlar ve aile) hayali topluluğun kaynak alanı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Smith ve Anderson’ın görüşlerine göre, ulusun üyeleri arasındaki ilişkileri güçlendirmek ve diğerlerini dışlamak, aile metaforlarıyla önemli ölçüde ilişkilidir. Kamusal söylemde kullanıldığında, aile metaforları genellikle retorik ve siyasi stratejinin bir parçasını oluşturmakta, babaları, anneleri ve (muhtemelen) kardeşleri olan insanların gündelik deneyimlerine dayandırılmaktadır. Aile metaforları, ailedeki çocuklara nasıl davranıldığına dayalı olarak, siyasi kavramsallaştırmalar için ideolojik olarak yüklü kavramsal modeller olarak genel bir düzeyde de kullanılabilir. Örneğin, Fransa cumhurbaşkanlığı seçimlerinde François Hollande’ın ulus-altı bölünmeleri aşan evrensel bir topluluk duygusu yaratmak için ortak bir metaforik milliyet anlayışı olarak her ikisi de Fransa’nın bir aile olduğunu ima eden ulus bir

⁷⁹¹ Daniel Rigney, 2001, s.14.

⁷⁹² Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Yayılması ve Kökenler**, İstanbul: Metis Yayınları, 1995, s.22.

ebeveynidir ve Fransız halkı onun çocuklarıdır metaforlarına başvurduğu görülmektedir.⁷⁹³

Ram'a göre milliyet bir anlatı ya da hikaye,⁷⁹⁴ Stuart Hall'a göre ise "kültürel temsiller sistemi" ve "sembolik bir topluluk"dur.⁷⁹⁵ Anderson'un "tahayyül edilmiş edilmiş topluluklar" olarak uluslar yaklaşımı, Hall'un bir söylem olarak ulusal kültür fikri ve Ram'ın ulusal anlatılar fikri takip edildiğinde metaforların millet inşası yaklaşımındaki kritik rolü daha çok ortaya çıkmaktadır. Ulus, sürekli "hayal etmeyi" ve "icat etmeyi" gerektiren bir kavram olup imgeler, semboller, ritüeller, mitler, dil ve söylem, uluslar da dahil olmak üzere sosyal grupların yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bir ulusun üyeleri, ulusal hafızalarını ve ortak geçmişlerini olduğu kadar "ortak geleceklerini" de söylem yoluyla inşa etmektedir. Ulusların söylemsel inşası bir metaforlar meselesidir, ulus inşa edilmiş metaforik bir komplekstir. Ernest Renan'ın bir ulusun varlığını "günlük bir plebisit" ile ilişkilendirdiği hatırlanırsa⁷⁹⁶ Renan'ın kullandığı metafora göre ulusların, ortak bir yaşamı sürdürmek için bireylerin seçimlerine, bilinçli iradelerine ve açıkça ifade edilmiş arzularına dayanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum farklı nüfusları birbirine bağlayabilecek ortak bir amaç duygusu yaratmaya çalışmanın da ana nedenidir.

İttihatçı basının aynı vatanın evlatları olan geniş Osmanlı ailesinin üyelerini birbirine bağlayabilecek "ortak bir amaç duygusu yaratmak" amacıyla birkaç stratejisi olmuştur. Herşeyden önce şahsi ve kavmi menfaat gibi "genel menfaat"e karşılık gelen Osmanlılık ile çeliştiği düşünülen menfaat türleri eski rejim ile özdeşleştirilmiş, eski

⁷⁹³ Cody LeBlanc, France's Soul-Searching: Finding National Identity In Political Metaphors During The 2012 Presidential Election, Bachelor's thesis, University of Mississippi, 2013.

⁷⁹⁴ Uri Ram, "Narration, Erziehung und die Erfindung des jüdischen Nationalismus: Ben Zion Dinur und seine zeit", **Österreichische Zeitschrift Für Geschichtswissenschaften: Die Konstruktion des Nationalen** 5 (2), 1994, s.153

⁷⁹⁵ Stuart Hall, "The Question of Cultural Identity", içinde, (ed) Stuart Hall, David Held, Don Hubert, Kenneth Thompson, **Modernity: An Introduction to Modern Societies**, Wiley-Blackwell, 1996, s.12.

⁷⁹⁶ Ernest Renan, **Ulus Nedir?**, çev. Gökçe Yavaş, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016, s.51.

rejim “şahsi ve hasis menfaatleri umum zararına tercih eyleyen alçak bir idare” olarak tanımlanmıştır.⁷⁹⁷ *Hakikat* gazetesinde yazan M. Takiyüddin’göre millet ancak “ heyet-i umumiyesine ait olan menafi ve mazarratta kaffe-i efradının dahi medhaldar olmasıyla vahdet” halini alabilir. Vatanın felaket ve saadetinde müşterekliği işaret eden anlatıda⁷⁹⁸ yeni rejimle birlikte Osmanlıların Pederi olarak Padişah öne çıkarılmış, Osmanlı milletinin Padişahın etrafında daha sıkı toplanmaya ihtiyaç duyduğu savunulmuş, Osmanlıların birleşerek başalarında bulununan Pederleri ile birlikte bir aile oluşturduğu söylenmiştir:

Milletlerin sürur ve felaketleri zamanında teavün ve tenasura olan meyilleri daha ziyade inkişaf eder. Efrad-ı millet bir aile efradı gibi sevinç, elem avanında yek-diğerine bağlanırlar. Aile-i Osmaniyye ise şimdi bir devr-i ıztırallı geçiriyor. Bi-insaf bir düşman evimizin en harim noktasına kadar, en kaba bir vaziyetle sokulmak istiyor. Böyle bir zamanda aile-i Osmaniyye'nin bi-hakkın babası olan Padişah'a meyl ve muhabbeti elbette ahval-i adiyeden de kat kat ziyade olur.⁷⁹⁹

Babanzade İsmail Hakkı’ya göre “milletler geniş manada bir aile” olup ailelerin üyeleri sevinç (meserret) veya hüznün günlerinde yek-diğerine sımsıkı sarılıp, bir merkez-i vahdet ve ittifak etrafında toplanmalıdır. Bu vahdet merkezi milletini hahişle seven, milletini “öz evladı” gibi addeden padişaktır.⁸⁰⁰ Hüseyin Cahid de Osmanlı unsurlarının “vatan-ı müşterekin tealisine el birliğiyle çalışmayı” unsurların kendi menfaatine olduğunu söyleyerek ortak vatan ortak çıkar özdeşliğini vurgulamıştır.⁸⁰¹

Kavalın söylediği bir Rum şarkısı gaydanın terennümsâz olduğu bir Bulgar havâsı bugün beni Avrupa’nın bilmem ne operasından daha ziyâde müteessir eder. Hislerimiz, tabîatlerimiz birdir. Hep Osmânî tabîatıdır. Menfaatlerimiz mevcûdiyetlerimiz o kadar karışmıştır ki artık Rumeli’nde

⁷⁹⁷ “Hakikat”, **Hakikat**, Sayı: 20, 4 Mart 1911, s.3.

⁷⁹⁸ Köstence’den M. Takiyüddin, “Siyasi: Hükümet ve Patrikhaneler”, **Hakikat**, Sayı: 90, 12 Temmuz 1911, s.1-2.

⁷⁹⁹ Babanzade İsmail Hakkı, “Cülüs-i Hümayün”, **Tanin**, Sayı: 1313, 27 Nisan 1912, s.1.

⁸⁰⁰ Babanzade İsmail Hakkı, “Meşrutiyet-Perver Padişah’ımız”, **Tanin**, Sayı: 15841, 28 Nisan 1913, s.1.

⁸⁰¹ Hüseyin Cahid, “Nutm-u Hümayun ve Hakimiyet-i Milliye”, **Tanin**, Sayı: 36, 15 Kasım 1908, s.1.

her unsurun saâdeti ancak Osmânlılığın saâdetindedir. Ve bugün bizim için medâr-ı mefharet ne dünkü Bulgar emâreti ne iki milyonluk Yunan krallığıdır. Asırlarca cihâna hâkim bulunan ve ilelebed cihânın en muazzam devleti kalacak olan Osmânlı devletidir. İşte Rumeli'deki ahâlînin beynine bu hisleri sokmalı tesîs olunacak vatanî mekteblerde Bulgarlık Türklük Rumluk, Arnavutluk, Arablık hissinden ziyâde Osmânlılık hissi verilmelidir.⁸⁰²

İttihatçı Peyman gazetesi de tüm unsurlardan Osmanlıları vatanın öz evlâdı⁸⁰³ olarak tanımlayarak milletlerin, uzun asırlar boyunca birlikte yaşamış, zulüm ve sıkıntılara birlikte göğüs germiş, onur ve şereflerini ortaklaşa kazanmış, sevinçlerini ve hüznlerini paylaşmış olan bireylerin topluluğu olduğunu savunmuş. Osmanlı Milletinin, tarihin kanıtladığı gibi böyle bir millet olduğunu söylemiştir. *Peyman* gazetesine göre Millet, “ortak duygular, düşünceler ve hedefler” etrafında oluşan manevi bir varlıktır. Bu manevi varlık, bireyleri harekete geçiren ve yönlendiren milli bir ruh ile canlı bir toplumsal vicdandır.⁸⁰⁴ Vatanın menfaat ve selamet-i umumiyesi müştereken, müttehiden yek-vücut olarak düşünölmek icab ederken her anasır kendi menfaat-ı zatiyesini diğerklerinin menfaatine tercihen ortaya koyuyorsa asla bu amaca ulaşamayacaktır.

2.6. İttihatçı Basında Bir Emperyal Kimlik İnşası: Osmanlı Kimliği

İttihatçı basında 1908 devrimi sonrası Osmanlı kimliğine ilişkin iki ana yaklaşım öne çıkmıştır. Bu yaklaşımlardan ilki olan “özcü yaklaşımda” Osmanlı olma durumunun ya da başka bir ifadeyle Osmanlı kimliğine sahip olmanın özsel bir sonucu, özsel bir çıktısı olduğuna yönelik etnik milliyetçilik inşasında da sıklıkla rastlanılan bir söylem kullanılmıştır. Bu yaklaşım genellikle etnik milliyetçilikte raslanan bir milletin, daha

⁸⁰² Vicdani, “Vilâyât-i Selâse, Kilise Mesâili, Osmânlılık”, *Şurâ-yı Ümmet*, s.2.

⁸⁰³ “İd-i Milli”, *Peyman*, Sayı: 5, 26 Temmuz 1909, s.4.

⁸⁰⁴ “İd-i Milli”, *Peyman*, Sayı: 4, 19 Temmuz 1909, s.2.

önceden var olan etnik gruplara dayalı olarak ortaya çıkmış, birtakım “etnik nüvelerin” etrafında şekillenmiş, ortak soydan geldiklerine dair bir mite, ortak bir kültürün farklılaşan bir ya da birkaç unsuruna ve ortak tarihsel anılara sahip olup kendilerini belirli bir “anayurtla” bağdaştırma ile işleyen etnik milliyetçiliğin özcü yaklaşımlarını⁸⁰⁵ çağrıştırmakta olup Osmanlıcılık emperyal bir milliyetçilik ve emperyal bir kimlik inşası olduğundan etnik milliyetçiliğin sahip olduğu kavramsal cephaneye sahip olmadığı için bu yaklaşım ittihatçı basında son derece zayıf bir kullanıma sahip olmuştur.

İkinci yaklaşımda ise Osmanlı kimliği “boş bir levha” gibi içi doldurulması gereken bir kimlik olarak görülerek olandan çok olması gerekene vurgu yapılmaktadır. Osmanlıcılığın ideolojik tezahürlerinden biri olan bu ikinci yaklaşımda Osmanlı milletine yani “emperyal bir kolektiviteye” yöneltilmiş temel bir buyruk, bu kolektivitelerin yerine getirmesi beklenen üstü örtülü bir görev söz konusudur.⁸⁰⁶ Hamiyet sahibi olmak, ataleti/tembelliği terkederek ayağa kalkmak/çalışkan olmak, imparatorluğu zapt ettiği düşünülen veya hissedilen içsel ve dışsal bütün prangalardan kurtulmak, terakki etmek, girişimci olmak. Kedourie’nin de milliyetçilik için ileri sürdüğü gibi bu tür birey ile kolektivite arasında kurulan “görev bilinci” aşılama olarak milliyetçilik emperyal bir milliyetçilik olarak Osmanlı milliyetçiliğine de canlılık ve dinamizm sağlamış Osmanlı kimliğinin içi boş bir levhadan çıkarılarak kendisine özgü karakter kazanması için söylemsel inşasını temellendirmiştir.⁸⁰⁷

Osmanlı kimliğine yönelik özcü yaklaşım bazen bu ikinci yaklaşımla aynı anda ifade bulmuş ve bu iki yaklaşım bazen iç içe geçmiştir. Ancak bu iç içe geçme duruma

⁸⁰⁵ Smith, 1991, s. 21

⁸⁰⁶ Benzer bir durum etnik milliyetçiliğin inşasında da söz konusudur. Bu konuda bkz. Philip Spencer ve Howard Wollman, **Milliyetçilik**, Çeviren: Kübra Kelebekoğlu, İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi, s.21.

⁸⁰⁷ Elie Kedourie, **Nationalism**, Hutchinson & Co. (Publishers) LTD, Year: 1961

rağmen Osmanlı kimliğine yönelik “içi doldurulması gereken boş levha” yaklaşımının öne çıktığı ve zaten Osmanlıcılıkla bu tür bir yaklaşımın daha uyumlu olduğu söylenebilir. İkinci tür yaklaşımın Osmanlıcılıkla daha uyumlu olmasının nedeni Osmanlı imparatorluğu söz konusu olduğunda hem etno-dinsel ve dilsel hem de geniş coğrafi dağılım gereği kültürel açıdan görülen çeşitliliktir. Bu çeşitlilik gereği aslında “Osmanlı kimliğinden” değil “Osmanlı kimliklerinden” söz etmek daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Taner Timur *Osmanlı Kimliği* çalışmasında “Osmanlı Devleti gibi modern ulus statüsüne ulaşamamış, karmaşık bir toplum yapısında aslında Osmanlı Kimliğinden ziyade “Osmanlı Kimlikleri”nden söz etmek daha doğru olmaz mıydı?” demiştir.⁸⁰⁸ Donald Quartaert’a göre Osmanlı’daki birey ve toplulukları tek bir kimliğe hapsetmek yerine, kimlikler arası geçişkenliği ve sınırların muğlaklığını göz önünde bulundurmalıyız.⁸⁰⁹

Tarihyazıcılığında genel olarak Türk eksenli ve İstanbul merkezli bakış açısı hakimdir ve Türkler imparatorlukta “base intrigue, temel unsur, temel oyuncu” olarak görülmektedir.⁸¹⁰ Halbuki Osmanlı yönetimi kendisini yalnızca Türk/Müslüman tebaanın temsilcisi olarak değil, bütün etnik ve dini farklılıkların üzerinde ve kesişme noktasında hepsinin temsilcisi olarak görmektedir ve “Osmanlı” teriminin anlamı da bu noktada ortaya çıkmaktadır.⁸¹¹ Bu sayede “Osmanlı” bileşimi unsurlarının ayırt edilebilir bir biçimde kaldığı bir harç gibi iç içe geçmiş bir yapıyı andırmaktadır.⁸¹² Dolayısıyla, “Osmanlı” demek Müslümanlığı kabul edip kendi dini, etnik ve kültürel kimliğinden vazgeçmek, başka bir deyişle artık Hristiyan, Musevi, Rum, Ermeni, Arap,

⁸⁰⁸ Timur (1998, s.9) bu soruya “elbetteki olurdu” cevabını verip gerekçesini şu özlerle açıklamıştır: “Fakat unutmayalım ki; ister geleneksel imparatorluk, ister ulusal devlet olsun, her toplumsal formasyonda, o formasyona damgasını vuran egemen bir ideoloji ve egemen üst-yapı kurumları vardır.”

⁸⁰⁹ D. Quartaert, **Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922**, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.212.

⁸¹⁰ İlber Ortaylı, “Osmanlı Kimliği”, **Türk Yurdu**, 19, 143 (1999), s.21.

⁸¹¹ Ahmet Yaşa Ocak, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler : 15-17. Yüzyıllar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yut Yayınları, 1998,s.104.

⁸¹² Aşkın Koyuncu, “Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, (1) , 2004, s.204.

Kürt, Boşnak, Arnavut vs. olmamak, Sırpça, Rumca, Ermenice, Arapça vs. konuşmamak ya da kendi örf, adet, gelenek ve göreneklerinden vazgeçmek demek değildir.⁸¹³

Başlangıçta sadece hanedan üyeleri ve üst düzey bürokratlar için kullanılan “Osmanlı” sözcüğü 19. yüzyılda ulusçu akımlara bir tepki olarak ortaya çıkan emperyal ideoloji sonucu tüm tebaaya genişletilmiş ve “Osmanlı” kimliği oluşturma çabası sırasında söylemsel kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Osmanlılık devlete bağlılığın getirdiği bir ortaklık üzerine kurulu ve dolayısıyla linguistik ve etnik türden “objektif kriterleri” değil, siyasi bir seçim ve devleti benimseme methumu etrafında örgütlenmiş bir ideoloji olduğu için Osmanlılık ile inşa edilmeye çalışılan kimlik de büyük oranda linguistik ve etnik türden objektif kriterlerden yoksundur.⁸¹⁴

Boogert “Osmanlı kimliği” hakkında herhangi bir sabit ve değişmez tanımlanıp tanımlanamayacağı sorusuna yanıt ararken kişisel bir mesele olarak kimliği grup kimliğinden ayırmanın önemine dikkat çekmiştir. Boogert’e göre Osmanlı bireyleri incelediğinde, hangi unsurların kişisel olduğunu ve hangilerinin en soyut grup düzeyi olan “Osmanlı aidiyeti” ile bağlantılı olduğunu belirlemek önemli olup “değişkenler” olarak adlandırılabilen kişisel unsurlar ile “sabitler” olarak adlandırılabilen “Osmanlı” unsurları arasında bir ayrım yapılmalıdır.⁸¹⁵ Bu durumda prensip olarak, Osmanlı kimliği hem yaşam alanlarını hem de bunların kapsamadığı diğer tüm olasılıkları barındırmalıdır. Osmanlı kimliğine sahip kişilerin dilleri ölçüt alındığında Arapça, Rumca, Türkçe, Kürtçe, Ermenice, İbranice (ve Ladino), Arnavutça, Bulgarca veya Sırpça gibi diller veya bu dillerin herhangi bir kombinasyonu öne çıkmaktadır. Bu

⁸¹³ Ahmet Yaşar Ocak, 1998, s.91-92.

⁸¹⁴ Edhem Eldem, Osmanlı Kimliği, içinde (yön.) Zafer Toprak, Selim Deringil, Taner Timur, **Salı Toplantıları 93-94, Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü**, (Yay. Haz. Zeynep Ögel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.23.

⁸¹⁵ M. H. V. D. Boogert, “Resurrecting Homo Ottomanicus: The Constants and Variables of Ottoman Identity”, **Osmanlı Araştırmaları**, 44, (Nisan 2014), s.11.

nedenle “homo ottomanicus’un” Osmanlı İmparatorluğu’na özgü dillerden en az birini anadil olarak konuştuğunu söylemek mümkündür. Bu kriter Osmanlı kimliği için ilk “sabit” olarak ortaya çıkmaktadır.⁸¹⁶

Osmanlı toplumu bir çerçeve, çok sayıda sınır örüntüsünden oluşan bir ızgara görünümü sergilediği için çok sayıda bölünme mevcuttur: Farklı yasal statüler, sosyal sınıflar, dini topluluklar, profesyonel organizasyonlar, etnik gruplar ve diğer birçok alt gruplar. Tipik bir Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu’nda doğmuş, ebeveynleri Osmanlı tebaası olan ve kalıcı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda ikamet eden bir erkek veya kadındır. İmparatorluğun birçok mezhep grubundan birine mensuptur ve İmparatorluğun birçok dilinden en az birini anadili olarak konuşmaktadır. Çeşitli ten renklerinden herhangi birine sahip olabilir ve kolayca Orta Asya yüz özellikleri gösterebilir (Moğolların çekik gözlerinden Abhaz ve Gürcülerin sarı saçlarına ve mavi gözlerine kadar).⁸¹⁷

Tüm bu Osmanlı kimliğine dair “sabitleri” bulmaya yönelik girişimler Osmanlı imparatorluğunu oluşturan halkların, dinlerin ve dillerin çeşitliliğinden kaynaklı kimlik meselesinin çok karmaşık olması nedeniyle aslında işlevsel olmayan bir çabadır.⁸¹⁸ Ayrıca belirli “sabitlikleri” keşfetmek için yapılan sınıflandırmalar ve kategorizasyonlar sadece var olanı keşfetmeye yönelik tarafsız bir süreç değil, aynı anda hem yaratan hem de yok eden aktif bir süreçtir. Bireylerin ve grupların sosyal ve kültürel kimlikleriyle ilgili olarak, sınıflandırma ve kategorize etme, kimliğin bir yönünü görünür kılarken diğerlerini gizleyebilir ya da bir ses yükseltirken diğerlerinin sesini kısabilir.

⁸¹⁶ M. H. V. D. Boogert, 2014, s.13.

⁸¹⁷ Ibid., s.18-19.

⁸¹⁸ Christine Isom-Verhaaren and Kent F. Schull, “Introduction: Dealing with Identity in the Ottoman Empire”, içinde (ed.) Isom-Verhaaren, Kent F. Schull, **Living In The Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Centuries**, Indiana: Indiana University Press 2016, s.1

Brubaker ve Cooper, kimlik çalışmalarının tuzakları ve faydaları konusunda ikna edici bir şekilde uyarıda bulunmuştur. Brubaker ve Cooper’a göre “analiz kategorileri” ile “uygulama kategorileri” arasında ayrım yapılmalıdır. Analiz kategorileri, araştırmacıların geçmişi günümüz bağlamında anlamlandırmak ve yorumlamak için kullandıkları sınıflandırmalardır. Örneğin, cinselliğe ilişkin çağdaş kavramsallaştırmalar geçmiştekilerden çok farklıdır. Heteroseksüel, homoseksüel, gey, lezbiyen ya da transseksüel gibi kimlik yapıları, içinde bulunulan zamana ve mekana özgüdür ve geçmiş toplumlarda var olmayan farklı anlamlar ve gündemler taşımaktadır. Bu kimlikleri eleştirmeden geçmiş halklara ve toplumlara dayatmak, insanların farklı tarihsel anlarda cinselliklerini nasıl tanımladıklarını çarpıtmaktadır.⁸¹⁹ Bu analiz kategorileri, araştırma öznelerinin kendilerini nasıl anladıkları, gruplandıkları ve tanımladıklarının (yani uygulama kategorilerinin) tam olarak anlaşılmasıyla yumuşatılmalıdır.⁸²⁰

Kimliğe yönelik bireylerin kendilerini nasıl tanımladıkları yerine onları onlar adına tanımlama tuzağına düşmemek için İttihatçı basında Osmanlı kimliğine dair ikinci yaklaşımın incelenmesi daha işlevsel görülmektedir. İkinci yaklaşımda Osmanlı kimliği “boş bir levha olup” içi doldurulması gereken bir “kimliksel inşa” sürecini andırdığı için Osmanlı kimliği “ne olduğundan” çok “ne olması gerektiği” üzerinden basında ifadesini bulmuştur. Osmanlı kimliğinin heterojen doğası nedeniyle inceleme güçlüğüne hafifletmek için içi boş bir sözcük olarak “Osmanlı” sözcüğünün nasıl doldurularak anlamlı bir gerçekliğe dönüştürülmeye çalışıldığını analiz etmek daha somut çıktılar verecektir. Dolayısıyla var olan “Osmanlı” kimliklerinin doğasına odaklanmak yerine “inşa” edilmek istenen kimliğin yapısına bakılmalıdır. Kimlik inşası ile basının yakından ilişkisini bu bakımdan birkez daha hatırlamak gerekir.

⁸¹⁹ Rogers Brubaker-Frederick Cooper, “Beyond Identity”, **Theory and Society**, 29, no. 1, 2000, s.4-6.

⁸²⁰ Christine Isom-Verhaaren, Kent F. Schull, 2016, s.3.

Kendisini Osmanlılık ideolojisine adanmış olarak yansıtan ittihatçı basın ittihatçı Osmanlılık bakış açısına uygun bir Osmanlı kimliği oluşturmaya çalışmıştır. Bu kimlik inşasında özellikle iki temel özellik öne çıkmaktadır: Performative ve sınır inşası. Aslında Butler “performatif inşa” (performative construction) teorisini yalnızca cinsiyetlendirilmiş kimlik inşasına uygulamayı amaçladığını söylemiş ve etnik veya ulusal kimlik biçimlerine uygulama olasılığını reddetmiştir.⁸²¹ Judith Butler, kadınların bireysel kimlik oluşumunu haritalandırmak için tasarlanmış olan kimliğin edimsel inşası teorisini geliştirmiştir. Bu tür “performatif kimlik inşası” teorisi, cinsiyete dayalı kimlik kavramına karşı çıkmış ve kimliğin nasıl bedende değil onun ötesinde, bireylerin kendi toplumsal bağlamlarında gerçekleştirdiği ve tekrarladığı eylemler içinde yer aldığına odaklanmıştır. Butler’a göre kimlik, bizzat onun sonuçları olduğu söylenen ifadeler tarafından edimsel olarak oluşturulur.⁸²² Ancak bu performatiflik tekil bir eylem değildir, çünkü her zaman bir “normun” veya “normlar dizisinin” tekrarıdır. Kimlik teorisinin edimsel inşasının bu çalışmada uygulanması, edimsellik normlarının yalnızca toplumsal cinsiyet durumunda değil aynı zamanda emperyal ve ulusal kimlik gibi diğer kimlikler için de oluşturulabileceğini ve tesis edilebileceğine yönelik bir düşüncenin yansımasıdır.⁸²³

Bir diğer unsur olan “sınır çizme” işi aslında performative kavramıyla birleşerek kullanıldığında ittihatçı basının “Osmanlı olmanın” ne anlama geldiği ve “neyi gerektirdiği” konusundaki hem temsil etme hem de inşa etme eylemlerini açıklamak için kullanılabilir. Osmanlılık ya da Osmanlı olmak, ittihatçı basında Osmanlı milletine ait olma beklentisine dayanmaktadır. Bireylerin kendilerini Osmanlı milletin fertleri

⁸²¹ Judith Butler, **Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity**, New York and London: Routledge, 1990, s.12

⁸²² Butler, 1990, s.12.

⁸²³ Butler’ın performative teorisini Japon kimliğinin inşası için kullanan bir çalışma için bkz. Elisa Montiel, “Performativity and National Identity: Japan’s Domestic Policies”, Universidad Nacional Autónoma de México-Instituto de Investigaciones Sociales, **Revista de Investigación Social**, año III, núm. 5, invierno de México, D.F.,2007, ss. 97-118.

olarak görmeleri ve sözlü olarak bunu ikrar etmeleri gerekirken aynı zamanda bu ittihatçı basın için yeterli değildir. Osmanlı milletine ait olma beklentisi sözlü beyanın çok ötesine geçerek fiziksel yaşamda eylemlerle de desteklenmelidir.

Butler’ın terimleriyle ifade edersek, tıpkı onun eşcinseller örneğinde olduğu gibi, Osmanlı topraklarındaki bireylerin kendi biçimlerini ve varoluşlarını ittihatçı basında dile getirilen mevcut belirli normların sınırları içinde algılamaları gerekmektedir. Doğal olanın ne olduğu düşüncesi bir ulusun inşasında da önemli bir faktördür. Başka bir deyişle, Osmanlı kimliğinin standartlarını belirlemek ve onu daha da geliştirmek için, Osmanlı olmanın “stadartlarını” belirlemek ve “sınırlarını” ilan etmek ve bunları ihlal eden ya da bu tanımlara uymayanları “aforoz etmek” gerekecektir.

Butler’ın teorisinde davranışın ve diğer performans biçimlerinin sınırlandırılmasından sorumlu olan normatif öznelliğin izlerine İttihatçı basında da raslanmaktadır. Başka bir deyişle bireylerin eylemlerini ve kimliklerini tanımlayabilmeleri için toplumsal sözleşmelerin kural ve standartlarına ihtiyaç vardır ve bu ihtiyacı karşılayan sınırı çizerek dolaşıma sokan en etkili gruplardan biri ittihatçılar ve ittihatçı basın olmuştur. İdealize edilmiş bir Osmanlı imajı için belirli bir davranış ve karakter özellikleri teşvik edilmiş, ortak ideoloji, çeşitliliğin en azından töpülenmesi için seferber edilmiştir. Teoride tüm bu yönler, öznelere “normalleştirilmesine” ve “standartlaştırılmasına”, onların performansları aracılığıyla Osmanlıların emperyal kimliğinin inşa edilmesine yönelik bir adımı temsil etmiştir.

İttihatçı basın okullar ve kulüplerin/derneklerin yardımıyla yeni yaşam biçimleri önermiş, Osmanlılara kendilerinin ve Osmanlı milletinin yeni düzenindeki yaşamlarının tanımlayıcı bir imajını sunmuştur. Halkı günlük yaşam dokusunun değişmesine ikna etmenin yolu olarak “hamiyyeti,” “sadakati”, “terakkiyi”, “birliği”, “çalışkanlığı” ve “ticari girişimciliği” bir ideal olarak işaret ederek bu söylemi sürekli tekrar etmiştir.

Rachel Hutchins Abd basınının Amerikan ulusal kimliğini “hoşgörü”, “çeşitlilik” ve “ılımlılık” değerleri etrafında inşa ettiğini belirtmiştir.⁸²⁴ Osmanlı milleti adına konuşma ve Osmanlı milletini tanımlama kendisine yüklemiş olan İttihatçı basının ise özellikle “hamiyet”, “sadakat”, “terakkiperverlik”, “çalışkanlık”, “girişimcilik” değerleri etrafından bir Osmanlı kimliği inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu süreçte ortak kültürün bazı yönleri ‘özgün’ olarak tanımlanırken, bazıları ‘sapma’ diye nitelenip bastırılmaya çalışılmıştır.

Osmanlıcılık için tehdit olarak görülen “heterodoksiler” Osmanlı emperyal siyasetine sadık unsur haline getirilmeye çalışılırken ötekiler de inşa edilmiştir. Ree’nin de belirttiği gibi, kimlik düşüncesinin kendisi, farklı olunan bir ötekinin var olduğunu farz etmektedir. Kimlik aynılıkla, kişinin kendisini ona benzeyenlerle özdeşleştirmesiyle alakalı olduğu kadar farklılıkla, kişinin kendini ona benzemeyenlerden ayırmasıyla da alakalıdır. Bütün grup kimliği düşünceleri, grubun içindekiler ile grubun dışındakiler arasında, grup tarafından kapsanabilecek kadar birbirine benzeyenler ile farklı olduklarından ötürü dışlanacaklar arasında bir ayırım yapabilmek için bazı kategorizasyon türleri ve süreçleri içermektedir Billig’in de dikkat çektiği gibi, bu kategorizasyonlar doğası gereği ayırıcıdır çünkü kategoriler dünyayı bölümlere parçalar, “bizi” “onlardan”, “içeridekileri” “dışarıdakilerden” ayırır. Zolberg’in de uygun biçimde belirttiği gibi, “kapsama sürecini anlamak istiyorsak, bu süreci aynı zamanda bir dışlama süreci olarak da düşünmemiz gerekir.”⁸²⁵

Hamiyyetli ve hamiiyetsiz, atalet/tembellik ve çalışkanlık, terakkiperverlik ve memurluğa karşı iktisadi girişimcilik gibi temalar Osmanlı emperyal kimliğinin inşası sürecinde ittihatçı basında en çok kullanılan “ayırt etme” ve ideal “bizi” tanımlamak

⁸²⁴ Rachel D. Hutchins, “Collective Action and National Identity The Rally To Restore Sanity”, içinde (ed.) Rachel Tsang, Eric Taylor Woods, **The Cultural Politics Of Nationalism And Nation-Building: Ritual And Performance in The Forging Of Nations**, London and New York : Routledge, 2013.

⁸²⁵ Philip Spencer, Howard Wollman, **Milliyetçilik**, çev. Kübra Kelebekoğlu, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020, s.111-112.

için öne çıkarılan temalar olmuştur. Bu temalardan en kritik olanı “hamiyyetli” ve “hamiyyetsiz” temasıdır. Billig’in yukarıda ifade edilen “bizi” “onlardan”, “içeridekileri” “dışarıdakilerden” ayırma dolayısıyla “kapsama” ve “dışlama” sürecinde en çok kullanılan kavram “hamiyyet” kavramı olmuştur. Hamiyyet kavramı Ferit Devellioğlu’nun sözlüğünde “milli onur ve haysiyet”⁸²⁶olarak açıklanmaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise “bir insanın kendi yurdunu, ulusunu ve ailesini koruma çabası”⁸²⁷olarak tanımlanmaktadır.

İttihatçı Osmanlıcılığının inşa etmeye çalıştığı Osmanlı kimliği bakımından “hamiyyet” sözcüğü oldukça işlevseldir. Osmanlı vatani ve Osmanlı milletine sadakat, Osmanlı vatani ve milleti için kendini feda etme, Osmanlı vatani ve milletin çıkarlarının kendi özel çıkarının önüne koyma gibi bir dizi Osmanlıcılık temayı kapsayan bu sözcük Osmanlı kimliğinin inşası ve “boş levha olarak içinin doldurulması” konusunda son derece kullanışlı olmuş hatta etkisi milli mücadele yıllarına kadar uzanmış ve Cumhuriyet’in “vatanperver” Türk kimliği inşasına da temel oluşturmuştur. Hamiyyet sözcüğünün 1908 öncesi ve kullanımı arasındaki en büyük fark sözcüğün “protest” bir içerik kazanmasıdır.

Avusturya-Macaristan’ın Bosna’yı ilhak etmesi, Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanı, Girit Hristiyanlarının Yunanistan ile birleşme kararı, İtalya’nın Trablusgarp’ı işgal etmesi, Balkan savaşları ve bunlara ek olarak Yemen, Arnavutluk, Havran gibi bölgelerde görülen isyanlar 1908 öncesi de kullanıma sahip olan hamıyyet kavramına tepsisel ve protest bir enerji yüklemiştir. Artık pasif bir şekilde Osmanlı vatanına ve milletine sevgi ve sadakat beslemek “hamiyyetli olmak” için yeterli görülmemekte, yerine getirilmesi gereken bir dizi eylem sonrası “hamiyyetli” olmak ancak somut eylemle kazanılan bir sıfat olmaktadır. Bu durum Osmanlı kimliğini doğrudan

⁸²⁶ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 14. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994, s. 322.

⁸²⁷ <https://sozluk.gov.tr/>.

etkilemiş ve Osmanlı olmayı sadece Osmanlı anne babadan, Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında doğulduğu için bir “miras” gibi doğuştan kazanılan bir kimlik olmaktan çıkararak kazanılması gereken, ancak belirli şartların yerine getirilmesiyle ulaşılabilecek bir kimlik haline getirmiştir. Osmanlı kimliğinin “verili” olmayıp “kazanılması” gereken bir kimliğe dönüşmesi aslında muazzam bir siyasi dönüşümdür.

İttihatçı basında Avusturya-Macaristan,⁸²⁸ Yunanistan⁸²⁹ ve İtalya’ya karşı uygulanan boykot eylemlerinin⁸³⁰ gerekleri doğrultusunda hareket etmek hatta bu uğurda şahsi menfaatleri feda etmek “hamiyyetli” davranış olarak kabul edilmiş, boykotun devamı ve yaygınlaşması için çalışan liman işçileri hamiyyetli davranışın timsali olarak gösterilmiştir. Bunun yanında boykotun hilafına çalışan, boykota rağmen ticari çıkarları doğrultusunda hareket edenler “hamiyetsizlik” ile suçlanmış ve kamuoyunda basın aracılığıyla teşhir edilmişlerdir. İttihatçı basın toplumun belli davranışları göstermesini istenmiş ve bu davranışların sınırları veya karakteri “hamiyyetli davranış” adı altında açıklanmıştır. Bu davranışları gösteren kişiler ise “hamiyyetli” sıfatıyla ödüllendirilip övülmüştür. Böylece Avusturya mallarını limanlara indirmeyen, taşımayan liman işçileri, Avusturya’ya verdikleri siparişlerini iptal eden tüccarlar, yerli sanayiinin gelişmesi için yatırım yapan sermayedarlar, Avusturya malı kullanmayı reddeden tüm Osmanlı tüketicileri “hamiyyet” payesine layık görülmektedir. Bundan

⁸²⁸ Bu konuda bkz.Y. Çetinkaya, **Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli iktisat:1909-1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015. Umut Karabulut, **İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü: 1908-1912**, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014; Mehmet Emin Elmacı, Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler: (1908-1912), Dokuz Eylül Üniversitesi, “Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, 1996; Senem Gönenç, “Osmanlı Belgelerinde Avusturya Boykotu (5 Ekim 1908-26 Şubat 1909)”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 10(32), 2022, ss.194-217.

⁸²⁹ Bu konuda bkz. Çağrı Sağun, **II. Meşrutiyet Dönemi’nde Girit Meselesi ve 1910-1911 Yunanistan Boykotajı**, İstanbul: Nobel Bilimsel Yayınları, 2024; Y. Çetinkaya, **Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli iktisat :1909-1914** , İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.; Hasan Taner Kerimoğlu, “Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Bir Risalesi”, **ÇTTAD**, V/13, (2006/Güz), ss. 91–107

⁸³⁰ Umut Karabulut, **İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü :1908-1912**, 2014, Yeditepe Yayınları, s.223-255

dolayı özellikle kamuoyuna seslenen yazılarda, açıklamalarda “hamiyet” kavramı çok merkezi bir konum işgal etmiştir.⁸³¹

1908 öncesi de kullanımı olan ancak 1908 sonrası dönemde özellikle boykot ve savaş gibi olağanüstü dönemlerde daha protest, tepkisel ve performatif bir içerik kazanan “hamiyyet” ve “hamiyyetsiz” kavramları “gerçek Osmanlı” ile olmayanı, “Osmanlı hissiyatına sahip” olanla olmayanı ayırt etmek için uyani “içerme” ve “dışlama” edimi için sıklıkla kullanılmıştır. Başkent İstanbul’dan Selanik, Adana, İzmir, Trabzon, Eskişehir, Samsun, Konya, Diyarbakır, Sivas gibi şehirlere uzanan İttihatçı basın ağında bu tür kullanımlara oldukça sık rastlanmaktadır. Eskişehir’de yayınlanan İttihatçı bir gazete olan *Hakikat* gazetesinin 240 sayısında hamiyet kavramı 657 kere, Selanik’de yayınlanmakta olan *İttihat ve Terakki* gazetesinin 52 sayısında 194 kere, Adana’da yayınlanmış olan *İtidal* gazetesinin sadece ilk 35 sayısında 108 kere geçmektedir. İttihatçı basın için boykotun kurallarının uygulama biçimi, boykota katılan ve destek veren halkın kimliğine de işaret etmektedir. Nitekim halk, boykotu milli bir görev gibi kabul edip uygulamıştır. Hatta zaman zaman boykotaja karşıt tavır alan kişinin Osmanlılığı dahi sorgulanmıştır.

Boykot süreci, Osmanlı İmparatorluğu’nda vatanseverlik ve vatandaşlık kavramlarını yeni bir tartışma zeminine taşımıştır. Bu tartışmaların neticesinde, Osmanlı toplumunda iki farklı vatandaş tipi tanımlanmıştır. Birinci grupta, Osmanlı kimliğini benimsemekten uzak duran ve bu sebeple cezalandırılması gereken vatandaşlar yer alırken; ikinci grupta Osmanlı kimliğinin gerekliliklerini yerine getiren ve bu nedenle övgüyü hak eden vatandaşlar bulunmaktadır.⁸³²

⁸³¹ Hamiyet kavramının boykot sürecindeki merkezi yeri için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.130-133.

⁸³² Çağıl Sağun, **II. Meşrutiyet Döneminde Girit Meselesi ve 1910-11 Yunanistan Boykotajı**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora tezi) , 2022, s. 257; Çağıl Sağun’un doktora tezi kitaplaştırılmıştır. Bkz. Çağıl Sağun, **II. Meşrutiyet Dönemi’nde Girit Meselesi ve 1910-1911 Yunanistan Boykotajı**, Nobel Bilimsel Yayınları, 2024.

Tanin Gazetesi, Osmanlı vatandaşı Rum bir tüccarın işyerinde çalışan 130'a yakın hamalı Yunanlılara boykotaj yaptıkları için ağır hakaretlerde bulunarak işten çıkartması olayını *Bu Nasıl Osmanlı* başlığı ile haberleştirmiş ve bu kişinin artık Osmanlı kabul edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Gazete adı geçen olay nedeniyle bir Osmanlının vatan sevgisinin nasıl olması gerektiğini de açıklama gayretine koyulmuştur.⁸³³ Daha sonra yine aynı gazete bu haberi, kovulan hamallar tarafından seçilen iki kişinin beraber verdikleri bilgi üzerine yazdıklarını, daha sonraki gün Kostaki İncoğlu'nun gazeteye gelip haberin yanlış olduğunu iddia ettiğini yazmıştır. Gazete, bu kişinin bir iftiraya uğradığını ve basın da aracı edildiğini düşünüp müteessir olduğunu, bu konu ile ilgili Dersaadet Boykotaj Cemiyeti'nin tahkikatını istemiştir. Cemiyet de tahkikleri sonucu kovulmanın doğru, fakat kovulma sebebinin farklı olduğunu açıklamıştır.⁸³⁴ Bu gibi haberlere çok rastlanmasa da önemli bir konu olarak ele alınmıştır. Çünkü çalışanların boykotajı kendi çıkarları için bir araç haline getirmesi ve aynı iş kolunda faaliyet gösterenlerin rakiplerinden kurtulmak amaçlı boykotajı kullanmaları, boykotu zamanla adeta bir silah haline getirmiş, tüm aktörleri de zor duruma düşürmüştür.⁸³⁵

Tanin gazetesinin *Asar-ı Hamiyet* bölümünde yayımlanan bir haber, ikinci tip Osmanlı vatandaşlığına çarpıcı bir örnek sunmaktadır. Haberde anlatıldığına göre, Seyyar Hürriyet Vapurları'nın Ermeni asıllı sahibi Gümişciyan Mıgırdıç, şirketinde aylık 12 lira maaşla çalışan Yunanlı bir kaptanın görevine son vermiştir. Bu kaptanın yerine, İdare-i Mahsusa'da görev yapan Seyyid Bilal Kaptan'ı iki katı maaşla istihdam

⁸³³ "Bu Nasıl Osmanlı", *Tanin*, Sayı: 647, 20 Haziran 1910, s. 2

⁸³⁴ "Harb-i iktisadi heyetinin varid olan cevabı şudur: Tanin Gazetesi ser muharirliğine! Kostaki İncoğluna bir hamal tarafından vaki olan husumetinden, yahud rakiplerinden birisinin kendisine adâvetinden ibaret olduğu tayin etmiş ve Anadolu şimendüferleri idaresi tarafından gelen memur-ı resmi de İncoğlu'nun izahâtını tahkik ettiği takdirde Osmanlı olan mezkûr kumpanyanın hem kendisiyle mûna'kid mukaveleyi fesh edeceğini bildirmiş ve kendisinin hamalları def ve tard eylediğine dair şayi olan havadisın dahi katiyyen gayr-i vaki olduğundan heyetimizce kanaat-ı kâmile hâsıl olmuş bulunduğundan arz-ı keyfiyet eyleriz efendim." Bkz. Boykotaj, *Tanin*, Sayı: 652, 25 Haziran 1910, s. 1-2.

⁸³⁵ "Boykotaj", *Tanin*, Sayı: 652, 25 Haziran 1910, s. 1-2.

etmiştir. Bu davranışından ötürü gazete, Gümişciyan'ı “gerçek bir Osmanlı vatandaşı” olarak nitelendirmiş ve takdire şayan bulmuştur.⁸³⁶

Ancak bu hareket zamanla bir ifşa kampanyası halini almaya başlamış ilk başlarda gazetelerde çeşitli yayınlar yapılmış, ardında da listeler hazırlanarak cadde ve sokakların duvarlarına asılmıştır. Örneğin, Üsküdar'da boykotaj nedeniyle bir yanlışlığa meydan vermemek için Yunan bakkal ve mağazalarından oluşan bir liste şehrin duvarlarına yapıştırılmıştır.⁸³⁷

Yapılan bildirimlerde, bazı devlet görevlilerinin durumu ele alınmıştır. Resmi görevleri nedeniyle boykota karşı tarafsız kalan memurlara bir itiraz olmamakla birlikte, bazı memurların Yunan tarafını destekledikleri ve boykot faaliyetlerine kayıtsız kaldıkları gözlemlenmiştir. Bu memurların, resmi vazifelerinin haricinde, ülke çıkarlarını gözetmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Kendilerinden Yunan esnafıyla alışveriş yapmamaları ve boykota destek verenleri bu tutumlarından döndürmeye çalışmamaları istenmiştir. Bu uyarılara kulak asmayanların, vatan sevgisinden yoksun kişiler olarak kamuoyuna duyurulacağı belirtilmiştir.⁸³⁸Yapılan duyuruların birinde dikkat çekici bir olay bildirilmiştir. Manisa'da ikamet eden bir Müslüman şahıs hakkında şikayette bulunulmuştur. Şikayetin sebebi, bu kişinin sağlık hizmeti almak için, şehirde bulunan çok sayıda Müslüman ve gayrimüslim hekim varken, özellikle Yunanlı bir doktoru tercih etmesidir. Bu tercihi nedeniyle söz konusu vatandaş, vatan sevgisinden yoksunlukla suçlanmıştır.⁸³⁹

Bir diğer “vatanseverlik tartışması” Manisa'ya bağlı Kula'da cereyan etmiştir. Olayda, ilçenin Belediye Başkanı Ali'nin faaliyetleri mercek altına alınmıştır. Bölgede Osmanlı Devleti'ne karşıtlığı ile tanınan bir doktorla iş birliği yapan başkanın bu

⁸³⁶ “Asar-ı Hamiyet”, **Tanin**, Sayı: 647, 20 Haziran 1910, s. 2.; Çağıl Sağun, 2022, s.258.

⁸³⁷ “Boykotaj”, **Tanin**, Sayı: 648, 21 Haziran 1910, s. 2

⁸³⁸ “Boykotaj Cemiyetinden: Muhterem Memurlarımızın Dikkatli Gözlerine”, **Köylü**, 27 Eylül 1910.

⁸³⁹ “İzmir Boykotaj Cemiyetinden”, **Köylü**, 28 Temmuz 1910.

davranışı, on vatansever Osmanlı vatandaşı tarafından imzalanan bir belgeyle şikayet edilmiştir. Bu şikayet, bölgedeki Boykotaj Cemiyeti'nin onayıyla da desteklenmiştir. Bu iş birliği nedeniyle belediye başkanı sert eleştirilere maruz kalmış ve Yunan taraftarlığı ile suçlanmıştır.⁸⁴⁰

Boykotun hakkı ile icra edilmediğine dair haberler yeterli “hamiyet” sahibi olmamak ile açıklanmış ve “sebat” göstermek “hamiyetin” en önemli unsurlarından biri olarak işaretlenmiştir:

Değirmenci Zaharyadis'in yanında bir Yunanlı Kleanti denilen herif varmış. Buna izin vermesini hamiyet namına kendisinden talep etmişler de "Hiçbir işi olmasa bile size inadına maaşını verir, evinde alıyorum !" cevabını almışlar. Gördünüz mü Yunanlılardan daha Yunanlı bir Osmanlı Rus'unu!... Şimdi Osmanlılığın hamiyetinde ciddi bir salabet bulunsa bu heriften kimse un almazdı. Bu heriften un alıp da ekmek yapan fırıncılarla kimse alış-veriş etmezdi. Lakin heyhat!⁸⁴¹

İttihatçı basın, boykot döneminde Rumca gazetelerin Yunanistan'a destek veren yayın politikasına sert tepki göstermiştir. İTC'nin yayın organı olan *Köylü* gazetesi, Yunan yanlısı yayınlar yapan bu gazetelerin artık Osmanlı gazetesi sayılamayacağını ve vatanseverlikten uzak olduklarını iddia etmiştir. Gerilimi artıran önemli bir olay da, Girit meselesinin önemli isimlerinden Venizelos'un Yunanistan'da başbakanlık koltuğuna oturması olmuştur. Rum gazetelerinin Venizelos'un fotoğraflarını basması ve kendisi hakkında övgü dolu ifadeler kullanması, İttihatçı basının öfkesini daha da artırmıştır. Vatan haini ve düşmanı olarak nitelendirdikleri Venizelos'un fotoğraflarını yayınlayan Rum basını, Osmanlı Devleti ile alay etmek ve bundan memnuniyet duymakla suçlanmıştır. Bu tutumları nedeniyle Rum gazetelerinin artık “Osmanlı” kimliğini taşımaya layık olmadıkları ilan edilmiştir.⁸⁴²

⁸⁴⁰ “Boykotaj Cemiyetinden: Aynen, Osmanlıların İnzar-ı Telinine”, *Köylü*, 3 Temmuz 1910.

⁸⁴¹ “Hakikat”, *Hakikat*, Sayı: 82, 26 Haziran 1911, s.3.

⁸⁴² “Boykotaj, Vatanını Seven Osmanlılar Yunanlılara Boykotaj Yaparlar”, *Köylü*, 25 Ekim 1910.

İttihatçı basında Boykota katılanlara karşı kucaklayıcı boykota katılmayanlara karşı da suçlayıcı ifadelere yer verilmiştir. İTC'nin İzmir'deki yayın organı *İttihad* Avusturya sigorta şirketine uygulanacak boykotu ele aldığı bir yazısında şu ifadeleri kullanmıştır: "İntikam almalıyız. İntikam almak hissi olmayan Osmanlı'ya Osmanlı denilemez."⁸⁴³ Boykot hareketiyle ilgili yayınladığı bir başka haberde ise Bulgaristan ve Avusturya ürünlerinin yokluğundan istifade eden bir tüccar grubunun, bu durumdan çıkar sağladıkları yolundaki söylentiler değerlendirilmiş ve bu gruplar hakkında ağır ifadeler kullanılmıştır: "Bu babda alacağımız malumatı peyderpey yazacağımız gibi şu sırada fırsatı istifade bilen bazı hainlerin Bulgaristan'dan kilitli kuru fasulye getirtmekte oldukları haber alındı."⁸⁴⁴ *İttihad* gazetesinin Avusturya'dan şeker ithal ettiği öğrenilen Hacı Mustafa Efendi isimli bir tüccardan izahat istemesi,⁸⁴⁵ Hacı Mustafa Efendi'nin de ertesi gün gazeteye giderek ilhak olayından bir gün önce 57 vagon sipariş verdiğini, ilhak olayı ile birlikte siparişi iptal ettiğini, önceki tarihli siparişlerinin ise faturasının mevcut olduğunu söylemesi, basının boykot hareketindeki önemine dair en güzel örneklerdendir.⁸⁴⁶

Bu noktada Hacı Mustafa Efendi'nin kamuoyunca geçerli kabul edilebilecek bir izahatta bulunduğu anlaşılabilmesi adına Boykotaj Cemiyeti'nin boykotun başlamasından önce trenlere veya gemilere yüklenmiş veya tüccarların toklarında mevcut Avusturya ve Bulgaristan ürünlerinin tüketilmesine karşı çıkmadığını belirtmek gerekir. İzmir'de boykot hareketini elinde hareketini elinde tutan İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin meselesi olan şeker sorunu, *İttihad* gazetesi aracılığıyla daha geniş bir kitlenin tartışma sahasına girmiş, ancak sonucunda ithalatın boykotu delegecek bir hareket taşımadığının anlaşılması üzerine tüccar Hacı Mustafa Efendi temize çıkmıştır. Verdiği

⁸⁴³ "Avusturya Sigorta Kumpanyaları", *İttihad*, Sayı:81, 20 Ekim 1908.

⁸⁴⁴ Hala Avusturya Şekeri Gelecek mi?", *İttihad*, Sayı: 20, 10 Şevval 1326, 4 Kasım 1908, s. 1-2.

⁸⁴⁵ Hala Avusturya Şekeri Gelecek mi?", *İttihad*, Sayı: 20, 4 Kasım 1908, s. 1-2.

⁸⁴⁶ "Şeker Meselesi" *İttihad*, sayı: 21, 5 Kasım 1908, s. 3.

izahatla kamuoyunu tatmin eden Mustafa Efendi, ayrıca *İttihad* gazetesinin de takdirini toplamıştır.

Tersi bir üslup ise, boykota katılanları kucaklayıcı şekilde gelişmiştir. İzmir Mektebi idadisi öğrencilerinin Avusturya feslerini yırtmaları üzerine, onlara yönelik hitap şeklinde, yumuşak ve kucaklayıcı bir üslubun izleri görülmektedir: “Ey vatanın kahraman yavruları! Kıymettar kuzuları! Yaşasın sizin gibi kahraman yavruları, var olsun millet kuzuları.”⁸⁴⁷ İttihatçı basında Boykotu tahkim ve takviye eden hamal ve mavnacılar da gösterdikleri vatanperverlik hasebiyle hayırlı dualarla yad edilmiş, onlara teşekkür edilmiştir. Dolmabahçe civarında ikamet eden bazı kişiler ise topladıkları bin elli dokuz kuruş ile bir saat almışlar ve İstanbul gümrüğü hamallar onbaşı Ali Ağa’ya hediye etmişlerdir. Galata’da hamal ve mavnacılar Boykotaj Sendikası’na giderek tekrar yemin etmişler ve daha sonra 600 imzalı bir tebrikname almışlardır. Hamallara bir teşekkür de boykota uğrayan bir tüccardan gelmiştir.

Boykota rağmen bir takım görevlilerin yardımıyla eşyalarını çıkartmakta olan Solary mağazası sahibi Mösyö Solary kendisini engelleyen, ancak çok nazik davranan işçilere müteşekkir olmuştur. Bundan dolayı kendilerine bahşiş sunan mağaza sahibinin verdiği para Gureba Hastanesi’ne bırakılmış ve bu durum hamalların prestijine prestij katmıştır.⁸⁴⁸ Samsun’un ittihatçı gazetesi *Aks-ı Sada* da hamal ve kayıkçılara ve elbette özellikle Samsun limanında çalışmakta olanlara, boykot hareketine olan katkılarından dolayı çeşitli makalelerle teşekkürü bir borç bilmiştir. Gazete her ne kadar tüm bu liman işçilerinin isimlerini kamuoyuna duyurmayı istemişse de onlar böyle bir duyuruya karşı

⁸⁴⁷ “Hala Avusturya Şekeri Gelecek mi?”, *İttihad*, Sayı: 20, 4 Kasım 1908, s. 1-2.

⁸⁴⁸ “İzmir Boykotaj Cemiyeti, Kayıkçıların Cemiyeti ve Boykotaja Riayeti”, *İttihad*, Sayı: 61, 24 Aralık 1908, s.2-3.

çıkılmışlardır. Zira hareketleri sadece “Osmanlı hamiyetinin” bir eseri olmaktan başka bir şey değildir.⁸⁴⁹

İttihatçı gazetelerde halkı bir eyleme yönlendirmek ya da bir eylemden alıkoymak için kullanılan “Osmanlılık namına”⁸⁵⁰ve “hamiyyet namına”, “Osmanlı kalbine sahip olmak” gibi kelimeler ittihatçı Osmanlıcılığın Osmanlılardan beklenti ufkunu ortaya koyması açısından önemlidir. Bu üç sözcük Osmanlı kimliği ile “hamiyetli” olmayı birbiriyle özdeşleştirmekle kalmayıp aynı zamanda Osmanlı kimliğine performatif bir nitelik yüklemiş ve kısa süre içinde sadece boykota iştirak etmek, savaşlarda Osmanlı vatanını savunmak gibi anlamlarının ötesine geçerek gündelik yaşamda da geniş bir kullanım alanı bulmaya başlamıştır. İttihatçı basında “bütün hamiyetli Osmanlıların lafla kalmayarak fillen hamiyet göstereceklerine kaniyiz”⁸⁵¹sözleriyle ifadesini bulan ve fiilen hamiyetini ispat edenleri “hakiki Osmanlılar”⁸⁵² olarak “Osmanlı kolektif kimliğine” dahil eden ya da “haikiki Osmanlı değil” sözleriyle Osmanlı kolektifinden dışlayan bu yaklaşım İttihatçı osmanlıcılığın tahayyül ettiği ve inşa etmeyi amaçladığı Osmanlı kimliğinin en temel bileşenini oluşturmaktadır. Osmanlı kimliği verili değildir, onu sahiplenmek, onun kişiye yüklediği sorumluluğu yerine getirmek, onun için fedakarlıkta bulunup sebat etmek ve onu kazanmak gerekir: “Yaşayın hamiyetli kardaşlar, hakiki Osmanlılar. Siz böyle fedakarlıklar gösterdikçe bu toprakları kanlarıyla sulayan şanlı ecdadınızın ruhlarını şad ediyor, onların hayrül-halefleri olduğunuzu cihan nazarında ispat eyliyorsunuz.”⁸⁵³

⁸⁴⁹ “Arz-ı ihtiram”, **Aks-ı Sada**, sayı:35, 12 Aralık 1908, s. 3; “Boykotaj Kahramanları”, **Aks-ı Sada**, sayı: 51, 6 Şubat 1909, s. 5-6; “Yaşasun Kayıkçılarımız”, **Aks-ı Sada**, Sayı: 60, 9 Mart 1909, s. 4.

⁸⁵⁰ Örneğin bkz. “Yunan tebaasından Şapkalı Yorgi, karyelerde yapağı alıyormuş. Bütün Osmanlı kardeşlerimize rica ederiz. Şapkalı Yorgi Yunanlıdır. Kat’iyen alış veriş etmemenizi Osmanlılık namına rica ederiz”(**Hakikat**, 5 Temmuz 1911, s.3.)

⁸⁵¹ “Mekteb-i Sultani-i İnas Münasebetiyle: Hayırlı İşler”, **Hakikat**, Sayı: 72, 31 Mayıs 1911, s.1-2.

⁸⁵² “Bugünün Tarık bin Ziyad’ı”, **Hakikat**, Sayı: 216, 30 Mayıs 191, s.3.

⁸⁵³ “Hakikat”, **Hakikat**, Sayı: 137, 16 Kasım 1911, s.3.

Osmanlı kolektifine dahil edilenler 1908 devrimi sonrası süreçte ittihatçı basında hakiki Osmanlılığın ve hamiyetliliğin örnekleri olarak gerek kişisel gerek grupsal (tüccarlar, zabıtlar vs) olarak Osmanlı kimliğinin hakiki sahiplerinin nasıl olması gerektiğinin örneği olarak kendilerine geniş yer bulmuştur. Onlar Osmanlı kolektif kimliğini hak eden “hamiyyetli tüccarlar”,⁸⁵⁴“hamiyyetli efendiler”,⁸⁵⁵, “hamiyyetli zabıtanlar”,⁸⁵⁶“hamiyyetli ihtiyarlar!”⁸⁵⁷ ve “hamiyyetli zatlar”dır. Bir “Osmanlı kalbine” sahip olup olmama durumu ise belirli kriterlere bağlanmıştır.

Ankara fırkasına mensub Haymana redif taburunun taht-ı silaha alındığı sırada mahall-i mezkur eşrafından meclis-i idare azasından Ömer Ağa'nın umum asakir-i Osmaniye'ye bir ziyafet verdiği gibi efrad-ı mevcudeye dahi birer yevmiye ve birer paket tütün ikram eylediği işitilmiştir.⁸⁵⁸ Abdullah Azmi ve Ferid Beyefendilerle birkaç hamiyetlizat ihda-yı asirvebezl-i muavenette bulunmuşlardır.⁸⁵⁹ ...Köprübaşı'nda maarif dükkânlarında sebzeçilik yapan Kara Mehmed Ağa, jandarma polis karakollarına telefon vaz'ı için geçen gün tiyatrodan çıkarılan saate yüz altmış kuruş ilave ettiği işitilmiştir. Mumaileyhin şu suretle göstermiş olduğu hamiyetten dolayı kendisini takdir ederiz...⁸⁶⁰ ...Listeyi tetkik ettik yüz yedi kişi şehri yedi yüz kuruş kadar bir para taahhüt etmişler. Vakı'a hamiyete endaze olmaz. Lakin gerek cihet-i sarfı, gerek müteahhitlerin su-i hali nazar-ı itibara alındığı takdirde bu taahhüdatı bir gazete sahifesine geçirilmeyecek kadar az ve mucib-i mahcubiyet buluyoruz. Mesela Belediye Reisi Arif Bey ayda topu topu bir kuruş yani kırk adet para taahhüt etmiş, eşraftan Karaağazade Abdurrahman Bey iki kuruş verecekmiş. Sonra öyle de hamiyetliler görüyoruz ki kendisi ufak bir katip veya orta halli bir zat iken on kuruş, yirmi kuruş taahhüdatta bulunmuş...⁸⁶¹ Şehrimizdeki Yunanlılara ait emval ve eşyayı nakletmemek boykotajını hamiyet-i Osmaniye'ye yakışacak bir şiddetle tatbik eylemek suretleriyle vatanperverliklerini gösteren istasyon hamalbaşısı ve arabacılar kahyası ömer Ağa ile rufeka-yı muhteremesi

⁸⁵⁴ “İlanlar: İfa-yı Vazifeye Davet”, **Hakikat**, 21 Kasım 1911, s.4.

⁸⁵⁵ “Uluçayır Karyesi Eşrafından Hacı Hamid Efendiye Hamiyyetli Efendi”, **Hakikat**, 9 Şubat 1911, s.3

⁸⁵⁶ “Konya Muhabir-i Mahsusumuzdan Ereğli Taburu Niçin On Bir Saat Bekledi? Harbiye ve Nafia Nazırlarının Nazar-ı Dikkatine”, **Hakikat**, Sayı: 15, 4 Mart 1911, s.1-2.

⁸⁵⁷ “Havadis: Evkafa Tecavüz,” **Hakikat**, Sayı: 89, 10 Temmuz 1911, s.3.

⁸⁵⁸ “Hamiyyetli Zatlar”, **Hakikat**, Sayı: 62, 8 Mayıs 1911, s.3.

⁸⁵⁹ **Hakikat**, Sayı: 45, 30 Mart 1911, s.3.

⁸⁶⁰ “Hamiyyetli Adam”, **Hakikat**, Sayı: 62, 8 Mayıs 1911, s.2.

⁸⁶¹ “Hakikat”, **Hakikat**, Sayı: 64, 12 Mayıs 1911, s.3.

bulunan hamal ve arabacılara boykotaj cemiyeti tarafından teşekkür olunuyor. Var olsun hamiyetli Osmanlılar!⁸⁶²

İttihatçı basında hamiyet kavramından sonra en çok öne çıkarılan temalardan biri de “terakkiperverlik” ve “çalışkanlıktır”. Çalışkanlık bireysel bir eylem olarak değil Osmanlı emperyal ideolojisine uygun olarak Osmanlı vatanına ve Osmanlı milletine hizmet anlamıyla çerçevelenmektedir. Çalışkanlık bireysel mesele değil bir vatanseverlik meselesidir ve Wishnitzer’in deyimi ile “artık kaybedecek zaman yoktur.”⁸⁶³ Çalışkanlık kültürü ve zamanın tasarruf edilebileceği ya da boşa harcanabileceği düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu bağlamında aslında yeni bir düşünce değildir. 19. yüzyılın sonlarından çok daha önce de bu tür fikirlere ve ifadelere rastlamak mümkündür. Ancak Daha önceleri “zamanın boşa harcanması” kavramı genellikle birey ve onun manevi yükümlülükleriyle ilgiliyken, yeni söylem toplumsal dönüşümü hedeflemiş ve maddi olanın içine gömülerek vatanseverliğin bir göstergesine dönüşmüştür.

Avner Wishnitzer’e göre İTC mensupları, tarihi uluslararası bir rekabet alanı olarak yorumlamaya başlamışlardır. Bu bakış açısına göre, bu yarışta öne geçebilmek için geçmişin ağırlığından sıyrılmak kaçınılmaz görülmüştür. Bu düşünce tarzı giderek daha keskin bir hal almıştır. Süreç içerisinde, “ilerleme” ve “zamanın kıymetini bilme” fikirleri yalnızca elit tabakada kalmayıp, orta sınıfa da sirayet etmiştir. Kendilerini “ilerici” olarak nitelendiren kesimler, geçmişle olan bağlarını kopardıklarını vurgulayarak, eski-yeni, geçmiş-günümüz gibi kavramları; geleneksel-modern, ilkel-medeni gibi zıt kutuplar şeklinde ele almaya başlamışlardır. Neticede, dönemin önde gelen siyasi ve toplumsal aktörleri arasında bulunan İTC çevreleri, ilerleme ve zamanın

⁸⁶² “Var Olsunlar!”, **Hakikat**, Sayı: 77, 13 Haziran 1911, s.3.

⁸⁶³ Avner Wishnitzer, **Alaturka Saatleri Ayarlama: Geç Osmanlıda Zaman ve Toplum**, çev. Ercan Ertürk, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s.203.

değeri konusundaki söylemleri yoğun bir şekilde benimseyerek, toplumsal dönüşümü bu kavramsal çerçeve içinde değerlendirmişlerdir.⁸⁶⁴

19. yüzyılın sonlarının önde gelen yazar ve entelektüelleri Batı'yı tamamen reddetmek ya da kabullenmek yerine ağırlı olarak her şeyi kendilerine mal etmeye ve yerli kültüre entegre etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, zamana bağlı yeni değerleri teşvik etmişlerdir. Osmanlı ilerlemesini güvence altına almak için halka “zamanın değerinin” öğretilmesi gerektiğini vaaz etmişlerdir.⁸⁶⁵

Bu aşırı aciliyet duygusu, *Yevmi Servet-i Fünun* yazarlarından Sürur Cemal'in deyimiyle “yeni neslin” (nesil-i cedit) dünya görüşünün açıkça merkezinde yer almaktadır. Devrimden kısa bir süre sonra yayınlanan bir makalesinde Cemal “her nesil ilerleme yolunda kendi adımını atar” diye yazmıştır.⁸⁶⁶ Cemal'e göre Hamidiye dönemi ilerlemeyi durdurmaya yönelik bir girişimi temsil etmektedir ve bu nedenle yeni nesil bu durumu telafi etmek için iki adım birden atmak zorundadır. İlerleme yolu çok uzundur ve osmanlı çok geridedir. Zamansal mesafe sadece Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki farkı değil, imparatorluğun kendi içindeki çeşitli bölgeler ve sosyal gruplar arasındaki farkı da ölçmenin bir yolu haline gelmiştir. Makdisi *Osmanlı Oryantalizmi* olarak adlandırdığı söylemin temelinde, tarihin tek bir evrensel zaman çizgisi boyunca sürekli ilerlediği anlayışının yattığını göstermiştir.⁸⁶⁷

Avner Wishnitzer'a göre bu söylemde İstanbul en “ilerlemiş” yer olarak algılanmakta ve İstanbul'un öncülük ettiği reform projesi imparatorluğun “geri kalmış” halklarını özellikle de Araplar'ın ve Kürtler'in yaşadığı vilayetleri, modernliğe doğru

⁸⁶⁴ Avner Wishnitzer, 2020, s. 204.

⁸⁶⁵ İbid., s.210.

⁸⁶⁶ Sürur Cemal, “Nesil-i Cedit”, *Yevmi Servet-i Fünun*, sayı:15, 10 Ağustos 1908, s.4; Avner Wishnitzer, 2020, s.210,229.

⁸⁶⁷ Ussama Makdisi, “Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Empire”, içinde (ed.) Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber, **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, Beirut: Würzburg: Ergon in Kommission, 2002, ss.29-49.

ilerletmenin ana unsuru olarak görülmektedir. Bu yaklaşım, imparatorluk elitinin üzerinde hüküm sürdüğü çeşitliliğe bakışında temel bir değişikliğe de işaret etmektedir: Farklılığı doğal kabul etmek ve imparatorluk merkezinin yararına kullanmak yerine, farklılığı silmek ve homojen bir siyasi beden yaratmak. İsmail Hakkı'nın memleketi Bağdat'a ilişkin tasviri bu noktayı örneklemeye hizmet edebilir. *Tanin* gazetesi yazarı Hakkı, yirmi yılı aşkın bir süredir uzak kaldığı Bağdat'a Kasım 1909'da döndüğünde şunları yazmıştır:

Bir zamanlar ilim ve sanat yuvası olan bu kadim şehirde bugün ne zanaattan, ne ticaretten, ne de edebiyattan bahsedildiğini duyamazsınız. Çünkü ticaret yok, zanaat yok, ilim yok. Çünkü halk en üst kademesinden en alt kademesine kadar aylak ve cahil (boş). Çünkü zaman denen şeyin değeri hakkında hiçbir fikirleri yoktur.⁸⁶⁸

20. yüzyılın başlarında siyasi bilince sahip memur ve bürokrat çevrelerinde “düzenlilik”, “dakiklik” ve “verimlilik” yalnızca ilerleme sağlamanın bir aracı değil, aynı zamanda ilerlemeyi ölçmek için kullanılan bir kıstastır.⁸⁶⁹ Bu kıstas, bu gruplar tarafından verimsizlik ve tembellikle ilişkilendirdikleri Hamidiye düzenini kötülemek için sıklıkla kullanılmıştır. Bu ilerlemenin önündeki engelleri ortadan kaldırmaya yönelik ilan ettikleri kararlılıkları, iktidar iddialarını meşrulaştırmaya da hizmet etmiştir. İTC üyeleri ve destekçileri için medeniyet, Namık Kemal'in tasavvur ettiği gibi iki asırlık bir yolculuğun sonunda varacakları bir terminalden çok, nefes nefese yetişmeleri gereken bir tren gibidir. Önceki kuşakların aşırı süslü dili, tasavvufi bilginin antipozitivist dünyası, bilimsel temeli olmayan geleneksel kozmoloji ve eski saat sistemi ayaklarda artık birer ağırlık ve prangadır. Onları atıp gemiye atlamak için sabırsızlanılmaktadır.

⁸⁶⁸ İsmail Hakkı Babanzade, **Irak Mektupları**, Buke Yayınları, 2002.

⁸⁶⁹ Ayrıca bkz. Tevfik, “Terakki-i Akvamın Alameti”, **Mülkiye** sayı:1, 14 Şubat 1909, s.14–16.

1908 Jön Türk devrimini takip eden günler, Melis Hafez'in vurguladığı gibi, tembellikle mücadelede yeni bir heyecan dalgasına sahne olmuş, devrim kutlamalarındaki halk coşkusu istibdat döneminde baskılanan enerjinin patlaması olarak görülmüş, halkın uzun süreli sessizliği ise tembelliğin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir ve meşrutiyetin 1908'de yeniden ilanı ile birlikte, farklı dünya görüşlerine sahip olmalarına karşın, ulema sınıfından reformculara ve dönemin önde gelen entelektüellerine kadar geniş bir kesim, hayatlarının çoğunu muhalefette geçirdikleri Abdülhamid saltanatını “tembellik” ve “ataletin” simgesi olarak nitelendirmişlerdir, nitekim siyasi açıdan farklı konumlarda yer alan grupların bu ortak kanaati, Abdülhamid'in despotizminin (istibdad) imparatorlukta her türlü aktivizm ve faaliyet umudunu söndürdüğü düşüncesinde birleşmiş, çeşitli muhalif gruplar tüm durağanlık ve edilgenliği istibdat rejimine atfetmişlerdir.⁸⁷⁰

1908'de meşrutiyetin yeniden tesisiyle birlikte, dünya görüşleri farklı olsa da ulema sınıfından aydınlara ve reformculara kadar geniş bir kesim, hayatlarının önemli bir kısmını muhalif olarak geçirdikleri Abdülhamid dönemini “tembellik” ve “atalete” sebep olan bir süreç olarak resmetmişlerdir ve siyasi konumları birbirinden ayrı olan grupların bu ortak kanaati çerçevesinde, farklı muhalif kesimler Abdülhamid'in baskıcı yönetiminin (istibdad) imparatorlukta tüm dinamizm ve faaliyet umudunu ortadan kaldırdığını savunarak, yaşanan her türlü durgunluk ve pasifliği istibdat rejiminin sonucu olarak değerlendirmişlerdir.

Hafez'in aktardığına göre örneğin Zekeriya Hilmi'ye göre “otuz seneden beri atalet ve metrukiyette kalmış olan kuva-yı umumiye-i Osmaniye'nin aza-yı malulesine devr-i feyyaz-ı meşrutiyetle taze can gelmiştir.”⁸⁷¹ Rasim Haşmet'e göre “istibdâd devrindeki sefil ve zelil hayatımızla bugünkü hayatımızı mukayese edersek, nail

⁸⁷⁰ Melis Hafez, **Osmanlı'da Tembelliğin İcadı**, çev. Dara Elhüseyni, Ankara: Fol Kitap, 2023, s.297.

⁸⁷¹ Hafız Zekeriya Hilmi, “İttihat ve Terakki”, **Hakikat**, Sayı: 191, 15 Nisan 1912, s.1-2.

olduğumuz hürriyette birlikte çalışma sayesine tevellüd etmiş olduğunu istidlâl eyleriz.”⁸⁷²Devrim ile birlikte artık ulusun üzerinden “uyku örtüsü” kalktığına göre, devleti reforme etme ve yenileme ihtiyacı acilen hayata geçirilmelidir. Verimliliğin/üretkenliğin yüceltilmesi ve tembellik eleştirisi devrimden sonra ortaya çıkan sosyal ve siyasi tartışmalar için yerleşik ve meşru bir kelime dağarcığı sağlamıştır. Tüm siyasi kamplar, üretkenliği engellediği ve tembelliği teşvik ettiği düşünülen sosyal alışkanlıkları ve toplumsal kurumları ortak toplumsal düşmanlar olarak görmektedir:

Şahıslar için olsun, cem’iyyetler için olsun, mevcudiyetin idâmesine çalışmaktan daha tabi bir şey olamaz. Mevcudiyetlerinin idâmesine çalışmayanlar bu tabi kanuna “mevcudiyetin bekası mücadeleye, çalışmaya müteveffik” düstûrlarına itaat etmemiş olacakları cihette yokluğa doğru yürüyorlar demektir. Yok olmamak isteyenler atâleti, bünyelerine karşı kayıtsızlığı terk ile mübâreze girişmelidir ki yaşayabilsinler... Görüyoruz ki yaşayanlar, yaşamaya azmetmiş olan ırklar bugün dünden ziyade çarpışıyor, kendilerini ihâta eden ırklara tefevvük etmek hırsıyla çalışıyor, kendilerini herkese, rekabet eyleyebilecek bir mevkîde bulundurmak gayretiyle uğraşıyor, uğraşıyorlar.⁸⁷³

İttihatçı basında toplumsal bir sorun olarak tembelliğe yapılan vurgu, sorunu tespit edenler ile nüfusun geri kalanı arasındaki farkın altını çizmektedir. İttihatçı gazeteciler kendilerini çalışkanlıklarıyla ve tembelliğin pek çok yüzünü ve sonucunu fark eden keskin vizyonlarıyla liderlik etme yeterliliğine sahip kişiler olarak görmektedir. Bu yorumun sonucu İmparatorluğu kurtarma görevlerine ilişkin kendi algılarını ve rollerini meşrulaştırmalarıdır. Ayrıca bu ittihatçı gazeteciler tembellik sorununu tespit edenler oldukları için, ulusun tembellikten kurtulmasına öncülük etme rolünü münhasıran üstlenmiş ve bunu rakiplerinden esirgemişlerdir. Kendilerini, tembelliği ortadan kaldırmak için tek geçerli gündemi sunan en çalışkan ve vatansever kişiler olarak konumlandırmışlardır. İttihatçı basın çalışkan ve tembel kategorilerine

⁸⁷² Rasim Haşmet, “Yeni Ahlak”, **Yeni Felsefe Mecmûası**, Sayı: 1, s.22.

⁸⁷³ Tahrir heyeti, “Yeni Hayat”, **Yeni Felsefe Mecmûası**, Sayı: 6, s.1-6.

birbiriyle rekabet eden siyasi anlamlar yükleyerek bu terimleri çeşitli değer yargılarının ve vurguların kesişme noktaları haline getirmiştir.⁸⁷⁴

İttihatçı basında hamiyetli, ahlaklı ve değerli olmak, kişinin Osmanlı milletine ve vatanına yaptığı katkıya bağlı olarak görülmektedir. Tembellik ve verimsizlik konusunda olağan suçlular konusunda bir uzlaşma vardır: Hastalık derecesinde verimsiz devlet bürokratları ve uyuklu imajları oryantalist anlatıya kazınmış olan kahvehanelerde aylaklık edenler. Ahmet Şerif genç bir İttihatçı muhabir olarak *Tanin* gazetesi için Anadolu'ya seyahate çıktığı sırada tembellik ve verimsizlikleri ile bu iki grubu hedef almıştır. Şerif için Anadolu köy ve kasabalarında kahvehanelerin doluluğu ve bölgede bulunan mahkemeler gibi devlet kurumlarındaki memurların uyuşuklukları ve verimsizlikleri Osmanlı imparatorluğu'nun geleceği için en büyük tehlikelerden biridir: Terakki treni kaçırılmaktadır:

Gediz'de bulunuyorum. Bu kaza merkezi de, maddi ve ma'nevi, bir ilerlemeden yoksundur. Zaten, nereye gidilse, devamlı, aynı durumla karşılaşacağından, görevi böyle bir alanda araştırma yapmak olan bir adamın kafasında meydana gelecek izlenim, üzüntüden başka birşey olamaz. Genel hayat içinde bir gevşeklik, tembellik, usanç ve bıkkınlık var. Bu, bir şehirden içeri girerken karşılaşacağınız herşeyde görülüyor; birbirine dayanmış, birbirini koruyan evler, dar, pis, sokaklar, raflarına birkaç okka sabun, kahve ve şeker, rejinin onluk tütünleri ve bir-iki top basma konulmuş dükkanlar, hiçbir zaman müşterisiz kalmayan kahvehaneler, bunların arasında serserice, kaderine razı olmuş bir şekilde dolaşan, başları önlerine eğilmiş, hareketleriyle, konuşmalarıyla birer makine sanılan insanlar; size hep bu gevşeklik, tembellik, usanç ve bıkkınlığı söylüyor.⁸⁷⁵

Tanin muhabiri Ahmet Şerif Şarkikaraağaç'a gittiğinde de benzer bir durumla karşılaşır. Bu kaza merkezi de, Osmanlı memleketlerinin en geri, şimdiki durumu, gelecek için hiçbir ümid vermeyen, halkı maarif ve ilerleme fikrinden bütünüyle yoksun

⁸⁷⁴ Bu konuda bkz. Bakhtin, *The Dialogic Imagination*, s.276; Terdiman, *Discourse Counter-Discourse*, ss.25–84.

⁸⁷⁵ Ahmet Şerif, "Gediz", *Tanin*, Sayı: 345, 18 Ağustos 1909, s.1.

yerlerinden biridir. Sayıları yirmi-yirmi beşe çıkan kahvehaneler, her gün, hınca hınç dolu olup, işsiz güçsüz olan halk, vakitlerini buralarda laklakıyatla geçirmektedir.⁸⁷⁶ Şerife göre “kahvehaneler, sayıları ve müşterilerinin rağbet derecesi ile çalışmanın derecesini gösteren, gerçek bir ölçü hizmeti görmektedir.”⁸⁷⁷ Hassa halkı da bu ölçüye göre oldukça tembeldir. Pek az çalışmakta ve erkekler, günlerini dükkan önlerinde, kahvede, ötede beride birikerek, laklakıyatla geçirmektedir. Araziden faydalanmayı ve eve gereken zahireyi sağlamayı düşünmemektedir.⁸⁷⁸ Devlet dairelerinde çalışan memurların da kahvehanede aylakça vakit geçiren halktan çok farkı yoktur:

Kars mahkemesinin savcı yardımcısı varsa da, ta'yin edilen ceza reisi hala gelmemiştir. Gündüzleri, her saat, kahvehanede oyun oynamakla meşgul birkaç memur görülmekte olmasına göre, göreve devam hususunun o kadar düzenli bir şekilde devam etmediği anlaşılıyor. Galiba, bizim memurlara da, devamlı şekilde nezaret etmek için, okullarda olduğu gibi, mubassırlar kullanılması lazım gelecek. Dairede, kapının önünde, iş sahipleri beklesin, saatlerce ayak üzeri kalsın, memur efendiler kahvehanede tavla, prafa oynasınlar, doğrusu pek uygun bir hareket değil mi?⁸⁷⁹

Mihaliç'ten 20 km uzaklıkta kurulmuş olan Kirmasti'deki kaza merkezine giden Şerif, kaza merkezini “memleketi istila eden tembelce bir hayatın örneğini gözler önüne seren”⁸⁸⁰ bir yer olarak tanımlamıştır. Tabiat, büyük ve bereketli, insanlar ise aciz ve onun bolluğundan, bereketinden faydalanmaktan uzaktır. Ayaşlılar'ın da Nallıhanlıların da Kirmasti'de bulunanlardan farkı yoktur. Ayaşlılar pek kanaatkar, daha doğrusu tembel adamlardır.⁸⁸¹ Nallıhan'da da halk tembeldir.⁸⁸² Osmanlı halkının tembel olduğunu sürekli tekrar etmek konusunda Ahmet Şerif hiç de yalnız değildir. İttihatçı *Hakikat* gazetesinde de Osmanlı milletinin tembelliği ve ataleti sıklıkla işlenen bir

⁸⁷⁶ Ahmet Şerif, “Şarkıkaraağaç”, **Tanin**, Sayı: 377, 19 Eylül 1909, s.1-2.

⁸⁷⁷ Ahmet Şerif, “Nallıhan”, **Tanin**, sayı 460, 13 Aralık 1909, ss. 1-2

⁸⁷⁸ Ahmet Şerif, “Hassa”, **Tanin** Sayı: 540, , 5 Mart 1911, s.1-2.

⁸⁷⁹ Ahmet Şerif, “Kars”, **Tanin**, Sayı: 563, 28 Mart 1910, s.1-2.

⁸⁸⁰ Ahmet Şerif, “Kirmasti”, **Tanin**, Sayı: 316, 19 Temmuz 1909, s.1-2.

⁸⁸¹ Ahmet Şerif: “Anadolu’da Tanin” sayı: 451, 4 Aralık 1909, s.1-2.

⁸⁸² Ahmet Şerif, “Nallıhan”, **Tanin**, sayı 460, 13 Aralık 1909, s. 1-2.

temadır:“Avrupa medeniyetinin şu doğru nasihatlarını hepimiz teslim ettiğimiz halde tembellik iliklerimize işlediğinden bir türlü o nasihata işlerimizi uydurmuyoruz. Alayış ile cünbüş ile vakit geçiriyoruz. Köhne hallerden kurtarmalıyız. Hasılı gece ve gündüz adalet ve medeniyet ile çalışmalıyız.”⁸⁸³

Avrupalıların nazarında en büyük düşman vaktini atalet içinde geçiren bir insandır. "İşsiz adam gülzar-ı medeniyette muzır kurt gibidir", "her ne suretle olursa olsun çalışmayan adamın eki ü şerbe bile hakkı olamaz." hikmetlerini tamamıyla kabul etmişlerdir. Bir Avrupalının en büyük nedime-i ruhu, aşık-ı hakikisi sa'y ve erbab-ı sa'ydır. Çalışmayanların, vaktini eğlenmek ve eğlendirmek için safahate hasr etmiş kadınların nazarında bile menfur olması, elinin yumuşaklığı tembelliğine delil olan erkeklerde musafahaya tenezzül etmemesi Avrupa'da fıkır-i mesainin ne dereceye kadar ileri gittiğini, sa'y'ın mevkii ne dereceye kadar ali olduğunu pek vazıh bir surette gösterir.⁸⁸⁴

Mestan İsmail'e göre Genç Türkiye'nin zaaf noktası tembelliğidir.⁸⁸⁵ İnsanın kendi kendine ettiği fenalığı bütün alem hasmı olsa yapamaz diyen İsmail'e göre koskoca bir millet ısıraplar içinde kıvrana kıvrana mahvolup gitmektedir.⁸⁸⁶ Aynı gazetede yazılan isimsiz bir yazıya göre ise Osmanlı imparatorluğu kırılmaktadır. Bu kırılma düşman eliyle yapılmamakta, düşmandan beter iki haslet seyyiesi buna neden olmaktadır: Cehalet ve tembellik!⁸⁸⁷ Bir başka yazara göre “hiç şüphe edilmemelidir ki garbın mazhariyeti sa'yın (çalışmanın) mükafatı, şarkın mahrumiyeti ataletin cezasıdır.”⁸⁸⁸ Yazara göre daha dün keşfedilen Amerika vahşet adabı üzerine kurulmuşken, bir asır zarfında bir medeniyet haline çalışmak sayesinde gelmiştir.

Hakikat gazetesine göre üç yüz sene önce birbirlerinin kanını içmeye haris, son derece de cahil, cahil oldukları kadar da vahşi birtakım insan sürülerine mesken olan

⁸⁸³ C.M., “Bebek”, *Hakikat*, Sayı: 4, 10 Şubat 1911, s.3.

⁸⁸⁴ M.R., “Gözenek Herifler Amma da İnatçıymış Ha!!”, *Hakikat*, Sayı: 12, 24 Şubat 1911, s.2-3.

⁸⁸⁵ Mestan İsmail, “Butlanın Zaaf-ı Umumisi”, *Hakikat*, Sayı: 18, 2 Mart 1911, s.1.

⁸⁸⁶ Mestan İsmail, “Genç Türk Hükümeti”, *Hakikat*, Sayı: 115, 8 Eylül 1911, s.1.

⁸⁸⁷ “Kırılıyoruz”, *Hakikat*, Sayı: 89, 10 Temmuz 1911, s.1.

⁸⁸⁸ M.R., “Sa'y”, *Hakikat*, Sayı: 12, 24 Şubat 1911, ss.2-3.

Avrupa'nın üç yüz sene zarfında ulaştığı medeniyet ve saadet çalışmaktan intişar etmiştir. Batı ülkelerinin içinde trenler işleyen büyük fabrikaları, otomobilleri, telsizleri, telgrafları, telefonları ve kaleme sığmaz birçok measiri çalışmanın, sebat etmenin sonucudur. Eğlence mekanlarında bile çalışmaktan, çalışmanın lüzumundan, faydalarından başka bir şey konuşmayan Avrupalılar çalışmış, çabalamış, sebat etmiş ve refah ve saadete kavuşmuştur. Henüz bir çalışkanlık kültürü oluşmamış Osmanlı milletinin kılavuzu çalışkan Batılı devletler olmalıdır: “Biz niçin çalışmayalım! Biz o seviye-i a'laya niçin suud etmeyelim!... İşte gördük mü saiki? Gönül bu vatanın duçar olduğunu felaketi, mübareze-i hayatta giriftar olduğu müşkülâtı artık bir adem-abada doğru sürüp kovalamak, vatanını mamure-zar-ı medeniyet, heyet-i ictimaiyesini nail-i kemal-i saadet görmek istiyor”⁸⁸⁹

Hakikat gazetesine Mehmed Emin tarafından yazılan bir yazıda atalet “idare-yi sabıkanın şeameti”(uğursuzluk) olarak tanımlanmış, yeni rejimden de “kanlarımızdan bu yuşukluğu gideremiyoruz” diye şikayet edilmiş, mesut olan milletlerin refah ve saadetinin fedakarlıkla kazanılmış olduğu hatırlatılmıştır: “Bizim gibi neme lazım alem ne olursa ben de öyle olurum diyenler de karşımızda felaketler içinde inliyor. Canımız çıksa da şu hakaretlerden kurtulsak, diyorlar onların da bizim gibi çalışmakla halas çareleri var idi. Şimdi artık dizlerine vuruyorlar, heyhat ki iş işten geçmiş!..”⁸⁹⁰ Donanma Reisi Muhlis “artık uyanalım, gaflet, duygusuzluk zamanı değildir. Tenbelliği, ataleti, mühimsemezliği bırakalım, pek uzun süren bu gaflet uykusundan uyanalım” çağrısında bulunmuştur.⁸⁹¹

Ataletsizliğe ve girişime karşıtlığına karşı sadece mevcudu vurgulamayan ve geleceğe işaret ederek umut aşılayanlar da olmuştur. *Yeni Felsefe Mecmûası*'nda

⁸⁸⁹ M.R, “Sa'y”, *Hakikat*, Sayı: 12, 24 Şubat 1911, ss.2-3.

⁸⁹⁰ Hacı Abdurrahmanzade Mehmed Emin, “Hakikat Gazete-i Muhteremesi İdarehanesine”, *Hakikat*, Sayı: 126, 13 Aralık 1909, s.2.

⁸⁹¹ Donanma Reisi Muhlis, “Gediz'den: Gedizlilere Hitabım ve Ricam”, *Hakikat*, Sayı: 198, 1 Mayıs 1912, s.1.

yayınlanan *Yeni Hayat* başlıklı yazıda “atalet”, “intizamsızlık”, “gurur” ve “teşebbüs fikirlerinden mahrumiyet” osmanlı sosyolojisinin birer “aslı” unsuru olarak kabul edilirken, artık bunların geçmişte kalmaya başladığı, her tarafta “atalete”, “intizamsızlığa”, “teşebbüs fikirlerinden mahrumiyete” karşı az çok bir hoşnutsuzluğun başladığı savunulmuştur. Atalete, intizamsızlık ve teşebbüs fikirlerinden mahrumiyete karşı duyulan hoşnutsuzluk henüz genele yayılmamış, fakat yine de bir cereyan başlamıştır. Yeni hayatçıların vazifeleri başlayan bu cereyanların yolunu açmaktır.⁸⁹²

O halde en evvel yapılacak hücum eskilerin, mariz bir cemiyet vücuda getirenlerin mefkûreleri üzerine olacaktır. Tabîdir ki, nafi' ve muzır mazinin bütün yadigarlarına sıkı sıkıyamerbut kalmak isteyerek pek muhafazakâr olan bir cem'iyetin yine muhafazakâr olan içtimaî ve vicdanından doğan sakat mefkûreler hücumu dâçar olurken diğer (...?), diğer müzmin hastalıklarda unutulmayacak, onlar da didiklenecektir. Onların da yok edilmesine çalışılacaktır. İntizamsızlık, atalet ve meskenet, kayıtsızlık, sebatsızlık, azımsızlık, ihmalkarlık... İşte size benliğimizi giyip bitiren, tedennimizi mûcib olan bir maraz silsilesi!⁸⁹³

Trabzon'da Meşveret gazetesi de Anayasa'nın ilanı sonrasında hedeflere ulaşmak için çalışmak ve el ele vermenin üzerinde durmuştur. Şimdi dışarıdan biri gelip Kanun-i Esasiniz verileli bir buçuk ay old, O vakitten beri ne yaptınız? Hürriyetinizden nasıl istifade ettiniz? İstikbaliniz için neler hazırladınız? Bugünkü halinizle kırk gün evvelki varlığınız arasındaki farkı gösterin derse ne diyeceğiz? Diye soran gazete birkez daha çalışmanın ve beraberliğin önemini vurgulamıştır. Sorulardan beklentiler açıktır. Halk Meşrutiyet ve onun getirdikleri uğrunda çalışmalı, gayret göstermelidir.⁸⁹⁴

Diyarbakır'da yayınlanan İttihatçı *Peyman* gazetesinin on sekizinci sayısında Müftüzâde A. Şeref imzasıyla, kaleme alınan *Donanmamızın İ'ade-i İhtişamı Neye Vabestedir* başlıklı yazıda “ bakınız cenâb-ı hak Kur'ân-ı Kerim'de ne buyuruyor

⁸⁹² Tahrir Heyeti, “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmûası*, Sayı: 9, s.11.

⁸⁹³ Tahrir Heyeti, “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmûası*, Sayı: 9, s.8-9.

⁸⁹⁴ *Trabzon'da Meşveret*, Sayı: 1, 1 Eylül 1908, s. 2

“ta’avvünü”. El ele virib çalışmak olmadıkca hiç, hiçbir şey olmaz. Çalışmak te’mîn-i mevcûdîyet için ancak çalışmak lâzımdır” ifadeleri kullanılmıştır.⁸⁹⁵ Aynı gazetede yayınlanan *Ağa Kimdir?* başlıklı şirde “yalnız bizden ister daîma çalışmak, çalışmaktır insanların şerefi, çalışkandır eşreflerin eşrefi, çalışanı Tanrı sever, kul sever” satırları yer almıştır.⁸⁹⁶ *Zengin Lakin Tenbel, Fâkir Fakat Çalışkan İki Mekteb Arkadaşı Arasında Cereyân İden Muhavereden Mâ ba’ad* başlıklı hayali diyaloglardan oluşan bir “kıssadan hisse” amacı taşıyan metinde eğitim ve bilgi edinmenin önemini, kişisel gelişim üzerindeki etkilerini ve cehaleti kabul etmenin erdemini ele alan bir diyaloga yer verilmiş, arkadaşlardan biri, çalışmanın ve öğrenmenin faydalarını vurgularken, diğerinin cehaletini kabul etmesi ve bunu aşma isteği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, bilginin toplumsal faydası ve bireylerin kendilerini geliştirmeleri gerektiği mesajı verilmiştir.⁸⁹⁷

2.7. İttihatçı Basında Dil Meselesi

Kanun-i Esasi’ye göre devletin içindeki farklı unsurlar eğitim ve öğretimlerini kendi dillerinde yapabilmekte olmasına rağmen devletin son yıllarda daha ziyade memur ihtiyacını karşılayacağı rüşdiye ve idadilerdeki eğitim bütün vilayetlerde Türkçe olmuştur. Bu durum Kanun-i Esasi’deki “devlet hizmetinde çalışacakların resmi lisanı bilme şartı” ile uyumlu olup, 1908 devrimine kadar birkaç istisna dışında devletin resmi dilinin Türkçe olmasına itiraz eden çıkmamıştır.⁸⁹⁸

⁸⁹⁵ Müftüzâde A. Şeref, “Donanmamızın İâde-i İhtişâmı Neye Vabestedir”, **Peyman**, Sayı: 18, 1 Kasım 1909, s. 3-4.

⁸⁹⁶ “Ağa Kimdir”, **Peyman**, Sayı: 3, 12 Temmuz 1909, s.4.

⁸⁹⁷ M. Şükrü, “Zengin Lakin Tenbel, Fâkir Fakat Çalışkan İki Mekteb Arkadaşı Arasında Cereyân İden Muhavereden Mâ ba’ad”, **Peyman**, sayı 9, 23 Ağustos 1909, s.4.

⁸⁹⁸ Türkçenin resmi dil olması konusunda bkz: Ali İhsan Gencer, “İlk Osmanlı Anayasasında Türkçe’nin Resmi Dil Olarak Kabulü Meselesi”, içinde **Armağan Kanun-ı Esasi’nin 100. Yılı**, Ankara 1978, ss. 183-188.

1908 devrimine kadar resmi dilin Türkçe olmasına istisnalar dışında itiraz eden olmayıp, 1908 devrimi sonrasında tartışmaya açılması İttihatçı basın dikkatini çekmiş, ancak İttihatçı basın tarafından resmi dilin Türkçe olmasına yönelik tartışmalar “suni” ve “tahrik edici” görülmüştür. İTC daha Eylül 1908’de siyasi programlarını ilan ederken bu konudaki fikirlerini açıkça ortaya koymuş, İTC’nin siyasi programı konusunda bir yorum yayımlayan *Independence* gazetesi dil meselesini ele alıp buna gayrimüslimlerin ve Arapların karşı çıkma ihtimalinden söz ettiğinde *İttihad ve Terakki* gazetesinde bir yazı yayınlanarak Osmanlı Devleti’nin resmi lisanının Türkçe olması konusunun tartışma konusu olamayacağı beyan açıkça edilmiştir:

Yegane bir lisan-i resminin kabulü ve bunun Türkçe olması memleketimizin en ziyade muhtaç olduğu vahdet-i milliyenin husulü için çare-i yaganedir: Vahdet-i milliyenin husulü her devlet için nasıl lazım ise memleketimiz için o nispette ve hatta daha ziyade lazımdır. Bu vahdeti husule qetirecek esbabdan biri lisan olduğundan neden Türkçe lisanının lisan-i resmi olarak ibkası mucib-i istiğrab olsun? Bu memlekette bir Osmanlı hükümeti var: Bu hükümetin lisanı Osmanlı lisanıdır; Türkçedir: O halde lisan-i resmi-i hükümet dahi Türkçee olur. Başka nasıl tasavvur edilebilir. Bu cihet o kadar sarihdir ki; bir zenin-i münakaşa teşkil edeceğine bile ihtimal vermeyiz.⁸⁹⁹

Tanin yazarı Hüseyin Cahid de bu konuda *İttihat ve Terakki* gazetesinin yorumuna benzer şekilde sert bir yazı kaleme almıştır. Cahid, lisan meselesini ortaya çıkaranları “Osmanlılığı adeta parçalamakla” suçlamış, insanların birbirlerini sevebilmelerini, birbirlerini anlamaları ile özdeşleştirerek resmi dil olan Türkçe’ye farklı unsurları birbirine bağlama misyonu yüklemiştir. Aynı vatanda yaşayan unsurların birbirlerinin dillerini bilmemelerini birbirlerine ısınamacaları gerekçesiyle sorunlu bulan Cahid, Osmanlıcılık ideolojisinin bir çıktısı olması beklenen farklı Osmanlı arasındaki birlik (ittihad) ideali için unsurların birbirlerini anlayarak tanımları

⁸⁹⁹ *İttihad ve Terakki*, Sayı: 25 2 Ekim 1908, s. 2.

ve ısınmaları için ortak bir dil olarak Türkçe'nin *lingua franca**⁹⁰⁰ olması gerektiğini savunmuştur. İstanbul'da doğmuş büyümüş birçok Rum'un beş on kelimedenden fazla Türkçe bilmediğini söyleyen cahid'e göre İTC'nin herkese zorla Türkçe öğretme gibi bir niyeti yoktur. Ancak devletin memuru olmak isteyenler devletin resmi dilinin Türkçe olduğu gerçeğini kabul etmelidir. Osmanlı vatanında ikamet eden birçok unsur olduğuna ve her unsurdan hükümet memuru atanabileceği ihtimaline değinen Cahid'e göre herkesin amemur olarak atanacak Osmanlı vatandaşının anadilini öğrenmesi gibi bir ihtimal söz konusu olmayacağı için, hükümetle alış veriş olacak Arap, Kürt, Rum, Bulgar, Ermeni ve diğer tüm unsurların Türkçe öğrenmesi gerekmektedir.⁹⁰¹

Hüseyin Cahid'in ortak dil olarak Türkçe'nin *lingua franca* olarak kabul edilmesinin vatandaşların birbirine ısınması ve sadakatının sağlanması için bir araç olarak gördüğü bu yazı ulusal dilin ulus inşası sürecinde bir dizi önemli rol oynadığını söyleyen Sue Wright'un üç kategori altında topladığı modern devlet ve dil ilişkisi çerçevesinden bakıldığında aslında çok da sıradışı değildir. Wright'a göre ulusal dilin ulusun siyasal ve ekonomik süreçlere katılımını sağlama, ulusun ortak bir kültür inşa etmesine olanak tanıma gibi önemli işlevleri bulunmaktadır.⁹⁰²

Wright'ın ortak dilin üç işlevini tanımladığı modelindeki ilk işlev, İttihatçı basın mensuplarının yazılarında belirgin şekilde görülmektedir. İsmail Hakkı, 'Osmanlılaştırmak' isimli makalesinde, farklı toplulukların birbirleriyle ve vatanla kaynaşmasında Türkçe'nin hayati rolünü vurgulamıştır. Türkçe'nin kritik önemine inanan Hakkı, 'İttihat ve Terakki, Anayasa'daki gibi Türkçe'yi devletin resmi dili olarak

⁹⁰⁰ **Lingua Franca:** 19. yüzyıla kadar Akdeniz'de kullanılan, temeli ve gramer yapısı ağırlıklı olarak İtalyanca olmakla birlikte Fransızca, Arapça, Türkçe, Yunanca, Farsça, Portekizce ve İspanyolca sözcüklerle zenginleştirilmiş bir "ortak dil"dir. Bugün farklı dillere sahip toplumların kullandığı ortak dillere de 'lingua franca' denilmektedir. Yani anadilleri farklı olan kişiler arasında konuşulan ortak bir anlaşma dili anlamında kullanılmaktadır.

⁹⁰¹ Hüseyin Cahit, "Anasır-ı Osmaniye'nin Birleşmesi", **Tanin**, Sayı: 105, 15 Kasım 1908, s.1.

⁹⁰² Sue Wright, **Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation**, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004, s. 42

kabul ederse, bu durum eleştirilecek bir Osmanlılaştırma politikası mı sayılacaktır?' sorusunu yöneltmiş ve 'kimse devletin resmi dilinin Türkçe olmaması gerektiğini söylemediğinden, hükümetin dil konusundaki bu resmi gereksinimini herkesin kabul ettiği bir gerçek olarak görüyoruz' şeklinde cevaplamıştır.⁹⁰³

Babanzade İsmail Hakkı'nın düşüncesine göre başka bir seçenek mümkün değildir. Çünkü Türkçe ortak dil olarak kabul edilmezse, hangi topluluğun dilinin resmi dil sayılacağı problemi doğacaktır. Hakkı'ya göre, bağımsız ülkeler bile zor bir dil olan Fransızca karşısında Volapük ve Esperanto gibi yapay diller oluşturma ihtiyacı duyarken, Osmanlı sınırları içinde birlikte yaşayan toplulukların ortak bir dile ihtiyaç duymaması düşünülemez. Hakkı, Fransa'nın kendi dilini diplomatik dil olarak dayatmadığını ve kimseyi Fransızca öğrenmeye zorlamadığını, sadece ihtiyaç duyanların öğrenmesine imkan tanıdığını belirtmiştir.

İttihad ve Terakkinin mekatib-i resmiyetle tahsil-i ibtidainin lisan-ı mahalli ile olacağına ve bu mekteplerde Türkçenin yalnız lisan olmak itibarıyla tahsil edileceğine dair programı da bunu müeyyiddir. Mekatib-i hususiyeye gelince orada istenilirse Çince bile tahsil ettirilir ve buna hükümet müdahale etmez. Yalnız mektebden çıkacak şakirdanın ileride memuriyete talip bulunmaları ve memurin-i hükümetle işleri zuhur edebilmesi ihtimali sebebiyle mektebde iken Türkçeyi lisan olarak öğrenirlerse kendi menfaatlerine hizmet etmiş olacaklar ... Hal böyle iken Osmanlılaştırmak kelimesini müdhiş ve mahuf bir silah kullanılıyormuş gibi göstermek ve muhtelif anasırın menfaat-i atiyesini te'mine ma'tuf bu tedbir-i suhulet-bahşı bir tazyik şeklinde ilan edip ortalığı velveleye vermek mahza Devlet-i Osmaniyye'ye ve idare-i hazıraya daha güzel hücum için tertib edilmiş tasniattan veya bir türlü anlaşılamayan su-i tefehhümattan addolunmak zaruridir. Devlet bu kadar cüz'i te'minatı, yani Türkçe tahsil hususunda bu kadar az külfet tahmil etmek hususunu bir tazyik şeklinde yapmaz. Türkçe öğrenmek istemeyeni niçin Türkçe öğrenmiyorsun diye

⁹⁰³ Babanzade İsmail Hakkı, "Osmanlılaştırmak", **Tanin**, Sayı: 1249, 23 Şubat 1912, s.1.

muaheze bile etmiyor. Yalnız Türkçe bilmeyeni devlet memuriyetinde caizü'l istihdam görmüyor. Bunu da yapmasın mı?⁹⁰⁴

Gelecek günler, başta Babanzade İsmail Hakkı ve Hüseyin Cahid olmak üzere İttihatçı gazetecilere, dil meselesinin memurların Türkçe bilmesi zorunluluğundan ibaret olmadığını gösterecektir. İttihatçı gazetelerin gündemine yerleşen 'Dil Meselesi', aslında çok daha derin sorunları barındırmaktadır. Azınlıkların yoğun yaşadığı bölgelerde, özellikle adli işlemlerde ve diğer resmi işlerde kullanılacak dil konusu temel bir sorun haline gelmiştir.Şu sorular cevap beklemektedir:Türkçe bilmeyen vatandaşlar resmi işlerini nasıl yürütecektir? Meşrutiyet'in ilkeleri doğrultusunda dil politikalarında değişiklik gerekli midir?Taşradaki memurlar için yerel dil bilme zorunluluğu getirilmeli midir?"

1908 Devrimi'ni takip eden birkaç yıllık dönemde özellikle Arnavut, Arap ve Ermeni ve Rum basını ile İttihatçı basın arasında yaşanan temel ihtilafa dönüşecek resmi lisanve kamusal alanda yerel dillerin kullanılması meselesi zamanla Türk unsuru dışındaki tüm unsurlarla İTC'nin arasının açılmasına yol açmıştır. Örneğin Philip Khoury'ye göre, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reformlarından hiçbirisi, Suriye Arap nüfusunu, devlet okullarında, mahkeme sisteminde ve yerel yönetimde Türkçenin dayatılması kadar yabancılaştırmamıştır."⁹⁰⁵

Osmanlı basınında lisan meselesinin ana tartışma meselelerinden biri olarak ortaya çıkması, başlangıçta sorunun sadece memur alımında Türkçe zorunluluğunun olması zorunluluğundan kaynaklandığını sanan İttihatçı gazetelerin aslında meseleye çok naif bir bakış açısıyla baktığını ortaya çıkmıştır. Lisan meselesi mahkemeler kadar yerel yönetim ve okullarla (eğitim) ilgili bir mesele olduğu için aslında birçok konuyu kapsamakta ve halkın doğrudan gündelik yaşamını ilgilendirdiği için somut ve biran

⁹⁰⁴ Babanzade İsmail Hakkı, "Osmanlılaştırmak", **Tanin**, Sayı: 1249, 23 Şubat 1912, s.1.

⁹⁰⁵ Philip S. Khoury, **Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus: 1860-1920**, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s.59.

önce çözülmesi gereken sorunlara yol açmaktadır. Hasan Kayalı'nın aktardığına göre 12 Temmuz 1910'da Şam'daki İngiliz Konsolosu G.P. Devey de Suriye'deki durumu ve huzursuzlukları İstanbul'daki büyükelçi Sir Gerard Lowther'a bildirirken, “en can alıcı konu[nun] Jön Türklerin bütün resmi işlerde Arapçayı dışlayıp Türkçe kullanımını sağlamaya çalışmaları” olduğunu söylemiştir.⁹⁰⁶ İttihatçı gazetelerin gündelik yaşamla doğrudan ilişkili olan dil sorununu Araplar ile Türkler'in arasına ayrılık tohumunu ekmek isteyenlerin çabaları gibi yansıması çözmek yerine daha da büyümüştür.⁹⁰⁷

Tarihyazımında hatalı olarak İTC'nin Türkleştirme siyasetinin delili olarak gösterilen Türkçe'yi ana dili Türkçe olmayan unsurlara dayatması durumu aslında Sezer'in de altını çizdiği gibi Türkleştirme politikası ve unsurların buna direnişi meselesi değil, “modern-merkezi devletin inşası yönünde gerçekleştirilen bazı reformların” yaratmış olduğu haklı rahatsızlıklar olarak görülmelidir.⁹⁰⁸ Meselenin doğru anlaşılabilmesi için genel olarak “modern devlet ve dil politikaları” ile İttihatçıların uyguladığı dil politikalarının Abdülhamid dönemindeki politikalardan hangi bakımlardan ayrıldığını ve hangi bakımlardan bu politikalarla benzer olduğunun araştırılması gerektiğini söyleyen Sezer'e göre:

Wright'ın tanımladığı bu roller, çok-etnili Osmanlı İmparatorluğu'na yalnızca kısmi düzeyde uygulanabilir gibi görünmektedir. Kadim bir devlet geçmişine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun “ayrı bir ulus olarak görülme iddiasında” bulunması için bir sebep yoktur. Diğer yandan örneğin Türkçe'nin eğitim dili haline getirilmesinde, Türk olmayan unsurları da içine alacak “ortak bir kültür” yaratma kaygısının ne denli etkili olduğu da tartışmaya açıktır. Bu bakımdan, İkinci Meşrutiyet'in dil politikaları en çok, Wright'ın sözünü ettiği ilk – ve belki de en önemli – role denk düşmektedir: başta eğitim olmak üzere bir dizi araç yoluyla

⁹⁰⁶ Hasan Kayalı, 1998, s.105.

⁹⁰⁷ Örneğin bkz. Babanzade İsmal Hakkı, “Arapça ve Islahat”, **Tanin**, Sayı: 1577, 21 Nisan 1913, s.1-2.

⁹⁰⁸ İTC'nin dil politikası üzerine çok sayıda kaynaktan tarama yapılmış olunmasına rağmen Selim Sezer'in (2017, s.121.) tezindeki gibi analizlerin benzerini yapabilen ve olayı çok boyutlu inceleyebilen çalışmaya denk gelinememiş olduğundan gelecek birkaç sayfa boyunca Selim Sezer'in başta kullandığı kaynaklar ve onları Osmanlı'ya uyarlama biçiminden olmak üzere tezinden oldukça faydalanılmıştır. Bu konuda bana düşünsel bir patika açtığı için kendisine minnetarım.

yaygınlaştırılacak olan Türkçe, her şeyden önce yurttaşların siyasal katılımının ve entegrasyonun aracı olarak görülmüştür. Burada kastettiğimiz şey yalnızca siyasi karar alma süreçlerine katılım değil, aynı zamanda modern devletin, merkezden uzak bölgelerde de yurttaşları kamu gücü ile temas ettirebilmesidir.⁹⁰⁹

Her ne kadar bu dönemde Osmanlı devleti ulus-devletlerde var olan bazı uygulamaları ve mekanizmaları hayata geçirmişse de, bu tarihler için tipik anlamda bir ulus-devlet henüz var olmadığı gibi, hükümet aygıtını elinde bulunduranların böyle bir amacının bulunmadığı gerçeği gözardı edilmemelidir. Bu noktada Roman Szporluk'un Sovyetler Birliği hakkındaki bir tartışmasında ileri sürdüğü bir argüman yön gösterici olabilir. Szporluk'a göre tarihsel kanıtlar çok-etnili devlet yönetimlerinin birliğinin büyük ölçüde, hakim unsurun kendisini etnik bir kategori olarak düşünmeme isteğinden kaynaklı olduğunu göstermektedir. Bu örneklerde devletin sadece muhtelif grupları özümsemesi yeterli olmayıp, aynı zamanda devlet içindeki hakim unsurun kendisini daha geniş bir coğrafi, siyasi ve/veya ideolojik kavram üzerinden tanımlaması gerekmektedir: "Bu yüzden WASP'lar (Beyaz Anglo-Sakson Protestanlar] değil Amerikalılar, Türkler değil Osmanlılar, İngilizler değil Britanyalılar, Kastilyanlar değil İspanyalılar vardır."⁹¹⁰

Nitekim genel olarak İkinci Meşrutiyet hükümetleri, özel olarak da İttihatçılar yer yer Hüseyin Cahid Bey'in açıkça Türkleri "millet-i hakime" olarak tanımlaması gibi örnekler bulunmasına rağmen resmi bir politika olarak tkendilerinden önceki dönemlerde olduğu gibi devleti Türklük değil, Osmanlılık üzerinden tanımlamaya devam ettiği görülmektedir. Ancak unsurlar üstü olarak tanımlanan devletin tek resmi dilinin Türkçe olması, bu iddiayla kısmen çelişen bazı sonuçlar yaratmıştır. Daha somut bir ifadeyle, resmi politika "Osmanlılık" dışındaki kimlikleri tolere edemezken, fiili

⁹⁰⁹ Selim Sezer, 2017, s.123.

⁹¹⁰ Roman Szporluk, *The Imperial Legacy And The Soviet Nationalities Problem*, içinde (ed.) Hajda Lubomyr, Mark Beissinger, **The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society**, Boulder: Westview Press, 1990, s. 17.

uygulamada “hakim unsurun” dilinin kamusal alanda tekleştirilmesi, entegrasyonun tek bir unsurun dili aracılığıyla denenmesi gibi çetrefilli bir durum doğurmuştur. Nitekim Wright da, Szporluk’a kısmen katıldığını söylemekle birlikte, çok etnili devlet yapılarında da hakim unsurların dil uyumu ve dil değişimi üzerinden dikey entegrasyon gerçekleştirmeye çalıştığını ifade ederek benzer bir noktaya işaret etmektedir.

Wright’ın ulus-devletler (nation-states) “devlet-uluslar” (state nations) kategorisini Osmanlı İmparatorluğu’na uyarlamaya çalışan Selim Sezer Osmanlı İmparatorluğunun her iki modele de uymadığı için üçüncü bir kategori yaratmak zorunda kalmış, modernleşme süreci içindeki Osmanlı Devleti’ni “Fransa tipi modern ulus-devletlere öykünen çoketnili merkezi imparatorluk” olarak tanımlamıştır.⁹¹¹ 1909 yılında yayınlanan ve başka şeylerin yanında tüm adli işlemlerin Türkçe olarak yapılmasını öngören bir kararname, aynı dönemde Fransa’da var olan adliye sisteminin model alınması yoluyla hazırlanmış, zaten genel olarak eğitim sisteminde de bu ülke başlıca modeli teşkil etmiştir. Fransa’da adliye alanındaki tüm işlemlerin Fransızca olarak yapılması ise, 1539 gibi erken bir tarihte kararlaştırılmıştır. Bu tarihte Kral I. François tarafından yayınlanan Villers-Cotterêts buyruğu, bütün hukuki ve idari belgelerin “yalnızca anadil olan Fransızca” olarak yazılmasını emretmektedir.⁹¹²

Bu noktada sorulması gereken can alıcı soru, Fransa’dan çok daha heterojen bir toplumu yönetmekle birlikte oradaki yapıyı (ve paradigmaları) kendisine örnek alan İttihatçıların, 1909’dan itibaren Türkçe’yi kamusal işlerdeki ve eğitimdeki tek dil haline getirme girişimlerinin milliyetçi temayüllerden mi, yoksa Napoléon döneminde ve Devrim öncesinde Fransa’da olduğu gibi bürokrasinin ve merkezi devletin ihtiyaçlarından mı kaynaklandığı? sorusudur. Türkçe’nin resmi dil haline getirilmesi yönündeki ilk denemenin 1876 tarihli Kanun-ı Esasi’yle başlaması, ikinci ihtimale işaret

⁹¹¹ Selim Sezer, 2017, s.125.

⁹¹² Harold F. Schiffman, **Linguistic Culture and Language Policy**, Londra-New York: Routledge, 1996, s. 83.

eden bir tarihsel gerçekliktir. Öte yandan eğer dil uyumunun ideolojik esinlerle toplumsal alanın yeniden örgütlenmesiyle bir bağlantısı kurulacaksa, bunu bir “Türkleştirme” politikası olarak görmektense, organik bir toplum kurmanın bir aracı olarak değerlendirmek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

Bu noktada Hüseyin Sadioğlu ve Eric Hobsbawm’un tespitlerinden alıntı yapmak da faydalı olacaktır. Sadioğlu, “ulusal aidiyeti en azından etnik aidiyetin üzerine çıkarmak isteyen modern devlet[in], ulusal dile öncelikli bir yer vererek, ulusal dil ile örtüşmeyen etnik dilleri sistematik biçimde kamusal alanın dışına çıkarmaya veya denetim altına almaya çalışmakta” olduğunu söylemektedir.⁹¹³ Bu tespit, İkinci Meşrutiyet örneğiyle de kısmen örtüşür niteliktedir. Hobsbawm ise dil tartışmalarının yaşandığı örneklerde ihtilafli konunun genellikle kamusal alandaki dil kullanımı olduğunun, resmi dille birlikte farklı dillerin de özel iletişim alanında kullanılmasının ciddi sorunlara yol açmayacağını altını çizmiştir.⁹¹⁴ Buradan hareketle İttihatçılar için de sorun olanın özel alanlarda yerel dillerin kullanımı olmadığını, hatta Arapça gibi yerel dillerin gelişiminin ve basın, yayıncılık, bilim ve edebiyat alanlarında eskisinden çok daha fazla ilgi görmesinin de kendi başına “sorun” yaratan bir durum olmadığını söylemek mümkün görünmektedir.

İttihatçılar için asıl mesele Abdülhamid döneminin ilk yıllarında da denenip yapılamayan şeyin başarılması yani, eğitim ve adliye de dâhil olmak üzere tüm resmi alanlarda Türkçenin tek dil haline getirilmesidir. Öte yandan diğer unsurlar için “sorun” olan da tam olarak bu olmuştur: Yeni uygulamalar gündelik hayatta da bir dizi pratik soruna yol açtığı gibi, bundan daha önemli olarak, anadiline giderek daha fazla sahip çıkan aydınlar ve seçkinler topluluğunun da giderek etkisinin artmasıyla ana dili Türkçe

⁹¹³ Hüseyin Sadioğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 36.

⁹¹⁴ Eric J. Hobsbawm, **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s.138.

olmayan unsurların kendi dillerine bir saldırı yapıldığına dair bir algılarının oluşmuş olmasıdır.

Türkçe dışındaki dillerin de resmi dil olarak kabul edilmesi talebiyle ilk kez karşılaşan İttihatçı gazeteciler mevcut durum ile kafalarındaki idealler arasındaki uyuşmazlığın farkına varmaya başlamıştır. Hüseyin Cahid'in *Tanin* gazetesinde *Mahkemelerde Lisan Meselesi* başlıklı makalesi bu hususta iyi bir örnektir. Arabistan vilayetlerinin her tarafındaki mahkemelerde Türkçe'nin kullanılmasının adaleti sekteye uğratacağını savunan Cahit'e göre Beyrut, Halep, Şam gibi büyük şehirlerde Türkçe bilenler bulunabilirken, bazı yerlerde Arapça dilekçe yazabilecek kişiler bile nadir bulunmaktadır. Bu bölgelerde Türkçe kullanmak mecbur kılınırsa mahkemelerin fonksiyonu ortadan kalkacaktır:

Arabistan'ın küçük bir kasabasında, delail-i maddiyyesini henüz fark etmemiş bir halde yaşayan halk, öteden beri iyi-kötü müracaat ettiği mahkemeye gidip de ifade-i merâm etmek hakkından mahrum bırakıldığını görünce artık başka bir şey düşünemez; meşrutiyet idaresini kendisinin lisanını mahvetmeye azmetmiş zanneder.⁹¹⁵

Sözlerinin doğru şekilde anlaşılması için iki gün sonra bir yazı daha kaleme olan Hüseyin Cahid, bütün unsurların mahkemelerde kendi dilini kullanması gerektiğini kastetmediğinin altını çizmiş, Arap vilayetleri için özel bir durum söz konusu olduğunu söylemiştir. Cahid'e göre o tarihe kadar bu vilayetlerdeki mahkemelerde Arapçanın kullanılmasına izin verilmiş olması, meselenin önemsenmeyip geciktirilmesinden değil bir zarureten kaynaklanmıştır. O güne kadar asıl önemsenmeyip geciktirilen şey, bu vilayetlerde Türkçenin ahali tarafından yaygın şekilde öğrenilmesinin sağlanmasıydı ve sorunun çözümü de esas olarak buradan geçiyordu. Hüseyin Cahid bu ikinci yazısını şu sözlerle bitirmişti:

⁹¹⁵ Hüseyin Cahid, "Mahkemelerde Lisan Meselesi", *Tanin*, Sayı:468, 24 Kasım 1909, s.1.

Bizim en büyük emelimiz bütün unsurlara hakk-ı meşrualarını vererek hakiki bir müsavat ve adalet içinde hepsini tevhid etmek ve şu vatan-ı müştereki aynı şevk ve hürmetle hepsine sevdirmektir. Bunun en birinci çaresi[nin] hak ve adaletle riayet olunduğunda [olduğundan] şüphemiz yoktur. Hakkı nerede görürsek ona perestiş ederiz. İşte bunun içindir ki Arabistan vilayetleri mehakim-i nizamiyyesinde olsun, gerek sair yerlerdeki mehakimde olsun, şimdiki halde örf ve teamülün bekası zaruri[dir] fikrindeyiz.⁹¹⁶

Görüldüğü gibi Osmanlı İttihatçı gazeteciler bir çelişki içine düşmüştür. Arap vilayetlerindeki mahkemelerde ve diğer resmi kurumlarda Arapçanın kullanılmasına müsaade edilirse, diğer vilayetlerin ve farklı unsurların da bu tür isteklerde bulunmayacaklarını kimse garanti edemeyecektir. Her ne kadar gayrimüslimler cemaat okullarında kendi dillerinde eğitim özgürlüğüne sahip olsalar da dillerinin resmi dil niteliği bulunmamaktadır. Hükümet her unsurun dilini resmi dil olarak kabul etse siyasetleri olan Osmanlı birliği nerede kalacaktır?

Cahid'e göre Kanun-i Esasi doğrultusundaki uygulamaya da Araplar hazır değildir. Bu nedenle geçici olarak uygulamada müsamahakar davranmaktan başka çare görünmemektedir. Ancak yönetim Kanun-i Esasi'yi uygulamak istediğinden, bu durum ancak geçici olarak görülmelidir aksi halde diğer unsurlara karşılık Araplara imtiyaz verilmiş olacaktır. Diğer taraftan gayrimüslimlerin sahip oldukları kendi dillerindeki eğitim hakkından Arapların mahrum olmaları huzursuzluk yaratmıştır. Hüseyin Cahid, böyle bir durumda yapılması gereken en uygun şeyin; Türkçe'nin Arap vatandaşlara öğretilmesi, bunun için de okulların açılması ve tedrici bir şekilde Türkçenin resmi dil olarak bütün devlet dairelerinde kullanılmasını sağlamak olduğunu savunmuştur. Nitekim belirgin olmamakla birlikte uygulamada bu eğilimin ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

⁹¹⁶ Hüseyin Cahid, "YanlıŞ Bir Telakki", **Tanin**, Sayı: 470, 26 Kasım 1909, s.1.

Hüseyin Cahit'e göre, eski dönemde Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslüman olmayan milletler, bağımsızlık için ya da kendi cinslerinden olan diğer bir hükümete katılmak için çalışırken bu amacın gerçekleşmesi uğrunda en fazla okullara önem vermişlerdir. Müstakil her devletin eğitimi kendi gözetim ve denetimi altında bulundurduğunun altını çiden Cahid'e göre Fransa'da din adamlarının yönetimi altında bulunan okullarda ülkeye zararlı kişilerin yetiştirildiğinin anlaşılmasından sonra bu okullar kapatılmıştır. Hüseyin Cahit, bu nedenle yeni dönemde, gayrimüslim okullarında eskiden olduğu gibi "Osmanlılık"a düşman fikirler verilmesinin söz konusu olamayacağını savunup "lisanımızı bilmeyen bir Osmanlı bize nasıl ısınabilir! Birbirimize nasıl ifham-ı meram ederiz?" diye sormuş ve ilkokullarda Türkçe öğretilmesinin zorunlu kılınması gerektiğini dile getirmiştir.⁹¹⁷

İttihatçı basın, eğitimin Osmanlı unsurları arasındaki yakınlaşmayı arttıracığını savunduğundan Osmanlı Devleti'nin resmi dili olan Türkçe'nin öğretilmesine büyük önem vermiştir. Cahid'e göre Türkçe tedrisi, Osmanlı hükümeti için bir hususi bir mesele, ya da bir eğitim meselesi değil siyasi mesele hükmünü almıştır. Bu nedenle Türkçe'nin öğrenimini kolaylaştırmak için, yapılması gereken açıktır: "Huruflarımızı değiştirmeksizin huruf-i münfasılayı kabul etmek, hemen kabil-i icra ufak bazı tadilat icra eylemektir."⁹¹⁸

İTC'nin dil politikası nedeniyle Arnavutlar, Ermeniler ve Araplar dışında sorun yaşadığı bir diğer unsur da Rumlar olmuştur. İttihatçıların azınlık okullarına devlet denetimi getirmek istemeleri ve Türkçe'nin azınlık okullarında okutulmasını sağlamaya çalışmaları, Rumlar'ın tepkisini çekmiştir. Rum Patrikhanesi, eğitim ve askerlik konusunu görüşmek için olağanüstü bir toplantı düzenlemiş, sorunu, kendilerine Osmanlı sultanları tarafından verilmiş olan ayrıcalıkların çiğnenmesi olarak

⁹¹⁷ Hüseyin Cahit, "Osmanlı İTC'nin Siyasi Programı", **Tanin**, sayı: 56, 25 Eylül 1908, s.1.

⁹¹⁸ Hüseyin Cahit, "Tedrisat Meselesi", **Tanin**, sayı: 322, 26 Temmuz 1909, s.1.

değerlendirerek Kanun-ı Esasi'nin 11. ve 16. Maddeleri eleştirilmiştir. Ayrıca Rum Patriki *Proodos* gazetesine yaptığı açıklamada, asırlardan beri devam eden statükonun bozulmasına izin vermeyeceklerini ve bunun için de öğretim özgürlüğünü koruyacaklarını dile getirmiştir.⁹¹⁹

Bulgar Eksarhı da *Proodos* gazetesine yaptığı açıklamada, hükümetin düşüncesinin uygulanamaz olduğunu iddia ederek “gayr-i müslimlerin edebiyatça fakir ve tahsili müşkil olan Türkçe’yi öğrenmeleri mümkün değildir. Bizim tahsilimizin bildiğimiz ve konuştuğumuz lisan-ı millimiz ile usûl-i hazır mucibince devamı lazımdır” demiştir. Rumlar’ın dil meselesi ve okulların devlet tarafından teftiş edilmesi konusunda giderek İTC’ den uzaklaşıp Hürriyet ve İtilaf Fırkasına yaklaşması karşısında *El Kesesinde Semahat yahut Yörük Sirtından Kurban* başlıklı imzasız bir yazı yayınlayan *Hakikat* gazetesi’ne göre:

İtilaf ve Hürriyet Fırkası, Rum partisiyle uyuşmuşlar yahut kendi tabirlerince “itilaf” etmişler. Hatırlarda olsa gerektir, geçen gün mebus Boşo Efendi bir gazeteciye diyordu ki: Biz İtilafçıların kara gözleri için kendilerine yanaşmıyoruz, metalibimizi terviç ediyorlar da ondan dolayı itilaf ediyoruz. İstediklerimizi İttihatçılar da verseler onlarla da hoşça geçiniriz! Acaba Rum partisinin metalibi nelermiş? En ehemmiyetlisi şunlar: Rum mekteplerini hükümet katiyen teftiş etmeyecek. Patrikhane nasıl arzu ederse öylece idare edilecek, fakat, buralardan yetişen talebeye devletin resmi mekteplerinden çıkan talebe kadar salahiyet verilecek . Bilmem bunun manası anlaşıldı mı? Yunanistan’daki Yunanlıların fikirleri nasıl Türkiye aleyhinde beslenmekte ise beş-altı milyonluk Osmanlı Rumları da aynı suretle yetiştirilecek, Osmanlı hükümeti de bunun böyle olduğunu bilecek de hiç ses çıkarmayacak! Rusya Türkistan taraflarına, Türkçe bir kitap, bir gazete bile sokmaz, biz, memleketimizin içindeki Rum mekteplerinin birer komite ocağı haline girmelerini bile bile Kanun-ı Esasi’imize bir madde-i mahsusa şeklinde ithal edeceğiz. O mekteplerde hiç Türkçe öğretmeseler bile yine kendilerine memuriyet vereceğiz!⁹²⁰

⁹¹⁹ “Rum Patrikhanesinde”, **Tanin**, sayı: 280, 13 Haziran 1909, s.3.

⁹²⁰ “El Kesesinde Semahat yahut Yörük Sirtından Kurban”, **Hakikat**, Sayı: 165, 25 Eylül 1908, s.2.

Türkçe ile ilgili tartışmalar bitmemek bilmemiş İzmir’de, Kayserili olan ve yalnızca Türkçe bilen bir Rum öğrencinin Rum yetimhanesinin Yunan vatandaşlarından oluşan heyeti tarafından yetimhaneye kabul edilmemesi İttihatçı basında sert yankı bulmuştur.⁹²¹Rum gazetesi *Neologos*, Osmanlı Devleti’ndeki Hristiyanların Türkler tarafından idareden dışlandıklarını iddia etmiş, Osmanlı Devleti’nde toplam 31 vali, 98 mutasarrıf, 547 kaymakam, 1080 nahiye müdürü varken, bunların içinde Rumların sayısının on kaymakamdan ibaret olduğunu yazmıştır.

Orman ve Maden Nazırı Mavro Kordato Efendi’yi bakanlığında Rumlara yeteri kadar yer vermemesi nedeniyle eleştiren gazete, “niçin Selanik, Manastır, Edirne, Cezair-i Bahr-i Sefid, Yanya gibi Hristiyanların ekseriyeti teşkil ettiği vilayetlerde Hristiyanlardan mutasarrıflar, kaymakamlar tayin olun muyor?” diye sormuştur. Yine *Neologos* gazetesine göre hükümet, “Türkiye Türklerindir” ilkesini kendisine rehber edinmiştir ve hürriyetin ilanından beri Hristiyanlar, belirli bir program dahilinde idareden uzaklaştırılmıştır. *Tanin*, Hristiyan memurların az olduğunu kabul etmiş, ancak birdenbire binlerce memur yetiştirmek mümkün olmadığı için memuriyete alınmada diğer muhtelif unsurların Türkçe’yi bilmesinin önemine değinmiştir. *Tanin*’e göre, “Türkçe bilmeyen bir Ermeni yoktur. Fakat Türkçe’yi Çince zanneden Rumlar maatteessüf pek çoktur.”⁹²²

Çalışmanın giriş kısmında İttihatçı basının Osmanlılık müzakerelerinde “ana omurgayı” oluşturduğu iddia edilmiş, hükümetin basındaki temsilcisi olarak görülmesinin ittihatçı basının diğer unsurlarla yapılan müzakerede öncü rolü oynadığı savunulmuştur. Bu çözümlemenin en somut kanıtlarından biri aslında dil meselesi olmuştur. Yukarıda gösterildiği gibi Arap ve Rum unsurla dil konusunda müzakere

⁹²¹ Hüseyin Cahit, “Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler”, *Tanin*, Sayı: 605, 9 Mayıs 1910, s.1.

⁹²² “Rumlar ve Memuriyetler”, *Tanin*, Sayı: 144, 24 Aralık 1908, s.3-4.

yürüten ve polemiklere giren İttihatçı basın bir yandan da Arnavut basını ile benzer müzakereleri yürütümüş ve polemikler yaşamıştır.

Örneğin İsmail Hakkı *Neue Freie Presse*'in *Nesayih-i Hayır-Hahanesi* başlıklı yazısıyla isyan halinde olan Malisyalıların taleplerini değerlendirmiş, “lisan-ı mahalliye aşına memurlar gönderilmesi” talebi konusunun sadece Arnavutluk’a mahsus bir ihtiyaç olmadığını, Osmanlı sınırlarına dahil olan birçok bölgede söz konusu ihtiyacın kendisini göstermekte olduğunu savunmuştur. Hakkı’ya göre söz konusu talep meşru bir talep olup zaten devlet bunu yapmakla mükelleftir. Fakat bu hiçbir zaman bir imtiyaz şeklinde anlaşılmamalıdır. Devlet nasıl kendi menfaati için gerekli olan her şeyi yapmaya mecbursa, bunu yapmaya da mecburdur. Zaten Osmanlı memleketlerinin bazı bölgelerinde memurların çoğu yerli ve yerel dile aşınadır.⁹²³

2.8. İttihatçı Basında Tarih Tasavvuru

İstanbul seçimlerinin devam ettiği sırada Rum Patriki, *La Turquie* gazetesine yaptığı açıklamada “Rum milleti hedef-i amalini, gaye-i maksudunu unutamaz, mazisini unutamaz, lisanını unutamaz” demiş, Hüseyin Cahit Patrik’in Rumların amaçlarını ve mazilerini unutmayacakları şeklindeki bu açıklaması hakkında bir yazı kaleme almıştır. Rum milletinin “hedef-i amali acaba hangi mazi?” retorik sorusunu soran Cahid’e göre buradaki “unutamaz” kelimesi “o mazinin ihyasına çalışacaktır” anlamını da barındırmakta olup bir Osmanlı birliği tesis edilmeye çalışıldığı günlerde unutulmayacak bir maziden bahsetmek son derece yanlıştır.⁹²⁴

Tanin gazetesinde yer alan bu yazı aslında Osmanlıcılığın en zayıf halkasını, başka bir deyimle “Osmanlıcılığın aşıl topuğunu” ortaya çıkarmıştır: Osmanlı milletini

⁹²³ Babanzade İsmail Hakkı, “Neue Freie Presse’in Nesayih-i Hayr-ı Hahanesi”, **Renin (Tanin)**, Sayı: 1018-3, 2 Temmuz 1911, s.1.

⁹²⁴ Hüseyin Cahit, “Rum Patriki’nin Beyanati”, **Tanin**, Sayı: 123, 3 Kanun-u evvel 1908, s.1

oluşturan farklı etno-dinsel unsurlar arasında ortak tarih bilincinin yoksunluğu ve “feth edilen halkların”, Türkler’i “feth eden istilacı bir halk” olarak kolektif hafızalarında taşımaya devam etmeleri.

Osmanlı milletini oluşturan farklı etno-dinsel unsurlar arasında ortak tarih bilincinin yoksunluğu hakkında ittihatçı basın kesin bir farkındağa sahiptir. Örneğin *İttihat ve Terakki* gazetesinde yayınlanan bir yazıda Osmanlı memleketinde idare edilecek bir millet olmadığı vücuda getirilecek (inşa edilecek) bir millet olduğu söylendikten sonra müşterek bir lisanın yokluğuna vurgu yapılmış, bir Osmanlı milleti vücuda getirmek konusunda en mühim noktanın ise unsurların tarihinin birbirine muhalif olması olduğu söylenmiştir. Yazara göre bir milletin teşkil edebilmesi ancak mazinin bir ve müşterek olmasıyla mümkündür.⁹²⁵ Osmanlı tarih tahayyülünün tarihsel olayları ve Osmanlı Devleti’nin yükselişini, çok uluslu yapısını ve kültürel zenginliğini vurgulayarak incelediği ve Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı etnik ve dini unsurlarının bir arada nasıl yaşadığına ve bu çeşitliliğin nasıl bir zenginlik oluşturduğuna odaklandığı düşünülürse ortak hafızaya vurgu yapması son derece normaldir.

Tanin gazetesinin yazarı Babanzade İsmail Hakkı da bu konuda benzer bir düşünceye sahiptir. İsmail Hakkı’ya göre de “milleti teşkil eden en mühim ve esaslı unsur mazinin bergüzar (yadigar) bıraktığı hatırat ve mefahirdir (iftihar edilecek şeyler)”⁹²⁶ Hüseyin Cahid, Osmanlı hükümetinin “mazinin bütün karanlıklarını karıştırarak bütün hafıya ve esrarı ortaya dökmek” ya da “birçok şeyleri meskut bırakarak üzerine bir af ve nisyan örtüsü çekmek” gibi iki seçeneğinin bulunduğunu iddia etmiştir.⁹²⁷ Hakkı’ya göre bu iki seçenekten en uygun olanı mazinin hatalarını,

⁹²⁵ “Osmanlı inkılabı ve Balkan komitesi”, *İttihâd ve Terakki*, Sayı: 16, 10 Eylül 1908, s.1-2.

⁹²⁶ Babanzade İsmail Hakkı, “Millet ve Milliyet Bahisleri”, *Tanin*, Sayı: 214, 6 Mart 1909, s. 2.

⁹²⁷ Hüseyin Cahit, “Kaht-ı Rical”, *Tanin*, Sayı: 13, 13 Ağustos 1908, s.1.

mücadelelerini, yanlış anlaşılmasını unutmak ve maziye ancak gelecekte hataya düşmemek için bir ibret olarak hatırlamaktır.⁹²⁸

Aynı gazetede meşrutiyetin heyecanlı ile yayınlanan *Bulgar Misafirlerimiz* başlıklı yazıda ahalisi ırk ve mezheb itibarıyla oldukça heterojen bulunan Rumeli vilayetinde Müslüman, Sırp, Rum, Bulgar olan Osmanlı vatandaşlarının, “mazinin bütün lekelerini bütün cinayetlerini unutarak” kurulan kardeşlikten pay alması gerektiği söylenmiştir.⁹²⁹ Burada bahsedilen mazinin lekeleri ve cinayetlerinin unutulması daha çok farklı unsurlarının birbiriyle yaşamış olduğu katliam gibi kötü anılara gönderme yapmaktadır. Benzer bir yaklaşımla İsmail Hakkı eski rejim zamanındaki karşılıklı katliamlara vurgu yaparak Türk ve Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkinin siyah bulut gibi olan mazi nedeniyle düşmanca görüldüğünü, eski rejim zamanında mazi sayfasının karartılmış olduğunu söyleyerek, karşılıklı olarak yaşanmış tüm kötü olaylara ve cinayetlere “devr-i sabıkın mahsul-ı sahifi” (eski rejimin yol açmış olduğu şeyler) olarak yaklaşarak, geçici bir kaza addedip unutma çağrısı yapmıştır. Hakkı’ya göre mazinin kötü hatırasını yad etmektense geleceğe odaklanılarak, geleceğin vaad ettiği parlak günler için el ele verip kardeşçe mücadele etmek gerekmektedir.⁹³⁰

Böyle bir dakikada kalb-i vatan, bir aheng-i sıhhat ile daraban etmelidir. Bütün amal, düşmana karşı sıkılan bütün yumruklar, düşmanı def’ ve tenkile ma’tuf bütün gayretler bir noktada, faaliyet-i milletin merkezi halini alan hükumette ittihad etmelidir. Bu maksadın te’mini ise milletin efradı arasında her türlü esbab-ı nifakı ber-taraf etmeye, herkesin birbirinden olan havf ve endişesini, tereddüt ve tevahhuşunu izale etmeye mütevakıftır. Bu maksad daha pek yakın bir maziye gelinceye kadar milletin bir kısım efradı hakkında en müntakımane bir hatt-ı hareket takip edenleri bile affetmek suretiyle istihsal edilebilir.⁹³¹

⁹²⁸ Hüseyin Cahit, “Yunanlılar ve Osmanlılar”, **Tanin**, Sayı: 63, 2 Ekim 1908, s.1.

⁹²⁹ “Bulgar Misafirlerimiz”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 17, 13 Eylül 1908, s.1.

⁹³⁰ Babanzade İsmal Hakkı, “Türkler, Kürtler, Ermeniler”, **Tanin**, Sayı: 662, 5 Temmuz 1910, s.1.

⁹³¹ Babanzade İsmal Hakkı, “Teskin-İ Ezhana Hadim Bir Tedbir”, **Tanin**, Sayı: 1513, 16 Şubat 1913, s.

İsmail Hakkı'nın unutulmasını istediği geçmiş farklı Osmanlı unsurları arasında geçmişte yaşanmış ihtilaflarken, Hüseyin Cahid'in unutulmasını talepe ettiği mazi daha çok Osmanlı imparatorluğuna fetihler sonucu dahil olan halklarla İmparatorluk arasında yaşanan fetih sürecindeki ihtilaflardır. Hüseyin Cahid'in Osmanlı tarihi hakkında yaptığı yorum bu bakımdan ilginçtir. "Tarih-i Osmanî'nin incelenecek olursa görülür ki Türk imparatorluğu tecavüzi politikadan feragat edeli asırlar geçmiştir. Civarımızda tecavüzet ve mühacemat-ı gayr-i meşruamızla rencide ettiğimiz hiçbir kavim yoktur. Ve yakın uzak hiçbir komşumuza karşı bir fikr-i tecavüze malik değiliz."⁹³²

Hüseyin Cahid tarafından yukarıda kullanılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun "tecevüzi politikadan faregat edeli asırlar geçmiştir" ifadesi aslında Osmanlılar tarafından feth edilmiş halklara yönelik "ortak bir tarih" tasavvuru yaratmanın giriş ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Ortak bir temiz mazi yaratmanın ilk olarak geçmişte yaşanmış olan kötü olayların unutulmasından geçtiği düşünülürse Cahid aslında bu sözlerle geçmiş geçmişte kalmış, olan olmuştur, bundan sonra mevcut olandan bir birliktelik yaratılmalı "asırlar önce"ki meseleler deşilmemelidir demek istemiştir. Babanzade'nin Arapça'dan yaptığı bir alıntı İttihatçı basında ortak bir tarih yaratmak için geçmişte yaşanan kötlükleri unutulması gerektiğine dair özlü bir ifade olarak görülebilir: "El-mazi la yüzekker" (geçmiş anılmaz, hatırlanmaz, geçmiş geçmişte kalır).⁹³³

Osmanlı milletini oluşturan unsurlar arasında "ortak tarih tahayyülü"nün mevcut olmaması *Karagöz*'de yayınlanan bir yazıda değinildiği gibi aslında Osmanlıcılığa ilişkin birçok sorunun temelini oluşturmuştur. Heinzelmann'a göre Balkan Savaşı yenilgisinden sonra dergide Balkan halkları hakkında gelişmiş olan stereotipik düşman imajları giderek daha çok yer almış, yenilgi psikolojisi ile *Karagöz* Osmanlıların şanlı

⁹³² Hüseyin Cahid, "Mebusan-ı Osmanî ve Avrupa", **Tanin**, Sayı: 139, 19 Aralık 1908, s.1.

⁹³³ Babanzade İsmail Hakkı, "İttifak Talimleri", **Tanin**, Sayı: 679, 22 Temmuz 1910, s.1.

geçmişini anımsatmaya yönelmiş ve zaman içinde bu anımsama, Osmanlı kimliğini belirleyen öge haline gelmeye başlamıştır. Fakat bu tutum, Jön Türk devriminden sonra Osmanlı tebaasından olan çeşitli halklar arasında bir dayanışma oluşturma çabalarını tehlikeye atmıştır:“çünkü bütün bu halk topluluklarının, Müslüman Türklerin şanlı geçmişleri hakkındaki gururlarını” paylaşmalarının olanağı yoktur.⁹³⁴

Örneğin *Karagöz* dergisi halklar arasında eşitlik ve eyaletlerin yönetiminde özerklik fikrini savunmaya devam ederken, bunun yanında halkın kendini özdeşleştireceği bir örnek olarak Osmanlı’nın geçmişini öne sürüp karikatürlerde, Suriye ve Mısır’ı fetheden Yavuz Sultan Selim’i Osmanlı devletinin savunucusu rolünde gösterdiğinde,⁹³⁵ Türkler tarafından “feth eden” konumda olduğu için Türkler’in göğüsleri kabarıırken, Arapların tarih tahayyülündeki yeri “feth edici” olduğu için Araplar’da göğüsler kabarmamakta, dolayısıyla Yavuz Sultan Selim farklı Osmanlı unsurları için birleştirici bir tarihsel figüre dönüşememektedir. Benzer bir durum Fatih Sultan Mehmet için de geçerlidir. Selank’i 1458’de, Arnavutluğu 1479 yılında feth eden Fatih Sultan Mehmet Türk unsur için “feth edici” kişiyken Rum ve Arnavut unsur için “feth eden” kişi konumundadır. Osmanlı Ermenileri de Araplar, Rumlar ve Arnavutlar gibi “feth edilmiş bir milletir” ve Osmanlı Ermenileri hakkında yapılan araştırmacılarda “feth edilmiş halk” tanımına sıklıkla başvurulmaktadır:

Fethedilmiş bir halk olan Ermeniler, on birinci yüzyıl ile on dördüncü yüzyıl arasında, Ermeni krallıklarının düşüşü sonrasında kendi tarihsel ülkeleri üzerindeki hem siyasal hem demografik hegemonyalarını yitirmişlerdi. Osmanlı Ermenileri tabi bir halk olduklarını, yönetici elitin Türk ve Müslüman olduğunu, toplumda ve devlette başarı kazanmış

⁹³⁴ Tobias Heinzelmann, **Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu: 1908-1914**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s.225.

⁹³⁵ **Karagöz**, sayı: 682, s. 1; **Karagöz** sayı: 683, s.1.

soydaşlarının bile ilerlemek için yönetici Osmanlı elitinin beklentilerine uyum sağlamak zorunda olduğunu anlıyordu.⁹³⁶

Tüm imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da topraklarını genişletme sürecinde kaba şiddet yoluyla farklı halkları zorla egemenliği altına alma sürecinin işlemiş olması her genişleme sürecinde “feth edilen” halkların çeşitlilik ve sayısını artırmıştır. Osmanlıcılık ideolojisinin savunucusu olan ittihatçı gazeteciler, emperyal bir millet inşası olarak, Osmanlı milletinin de her milletin kendisine ait ortak bir tarih bilinci, kendine ait bir kolektif hafızası olması gerektiği düşüncesiyle bir tarihyazımı önerisinde bulunmaya çalışmış, kahramanlıklar ve kahramanlarla dolu bir anlatı inşa etmeyi denemiştir. Ancak bu anlatı sürekli olarak feth edilmiş halkların “karşı tarih anlatısına” çarpmıştır. Osmanlı unsurları arasında kederde ve sevinçte birlik duygusu yaratmak amacıyla İttihatçı gazeteciler yeni bir Osmanlı tarih anlatısıyla Osmanlı halkının kolektif hafızası üzerinde oynamaya çalışmıştır.

Osmanlılar tarafından “feth edilmiş halklara” ima yollu da olsa kolektif unutmaya çağrısında bulunan Cahid'in talebi aslında milletlerin oluşumunda önemli bir moment olan, vücuda gelmelerini sağlamış şiddeti unutarak millet oluşturmaya yönelik bir amaca karşılık gelmektedir. Calhoun'un tarih yazma işini “sadece bir hatırlama meselesi değil, aynı zamanda cesaret kırıcı bölümleri silme süreci”⁹³⁷ olarak tanımladığı ve Amerikan tarih kitaplarının hâlâ Vietnam Savaşı'na dair bölümleri, bunlarla yüzleşmektense, unutmayı tercih ettiği düşünülürse⁹³⁸ Renan'ın unutmayı, bir ulus inşası sürecinde neden hayati bir öğe⁹³⁹ olarak tanımladığı daha iyi anlaşılacaktır.

⁹³⁶ Ronald Grigor Suny, **Ancak Çölde Yaşayabilirler: Bir Soykırım Tarihi**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016, s.71.

⁹³⁷ Craig Calhoun, 2007, s.72.

⁹³⁸ Bu konuda bkz. Frances Fitzcrald,, **America Revised: History School Books in the Twentieth Century**, New York: Vintage, 1980.; Kramer, Lloyd, Reid, Donald ve Barney, William (der.), **Learning History in America: Schools, Cultures, and Publics**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.

⁹³⁹ Ernst Renan, **Ulus Nedir?**, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016, s. 38.

Ulusal kimlik tecrübesi, aslında büyük oranda bu gibi unutkanlıklara dayanmaktadır.⁹⁴⁰ Milletleri millet yapan kahramanlıklarla dolu ortak bir geçmiş, büyük liderler ve gerçek zaferlerdir. Ancak en az bunlar kadar önemli olan başka bir noktaysa, “toplu unutuşlar”dır. Milletler, birliklerini sağlamak ve koruyabilmek istiyorlarsa sadece geçmişlerindeki başarıları hatırlamamalı, aynı zamanda kimi kötü anıları da unutmamalıdır.⁹⁴¹ Anderson’un “daha eski bilinç biçimlerini unutmak ve kendi anlatısını yaratmak”⁹⁴² olarak tanımladığı “ortak hafıza yaratma” misyonu 1908 devrimi sonrasında ittihatçıların “Osmanlı tarih anlatısı”nı inşa etmek gibi zor bir misyonla karşı karşıya kaldıklarında başvurduğu stratejilerden biri olmuştur.

Osmanlı tarih anlatısının önündeki en büyük zorluk feth edilmiş toplulukların yeni gelişen milliyetçiliklerinin sonucu olarak kendi tarihsel ana yurtlarına atıfta bulunarak Osmanlı varlığını bir işgal olarak görmeye devam ediyor olmalarıdır. Örneğin Suny’e göre Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni milliyetçileri kendi deneyimlerini anlatırken kendi kadim topraklarının yabancı işgalcilerce fethedilmiş ve bu topraklarda esir düşmüş, adil olmayan ve zalim yöneticiler tarafından ezilen özgürlük özlemi çeken bir halktan söz etmektedir.⁹⁴³ Charles Tilly fetih sonucu boyunduruk altına alınmış nüfusların farklı kimliklerini, hatıralarını unutmamış olmalarını çok uluslu imparatorlukların en zayıf yanlarından biri olduğunu savunmaktadır.⁹⁴⁴

Osmanlı unsurları arasında Osmanlı genel tarihinden farklı bir tarih tasavvurunun bulunması Ali Kemal’e göre Osmanlı yönetiminin feth ederek Osmanlı vatanına dahil ettiği halklara hiçbir zaman asimilasyon girişiminde bulunmamış olmanın bir sonucudur. Ali Kemal’e göre Türkler tarihte iki büyük hata yapmışlardır ve Osmanlı

⁹⁴⁰ Craig Calhoun, 2007, s.117.

⁹⁴¹ Umut Özkırımlı, 2009, s.58.

⁹⁴² Benedict Anderson, 1995, s.13.

⁹⁴³ Ronald Grigor Suny, 2016, s.105.

⁹⁴⁴ Charles Tilly, “İmparatorluklar Nasıl Yıkılır?”, içinde (haz.) Karen Barkey, Mark von Hagen, **İmparatorluk Sonrası- Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Versus Kitap, 2012, s.15.

milletini oluşturan unsurlar arasında ortak bir geçmiş ve tarih tasavvurunun mevcut olmaması bu iki tarihi hatanın neticesidir:“Fethettikleri biladın ahalisini kavmiyetlerine temsil etmeyi bilmediler, saniyen de böyle temsil edemedikleri akvamı idarelerine, hakimiyetlerine ısındırmayı hiç bilmediler.”⁹⁴⁵

Ali Kemal tarafından yukarıda ifade edilen Osmanlı tarafından egemenlik altına alınmış halkların Türk unsur içinde eritilerek asimile edilememiş olmasının sonucu feth edilmiş olan halkların tarih tasavvurunda kolaylıkla görülebilmektedir. Benzer bir sorunla karşı karşıya kalmış olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu çözümü halklarına “ortak yaşama isteği” uyandıracak bir tarih anlatısı inşa etmekte bulmuştur. Avusturya, Habsburg topraklarının ortak tarihini ve halklarının ortak mücadelelerini, tam da Hobsbawm ve Smith’in milliyetçilerin kendi uluslarının tarihini kullandıklarını iddia ettiği şekilde kullanmıştır.

Homejen bir nüfusa sahip olmayan çok-uluslu bir imparatorluk olarak Avusturya- Macaristan imparatorluğunda da, ortak bir dil, kültür ya da dinin yokluğunda, “ortak tarih” duygusu ve bilinci yaratmak oldukça önemli bir görev olarak görülmüştür. Bu görev bilinciyle hareket eden Avusturya-Macaristan hükümeti Habsburg Monarşisi’nin geçmişinden önemli örnekler kullanarak öğrencilere nasıl vatansever vatandaşlar olarak yaşayacakları öğretmeye çalışmış, Avusturya’ya özgü “Avusturya’yı ve Avusturyalıları kavramsallaştıran tarihi bir misyon” fikrine ortaya atarak bu misyonun devlet sınırları içinde yaşayan herkese ait olduğu bilincini inşa etmeyi denemiştir.⁹⁴⁶

Tarih dersleri, geçmişi dilsel ve kültürel farklılıklar arasında köprü kuracak şekilde kullanmaya çalışmış ve Habsburg Monarşisi’nin çeşitliliğine rağmen tarihsel

⁹⁴⁵ Ali Kemal, Telif-i Anasır, **Peyam**, Sayı: 22, 5 Kanun-ı Evvel 1913, s. 1.

⁹⁴⁶ Scott O. Moore, **Teaching the Empire: Education and State Loyalty in Late Habsburg Austria**, West Lafayette: Purdue University Press, 2020.

amaçta birleşmiş bir devlet olduğu fikrini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu birlik duygusunu aktarmanın tek yolu tarihsel örnekler değildir. Coğrafya eğitimi de aynı derecede önemli olmuştur. Mantıksal olarak, coğrafya dersleri Habsburg Monarşisi’ni siyasi bir varlık olarak sunarak öğrencilerin zihninde Avusturya’nın “zihinsel haritasını” oluşturmayı amaçlamıştır. Kutuplaştırıcı tarihi olayların etno-dinsel grupları millileştirme, rekabet halindeki milliyetçiliği körüklemeye, Avusturya’yı ve Avusturyalıları kavramsallaştıran vatansever gelişimin başarısını baltalama potansiyeli olduğu için tarih dersleri, birlik ve sadakat temalarını vurgularken, milliyetçi ajitasyon potansiyelini en aza indirerek, tartışmalı olayların makul ölçüde doğru bir versiyonunu sunmuştur.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun etno-dinsel gruplar arasındaki ihtilafı meseleleri halı altına süpürüp belirli ortaklık yaratacak unsurları öne çıkarmasına benzer bir stratejiyi Osmanlı İmparatorluğu’da 1908 devrimi sonrasında devreye sokmuştur. 1908 devrimi’nin ardından Osmanlılar tarihle ve geçmişleriyle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Aslında bu ilişki ilk bakışta ironik görünmesine rağmen bunun gayet makul bir sebebi vardır. Jön Türklerin siyasi vizyonu geleceğe yönelik olsa da, bu gelecek tahayyüllerinin gerçekleşmesi Osmanlıcılığın yerleşmesine, Osmanlıcılığın yerleşmesi ise imparatorluğun farklı unsurları arasında ortak bir geçmiş duygusunun yaratılmasına sıkı sıkıya bağlıdır.⁹⁴⁷

Aslında İmparatorluğun kurucu unsuru olarak hakim konumda bulunan Türkler ile imparatorluğun genişlemesi yani fetih siyaseti ile imparatorluğa dahil edilenler arasında tarihyazımında çoğu zaman görmezden gelinen “feth eden” ve “feth edilen” ilişkisi söz konusudur. Özellikle tarihsel bir coğrafyayı kendi anavatanı olarak gören Ermeni, Arnavut, Rum ve Arap entelejiyansasında tarihsel bir coğrafyaya yönelik

⁹⁴⁷ Erdem Sönmez, “Clio between Revolution and Collapse: The Making of the Historical Discipline in the Late Ottoman Empire”, **Modern Intellectual History**, vol.21, no:1, 2024, s.85.

hafızanın mevcudiyetinin İttihatçılar farkında olmuştur.⁹⁴⁸ Hemen Hemen tüm bu etnik gruplar Osmanlı egemenliğine girmeden önce bağımsız devletlere sahip olmuş ve belirli coğrafyayı kendi anavatanları olarak hafızalarına kazımışlardır. Bu nedenle farklı Osmanlı unsurlarının bu proto-milliyetçi tarihsel hafızası ortak bir tarih duygusu inşa etmeye çalışan Osmanlı tarih misyonu ile rekabet etmiş, Osmanlı tarih vizyonu ile bu milliyetçi tarih vizyonları zaman zaman çakışmıştır.

Örneğin 1908 devrimi sonrasında Osmanlı İyd-i millisinin (Osmanlı milli bayramı) kutlama tarihi tartışmasında İyd-i millinin kutlama tarihi olarak meşrutiyetin ilan edildiği tarih değil de Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş tarihi olan 27 Ocak'da kutlanması gerektiğini savunanlara karşı kullanılan ana argüman Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi olduğu iddia edilen 27 Ocak 1299 tarihinin Türkler dışında hiçbir etno-dinsel grubu ilgilendirmediğidir. Osmanlı İyd-i millisinin (Osmanlı milli bayramı) kutlama tarihinin anayasanın yeniden yürürlüğe girdiği 24 temmuz tarihi olması gerektiğini savunanlar ile 27 Ocak 1299 tarihinin olması gerektiğini savunanlar arasında basında yaşanan bu tartışmalar aslında Osmanlı tarih misyonunun karşı karşıya olduğu zorlukları dışavurmuştur.

Ortaya çıkan zorluklara rağmen İttihatçı gazeteler Osmanlı bir tarih tasavvuru inşa etmeye çalıştıktan geri durmamıştır. Diyarbakırda yayınlanmakta olan İttihatçı Peyman gazetesinde yayınlanan *Türklük ve Osmanlılık* başlıklı yazı bu tarih tasavvurunun önemli bir numunesidir. Yzara göre Osmanlı sosyal yapısının ilk kurucuları, dönemin ihtiyaçlarını fark ederek, cins duygularından bağımsız, ulusal düşüncelerin üzerinde bir amaç peşinde koşmuş, tarih sahnesine, nesil geleneklerinden uzak, yenilikçi bir millet yaratma çabasında olmuşlardır. Osmanlılar, Türk hakanlarının yeni bir soyu olduklarını iddia etmemiş, Selçuklu Devleti'nin varisleri olmalarına

⁹⁴⁸ Behram Münir'e göre imparatorluğun çöküşünün nedenlerinden biri çeşitli gruplar arasında tarihten kaynaklanan nefret duygusudur. Bu konuda bkz. Behram Munir, **Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası**, İstanbul, Murettibin-i Osmaniye Matbaası, 1912, s.2.

rağmen, kendi milli tarihlerini Selçuklu tarihiyle birleştirmemişlerdir. Eski bağları koparmak ve tarihi izleri tamamen unutmak ve yeni bir hayata başlayabilmek için geçmişini redderek ve geleceklerine odaklanmışlardır. Osmanlılar, Türkistan'dan çok uzakta yaşamaları nedeniyle zaman ve mekanlarının ötesinde, sahip oldukları özel yetenekleri onları farklı bir hedefe yönlendirmiştir. Bu hedef, kan bağı olmayan çeşitli toplulukları kardeş yaparak yeni bir “milli kimlik” yaratmak olmuştur. Bu yüzden “Osmanlı” kelimesi bu ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıkmıştır.⁹⁴⁹

Osmanlı tarih vizyonu ile kaleme alınan yazı aynı zamanda Osmanlı dilinin de Osmanlı halkı gibi kaynaştığını, Türkçeden ayrı ve ondan daha gelişmiş olduğu ifade etmiştir. Bu yeni dil, toplumsal değişimlerin etkisiyle eski Türkçeden ayrılmış ve tamamen Osmanlıca haline gelmiştir. Osmanlılar, kendilerine Türk demedikleri gibi, dillerine de “Türkçe” adını vermemiştir. Osmanlı milleti, dili, edebiyatı, kurumları ve gelenekleriyle altı yüz yıllık Osmanlı tarihinin ürünüdür. Türk adı, Osmanlı milletin en önemli unsurlarından biridir, ancak Osmanlı olmak, Türk olmak demek değildir.⁹⁵⁰

Mülkiye Mecmuası'nın otuz sayısının yirmisinde tarih konusuna yer verilmiştir. Bu yazıların tamamını, “Tarih” ve “Osmanlı İhtilalleri” başlıklarıyla Efdalüddin Bey kaleme alarak; siyasi manada genç ve dinamik İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Tarih telakkisini ortaya koymuştur. Dağılmakta olan çok uluslu imparatorlukların çeşitli milli kimlik tanımlamaları üzerinden bu süreci geciktirme gayretleri Osmanlı Devleti'ndeki mülkiyelilerde coğrafya milliyetçiliği üzerinden kendini tanımlama ihtiyacını hissetmelerine sebep olmuştur.⁹⁵¹

Ali Seydi Bey ise Osmanlı Tarihi'nin her ne kadar Türklerin Tarihi olduğunu ifade etse de Osmanlı Devleti'nde yaşayan her kavmin tarihi olması gerektiğini

⁹⁴⁹ “Türklük ve Osmanlılık”, **Peyman**, sayı 2, 5 Temmuz 1909, s.2-3.

⁹⁵⁰ “Türklük ve Osmanlılık”, **Peyman**, sayı 2, 5 Temmuz 1909, s.2-3.

⁹⁵¹ Mustafa Enes Aktürkoğlu, *Mülkiye Mecmuası'nda (1909-1911) Tarihi, İdari Ve Sosyal Tartışmalar*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tarih Programı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.52.

savunmuştur. Yazar, burada ortak geçmişin ortak kaderleri olduğu vurgusu ile vatan hissiyatı üzerinden tevhit anlayışını savunmaktadır. Ferdin hissi bir duygu ile vatanını sevmesi ve onu muhafaza etmek istemesini doğuracağını beyan eden Ali Seydi Bey, vatanını seven ile sevmeyen arasında eşitliğin olamayacağını söylemektedir.⁹⁵² Ali Seydi Bey tarihi olaylarla Türklerin temâyülât-ı ruhiyyesi hakkında örnekler vermeye çalışır; Türklerin tarih boyunca feth ettikleri yerlerde ki insanların yaşayışlarına ve dinlerine karışmadığını hoşgörü ile yaklaştıklarını açıklamaktadır. Yazar, Osmanlı Devleti'nin emperyalist bir güç olmadığını bunun nedenlerini ise Osmanlı memleketlerinde yaşayan gayrimüslim ve azınlıkların dil, ibadet ve mülkiyet haklarını koruduklarını ifade etmektedir. Osmanlı ile Avrupa devletleri arasında yönetim hürriyeti farklılıklarının olduğunu geçmişte Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti kadar hoşgörü olmediğini örneklerle açıklamaya çalışmaktadır. Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'nin kendi ülkesinde yaşayan gayrimüslimlere karşı şiddet yaptığı suçlamalarına karşı yazar, savunmasını şu şekilde yapar; Türklerin hiçbirisi kendisinin dışındaki kavimlerin haklarına tecavüz etmeyeceğini lakin karşı tarafın yapması dışında gibi ihtiyatlı bir cümle kurar ve örneklendirerek nihayetlendirmektedir; Adana Vakası, Kürdistan ve Ermenistan Hadisesi ve Bulgaristan Otluk Köyü Vakası.⁹⁵³

Yazar, Anadolu'nun her ne kadar çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinin Orta Çağ'ın ortalarına dayandığını söylese de bu durumun evvel ki çağlarda Anadolu'da farklı kavimlerin yaşadığını arkeolojik buluntular ile ispatlandığını aktarmaktadır. Yazar bu bilgiyi verdikten sonra Anadolu da yaşayan Ermenilerin ve Yunanlıların bile eski halk olmadıklarını eklemektedir. Nitekim Ali Seydi, milletlerin yani Ermeni, Yunan ve Türk'ün isimlendirilmesini Anadolu topraklarında yaşamaları hasebi ile bir görülmesi gerektiğini bu isimlendirmenin ayırıcı

⁹⁵² Ali Seydî, "Türklerin Temâyülât-ı Rûhiyyesi", **Mülkiye**, sayı :6, Temmuz 1909, s.14-19.

⁹⁵³ Ali Seydî, "Türklerin Temâyülât-ı Rûhiyyesi", **Mülkiye**, sayı :6, Temmuz 1909, s.14-19; Mustafa Enes Aktürkoglu, 2018, s.66.

bir özellik olmadığını, bu durumu dile (milliyetçiliği) dayandırmanın insanlığın ilk teşekkül kaidelerinde ortaya çıkan buluntular ile ters düşeceğini ifade etmektedir.⁹⁵⁴

Yazar'ın bu değerlendirmesinde hiç kuşkusuz Osmanlılık hassasiyetini taşıdığını görebiliriz. Ali Seydi Bey'in yaşadığı zamanda Avrupa'da gelişen akademik faaliyetler ve arkeolojik buluntular Ermeni ve Yunan milliyetçiliğini beslediği için aslında yazar bu akademik gündemi takip ederek bu çalışmalara karşı bulunduğu düşünce dünyası üzerinden cevap vermeye çalışmıştır. Hem Türk milletinin geçmiş zamanda ki asliyesini ortaya koyma gayreti hem de birlikte yaşama telkini, yazarın kendi çapında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı siyasi atmosfere karşılık akademik bir reçete sunma isteğini doğurmuştur.⁹⁵⁵

2.9. İttihatçı Basında Zorunlu Askerlik/Osmanlı Ordusu

Süleyman el-Bustani 1908'in sonlarına doğru toplanan Meclis-i Mebusan'a seçilmiş, Meclis'de Beyrut'u temsil etmiş, Osmanlılık idealine kuvvetle inanan bir Arap Osmanlı vatandaşıydı. Devrimden hemen sonra bir kitap yayınlamış, kitabı, anlaşılır nedenlerden ötürü Midhat Paşa'nın anısına adanmıştı. Akrabası olan Butrus el-Bustani tarafından 1863'te Beyrut'ta kurulup yönetilen ve öğrencilerine Osmanlılık idealini aşıl原因an el-Medresetu'l-Vataniyye' de eğitim görmüş olan el-Bustani, mezun olduktan sonra, Butrus el-Bustani'nin oğlu Selim'le birlikte Beyrut'ta kurduğu gazetelerde çalışmış ve 1870'lerde *Da'iretu'l-Me'arif* Ansiklopedisi'nin yayıma hazırlanmasına katkıda bulunmuştu. Aynı zamanda şair olan Bustani, Homeros'un İlyada'sını Arapçaya çevirmiş ve bu çeviriyi yapabilmek için antik Yunanca öğrenmişti. Süleyman el-Bustani, Osmanlılık idealine bağlı yetiştirilmiş, Türkler ve Araplar

⁹⁵⁴ Ali Seydî, “Vatan-ı Osmaninin Anâsır-ı Asliyyesi yahud Tarih-i Osmaninin Medhal-i Cedidi”, **Mülkiye**, sayı:22, Kasım 1910, s.63-64.; Mustafa Enes Aktürkoğlu, 2018, s.74.

⁹⁵⁵ Mustafa Enes Aktürkoğlu, 2018, s.75.

arasında eşitlik ve işbirliği olmasının ve bir Anayasa'nın kendi geleceklerini ve ülkelerinin geleceğini sağlama alacak en iyi şey olduğuna inanmıştı. *İbre ve zikre* başlıklı risalesinin gösterdiği üzere, bu ideali savunma konusunda kuzenlerinden bile ileri gitmişti. Bustani despotizmin vatan duygusunun zayıflamasına sebep olduğunu düşünüyor, Osmanlıcılık idealini kuvvetle savunuyor, Osmanlı milleti ideali için “hala diri bir ulusuz” diyerek okurlarına yeniden teminat veriyordu.⁹⁵⁶

Bustani'ye göre İmparatorluk dâhilindeki etnik unsurları bir arada tutan şey “ortak çıkarlardı” ve resmi dil (yani Osmanlı Türkçesi) yaygınlaşıp eğitimin kapsamı genişlerse, müfredatta birlik sağlanacak ve Osmanlı topraklarının tarihi ve coğrafyasının öğretilmesi vurgulanırsa, tüm yurttaşlar arasında kardeşliğin temelleri sağlama alınmış olacak ve aralarındaki tüm farklara rağmen, yirmi beş sene içinde “tek ulus” (umme vahide) olunacaktı.⁹⁵⁷ Bustani etnik ve dinsel fanatizmi imparatorluğun en berbat düşmanları olarak görüyor, etnik fanatizmi hafifletmenin en iyi yolunun (tüm okullarda) Türkçe öğrenmeyi mecburi tutmaktan geçtiğini savunuyordu. Dinsel fanatizmi azaltmanın en iyi yolu ise Müslümanlar gibi Hristiyanların da askere alınmasıydı. El-Bustani gibi Türk olmayan Osmanlı unsurlarının Osmanlıcılığa adanmış yaklaşımları ve özellikle tüm unsurlarını Osmanlı ordusunda görev almayı savunan düşünceleri ittihatçı basının zihniyet dünyasındaki ideal etno-dinsel unsurun bir mikro kozmozunu temsil ediyordu. Ya da Cohen'in Yahudi Osmanlıcılığı için kullanmış olduğu gibi o tam anlamıyla bir “model azınlık”dı.⁹⁵⁸

İttihatçı basın “model azınlık” propagandasına anayasanın ilanının hemen sonrasında başlamıştır. Örneğin *İttihat ve Terakki* gazetesi Çete reisi Sandaski'nin

⁹⁵⁶ Suleyman el-Bustani, *İbre ve Zikre Evi'd-Devletu'l-'Osmaniyye Kable'd-Dustur Ve Ba'dehu* [Bir Ders ve Hatıra ya da Anayasa öncesinde ve sonrasında Osmanlı Devleti, Kahire, 1908, s. 19, 64 [Arapça], Butrus Abu-Manneh, *Arap-Osmanlılarının Jön Türk Devrimi'ne Tepkileri*, s.137.

⁹⁵⁷ El-Bustani, *İbre ve Zikre*, s. 200-201, Butrus Abu-Manneh, *Arap-Osmanlılarının Jön Türk Devrimine Tepkileri*, s.138.

⁹⁵⁸ Julia Phillips Cohen, 2017, s.6.

adamlarından biri olup anayasanın ilanı ile dağdan inerek Osmanlı vilayetine geri dönüş yapan Deli Radif Efendi ile bir mülakat yapmış, muhabir tarafından kendisine yöneltilmiş olan “umum akvam-ı Osmaniye'nin hizmet-i askeriye'yi ifa etmesi lazım gelir değilmi?” sorusuna Deli Radif Efendi'nin cevabı “medeniyet terakki ettikçe asakiri daime yerine milli alaylarla iktifa edileceğini zannedirim fakat bugün için askerde büyük bir kuvvettir ve bi tabii Osmanlı ordusunda umum teba bulunmak lazımdır” olmuştur.⁹⁵⁹

Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden hemen sonra (6 Ağustos 1908) *İttihat ve Terakki* gazetesi tarafından yapılan bu mülakat gayri müslimlerin askerlik meselesine bakışını ve İttihatçı basının askerlik görevi üzerinden gayri müslimlerin “Osmanlılığını ölçmeye” başlama sürecinin ilk aşamasını temsil etmektedir. Zorunlu askerlik görevinin tüm unsurlara yayılması ile Osmanlı vatanseverliğinin önemli bir unsuru olarak kabul edilen Osmanlı ordusuna yönelik sevgi ve bağlılığın artacağını savunan İttihatçı basın “Osmanlı ordusu” ve “genel askerlik yükümlülüğü” konusuna haber ve köşe yazılarında sıklıkla yer vermiştir. Osmanlı ordusu bu anlatıda Osmanlı milletinin bağrından çıkmış bir peygamber ocağı olarak yansıtılırken “asker millet” söylemi ön plana çıkmıştır.⁹⁶⁰

Örneğin Hüseyin Cahid Osmanlıları cengaver bir kavim olarak tanımlayarak Osmanlıların asker doğmuş bir millet olduğunu iddia etmiştir.⁹⁶¹ İsmail Hakkı'ya göre de Osmanlı milleti fitraten asker olarak yaratılmış bir kavimdir.”⁹⁶² *Hakikat* gazetesinde R.R takma ismiyle yazan bir yazar “cümlemiz askeriz, askerlik gibi kudsi

⁹⁵⁹ “Deli Radif Efendi”, *İttihâd ve Terakki*, Sayı: 1, 6 Ağustos 1908, s.3-4.

⁹⁶⁰ Asker millet anlatısı için bkz. (der.) Nurseli Yeşim Sünbuloğlu, **Erkek Millet Asker Millet Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler**, İletişim Yayınları, 2013.

⁹⁶¹ Hüseyin Cahid, “Mebusan-ı Osmanî ve Avrupa”, *Tanin*, Sayı: 139, 19 Aralık 1908, s.1.

⁹⁶² Babanzade İsmail Hakkı, “Hala Karamlıktayız”, *Tanin*, Sayı: 178, 29 Ocak 1909, s.1.

bir sanat, ali bir mesleği zannederim ki arzu etmeyen bir Osmanlı yoktur”⁹⁶³ ifadelerini kullanmışken, İttihatçı gazetelerde “var olsun Osmanlı askeri”⁹⁶⁴ ya da “Osmanlı askeri bir arslan yüreği taşır”⁹⁶⁵ söylemlerine oldukça sık rastlamak son derece sıradandır. Hüseyin Cahid “Osmanlı demek asker demektir”⁹⁶⁶ derken, İsmal Hakkı, Osmanlı ordusunun sadece vatanın müdaafasında değil, devrim de öncü rol oynadığını “millet ve askerin yek-vücut olarak vaki olan feveran-ı müdhişi bizde inkılaba müncer oldu”⁹⁶⁷ sözleriyle dile getirerek Osmanlı ordusunun sadece Osmanlı vatanının muhafızı değil devrimin de muhafızı olduğunu ifade etmiştir.

Osmanlıcılığın merkezi söylemlerinden biri olacak olan askerlik görevi ya da İttihatçı basındaki ifade ile söylersek “hizmet-i celile-i askeriye”⁹⁶⁸ askerlik vazifesinin kutsallığı anlatısına zamanla iane yardımı da eklenmiş ve ordu kamusal sadakat ve Osmanlılığı bağlılık göstergelerinden birine dönüşmüştür. İttihatçı basın özellikle Donanma-yı Osmaniye (Osmanlı Donanması) için iane yardımında bulunulmasını teşvik eden ve iane yardımında bulunanların isimlerini “hakiki vatanperver Osmanlı” olarak tanımlayan haberlerle doludur.⁹⁶⁹ İttihatçı basında Osmanlıların sık sık her şeyden evvel asker bir millet olarak tanımlanmış,⁹⁷⁰ Osmanlı askeri Osmanlı milletinin “gözbebeği”⁹⁷¹ dir denilerek, “vatanın selameti, milletin istirahatı, devletin muhafaza-i şan vehaysiyeti için hayatını hiç de hatırına getirmeyen şanlı askerlerden”⁹⁷² oluşan

⁹⁶³ R.R., “Konya’dan Yazılıyor: Bahane Olsun da Bahasız Olsun”, **Hakikat**, Sayı: 56, 24 Nisan 1911, s.2-3.

⁹⁶⁴ Kalecik Taburu Birinci Bölüğü Efradından Gazi Osman Nuri, “Ankara Redif Fırkası”, **Hakikat**, Sayı: 61, 5 Mayıs 1911, s.3.

⁹⁶⁵ “Osmanlı Askeri Bir Arslan Yüreği, Bir Melek Vicdanı Taşır”, **Hakikat**, Sayı: 91, 14 Temmuz 1911, s.3.

⁹⁶⁶ Hüseyin Cahit, “Askerliğin Bizce Ehemmiyeti”, **Tanin**, Sayı: 40, 9 Eylül 1908, s.1.

⁹⁶⁷ Babanzade İsmal Hakkı, “Feci Bir Mudhike”, **Tanin**, Sayı: 358, 21 Ağustos 1909, s.1-2.

⁹⁶⁸ “Simav’dan”, **Hakikat**, Sayı: 28, 12 Mart 1911, s.3.

⁹⁶⁹ Bu konuda yüzlerce örnek bulunmakta olup burada çok az bir kısmının verilmesi yeterli görülmüştür. Bkz. M. Takiyüddin, “Zekat”, **Hakikat**, sayı 4, 10 Şubat 1911, s. 1; “Ey Hamiyetli Osmanlı Kardeşler”, **Hakikat**, no 34, 19 Mart 1911, s.2.

⁹⁷⁰ Hüseyin Cahit, “Beynelmilel Hüküm Usulü”, **Tanin**, Sayı: 178, 29 Ocak 1909, s.1.

⁹⁷¹ **Hakikat**, Sayı: 34, 19 Mart 1911, s.2.

⁹⁷² “Şanlı Asker”, **Hakikat**, Sayı: 51, 12 Nisan 1911, s.1.

Osmanlı ordusu kutsanmıştır. İttihatçı basına göre Osmanlılar Osmanlı askerinin tutkunu ve meftunu olup bir Osmanlı ne zaman bir asker görse anında kalbinde necip ve ulvi bir hissiyat canlanmaktadır.⁹⁷³

Şüphe yok ki Osmanlılar cengaver bir millettir. Tarih-i Osmanî tetkik olunursa en hayret-bahş tecelliyatı Osmanlılar meydan-ı harp ve cidalde göstermişlerdir. Devre-i fütuhât-ı Osmanî insanı hayretten hayrete sürükleyen bir silsile-i mucizattır. Bu teşkilât-ı askeriye mürur-u zaman ile su-i tedbirden dolayı hâlel geldi, Osmanlılar acı mağlubiyetler gördüler. Fakat mahvolmuş addedilen kuvve-i askeriye bir nizam-ı cedid teşkilatı ile az vakit içinde ihya edilebildi, eski enkazın altından derhal yeni usulde bir ordu çıktı. Vakıa bu ordu da ihtiyaç-ı zaman ile münasip değildi. Fakat her halde yeni bir hayata malikti. Anlaşılyordu ki Osmanlılarda aksıyan, mahvolan şu askerlik hissi değildi. Ufak bir hüsn-i idare, bir hüsn-i niyet o eski şhameti ihyaya kifayet edebilecektir. Son Yunan muharebesinde memleketin her tarafı su-i idareden harap olurken namus ve istikbal-i vatan yine ordu sayesinde kurtarıldı. O ordu ki bütün zahiri gayretlere, şaşalara rağmen hakikatte temin-i ıslah ve tekemmülü için hiçbir himmet-i ciddiye yapılmıyordu. Birçok hataya rağmen o muharebe askerinin yalnız tefavvuk-u adedisi değil tefavvuk-u manevî ve ahlakîsi sayesinde kazanıldı. Eğer Osmanlılarda bu meziyet-i ulviye bulunmasa idi, eğer Osmanlı neferi dünyanın en iyi askeri olmak kabiliyetini kaybetmiş olsa idi bugün vatan belki de pek küçülmüş bir halde olacaktı.⁹⁷⁴

Hakikat gazetesi eğer biz hepimiz aynı vatanın evlatlarıysak, o zaman farklı unsurların işbirliği ile bu durumlara neden sadece seyirci kalıyoruz? Madem medeni eşitlik sağlanmışsa, o halde neden askerlik meselesi yükü yalnız Türklerin sırtına bırakılıyor? Diye sorarak bir milletin ortak menfaatleri, tüm bireylerin katılımıyla sağlanabileceğini savunmuş,⁹⁷⁵ bu ülkedeki halkların başka bir vatanları olmadığını ve buranın ortak vatanları olduğunu söylemiştir. Meşrutiyet yönetiminin de bu temel üzerine kurulduğuna savunan gazeteye göre, askerliğin sadece müslüman unsurların görevi olarak kabul edilmesi diğer unsurlara “sen buranın yabancısıydın” demekten başka

⁹⁷³ Hüseyin Cahit, “Tebeddül-i Vükela”, *Tanin*, Sayı: 192, 12 Şubat 1909, s.1.

⁹⁷⁴ Hüseyin Cahit, “Beynelmilel Hüküm Usulü”, *Tanin*, Sayı: 178, Ocak 1909, s.1.

⁹⁷⁵ “Hükümet ve Patrikhaneler”, *Hakikat*, sayı 90, 12 Temmuz 1911, s.1-2.

bir anlama gelmemektedir. Bir ülkede en kutsal görevin vatani savunmak olduğunu savunan gazete, düşman saldırılarına karşı vatani savunanlar yalnızca müslümanların olmasının İslam unsurları için bir ayrıcalık, gayrimüslimler içinse bir mahrumiyet olacağının altını çizmiştir.. Mademki bu topraklar, üzerinde yaşayan tüm insanların vatanıdır, o halde bu vatani korumak, bir Müslüman kadar gayrimüslimlerin de görevi olmalıdır.⁹⁷⁶

İttihat ve Terakki gazetesi ise askerlik görevini mevcut görevlerin en mukaddesi ve en ağır olarak tanımlamıştır. Askerlik görevi ağır olduğu içindir ki askerliğe kan vergisi” denilmektedir. Ağırlığıyla beraber mukaddes olması bu vergi ile mükellef olanların doğrudan doğruya vatani muhafaza ve müdafa eylemelerinden ileri gelmektedir. Uzun yıllar gayri müslümlerin askere alınması hakkında vuku bulan teşebbüsler akım kalmış,⁹⁷⁷ ancak meşrutiyet ile yönetilen Osmanlı milletinin unsurları arasında mükellefiyetçe böyle müthiş bir farkın mevcudiyeti kabul edilemeyeceğinden, askerlik doğal olarak bundan sonra tüm unsurlara teşmil edilecektir. Gazeteye göre gayri müslim Osmanlı vatandaşlarının hepsi “bunu bela- tereddüd ve şikayet (tereddüt ve şikayet etmeden) kabul edecekler”dir. Gazete bunu Osmanlı unsurları arasında kaynaşmanın en önemli aşaması olarak tanımlamıştır.⁹⁷⁸

1908 devrimi sonrasında siyasiler ve gazeteciler gayrimüslimlerin askerlik yapmalarına sadece taraftar olmakla kalmamış, bunu, ülkenin siyası geleceği ve Osmanlı toplumun kaynaşması açısından da zaruri görmüştür. Askeri hizmet zorunluluğunun istisnasız herkesi kapsayacağı hususu, 1908 Ağustosunda hükümet programına da girmiştir.⁹⁷⁹ Devrimden sonra kurulan siyası partilerin programlarında da aynı konuya açık biçimde yer verilmiştir. Örneğin Osmanlı Ahrar Fırkası’nın 1 Eylül

⁹⁷⁶ Mestan İsmail, “Siyaset-i Dahiliyemize Dair”, sayı 139, **Hakikat**, 8 Teşrinisani 1911, s.1-2.

⁹⁷⁷ Bu konuda bkz. Tobias Heinzelmann, **Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğunda Genel Askerlik Yükümlülüğü**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

⁹⁷⁸ **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 27, 19 Ekim 1908, s.4.

⁹⁷⁹ Feroz Ahmad, **İttihat Ve Terakki : 1908-1914**, İstanbul, 1986, s. 51.

1908 tarihli programının 14. maddesinde, “bilumum Osmanlılar ahz-ı asker kanununa tabi bulunacaklardır” şeklinde bir cümle bulunurken⁹⁸⁰ aynı şekilde, İttihad ve Terakki Partisi’nin 1908’de kabul edilen siyasi programında “gayr-ı müslime dahi ahz-ı asker kanununa tabi tutulacaktır”⁹⁸¹ ifadesi hemen göze çarpmaktadır. Bu ifade, partinin 1909’da yayımlanan muaddel siyasi programına ise “cins ve mezheb tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tabidir” ifadesiyle yansıtılmıştır.⁹⁸² Genelde aynı yaklaşımı, meşrutiyet ortamında kurulan diğer siyasi partilerde de görmek mümkündür.⁹⁸³ 25 Ağustos 1908’de, *Tanin* gazetesinde çıkan bir yazı genel askerlik yükümlülüğü hakkında devrim sonrası çıkan ilk yazılardan biri olup genel askerlik uygulamasının sembolik önemini özetlemiştir:

Etnik-dinsel farklılıkları ne olursa olsun tüm vatandaşlar artık ortak vatanımızın kalkınması ve refahından yararlanma hakkına sahiptir. Benzer şekilde, iç güvenliğini korumak ve sınırlarını muhafaza etmek de ortak görevleridir. Diğer tüm konularda yurttaşlarıyla aynı yasalara tabi olan bazı vatandaşların ülke savunmasından muaf tutulması, anavatanla bağlarının zayıf ve zayıf olduğunu gösterir. imparatorluğun farklı nüfusları arasındaki düşmanlık ve nefret ancak Ahmed ve Hüseyin aynı kazandan yemek yerse ve Artin ve Dimitri ile aynı yatakhane uyursa ortadan kaldırılabilir.⁹⁸⁴

İTC parti programına bakıldığında gayri müslimlerin askerlik meselesi hakkında “milletleri ve muhtelif unsurları birleştirmek ve aralarında oluşacak bağı bir şekle koymak için iki yol vardır. Biri Sırp, Musevi, Yahudi çocukları bir sıra üzerinde eğitim görür ve bu çocuklar hayatlarının bir kısmını milletin mektebi olan kışlalarda geçirirlerse aralarında oluşacak bağı hiçbir kuvvet bozamayacaktır. Hepsi bir vatanın evladı gibi bir devletin hizmetinde olduklarını anlarlar” ifadelerinin yer aldığı

⁹⁸⁰ Tarık Zafer Tunaya, 1988, s. 157.

⁹⁸¹ ibid., s. 66.

⁹⁸² ibid.s, 157.

⁹⁸³ Örneğin bkz. Tarık Zafer Tunaya, 1988, s. 157, 214, 227, 229, 262.

⁹⁸⁴ Ali Seydi, “Askerliğin Milel-i Gayrimüslimeye Teşmili”, *Tanin*, sayı 23, 23 Ağustos 1908, s. 2-3.

görülmektedir.⁹⁸⁵ Osmanlı gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi askerlikle mükellef tutulmalarına dair tartışmalar, devrimden sonra siyasi çevreler ve basında daha sık tartışılmaya başlanmış, bu tartışmalar, eskiden olduğu gibi, gayrimüslimlerin askere alınmasından yana olanlar ile böyle bir uygulamaya karşı çıkanlar arasında cereyan etmek yerine, Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarının da asker olması gerektiği noktasında artık birleşirken uygulamanın nasıl olması gerektiği konusunda farklılaşmıştır.⁹⁸⁶

Hüseyin Cahid İTC parti programına uygun olarak gayri müslimlerin askerlik meselesi hakkında bir yazı yazmış ve söz konusu yazıda meşrutiyetten önce ne denilirse denilsin, gayrimüslim unsurların “kalben Osmanlı olmayıp” bir Ermeninin, bir Bulgarın, bir Rumun, bir Musevinin kendisini Müslümanlar gibi Osmanlı vatanın evladı addetmesinin ancak vatan-ı müşterekin temin-i selameti için silah altına girerek hududa koşması ile mümkün olup kalben Osmanlı olmalarının askerlik ile gerçekleşeceğini savunmuştur.⁹⁸⁷ Hüseyin Cahid’e göre bundan sonra Osmanlı askeri yalnız Türk unsurundan oluşmayacak “ aynı rayet-i hürriyet ve müsavat altında bütün Osmanlı unsuru müşterek vuran bir kalp ile” birleşecektir.⁹⁸⁸

Ayrıca Hüseyin Cahid, yeni asker alma kanununun meclise sevki öncesinde, meşrutiyetin ilanı münasebetiyle kaleme aldığı 26 Ocak 1909 tarihli makalesinde, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını meşrutiyetin nimetlerinden yararlanmaya ve asker olmaya çağırmış, “bugün bir Ermeninin, bir Bulgarın, bir Rumun, bir Musevinin kendisini de Müslümanlar gibi bir vatanın evladı addetmesi, vatan-ı müşterekin temin-i selameti için silah altına girerek hududa koşması” lazımdır, demiştir.⁹⁸⁹ Aynı yazar,

⁹⁸⁵ **İttihad ve Terakki**, Sayı:69, 8 Teşrin-i Evvel 1908, ss.1-2.

⁹⁸⁶ Şenol Çöklü, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Asker Alma Usulleri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.

⁹⁸⁷ Hüseyin Cahit, “Milli Bayram”, **Tanin**, sayı: 175, 26 Kanun-u sani 1909 , s.1.

⁹⁸⁸ Hüseyin Cahit, “Bulgaristan, Rumeli ve Islahat”, **Tanin**, Sayı: 16,16 Ağustos 1908, s.1.

⁹⁸⁹ Hüseyin Cahit, “Milli Bayram”, **Tanin**, sayı: 175, 26 Kanun-u sani 1909 , s.1

başka makalesinde de, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı ırk, din ve mezheplere mensup olan insanları kaynaştıracak en etkili vasıtanın “silah arkadaşlığı” olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹⁰ Aynı gazetede yazan Babanzade İsmail Hakkı ise gayri-müslimlerin askere alınması durumunu “ikinci vaka-yı Hayriye” olarak tanımlamıştır:

Bu birkaç gün zarfında memleketimiz, bil-cümle erbab-ı hamiyet ve vatanperveranı cidden şad edecek iki mühim tezahür-i kuvvetin cereyangahı oluyor ki bunları hayat ve istikbali memleket nokta-i nazarından ne kadar fal-i hayr addetsek yeri vardır. Bu iki vak'adan biri adeta bir “vak'a-yı Hayriye” addedilmeye layıktır ki İstanbul'daki müslim ve gayrimüslim kimselerin ve taşralardaki gayrimüslimlerin fiilen meslek-i mukaddes-i askeriye duhullerine dairdir. İnkılab-ı ahir-i Osmani'nin en calib-i dikkat safahatından birini bu teşkil ediyor. Memleketin i'tiyadatında, tarz-ı güzariş-i hayatında bir tahavvül-i azim husule getireceği tabii olan bu teceddüd-i makbul ve müstahsen, i'tilaf ve imtizac-ı anasır uğrunda atılan hatvelerin en esaslısı olmakla beraber müslim gayrimüslim her Osmanlı için mübarek ve mukaddes ve her kabza-i haki, can-ı azizden daha kıymettar olan vatanın emr-i müdafaasını bir kat daha tezyid ve te'yid eder.⁹⁹¹

1909 baharındaki “karşıdevrimci” hareket, gayrimüslim grupların siyasi örgütlerine Jön Türk rejimine karşı iyi niyetlerini göstermek için ilk fırsatı vermiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tüm siyasi güçlere, gerici hareketi bastırmak için başkente yürüyecek devrimci bir “Hareket Ordusu “na katılma çağrısı, özellikle Makedonya'daki eski gerilla gruplarından coşkulu bir yanıt almıştır. Yüzlerce kişi gönüllü olarak kaydoldu ve karşıdevrimci harekete sempati duyan Rum Ortodoks Patrikhanesi taraftarları dışında, Makedon Slavlarının temsilcileri İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın işbirliği yaptığı bu gelişmeler sonrası Mahmud Şevket Paşa'nın 23 Nisan 1909'da İstanbul kapılarında beliren rengarenk kuvvetleri İstanbul sokaklarında devriye gezen “en vahşi tipteki Arnavut ve Bulgarların” varlığı birçok yabancı gözlemcinin dikkatini çekmiştir. Daha 16 Mayıs 1909'da İngiliz askeri ataşesi,

⁹⁹⁰ Hüseyin Cahid, “Milliyet Meselesi”, **Tanin**, sayı:189, 4 Şubat 1909,s.1.

⁹⁹¹ Babanzade İsmail Hakkı, “İki Eser-İ Kuvvet ve Hayat”, **Tanin**, Sayı: 420, 3 Kasım 1909, s. 1.

gayrimüslimlerin Osmanlı ordusuna alınmasına izin veren bir yasanın çıkmasını beklerken, sadece Bandırma’da 49 Rum ve 37 Ermeni’nin gönüllü olduğunu, Osmanlı başkentinin yeni askeri şefi Mahmud Şevket Paşa’nın “gayrimüslimlerin orduya alınmasını şiddetle desteklediğini” bildirmiştir.⁹⁹²

İtidal gazetesinde yayınlanan bir habere göre eski dönemde Hamidiye Alayı komutanı olan İbrahim Paşa’nın sevki için Asakir-i Redifeye Ermenilerin gönüllü olarak katılmış olmaları, haberi kaleme alan kişi tarafından takdir edilmiştir.⁹⁹³ Gazetenin ileriki tarihlerinde yayınlanan bir yazıda Düyun-ı Umumiye’de 271 kişiden teşkil olan taburda Türk, Ermeni, Rum ve Musevi vatandaşların yer aldığı haberi sevinçle karşılanmıştır. Yazının devamında “Ne olur Adana’da böyle bir milli tabur teşkil edilse. Anasar-ı muhtelifeye mensup birçok gençler bu gönüllü askerliğe iştirak eder; ne kadar hoş” bir gelişme olacağı belirtilmiştir. Bölgedeki Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı olduğu ısrarla vurgulanmıştır.⁹⁹⁴

Gayr-i Müslimlerin askere alınması Osmanlı vatanseverliğinin “kan vergisi”nin yerine getirilmesi bakımından birleştirici bir yöne sahipken ve askere alınmış olan gayr-i müslim askerlerin “kahramanlıkları” ittihatçı basında Osmanlılık için “unsurları birleştirici” bir strateji olarak öne çıkarılırken, gayri müslimlerin ayrı bölüklerde askerlik yapma gibi talepleri sonrası yaşanan tartışmalar zaman zaman “birleştirme” amacına zarar vermiştir. Bu bakımdan gayri müslimlerin askerlik meselesinin Osmanlı unsurları arasında belirli oranda birleştirici rol oynadığı söylebilecekken, başta pratikte ortaya çıkan sorunlar ve gayri müslimlerin taleplerinin yarattığı gerilimler nedeniyle bu birleştirici etkinin “sınırlı” olduğunu söylemek mümkündür.

⁹⁹² Fikret Adanır, “Osmanlı Ordusundaki Gayrimüslimler ve 1912-1913 Balkan Savaşı’ndaki Osmanlı Yenilgisi”, içinde (der.) Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, **Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, İstanbul: Tarık Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.144.

⁹⁹³ “Osmanlı Ordusunda İlk Ermeni Asakiri”, *İtidal*, Sayı: 4, 7 Ekim 1908.

⁹⁹⁴ “Milli Asker”, *İtidal*, Sayı: 4, 7 Ekim 1908.

Osmanlı Devleti gayrimüslim vatandaşlarının askerliğini, değişik din ve mezheplere mensub Osmanlı toplumunun birbirleriyle kaynaşmaları noktasından kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görürken; Müslüman halk yüzyıllardır sadece kendileri tarafından ifa edilen zorunlu askerlik hizmetinin, bundan böyle aynı topraklarda beraber yaşadıkları Hristiyan ve Yahudi komşularınca da yerine getirilmesini istemiş ve bu yöndeki girişimleri doğal olarak desteklemiştir. Bu noktaya gelinmesinde, askerliğin Müslümanlar için her geçen yıl biraz daha dayanılmaz hale gelmesi kadar, devletin 1909'larda içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik zorlukların da etkisi olduğu şüphesizdir. Müslümanlar, arka arkaya gelen savaş ve iç karışıklıklar sebebiyle her geçen yıl biraz daha güç ve kan kaybedip, askerlik mecburiyeti yüzünden tarım ve ticaretten uzak kalırlarken; gayrimüslimler ise askerlikten muaf olmanın avantajlarıyla hem nüfus, hem de ekonomik olarak hızla büyümüşlerdir. Devletin, değişen siyasi dengeler ve yeni gelişmeler karşısında ülkenin müdafaasını yalnız Müslümanlara havale etmesi artık mümkün görünmemeye başlamıştır.

Bu nedenlerle Osmanlı hükümeti, siyasi partiler ve Osmanlı basınının desteğiyle bu konuda hazırlanmış kamoyunun da gücüne dayanarak 1909 yılında önemli bir adım atarak, 1856'dan beri bir türlü askere alınamamış olan gayrimüslimlerin, 1909'dan itibaren fiilen askere alınmalarına karar vermiştir. Askerlikten muafiyetleri karşılığında Hristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarından 1856'dan beri alınmakta olan askerlik bedeli, kararın ayrıntıları belli oluncaya kadar tahsil edilmeyip, sadece tevzi edilecektir. Babıali, hemen harekete geçip, istisnasız bütün Osmanlı vatandaşlarına askerlik yapma zorunluluğu getiren yeni bir “ahz-ı asker” (askeralma) kanunu hazırlamış ve kanunu görüşmek üzere, Şubat ayı içinde Meclis-i Mebusan'a sevk etmiştir. Mehmet Hacısalihioğlu Osmanlı Devleti'nde zorunlu askerlik sistemine geçişte en önemli süeci

önce Yeni Osmanlılar (yaklaşık 1865-1871) ve onu takip eden Jön Türk hareketi (1889-1918) olarak görmüştür.⁹⁹⁵

Babiali, kanununun meclisten geçeceğinden emin olduğundan, kanunla ilgili müzakerelerin sonucunu beklemen ön hazırlıklara başlamıştır. Asker kanunu görüşülmek üzere Şubat ayı içerisinde meclise sevk edilmiş, ancak sırada başka kanun teklifleri olduğundan gündeme alınamamıştır. Buna rağmen Osmanlı hükümeti, zamanı iyi değerlendirebilmek amacıyla, 1909 Martı başında Harbiye Nezaretine direktif vererek, kuraya dahil edilmek üzere o güne kadar askerlikten istisna edilmiş İstanbul ve diğer bölgelerdeki askerlik yaşına gelmiş gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının askerlikleriyle ilgili ordu mıntıklarınca hazırlık yapılmasını istemiştir. Buna göre, askerlik şubeleri, gayrimüslim nüfus defterlerini Sicil-i Nüfus idarelerinden isteyerek, Osmanlı vatandaşı Hristiyan ve Yahudi asker adaylarını belirleyecektir. Yeni hazırlanan kanun çerçevesinde İstanbul, Bilad-ı Selase, Hicaz, Yemen, Trablusgarp, İşkodra, Havran ve Basra vilayetleri de mükellefiyet kapsamına alınmıştır. Zürcher'e göre İnsangücü sorununu ciddi hale getiren şeylerden biri nüfusun olağanüstü büyük bir bölümünün askeri hizmetten muaf olmasıdır ve zorunlu askerliği kabul eden birçok ülkede olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu da muafiyetlerle ilgili birtakım yönetmelikler bulunmaktadır. Genel olarak ifade edilebilirse, iki çeşit muafiyet olduğu söylenebilir; bireysel ve kolektif. Muaf olan gruplar kadınlar, gayri Müslimler (resmen 1856, fiilen 1009'a kadar), kutsal yerler Mekke ve Medine'nin sakinleri, dini görevliler ve medrese talebeleri ve çok sayıda meslek grubudur.⁹⁹⁶ İsmail Hakkıya'ya göre kanunun değişmesi ve muafiyet kapsamında olan bölgelerden artık asker alınması

⁹⁹⁵ Mehmet Hacısalihoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu-Millet Düşüncesi", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 164, 2007, s.62.

⁹⁹⁶ Erik Jan Zürcher, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", içinde (Der.) Erik Jan Zürcher, **Devletin Silahlanması: Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s.96-97.

meşrutiyet ruhuna son derece uygun olup, zaten aksi halde meşrutiyetin ruhuna aykırı hareket edilmiş olunacaktır:

Fakat hiçbir ahde, hiçbir hakka müstenid olmayan diğer kısım muafiyat, yani teamülf müstesniyat o kadar çirkin bir manzara teşkil etmekteydi ki Kanun-ı Esasi'nin şa'şaa-i adaleti bunları hemen buz gibi eritip bitirdi. Faraza Dersaadet ahalisinin, Cezair-i Bahr-ı Sefid ahalisinin askerlik hizmet-i mukaddesesinden muafiyeti bu cümledendir. Bunlar şimdi artık kalkacak, nazar-ı kanunda herkes müsavi olacaktır. Müsavat olan memlekette başka türlü suret-i hall mutasavver değildir.⁹⁹⁷

Fakat geçmişte askerlik işlemleri yapılmamış olan bu vilayetlerde zorunlu askerlik uygulamasına geçmek oldukça zor bir süreci gerektirmektedir. Her şeyden önce buralarda yaşayan erkek nüfus nüfus sayımı yapılmamış olması nedeniyle bilinmemekte ve tesbit edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı, adı geçen yerlerde öncelikle nüfus sayımı yapılması ve bu konuda Harbiye Nezareti ile ilgili vilayetlerin işbirliği yapmaları kararlaştırılmıştır. Nüfus sayımları tamamlanmadıkça, bu bölgelerden prensip olarak asker istenmeyecek; ancak Hicaz, Yemen ve Trablusgarp ahalisini askerliğe ısındırmak ve teşvik maksadıyla, buralardan, isteyenlerin “gönüllü surette” asker olmalarına izin verilecektir.

Gayrimüslimlerin askeralma işlemlerinin resmen başlayabilmesi, meclise sevk edilmiş olan askeralma kanun teklifinin kabul edilmesine bağlı olduğu için ancak yukarıda da bahsedildiği gibi, kanunun tamamı üzerindeki görüşmelerin zaman alacağı düşüncesiyle Osmanlı hükümeti, önce, Haziran'da bedel-i askeriye ilişkin beş maddelik bir kanun layıhasını meclise getirmiş, bunun tasvib görülmemesi üzerine, mebuslardan gelen talepleri de dikkate alarak, Temmuz ayı içerisinde üç maddelik yeni bir kanun teklifi hazırlamıştır. Ahz-ı Asker kanununun çıkacağı tarihe değin yürürlükte kalacak olacak olan bu yeni kanun teklifi, Meclis-i Mebusan'dan geçip diğer hukuki süreci de

⁹⁹⁷ Babanzade İsmal Hakkı, “Cebel-i Lübnan Ahalisi ve İmtiyazatı”, **Tanin**, Sayı: 44, 13 Eylül 1908, s. 1-2.

tamamlayarak 7 Ağustos 1909'da resmen yürürlüğe girmiş, 11 Ağustos 1909'da devletin resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'de de yayımlanmıştır.⁹⁹⁸

Handan Balkan Tec' göre bedel-i askeri verginin kaldırılması ve gayrimüslimlere askerlik hizmetinin zorunlu hale getirilmesi kimilerini sevindirirken kimilerini de hayal kırıklığına uğratmıştır. Mesela meclisteki gayrimüslim milletvekilleri yeni yasayla gurur duymuş, nihayet gerçek anlamda ülkenin vatandaşı olduklarını hissetmeye başlamışlardır. Öte yandan Hristiyan topluluklar arasında gayrimüslim askerlerin inançlarını unutup İslam'a inanmaya başlayacaklarından şüphe edenler de olmuştur.⁹⁹⁹ Asker alma kanunun görüşülmesinden birkaç yıl sonra Yemen'de isyan çıkıp gayri-müslim askerlerin bölgeye gönderilmesi durumu ortaya çıkınca Patrikane'den karşı sesler yükselmiş, *Hakikat* gazetesi gayri-müslim vekillerin ve Patrikane'nin askerlik konusundaki tavırlarının ikiyüzlü olduğunu iddia etmiştir:

Diğer taraftan hükümetin anasır-ı gayr-i Müslimenin askerliği meselesinin biraz sonraya taliki emrinde teklifini gayet haşin ve haris bir surette reddeden ve her halde askerlik tatbik olunmazsa bedel-i askeri i'ta etmeyeceklerini musırran dermiyan eden mebuslar, patrikhanelerin şu tecavüzatına karşı neden seslerini çıkarmak lûmunu hissetmiyorlar? Hepimiz şu vatan-, müşterekin evladı isek hepimizin menafii anasır-ı muhtelifenin aheng-i vifakıyla kaim ise şu hallere neden karşıdan bir seyirci sıfatıyla bakıp duruyoruz? Mademki ortada müsavat-ı medeniye, milel-i muhtelifeye mensup mebuslarımızın ara-yı umumiyesiyle taht-ı temine alınmıştır, o halde işin ağır tarafı gelince niçin yalnız Türklerin sırtına yüklenip savuşuyoruz?¹⁰⁰⁰

Ortodoks Rum Patrikhanesi, 1909 Eylülünde bütün Hristiyan cemaatler adına Babialı'ye bir takrir vererek, Hristiyan askerler için ayrı bölükler kurulmasını, askerlik sırasında din değiştirmenin yasaklanmasını, kışlalarda askerlere ibadet mahalleri tahsis

⁹⁹⁸ Mehmet Hacısalihoglu, 2007, s.63.

⁹⁹⁹ Handan Balkan Tec, Non-Muslims and Military Service in The Late Ottoman Empire, Sabancı University, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015, s.50.

¹⁰⁰⁰ Köstence'den M. Takiyüddin, "Siyasi: Hükümet ve Patrikhaneler", **Hakikat**, Sayı: 90, 12 Temmuz 1911, s.1-2.

edilmesini, Hristiyanlara muvazzaf papazlar tayin edilmesini, mezheplerince kutsal sayılan günlerde dini vazifelerini yapabilmeleri için Hristiyanlara anlayış gösterilmesini ve Hristiyan öğrencilerin en kısa zamanda askeri okullara alınmalarını istemiştir. *Tanin*'de çıkan bir habere göre, Patrikhane, bütün bunlara ilave olarak Hristiyan askerlerin perhiz günlerine de riayet edilmesini talep etmiştir. Patrikhane, Hristiyan askerlerin Müslüman askerlerle aynı bölüklerde bulunmalarını istemezken, değişik kavimlere mensup Hristiyanların birarada istihdamlarında bir mahzur görmemiştir. Rum Ortodoks, Gregoryan Ermeni ve Katolik Ermeni patriklikleri ile Bulgar Eksarhlığı da Babıali'ye ayrı ayrı sundukları takrirlerle de yukarıdaki talepleri tekrarlamışlardır.¹⁰⁰¹

Rum Patriği, 1909 Aralık ayı içinde kendisiyle yapılan bir başka görüşme esnasında, müşterek vatanlarının müdafaası için askerlik hizmetini yerine getirmeye hazır olduklarını söylemekle birlikte, Müslümanlarla Hristiyanların ayrı birliklerde istihdamlarını şart koşmuş, aksi takdirde ordudaki Müslüman ve Hristiyan askerler arasında problemlerin eksik olmayacağını öne sürmüştür. Görüşme sonunda, kendisine, bundan dolayı endişe etmelerine gerek olmadığı hatırlatılarak, birlikte istihdam edilseler bile askerler arasında herhangi bir sorunun çıkmayacağı ifade edilmiştir. Diğer yandan, Osmanlı hükümeti, Rum cemaatinin bütün ruhanilerine çağrıda bulunarak, askerliğin Hristiyan halka benimsetilmesi konusunda devlete yardımcı olmalarını istemiştir.

1909'da Antakya ve Şam Rum Patriği ile Suriye'eki ruhani reisler de hükumete ortak bir takrir sunarak, gayrimüslimlerin askeri okullara kabul edilmesini ve Hristiyan subaylar yetişene kadar, yani en az 6 sene, Hristiyanların askerlik hizmetinden affedilmelerini istemişlerdir. Söylendiğine göre, Suriyeli Hristiyanlar, sırf taburlarda kendi din ve mezheplerinden subaylar olmadığı gerekçesiyle askere gitmek istememekte ve bu yüzden Amerika'ya kaçmayı dahi düşünmektedir. Bunun üzerine Osmanlı

¹⁰⁰¹ Bu konuda bkz. Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askeralma Kanunu'na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912)", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 3, İstanbul 2000, ss. 93-102.

hükümeti, konuyu bakanlar kurulunda uzun uzadıya müzakere etmiş ve Hristiyanların askerlik yükümlülüğünden geçici bir süre muaf tutulmaları yolundaki isteklerini anayasaya aykırılığı nedeniyle kabul etmemiştir. Gayrimüslimlerin askeri okullara alınmalarına ilişkin teklif ise vükela tarafından olumlu karşılanmış, askeri okullardan mezun olacak Hristiyanlara Osmanlı ordusunda subay olarak görev verilmesinin, gayrimüslimlerin askerlik karşısındaki olumsuz tavırlarının değişmesini sağlayabileceği düşünülmüştür.

Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri ve Daşnaksutyun Fırkası ise gayri müslim askerlerin kendi memleketlerinde askerlik yapmasını önermiş, bu talebe karşılık veren Hüseyin Cahid “malumdur ki hudutlarda hal-i hazırda bile dahile nispetle daha çok asker bulundurulur. Şimdi Osmanlı Bulgarların teklifini kabul edersek Konyalı askerlerimiz Erzurum’a gitmeyecekler mi?” yanıtını vermiştir.¹⁰⁰² Cahid’e göre:

“Hizmet-i askeriye” bahsinde Daşnaksutyun Fırkası bi-lâ-tefrik-i mezhep müsavâtı kabul ediyor; fakat hizmet-i askeriye’nin iki seneye tenzilini ve hal-i sulhta askerin maskat-ı re’si civarında istihdamını, neferat-ı askeriye’ye verilen maaşın tezyidini, Hamidiye Alayları’nın ilgasını teklif ediyor. Hizmet-i askeriye’nin iki seneye tenzili meselesi Avrupa’da uzun uzadıya münakaşatı, ne tetkikatı icap etmiş bir keyfiyettir. Her memleketin ihtiyacı muhtelif olabilir. Burasını ancak salâhiyyetdar olan ümera-yı askeriye tetkik ile kestirebilir. Askerin maskat-ı re’sine civar mahallere istihdamı meselesi de, bu kabildendir. Neferat-ı askeriye’ye verilen maaşatın tezyidi bahsaine gelince, bunu biz biliriz. Paramız olursa vatan müdafilerinden neye esirgeyelim? Bunu Meclis-i Mebusan’a verilecek bütçe müzakere edildiği sırada anlarız. Hamidiye Alayları’nın hemen ilgasından ise hiç kimseye tecavüz edemeyecek halde bulunmalarını talep etmek daha muvafık olmaz mı? ¹⁰⁰³

Zorunlu askerlik tartışmaları sırasında, cemaati üzerinde önemli bir otoriteye sahip olan Rum Ortodoks patriği Joachim III, genç Rum Ortodoks erkekler için kışlada

¹⁰⁰² Hüseyin Cahit, “Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri İttihadı’nın Programı”, **Tanin**, Sayı: 8 Kasım 1908, s.1.

¹⁰⁰³ Hüseyin Cahit, “Daşnaksutyun Fırkası’nın Programı”, **Tanin**, Sayı: 94, 4 Kasım 1908, s.1.

yaşamın potansiyel zorlukları konusunda endişelenmeye başlamış, askere alınanların karma dinli bir orduda inançlarını yerine getirirken ortaya çıkabilecek çeşitli zorlukların üzerinde durmuştur.¹⁰⁰⁴ *Tanin* yazarı Hüseyin Cahid, Joachim III'ün devlet yetkilileriyle zorunlu askerliğin ayrıntıları konusunda tekrar tekrar görüşmesine cevaben kaleme aldığı bir yazıda, patriğin ordu işlerine kabul edilemez olarak gördüğü müdahalesine tepki göstermiş, onu dükkan sahibiyle pazarlık yapan bir müşteriye benzetmiştir.¹⁰⁰⁵

Patriğin talepleri arasında dinden dönmenin yasaklanması, rahiplerin istihdamı, ibadet yerlerinin belirlenmesi, oruç günlerine uyulması ve Hristiyanlar için ayrı taburlar oluşturulması yer almıştır. Cahid'e göre bu taleplerin sonuncusu hariç hepsi meşru olup zaten ilk dördü patrikhanenin yetki alanına giren ruhani meselelerdir. Ancak ayrı taburlar oluşturulması isteği diğer dört talebin aksine meşru değildir. Cahid, Rusya'nın, Müslümanları Hristiyanlarla karışık taburlara almaktan kaçınmadığını örnek göstererek Patriğin argümanın dini açıdan mantıklı olması durumunda Ortodoks Hristiyanlığa sıkı sıkıya bağlı olan Rusya'nın, Müslümanları Hristiyanlarla karışık taburlara almaktan kaçınmış olması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁰⁶

Cahid gibi İstanbul'u temsil eden bir Rum Osmanlı mebusu olan Pantelis Kosmidis'in sahibi olduğu *Seda-i Millet* gazetesinde gayrimüslimlerin askerlik hizmetini *Tanin*'den farklı ele alan çok sayıda makaleye yer verilmeye başlanmıştır.¹⁰⁰⁷ Özellikle ayrı taburlar konusunda *Seda-i Millet*, İstanbul'da yayınlanan bir Rum gazetesi olan *Neologos*'dan alıntılarını onaylayarak yayınlamış, Cahid ve çoğu İttihatçı, Müslümanlar ve gayrimüslimler için ayrı taburlar kurulması teklifini Osmanlı halklarının birliğinin önünde bir engel olarak görürken, *Neologos* bunun uyuma giden gerçek yolu teşkil ettiğini savunmuştur. Yüzyıllar süren ayrılıktan sonra, Müslümanlar

¹⁰⁰⁴ Bu konuda bkz. Uğur Z. Peçe, "The Conscription of Greek Ottomans into the Sultan's Army:1908–1912", *International Journal of Middle East Studies*, (2020), 52, s.440.

¹⁰⁰⁵ Hüseyin Cahid, "Gayrimüslimlerin Askerliği", *Tanin*, sayı: 376, 18 Eylül 1909, s.1.

¹⁰⁰⁶ Hüseyin Cahid, "Gayrimüslimlerin Askerliği", *Tanin*, sayı: 376, 18 Eylül 1909, s.1.

¹⁰⁰⁷ Bu konuda bkz. Uğur Zekeriya Peçe, 2020, s.441-443.

ve gayrimüslimler arasında hızlı bir birlik oluşturma girişimlerinin geri tepeceğini ve gerginlik yaratacağını savunan *Neologos*'a göre “derin cehaletleri nedeniyle kendilerini başkalarının dinine ve geleneklerine saygı göstermekle yükümlü görmeyen, aksine başkalarının dini duygularını rencide etmenin bir zorunluluk olduğu gibi yanlış bir inanca sahip olanlar arasında aynı yerde gelişigüzel bir karışım yaratılmasıyla arzu edilen sonuçların gerçekleşmesi”¹⁰⁰⁸ mümkün değildir.¹⁰⁰⁹

Patrikhanenin yayın organı olan haftalık *Ekklesiastikē Alētheia*, *Sada-i Millet* tarafından da alıntılanan bir başka makalede ayrı taburlar meselesini tarihsel bir perspektiften incelemiştir. Yazıda I. Selim'in 1517'deki Mısır Seferi sırasında Yunan askerlerinin ayrı taburlar halinde bir Mora Rumunun komutası altında savaştığından bahsedilmiş, 1456 yılında Fatih Sultan Mehmet'in İmroz adasının savunması için bir Rum'u görevlendirdiği hatırlatılmıştır. Verilen bir diğer örnekte ise 18. yüzyılda, I. Abdülhamid döneminde Nikolas Mavrogiannis adlı bir Rum'un, Boğdan'dan Hristiyan askerleri ayrı taburlar halinde askere almış olup bu askerlerin Ruslara karşı cesurca savaşmış olduğudur. *Alētheia*'nın makalesi, bu tür tarihsel örnekleri verdikten sonra ayrı tabur örneklerinin öneminin altını çizerek sona emiştir.¹⁰¹⁰

Tanin, hükümet ile patrikhane arasındaki görüşmeler hakkında okuyucularını bilgilendirmenin yanı sıra, askere alma ile ilgili konularda Rum Osmanlıların patrikhaneye yaptığı başvurular hakkında da haberler yayınlamıştır. *Tanin*'in haberlerinin tonu, askeri yasa ve yönetmeliklerin hazırlanmasına aktif olarak katılma talepleri İttihatçı gazete tarafından reddedilen bir kurum olan patrikhaneye karşı oldukça eleştireldir. Nisan 1910'da *Tanin*, aralarında askerlik süresinin kısaltılması ve Pazar gününün Hristiyanlar için tatil ilan edilmesinin de bulunduğu çeşitli konularda patrikten hükümete dilekçe vermesini isteyen yaklaşık beş yüz Rum Osmanlı'nın

¹⁰⁰⁸ “Gayrimüslimlerin Askerliği”, *Neologos*'dan aktaran, **Sada-i Millet**, sayı: 7, 29 Ekim 1909.

¹⁰⁰⁹ “Gayrimüslimlerin Askerliği”, *Neologos*'dan aktaran **Sada-i Millet**, sayı: 7, 29 Ekim 1909.

¹⁰¹⁰ Uğur Z. Peçe, 2020, s.441.

talebini yayınlamış, Babıali'nin bile dışarıdan müdahalesine izin vermeyen ordu içindeki hiyerarşi ilkeleri göz önüne alındığında bu başvuruyu oldukça tuhaf bulduğunu söylemiştir.¹⁰¹¹

Tanin'e yanıt veren *Ekklesiastikē Alētheia*, ordunun iç işleyiş mantığına herkesin saygı göstermesi gerektiğini kabul etmiş, ancak yeni askere alınanların askere alınmadan önce çeşitli yükümlülüklerini yerine getirmeleri için zaman bırakmayacak kadar hızlı bir şekilde çok meslekli bir ordu kurulmasının gerektirdiği bu tür taleplerin meşruiyetinde ısrar etmiştir. *Ekklesiastikē Alētheia*, zorunlu askerliğin yeniliğinin altını çizerek *Tanin*'e patrikhanenin tek amacının Rum Ortodoks askerlerin karma dinlere ait kışlaların yabancı ortamında ruhani görevlerini yerine getirmelerine yardımcı olmak olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹²

Tanin birçok Rum Osmanlı'yı askere alınmaya karşı çıkan inatçılar olarak gösterirken, Ermeniler söz konusu olduğunda askerlik konusundaki heyecanlarını sık sık yansıtmaları dikkat çekicidir.¹⁰¹³

Ermeni vatandaşlarımız kendilerinin askere alınmalarını istiyorlar, bu bapta mitingler akd ediyorlar, teşebbüsatta bulunuyorlar. Halbuki böyle müteessir olmaya hiç lüzum yok sanırız. Çünkü programın altıncı maddesi mucibince “teba-i Gayrimüslime ahz-ı asker kanununa tabi tutulacaktır” şu halde Ermeni vatandaşlarımız farz-ı muhal olarak asker olmasın istemeseler bile Fırka onun aksini icraya çalışacaktır. Mademki bugün ekseriyet İttihat Fırkası'ndadır, hükümet İttihat Fırkası'nın programını takibe mecburdur, binaenaleyh Ermeni vatandaşlarımızın şu hamiyetperverâne arzuları tabiatıyla vücut bulacaktır.¹⁰¹⁴

Tanin, Anadolu'nun bir köyündeki Ermenilerin Amerika'da yayınlanan bir Ermeni gazetesine mektup yazarak köylülere ülkeye dönmeleri çağrısında bulunduğunu

¹⁰¹¹ “Rum Efradının Müracaatı”, *Tanin*, 5 Nisan 1910.

¹⁰¹² *Sada-i Millet*, Sayı: 132, 11 Nisan 1910.

¹⁰¹³ “Ermeni Kiliseleri ve Askerlik”, *Tanin*, 1 Şubat 1910; “Askerliğe Davet”, *Tanin*, Sayı: 596, 13 Mart 1910, s.1.

¹⁰¹⁴ Hüseyin Cahit, “İttihat ve Terakki Fırkası”, *Tanin*, Sayı: 252, 13 Nisan 1909, s.1.

bildirmiştir. Çağrıya kulak vermemelerinin kendilerini köydeki mülkiyet haklarından mahrum bırakacağını eklemişlerdir. *Tanin*'in Rumlara ve Ermenilere karşı seçici haberciliği, editörün genel tavrının bir ifadesidir. Hüseyin Cahid daha önceki bir başyazısında “önceki rejimde en az acı çekenlerin Rumlar olduğunu, en çok acı çekenlerin ise Türkler ve Ermeniler olduğunu” iddia etmiştir. Hüseyin Cahid’e göre cemiyet programının dokuzuncu maddesinde teba-yı Gayrimüslimenin de ahz-ı asker kanununa tabi tutulması esasını kabul etmiş, Ermeni vatandaşlar bu hususta hiç müşkilat çıkarmamıştır. Rumlar da hizmet-i askeriyeyi esas itibariyle kabul etmişken yalnız teferruata ait bazı mesailde bir takım kuyud-u ihtiraza dermiyan eyliyordu.¹⁰¹⁵

Bütün olumsuzluklara rağmen, 1910 yılı başında çoğu vilayette askerlik kapsamında bulunanların kuraları çekilmiş, bu arada, yurt dışında olan gayrimüslim asker adaylarının isimleri de kuraya dahil edilmiştir.¹⁰¹⁶ Kura törenleri tam bir tören ve şenlik havası içerisinde yapılmış özellikle, tarihinde ilk kez Osmanlı ordusuna muvazzaf asker veren İstanbul’daki kura törenleri öncesi ve sonrasında görkemli sahneler yaşanmıştır. İstanbul’daki asker kuralarına büyük önem verildiğinden, kura törenlerine bölgenin en yüksek mülki amirinin yanı sıra, diğer görevliler ile birlikte gayrimüslim cemaat temsilcileri ve halk da katılmıştır.

Asker adaylarının kura yerine yürüyüşleri, kura töreninin yapılışı ve askerlik yemini sırasında askeri bando kahramanlık türküleri ve coşkulu marşlar çalmış, birçok yerde adaylar, tören mahallerine ellerinde bayraklarla tam bir şenlik havası içerisinde gitmiş, yol boyunca halk tarafından alkışlarla karşılanmıştır. Kura çekimlerine başlamadan önce mülki amir, askerliğin önemine dair kısa bir konuşma yapmış, gayrimüslimleri temsilen bir din adamı kendi lisanıyla askerlere hitab etmiştir. Bu

¹⁰¹⁵ Hüseyin Cahit, “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’nin Siyasi Programı”, *Tanin*, Sayı: 56, 25 Eylül 1908, s.1.

¹⁰¹⁶ Bu konuda bkz. İlhami Yurdakul, “Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılanmasında Yeni Bir Yöntem: Kura Sistemi 1839-1914”, içinde (ed.) Feridun M. Emecen, **Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular, Oluşum, Teşkilat ve İşlev**, İstanbul: Kitabevi, (2008), ss. 433-443.

konuşmaların ardından kura çekimlerine başlanmış, kuralar için biri yeşil, diğeri kırmızı renkte olan atlastan mamul iki torba kullanılmıştır. Kırmızı torbada numaralar, yeşil torbada ise adayların isimleri yer almıştır. Askeri bando, istasyondaki asker sevkiyat sırasında “millî havalâr” çalmıştır. İstasyonda toplanan asker yakınları bu coşkulu manzara karşısında şiddetli alkışlarıyla törene ayrı bir renk katmıştır.

Kışla askerler için güllük gülistanlık olmamış, zorunlu askerliğin gayrimüslimler için yeni olmasının getirdiği belirsizlikler, zaten herkes için zor olan bir deneyimin zorluklarını onlar için daha da ağırlaştırmıştır. *Neologos*, zorunlu askerliğin sıkıntıları hakkında yazma görevini üstlenmiş ve zaman zaman Rum Osmanlı askerlerinin Türk subayları tarafından kötü muamele gördüğüne dair haberler yayınlamıştır. Tahmin edilebileceği gibi, *Tanin* ve *Sada-i Millet* bu tür raporlara farklı tepkiler vermiştir. *Tanin* bunların gerçekliğini reddedip gazetenin sahibi Stavros Voutiras'ı Osmanlılar arasında düşmanlık tohumları ekmekle suçlarken,¹⁰¹⁷ *Sada-i Millet* Hristiyan askerlere sempati duyduğunu ifade etmiş ve dürüst subayların çabalarıyla talihsiz olayların sona ereceğini ummuştur.¹⁰¹⁸

Eylül 1910'daki yeni düzenlemelerin Rum Ortodoks askerlere yılda toplam on dini izin gününe ek olarak Pazar günleri de izin verilmiş, ittihatçı basının Rum Osmanlılara yönelik eleştirel tutumu devam etmiştir. Haftalık hiciv dergisi *Karagöz*'de çıkan bir karikatür, *Tanin*'n Rum Osmanlıların askerlik hizmetiyle ilgili taleplerine yönelik düzenli olarak yaptığı olumsuz yorumlara bir örnek teşkil etmiştir. Tüm gayrimüslim Osmanlıları talepkâr karakterler olarak karikatürize eden resimde, Rum, Ermeni ve Yahudileri temsil eden üç asker ibadethanelerini omuzlarında taşıırken, Müslüman ve muhtemelen Türk olan asker sadece tüfek taşıırken resmedilmiştir.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁷ Hüseyin Cahid, “Rahat Bırakalım”, *Tanin*, Sayı: 597, 20 Mart 1910, s.1.

¹⁰¹⁸ “Hristiyanların Askerliği”, *Sada-i Millet*, Sayı: 130, 27 Mart 1910.

¹⁰¹⁹ *Karagöz*, Sayı: 359, 4 Şubat 1911. Bu konuda bkz. Uğur Zekeriya Peçe, 2020, s.442.

Sivas’da yayınlanan ittihatçı *Kızılırmak* gazetesine göre Meşrutiyet’in ilanından sonra uygulanmaya başlanan zorunlu askerlikten Sivas Ermenileri oldukça memnundur. 27 Eylül 1910 tarihinde gazetede Sivas Ermeni Piskoposu Şavars Efendi’nin Ermeni askerleri yola çıkarken yaptığı konuşmaya yer verilmiş, konuşmadaki Osmanlıcı temalar gazete tarafından öne çıkarılmıştır: Piskopos, gazetenin aktardığına göre askerlere şöyle seslenmiştir:

İlk defa şu mukaddes Osmanlı bayrağı altına davet edilen siz Ermeni Askerler! Bilirim ki bu mesleğe büyük bir hevesle atıldınız. Babalarınız dedeleriniz bunun arzusuyla terk-i hayat ettiler. Siz onların bahtiyar evlatlarısmız, vatan muhabbetini kalplerinizde daima saklayınız. Nizama ve nizamat memurlarına itaat etmeyi öğrenmelisiniz. Unutmayın ki itaat etmeyi bilmeyen başkalarını da itaat ettiremez. Bütün vatandaşlarla muhabbetle yaşayınız. Siz İslam Askerler! Şimdiye kadar vatani yalnız siz müdafaa ettiniz. Şimdi samimi duygularla vatani müdafaa etmenize yardım edecek arkadaşlar buldunuz. Siz vatani müdafaa ettiğiniz için mutlusunuz biz de bu saadete iştirak etmek isteriz, biz de vatan uğruna kan dökmek isteriz. Uzun süre birbirimize nefretle baktık. Fakat şimdi vatanın muhabbeti için bir birimizle kardeş olmuşuz. [. . .] Muhabbetimiz ne kadar samimi olursa vatanımız o kadar kuvvetli olacak.¹⁰²⁰

Ermeni toplumunun, seçimlerde milletvekili çıkaramadığı Trabzon’da da, Meclis-i Mebusan’ın açılışı nedeniyle yapılan şenliklere büyük bir coşkuyla katılması, Ermeni okulu öğrencilerinin belediye binası önünde toplanarak Hürriyet Marşı’nı söylemesi, Trabzon’un Müslüman ahalisi arasında güzel bir etki yapmış, iki toplumun birbirine yakınlaşması için bir vesile olmuştur.¹⁰²¹ İttihatçı *Trabzon’da Meşveret* gazetesi Ermenilerin sadakat beyanlarını sürekli gazeteye yansıtmış, özellikle Trabzon Redif Fırkası’na çağrılan Ermeni gençlerin bu çağrıya uyarak birliklerine katılmasının büyük

¹⁰²⁰ *Kızılırmak*, Sayı: 37, 26 Eylül 1910, s.1-2.

¹⁰²¹ Salim, “Ermeni Vatandaşlarımız”, *Trabzon'da Meşveret*, Sayı: 37, 30 Aralık 1908, s. 2.

bir memnuniyetle karşılanmıştır. Bu tür katılımlarla Ermeniler ile Türkler arasındaki ilişkileri olumlu yönde daha da geliştireceği vurgusu yapılmıştır.¹⁰²²

Gayrimüslim askerlere subayların kötü davrandığına dair dedikodulara cevap amacıyla *Trabzon'da Meşveret* gazetesi, Pirvanat Papuççıyan adlı bir Ermeni asker tarafından yazılan bir mektubu yayımlamış, bu mektupta Pirvanat Papuççıyan adlı bir Ermeni asker söylenenlerin tamamen yalan olduğunu ve askerler arasında herhangi bir ayırım yapılmadığını vurgulanmıştır.¹⁰²³ Osmanlı Devleti'nin çeşitli sıkıntılarla uğraştığı bir dönemde Ermenilerden oluşan bir birliğin temel askerlik eğitimini tamamlamak üzere Erzurum'a hareketi esnasında gerçekleştirilen törenin, Trabzonluları mutlu ettiği gazete sayfalarından anlaşılmaktadır.

Balkan savaşlarının başlaması gayrimüslim askerlerin Osmanlı ordusuna dahil edilmesi kararının sınındığı çok önemli bir kırılma anını temsil etmiştir. Savaşı bizzat yerinden takip eden Ermeni gazeteci Aram Andonyan'a göre Yunanlıların, Bulgarların ve Sırpların kendi dindaşlarına karşı coşkuyla savaşmalarını beklemenin çok naif bir yaklaşım olacağı için bu nedenle sadece Ermenilerin ve Yahudilerin sadakatle hizmet edeceğini güvenmek gerekiyordu.¹⁰²⁴ Tüm olumsuz örneklerle rağmen Balkan Savaşları sırasında İttihatçı basında Ermenilerin savaşta gösterdikleri yararlılıklardan bahsedilmiş ve Ermeniler övülmüştür. Ermeni Patriği Arşoroni Efendi, Yıldız ve Gülhane hastahanelerine giderek yaralı Osmanlı askerlerini ziyaret etmiş, hatırlarını sormuş ve bir an önce sağlıklarına kavuşmalarını temenni ederek, vatan uğruna yaptıkları bu fedakarlıkları takdir etmiştir. Ayrıca Ermeni yaralılara Patrikhane sandığından ikişer mecidiye vermiştir. Patrik daha sonra Gümüşsuyu ve Haydarpaşa hastahanelerini ziyaret etmiş, Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhteliti, gerek İstanbul'da gerekse taşradaki Ermenilere bir yazı yazarak savaş sırasında Ermenilerin devlete manen ve maddeten

¹⁰²² “Ermeni Gönüllüleri”, *Trabzon'da Meşveret*, Sayı: 210, 17 Eylül 1910, s. 2.

¹⁰²³ “Efrad-ı Gayrimüslime Askerlikden Memnun Değil mi?”, *Trabzon'da Meşveret*, Sayı: 243, 21 Ocak 1911, s. 3.

¹⁰²⁴ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Aras Yayınları.

yardımda bulunarak vatandaşlık vazifelerini yerine getirmelerini tavsiye etmeyi kararlaştırmıştır.¹⁰²⁵ Ermeni askerlerin vazifelerini çok iyi yaptıkları can siperane hizmetlerde bulunduklarına dair haber ve yorumlar ittihatçı basında sıklıkla yer almıştır.¹⁰²⁶

¹⁰²⁵ **Tanin (Renin)**, Sayı: 1488, 1 Kasım 1912.

¹⁰²⁶ **Tanin**, Sayı: 1687, 10 Ağustos 1913.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ETNİK BASINDA KARŞI HEGEMONİK OSMANLILIK SÖYLEMLERİ

3.1. İsyân Günlerinde Osmanlılık: Osmanlı Arnavut Basını

3.1.1. 1908 Devrimi, Osmanlılık ve Arnavut Basını

Clayer, Arnavut örneğinde, çokdinli yapıdan ötürü Arnavutçuların elinde diğer Balkan milliyetçiliklerinin yayılmasında çok önemli taşıyıcılar olan ne tek bir kilise ağı, ne de gerçek bir okul ağı olduğunu, bu bakımdan Arnavutlar'da basın ve kitabın diğer unsurlara oranla daha da merkezi bir rol üstlendiğini savunarak Arnavutçu gazetelerin gelişmesini bir gösterge olarak değerlendirip Arnavutçuluk açısından dört anahtar tarih aşamasını sıralamıştır. İlk dönem 1860 yılında, ilk Arnavutça gazete olan *Pelasgos*'un Yunanistan'da Anastas Byku¹⁰²⁷ tarafından yayınlandığı dönemdir. Bu yayın Osmanlı tarihinde önemli bir dönemeç olan Kırım Harbi'nin sonuçlandığı 1856'yı izleyen yıllarda çıkmaya başlamıştır.¹⁰²⁸

İkinci dönem 1878'de, Doğu Krizi'nin başladığı ve Arnavutluk propagandası yapan ikinci bir gazete dalgasının ortaya çıktığı dönemdir. 1875 ile 1878 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsan olaylar Arnavutçuluğu da uyarmış ve siyasallaştırmıştır. Hatta bir Arnavut ulusunun varlığı ilk kez bu dönemde uluslararası alanda beyan edilmiştir. Üçüncü dönem 1896-1897 arasında, Osmanlı

¹⁰²⁷ Anastas Byku, 19. yüzyılda yaşamış Arnavut bir yayıncı ve gazetecidir. 1861 yılında *Pelasgos* gazetesini hem Arnavutça hem de Yunanca olarak yayınlaması, Arnavutça süreli yayın tarihinde Arnavutça ilk yayın olarak kabul edilmektedir. Çabası kısa sürmüş, ancak 1878'de başka bir gazete olan *Promytheus o Pelasgos'u* bu sefer yalnızca Yunanca yayınlamıştır. Byku, Yunanlıların ve Arnavutların Pelasgylıların ve İliryalıların torunları olduklarını ve farklı dini inançlara sahip olmalarına rağmen tek bir halk olduklarını savunmuştur. Byku'ya göre Arnavutları Yunan ulusundan ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu fikir sonunda onu Arnavut ulusal uyanışı aktivistlerinden uzaklaştırmıştır.

¹⁰²⁸ Nathalie Clayer, 2013, s.116.

İmparatorluğu'nun Arnavut dergilerinin sayısında artışa yol açan zorlu bir siyasi ve askeri krize sürüklendiği dönemdir. Son dönem ise Arnavutlukçuluğun Osmanlı İmparatorluğu içinde zorlu bir ideoloji haline geldiği 1908 devrimi zamanlarıdır. 1908 devrimi artık niceliksel değil niteliksel bir değişim yaratarak, imparatorluk sınırları içinde Arnavutçu basının gelişmesini sağlamıştır.¹⁰²⁹

Clayer'ın Arnavutçuluğun gelişimini açtığı bu dört önemli tarihsel dilimde basına yönelik yapılan vurgu oldukça dikkat çekicidir. Kudretoğlu bu durumu Arnavut gazeteciliğinin “Arnavut uyanış ve bağımsızlığının bütün evrelerini oluşturup yansıtmaları”¹⁰³⁰olarak tanımlarken, Olgun, “Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde basın yayım faaliyetleri yadsınamaz bir öneme sahiptir” demektedir.¹⁰³¹Dönemin tanıklarından İbrahim Dalliu da Arnavutçuluğun gelişiminde gazetelerin etkisini vurgulayarak bu konuda Clayer'ı doğrulamaktadır: “1895 yılında, Allah'ın izniyle, bir dizi Jön Türk ve Arnavutluk göçmeni gazetesi Tiran'a gelmeye başladı. Bu gazeteler Türkiye'de yayınlanıyordu ve evraksi mezire -zararlı eylemler, hükümet aleyhinde konuşmak-olarak adlandırılıyordu. Bu gazeteleri okuyan herkesin gözleri açılmaya başladı.”¹⁰³²

Artık teleolojik olduğu için giderek eleştirilse de osmanlı Arnavut basını Arnavut ulusal uyanma ve kurtuluş mücadelesi olarak tarihyazımı anlatısında baskınlık kazanan bir sürecin (Rönesans-Rilindja)¹⁰³³ana unsurlarından birini

¹⁰²⁹ Nathalie Clayer, 2013, s.116.

¹⁰³⁰ K. Emiroğlu, “Osmanlı Dünyasından Cumhuriyete Arnavutça Süreli Yayınlar,” **Kebikeç**, Sayı: 50, 2020, s. 329.

¹⁰³¹ Said Olgun, **Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler**, Gece Kitaplığı, 2016.

¹⁰³² Hafız İbrahim Dalliu, **Patriotizma në Tiranë, Tiranë**, Imazh, 1995, s.21; aktaran Olsi Jazexhiu, 2024, s.104.

¹⁰³³ Rilinda ve Rilindja kelimeleri Arnavut tarih yazımında Arnavutların ulusal yeniden uyanış sürecini tanımlamak için kullanılmaktadır. Rilinda “uyandırıcı”, Rilindja ise “Uyanış” olarak tercüme edilebilir. Bu terim İtalyan Risorgimento'su ile çok benzer bir şekilde kullanılmaktadır.

oluşturmuştur.¹⁰³⁴ Kültürel ve ideolojik arayış sırasında bu arayışın öncülerinin edebiyatçılar ve gazeteciler arasından yetiştiği bir ortam doğmuştur. Ortodoks ve Katolik Hristiyan ya da Sünni ve Bektaşî Müslüman olan Arnavutlar, bulundukları bölgeye, öğrenim gördükleri kuruma ve göçmen kolonilerin olduğu geleneksel veya modern cemaatlere göre biçimlenmiş, cemaatlerini biçimlendirmiş, örgütler kurmuş, yayıncılık ve gazetecilik yapmış, çetelere katılmış ve bazen de bedeller ödemişlerdir. Rafet Kuş, bir Arnavutçu ağın oluşumunda basının oynadığı rol hakkında şunları söylemektedir:

Milliyetçiliğin şekillenmesi, büyük oranda yazı dilinin oluşturulması ve matbu yayınların çoğalmasıyla ilişkili bir olgudur. Arnavut milliyetçiliğinin ilk göstergeleri olarak ifade edilebilecek olan milliyetçi yayınların ve özellikle basının gelişiminin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Basın, kimlik ve aidiyet duygusunun yayılmasında, yeni bir tartışma biçiminin ve çerçevesinin temellerinin atılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Basın yayın çalışmaları, Arnavut kamuoyunun oluşturulması için zaruridir. Milliyetçi aydınlar öncelikle ortak bir dil oluşturmaya ve fikirlerini aktaracak yayınlar yapmaya çalışmışlardır.¹⁰³⁵

Şemsettin Sami (Sami Fraşheri), Faik Konica¹⁰³⁶, İsmail Kemal,¹⁰³⁷ Derviş Hima, Şahin Kolonya,¹⁰³⁸ İbrahim Temo,¹⁰³⁹ Fan Noli,¹⁰⁴⁰ Midhat Frasher'i gibi

¹⁰³⁴ Jazexhiu (2024, s.27-43) çalışmasının bir bölümünü “Arnavut Tarih Yazımına Katkılar Üzerine Bir Açıklama” başlığı ile bu konuya ayırmıştır. Son derece önemli olan bu bölümde Jazexhiu bir Arnavut “ulusunun” oluşturulduğu süreci incelemeye dönük yapılan çalışmaların son derece düşük kalitede olduğunu belirtir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Arnavut araştırmaları alanına hâkim olan Arnavutluk’un komünist kaynaklı yalnızlık politikası ve devlet tarafından dayatılan tarihsel diyalektik, Arnavut halkı hakkında yayınlanan çoğu eserin ideolojik önyargı ve varsayımlarla doldurulmasına neden olmuştur. Pek çok tarihçinin Arnavutlar hakkında yazarken sahip olduğu zayıflık, Enverist ve milliyetçi tarihçiler tarafından kullanılan birçok yıpranmış klişenin mirasıdır. Bunların en sık tekrarlananlarından biri, Arnavutların Osmanlı işgalinin kurbanı olduğu, Avrupa’nın en eski ulusu olarak “korkunç Türk” ten ulusal kurtuluşu sabırsızlıkla beklediği efsanesidir. Bu konuda bkz. Olsi Jazexhi, *Depicting The Enemy: The Image Of The Türk And The Muslim In Albania’s High School Textbooks*, Islam in South East Europe Forum. Saraybosna, Haziran 2008.; Ekrem Zajmi, *Arnavut Tarih Yazımında (1915-2015) Osmanlı Dönemi*, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018

¹⁰³⁵ Rafet Kuş, *Arnavut Milliyetçiliği (Rilindja Hareketi): 1878-1912*, 2024, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2024, s.100.

¹⁰³⁶ Bejtullah D. Destan, Faik Konitza, D. Bejfullah, **Faik Konitza Selected Correspondence 1896-1942**, Learning Design, 2001.

¹⁰³⁷ İhsan Burak Birecikli, “Avlonyalı İsmail Kemal Bey’in Siyasi Faaliyetleri (1870-1908)”, **Akademik**

Arnavutluk davasının ve Arnavut ulusal mücadelesinin önde gelen isimlerinin gazetecilikle/yayıncılıkla ilgili yakın ilişkileri Arnavutluk davasının ve Arnavut ulusal mücadelesinin gazetecilik ve yayıncılıkla iç içe geçmiş doğasını yansıtmaktadır.¹⁰⁴¹ Arnavut ulusal hareketinin önde gelen bu isimlerinin tarihyazımındaki konumlandırılışını eleştiren Blumi emperyal projenin kendisini etnik, dini ve coğrafi çeşitliliğinden dolayı yıkılmaya mahkum olarak tasvir etmenin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli yılını bir “paradoks” ve “çelişki” olarak görmenin imparatorluğun dinamik yapısına olan vurguyu zayıflatıp, daha geniş küresel bir bağlamda yapılan mukayeseli bakışı felç ettiğini öne sürmüştür.¹⁰⁴²

Blumi'ye göre bu bakış açısı aynı zamanda sözü edilen toplumsal grupların ve onlarla ilişkili bireylerin metodolojik ve felsefi etkilere sahip eylemlerine dair seçici bir yoruma neden olmuş, Komünist dönemin başından itibaren, Arnavut tarihçiler İsmail Kemal Bey, Fan S. Noli, Fraşeri Kardeşler, Derviş Hima ve diğerlerini milliyetçi hamasetin vücut bulmuş hali olarak takdis etmiştir. Blumi, tarihyazımında bu büyük düşünürlerin destekçilerinin aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını istedikleri görmezden gelmiş ve ancak sonraları, Korçë merkezli, genellikle Güney Toska çevresinde oluşan, bölgesel bir milliyetçiliğini benimsemelerinin öne çıkarıldığını savunmuştur. Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden beri, milliyetçi tarihçiler bu aktivistlere içinde oldukları kozmopolit Osmanlı dünyasını bütünüyle

Bakış, Cilt 3, Sayı 5 Kış 2009, ss.95-122.

¹⁰³⁸ Bkz. Said Olgun, “Bir Arnavut Milliyetçisi: Şahin Kolonya (1867-1917)”, **Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)**, Cilt 5, Sayı 12, Temmuz 2018, ss. 187-205

¹⁰³⁹ M. Soysal, “2. Meşrutiyet'te Rol Oynamış İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri”, **Tarih Okulu Dergisi**, 11(37) 2018, ss.520 - 548 ; Entela Muço, İbrahim Temo'nun Hayatı Faaliyeti ve Fikirleri, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2012.

¹⁰⁴⁰ Erdem Erol, Fan Stilian Noli'nin Hayatı ve Eserleri, Trakya Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022.; Brisku A. “Renegotiating the Empire, Forging the Nation-State: The Albanian Case Through the Political Economic Thought of Ismail Qemali, Fan Noli, and Luigj Gurakuqi, c. 1890–1920s” **Nationalities Papers**. 2020;48(1), ss.158-174.

¹⁰⁴¹ Endri Ziu, The Emergence Of Albanian National Identity and Three Figures: Şemsettin Sami, İsmail Kemal, Fan S. Noli, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2012.

¹⁰⁴² İsa Blumi, “Balkanlar Kültürel Elitinin Paradoksal Dağılışı: Bir Osmanlı Arnavut Hikayesi”, **Kebikeç**, sayı 50, 2020, s.410.

reddetmiş ve gelecekte “hayal ettikleri” etno-milli bir Arnavut kolektifi amaçlamış kişiler olarak görmüştür. Böylelikle tarihçiler bu kişilerin hayatını münhasıran etno-milli bir davanın faili olarak okumuşlardır. Halbuki “Arnavut” olmak bu kişiler açısından basit, yekpare bir etnik aidiyetten çok daha fazlası olmuştur.¹⁰⁴³

Gerçekten de, o zamanın hemen hemen tüm büyük entelektüel aktivistleri, mezhepçiliğin kötülüklerini, Slav ve Helenik irredantizmi ve/veya bunun sonucunda ortaya çıkan pek çok Avrupalı sermaye failinin desteklediği etnik ayrılıkçılığı engelleyecek, adil bir şekilde yönetilen, çok etnikli bir devleti muhafaza etmeye gönüllü olmuştur.¹⁰⁴⁴ Bugün milliyetçi Arnavutlar olarak kabul edilen kişilerin hemen hemen hepsi - İbrahim Temo, Fraşeri kardeşler, Derviş Hima, İsmail Kemal ve Noli'nin çevresi-kırılma anlarında kendilerini ortak vatanlarını korumak için savaştan Osmanlı vatanseverleri olarak konumlandırmışlardır. Ancak bu Arnavut aydınlar tarafından yayınlanan gazeteler de tıpkı kulüpler ve ders kitapları gibi milliyetçi bakış açısından payını almıştır:

Geleneksel olarak, bu kulüplerle (gazeteler, ders kitapları ve okullar) ilişkili varsayılan “milliyetçi” aktivizmin, “topluluğun” özellikle Arnavut milliyetçi bilinci geliştirdiği ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı bir “Arnavut “ ulus devleti savundukları ima edildi. Aksine, kanıtlar, 1908 öncesi Osmanlı'sında bu sosyal kulüplerin önce Osmanlı üniter partilerini desteklediğini gösteriyor. Yani, onlar aslında güçlendirilmiş (ve Abdülhamit sonrası yenilenmiş) bir Osmanlı devleti içinde bölgesel özerkliği savundular. Merkezi Bükreş'te bulunan ünlü sosyal kulüp Drita'da, liderler, Osmanlı birliğine olan bağlılıklarını vurgulamak için Cenevre merkezli İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayını olan Osmanlı aracılığıyla daha büyük Osmanlı diasporasıyla sık sık iletişim kurdular. Onlara göre, Osmanlı yönetimi altında (veya başka bir mega devlet) birleşik bir Balkanlar olmadan, çatışan çıkarlar için yapılan savaşlar, olağan durumda üretken (ve zengin) olan vatani sürekli bir şiddet ve sosyal kaos

¹⁰⁴³ İsa Blumi, 2020, s.411.

¹⁰⁴⁴ Bu konuda bkz. Ussama Makdisi, **Age of Coexistence: The Ecumenical Frame and the Making of the Modern Arab World**, Berkeley: University of California Press, 2019.

durumunda bırakarak, toplumun damarlarını sürekli olarak parçalayacaktı.¹⁰⁴⁵

Arnavut milliyetçiliği, Osmanlıcılık, İslam, Ortodoksluk, Katoliklik ve aydınlanma ile iç içe geçmiş olan Arnavut gazete/dergi yayıncılığının çoğunluğu Emiroğlu'nun da altını çizdiği gibi genellikle aynı kişi veya çevre/örgüt tarafından üstlenilmiş olup bu yayınların çoğu kısa süreli olmasına rağmen etkileri büyük olmuştur.¹⁰⁴⁶ İlk yıllarından itibaren son derece kısıtlı bir çevre tarafından üstlenilmiş olan Arnavut basın yayıncılığının bu özelliği 1908 anayasa devrimi sonrasında da devam etmiştir. Bu dönem aynı zamanda Arnavut kimliğinin siyasallaşması konusunda en kritik dönem olup, bu siyasallaşmanın izlerine Arnavut basınında rastlamak mümkündür.

Arnavutlar'ın ağırlıklı yaşadığı bölgelerde devrime karşı ilk tepkiler, nüfusun kesimlerine göre değişmekle birlikte, şaşkınlıktan sevince, kayıtsızlıktan ihtiyata kadar uzanmıştır.¹⁰⁴⁷ 1908 devrimi Arnavutçuluğun kamusal alanda kendini ifade etmesine ve Arnavutçuların da Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ağlar halinde örgütlenmesine olanak verdiğinde - yani Artık bir Arnavut ulusunun varlığını inkâr etmek en azından resmen söz konusu olmadığına- Arnavut kimliği, kurulan kulüpler, edebi, eğitsel veya dini cemiyetler, müzik toplulukları, açılan okullar, Arnavutça kursları ve matbaalarla, yayınlanan gazeteler, dergiler ve kitaplarla yavaş yavaş kendini etkili bir şekilde belli etmiş ve hepsi aynı amaçları gütmeyen Arnavutçuları bir araya getirmiştir.¹⁰⁴⁸

Anayasanın yeniden tesis edilmesi, Christo Dako'nun da ifade ettiği gibi emsali görülmemiş bir Arnavut kültür, edebiyat ve eğitim faaliyeti dönemini başlatmıştır.

¹⁰⁴⁵ Isa Blumi, 2020, s.422.

¹⁰⁴⁶ Kudret Emiroğlu, 2020, s. 375.

¹⁰⁴⁷ Nathalie Clayer, "Hürriyet Zamanı, İktidar Müzadelesi Zamanı: Arnavut Vilayetlerinde Jön Türk Devrimi", (der.) Noemi Levy Aksu, François Georgeon, içinde **Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi**, çev. Rıdvan Yüksel, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022, s.128.

¹⁰⁴⁸ Nathalie Clayer, 2013.s.478-479.

Meşrutî hükümetin ilk on ayında 4 millî kongre toplanmış, 66 kültür kulübü, 15 edebî cemiyet, 34 gündüz ve 24 gece okulu açılmış, 4 matbaa, 11 gazete ve 3 müzik cemiyeti kurulmuştur.¹⁰⁴⁹ Gawrych' göre eğer Abdülhamid dönemi standartları göz önünde bulundurulursa ortaya çıkan durum kültürel çoğulculukta bir devrimdir. Arnavut bir bakış açısıyla ise bu başarılar Osmanlılığın tanımını genişletmiş ve Arnavutları devlet ideolojisinin de jure (hukukî) olarak değilse de de facto (fili) olarak bir unsuru haline getirmiştir.¹⁰⁵⁰

Fischer ve Schmitt'in de vurgulamış olduğu gibi "1908'e kadar Osmanlı yetkilileri tarafından resmi olarak hoş görülme ve 1912'ye kadar bile yarı resmi muhalefetle karşılaşan Arnavutluk basını neredeyse sadece Arnavutluk'taki bir avuç okur-yazar aktivist"¹⁰⁵¹ tarafından yayınlanmış ve dağıtılmıştır. Bu dar ama etkili çevrede özellikle Frasheri ailesi örneği oldukça çarpıcıdır. Frasheri ailesi entelektüel üretim ve aktivist gazetecilik silsilesini devam ettirerek Arnavut milliyetçilik tarihinin Arnavut basın tarihi ile nasıl da iç içe geçmiş olduğunun önemli bir numunesini oluşturmuştur.

Yanya'nın Berat Vilayeti'ndeki Frashër köyünden gelen Frasheri ailesi, Arnavut Rilindja için çok etkili üç aktivist ve ideolog yetiştirmiştir. Bunlardan ilki Abdül'dür.¹⁰⁵² Prizren Birliği'ndeki başlıca milliyetçi eylemci olan Abdül üç Frashëri

¹⁰⁴⁹ Christo Dako, **Albania: The Master Key to the Near East**, New York: IAPS, 1919, s. 78.

¹⁰⁵⁰ George W. Gawrych, **Hilal ve Kartal Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar 1874-1913**, çev. Ali Fahri Doğan İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s.208.

¹⁰⁵¹ Bernd J. Fischer, Oliver Jens Schmitt, **A Concise History Of Albania**, Cambridge University Press, 2022, s.140.

¹⁰⁵² Abdül Fraşeri: (1839-1892) köyünde öğrenim görüp Bektaşî tekkesinde Farsça öğrenmiş, Babasıyla birlikte Osmanlı ordusuna katılmıştır. Babasının ölümünden sonra çeşitli memuriyetlerde bulunmuş ve Yanya'da ticaretle uğraşmıştır. Yanya'da Vilayet Maliye Müdürlüğü görevinde bulunup, Yunan okuluna giden kardeşlerinden Yunanca ve Fransızca öğrenmiştir. Birinci Meşrutiyet'te Yanya mebusu olmuş, İstanbul'da çeşitli gazetelerde Arnavut sorunu üstüne yazmıştır. 1877'de dernek başkanı seçilmiş, Berlin Anlaşması sonucu belirlenen sınıra karşı çıkarak Yunanlılarla savaşmaya başlamıştır. Prizren ve Debre örgütlenmelerinde yer almış, büyük devletlerin başkentlerine diplomatik ziyaretler yapmıştır. 1880'den sonra Osmanlı kuvvetleriyle de çatışma içine girmiştir. Önce idama mahkum edilmiş sonra idam müebbet hapse dönüştürülmüştür. 3 yıl hapis ve 20 ay zorunlu ikametden sonra 1887'de affedilmiş ve İstanbul Şehremaneti meclis üyesi yapılmıştır.

kardeşlerin en büyüğüdür. İkinci Fraşheri kardeş, sadece Arnavut milliyetçiliğinin bir havarisi olarak değil, aynı zamanda ulusun şairi ve Arnavut Bektaşilerin manevi savunucusu olarak görülen Naim'dir.¹⁰⁵³ Üçüncü kardeş olan Sâmî ise modern seküler Arnavut milliyetçiliğinin ideolojik babası olarak görülebilir. Silsile Abdül'ün oğlu Mithat'a kadar uzanmaktadır.

Sâmî Fraşheri, verimli yaşamının çoğunu İstanbul'da yüksek bir Osmanlı memuru olarak geçirmiştir. İlk eğitimini doğduğu Fraşër köyünde aldıktan sonra Yanya'daki ünlü Rum ortaokulu Zosimaia'da eğitimine devam etmiş, oradan ailesiyle birlikte İstanbul'a taşınmıştır. Farsça, Osmanlıca, Fransızca ve Arapça'ya hâkim olan Sâmî, İstanbul'da Anderson'un deyimiyle modern söylemleri ve edebiyatı yayan bir tür "matbaa-kapitalisti" haline gelmiştir. Sâmî, Türk milliyetçiliğinin yanı sıra Arnavutluk üzerine de eserler veren ikili bir kişiliğe sahiptir. Arnavutlar tarafından Sâmî Fraşîri, Türkler tarafından ise Şemsettin Sâmî olarak bilinmektedir. Arnavut ve Türk milliyetçileri onu kendi ülkelerinin modernleşmesinde kilit bir lider olarak görmektedir. Sâmî, yaratıcı kişiliği sayesinde her iki ulus için de edebi ürünler ortaya koymayı başarmış, bu süreçte çoğu zaman kendisiyle de çelişkiye düşmüştür.¹⁰⁵⁴

Sâmî Fraşheri Türkçe, Farsça, Arapça ve Fransızca dillerinde 40'tan fazla eserin yanı sıra çok sayıda çeviri ve yayınlanmamış, belge üretmiştir. Sâmî Fraşheri'nin en ünlü eserleri arasında ilk Türkçe sözlük (Kamus-ı Türki) ve 6 ciltlik ilk Türkçe tarih ve coğrafya ansiklopedisi (Kamus-ül A'lam) bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul'da

¹⁰⁵³ Naim Fraşeri (1846-1900), Yanya doğumludur. Türkçe, Arapça, Farsçadan sonra Yunan okulunda Yunanca, Fransızca, İtalyanca öğrenmiş 1871'den itibaren çeşitli memuriyetlerde çalışmıştır. 1879-1882 yıllarında ağabeyi Abdül Fraşeri tarafından Prizren Arnavut Cemiyeti'nin faaliyette bulunduğu Prizren'de yaşamış, ağabeyi tutuklanınca 1882'de İstanbul'a gelmiştir. Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiyye içinde çalışmış ve Arnavutça gazete izni almıştır. 1897'de Yunan ordusuna karşı savaşmak üzere Çamıriya (Çamëri) bölgesine gitmiştir. İstanbul'da ölüp Şahkulu Bektaşî dergahına gömülmüştür.

¹⁰⁵⁴ Samî'nin Türk ve Arnavut milliyetçiliği hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Bülent Bilmez, "Sami Fraşheri Or Şemsettin Sami?", **Balkanologie**, Vol VII, No. 2 (Aralık, 2003), Paris, ss. 19-46; Yüksel Topaloğlu, "Kimlik ve Aidiyet Meselesi Bağlamında Şemsettin Sami", içinde (ed.) Yüksel Topaloğlu, Ayşe Nur Özdemir, Barış Berhem Acar, Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu, 19-20 Mayıs 2016, Tiran Bildiriler, Trakya Üniversitesi Yayınları, 2017.

Fener(1873), *Bahçe*(1873), *Sabah*,¹⁰⁵⁵ (1876), *Tercüman-ı Şark*,¹⁰⁵⁶ (1878) ve *Hafta*¹⁰⁵⁷ (1881) gibi bir dizi gazete ve dergiyi yönetmiş ve İslam Medeniyeti, İslam tarihi ve bilimleri ile ilgili bir dizi eser vermiştir.

Fraşheri ailesinin üyelerinin birçoğu 1908 devrimi öncesi ve sonrasında ya bir gazete çıkarmış, ya gazetenin çıkışı için finansal destek sağlamış, ya gazetelerin dağıtımıyla uğraşmış ya da gazetelere yazı yazarak muharrir olarak katkı sunmuştur. Örneğin Abdül Fraşeri'nin oğlu olan Midhat Fraşeri *Lirija* (Özgürlük) isimli gazeteyi 14 Temmuz 1908 Selanik'de Türkçe-Arnavutça olarak yayınlamaya başlamıştır.¹⁰⁵⁸ Yanya doğumlu olan Midhat küçük yaştan itibaren faaldir. İstanbul'da eczacılık okurken 1897'de tutuklanmış, 1901'de amcası Naim Fraşeri'nin biyografisini yazmıştır. Babiali'de katip olduktan sonra, 1905-1910 yıllarında Selanik vilayeti siyasi işler müdürlüğüne atanmış, Selanik kulübünün yöneticiliğini yapmış ve Mayıs 1910'a kadar İttihatçılarla iyi geçinmiştir. Rumeli dışına atanınca Yunanistan'a göçmüş, Sofya ve Bükreş yayınlarının dağıtımını yapmıştır. Elbasan Maarif Kongresi'nde Selanik delegesi olarak bulunmuş, 1911'deki kuruluşundan itibaren Arnavutların etkin olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır. Osmanlı arşivinde, "Doktor kaymakam Şaban Bey tarafından Selanik'te şimdilik haftada iki ve ileride üç defa çıkarmak üzere siyasi ve ilmi yani Hürriyet ve edebi ve fenni olarak (Ditorya) yani Marifet namıyla Arnavutça iki gazete" için ruhsatname verilerek harc-ı nizamisinin alınmasına ilişkin belge bulunmaktadır.¹⁰⁵⁹ Midhat Fraşeri'nin gazete imtiyazını hem *Lirija* (Özgürlük) hem de

¹⁰⁵⁵ Bu konuda bkz. Filiz Ferhatoğlu, *Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı*, Yıldız Teknik Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2012.

¹⁰⁵⁶ Bu konuda bkz. Nazan İnalgaç, *Tercüman-ı Şark Gazetesi'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (7 Rebiülahir 1295/10 Nisan 1878-4 Şevval 1295/ 1 Ekim, 2023, Erciyes Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2023.

¹⁰⁵⁷ Bu konuda bkz. Ferah Kurt, *Hafta Mecmuası: İnceleme, Fihrist, Çeviri Yazı*, Gaziantep Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2020,

¹⁰⁵⁸ Gazetenin yakın zamanda tıpkı basımı yayınlanmıştır. Bkz. Midhat Frasher, **Lirija: 1908-1910**, Gent Grafik, 2019.

¹⁰⁵⁹ DH.MKT 1290.35, 6 Eylül 1908.

Diturija (Bilgi) için aynı anda ve Kaymakam Doktor Şaban Bey adına aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁰

Fraşheri ailesinin Osmanlı Arnavut basınına olan katkısı Hayri Fraşheri ve Mehmet E. Fraşheri ile devam etmiştir. 18 Kasım 1908 tarihinde İstanbul'da Türkçe-Arnavutça yayınlanan *Besa* (Ant) gazetesinin muharriri Mehmet E. Fraşheri, idare müdürü ise Hayri Fraşheri olmuştur. 8. sayı *Başkim Besa* adıyla çıkarılmış, 10. sayıda tekrar *Besa* adını almış olan gazete toplam 38 sayı yayınlanmıştır. Arşiv belgelerinde ve Hakkı Tarık Us koleksiyonunda sahibi olarak ayrıca Aleksî Tepedelen de görülmektedir.¹⁰⁶¹

Fraşheri ailesine benzer şekilde sürekli yasaklamalarla karşılaştığı için farklı bir isim altında ve farklı yerlerde gazete çıkaran isimlerden biri de Derviş Hima'dır.¹⁰⁶² Derviş Hima (İbrahim Naci) Struga doğumlu olup Selanik'te okumuş, İstanbul'da iki yıl Tıbbiye'ye gitmiştir. Jön Türk hareketine katılan Hima bir dönem mülteci olmuş ve gittiği her yerde örgütleyicilik ve yayıncılık yapmıştır. 1897 yılında gittiği Romanya'da başta İbrahim Temo olmak üzere birçok kişiyle ilişki kurarak siyasete devam etmiştir. 31 Temmuz 1899 tarihinde Jorgji Meksi ve Kigalık Müslüman Arnavutları Vekili Yaşar Sadık Erebera ile birlikte Kigalık Müslüman Arnavutları Merkez Komitesi Vekili imzasıyla 27 Eylül 1899 tarihinde Bükreş'te yapılacak kongreye davet etmiştir. Bükreş'de 1898 de Arnavutça, Fransızca, Rumence yayınlanan *Pavarësia e Shqipërisë -L'Independance Albanaise* (Arnavut Bağımsızlığı) gazetesi nedeniyle Bükreş'ten

¹⁰⁶⁰ Kudret Emiroğlu, 2020, s.354.

¹⁰⁶¹ DH.MKT. 1286 54, 27 Ağustos 1908.

¹⁰⁶² Derviş Hima ile ilgili monografik çalışmalar için bkz. Betül Küçük, Arnavut Milliyetçiliği ve Derviş Hima (İbrahim Naci), Çankırı Karatekin Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2022, ; S. Adhami, Dervish Hima: *Nje Apostull I Shqitarizmit*, Tirane, 2013.

ayrılmak zorunda bırakılarak Roma'ya gitmiş, 25 Haziran 1900 tarihinde gazetenin ülkeye girişi yasaklanmıştır.¹⁰⁶³

Bükreş'ten Roma'ya gelen Derviş Hima ile Mehmet Fraşeri'nin işbirliği içinde yayınladığı *Zën'i Shqipërisë - L'Echo D'Albanie* (Arnavutluk Sadası) 1899-1902 yılları arasında Arnavutça-Fransızca-Türkçe olarak basılmıştır. Bir süre Lorrecchio da gazeteye katkıda bulunduydu da Lorrecchio ile M. Fraşeri anlaşamamış, M. Fraşeri İstanbul'a dönünce Derviş Hima gazetesinin adını *Albania*'ya çevirerek yayını sürdürmüştür. Osmanlı hükümetinin girişimleri sonucu yayın durdurulan gazete önce Napoli sonra da Cenevre'ye taşınmıştır. Faik Konica'ya göre Lorecchio aracılığıyla İtalyan hükümetinin yaptığı mali desteğin Derviş Hima ve Midhat Fraşeri farkında olmamıştır. Midhat Fraşeri İstanbul'a dönünce *Zën'i Shqipërisë* gazetesinin isminin değiştirilmesi sonucu ortaya çıkan *Albania* gazetesi, Nisan 1901'de, Türkçe-Fransızca-İtalyanca yayınlanmış, Derviş Hima 1903'te Napoli'deki Arnavutlar kongresine katılınca, Osmanlı hükümetinin uyarısıyla İtalya'dan sınır dışı edilmiştir.

Pes etmeyen Derviş Hima, Manastır'daki Avusturya Konsolosu August Ritter Von Kral ile olan yakın ilişkisini kullanarak Avusturya'nın Bern Büyükelçiliğinden sağladığı finansman ile Cenevre'de 1903-1908 yılları arasında Arnavutça-Türkçe-Fransızca olarak *L'Albani* gazetesini yayınlamıştır. Geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan gazete, Avrupa'da Jön Türkler tarafından çıkarılan birçok yayını etkilemiştir. 1902'de İsmail Kemal, İbrahim Temo, Yaşar Erebera, Hoca Kadri gibi Arnavutlarla Birinci Jön Türk Kongresi'ne katılan Derviş Hima, İttihatçı hareketle uyum içinde *İttihad-ı Osmani* - *La Federation Ottomane* gazetesini "Heyet-i Müttefikiyye-i Osmaniye" adıyla 23 Şubat 1903'te Cenevre'de çıkartmaya başlamış ve gazetenin editörlüğünü üstlenmiştir.

¹⁰⁶³ Said Olgun, "Bir Jön Türk ve Arnavut Milliyetçisi: Derviş Hima (1872-1928)", **Journal of History Studies**, C. 10, Sayı 10, Aralık 2018, s.209-210.

Arnavut kökenli olan Ahmet Rifat ve Halil Muvaffak ile birlikte gazeteyi çıkartan Derviş Hima, İsviçre’de Osmanlı hükümetinin baskısıyla zor duruma düşen Jön Türklere katkı olarak Osmanlı çokulusluluğunu yansıtan bir gazete izlenimi vermeye çalışmıştır. Gazete yine de Arnavutluk sorununu işlemiş ve Arnavut milliyetçileri için çekim yeri olmuştur.¹⁰⁶⁴ Albert Gika ve Faik Konica’nın davetiyle 1904’te Londra’da Ermeni Makedon Kongresi’ne katılan Derviş Hima burada Arnavut taleplerini dile getirmiştir. Derviş Hima 1908’de meşrutiyet ilan edilene kadar Cenevre’de kalmış ve *L’Albanie* gazetesini yayınlamaya devam etmiştir.¹⁰⁶⁵

Derviş Hima’nın gazetecilikte etkisi 1908 devriminden sonra artarak devam etmiştir. İstanbul’da 25 Ekim 1912’de Türkçe-Arnavutça yayınlanan ve 74. Sayıya kadar devam eden *Arnavut (Shqipetari)* gazetesi Derviş Hima’nın Hilë Mosi ile birlikte, Avlonyalı Ekrem Bey¹⁰⁶⁶,’in de katkılarıyla, İstanbul’da yayınladıkları en etkin süreli yayın olmuştur.¹⁰⁶⁷ Avlonyalı Ekrem Bey, Mosi’nin İşkodra’dan öğrenim için İstanbul’a gelmiş olduğunu ve Katolik din adamı Bonatti’nin tavsiyesiyle gazetenin sekreterliğine kabul edildiğini söylemektedir. Ekrem Bey’e göre Mosi, dört yıl boyunca burada çalışmış, şair ve iyi bir yurtsever olarak Arnavutlar arasında isim yapmış, dönemin büyüklerinin ahlaki yapısına uyum göstermekteki başarısı sonucunda, bizzat

¹⁰⁶⁴ M. Şükrü Hanioglu, **Preparation For A Revolution The Young Turks: 1902–1908**, New York: Oxford University Press, 2001, s.52-53. İsviçre’de Jön Türklük ve Arnavutlar için bkz. İsa Blumi, **Localizing Fragmented Identities in Switzerland’s Ottoman-Albanian Diaspora, 1899-1920**, İsa Blumi, **Rethinking The Late Ottoman Empire, A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen 1878-1918**, İstanbul, The Isis Press, 2003, ss.123-134

¹⁰⁶⁵ Betül Küçük, 2022, ss. 104-117.

¹⁰⁶⁶ Avlonyalı Ekrem Bey (Ekrem Vlora, 1885-1964), birbirine rakip olan İsmail Kemal (amcası) ve Esat Paşanın (dayısı) yeğenidir. Ekrem Bey ikisiyle de birlikte çalışmıştır. Viyana’da eğitim görmüş, Osmanlı dışişlerinde çalışmış, İsmail Kemal ile işbirliği içinde Avrupa ve Mısır’da diplomatik ilişkiler geliştirmiştir. Balkan Savaşı’nda Yunanlılara karşı savaşmıştır. Bağımsızlık ilanından sonra senato başkanlığı, diplomatlık ve kumandanlık yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca İtalya’da gözetim altında tutulmuş fakat İtalya ile ilişkilerde söz sahibi kabul edilmiştir. 1924’te Arnavutluk’ta milletvekili olmuş, Ahmed Zogu ile geçinemese de diplomatlık görevler almıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda İtalyanlarla işbirliği yapmış, Kosova yöneticiliğine atanmış, komünistler iktidara gelmeden önce dışişleri ve adalet bakanı olmuş ve Viyana’da ölmüştür.

¹⁰⁶⁷ *Arnavud* gazetesi hakkında bkz. Uğur Sezer, Sabri Can Sannav, “2. Meşrutiyet Dönemi İstanbul’unda Arnavut Dilinde Basın Hareketinin Önemli Bir Temsilcisi: Arnavud/Shqipetari”, 2024, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 14(27), ss.25-44

eğitim bakanı olmuştur. Ekrem Bey, gazeteyi yaşatmak için Arnavut kökenli zengin ve güçlü “kodamanlardan” destek rica etmek gibi bir görevi daha yüklendiğini ve devlet memuru olduğu için fazlaca ön plana çıkamadığını da söylemektedir. Ekrem Bey’e göre, Jön Türk makamları, muhalefetlerine rağmen kendilerini uyarmamış ve rahatsız etmemiştir.¹⁰⁶⁸ Derviş Hima, Meşrutiyet’in ilanı ile Arnavutluk’a gelerek ülkeyi dolaşmış, konferanslar vermiş, tutuklanarak sekiz ay hapis yatmıştır. İstanbul’da bulunduğu dönemde de sıkı bir şekilde takip edilmiştir.

Gazete, 9 Eylül 1910 tarihli 29. sayısında Arnavutça yayımlanan *Shqipetari* bölümünde *Bir Garip Karar* başlıklı makalede, “gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına zarar verecek birtakım ifadelerin tespiti üzerine” Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla 7 Ekim 1910’da tatil edilmiştir. Ekim’de yayınlanan 33. sayısıyla gazetenin yayın faaliyeti bir süreliğine durdurulunca Derviş Hima, *Başkim* adıyla gazete çıkarmaya başlamış ve *Arnavut*’un 34 ile 39. sayıları arasındaki altı sayısı *Başkim* adıyla yayınlanmıştır. Yayın yasağının kalkmasından sonra 13 Aralık 1910 tarihli 40. sayısıyla tekrar *Arnavud* adıyla yayınlanmaya devam etmiştir. *Arnavud* gazetesi *Liri e Shqiperis*, *Korça*, *Lirija*, *Tomorri* gibi gazetelerin de aralarında olduğu gazetelerle birlikte “Latinci” cepheyi oluşturarak Arap alfabesini savunduğu için “arap alfabesi taraftarı anlamında” “arapçı cephe” olarak tanımlayabileceğimiz rakip bir cephe ile mücadeleye girişmiştir.

Bu rakip cephe Arif Hikmet’in yayınladığı *Doğru Söz (Fjala e Drejte)*, Hacı Ali’nin yayınladığı *Yürek* ve *Yıldız* gazetelerinden oluşmaktadır. Latin alfabesi taraftarları ile Arap alfabesi taraftarları arasında basın tarihine geçecek kadar sert polemikler yaşanmıştır.¹⁰⁶⁹ Alfabe üzerinden yaşanan bu bölünme aslında daha önemli bir bölünme olan İTC muhalifi cephe ile İTC yanlısı bir cephe arasındaki bölünme olup

¹⁰⁶⁸ Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk’undan Anılar (1885-1912)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 241-242.

¹⁰⁶⁹ Bu konuda bkz. Gentril Smakaj, “Osmanlı Ricali’nin Arnavut Millî Alfabeti ile Eğitim Meselesine İlişkin Görüşleri (1912)”, **CTAD**, Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023), s.1342.

aynı zamanda Osmanlılık açısından da çok önemli bir yarılmayı temsil etmektedir. Bu iki rakip cephenin Arnavut kimliği ve Arnavutçulukla kurduğu ilişki Osmanlılıkla olan ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir.

İstanbul'da 20 Temmuz 1911'da yayınlanan *Doğru Söz*, Türkçe ve Arnavutça olarak 49 sayı yayınlanmıştır. Sahib-i imtiyaz ve mesul müdürü Arif Hikmet olan gazete Türkçe yayınlarda Osmanlı alfabesi ile Arnavutça adı *Fiyaladreyt* olarak okunmuştur. Hasan Duman çıkış tarihi olarak 21 Haziran 1326/4 Temmuz 1910 tarihini vermesine rağmen bu tarih aslında yayınlanma tarihi değil imtiyaz tarihidir. Milli Kütüphane'de ilk sayısı 9 Haziran 1910 tarihli dir.¹⁰⁷⁰ 1910'da İttihatçılara yakın Elbasan mebusu ulemadan Hacı Ali, İpek mebusu Bedri Bey ve Prizren mebusu Yahya Bey tarafından Aksaray'da kurulan *İttihad-ı Osmanî Arnavud Maarif Mahfeli*'nin¹⁰⁷¹ yayın organı olan gazete temel olarak Arap alfabesi ile Arnavutçanın yaygınlaştırılması çabasını üstlenmiştir. Açılan okulda Arap alfabesiyle Arnavutça yazma ve okumaya yönelik üç aylık eğitim verilerek bu alfabeyle eğitim verecek öğretmenler yetiştirilmiş, maaş ödenen ilk yirmi öğretmenin Arnavutluk'a atamaları yapılırken burada kullanılan alfabe kitabından da 20.000 adet basılmıştır.

4 sayfadan oluşan ve dört sayfanın sonuncusu Osmanlı alfabesi ile Arnavutça olan gazetenin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü olan Arif Hikmet, Üsküp idadisini bitirmiş, 1904'te Lume Arnavutlarının ayaklanmalarını destekleyerek tanınmıştır. Böylece Selanik umumi müfettişi Hilmi Paşa'nın yanında görev alan Arif Hikmet, Selanik kulübünün Midhat Fraşeri ile birlikte yönetiminde yer almış, İttihatçılara çok yakın olan bu kulüpte Arnavutça'nın Arap alfabesiyle yazılmasını savunmasıyla

¹⁰⁷⁰ Bkz. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/Periodicals/Catalog/Issue/?IssueId=89686>

¹⁰⁷¹ Bu konuda bkz. Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihâd-İ Osmânî Arnavud Maârif Mahfilinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, Sayı:10 (Ekim 2022), ss. 625-59.

eleştirilerin hedefi olmuştur. Arif Hikmet, Osmanlıcılığı ve Müslümanlığı savunarak milliyetçiliğin (kavmiyetçiliğin) Arnavutlara da zarar verdiğini iddia etmiştir.

Latinci bloğa karşı İTC'yi destekleyen ve Arap harflerini savunan *Arnavud* gazetesıyla aynı blokta yer alan *Yürek (Zemheri)* gazetesi ise İstanbul'da 3 Nisan 1912'de Türkçe ve Osmanlı harfleri ile Arnavutça olarak 15 sayı yayınlanmıştır. *Ayin Tarihi*'nde imtiyaz tarihi 9 Aralık 1911 olan gazetenin Milli Kütüphane'de ilk sayısı 14 Aralık 1911 tarihli'dir.¹⁰⁷² Mesul müdürü Elbasan mebusu müderris Hacı Ali, İttihatçıların da desteklediği Arap harflerinin kullanılmasından yana olup, gazetesinde de bu alfabeyi kullanmış ve İttihat ve Terakki'yi desteklemiştir. "Kavm-i Necib" olarak adlandırdığı Arnavutlara seslenen bir yazısında "İtalya Meclis-i Mebusanı'na mı yoksa Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na mı aza göndereceğiz"¹⁰⁷³ diyerek İttihatçılarla işbirliğini savunan Hacı Ali Efendi, Şubat 1910'da kurulan *İttihad-ı Osmani Arnavud Maarif Mahfili*'nin 5 Mart'ta başkanı seçilmiş, 1912 seçimlerinde Elbasan'da muhalif aday Şevket Bey karşısında başarılı olamamıştır.

Latin harfleri taraftarları ile Arap harfleri taraftarları arasındaki bu bölünme İTC karşıtları ile yanlıları arasındaki bölünmeyi de büyük oranda yansıtmakta olup bu durum Arnavutçuluk, Osmanlıcılık, İslam gibi ideolojik belirleyicilerin de gazetelerde farklı şekilde ifade bulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu bölünmeye çok daha geniş açı ile bakıldığında aslında Arnavutça basın tarihini anlamak için Arnavut alt kimliklerini, sınıfsal yapıyı, kabile, hemşerilik ve hısımlıkları yakından tanıma gereği ortaya çıkmaktadır. Arnavut aydınlar büyük oranda Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğunluğu Müslüman olan Arnavut unsurunun temsilcileri olarak olarak İmparatorluğun korunmasını, Arnavut ulusunun üyeleri olarak ise Arnavutluk'un özerkliğini savunmuşlardır. Oysa İTC anayasayı, imparatorluğun çözülmesine neden olan ulusçu

¹⁰⁷² Bkz. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/issue/?issueid=53983>

¹⁰⁷³ *Yürek*, 7 Mart 1911; bkz. Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914**, Ankara: İmge Yayınları, 2007, s.113-117, 227-230.

gelişmelere bir yanıt olarak düşünmüş ve bu yolla bir “Osmanlı” üst kimliği sağlanarak bu gelişmelerin önlenebileceğini öngörmüştür.¹⁰⁷⁴ Siyasi görüşler ve öncelikler arasındaki bu farklılık, sadece İTC ve Arnavutlar arasında değil Arnavutlar’ın kendi içerisinde de büyük kırılmalar yaratmış, bunun sonucunda farklı siyasal talepler ortaya çıkmıştır. Bu durum Pieter M. Judson’un Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile ilgili yaptığı bir yorumu anımsatmaktadır: “Milliyetçi hareketler çoğu zaman birbirleriyle savaştıkları kadar kendi içlerinde de savaşımlardır.”¹⁰⁷⁵

İleride göreceğimiz gibi Ermeni toplumu içinde de görülen ve basına doğrudan yansıyan bu bölünmelerin doğasını anlamak için “B planı olanlar ve “B planı olmayanlar” şeklinde bir ayırım yapmak işlevsel olabilir. 1908 devrimiyle birlikte ortak bir vatandaşlık ve özgür ve modern bir ülkeye ait olma fikri görüşü, hemen hemen tüm Arnavutlarda bulunmasına rağmen bu görüş kendi içerisinde “B planlı olanlar” ve “B planı olmayıp Osmanlı imparatorluğuna bağlılığı olası tek alternatif olarak görenler” arasında bir ayrışma yaratmıştır. Arnavutlar’ın özellikle seküler elitleri arasında “B planı” olanlar Osmanlı merkezi yönetimi ile olası bir anlaşmazlık durumunda Osmanlı’dan koparak kendi ulusal devletlerini kurma fikrini bir tohum olarak içlerinde taşımış, ancak bu otomatik olarak “A planını” (derinden yeniden şekillendirilmiş bir Osmanlı İmparatorluğu’nun hayatta kalması) desteklemelerine engel olmamıştır.¹⁰⁷⁶ Derviş Hima *Arnavud* gazetesi ile, Midhat Fraşheri *Lirija* gazetesi ile bu grubun önemli temsilcileri olmuş, Osmanlı çatısı altında özerk bir Arnavutluğu savunup Osmanlıcılığa bağlı olmak ile özerk bir Arnavutluk talebi arasında bir çelişki görmemişler, “B planını” da içlerinde taşımışlardır.

¹⁰⁷⁴ Banu İşlet Sönmez, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.74.

¹⁰⁷⁵ Pieter M. Judson, “Introduction”, içinde (ed.) Pieter M. Judson, Marsha L. Rozenblit, **Constructing Nationalities East Central Europe**, Berghahn Books, 2009, s.9.

¹⁰⁷⁶ Fabio L. Grassi, “An Anti-Nationalistic Dream: Ottomanism”, içinde (ed.) Antonello Biagini, Giovanna Motta, **Empires And Nations From The Eighteenth To The Twentieth Century: Volume 1**, 2014, Cambridge Scholars Publishing, s. 79.

Bunun en büyük nedenlerinden biri “B planı” hayata geçip bağımsız bir Arnavutluk ortaya çıktığında bu bağımsız Arnavutluğun Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan başta olmak üzere komşu devletlerce paylaşılma ihtimalinin çok yüksek olmasıdır. Dolayısıyla “B planı” olan Arnavutlar bile olası ihtimaller arasında Osmanlı çatısı altında bir özerkliği en uygun seçenek olarak görmüştür. Grassi’nin yorumuyla muhtemelen ulus-devlet kurmaya pek hevesli olmayanlar ya da hiç hevesli olmayanlar imparatorlukta çoğunluktadır, ancak bunlar çoğunlukla toplumun daha muhafazakâr, daha az aktif ve geri kalmış kesimlerini oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁷ Arnavut basını içerisindeki bölünmede bu grubun temsilcisi *Doğru Söz* gazetesi ile Arif Hikmet, *Yürek gazetesi* ile Hacı Ali ve Çelik’in “İ.T.C’ye yakınlığı ve muhafazakar çizgisi ile tanınan” bir gazete olarak tanımladığı *Yıldız* gazetesi olmuştur.¹⁰⁷⁸ Bu gruba göre Arnavut kavmi Osmanlı imparatorluğu’nun doğal bir parçasını oluşturmakta olup Osmanlı milleti ile kaynaşmış olduğu için Arnavutluğu Osmanlı imparatorluğu bağlamı dışında düşünmek Arnavut halkına en büyük ihanettir ve Arnavutlar Osmanlı vatani ve Osmanlı kimliği için canlarını vermeye hazırdır.

3.1.1.1. Osmanlı Vatani ve Osmanlı Kimliği

Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi Gawrych anayasanın yeniden tesis edilmesinin emsali görülmemiş bir Arnavut kültür, edebiyat ve eğitim faaliyeti dönemini başlamış olması ve meşrutî hükümetin ilk on ayında 4 millî kongrenin toplanıp, 66 kültür kulübü, 15 edebi cemiyet, 34 gündüz ve 24 gece okulu açılıp 4 matbaa, 11 gazete ve 3 müzik cemiyetinin kurulmuş olmasını Abdülhamid dönemi standartlarına göre kültürel çoğulculukta bir “devrim” olarak tanımlamıştır. Gawrych’a göre Arnavut bir bakış açısıyla ise bu başarılar Osmanlıcılığın tanımını genişletmiş ve

¹⁰⁷⁷ Fabio L. Grassi, 2014, s. 78.

¹⁰⁷⁸ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul: Buke Yayınları, 2004, s.280.

Arnavutları devlet ideolojisinin de jure (hukuki) olarak değilse de de facto (fiili) olarak bir unsuru olmasına izin vermiştir.¹⁰⁷⁹

Gawrych'in bu yorumunda "Osmanlılığın tanımını genişletme" olarak ifade edilen durum aslında daha geniş bir bağlamda bakıldığında "hiçbir egemen söylem hiçbir zaman itirazlardan tam olarak korunamaz"¹⁰⁸⁰ gerçeği düşünüldüğünde Osmanlıcılık ideolojisinin farklı yorumlarının ve farklı ifade biçimlerinin ortaya çıkışını ifade etmektedir. Osmanlıcılığa yönelik Arnavut basınında dolaşıma giren bu farklı yaklaşımlar Osmanlı emperyal vatani ve kimliğine yönelik farklı söylemlerin ortaya çıkışının da temel nedeni olmuştur.

Arnavutluk'un 1912 yılında Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinden çıkarak bağımsızlık kazanması Arnavutlar'ın aslında kendi içerisinde son derece çeşitli ve karmaşık görünen Osmanlıcılık ideolojisinin iki ana unsuru olan Osmanlı vatani ve Osmanlı kimliği ile olan ilişkilerine dair çoğu teleolojik olan indirgemeci yorumlar yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Arnavutlar'ın Arnavut milliyetçiliğinin merkezkaç kuvvetine kapılarak milli bağımsızlık ve kurtuluş için mücadele ederek bağımsızlık kazandığı iddiası aslında Arnavutluk resmi tarih yazımının ve bu resmi tarih yazımına hizmet eden dönemin Arnavut entelektüel çevresinin geride bıraktığı anı ve günlük gibi öznel kaynakların bir ürünüdür.

Milli kurtuluş ve bağımsızlık iddiası ile efsaneleşmiş olan Arnavutluk bağımsızlık süreci anlatısını aslında çok sayıda argümanla aşındırmak hatta büyük oranda çürütmek mümkündür. Bu konuda son derece klasikleşmiş olan kendisi de bir Arnavut milliyetçisi olan Stavro Skendi çalışmasına başvurulabilir. Skendi'nin çalışması da bir Arnavut milliyetçisi tarafından kaleme alındığı için bir ulusal kurtuluş

¹⁰⁷⁹ George W. Gawrych, 2021, s.208.

¹⁰⁸⁰ Richard Terdiman, **Discourse/ Counter-Discourse: The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth-Century France**, Cornell University Presss, 1985, s. 56.

mücadelesi anlatısını andırsa da anlatı içsel çelişkilerini kendi içerisinde taşımaktadır. Örneğin Skendi'ye göre Hasan Priştina ve arkadaşları, Arnavutluk'un güçlü bir Türk devleti içinde gelişmesinin en avantajlı olacağını düşünmüş, Arnavutluk Merkez Komitesi Başkanı tarafından İstanbul hazırlanan muhtırada (28 Temmuz 1912) Arnavutların imparatorluk çerçevesinde yaşamak istemedikleri yönündeki iddialar reddedilmiş, amacın bağımsızlık değil Arnavutluk'un kurtuluşu ve Osmanlı devletinin korunması için idari bir özerklik olduğu vurgulanmıştır.¹⁰⁸¹

Skendi'ye göre Arnavut isyanları sonucu geri adım atarak müzakere yütüten Osmanlı hükümetini temsil eden İbrahim Paşa, 14 Ağustos'ta liderlerinin taleplerinin Sultan tarafından kabul edildiğini bildirmek üzere karargâhına çağırılmış, liderlerin istekleri kendi içlerinde farklılaştığı için anlaşmaya varmak kolay olmamıştır. Güneyin ademi merkezîyetçi ve milliyetçi programını tanıtan Abdul ve Fazlı Toptani'nin Tiran'dan gelişi durumu daha da karışık hale getirerek müzakereler sırasında liderler arasında üç ayrı grup oluşmuştur: (a) Abdülhamid'e ve anayasa öncesi koşullara geri dönülmesini isteyenler, (b) İtilafçıların programını takip eden ve anayasanın uygulanmasını savunanlar, (c) Osmanlı devleti çerçevesinde bir özerklik programı izleyenler (ki bunlar arasında Hasan Priştina, Nexhib Draga ve o sırada Üsküp'de bulunmamasına rağmen İsmail Kemal öne çıkmaktadır). Görüldüğü gibi Arnavut aydınlar arasında bağımsızlığı bir talep olarak ileri süren hiçbir grup yoktur.¹⁰⁸²

Örneğin İşkodra Müslümanları ulusal karşıtı, Türk ve İslam yanlısıdır. Arnavut vatanseverler arasında bir bölünme meydana gelmiş, ancak çoğunluğu hala Jön Türklerin tarafında yer almıştır. Kuzey'de Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve karşı devrimci hareketin içinde yer alan Arnavutların idam edilmesi, Müslüman

¹⁰⁸¹ Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening: 1878-1912*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2016, s.432.

¹⁰⁸² Stavro Skendi, 1967, s.436-437.

muhafazakarlığının kalesi olan İşkodra'da öfke uyandırmışsa da Arnavutl vatanseverler genel olarak alternatifin daha kötü olması nedeniyle Jön Türk Rejimini desteklemeye devam etmiştir. İşkodra Müslümanları Arnavutça ve Arnavut Okullarına kırsı çıkmış, derhal İstanbul'a telgraf çekerek, 500 yıldır Türkiye ile birlikte yaşadıkları için Türkçe dışında bir dili (Yani Arnavutçayı) resmi dil olarak tanımak istemediklerini bildirmişlerdir.¹⁰⁸³

Arnavutluluğu bağımsızlığa görüten sürecin zirvesi olarak kabul dilen Balkan Savaşı'nın Arnavutlar üzerinde etkisi bağımsızlık değil Osmanlı'ya bağlılık olmuştur. Halk arasında Türk egemenliğine karşı savaşı bir ruh hala mevcutken, diğer yandan, Balkan müttefiklerinin niyetlerinin Arnavutluk'u bölmek olduğu düşüncesi netleşmiş, Arnavutlar savaştaki tutumlarının nasıl olması gerektiği ve ülkelerinin kurtuluşu için hangi yol ve araçları kullanması gerektiği konusunda bir seçim yapmak durumunda kalmış, Arnavutlar'ın seçimi Osmanlı imparatorluğu ile beraber savaşmak olmuştur. Bu tercihin nedeni böyle yaparak kendi topraklarını en iyi şekilde koruyacaklarına olan inançlarıdır. ABD'deki Arnavutlar, Nisan 1912'de ulusal harekete daha etkin bir şekilde yardım etmek için Vatra (Ocak) adlı Amerika Pan-Arnavut Federasyonu'nu kurmuş, liderleri Faik Konitza ve Fan S. Noli, Osmanlı'nın zor durumda olmasına rağmen Balkan müttefikleri tarafından yenilmeyeceğini düşünerek Arnavutluk'un özerkliği uğruna Osmanlı yönetimine destek söz vermiş ve hatta askeri yardımda bulunmayı önermiştir.¹⁰⁸⁴

Müslümanların çok büyük bir bölümü bağımsızlığa karşı olup Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde yaşamayı isterken, Hristiyan Arnavutlar arasında da Osmanlı egemenliğini savunan Arnavutlara rastlamak mümkündür. Örneğin Durres Ortodoks Piskoposu Jakovos sadece sadece tek bir bayrağı, Osmanlı bayrağını

¹⁰⁸³ ibid., s.365-368.

¹⁰⁸⁴ Stavro Skendi, 1967, s.453.

tanıdığını ve onurlandığını açıklamıştır.¹⁰⁸⁵ 23 Kasım’da Dıraç’a gelen Kemal Bey burada hemen yerel halka yaklaşarak onları Arnavutluk’un bağımsızlığını ilan etmeye ikna etmeye çalışmış, ancak bu girişim, İsmail Kemal Bey’in daha sonra hatırlayacağı üzere, Türk yanlısı unsurların yanı sıra Bosnalı göçmenler tarafından kışkırtılan Dıraç halkı tarafından büyük bir muhalefetle karşılaşmış ve hem kendisinin hem de beraberindekilerin, asla yenemeyecekleri Osmanlı anavatanlarını yok etmeye çalışan ajan provokatörler ve hainler olarak damgalanmasına yol açmıştır.¹⁰⁸⁶

Arnavutluk bağımsızlık kazanmasına rağmen Arnavutlar arasında ezici çoğunluk Osmanlı imparatorluğuna bağlıdır ve Osmanlı imparatorluğu’nun egemenliğine değil İTC hükümetlerinin yürüttüğü politikaya tepki duymuştur. Bu şartlı bağlılık Osmanlı Arnavut basınına da yansımıştır. *Doğru Söz, Yürek, Yıldız* gazetelerinin koşulsuz şartsız sadakatinin aksine *Arnavud* gazetesinde Osmanlı emperyal vatanına ve Osmanlı kimliğine karşı görülen tavır “sadakatsizlik” değil “şartlı sadakattir.” Dolayısıyla Osmanlı vatanına ve kimliğine yaklaşım konusunda kabaca üç grup mevcuttur: Koşulsuz şartsız sadık olanlar, koşullu sadakate sahip olanlar, merkezkaç kuvvete (Arnavut milliyetçiliği) daha yakın olup Osmanlı vatani ve kimliğine karşı bir özdeşlik ve sadakat hissetmeyenler. Bazı gazetelerin sadakatleri ise zamanla dönüşerek merkezci kuvvet olan Osmanlıcılıktan merkezci kuvvete yaklaşmıştır.

Örneğin Midhat Fraşheri tarafından yayınlanan *Lirija* gazetesi başlangıçta İTC’nin yayın organı gibi davranıp Osmanlıcı politikaya yakın duruken zamanla İTC’den uzaklaşmış ve merkezkaç kuvvetin etkisi altına girmiştir. Skendi’ye göre Güney’deki Arnavutluklar Selanik Arnavut kulübünün yayın organı *Lirija*’nın tutumundan etkilenerek Bosna-Hersek’in ilhakına karşı gösteriler düzenlemiş ve Avusturya mallarının boykot edilmesini desteklemiştir. Ayrıca *Lirija* gazetesi

¹⁰⁸⁵ Ibid., 1967, s.462.

¹⁰⁸⁶ Olsi Jazexhiu,2024,s.150.

seçimlerden hemen önce Arnavut milliyetçileri ile İTC arasında yaşanan seçim konusundaki çekişmede İTC'nin tarafında yer alarak Berat'ta seçimlerde karşı tarafta bulunan İsmail Kemal'e ağıır eleştirilerde bulunmuştur. *Lirija* gazetesi tarafından kendisine karşı yürütülen sert kampanyaya rağmen birçok kişi İsmail Kemal'e oy vermiş, İsmail Kemal'e yönelik saldırılar, Yunanlıların Arnavutların doğal kardeşleri olduğuna dair basına beyanat verdiği Atina ziyaretinden ve Eylül 1908'de geldiği Vlore'da grdği sıcak karşılamadan sonra yoğunlaşmıştır.¹⁰⁸⁷

İTC'yi destekleyen *Lirija* gazetesinin editörü Midhat Frasheri, İsmail Kemal'e açık bir mektup yazmış ve İsmail Kemal'in Yunanistan'la dostluk politikasını kesinlikle onaylamadığını ifade ederek onu bu gücün bir aracı olmakla suçlamıştır. Midhat Frasheri'ye göre İsmail Kemal Arnavutluk'un iyiliğini hiçbir zaman umursamamış, sadece kendi çıkarları için Arnavutluğunu kullanmıştır. Ona göre İsmail Kemal ne bir Arnavut ne de bir Türk'tür. Abdülhamid'in despotizmine karşı duruşu inkar edilemese de izlediği doğru politikalar geçmişte kalmıştır.¹⁰⁸⁸ Geç osmanlı dönemini "sadakatlerin dönüşümü" açısından yorumlayan ve sadakatin "olmuş" bir şey değil "oluş halinde" dinamik bir yapı olduğunu hatırlatan Moroni'nin yaklaşımının geçerliliği Midhat Frasheri'nin zamanla merkezci kuvvetten uzaklaşarak merkezkaç kuvvete yaklaştığı düşünülürse oldukça geçerlidir.¹⁰⁸⁹

Arnavud gazetesi ise bu dönemde şartlı ve İTC Osmanlıcılığına muhalif, Arnavutulukla harmanlanmış bir Arnavut Osmanlıcılığının savunuculuğunu üstlenerek Gawrych'ın Osmanlıcılığın tanımını geniřletmek¹⁰⁹⁰ olarak tanımladığı stratejiyi uygulamıştır. Bu Arnavutulukla karışık Osmanlıcılıkta ne Osmanlı egemenliğine ne de kimliğine karşı ıkılmayıp aksine Osmanlı egemenliği ve Osmanlı kimliği güçlü bir

¹⁰⁸⁷ Stavro Skendi, 1967, s.356.

¹⁰⁸⁸ *Lirija*, 4 Ekim 1908.

¹⁰⁸⁹ Ileana Moroni, 2015.

¹⁰⁹⁰ George W. Gawrych, 2021, s.208.

şekilde sahiplenilmektedir. Vildan Efendi'nin Sultan Abdülhamid'in despotik yönetimini kınadıktan ve anayasayı övdükten sonra, Arnavutlar arasındaki birliğin önemini vurgulayıp Arnavutların birleşerek kendilerini ve Osmanlı imparatorluğunu daha iyi savunabileceklerine¹⁰⁹¹benzer şekilde Derviş Hima *Arnavud* gazetesindeki yazılarında Arnavut milliyetçi retoriğini Osmanlıcı retorik ile çerçeveleyerek kullanmıştır.

Arnavud gazetesinde yayınlanan *Florina'dan Mektup* başlıklı bir mektuba göre Arnavutlar “bina-i istibdadı bütün etba ve erkânıyla yıkmak için silah-ı hamiyete sarılmış”tır.¹⁰⁹² Meşrutiyete ise en çok “darabat-ı kahr altında inleyen”, “muazzez hukuk-ı milliyesinin lezzeti tatmaktan ref edilen” Arnavutlar sevinmiştir.¹⁰⁹³İTC tarafından meşru siyaset içinde kalmanın ön koşulunun eski rejimi eleştirip yeni rejimi selamlamak olduğu düşünülürse *Arnavud* gazetesinde yayınlanan yazılardaki bu sözlerle meşru siyaset içerisine yönelinmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu meşru siyaset çizgisi açıkça bir şarta bağlanmıştır. Örneğin Osmanlı imparatorluğu'nun müteferrik unsurlardan müteşekkil olduğunu vurgulayan bir yazıya göre gerçek anlamda bir Osmanlı birliğini sağlamak ancak unsurların adetine, ruh hallerine vukuf ile mümkün olabilir:

Osmanlılığın yegâne hayatı olan ittihad-ı anasır tahammeleridar'ulfünûnda, dar'ul fûnûn gibi şerait-i inbâtîyeyi buuk haiz b bahçe-iirfanasailrda pek mebzul bir feyz hâsıl edeceğine şüphe yoktur. Sonra bu mühim uzuvların bi't-tab'ı etrafa istilayı ilhamkâranesiyle pek müesser ve riyadan ari olan nufüz ilmiyesiyle az zaman içinde umumu Osmanlılığı la-yezel bir uhuvvetle malı bulacaktır.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹¹ Stavro Skendi, 1967, s.354.

¹⁰⁹² “Florina'dan Mektup”, *Arnavud*, Sayı: 6, 17 Şubat 1910, s.1.

¹⁰⁹³ “Mesa i'i Milliyemizin Bilançosu ve Zemimâtın Çare'i Azâlesi”, *Arnavud*, Sayı: 44, 7 Ocak 1911, s.3.

¹⁰⁹⁴ “Maarif Nezâreti tarafından lisanımızın mülkiyede tedrisi karargir olduğundan dünkü gün birinci derse mübaşerat olunmuştur. Bu vesile-i hasene ile talebeden Ohrili Emirzade İhsan Murad Bey birader tarafından irad edilen nutuktur”, *Arnavud*, sayı 1,13 Ocak 1910, s.2.

Latin harflerini ve Arnavutça'yı savunduğu için sadakati şüpheli görülmeye başlayan Hima “şurası şayân-ı dikkattir ki Arnavud vatandaşlarımızın hamiyet-i osmaniye ve İslâmiyeleri her şüphenin fevkindedir”¹⁰⁹⁵ diyerek açık bir sadakat beyanında bulunmuş, Türklerle Arnavudlar arasında ayrı-gayrılığın hiçbir zaman akla bile gelemeceğini söylemiştir. Hima'ya göre asırlardan beri iki kavim kendilerinin Türk ya da Arnavud olduğunu anlamaksızın kardeş gibi yaşamışlar, vatanın muhafaza ve müdafaası için yan yana canlarını feda etmişlerdir.¹⁰⁹⁶ Arnavutlar Osmanlılığın Rumeli'deki en büyük dayanağı¹⁰⁹⁷ ve “devlet ebed müdete” Avrupa devleti dedirten en koyu ve en sadık rengidir.¹⁰⁹⁸ Arnavutlar için benzer bir söyleme Makedonya hakkında bir broşür yazan Tunalı Hilmi de başvurmuştur. Hilmi'ye göre Arnavutlar cesur bir halk olup, Osmanlı hükümeti bunu yapmazsa, Makedonya'yı savunamazda Arnavutlar bunu tek başlarına yapmaya hazırdı. Ona göre, “Arnavutlar”, “bu Osmanlılar, Osmanlıların oğulları”, Balkanlar'da İmparatorluğun varlığını garantiliyordu.¹⁰⁹⁹

Arnavutlar 500 seneden beri “dest-i vifak” olarak vatan-ı mukâddeslerinin muhafazasında kanlarını dökmekten sakınmamak sûretiyle sadâkatlerini göstermiş bugün tüm osmanlılar “Arnavudların Osmanlılığa irtibatını tenvi hurûf zerre kadar ihlal edemeyeceğini ukulü selime erbâb-ı teslim” eder konuma gelmiştir. Çünkü mevcûdiyet-i siyasiye ve iktisâdiyeleri yekdiğerine olan revabıtın muhafazasıyla kaim olabileceğini Arnavudlar çok iyi bilmektedir.¹¹⁰⁰ 500 yıldır Osmanlı vatani için Osmanlılık için kanını dökmekten çekinmeyen Arnavutlar geçmişte olduğu gibi, gelecekte de Osmanlı

¹⁰⁹⁵ “Arnavud Hurûfatı”, **Arnavud**, Sayı: 2, 20 Ocak 1910, s.1.

¹⁰⁹⁶ *ibid.*, s.1.

¹⁰⁹⁷ *ibid.*, s.1.

¹⁰⁹⁸ Meb'usan-ı Osmaniden Beratlı Aziz Viryon, Meb'usan-ı Osmaniden Kiranlı Esad, Meb'usan-ı Osmaniden Avlonyalı İsmail Kemal, Meb'usan-ı Osmaniden Yakovalı Ali Haydar, Meb'usan-ı Osmaniden Fraşarlı Gani, Meb'usan-ı Osmaniden Ergirili Müfid, Meb'usan-ı Osmaniden Margoliçli Hamdi, “Huzurı Sami-i Sadâret-Penahiye”, **Arnavud**, sayı 3, 27 Ocak 1910, s.2.

¹⁰⁹⁹ Nathalie Clayer, “The Young Turks and the Albanians or Young Turkism and Albanianism?”, içinde (ed.) Nathalie Clayer, Erdal Kaynar, **Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie**, Paris - Louvain - Walpole, 2013, s.73.

¹¹⁰⁰ “Elbasan'dan”, **Arnavud**, Sayı: 6, 17 Şubat 1910, s.2.

millette ve Osmanlılığa pek ciddi hizmetler edeceğine şüphe yoktur.¹¹⁰¹ Latin alfabesini savununlar Arnavutlar da sadık birer Osmanlı olup Arnavutları Osmanlı vatanına daha çok hizmet edecek hakiki Osmanlılara dönüştürmeye çalışmaktadır:

Arnavud hurûfatıyla Arnavudları cehaletten kurtarmak, sebebi felaket olagelmış olan İslâm ve Hristiyan tefrikalarını ref ile İslâm ve Hristiyan ittihadını temin etmek Hristiyanları yine sû-i zan ve idare neticesi olarak mütemayil bulundukları temayülattan kurtarıp hakîkî Osmanlı yapmak doğrusu bir kitle’i medeniye vücuda getirmek üzere çalışanlar nasıl öyle bir iftiraya layık görülür?¹¹⁰²

Arnavud gazetesine göre Arnavudlar Devlet-i Ali’yi Osmaniye’nin “şevket ve şanına” hürriyet-i maneviyenin istihsalıyla hadise-i malumanın ezalesinden gösterdikleri sebat ve sadâkat ile ispatlamışlardır.¹¹⁰³ Türklerle Arnavudlar arsasında manevi kuvvetler, bu iki unsuru bir cism-i mürekkeb haline getirmiş, hâkimiyet-i Osmaniye’nin istinad ettiği en metin, rasin nokta Arnavudluk kıtası olmuştur.¹¹⁰⁴ Arnavudluk, “taç-ı Osmaninin mühim bir pırlanta taşıdır”onu tenvir ve tezyin edecekte parlaklığına mani olan zulmetleri imha eyleyecek yeğane çare ise Arnavud lisânının terakkisidir. Hergün gazetelerin sütunlarını tezyin eden ittihat-ı anâsır konulu makalelerin sadece sözlerden ibaret olduğunu savunan Arnavud gazetesi sözde değil özde yani fiiliyatta Osmanlı vatanseverliği ve birliğini savunmaktadır.¹¹⁰⁵

Arnavud gazetesinin söylemsel stratejisi “hakiki Osmanlılık”, “hakiki osmanlıya dönüştürmek” ve “sözde değil özde ve fiiliyatta Osmanlıcı olmak” üzerine

¹¹⁰¹ İbid., s.2.

¹¹⁰² Ş. F. , “Slavlar ve İtalya Tuna ve Adriyatik Hattı 3”, **Arnavud**, Sayı: 10, 17 Mart 1910, s.1-2.

¹¹⁰³ Görice’de on iki bin kişiden akd olunan müteni’ heyet-i idaresi Görice’ye günlerinden çercisi, Görice Rüstem, Bulyanlı Zeynettın, Babanlı Mehmet Nuri. İstavralı Feranfil, İstavralı Arslan, Görice Abdulfatih, Enburyalı Süleyman, Kafzazlı Zülfikar, Potkalı Salih, Kolonyalı İsmail, Katromlu Hüseyin, Selinçeli Mustafa Bey, Tüccar Abidin, Kolonyalı İsmail, Nevasalı Muhammet Galip Mehmet, “Berat Dıraç Ergiri Preveze Priştine Mitroviçe Görice Meb’usan-ı Kiramına”, **Arnavud**, Sayı: 8, 3 Mart 1910, s.1-2.

¹¹⁰⁴ “Darü’l-fünûnlu Bir Arnavud”, **Arnavud**, Sayı:47, 4 Şubat 1911, s.4.

¹¹⁰⁵ Avlonyalı Abdurrahman, “Derviş Hima Bey’e: Mâarifimiz Nasıl Terakki Edecek?”**Arnavud**, Sayı: 48, 11 Şubat 1911, s.4.

kurulu olup bu şekilde bir yandan Latin alfabesini ve Arnavutça alfabeyi savunduğu için kendisine yöneltilen “hamiyetsiz” ve “sadakatsiz” suçlamaalrını bertaraf etmek bir yandan karşı tarafın argümanlarını tersine çevirmeyi amaçlamıştır. Bu ters çevirme Arnavutçuluğun Osmanlıcılıkla eklemlenmesinin ana nedenini de oluşturmaktadır. *Arnavud* gazetesine göre Arap alfabesini savunanlar ve Latin alfabesine karşı çıkanlar Osmanlılığın en sadık unsuru olan Arnavutların eğitim yoluyla gelişmesine ket vurarak aslında hamiyetsizliğin ve gayri vatanperverliğin en iyi örneğini sergilemektedir. Osmanlı yönetimi dillerine, alfabelerine dokunmadığı ve adil davrandığı sürece Arnavutların Osmanlı milletinin sadık bir unsuru olmasına hiçbir engel yoktur:

Arnavutluk'ta muhabbet-i meşrutiyeti ruhdan his ettirerek adilâne, hâkimane ve mete'niyane bir ıslahat yapılır. Bilhassa yollar mekteplerde diğeri nisbetinde nazar-ı dikkatten devir tutulmazsa Arnavutluğun Millet-i Osmaniye'miz her vakitten iyi bir kuvvet haline gireceğinde, bütün mânasıyla kuvvetü'l-zahiru hükmüne ka'im olacağından şüphe edilmemeli ve bu hakikatin katiyet-i riyaziye ile sâbit söz götürmez vâzih ve pek kati hakikatlerden olduğu bilinmelidir.¹¹⁰⁶

Arnavud gazetesine göre “Arnavudlar fevkalâde hizmetkârdır” ve Osmanlılığa bütün ruhlarıyla bağlıdır. Arnavutlar Osmanlı doğmuş ve Osmanlı olarak ölmeye azmetmişlerdir.¹¹⁰⁷ Arnavudlar bütün Osmanlılar ile beraber canlarını feda ederek vatanlarını muhafazaya gayret edecekler ve Osmanlılık âleminde mevcudiyetlerini muhafaza ederek yaşayacaklardır. *Arnavud* gazetesinin amacı sefalet ve cehalet içinde yuvarlanan Arnavutları “tenvir” edip “seviye-i idrak” ve “irfanlarını” artırarak anasır-ı osmaniye içinde kendi önemli mevkisini ifham edip anasır arasında itilafa zemin hazırlamaktır.¹¹⁰⁸ İstanbul'da birçok Osmanlı unsuru çok sayıda gazete ile tenvir-i efkâra çalışıp gayret etmektedir ve *Arnavud* gazetesi de Osmanlılığın genel ahenk ve

¹¹⁰⁶ Priştine Mebusu Vulçitrınlı Hasan, “Arnavudluk Hakkında”, **Arnavud**, Sayı: 15, 22 Nisan 1910, s.4-5.

¹¹⁰⁷ Derviş Hima, **Arnavud**, Sene 2, Sayı: 19, 26 Mayıs 1910, s.2.

¹¹⁰⁸ “Vatandaşlara İfademiz”, **Arnavud**, Sayı: 1, 13 Ocak 1910, s.1.

uyumu ile terakkisine mühim bir köşetaşı ilave etmiş olacaktır.¹¹⁰⁹ Arnavudluk Osmanlılığın önemli bir köşetaşını teşkil etmiş,¹¹¹⁰ ve her zaman Osmanlılığı yükseltmeye çalışmıştır.

Arnavud gazetesi Arnavutluğun Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olması konusunda hiçbir sorun görmemekte, bağımsız bir Arnavutluk savunusunu tamamen mantıksız ve imkansız bir hayal olarak değerlendirmektedir. Ayrıca Osmanlı kimliğine dair de kuvvetli bir özdeşleşmeye sahiptir. *Arnavud* gazetesine göre Arnavutluk bölgesi “cihan vasi osmaniye'nin bir saha'i mühimme ve mübarekesi” olup Arnavutlar “milleti muazzama'i Osmaniye'nin bir ruknu mühimmini” teşkil etmektedir.¹¹¹¹ *Arnavud* gazetesine göre Latin alfabesini savunan, Arnavutların cahelatten ve sefaletten kurtarılması için eğitim ve okur-yazarlığın geliştirilmesini savunarak namusuyla hayatını temine etmeye çalışmakta ve maarif-i osmaniye ve milliyeyi tevsie gayret eden “hakiki Osmanlılar” olarak yaşamaktadır.¹¹¹² Arnavutlar memlekete bilyeler saçan nifak ve şafakı sevmemekte ve ittifak ve ittihadı gayret etmektedir. Arnavutlar geçmişte olduğu gibi şimdi de “lisanını milliyet-i muhteremesini” ve “Osmanlılığını” daima gözetecek, daima bir ahenk-i umûmîye için çalışacaktır.¹¹¹³ Gazeteye göre *Arnavud* gazetesi sahibi Derviş Hima'nın ailesinde vatanın en uzak yerlerinde şehit düşmüş yüzlerce Osmanlı Arnavudu vardır. Osmanlılığı sevmez iftirası atılan Derviş Hima “hürriyetperver bir Osmanlılığın en büyük taraftarıdır.”¹¹¹⁴

Devîş Hima'nın yukarıdaki “Derviş Hima hürriyetperver bir Osmanlılığın en büyük taraftarıdır”¹¹¹⁵ ifadesi Osmanlılığın tanımını değiştirmek amacıyla olup

¹¹⁰⁹ “Derviş Hima, “Sevgili Vatandaşlar”, *Arnavud*, Sayı: 1, 13 Ocak 1910, s.1.

¹¹¹⁰ Yanyalı Ali Haydar, “Dersaadette Arnavud Gazetesine”, *Arnavud*, Sayı: 5, 10 Şubat 1910, s.2.

¹¹¹¹ “Dersaadette Arnavud Gazetesine”, *Arnavud*, Sayı: 18, 19 Mayıs 1910, s.1-2.

¹¹¹² *Arnavud*, Sayı: 21, 15 Haziran 1910, s.1-2.

¹¹¹³ “Arnavudun İfadesi”, *Arnavud*, Sayı: 40, 3 Aralık 1910, s.1.

¹¹¹⁴ Derviş Hima “Anasır-i Osmaniye Arasında Şirare'i Nifak Saçan Hüseyin Kazım Efendi veya Bey'e Son Cevap”, *Arnavud*, Sayı: 33, 9 Ekim 1910, s.1

¹¹¹⁵ *Arnavud*, Sayı: 33, 9 Ekim 1910, s.1-2.

Osmanlıcı karşı anlatı inşa etmeye çalışıldığının en önemli göstergesidir. İttihatçı Osmanlıcılık “hürriyetperver bir Osmanlılık”a karşı konumlandırılarak karşı çıkılan şeyin aslında Osmanlıcılığın kendisi değil İttihatçı versiyonu olduğu ima edilmektedir. İttihatçı basının özellikle de *Rumeli* gazetesinin itilafı anasır üzerine yazdığı makaleleri “itilaf-ı anasır! Ah ne göz kamaştırıcı cila, ne yalancı tabir” sözleriyle alaya alan Hima, *Rumeli* gazetesinin Osmanlıcılık kavrayışını eleştirmiştir:

Ey Rumeli’yi idare eden arkadaşlar! Siz itilaf-ı anasırı bize nasıl tefsir edeceğinize intizaren şimdilik Arnavudları tahkiren yazdığınız şu satırları tekrar size 347 göndermekle iktifâ edeceğiz. Acaba bir yed-i ha’in hey’et-i idarenin, hey’et-i tahririyenin haberi olmaksızın mı şu satırları derç etmiş! Biz sizin aleyhinizde bu kadar şedid bir şeyi yazsak bilmem idare’i örfiye bizim “Arnavud”u hangi çengel ta’tile galtan ederdi! Ey itilaf-ı anasıra hizmet eden satırlar! İstikbâlde tarih yazacaklara bir muavenet etmek “Rumeli”yi okumaktan mahrum olan vatandaşlarımıza da bir köşmalı intibah olmak üzere sizi şuraya derç eyleriz.¹¹¹⁶

Arnavutlara Osmanlıcılık dersi vermeye çalışan İttihatçı gazetecilere karşı “Osmanlı Arnavud kavm-i necibinin harici propagandalara bir sedd-i sedit çekmek üzere hurûfat-ı milliye-i mevcudenin muhafazasına” çalıştığını savunan yazara göre Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğu’nun şanlı namını yükseltmek, şanını ve şerefini artırmak için canıyla, malıyla, namusuyla evlat ve eşiyle her zaman sine-i küşayı hedef mermi-i iadaya âmade ve mahyadır.¹¹¹⁷ *Arnavud* gazetesinde Osmanlı vatanseverliği ve kimliğine yönelik tutkulu sadakat söylemi dikkat çekicidir. Bu durum genel olarak Arnavut basını içinde başta alfabe ve mektepler sorununun yarattığı polemik ve tartışmalarla ilişkilidir. Alfabe ve mektepler meselesi aslında ağlar veya bireyler arasında gün yüzüne çıkan nüfuz mücadelesinin ötesinde, farklı siyasal görüşler ve kimlik tasarımlarının da yarışmakta olduğunu ortaya koymuştur.

¹¹¹⁶ “İtilaf-ı Anasır Nişaneleri”, **Arnavud**, Sene 2, Sayı: 43, 3 Ocak 1911, s.4.

¹¹¹⁷ İmamzade Yusuf Hecrani, “Arnavud Gazete Müdüriyetine”, **Arnavud**, Sayı: 51, 2 Mart 1910, s.4.

Geleneksel milliyetçi bakış açısı, Arnavut kimliğini Latin alfabesi taraftarlarıyla özdeşleştirip Arap alfabesi savunucularını hain olarak nitelendirse de, bu yaklaşım gerçeği yansıtmamaktadır. Arnavutçuluk hareketi sadece Latin alfabesi savunucularına ait olmadığı gibi, Latin alfabesini savunanların hepsi de ayrılıkçı değildir. Her alfabe tercihinin arkasında aslında Arnavut kimliğini farklı şekillerde inşa etme çabası yatmaktadır. Arnavutçuluk yalnızca Türklük karşıtlığı üzerinden değil, Helenizm, Rumencilik-Ulahçılık ve Katoliklik gibi farklı unsurlarla da etkileşim içinde gelişmiştir. Bu nedenle Arnavut kimliği hem Türklerle hem de Yunanlılarla olan farklılıklar üzerinden tanımlanabilmiştir. *Arnavud* gazetesinin yaklaşımını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Gazete, özellikle 1908 sonrasında Jön Türklerin İslam ve Osmanlı kimliğine sıkı sıkıya bağlı yeni bir Arnavut kimliği oluşturma çabalarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, Arnavut kimlik inşasının ne kadar karmaşık ve çok boyutlu bir süreç olduğunu göstermektedir.

Arnavut basınındaki tartışmalarda ulus, dil ve medeniyet kavramları merkezi bir yer tutmuştur. Ancak “ulus” kavramı ve bunun “Osmanlılık” ile ilişkisi, sanıldığından çok daha karmaşık bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu karmaşıklık, kullanılan terimlerde bile kendini göstermektedir: Türkçede genellikle “kavim” (nadiren “millet”) ve “milli” terimleri kullanılırken, Arnavutçada “komb/kom” ve “kombetar” terimleri tercih edilmiştir. Bu kavramsal ayırım, söylem farklılıklarını da beraberinde getirmiştir. Türkçe söylemde Arnavutlar, Osmanlı milletin bir parçası olan kavimlerden biri olarak görülürken, Arnavutça söylemde Arnavut ulusu (komb) ve vatanı (memedhe, atdhe) ile Osmanlı İmparatorluğu ayrı birimler olarak ele alınmıştır. Bu konuda basında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır: Arap alfabesini savunan *Yıldız*, *Doğru Söz*, *Yürek* gazeteleri ile Latin alfabesini savunan *Arnavud*, *Bashkim-i Kombit* gibi gazeteler. Bu iki grup, Arnavut kavminin Osmanlı milleti ile ilişkisi, kavmiyet kavramının tanımı ve İslam ile Türklük karşısındaki konumu gibi temel konularda uzlaşmamıştır. Latin

alfabesi taraftarlarının çoğu, Herder'in düşüncelerine paralel bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşımda dil, bir ulusun varlığı için oksijen ve su kadar temel bir ihtiyaç olarak görülmüş, ulusların gelişmişlik düzeyi de yazılı bir dile sahip olup olmamalarıyla ölçülmüştür. Bu anlayışa göre yazılı dili olmayan toplumlar barbarlık seviyesinde, edebi dili olanlar ise medeniyet seviyesinde kabul edilmiştir.¹¹¹⁸

Latin alfabesi savunucuları, her ulusun kendi yazı diline sahip olmasını hayati bir mesele olarak görmüşlerdir. Onlara göre yazılı dili olmayan toplumlar, güçlü bir edebiyat ve kültüre sahip komşu ulusların içinde eriyip yok olmaya mahkumdur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her topluluğun, hem kendi gelişimi hem de imparatorluğun ilerlemesi için kendi dilini geliştirme ve bu dili ilköğretimde kullanma hakkı olmalıdır. Bu yaklaşımın pratikteki amacı iki yönlüdür: Bir yandan Hristiyan Arnavutların Yunanlaştırılması ve Slavlaştırılmasının önüne geçmek, diğer yandan Müslüman Arnavutların kültürel geri kalmışlığından faydalanan Yunan, Sırp ve Bulgar okullarının etkisini kırmak. Meşrutiyet'in yeniden ilanı, bu bağlamda özel bir önem taşımaktadır. Söylemlerde yeni bir çağın başlangıcı olarak sunulan Meşrutiyet, her topluluğa kendi dilini geliştirme hakkı tanımıştır. Eşitlik, özgürlük ve hakların korunması ilkeleriyle özdeşleştirilen Meşrutiyet, Latin alfabesi taraftarları için farklı toplulukları Osmanlı kimliğine ve imparatorluğa bağlayan temel bir unsur olarak görülmüştür.¹¹¹⁹

Latin alfabesi taraftarları, Osmanlılık kavramını farklı toplulukların tek bir potada erimesi değil, bir ortaklık ilişkisi olarak görmüşlerdir. *Arnavud* gazetesinin bu konudaki yaklaşımı oldukça anlamlıdır: gazete Osmanlılığı ikiye ayırmıştır - imparatorluktaki tüm toplulukların özgür olmasını savunan “gerçek Osmanlılık” ve

¹¹¹⁸ N. Clayer, 2013.s.506-507. Arnavud gazetesinde de baskın söylem Arnavutların dilinin Arnavut ulusunun vazgeçilemez bir parçası olduğu, Arnavut'u Arnavut yapan en önemli unsurlardan birinin Arnavutça olduğudur.

¹¹¹⁹ Örneğin bkz. **Arnavud**, Sayı: 9, 25 Şubat 1910, s. 1.

yönetimde sadece bir etnik grubun hâkim olmasını isteyen “sahte Osmanlılık”. Latin harflerini savunanlar, Meşrutiyet'in getirdiği ve Osmanlı toplumunu oluşturan her ulusa eşit haklar tanıyan Osmanlılık anlayışını benimsemişlerdir. Bu düşüncüyü “meşrutiyet biz Arnavutlar için de var ve biz de Osmanlıyız” sözleriyle ifade etmişlerdir. Bu yaklaşım, Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu içinde eşit haklara sahip, özerk bir topluluk olarak var olmak istediklerini göstermektedir. Onlar için ideal Osmanlılık, farklı toplulukların kendi kimliklerini koruyarak bir arada yaşadığı bir sistem olmalıdır.¹¹²⁰.

1908'den sonraki dönemde Osmanlılık kavramı, Arnavutlar için vatanseverlikle özdeşleşmiş ve Osmanlı kimliği gerçek vatanseverliğin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Latin alfabesi savunucuları ilginç bir çıkarım yapmışlardır: Onlara göre, imparatorluğun toprak bütünlüğüne karşı çalışan Yunanlar, Sırlar ve Bulgarların faaliyetlerine karşı mücadele eden bir toplum olarak, ancak Arnavut vatanseveri olarak gerçek bir Osmanlı vatanseveri olunabilirdi. Bu grup, kendilerine yöneltilen ayrılıkçılık suçlamalarına karşı bu argümanı kullanmıştır. Latin alfabesi taraftarları ayrıca şu görüşü sıkça dile getirmişlerdir: İmparatorluğun varlığını sürdürmesini ve iyiliğini isteyen sadece iki ulus vardır - Türkler ve Arnavutlar. Bu durumu kabul etmek istemediği için Jön Türk hükümetini "vatansever" bir hükümet olarak görmediklerini ifade etmişlerdir. Bu yaklaşım, Arnavutların kendilerini imparatorluğun Türklerle birlikte en önemli destekçisi olarak gördüklerini, ancak Jön Türk yönetiminin bunu yeterince takdir etmediğine inandıklarını göstermektedir.¹¹²¹

Meşrutiyet döneminde iki temel yaklaşım çatışmıştır: birincisi Meşrutiyet'in getirdiği haklar ve eşitlik anlayışı, ikincisi ise vatanseverlik temelinde birleşmiş farklı topluluklar düşüncesi. Ancak bu yaklaşımlar, özellikle Hristiyan topluluklar açısından

¹¹²⁰ **Drita**, no 43, Kasım 1911; **Korça** Sayı: 6, 10 Şubat 1909, s. 1.; N. Clayer, 2013, s.507.

¹¹²¹ **Besa**, Sayı: 1, 5 Kasım 1908; **Tomorri**, Sayı: 1, 10 Mart 1910; **Arnavud**, Sayı:14, 1 Nisan 1910, s. 2.; aktaran Nathalie Clayer, 2013, s.508.

gerçeklikle uyuşmayan sonuçlar doğurmuştur. Bazı kesimler, Hristiyanların Osmanlı yönetimine hala tam olarak entegre olamadıklarını düşünmüş ve özellikle Osmanlı kimliğinin İslam'la yakından ilişkilendirilmesini sorunlu bulmuşlardır. Latin alfabesi savunucularının çoğunluğu tarafından tanımlanan Arnavut milleti anlayışı, Osmanlı kimliğinin üzerine konumlandırılırken, dini boyut arka plana atılmış ve dini kimliklere vurgu yapılmamıştır. Bu durumun somut bir örneği "Besa" gazetesinin şu ifadesinde görülmektedir: “Biz Arnavutlar önce Arnavuduz, sonra Osmanlıyız; herkesin kendi dini var, kimi camide kimi kilisede ibadet eder, ama biz hepimiz Arnavuduz”. Bu yaklaşım, dini kimliklerin üzerinde bir Arnavut milli kimliği oluşturma çabasını yansıtmaktadır.¹¹²² Alfabe ile din arasındaki her türlü ilişki reddedilse de, bu, dinin kendisinin reddedildiği anlamına gelmemiş, özellikle de “gâvurluk” suçlamalarına cevap vermek gerektiğinde bu husus öne çıkarılmıştır.

Latin alfabesi taraftarlarının büyük bölümü, Osmanlılık ve Arnavutluk içine İslâmi bir bileşenin eklenmesine nasıl karşı çıkıyorlarsa, Osmanlılık ile Türklük arasında yapılan her türlü karışıma da aynı şekilde karşı çıkmıştır.. Daha da önemlisi, Arnavut milliyeti tasarımlarında Arnavut'luğu Türklüğe göre tanımlamaya ve “Arnavutlar” ile “Türkler” arasındaki farklılığın altını çizmeye gayret edilmiştir. Arap alfabesi yandaşlarının en uç tavırlarında ise, tam aksine, Arnavut'luk ile Türklük Osmanlılık içinde eritilip kaynaştırılmıştır.

Latinciler, Arnavutlar'ın bir zamanlar hür olduklarını, daha sonra Türklerle işbirliği yaptıklarını, bunun için kanlarını döktüklerini ve imparatorluğa büyük adamlar verdiklerini savunmuş, bu hizmetlerin ödüllendirilmesi gerektiğini, yoksa Türklere karşı isyan edeceklerini söylenmiştir. Meşrutiyet dönemine kadar Arnavutlar ve Türkler kardeş olmuşlarsa, bu kandan gelen bir kardeşlik değil, bir “toprak kardeşliği”dir.¹¹²³

¹¹²² **Besa**, Sayı: 9, 11 Ocak 1909, s.1-2.; aktaran Nathalie Clayer, 2013,s.509.

¹¹²³ **Arnavud**, Sayı: 7, 11 Şubat 1910, s.1.

Zaten Naim Frashëri gibi muhalifleri de onları, Osmanlılık ve Türklük aleyhine yazıları- özellikle Bektaşiler arasında- yaymakla suçlamıştır. Örneğin İskender Bey'in barbar Türklere karşı savaştığı ileri sürülmüştür.

Nathalie Clayer'ın analizi, Arnavut basınına kullanarak 19. yüzyılın milliyetçi söyleminde Türk ve Arnavut kimliklerinin karşılaştırılmasında belirgin bir ayrım ortaya koymaktadır. Bu ayrım da Türkler aşağı konumda gösterilirken, Arnavutlar yüceltilmiştir. Bu söylemde medeniyet-barbarlık ve saflık-karışmışlık karşıtlıkları üzerinden Arnavutlar medeniyet seviyesine ulaşmış veya ulaşma çabası içinde olan, saf ve bozulmamış bir soy olarak resmedilirken, Türkler medeniyete ve gelişmeye direnen, farklı toplulukların karışımından oluşan kültürel ve ırksal olarak “karışık” bir toplum olarak betimlenmiştir. Bu yaklaşımın en çarpıcı örnekleri Ortodoks Arnavut basınında görülmekte olup, bu yayınlarda Türk kimliği, Çingeneler, Slavlar, Yahudiler, Rumlar gibi çeşitli “alt düzey” toplulukların karışımından oluşan “kaba” bir oluşum olarak tanımlanmıştır.¹¹²⁴

Bu tür bir Arnavut/Türk farklılığına bir Avrupalı/Asyalı farklılığı da eşlik etmiştir. Türklere, çok kötüleyici bir yananlamı olan Anadolulu (Anadollak) diye hitap edilmiş, hatta alfabe polemiğinin en hararetli günlerinde, *Arnavud* gazetesi Türklerin Asyaylılığını Moğol bozkırlarına ve Afganistan'a kadar dayandırmıştır. *Arnavud* gazetesi Arnavutlar'ın Avrupalı bir ulus olduğunu ve damarlarında bir damla “Moğol” kanı bulunmadığını açıkladıktan sonra, birkaç çıbanbaşı bulunduğunu eklemiştir: Bu ırkla ilişkileri olan ve Batı ile değil de Afganistan'la yakınlaşmayı tercih eden “Arap muhibbi” (Arap alfabesinden yana) iki üç arkadaş.¹¹²⁵

Doğru Söz gazetesi ise İTC'ye eklenilen bir Arnavut Osmanlıcılığına uygun olarak 10 Temmuz'u (24 Temmuz anyasanın ilanı) Osmanlı İmparatorluğu için önemli

¹¹²⁴ **Sepata**, Sayı: 1, Nisan 1910, s.1-2.; aktaran Nathalie Clayer, 2013,s.509.

¹¹²⁵ **Arnavud**, Sayı: 12, 17 Mart 1910, s. 2.

bir bayram diyerek coşku ile kutlamıştır. Arif Hikmet'e göre bugün Osmanlı halkı arasında sevinç ve coşku yaratmış, ulusal birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirmiştir. Yazıda kutlamalarda Osmanlı donanmasının geçişi ile gururlandığını ifade eden Hikmet'e göre Osmanlı donanmasının tarihi başarısı ve geçmişte denizlerdeki gücü açık olup, Müslüman kardeşlerin kurtarılması konusundaki katkıları olacaktır. İstanbul'un 10 Temmuz için süslenmesi, bayraklarla donatılması ve büyük bir kalabalığın toplanarak donanma geçidi saatini beklemesi, bayramın coşkusu yansıtmış, herkes, ortak bir amaçla sevgi ve kardeşlik duygularıyla bir araya gelmiştir. Yazıda, Sinop ve Navarin faciası gibi tarihî olayların Osmanlı donanmasına nasıl büyük kayıplar yaşattığına da dikkat çekilmektedir. Bu kayıplar, Osmanlı'nın denizlerdeki hakimiyetinin sarsılmasına yol açmıştır. Yazar, geçmişin acı deneyimlerinden ders çıkararak ulusal bilinç ve birlik ruhu ile geleceğe umutla bakmanın önemini vurgulayarak, Osmanlı milletinin kendi kaderine sahip çıkması gerektiği mesajını verilmektedir. Arif Hikmet'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun tekrar güçlenmesi ve yeni bir bağımsızlık mücadelesi vermesi gerekmektedir. Yazar, vatanın korunması ve yaşatılması için fedakarlık yapılması gerektiğini de ifade etmiş, tarihî mirasa sahip çıkma, donanmanın geliştirilmesi ve vatan uğruna mücadele etme ruhunun önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Metin, Osmanlı İmparatorluğu'nun deniz gücü, ulusal bilinç, birlikte hareket etme kapasitesi ve tarihten alacakları derslerle geleceğe daha güçlü bir şekilde ilerlemeleri gerektiğine dair derin bir düşünceye sahiptir. Bu bağlamda, okurlara güçlü ve birleşik bir ulus olmanın önemini hatırlattığı ve vatan sevgisini pekiştirici bir metin olduğu söylenebilir.¹¹²⁶

Arnavut gazetesinin şartlı Osmanlıcılığına ve İTC'ye yönelik ağır ithamları *Doğru Söz* gazetesinde eser yoktur. Arif Hikmet'e göre İttihat ve Terakki Cemiyeti, 10

¹¹²⁶ Arif Hikmet, "10 Temmuz İhtisasatı ve Donanma Hatıratı", **Doğru Söz**, Sayı: 4, 28 Temmuz 1910, s.1.

Temmuz devriminden sonra Osmanlıların geleceği ve ulusal kaderi açısından çok önemli ve ağır sorumluluklar üstlenmiştir. İttihat ve Terakki, istibdat (baskıcı yönetim) altında yaşamının getirdiği zorluklardan kurtulmak, ülkemizin karamsar görünümünü başka dünyalardan, insanlığın aydınlık ufkundan gelen yurtseverlik ve özgürlük kıvılcımlarıyla yeniden canlandırmak amacıyla Avrupa'ya kaçan bazı kişilerin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Cemiyet, geçim derdi ve olayların zorlamaları nedeniyle birçok üyesini yitirmiş, çeşitli zorluklarla karşılaşmış olsa da, umuttan başka bir varlığı kalmamış, hayatın zorluklarına rağmen vatan sevgisiyle yaşayan bir mücadele grubu, cemiyetin manevi kimliğini sürdürmeyi başarmıştır. Dünyanın her türlü maddi gerçeğini göz ardı eden bu değerli düşünürler ve yaratıcı zihinler sayesinde, Rumeli ve Anadolu'da vatan dertleriyle meşgul birçok genç yetişmiş; hak ve sorumluluğu idrak etme, namuslu bir yaşam için çaba gösterme gereksinimi doğmuştur.¹¹²⁷

Arif Hikmet'göre meşrutiyet sonrasında cemiyetin geçirdiği süreç özellikle dikkatle incelenmelidir. Cemiyet, devrimden sonra hızlı adımlarla gelişerek ve yaygınlaşarak organizasyonunu Asya ve Afrika'daki kardeşlerine ulaştırmış, her yerde, her kasabada ve hatta büyüyen köylerde bile şubeler açmıştır. Bunun amacı çok açıktır: Osmanlıları birleştirmek ve bir topluluk oluşturarak birlik sağlamak. Farklı bileşenlerdeki kin ve aşırılıktan ve geçmişin etkilerinden doğan soğukluk ve kaynaşmama hissini, kardeşlik ve Osmanlı aidiyeti ile birlikte vatanseverlik anlayışıyla eritmek, hepsini Osmanlı duygusu, düşüncesi ve kanıyla yetiştirmektir. Ancak Osmanlılık, komşu ülkelerin kışkırtmasıyla sarsılmaya başlamış, bu azametli topluluğun parçalarını birbirinden ayırmak için düşmanlar “Ben Osmanlı'yım ama öncelikle Bulgarım veya Rumum, dolayısıyla kendi etnik kimliğim için daha fazla çalışmalıyım” tarzındaki söylemler yaymaya başlamıştır. Osmanlılar sayesinde refah ve egemenlik kazanan Arnavutların bu dayanışmadan koparılmasına bilinçli olarak sürüklenmelerine

¹¹²⁷ Arif Hikmet, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Arnavutlar”, **Doğru Söz**, Sayı: 5, 4 Ağustos 1910, s.1-2.

çalışılmıştır. Ama şunu belirtmek gerekir ki, Arnavutluk adıyla anılan bu tür girişimlerin kısa süre içinde ifşa olduğu ortaya çıkmış, Arnavutlar'ın bağlılığı, gerçeklerin çarpıtılmasıyla kuşkuya düşme ihtimalinden kurtulmuştur. Bir dönem bazı Arapların ve hatta bir iki Türkçe gazetenin etnik kimlikleri geliştirme hevesine kapıldıkları görülse de, İslamiyet'te şimdiye kadar hiçbir grup tarafından takip edilmeyen böyle bir fikrin hemen söneceği ve Müslümanların her şeyden önce İslam kimliğiyle yaşamak zorunda oldukları gerçeği bir kez daha ortaya çıkmıştır.¹¹²⁸

Arif Hikmet Osmanlı kimliğini Arnavut kimliğinin bile önüne koyduğu yazılarında Osmanlıcılığın temel unsurlarından biri olan “hanedan sadakati” temasını da öne çıkarmış Padişahı “hürriyet-perver-i padişâhımız” sözleriyle selamlamıştır.¹¹²⁹ Ayrıca *İttihadı Anasır* başlığı ile yayınlanan yazısında Bilinmelidir ki unsurların birliği, Osmanlı'nın genel ruhu ve milli ruhun varlığı ile mümkündür, vatanın geleceği, halkın refah ve mutluluğu için ortaya çıkacak ihtilaflar, görüşler buradan, milli ruhun gücünden ilham alırsa, o zaman tüm ihtilaflar fikir değişikliği olarak görülebilir ve doğru bir anlayış ancak o zaman ortaya çıkabilir demiştir.¹¹³⁰ Arif Hikmet'e göre birlik, millet adına hareket eden kişilerin etkisiyle ve sadece yazılı söylemlerle değil, gerçek anlamda olmalıdır. Birlik için “Milli Ruh” gereklidir. Milli ruh, aynı tarzda aynı programdaki yayınlar ve eğitimle sağlanır. Osmanlılık adı altında bulunan tüm toplumsal iletişim, milli düşünce akışı ile birlikte ortak ve düzenli bir gelişim göstermelidir ki, tek tip bir eğitim, anlayış ve bilgi ile sonuçlanan milli bir birlik sağlansın. Aksi takdirde, belirli bir etnisite içinde kapalı bir şekilde kalma hedefi güdülürse, milli ruhdan bahsetmek gereksiz ve saçma olacaktır.

¹¹²⁸ Arif Hikmet, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Arnavutlar”, **Doğru Söz**, sayı 5, 4 Ağustos 1910, s.1-2.

¹¹²⁹ “Cülûs-ı Hümayûn”, **Doğru Söz**, Sayı: 41, 27 Nisan 1911, s.2.

¹¹³⁰ “İttihad-ı ‘Anasır Tarafında”, **Doğru Söz**, Sayı: 43, 11 Mayıs 1911, s.2

Ayrıca, görünen o ki, bu tür yayınlar ve bu yayınları destekleyenler, aslında genel bir birliği ve vatanın selametini sağlamak istiyorlarsa, öncelikle bu ilk adımı kendileri atmalıdır. Çünkü gerçekten Osmanlılık adına hareket edenlerin bu güne kadar önceden ortaya koyduğu çabalar ve girişimler hiç bir sonuç vermemiştir. Bu durumda, birliğin sağlanması için bunlardan bir şeyler beklemek zorundayız. Programlarını, vatanın ihtiyaçlarına uygun eğitim ve yayınlarla inceleyerek birleştirirlerse, otuz milyonluk büyük bir kitle tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanacaklardır. Fakat bu, sadece havai, lüks ve abartılı yayınlarla değil, icraat ile olmalıdır. Samimiyet, aksiyon ve etkinlikte kendini göstermelidir.

Arif Hikmet'e göre Her Osmanlı'nın devletine genel vatana sadık ve merbut olması asıldır ve mutlaktır. Fakat Arnavut'un irtibat ve sadakati pek esaslı, pek şiddetli ve pek hararetlidir. Bazı unsurların kavmiyet hususunun arkasından koşmakta ve koşturulmakta olduğunu teessüfle gördüğünü ifade eden Hikmete, Arnavutların husûsî hiçbir menfaatleri hiçbir talep ve tasavvurları yoktur ve olamaz demiştir. Hikmet'e göre bugüne kadar ecdâd nasıl ki Osmanlılık için yaşamış ve bunun için ölmüş ise şimdiki evlatları da asla bu yoldan ayrılmayacaktır. Zaten bir Arnavut Osmanlı kelimesi ile Arnavut kelimesi arasında fark görmez. Diyen Arif Hikmet, bu iki kelimeyi daima müterâdif olarak zikreder, Osmanlı ve Türk kelimeleri arasında bütün ma'nâ-yı şâmilıyla ne kadar fark varsa Osmanlı ve Arnavut arasında da işte o kadar bir fark vardır demiştir.¹¹³¹

Osmanlılığı aynı derecede istifade etmek aynı hukuk ve vesaita mütesaviyen malik olmak üzere birçok akvamın bi'l-ittihat imtizacından ihtilatından mütehassıl bir kitle-i azime olarak tanımlayan Hikmet, zamanın uzun seneleriyle asırlarıyla bu kitlenin eczasını dövüp, eritip, yekpare bir cisim haline getirmiştir yorumunu yapmıştır.

¹¹³¹ Arif Hikmet, "Heyet-i Osmâniye İçinde Arnavutların Mevki", **Doğru Söz**, Sayı: 1, 7 Temmuz 1910,s.1.

Kavmiyet ise bu kitleyi parçalamak, o kaynaşan birleşen eczayı tekrar ayırmak isteyenlerin ortaya attı Osmanlılığın en bî aman bir hasmıdır. Osmanlılık için titremeyen, Osmanlı duygusu olmayan bir vücudun bu vatanda oturmaya katiyen hakkı yoktur.¹¹³² Osmanlılık dünyasının Avrupa'daki varlığını hayret verici bir azimle, yürekli bir şekilde asırlardan beri savunan devletimizin hukuku, onuru ve şanını korumak için gösterdiği fedakarlıklar, Osmanlı tarihinin en parlak sayfalarında saygın bir yer edinmiş olan Arnavutların gelecekte de bunu tekrarlayacağına en ufak bir şüphe yoktur.¹¹³³

3.1.1.2. Mektepler ve Alfabe Meselesi

Avlonyalı Ekrem Bey anılarında Arnavut basınında iki yönelimin -Latin veya Arap harfleri destekçileri- arasındaki mücadelenin Arnavut milletini nasıl ikiye bölmüş olduğunu çarpıcı bir dille anlatmıştır. Ekrem bey'e göre Arnavut basını içerisinde vuku bulan bu tartışmaya, Türk gazeteleri de katılmış, bu durum kısa süre içerisinde tarafların birbirini ağır şekilde eleştirdiği bir basın savaşına dönüşmüş, askeri isyandan sonra kaçak durumuna düşen yeğeni yerine Avlonya mebusluğuna seçilen babası Avlonyalı Süreyya Bey ile Derviş Hima bu tartışmalarda öne çıkmıştır. Avlonyalı Süreyya Bey ile Derviş Hima Jön Türk basınında, kültürel ve dini yayınlarda “kafir”, “dönme”, “kendi kutsal inançlarının düşmanları” olarak karalanmış, Manastır'da Arnavut askeri okul öğrencilerinin Arap harfleriyle tek bir kelime dahi yazmayı veya okumayı reddetmeleri gibi “gülünç” olaylar yaşanmıştır.¹¹³⁴

¹¹³² Arif Hikmet, “İslâmiyet, Osmanlılık, Kavmiyet”, **Doğru Söz**, Sayı:3, 21 Temmuz 1910, s.1.

¹¹³³ “Balkan vaziyeti ve İstikbal’de Arnavutluk”, **Doğru Söz**, , sayı: 13, 29 Eylül 1910, s.1.

¹¹³⁴ Avlonyalı Ekrem Bey, 2006, s.259. Ayrıca bu konuda bkz. İsmail Yücedağ, Nurgün Koç, “Arnavutlar Arasında Anadilde Eğitim Talepleri İle Alfabe Tartışmaları ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, **Journal of History Culture and Art Research**, Vol. 7 No. 1 (2018):7(1); Engin Yılmaz, “Osmanlı Devleti Arnavutçayı Yasakladı Mı?” **Turkish Studies- International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, IX (7), 2014; Gentrit Smakaj, “Osmanlı Ricali’nin Arnavut Millî Alfabeti ile Eğitim Meselesine İlişkin Görüşleri (1912)”, **CTAD**, Yıl 19, Sayı 39

Avlonyalı Ekrem Bey'in yıllar sonrası yazdığı anılarında “gülünç” ve “anlamsız” olarak tanımladığı Latin harfleri yanlıları ile Arap harfleri yanlıları arasındaki bu bölünme aslında kendisinin de fark ettiği gibi dış siyasette ve içte yaşanan olaylar nedeniyle hükümetin dikkatlerini başka noktalar üzerinde yoğunlaştırmak zorunda kalmaması durumunda belki de “Arnavut yazı dilinin gelişimini bir kez daha on yıllar boyunca engelleyecektir.”¹¹³⁵ Kavga öyle bir boyuta ulaşmıştır ki Zekeria Sami Efendi 1911 yılında Manastır'da *Esas* ismiyle bir gazete yayınlamış, gazeteyi özel kılan iki sayfasının Türkçe ve Arap harfleriyle, diğer iki sayfasının ise Türkçe ve Latin harfleriyle yazılmış olması olmuştur. Clayer 1911 tarihinde Latin harfleri ile Türkçe gazete yayınlamanın tuhaflığını “neden böyle bir seçim? Neden 1911'in sonunda böyle bir girişim?” sözleriyle sorgulamış, buna Avusturya-Macaristan konsolosluğunun gazete hakkındaki yorumlarından hareket ederek şu yanıtı vermiştir:

Avusturya-Macaristan konsolosu raporunda, konu o kadar istisnai olduğu için böyle bir soruyu ele almaktan kaçınmadı. Şöyle yazmıştır: “Latin harfleriyle basma girişimi not edilmelidir. Bu, yayıncının gazetesini Türkçe bilen ancak Arap harflerine aşina olmayan Hristiyanların erişimine açmak istediği anlamına geliyor. Ancak yerel Arnavutlar, dostları olan Zekeria efendinin bu girişimi sadece Arnavut dili için Latin harflerinin kullanılmasına zaten karşı olan Genç Türk Komitesi'ne karşı çıkmak için yaptığını iddia ediyorlar.” Konsolos Bornemisza iki hipotez öne sürdü. İlk hipotezi, yayıncının yerel Hristiyanlara ulaşmak istemesiydi. Ancak gazetede bunu destekleyecek hiçbir şey olmadığı için bu mantıksız görünüyor. Dahası, Manastır'daki Slav ya da Yunan kültüründen gelen Hristiyanların çoğunluğu Kiril ve Yunan alfabelerine aşinaydı . Aslında Arnavutlar tarafından konsolosa sunulan ikinci hipotez, Zekeriya Sami Efendi'nin Latin alfabesini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı siyasi bir

(Güz 2023), ss.1333-1365; Fahredin Shabanı, “Historical –Political Aspects of Development of the Albanian Alphabet Until 1870”, **IOSR Journal of Sports and Physical Education (IOSR-JSPE)** e-ISSN: 2347-6737, p-ISSN: 2347-6745, Volume 4, Issue 5, (Sep - Oct 2017), ss. 34-42; Alexander Vezekov, “The Albanian Language Question: Contexts and Priorities” içinde (ed.) Roumen Daskalov, Tchavdar Marinov, **Entangled Histories of the Balkans. Vol. 1: National Ideologies and Language Policies**, Leiden: Brill, 2013, ss.489-522.

¹¹³⁵ Avlonyalı Ekrem Bey, 2006, s.259.

araç olarak kullandığıydı. Ancak bu ikinci açıklama çok daha inandırıcıdır.¹¹³⁶

Zekeriya efendi hakkında yukarıda bahsedilen bilgilerden, kendisini avukat olarak elde ettiği gelirden mahrum bırakan Jön Türk hükümetine karşı çıkmak için kişisel nedenleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Jön Türklere karşı çıkan ana güç olan liberal muhalefete katılması mantıklıdır. Ayrıca gazete açıkça yeni kurulan muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na (21 Kasım 1911'de kurulmuştur) atıfta da bulunmuştur. Zekeriya Efendi içi Latin harfleriyle Türkçe ve muhalifleri destekleyen bir süreli yayın çıkarmak, bireysel muhalefetini ifade etmenin ya da bir parti üyeliğine dönüştürmenin bir yolu olmuştur. Görünüşe göre, Türkçeyi Latin harfleriyle yazmak da İTC'ye karşı çıkmanın bir yoludur.¹¹³⁷ Bu örnek Latin alfabesi tartışmasının Jön Türk ağına karşı çıkan güçlerden birinin Arnavut ağı olduğunu ve bu iki ağ arasındaki muhalefetin tam da Arnavut dilini yazmak için kullanılacak alfabe sorunu etrafında kristalleştiğini göstermektedir. Peter Bartl'a göre de "alfabe meselesi münazara, toplantı protesto telgrafları ve 1912'deki bağımsızlık ilanı için yapılan toplantıların bir parçası haline" gelmiştir.¹¹³⁸

Clayer, alfabe sorunu çevresindeki çatışmanın yaklaşık üç yıl sürdüğünü, bu çatışma içinde üç evrenin ayırt edilebileceğini belirtmiştir. Evrelerden birincisi, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edildiği Ekim 1908'den 1909 sonbaharına kadar uzanmış, 1909 ilkbaharındaki karşı-devrimin ardından da bir eşik atlanmıştır. Bu dönemde Arnavutçu ağın örgütlenmeye, Jön Türk ağının da perde arkasından onun kontrolünü ele geçirmeye veya zayıflatmaya uğraştığı bir mücadele söz konusudur. 1909 sonbaharından 1910 ilkbaharına kadar süren ikinci evrede ise iki taraf

¹¹³⁶ Nathalie Clayer, "Le Premier Journal De Langue Turque En Caracteres Latins: Esas (Manastır/Bitola, 1911)", **Turcica**, 36, 2004, s.255.

¹¹³⁷ Nathalie Clayer, 2004, s.255-256.

¹¹³⁸ Peter Bartl: **Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878-1912**, İstanbul: Bedir Yayınları, 1998, s.282.

arasında açık çatışma yaşanmıştır. 1911 yılının başına kadar uzanan son evre ise Arnavutçu ağıın parçalanma dönemi olmuştur.¹¹³⁹

Deniz Ali Uyan, bölgesel güç ve çıkar için egemen sınıf içi rekabetin alfabe tartışmalarında farklı konumlanmaları beraberinde getirdiğini savunmaktadır.¹¹⁴⁰ Uzan'a göre alfabe sorunundaki farklı konumlanmalardan da görüldüğü üzere, yönetici sınıf içi çatışma ve rekabet Arnavutların rejime yönelik stratejik yönelimlerini istikrarsız hale getirmiş ve birleşmelerini engellemiştir.¹¹⁴¹ Örneğin Arap alfabesini savunan tarafın İslami ahlaka atıfta bulunulması ve Latin Alfabesini bir talep olarak öne sürmemesi alfabe tartışması meselesinde sınıfsal çıkarların milliyetçi ideolojiden daha az etkili olmadığını göstermektedir. Çoğunluğu Müslüman nüfustan oluşan muhafazakâr aşiret grupları ve büyük toprak sahipleri, Latin Alfabesinin kullanımını bölgedeki konumlarına bir tehdit olarak gördükleri için Başkim ağlarının dışında kalmış, buna karşılık, daha küçük toprak sahipleri, kent eşrafı ve aydınlar bölgesel güçlerini ve nüfuzlarını artırmak için Latin Alfabesine savunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki alfabe tartışmaları, toplumdaki farklı kimlik ve medeniyet algılarını yansıtan önemli bir gösterge olmuştur. Farklı alfabelerin (Latin, Arap, Yunan) destekçilerinin öne sürdüğü argümanlar ve bu tercihlerin Osmanlı birliği ve kimliği gibi emperyal söylemlerle ilişkisi, dönemin kültürel çatışmalarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Latin alfabesini savunmak, aslında belirli bir kültür ve medeniyet seviyesini temsil eden, özellikle Hristiyan (Katolik) ve Avrupalı kimliğiyle bağlantılı daha derin bir kültürel tercihi yansıtmaktaydı. *Doğru Söz* gazetesi başta olmak üzere Arap harflerini savunan gazetelerin Latin alfabesi taraftarları için kullanmış olduğu "Latinci" terimini olumsuz bir niteleme olarak kullanması, ancak bu terimin aynı zamanda bir dil ailesine aidiyeti de ifade etmesi, tartışmanın çok boyutlu

¹¹³⁹ N. Clayer, 2013, s.481.

¹¹⁴⁰ Deniz Ali Uyan, 2022,s.157.

¹¹⁴¹ İbid., s.164.

yapısını göstermektedir. Bu tartışmanın somut bir örneği olarak, Ekrem Bey Vlora'nın İstanbul'da yayımladığı Pelasgos alfabesi risalesinde Arnavutların soy ağacını inceleyerek Latin alfabesinin dönemin ihtiyaçlarına en uygun çözüm olduğunu savunması, dönemin kimlik

Latin alfabesi savunucuları Pelasgos soyzincirinin yanı sıra “Aryen” soyzincirini de referans göstererek Arnavutçanın Latince, Yunanca ve İtalyanca gibi dillerle kardeş olduğunu öne sürmüşlerdir ve ulusun tanımlanmasında dilin oynadığı merkezi rol göz önüne alındığında, ortak alfabe kullanımını bu şekilde gerekçelendirenlerin aynı zamanda Arnavut ulusunun “Latin” karakterini ima ettikleri açıktır. Öyle ki Katolikler için bu “Latinlik” özelliği tüm Arnavutların atalarının dini tercihiyle ilişkilendirilirken, hem Katolik hem de Katolik olmayan Arnavutlar için “Latinlik” yalnızca Latin kimliğini değil, aynı zamanda “Avrupalı” olma niteliğini temsil etmiştir ve bu bağlamda Latin alfabesi çoğunlukla “Avrupalı” veya “Batılı” alfabe olarak nitelendirilip doğrudan “ilerleme”, “kültür” ve “medeniyet” kavramlarıyla özdeşleştirilmiştir, nitekim bu görüşü savunanlar Latin alfabesinin gelişmeyi sağlayan özelliklere sahip olduğunu ve bu sebeple daha gelişmiş, eğitilmiş ve ulus kavramına önem veren Batılı ülkelerin bu alfabeyi kullandığını ileri sürmüşlerdir.¹¹⁴²

Batılı gelişmiş ülkeler tarafından kullanılıyor olması Latin alfabesini Arnavutlar için en uygun alfabe olarak göstermenin tek yolu olmamıştır. *Arnavud* gazetesinde Arap alfabesine karşı çıkılıp Latin alfabesi savunulurken birden çok argüman ortaya koyulmuş, birden çok strateji izlenmiştir. *Arnavud* gazetesinin ilk stratejisi büyük oranda alfabe konusunda kendilerine muhalif olduğu için Rum ve Türk basınına atfen kullanılmış olunan “Arnavud olmayan hükûmeti lîsanda tetbi’at-ı amikası bulunmayan zâtların bu bahse karışmaya hiç salahiyetleri olamayacağı” düşüncesidir.¹¹⁴³

¹¹⁴² Nathalie Clayer, 2013, s.497-498.

¹¹⁴³ “Arnavud Hurûfatı”, *Arnavud*, Sayı: 2, 20 Ocak 1910, s.1-2

Böylece *Arnavud* gazetesi Arnavutların hangi alfabeyi kullanacağı meselesinde Osmanlı hükümetinin izleyebileceği en doğru siyasetin sırf Arnavudlara ait olan bir işe karışmayarak Arnavutların meseleyi kendi içlerinde halletmesine izin vererek meseleye müdahale olmamak olduğunu ifade etmiş olmaktadır.¹¹⁴⁴ *Arnavud* gazetesinin defalarca hükümetin bu konuda “bi taraf”¹¹⁴⁵ kalması gerektiği konusunda çağrısında bulunarak amaçladığı şey Rumlar ve Türkleri tartışmanın dışına itip, cepheyi daraltarak Arap alfabesi savunucusu olan Arnavutlarla sadece Arnavutları ilgilendiren bir meselede başa baş mücadele etmektir. Olaya *Tanin*, *İkdam* ve diğer çok sayıda gazetenin müdahil olmasıyla *Arnavud* gazetesinin başa baş mücadele etme isteği gerçekleşmemiştir. Mesut Yavaş tarafından kaleme alınan *Türk Basınına Göre Arnavutça Eğitim ve Alfabe Tartışmaları (1908-1912)* başlıkla çalışmadan da görüleceği gibi Türk basını “alfabe meselesini” Arnavutlar’ın iç meselesi olarak tanımlamasına rağmen tartışmalara fazlasıyla dağıl olmuştur.¹¹⁴⁶ Bu örnek çalışmanın giriş kısmında ifade edilen Osmanlı basınına “müzakere ajanı” olarak görerek “diyalojik ve ilişkisel yaklaşma” girişiminin doğruluğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Olaya müdahil olanların sadece Arnavutlar olması gerektiğini savunup bu talebi gerçekleşmeyen *Arnavud* gazetesi Arap alfabesini kullanmanın neden yanlış, Latin alfabesinin kullanılmasının da neden doğru olduğunun savunusunu yaparken sık sık Arap alfabesi taraftarlarınca kendilerine yöneltilen “dinsizlik suçlamasını” bertaraf etmeye çalışmıştır. *Arnavud* gazetesine göre Arnavutça’nın tahsili emir olunan Türk alfabesi ile okunup yazılmasının imkânsız olduğunu birçok filolog tasdik etmiştir. Arnavutça’nın “bay-ı hal hurûfat-ı maruza ile okunması ciheti istilzam olunursa

¹¹⁴⁴ ibid., s.1-2.

¹¹⁴⁵ Dar’ülfünûn Arnavud Talebesi, **Arnavud** Sayı: 4, 3 Şubat 1910, s.1.

¹¹⁴⁶ Mesut Yavaş, *Türk Basınına Göre Arnavutça Eğitim ve Alfabe Tartışmaları (1908-1912)*, Yıldız Teknik Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2016.

Arnavudların kair nayab-ı nadanda müstağrik olacakları gibi maarif ve temayilat-ı ecnebiyenin tusanı ve ahâli meyanesinde nifak-ı badi olacağı eşkardır.”¹¹⁴⁷

Ayrıca *Arnavud* gazetesi açısından bakıldığında Latin alfabesi ile Arnavutça talebi yeni bir talep olmayıp “Arnavudça lisan-ı millisi” ile birçok seneden beri mekteplerde eğitim verilmiş, ancak Manastır Ma’arif Müdürü’nün emri ile sadık Osmanlı Arnavutları “hurûf-ı milliye”den men edilmiştir.¹¹⁴⁸ Latinci yaftasının “yabancılığı” yani kökü dışarda olup yerli olmamayı çağrıştırdığının farkında olan *Arnavud* gazetesine göre “Arnavudların bir kısmı küllisi tarafından kabul olunan hurûf denildiği gibi Latince Hurûfu olmayıp Arnavudçanın aslı sayılan palaj lisanına mahsus hurûf-u kadimedir.”¹¹⁴⁹

Arnavud gazetesine göre Türkçe’nin geri kalması ve altı yüz seneden beri terakki etmek konusunda bir gelişme gösterilememesinin sorumlusu çağın terakki ruhu ve Arnavutça lisânıyla asla bir ilişkisi bulunmayan Arap alfabesidir. Arnavutların terakkisini arzu eden gerçekçi ve terakkiper her Türk vatandaşı da Arnavutları komşularından asırlarca geride bırakacak bu şekli tahririn kabulüne razı olmamalıdır. Arnavutlar komşularının yıllar önce kavuştuğu terakkiye bir an önce ulaşamazsa boynuna takılan iktisâdi ve siyasi zincirleri kırıp atamazsa diğer tüm Osmanlı unsurlarıyla beraber mahvolacaklardır. Herkes her kavim ictihadında serbest olduğuna ve kanun dâhilinde istediğini yapabileceğine göre Arnavutlar’ın alfabe konusunda başkasından tavsiye almaya ihtiyacı yoktur. Arnavutlar İttihad ve ittifak edip biran evvel gelişme yoluna girmeli, mektepler açmak ve bu mekteplerin seviyesini yükseltmek konusunda gayret eyleyerek her şeyi hükûmetten beklememelidir.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁷ “Berat Dıraç Ergiri Preveze Priştine Mitroviçe Görice Meb’usan-ı Kiramına”, *Arnavud*, Sayı: 8, 3 Mart 1910, s.1-2.

¹¹⁴⁸ *Arnavud*, Sayı: 7, 4 Şubat 1910, s.1-2.

¹¹⁴⁹ “Müdafaa’i Hakikat”, *Arnavud*, Sayı: 29, 9 Eylül 1910, s.1.

¹¹⁵⁰ “Arnavud”, *Arnavud*, Sayı: 15, 22 Nisan 1910, s.5.

Arnavud gazetesine göre asırlarca kullanılan “hurûf-u arabiy”e ile her anda çile çekilmiş, Arap alfabesinin kullanılması nedeniyle birçok müşkil durum ortaya çıkmıştır.¹¹⁵¹ Arnavutların diğer Osmanlı unsurlarından geride bulunmasına¹¹⁵² hatta “cehâlet dumanları içinde boğulmasına”¹¹⁵³ yol açan Arap alfabesi, Türklerin de terakki etmesini engellemiş, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa ülkeleri karşısında geride kalması konusunda büyük oranda olumsuz etkide bulunmuştur. Latin alfabesini bir köylü çocuğunun bile 3-5 günde kıraat edip imlasına hakim olabileceği savunan gazeteye göre Latin alfabesini öğrenmek çok kolay ve pratiktir. Öğrenmesi son derece kolay olan bir alfabe olan Latin alfabesi ile Arnavutça çok başarılı bir şekilde “tahrir ve tasvir” olunacakken, Arnavutçanın “kabiliyeti nazar-ı insaf ve dikkate alınırsa hurûf-u mukata’a ile yazılması mümkünken, Arap alfabesi ile yazılıp okunmasını kabul etmenin imkanı yoktur:

Size de altı ay kırk yaşını geçmiş bir adam gösteriniz ki altı ay zarfında hurûfat-ı arabiye ile mektup yazacak kadar bir iktidâr peydâ etmiş olsun hal bu ki hurûfat-ı milliye ile iki hafta içinde mekâtibe edecek iktidârını ihrâz etmiş yüzlerce çoban gösterebiliriz.¹¹⁵⁴

Latin alfabesi meselesi ortaya çıktığı andan beri siyasi ve dini olmak üzere iki itirazla karşılaşıldığını söyleyen *Arnavud* gazetesi bu itirazları “siyasi itirazlar” ve “dini itirazlar” olarak kategorize ederek çürütmeye çalışmıştır. Latin alfabesi Arnavut okullarında okutulacak kitapların basımından, öğrencilere öğretilecek müfredata kadar okulları da doğrudan ilgilendirdiği için alfabe meselesi ile mektepler meselesinin birbirine bağlı olduğunu savunan gazete mekteplerin ihtirasatında da ihtilaf varid olduğunu söylemektedir. Siyasi itirazlardan biri olarak Arnavutların Latin alfabesi ile eğitim alarak Osmanlı rabitasından sıyrılarak bağımsızlık amacına girecekleri iddiasını

¹¹⁵¹ *Arnavud*, Sayı: 29, 9 Eylül 1910, s.1-2.

¹¹⁵² Derviş Hima, “Dâhiliye ve Mâliye Muhterem Nâzırlarına”, *Arnavud*, Sayı: 31, 23 Eylül 1910, s.1.

¹¹⁵³ “Leskovikli Mustafa Hilmi, “Hakipayı Hazret-i Hilafetpenâhilerine: Şefkatme’ab Halife ve Padişâh Celilü’l-şânımız Efendimiz”, *Arnavud*, Sayı: 32, 30 Eylül 1910, s.1.

¹¹⁵⁴ “Yeni Keşif Edilmiş Bir Felsefe”, *Arnavud*, Sayı: 48, 11 Şubat 1911, s.1.

ele alan gazeteye göre Arnavutların istinadgâhı (dayanak noktası) Osmanlılık olduğu ve dışarda da müstakil bir Arnavutluk devleti olmadığı için bu son derece gereksiz bir itirazdır ve Arnavutlar bu mekteplerde istiklal fikrini tedris edeceği düşüncesine verilecek en iyi yanıt bu düşüncede olanlara Arnavutluğun coğrafi konumunu göstermektir. Arnavutlar'ın bağımsızlığı sadece Arnavutlar tarafından “arzulanmayan” bir emel değil aynı zamanda “imkansız” bir emel olacaktır:

Arnavudlar küçük bir geminin muhteşem zırhlıların dalgaları karşısında muhafaza'ı mevki' edemeyeceğini takdir edemeyecek derecede değildir. Bütün bu su'i tefhimlerin esbabına biz bir takım basit fikirli adamların mahsuli nazarıyla bakarız. Çünkü pek sathi düşünen bu adamlar işin iç yüzünü bir nazar-ı nüfuz etmekten acizdirler. Mesela Arnavudlardan müstakilen yaşayabileceklerini düşünen kaç kişi bulunabilir.¹¹⁵⁵

Ayrıca *Arnavud* gazetesine göre Arnavut halkı vatanları olan Osmanlı İmparatorluğu'na bütün varlıklarıyla bağlıdır. Arap alfabesinin kullanılmasıyla Arnavutların ne dini bağları sarsılır ve ne de kesbi rüşuh ve kemâl eder. Ne de Arap alfabesinin terkiyle Arnavudlar bir üzüntü verici olacak olan ayrılık mail ve hadim olur. Arnavutlar'ın siyasi varlıkları Osmanlı Devleti'ne bağlı olup ondan rüknedan oldukları dakikada parça parça olacaklarını ve hayat ve mevcûdiyetlerine son verileceğini bilmektedir.¹¹⁵⁶ Latin alfabesi ile eğitim görmenin ve kıraat etmenin ne dînî, ne siyâsî hiçbir mahzuru olmadığını savunan yazara göre aksine Osmanlı vatanını kurtarmak için latin alfabesini kullanmak tek çaredir. Cahiliyet ve gaflete dalmış olan Osmanlı milletini tenvir ve ikazı müddet-i kalile zarfında envar-ı ulûm ve maarifin her kûşei memlekete neşr ve isali ancak Latin alfabesini kullanmak koşuluyla mümkün

¹¹⁵⁵ Teşnihiyeli Faik, “Kânunsuzluk”, *Arnavud*, Sayı: 43, 3 Ocak 1911, s.1-4.

¹¹⁵⁶ Avlonyalı Süreyya, “Müdafaa’i Hakikat”, *Arnavud*, Sayı: 29, 9 Eylül 1910, s.1.

olacaktır.¹¹⁵⁷ Hükûmet Arnavudların “hurûfat-ı milliyeleriyle” eğitim almasında hiçbir tehlike-i siyasiye ve diniye olmadığını yakinen bilmelidir.¹¹⁵⁸

Latin alfabesinin Arnavutlarda bağımsızlık arzusuna sebep olacağı “siyasi” itirazını Arnavutların vatanları olan Osmanlı İmparatorluğu’na Arap alfabesi nedeniyle bağlı olmayıp her koşulda bağlı olduğu ve bağımsız bir Arnavutluk’un yaşamasının zaten imkanı olmadığı iddiası üzerinden çürütmeye çalışan gazete “dini” itirazı ise “müstagni’i izah ve ispattır ki diyanet-i mukâddese’i İslâmiyenin azimet-i alimşumûlu hurûf ve zuruf ile kaim değildir” sözleriyle çürütülmeye çalışmıştır.¹¹⁵⁹ *Arnavud* gazetesine göre alfabe meselesini din kisvesine sokarak “bab-ı meşihat makam-ı muallayı meşihatı islamiye ile gayri mütenasib emirler ısdar ve Arnavutluk müftülerine irsâl edilmiş ve teğlit-i izhâna vesile taraz olunmuş” tur. Yenilikçi bir partinin genç ve hürriyetperver erkânını teşkil edenlerin alfabe ve zurufun din gibi kutsal ve manevi alanlarla hiçbir ilişkisinin olmadığını bilmesi gerekmektedir.¹¹⁶⁰ Mukaddes İslam dinini alfabe ve zurufa indirgeyen “zavallılar” büyük bir hata içindedir. Arnavutlar’ın hurûf ile Osmanlılığına bağlı olduğu düşüncesi her iki bakımdan da gülünçtür.¹¹⁶¹ Her meseleyi dine indirgeyenleri ve siyasetlerine İslâmı alet edenleri “zavallı” olarak tanımlayan gazete¹¹⁶² Arnavutça’nın medeniyet alfabesi olan Latin alfabesi ile tahririnde hiçbir dini mahzurun olmadığını savunmuş, Latin alfabesini terakki etmenin yegane yolu olarak gösterip Latin alfabesine karşı çıkanları Arnavutların “tarik-i terakkisine set ve halulet” çekip “devlet-i Osmaniye’nin menafî-i siyasiyesini pek az düşünen bazı zavallılar”¹¹⁶³ olarak tanımlamıştır.

¹¹⁵⁷ “Arnavudça Harfler Mes’elesi”, *Arnavud*, Sayı:4, 3 Şubat 1910, s.1-2.

¹¹⁵⁸ “Dar’ülfünûn Arnavud Talebesi”, *Arnavud*, Sayı: 4, 3 Şubat 1910, s.1.

¹¹⁵⁹ Avlonyalı Süreyya, “Müdafaa’i Hakikat”, *Arnavud*, Sayı: 29, 9 Eylül 1910, s.1.

¹¹⁶⁰ Derviş Hima “Dâhiliye ve Mâliye Muhterem Nâzırlarına”, *Arnavud*, Sayı: 31, 23 Eylül 1910, s.1.

¹¹⁶¹ “Arnavudluk”, *Arnavud*, Sayı: 2, 20 Ocak 1910, s.1.

¹¹⁶² Derviş Hima, “Matbu’atımızın Mektebelerimizin Setti”, *Arnavud*, Sayı: 30, 16 Eylül 1910, s.1-2.

¹¹⁶³ “Florina’dan Mektup”, *Arnavud*, Sene 2, Sayı: 6, 17 Şubat 1910, s.1-2.

Doğru Söz gazetesi ise Latin alfabesinin azılı düşmanı ve Arap alfabesinin fanatik taraftarı olarak Latin harfleri ile Arnavutça okunmasını düşünen hiçbir Osmanlı vatandaşı veya Osmanlı Arnavudu'nun olmayacağını savunarak, Latin harflerinin Nail Bey'in döneminde olduğu gibi kabul edilmesi halinde, Osmanlılık ve İslam kimliğini temsil eden üç milyonluk bir Arnavut gücüyle böyle bir emrin fiilen uygulanmasını engelleyeceğimiz muhakkaktır demiştir. Arnavutluğun temsilcileri olarak Arap harflerinin savunucuları olarak her türlü entrikaya rağmen sonsuza dek Osmanlı kalmayı arzuladığını ifade eden yazar, atalarımız bu onurlu mirası kanlarıyla ve canlarıyla koruyup savunmuşlarsa, bizler de aynı hedef uğruna aynı şekilde hareket edecek ve gerekirse aynı fedakarlıkları yapmaktan kaçınmayacağız diyerek Latin alfabesi taraftarlarına meydan okumuştur.¹¹⁶⁴

Hükümetin müsa'idesinden şevk ve gayrete gelen Latin gayr-i teşekkülleri hemen her tarafda yeniden ibrâz-ı mevcûdiyete ve izhâr fa'aliyete başlamışlardır. Bu cümleden olarak Manastır'da "Derita" isminde bir gazeteyi yeniden mevki'i intişâra vaz' ittikleri gibi Dersa'adet'de de "Evirteta" namıyla bir gazetenin te'sîsine çalışmaktadırlar. Mü'esseselerinin medfûn besâ ve başkını gazetelerinin döküntülerinden İl ya Dimitrilerden vesa'ireden 'ibaret olduklarını anladık. Hayat-ı fikriyelerini tenevvür ve terakkilerini Latin harflerinden bekleyen sadedlerin ihtiyac irfânını dikkat idilsin kimler isti'âba çalışıyor, Arnavudluk namına kimler icâlâ'-i kalem idiyor?¹¹⁶⁵

Doğru Söz gazetesine göre hiçbir Osmanlı hükümeti, hiçbir Osmanlı yetkilisi hiçbir zaman Latin harflerini resmen kabul etmeyecek, edemeyecektir. Bu konuda kesinlikle emin olmalısınız diyen Arif Hikmet, Resmi dil Osmanlıca olduğça, Arnavutluk'a İslamiyet var olduğça, Osmanlı bayrağı ve Osmanlı siyaseti uygulandıkça Arnavutça'nın Latin harfleriyle yazılmasına asla ve kati olarak izin verilmeyecektir demiştir. Hikmet'e göre Osmanlılık geçmişin hatıralarını ve suçlarını sürdürmeyecek,

¹¹⁶⁴ "Hikmet-i Latin Hareketine Müsa'ide İtmez", *Doğru Söz*, Sayı: 37, 30 Mart 1911, s.1.

¹¹⁶⁵ "Latin Harfleriyle Gazeteler", *Doğru Söz*, Sayı: 37, 30 Mart 1911, s.2.

artık yeni bir döneme girecektir. Çünkü Osmanlı yönetimi artık vesayet altından kurtulmuştur.¹¹⁶⁶

Doğru Söz gazetesi Latinci olarak isimlendirdiği Latin alfabesi taraftarlarına “Acabâ sizler, evet siz ey Latinciler! Mesleğinizin İtalya ve Avusturya milyonlarıyla teessüs ettiğini inkâr edebiliyor musunuz?” Ey Latinciler biliniz ki bu vatanda - Avusturya bayrağı temevvüc etmeden siziñ fikriniz cây-ı kabûl bulamayacak”¹¹⁶⁷ demiş ve Latincileri üç seneden beri Arnavudluğun başına getirmedik belâ bırakmayan kardeşi kardeşiyle boğazlatan insanlar olarak tanımlamıştır.¹¹⁶⁸ “Ey muhterem kardeşler emîn olmalıyız ki Latincilik efkâr ve âmâli mevcûd oldukça, Latinciler yaşadıkça Arnavudluk bu zavâllı vatanımız râhat ve sa’âdet yüzü görmeyecek, meş’ûm entrikalarıñ ve bir gün kardeş boğazlaşmasının pây-i kahr ve tahrîbinde ezilecektir.”¹¹⁶⁹

3.1.1.3. Tarih Anlatısı

Arnavut basınında tarih anlatısı büyük oranda *Arnavud* gazetesinde de sıklıkla örneği görülen tarihsel olarak sadakat timsali olarak tanımlanan “sadık tebaa Arnavutlar” söylemi ile imparatorlukta yüksek mevkilerde bulunarak ülkeye hizmetlerde bulunmuş Arnavutlar üzerinden imparatorlukla tarihsel olarak özdeşleşme¹¹⁷⁰ anlatısı üzerine kurulmuştur. Hasan Bey Priştine’de de örneğine rastlanan şekilde Malisorlar tarafından yerine getirilen değerli sınır savunma görevleri gibi¹¹⁷¹ Arnavutların Osmanlı vatanına hizmetlerine dikkat çekilerek Arnavut’ların vatanlarına tarih boyunca sadakat ve tutkuyla bağlı olmuş oldukları teması üzerine

¹¹⁶⁶ “İzâh”, *Doğru Söz*, sayı 40, 19 Nisan 1911, s.2.

¹¹⁶⁷ “Cehennemî Bir Ses”, *Doğru Söz*, sayı, 48, 13 Temmuz 1911, s.2.

¹¹⁶⁸ “İttihâda Doğru: Umûmî Hitâblar”, *Doğru Söz*, Sayı, 49, sayı: 4i, 1911, 20 Temmuz 191, s.1.

¹¹⁶⁹ “Bir İctimâ’-î Mu’azzam”, *Doğru Söz*, Sayı: 49, 20 Temmuz 191, s.1

¹¹⁷⁰ (ed) Derviş Hima, *Musavver Arnavud*, 1327, s.56-8, 84.

¹¹⁷¹ Vulçitrnlı Hasan Bey Efendi, “İşkodra’daki Malisorların isyanı”, içinde (ed) Derviş Hima, *Musavver Arnavud*, 1327, s.1012.

kurulu bu söylem Arnavut basınında Osmanlıcı söyleme koşulsuz şartsız eklemleme ile Arnavutçu söylemi Osmanlıcı söylemin önüne geçirme gibi iki farklı söylemsel strateji varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlıcı söyleme koşulsuz şartsız eklemleme *Doğru Söz* gazetesi ile Arnavutçu söylemi Osmanlıcı söylemin önüne geçiren *Arnavud* gazetesinin Osmanlı tarihine ilişkin anlatıları ve Arnavutluğun fetih ile Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmadan önceki ve sonraki durumuna yönelik söylemleri tarih anlatısının siyasi gündemlerin nasıl da dolayımından geçtiğinin önemli bir göstergesi olmuştur.

İster İTC'ye muhalif olsun ister İTC yanlısı olsun Arnavut basınında Arnavut yazarlar, tarihlerinin Osmanlı dönemini ele alırken “fedakârlık”, “bağlılık” ve “vatana “hizmet gibi tarihi misyonları öne çıkarmış, Arnavutlar'ın Osmanlı İmparatorluğu'na çok sayıda asker sağladığını, birçok sadrazam, vezir, komutan çıkardığını vurgulamıştır. Birçok gazete yazısı “asırlardan beri” ifadesi ile başlayarak, “Osmanlıların yani vatan-ı müştarekemizin âlâyı şanı uğrunda döktüğümüz kanları lîsan-ı osmaninin tesisi hususunda sarf ettiğimiz mukaddemanları”¹¹⁷² gibi ifadelerle bitmektedir. Köprülü ailesi, Sinan Paşa, Görçeli Koçu Bey, Şemsettin Sami gibi devlet, sanat ve edebiyat adamları da Arnavut basınında Osmanlıcı tarih anlatısı için vatana faydalılık gösteren tarihsel figürler olarak öne çıkarılmıştır. İskenderbey ve Tepedelenli Ali Paşa başta olmak üzere önemli Arnavut liderler panteonunda Osmanlı devletine karşı isyancılar da mevcut olmasına rağmen bu iki önemli tarihi figür Osmanlı Arnavut basınında sadık Arnavut devlet adamlarına oranla çok az ilgi görmüştür. Arnavut basını bu Osmanlıcı tarih anlatısını Arnavutluğun Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık kazandığı güne kadar tekrarlamıştır.¹¹⁷³

¹¹⁷² “Arnavudluk”, *Arnavud*, Sayı 2, 20 Ocak 1910, s.1.

¹¹⁷³ George W. Gawrych, 2021.s.258.

Ancak bu anlatı yaratmayı amaçladığı etki bakımından *Doğru Söz* gazetesi gibi İTC yanlısı gazeteler ile *Arnavud* gazetesi gibi İTC karşıtı gazetelerde farklılaşmaktadır, hatta amaçları neredeyse taban tabana birbirinden farklı olmuştur. *Doğru Söz* gazetesi Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'na sadık oldukları, onun için asker sağlamalarının yanı sıra, imparatorluğa en önde gelen sadrazamlarını, vezirlerini, komutanlarını ve Köprülü ailesi, Sinan Paşa ve Görçeli Koçu Bey gibi sanat ve edebiyat adamlarını Osmanlı devletinin hizmetine verdiklerini savunurken amacı Arnavut okurları Osmanlıcılığa entegre etmekken, *Arnavud* gazetesi bu retoriği mevcut eleştiri ve Arnavutçu talepleri meşrulaştırmak için stratejik olarak kullanmıştır.

Örneğim *Arnavud* gazetesinde yazılan bir makalede tarih Latin alfabesini meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Latin alfabesini kırk sene önce Ali Paşa'nın sadrazamlığı sırasında devletin Avrupa'daki vaziyetinin tahkimi maksadıyla devletçe düşünülmüş İstanbül'da bulunan Arnavud eşraf ve erbab-ı irfanın alfabenin bi-ttertib-i hususunda hükûmete müracaat etmesiyle Ali Paşanın delalati “cennet-mekan Sultan Abdülaziz'in mazhar-ı müsaadesi” ile Arnavudça olarak latin alfabesi ile kaleme alınan bir arıza-ı teşekkürîye hakpay-ı şâhâneye arz ve takdim edilmiştir. Ayrıca gazetey göre doksan üç meşrutiyetinin ilanını müteakib bir komisyon tarafından İstanbül'da teşekkül “huruf-u mezkûre bir kat daha ıslah olunarak Maarif Nezâreti'nin tensibiyle (deryata) ve (ditoriya) namıyla iki risale-i mevkute ve birçok keteb-i tedrisiye tertib ve tabi” ettirilmiştir. İstibdat dönemine kadar serbestlik sağlanmışken istibdatın Arnavutlara reva gördüğü cebir ve memnuiyet-i şedideye rağmen her tarafda tedrici bir sûretde intişarda devam eden bu tarz tahrir infilak- meşrutiyetle bütün Arnavudluğa yayılmış ve Debre kongresinde ber vech-i maruz mevzu bahs olduğu gibi Elbasan kongresinde dahi şimal ve cenub şivesi nazar-ı dikkate alınarak kırk seneden beri cem ve ıslah edilen

(Arnavud eşgal-i hurufu bi'lmübaheşe sûret-i katiyede tevhid ve karar-ı katiye aktaran eylemiştir.¹¹⁷⁴

Arnavud gazetesinin bu tarih anlatısını “mevcut eleştiri” ve “Arnavutçu talepleri meşrulaştırma” amacıyla kullanmasının aksine *Doğru Söz* gazetesinde paralel bir Osmanlı dünyasını andıran yaklaşım söz konusudur. Bu anlatıda şimdiki zamanın bakış açısından geleceğe yönelik bir bakış açısıyla hareket edilerek “beklenti ufku” (Koselleck) tarafından Osmanlıcı anlatı meşrulaştırılmış ve belirli “değer yargıları” (Lessing) kullanılarak *Geschichtspolitik* yani tarihin siyasi amaçlar için işlevselleştirilmesi taktiği uygulanmıştır.¹¹⁷⁵ Wolfrum, *geschichtspolitik* (tarihin siyasi amaçlar için kullanımı) farklı siyasi aktörlerin geçmişi kendi özel çıkarlarıyla yükledikleri ve halkın onayını almak için mücadele ettikleri bir eylem ve politika alanı olarak tanımlamaktadır.¹¹⁷⁶

Doğru Söz gazetesinin Osmanlı'nın Arnavutluğu fethetmesi durumunu nasıl yorumladığını anlamak için, Nietzsche'nin ortaya attığı ve geçmişle başa çıkmanın “normal yolunun” vazgeçilmez bir yönü olarak gördüğü “aktif unutma” kavramını göz önünde bulundurmak da faydalı olacaktır. Burada kullanılan unutmak ifadesi, geçmişten kaçmak ya da bilinçsiz bir bastırma eylemi anlamında kullanılmamış olup kasıtlı ve yaratıcı bir şey anlamına gelmektedir. Nietzsche “aktif unutmayı” “iradenin hafızası” olarak adlandırarak onu hatırlayıcı hafızadan daha da net bir şekilde ayırmıştır.¹¹⁷⁷

¹¹⁷⁴ Derviş Hima, “Huzur-ı Sami-i Sadâret-Penahiye”, *Arnavud*, Sayı 3, 27 Ocak 1910, s.1-2.

¹¹⁷⁵ Hannes Heer, Ruth Wodak, “Introduction: Collective Memory, National Narratives and the Politics of the Past”, içinde (ed.) Hannes Heer, Walter Manoschek, Alexander Pollak, Ruth Wodak, **The Discursive Construction of History: Remembering the Wehrmacht's War of Annihilation**, London: Palgrave Macmillan, 2008, s.5.

¹¹⁷⁶ Edgar Wolfrum, **Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948 –1990**, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (wbg), 1999, s.58.

¹¹⁷⁷ F. Nietzsche, **Unzeitgemäße Betrachtungen Werke in drei Bänden**, vol. 1, Munich: Hanser, 1954, s. 800 .

Doğru Söz gazetesinin amacı, etrafında bir konsensus inşa edilebilecek bir Osmanlı tarihî anlatı ile, birleştirici bir ulusal anlatıyı sentezleyerek uyumlu hale getirmektir. Arif Hikmet’in *Doğru Söz*’de yazdığı makalede Osmanlı tarihinde birçok iyi ya da kötü hatıranın olduğunu, Arnavut milliyetçileri tarafından bu hatıra mezarlığının milliyetçi bir bakış açısıyla kazılması oranında vatanın sarsılacağını savunması ilginçtir. Arif Hikmet’e göre milliyetçiler bu hatıratı ne kadar kurcalarsa yaratacağı tesirat ve yol açacağı yıkım Osmanlılık açısından o derecede tesirli ve zahmedar olacaktır. Bu bakımdan Arnavut milliyetçileri Osmanlılığı ihanet içerisindedir. Onlar “bu gibi geçmişleri unutmuş ve hafızalardan ebediyen silinmiş olan vekayi’i canlandırmakla tazelemekle kavmiyeti inkişaf ettirmek maksatlarına” ulaşmak isteyerek Osmanlı ittifadını tehlikeye atmaktadır.¹¹⁷⁸

Arif Hikmet’in *Doğru Söz* gazetesindeki yazılarında öne çıkan tarih anlatısı ile Arnavud gazetesinin tarih anlatısındaki yaklaşım farkı Arnavutluğa Osmanlı fetihinden önce egemen olan Roma İmparatorluğu gibi “gayri-meşru” devletlerle Osmanlı İmparatorluğu’nun Arnavutluğa egemen olması durumunu yorumlandığı anda oldukça görünür hale gelmektedir. Bu yoruma göre Türklerin fethinden sonra Arnavutlar’ın önemli bir kısmı İslam dinini kabul ederek Türklerle birleşmişlerdir. Türkler’in Arnavutluk’u fethi bir “birleşme durumu” olarak meşru bir eylem olarak sunulurken, Romalılar’ın Arnavutluk’u fethi bir “istila” olarak gayri meşru bir eylem olarak tanımlanmaktadır:

...Romalılar en meşhur kumandanlarıyla Arnavudluka istilâ ve 70 kadar şuhûr ve kasabânı hun ve ateşle han ile yeksân etmiş ve yüz elli binden ziyâde esir alarak Adriyatik Denizi’nin öte tarafına nakil etmekle beraber...¹¹⁷⁹ Avrupa’daki akvâmın binlerce sene taht-i tahakküm ve esaretinde, pençe-i kahr ve tazyikinde inleyerek perişan olarak nihayet Osmanlılar sayesinde istihsal-i refâh ve Hâkimiyet eden arnavutları bu

¹¹⁷⁸ Arif Hikmet, “İslâmiyet, Osmanlılık, Kavmiyet”, *Doğru Söz*, Sayı: 3, 21 Temmuz 1910, s. 1.

¹¹⁷⁹ Derviş Hima, “Lîsan”, *Arnavud*, Sayı 44, 7 Ocak 1911, s.1.

daire-i uhuvvetten uzaklaştırarak bile bile kurtların ağzına doğru sürüklemek istiyorlardı!..¹¹⁸⁰

Başka bir yazıda yine Roma'nın Arnavutlukdaki egemen olduğu dönem bir çile dönemi olarak tasfir edilmektedir. Arif Hikmet'e göre Romalılar Arnavutluğu daima gaddarca ezmiş, belini bir daha doğrultamayacak kadar perişan hale getirerek, asırlarca kan akıtmış, Paul Emil kumandasında gönderdikleri ordularıyla Arnavutluk'un kasabalarını esaret altına almıştır. Roma'ya izâm etmeleri Arnavutlar'ın mevcudiyetinin zir ü zeber ve zuhûr-ı Osmâniyâna kadar bir hâl-i tezebzüb ve keşmekeşte kalmasına sebebiyet vermiştir.¹¹⁸¹

Osmanlı'nın Arnavutlu'ğu fethi tarihin doğal akışında adeta olması gereken bir olay olarak sunulurken fetih sonrası Arnavutlar'ın Osmanlı devletiyle olan özdeşleşme durumu Arnavudlar “devlet-i ebed müddetin” çıkarına olacak şekilde Avlonyalı Ferid Paşa başta olmak olmak üzere 30'u Sadrâzam çok sayıda devlet adamı çıkarmış olması ve Osmanlı İmparatorlu'ğunun en tehlikeli zamanlarında devletin şevket ve şanını korumak için kudretli askerler yetiştirmiş olmaları örnekleri üzerinden temellendirilmiştir.¹¹⁸² Bu tarih anlatısına göre ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süre Arnavutlukta egemenliğini sürdürmüş olması Arnavutlar ve Türkler arasında “süngü, saadet ve felaket arkadaş”lığı ve kardeşliği yaratmıştır.¹¹⁸³ *Arnavud* gazetesine göre Arnavudların sadâkati hakkında kötü niyet beslenmesi büyük haksızlıktır. Tarih Arnavutların sadakatini, fedakarlıklarını ve vatanları olan Osmanlı İmparatorluğu'na olan hizmetini doğrulamaktadır:

Abdülhamid'in Arnavudların ahlâk ve âdât-ı husûsiyelerine riâyet ve bu cesur kavme her sûretle tevcihi ruchân etmesine ve bayraklarının mensubiyetini devletin en yüksek menâsıb ve makâmâtına, hatta

¹¹⁸⁰ Arif Hikmet, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Arnavutlar”, **Doğru Söz**, Sayı: 5, 16 Temmuz 1910, s.1.

¹¹⁸¹ Arif Hikmet, “Girit Meselesi”, **Doğru Söz**, 8 Temmuz 1910, s.1.

¹¹⁸² Derviş Hima, “Lîsan”, **Arnavud**, Sayı 44, 7 Ocak 1911, s.1.

¹¹⁸³ “Arnavud”, **Arnavud**, Sayı 26, 21 Ağustos 1910, s.1.

Sadrâzamlığa kadar is'âd eylesine rağmen, Arnavudlar genç Türkiye'ye zamân-ı tevellüdünde pek çok muâvenet ve sâdikâne hıdmet etmedi mi?¹¹⁸⁴

Doğru Söz gazetesine göre Arnavutların Türklerle ilk bağlantısı, ilginç bir şekilde başlamıştır. Onlar, Hristiyan yöneticilerin giderek artan baskılarından kurtulmak isteyerek, her yönden Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmaya başlamışlardır. Sultan Murad zamanında, Kosova Ovası'nda büyük bir savaş olmuş, bu savaşta farklı milletlerden oluşan ordular karşı karşıya gelmiştir. Arnavutlar, düşman ordusunun arkasını çevirerek ve kendilerine özgü korkutucu savaş naraları atarak, düşman saflarında şaşkınlık ve korku yaratarak bu savaşın kazanılmasında çok önemli rol oynamıştır. Burada dikkat çeken nokta şudur: O dönemde Arnavutlar henüz Müslüman değillerdir. Daha önce hiç görmedikleri, hiç ilişkide bulunmadıkları bir orduya yardım etmişler, bu andan itibaren de Arnavutluk'un her yerinde Türklere karşı içten bir sevgi oluşmuştur. Kısa bir süre sonra da İslamiyet'i benimsemişlerdir. Bu metin, tarihte iki halk arasında kurulan doğal ve içten bağı göstermesi açısından önemlidir. Arnavutların Osmanlı'ya katılımı ve sonrasında İslamiyet'i kabulü, zorlamayla değil, gönül bağıyla gerçekleşmiştir.¹¹⁸⁵

Arnavud gazetesine göre başlangıçta, bütün ilişkilerde eşitlik ve kardeşliği benimseyen Arnavutlarla Türkler, ilk ilişkilerinden itibaren o kadar kaynaşmış, birbirlerini o kadar sevmişlerdi ki, herhangi bir yerde savaş çıktığında bu iki kahraman millet tek bir güç halinde yıldırım gibi koşarak, hep birlikte savaşmışlardır. Türkler, Avrupa'da ilk silah arkadaşı olarak Arnavutları bulmuş, İstanbul'un fethinden sonra da devletin en sağlam dayanaklarından birini Arnavutlar oluşturmuştur. Bu bağlılıktan sonra Arnavutlar, önceki sıkıntılı durumlarından kurtulmuş, düşmanlarına karşı güçlendikleri gibi, devletin temellerini sağlamlaştırmak ve şan ve şerefini yükseltmek için Türklerle beraber İslam sancağını Viyana ve Got kalelerine kadar dalgalandırarak

¹¹⁸⁴ **Arnavud**, Sayı 63, 6 Temmuz 1911, s.1.

¹¹⁸⁵ Arif Hikmet, "Heyet-i Osmâniye İçinde Arnavutların Mevkii", **Doğru Söz**, sayı:1, 7 Temmuz 1910, s.1-2.

dehşet saçmaya başlamış ve Anadolu’aki zararlı grupların bastırılması, Mısır’ın Fethi, Kürdistan ve İran seferleri gibi askeri başarılarda bizzat yer alarak kahramanlıklar göstermişlerdir.¹¹⁸⁶

Yazara göre, devletin devrim ve savaş tarihinde Arnavut kanının akmadığı hiçbir olay yoktur. Osmanlı topraklarında, içinde Arnavut atalarının bir mezarının veya şehitliğinin bulunmadığı hiçbir bölge düşünülemez. Osmanlı tarihi sayfaları incelendiğinde, vefaları ve fedakarlıklarıyla doğuştan gelen erdemlerini kanıtlayan Arnavutların, devlet yönetiminde de büyük yetenekler göstermiş oldukları görülecektir. Devletin en bunalımlı zamanlarında, çözülmesi en zor meselelere karşı Arnavutlarda görülen isabetli tedbirlerin saygıdeğer anısını Osmanlılar daima saklayacak ve kutsayacaklardır. Arnavutların Osmanlı toplumu içindeki yerleri daima önemli olmuştur. Arnavutlar kanlarıyla, zekalarıyla ve bütün varlıklarıyla yüzyıllarca çalışarak, durmaksızın yüzyıllarca uğraşarak Osmanlıların kaderine, ruh ve vicdanına öyle derinden nüfuz etmişlerdir ki, Osmanlı toplumu içinde kazanmış oldukları yüksek saygınlık konumu çok temel ve çok yüksektir.¹¹⁸⁷

Arnavutların tarih boyunca Osmanlılığın “teali’i şan ve şevketi için” çok fazla hizmetler fedâkarlıklar göstermiş olup nihayet Firzovik İctiması ile meşrutiyetin gelmesini sağlayan mert ve azimkar bir kavim¹¹⁸⁸ ve “ bugün de yarın da Rumeli’de Türklerin en sadık silah arkadaşları, en vefâkar dostları”¹¹⁸⁹ olarak tanımlandığı bu tarihsel anlatıda “beş asırdır” vurgusu sık sık öne çıkmıştır. Arnavutluk’un Osmanlı egemenliği altına 1478-1479’daki İşkodra ve Rozafa kalesinin kuşatılması sonucu girdiği düşünülürse bu tarih anlatısındaki iddia Arnavutlar’ın egemenlik altına alınır

¹¹⁸⁶ **Arnavud**, Sayı 74, 25 Ekim 1912, s.1-2.

¹¹⁸⁷ *ibid.*, s.1-2.

¹¹⁸⁸ “Borin Cemiyeti Aziz Müttesiblerine”, **Arnavud**, Sayı 72, 5 Ekim 1912, s.2.

¹¹⁸⁹ Derviş Hima, “Arnavudluk Meselesi”, **Arnavud**, Sayı 60, 15 Haziran 1911, s.1.

alınmaz hiçbir direniş göstermeden Osmanlı İmparatorluğu'na entegre olup onu vatan olarak kabul etmiş olduklarıdır.

Bu anlatıda ayrıca bizzat isim vererek iddiayı güçlendirme yoluna da başvurulmaktadır. Örneğin Latin alfabesini savunduğu için sadakati sorgulanan Derviş Hima tarih anlatısını kullanarak kendisinin sadakatini ispat etmeye çalışmıştır. *Arnavud* gazetesine göre Derviş Hima'nın ailesi Osmanlı padişahları sultan Selim ve Sultan Mahmud gibi iki büyük padişahın “mazhar-ı emniyet ve iltifatı” nı kazanmış, yedinde a şarı kendi a'ile'i askeriyelerine bahşedilmiş dört büyük köyün fermanlarıyla bağlılığını ispat etmiştir. Derviş Hima'nın bugün devlete hizmet etmekte olan birçok kardeşleri akraba olup Ohri'nin medar-ı iftihar olabilecek kasabanın terbiye'i efkarına çalışan Eyup Sabri Beyefendi'nin bile teveccühünü kazanan efrad-ı münevveresi pek çoktur.¹¹⁹⁰

Beş asırdan beri yekdiğerine zahir olarak devletin her nerede bir tehlikeye atıldığı görüldükçe babalarımız dedelerimiz hilali kılınçlarını takınarak ve arkalarına da sipahilerini alarak serhat-ı vatana koşarlardı, i'dayı Türklerle kahr ve kemnan eder veya mağlup olursa şan ve şerefle ölmeyi kendilerine farz-ı ayn bilirlerdi. İşte bizde o ecdadın incalini teşkil ediyoruz. Yine devlet ve milletin selâmeti uğrunda her fedâkarlıktan çekinmeyeceğimizi sizde bilirsiniz.¹¹⁹¹

3.1.1.4. Arnavut İsyanları

Arnavud gazetesinin sahibi ve başyazarı Derviş Hima 1911 yılında *Musavver Arnavud* (Resimli Arnavut) başlıklı derleme bir kitap yayınlamış, kitabın girişinde Arnavutları kan ağlar şekilde betimlemiştir.¹¹⁹² Kitabın Derviş Hima ve diğer Arnavutlar tarafından yazılan bölümleri Arnavut elitlerin 1909, 1910, 1911 yıllarında

¹¹⁹⁰ Derviş Hima, “Anasır-i Osmaniye Arasında Şirare'i Nifak Saçan Hüseyin Kazım Efendi veya Bey'e Son Cevap”, *Arnavud*, Sayı 33, 9 Ekim 1910, s.1.

¹¹⁹¹ Derviş Hima, “Dâhiliye ve Mâliye Muhterem Nâzırlarına”, *Arnavud*, Sayı 31, 23 Eylül 1910, s.1.

¹¹⁹² Derviş Hima (ed), *Musavver Arnavud*, İstanbul, 1327, s.1-2.

ard arda vuku bulan Arnavut isyanlarına bakış açısını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir.¹¹⁹³

Örneğin Avlonyalı Süreyya bey sadece Osmanlı dönemini ele aldığı tarih bölümünde İskenderbey ve Tepedelenli Ali Paşa'nın kariyerlerine vurgu yapmış, yazısının bazı bölümlerinde Prizren, Loma ve İşkodra'da yaşanan olaylara da odaklanmıştır. Bu sayfalarda, imparatorluğa hizmet için fedakârlık yapan asi Arnavutlar, onlarca yıllık ihmal, adaletsizlik, baskı ve ekonomik sıkıntılardan muzdarip “kurbanlar” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁹⁴ Şaşırtıcı olmayan bir şekilde *Arnavud* gazetesinin Arnavut isyanları bakış açısı da son derece benzer olmuştur.

Arnavud gazetesine göre isyanın müsebbibi yanlış politikalarıyla Arnavutların izzeti nefsinin yaralayarak isyancıları isyan etmeye iten İTC'dir. İsyancılar birer isyancı olmaktan çok İTC politikalarının “kurbanlarıdır”. İttihatçı basında isyancıların dış güçlerin kullandığı maşalar olarak tanımlanmasına karşılık *Arnavud* gazetesinde İTC'nin siyasetinin mağdurları olarak gösterilmesi karşı söylemlerin, egemen söylemlere muhalefet ederken, onun sınırlarını ve iç zayıflıklarını araştırma işlevi gördüklerini söyleyen Terdiman'ın yorumuna oldukça uygun düşmektedir.¹¹⁹⁵

Arnavud gazetesinin yayınlandığı tarih dilimi 1910 ve 1911'daki isyanla çakıştığı için gazete doğal olarak yayınlanmadan önce vuku bulan 1909 isyanı yerine bu isyanlara daha çok yer vermiştir. Gazetede 1910 isyanı sıklıkla işlenmiş, haber ve yorumlarda birkaç stratejik söylem öne çıkarılmıştır. Gazetenin izlediği ilk strateji isyanın hem niceliksel hem de niteliksel olarak çok kısıtlı kaldığı ve Arnavutların

¹¹⁹³ Arnavutluk'da vuku bulan 1909,1910, 1911 ayaklanmaları için bkz. Suat Zeyrek, “2. Meşrutiyet'te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları”,**Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(33), ss.299-336.;Seyit Taşer, “Basında Arnavutluk İsyanı (1910)”, **Route Education and Social Science Journal**, 17, 2017, ss. 230-239, Hasan Bello, Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009.

¹¹⁹⁴ Avlonyalı Süreyya Bey Efendi, “Tarih-i Osmanide Arnavutluk”, içinde (ed.) Derviş Hima, 1327, **Musavver Arnavud**, s. 9-46.

¹¹⁹⁵ Richard Terdiman, 1985, s.68.

milyonlarca nüfusu içinde çok küçük bir kesimi temsil ettiğidir. *Arnavud* gazetesine göre Arnavutluk kıtasının haritasını bilmeyen “zavallılar” İpek ve Priştine’de vuku bulan olayları “Arnavutluk ihtilali” gibi yansıtarak Arnavudlara karşı beslenmekte olan husumeti artırmaya çalışmaktadır. Bunun gibi küçük bir “iğtişâsatı” (isyanı) büyütürük ihtilal gibi göstermek, Arnavutları ezmeye, ezdirmeye yeltenmek bir amacı içinde taşıyor olup bu tür eylemlerde bulunmak Osmanlı menfaatine aykırıdır. Bütün Arnavutların hamiyetsizlikle ittihâm edilmesini de eleştiren Hima’ya göre ayaklanma ya da isyan olarak yansıtılanlar aslında “bir iki yerde vücûd bulan bir karışıklık”tan ibarettir:

Ne olmuş? Birçok boş beyinler ne düşünüyor? Bir kıyam-ı istiklal mi? Bir ihtilal muhtırâtı mı? Heyhat! Siz aldanıyorsunuz. Ey tarafgirâne icale’i kalem edenler! Arnavudlarda fikr-i istiklaliyet olmuş olaydı yüzlerce kasaba, binlerce köyler iki üç yüz bin silah, iki üç yüz bin kahraman ortaya atmaları lazım gelirdi? Karışıklığın bir mıntıkâ’i mahduda dâhilinde ve adem-i idare yüzünden vücûda geldiğini namuslu adamlar, haya ve fazilet sahibleri pek alâ bilirler. Bir iki yerde vücûd bulan bir karışıklık seyi’esiyle bütün Arnavudları hamiyetsizlikle ittihâm etmek Arnavudluğa bir irtica rengi vermek Osmanlılığa gayrı kabil-i te’lif makduh bir hareket mezmum bir nümâyıştır.¹¹⁹⁶

Vuku bulan isyanın Arnavutları temsil etmediğini savunan Hima’nın isyanda yabancı parmağı olduğu iddialarını reddetmesi isyancılarla kurduğu özdeşliğin ilk göstergelerinden biridir. İttihatçı basında yayınlanan “Arnavudluğu yeniden feth etmek” lazım olduğuna dair yazıları sert şekilde eleştiren Hima’ya göre feth edilecek başka yerler; aralarında Türkistan, Afganistan, İran, Dağıstan, Kırım, Çerkezistan’ın yer aldığı çok sayıda bölge vardır. Arnavutluk Osmanlı İmparatorlu’ğu için asker veren, vergi veren, hükümet hizmetinde görev alan fedâkâr insanlardan oluşan vatana faydalı

¹¹⁹⁶ “İpek ve Priştine Hadisatı”, *Arnavud*, Sayı 15, 22 Nisan 1910, s.1.

ve değerli bir bölgedir. Fesatlık içeren yazılar yayınlayarak, Arnavutlar'ın izzet-i nefis-i millisine tecavüz etmek “hakîkî Osmanlılara” yakışmamaktadır.¹¹⁹⁷

Arnavud gazetesine göre isyanı bastırmak için Turgut Paşa'nın komutasında bölgeye gönderilen ordunun müdahalesi ile her iki taraftan dökülecek kanlar Osmanlı vücudu mevcûdiyetinde bir noksan meydana getirecektir. Şevket Paşa Arnavudluk'ta Derviş ve Cavid Paşa gibi değil adaletle hareket ederek iadei asayişi sağlamalıdır.¹¹⁹⁸ Arnavudlar'ın kahrolması halinde “emin olunuz ki Rumeli'nde Hâkimiyet-i Osmaniye'ye nihayet verilmiş olur” diyen Hima, Osmanlı basınında isyan hakkında yazılan kışkırtıcı yazıları eleştirmiş “yarın Kürdistan'ın ıslahatına gidilirken de kahrolsun Kürtler, öbür gün Arabistan ihtilallerini teskin için sevkiyat icra olurken kahrolsun Araplar diye mi bağırılacaktır ?” diye sorarak¹¹⁹⁹ “kardeş kavgası” vurgusu yapmıştır:

Osmanlı'ya ve beşeriyete kardeş olan Arnavudlarla Türkler meydanda polis müdürlüğünden Kosova gibi mühim bir valiliği irtika eden birinin yüzünden husûle gelen bu kanlı facia, dilhıraş, eğer nice manzaradan uzaklaşmış oluruz. Bir de bir karışıklığa bir ihtilal rengi vermek ve bütün Arnavudluk'a tamim etmek acaba akli selime yakışır mı?¹²⁰⁰

Arnavudluk'da isyanı bastırma girişiminin giderek enişe verici bir vaziyete dönüşmeye başladığını savunan *Arnavud* gazetesi “Hamiyetli Osmanlıların” yüreğinin vuku bulan “kardeş kavgasını” andıran olaylar nedeniyle sızladığını, Osmanlı askerinin karşısında bulunanların bir düşman ordusuna mensup olmayıp Osmanlı ordusunda görev alanların kardeşleri, dindaşları olduğunu hatırlatmıştır. Arnavutluk'un ateşler, kanlar içinde kalmış olduğunu belirten yazara göre bir kavmin ruh ve ihtiyaçlarını, düşünmeksizin hareket etmek böyle kanlı, karmaşık ve tehlikeli vakalara sebebiyet

¹¹⁹⁷ “İpek ve Priştine Hadisatı”, *Arnavud*, Sayı 15, 22 Nisan 1910, s.1.

¹¹⁹⁸ “Derviş Hima ve Tasvir-i Efkar”, *Arnavud*, Sayı 15, 22 Nisan 1910, s.1-2.

¹¹⁹⁹ “İpek ve Priştine Hadisatı”, *Arnavud*, Sayı 15, 22 Nisan 1910, s.1.

¹²⁰⁰ Derviş Hima, “Ne olacak?”, *Arnavud*, Sayı 16, 28 Nisan 1910, s.1.

vermiştir. Senelerden, asırlardan beri vatanın bir köşesinde devlet ve millete sadâkatle, yiğitçe hizmet eden Arnavut'ların aniden isyan etmesinin sebebi Kosova Valisi'nin idare hususunda ki âdem-i vukûfuviyetidir.¹²⁰¹ Yazara göre Osmanlı imparatorluğu'nun nüfus çeşitliliği göz önünde bulundurularak, başka başka adetlere sahip olan halkları yönetmek için ihtiyaçlara uygun valiler seçilip atanmalıdır. Kosova Valisi gibi bulunduğu bölgenin ihtiyaçlarını ve düşünmeyen valilerle vatan idare edilmemelidir.

Arnavud gazetesine göre barış ve asayişin sağlanmasıyla terakkiye ihtiyaç duyulduğu bir zamanda Osmanlı askerinin ve yine bu vatanın evladı olan isyancıların yani iki vatan evladının birbirini kırmaları kalplerde derin yaralar açmaktadır. İsyan edenlerin sayısının otuz bin kadar olduğunu söyleyen *Arnavud* gazetesi bu isyancıların boğazın iki tarafını tutmuş olup Prizren'e gitmekte olan Osmanlı askerine ateş etmiş olduğu haberini vermiş, yaşanan çatışma sonrasında bir subay ile on askerin yaralanmış ve üç asker şehit olduğunu söyleyerek üzüntüsünü dile getirmiştir. Olayı vatan evladından iki kesimin birbirini kırması olarak tanımlayan gazete “şüphesiz bu acı ve malum bir hakîkattir” diyerek “hükûmetten bu noktayı düşünerek hareket etmesini” istemekte ve cebir ve şiddetin her zaman istenen sonucu doğurmayacağı, aksine bazen beklenilmeyen tehlikelere, fenalıklara yol açacağı uyarısında bulunmuştur.¹²⁰²

Arnavud gazetesine göre Kosova Vilâyeti itibarıyla isyana katılanlar bölge genel nüfusunun ancak yüzde iki üç oranında olup, isyanın çıkarılmasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yardımı ve kışkırtması olduğu iddiası tamamen yalandır. Bu iddiayı Türklerle Arnavudların arasında nifak tohumu saçmak amacıyla komşu devletler yaymıştır. Bu yalan habere en muteber gazetelerde bile yer verilmiş, Arnavutluk'ta bir güvenilirliği olmayan ve hatta ismi bile bilinmeyen Prens Kiga nâmında birinin saçtığı paranın kuvvetiyle isyan oluyormuş gibi gülünç rivayetler

¹²⁰¹ “Arnavudluk Ahvâli”, *Arnavud*, Sayı 16, 28 Nisan 1910, s.1-2.

¹²⁰² *ibid.*, s.1-2.

yayılmıştır. Memlekette önemli bir konum işgal eden gazetelerde bu tür yalan haberlerin adeta vaki imiş gibi sütunları işgal etmesi Osmanlı birliği açısından endişe edicidir.¹²⁰³ Halbuki bu iddiaların aksine Arnavutlar “hiçbir vakit hükûmet-i osmaniye aleyhinde ecnebi hükûmetin himâyesini, imdadını talep etmemişlerdir.”¹²⁰⁴

Arnavud gazetesine göre Osmanlı ordusu tarafından isyanı bastırma girişimi sırasında birçok ev yakılıp yıkılmış ve bölge harap edilmiş olup, Osmanlı hükûmeti artık yıkmaktan uzaklaşarak yapmaya başlamalıdır. Birkaç ay sonra kış geldiğinde evleri harap edilen Arnavutlar perişan olacağını vurgulayan gazete, yakılan yıkılan meskenlerin yeniden inşa edilmesi için hükûmete tazminat ödenme çağrısı yapmış, Adana’da Ermenilere lütf ve enam edilen yardımınların vatanın öz evlatları olan Arnavutlardan da esirgenmemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹²⁰⁵

Trenle Arnavutluktan Anadolu’ya sevk edilmek üzere içerisinde çoluk çocuğun da bulunduğu birkaç ailenin getirilip belirlenmiş yerlere gönderilinceye kadar emniyet-i umumiye müdüriyeti tarafından kiralanmış bir eve yerleştirilmiş olduğu bilgisini veren gazeteye göre, Arnavutluk isyânına iştirak eden “zavallı pederlerinin” kurban taksiratı olan zavallı masum çocuk ve kadınların Anadolu’ya sevk edilerek helâk olması ihtimali ortaya çıkmıştır. Gazete bugüne kadar olduğu gibi adlî ihsân (bağışlama) politikasını takip etmekle nam salmış Osmanlı hükûmetine, bu günaha razı olmayarak, günahsız çocuk ve kadınları affetmesi ve böylece Osmanlı Hükûmeti’ne her zaman sadık olan Arnavut kavmine aralarında hiçbir sorun olmadığını göstermeli çağrısı yapmıştır.¹²⁰⁶

İsyancıları “zavallı kurbanlar” olarak tanımlayarak bölgede harap olmuş evlerin tamiri için tazminat ödenmesini isteyen ve techir edilen isyancıların ailelerinin affedilmesini talep eden *Arnavud* gazetesi Divan-ı harbce mahkûm edilenler için de

¹²⁰³ Derviş Hima, **Arnavud**, Sayı 19, 26 Mayıs 1910, s.2.

¹²⁰⁴ Derviş Hima, “Bir Su’î Tefhim Daha”, **Arnavud**, Sayı 22, 23 Haziran 1910, s.2.

¹²⁰⁵ “Arnavud”, **Arnavud**, Sayı 26, 21 Ağustos 1910, s.1.

¹²⁰⁶ Emrullah Bey, “Anadolu’ya Sevk Edilmek Üzere Getirilen Arnavud A’ileleri”, **Arnavud**, Sayı 38, 11 Kasım 1910, s.2.

hükümetten af isteğinde bulunmuştur. *Arnavud* gazetesine göre adl ü ihsan (bağışlama) siyaseti rehberliğinde ittihaz eden hükümet, hapishanelerin rutubet içinde, güneşsiz, hayat fersa zindanlarını düşünüp zulüm görmekte olan Tiran ve Elbasanlı vatandaşlara teşmil-i adl ü dad zevkinden mahrum olmamalı, merhamet değil adalet ve insaf etmelidir. Papazları effeden hükümet Arnavutları da affederse samimiyet tesis etmeye bir hatve-i müdebbirane atmış olacaktır.¹²⁰⁷ İsyanın çıkmasında suçun isyancılarda değil de tamamen hükümette olduğunu savunan *Arnavud gazetesi*, üç seneden beri bir iki Selanikli'nin, iki üç İstanbullu'nun yüzünden Arnavudluk'ta muhterem askerlerle, muazzez vatandaşlar arasında sürekli kan döküldüğünü ve İTC'nin dar ve beceriksiz kadrosu tarafından ülkenin felakate sürüklendiğini savunmuştur.

Arnavud gazetesine göre Abdülhamid'in istibdatını çekemeyen bir milletin birkaç kişinin şahsi ihtirasını uğruna Osmanlı unsurları arasında sürekli karmaşanın çıkıp kan dökülmesine tahammül göstermeyeceği açıktır. Hükümete Arnavudluğa asker değil adalet, ordu değil memur gönderme çağrısında bulunan gazeteye göre hükümet isyanının siyasi ve sosyolojik nedenlerini tetkik etmeyerek üzerlerine sadece asker sevk etmiştir. İsyanın bastırılması durumunda gönüllü ve samimi şekilde değil mecburen sükût oluşacak bir daha ekrar etmeyecek sûrette mesele çözülmemiş olacaktır. Arnavut kavminin Arnavudluk'ta adil, dinar bir hükümet ve namuslu ve kendini işine adanmış memurlar görmek istediğini belirten gazeteye göre “bir milyon süngünün yapamayacağı” şeyi bir adil hükmün yapması mümkündür.¹²⁰⁸

İsyancıların bakış açısıyla isyanların nedenlerini sıralayan, isyanın bastırılması sırasında başvuru şiddeti çok sert şekilde eleştirerek isyanının bastırılmasının sadece geçici bir başarı olup, kalıcı bir çözüm için neler yapılması gerektiği konusunda öneriler getiren *Arnavud gazetesi* “ordu isyanı bastırmaya muvaffak olduktan sonra Arnavudluk

¹²⁰⁷ “Arnavud”, **Arnavud**, Sayı 40, 3 Aralık 1910, s.1.

¹²⁰⁸ Dava vekili Muhammed Şerif, “Arnavudlar”, **Arnavud**, Sayı 62, 29 Haziran 1911, s.1.

acaba ne halde bulunacaktır?”¹²⁰⁹ diye sormuş ve Arnavutların lisanlarına, kavmiyetlerine dokunulmayarak Osmanlı hükûmetine ısındırılması ve sevdinilmesine gayret edilmesini kalıcı bir çözüm olarak önermiştir.¹²¹⁰ Ayrıca gazeteye göre “hikmeti hükûmet” gereği hükûmet isyancı Arnavutlara karşı garezkâr olmamalıdır. Hükûmet Osmanlı unsurlarını oluşturan tüm unsurlara aynı muameleyi ifaya mecburdur.¹²¹¹

Arnavud gazetesinin iddiasına göre Osmanlı ordusu Malisörlerin isyanını bastırmak için “Kosova Karası’nın her tarafı ateş-i top ve tüfenkle” müdahalede bulunmuş, bölgeyi adeta bir kerbelâ-yi müsîbete döndürmüştür.¹²¹² Arnavutları tamamen kavânîn-i devlete tâbi tutmak için seviye-i irfân ve terakkîlerini yükseltmek ve kâbiliyet-i fitriye ve mevkîyelerine göre idâre etmek lâzım gelirken, Hükûmet Arnavudlukda ser-i mû imrân ve terakkiden bir eser meydâna getirmediği ve bir idâre-i kâmile ile sahîhan te’mîn-i adâlet ve hükûmet edemediği halde her türlü kavânîne teb’iyet için bütün Arnavutları perişan etmeye kalkışmıştır. Arnavudluğun muhtaç olduğu bir idâre-i sâlime ve âdile âcilen temin olunmazsa ezhândaki heyecân ve galeyan kesb-i sükûnet edecek ve Avrupalılar’ın müdâhalât-i vâkıaları devam edecek, böylece belki de devletin hâkimiyet ve şevketi ve Arnavudluğun mevcûdiyeti yok yere hebâ olacaktır.¹²¹³ Artık Arnavudluğa ordular sevkinden ihtiraz olunarak ıslâhât-ı ciddiye de bulunmak ve halkın istidâd ve kabiliyetine göre kavânîn-i mahsusa tanzim etmek üzere ahvâl-i mahalliyeye ve lisân-ı milliye âşinâ heyet-i muktedire göndermek zamanı gelmiştir. Birkaç Selanikli’nin iki üç İstanbullu’nun anasır-ı osmaniyeyi hayvan sürüsü gibi kullanmalarına efrad-i osmaniyeden bir ferd bile razı değildir.¹²¹⁴

¹²⁰⁹ “(Times) Gazetesinin Arnavudluk İhtışamı Münasebetiyle Yazmış Olduğu Bir Makâlede Zirdeki Mütala’at Ser Olunmuştur” **Arnavud**, Sayı 17, 5 Mayıs 1910, s.2.

¹²¹⁰ **Arnavud**, Sayı 22, 23 Haziran 1910, s.1-2.

¹²¹¹ “Arnavudluk ve Mahmud Şevket Paşa”, **Arnavud**, Sayı 21, 15 Haziran 1910, s.1.

¹²¹² Avlonyalı Süreyya, “Malisörler İsyânı Münasebetiyle”, **Arnavud**, Sayı 63, 6 Temmuz 1911, s.1.

¹²¹³ Avlonyalı Süreyya, “Malisörler İsyânı Münasebetiyle”, **Arnavud**, Sayı 63, 6 Temmuz 1911, s.1.

¹²¹⁴ *ibid.*, s.1.

Basiretli şekilde hareket edilmezse Malisör meselesinin bugün olmasa yarın daha kuvvetli isyanlarla tekrar edeceğini savunan *Arnavud* gazetesi “bugün Arnavudluk’ta, Yemen’de süngüye ram olabilir; fakat yarın ne olacak” diye sorarak bazı “vatansızların” bu noktayı düşünmeyerek, Osmanlı askeriyle ahâli arasına mümkün olduğu kadar nifak sokmak, askerle ahâliyi birbirine öldürtmekle menafî hasiselerini temin etmek istediklerini öne sürmüştür.¹²¹⁵ Bu konuda *Arnavud* gazetesinin hedefinde isyanın çıkış sorumlusu olarak görülen İTC hükümeti vardır. Gazeteye göre İTC hükümeti Arnavud’u yaşatmamak hatta Başkım ve Şekumbi namları altında bile yaşatmamak azm-i cebîninde bulunmuş, Arnavud kavmine nefes aldırılmamak, şehre terakki ve medeniyette bir mevki-i mümtaz tutmasına mümaneat etmek için çalışmıştır. İTC Arnavudluğu dört sene boyunca hun ve ateşe vermiş Arnavudlara karşı şiddet politikası ile askerleri ve vatandaşları birbirlerine kırdırmıştır.

İTC Hükümeti Arnavutluğu Kerbela’ya döndürmüş, Arnavutluk’ta matem tutmayan bir hane, bir köy bırakmamış, ellerinde ifayı milliler tutarak tenvir etmek isteyen 5-10 yaşındaki masumlara dayağı, işkenceleri, kaba saba tahkirleri sezâ görmüştür. İTC’ye karşı Arnavudluğun çetin dağlarından dökülen kanlar, yıkılan ocaklar, yakılan hanemanlar sonrasında Arnavutlar “nara-i kakharenesini yükseltmiş” ve “ya ölüm ya hürriyet-i hakikiye” diyerek silaha sarılmışlardır. Topa, tüfeğe, baruta, cebr ve şiddete susamış olan İttihatçılar Arnavuktaki masumların kanlarını dökmeye başlamış, meşrutiyet ve vatani muhafazaya görevli olan Osmanlı ordusunu cemiyetin kasaplık vazifesini ifa etmek için görevlendirmiştir. Ancak Osmanlı ordusu içerisinde çok sayıda asker Arnavutların “meşru kıyamına” ve vatanperveranesine fiilen katılarak büyüklük göstermiştir. Bütün Arnavutlar İTC’nin açtığı mühlek ve elim yaraları hitamı

¹²¹⁵ “Perdenin Bir Kenarını Kaldırmak İcab Etti”, *Arnavud*, Sayı 64, 13 Temmuz 1911, s.1.

harbe kadar unutacak ve ondan sonra Arnavutluğu 4 seneden beri kıran zayıf düşüren İTC'den hesap soracaktır.¹²¹⁶

Arnavud gazetesi İTC'nin iktidardan düşmesini fırsat bilerek çok ağır eleştiriler dile getirirken tekrar isyan çıkacağına dair hükümeti tehdit etmekten de çekinmemiştir. Arnavud gazetesine göre “şimdiye kadar sadık ve muti kalan Arnavudlar daha büyük bir itmi'nan ve inad ile mücadeleye devam etmeye mecbur” bırakılmaktadır. Arnavutlar eski düşmanları olan Slavların kucığına düşer ise “Balkan'da öyle bir harik tutuşur ki onu sevindirmek pek kolay olamaz.”¹²¹⁷

Doğru Söz gazetesinin ise Arnavut isyanlarına karşı tavrı *Arnavud* gazetesinin tavrından oldukça farklıdır. *Doğru Söz* gazetesi Arnavutluk meselesi, Arnavutluk özerkliği ve Arnavutların talepleri üzerine bir süredir çeşitli makaleler ve yazılar yayımlanmakta ve tartışılmakta olduğunu vurguladıktan sonra, Malisor isyanı ve etrafındaki entrikaların nedenleri ve mahiyeti hakkında, kimlerin dışarıdan nasıl faydalandıklarının farkında olduğunu, şu ana kadar olayları uzaktan inceleyip sonuçları bekleyerek dikkatli ve sabırlı bir tutum sergilemiş olduklarını belirtmiştir. Ancak, şimdi sessizlik ve kayıtsızlıktan beklenmedik anlamlar çıkarıldığı için gerçeği aydınlatmak amacıyla birkaç söz söylemek zorunda hissettiğini belirten yazara göre Malisor isyanı başlangıçta yerel ve sosyal bir olayken, Karadağ, Arnavut adını kullanarak toplanan bazı çetelerin teşvikiyle zaman ve mekanın uygunluğundan yararlanarak bazı liderleri etkilemiş ve durumu siyasi bir hale getirmiştir. İddia edilen taleplerin ve yoksul halkın durumuyla ilgili Malisorların kesinlikle bir bilgisi yoktur. Bu yazılar, Arnavutları Osmanlı'dan ayırmak amacı gütmekte olan bazı “hainlerin” “kötü niyetli” düşüncelerinin bir ürünüdür ve bu kişiler yakında ortaya çıkacaktır. Talepler arasında, Latin harfleriyle eğitim verilip verilmemesi istenmesine itiraz eden yazara göre milletin

¹²¹⁶ Derviş Hima, “Arnavud'un İfadesi”, **Arnavud**, Sayı: 72, 5 Ekim 1912, s.1.

¹²¹⁷ “Arnavutluk Şu'unat Esbu'iyesi Bâb-ı Âli'nin Yeni Müsa'adatı Noya Feraye Perese'den”, **Arnavud**, Sayı: 64, 13 Temmuz 1911, s.2.

genel iradesi ile çözüme kavuşturulan bu meseleye hükümetin müdahale etme hakkı yoktur. Hükümet, Latin harfleriyle eğitime başladığı gün Arnavutluk'ta büyük bir isyan başlaması kesin gibidir.¹²¹⁸

Doğru Söz gazetesi “biz gerçek Osmanlı Arnavutları” sözleriyle başladığı cümlesini böyle bir zamanda sevinçle kanımızı dökmeye, - gerekirse Müslümanlarla da savaşmaya kararlı olacağız, bu azmimize engel olacak hiçbir güç yoktur demiştir. Dikkatle incelendiği zaman mevcut entrikaların büyük ölçüde Latin harflerine bağlı kötü niyetli kişiler tarafından yapıldığı aşikar hale gelecektir diyen gazeteye göre Arnavutların bir an önce eğitilmesi ve aydınlatılması gerekliyse, köylerdeki ilkokullarda Türkçe ile birlikte Arnavutça da Arap harfleriyle öğretilmelidir. Arnavutluk'taki bazı yerlerde Latin alfabasından yana olan memurlar bulunduğunu bu Latinci memurlar yüzünden halk arasında ayrılıklar ortaya çıktığını savunan gazeteye göre Latin düşüncesini benimseyen bu memurlar bölgede kaldıkça kaldıkça, hükümetten sürekli şikayetçi olacak ve ileride başka yollara başvurmayı düşüneceklerdir. Görüş alanlarından dağa çıkan birkaç kişi Arnavutlar arasında hiç bir öneme sahip değildir. Latinci olan bu kişiler, birer ikişer Arnavutlar tarafından yakalanmakta ve hükümete teslim edilmektedir. Arnavutların asıl talepleri ve güvenlik istekleri şunlardır:

- 1- Temel reformlar ve altyapı: Yollar ve okullar yapılması, tarım ürünlerine destek ve teşvik sağlanması.
- 2- Okullarda Türkçe ile birlikte hemen Arnavutça'nın da öğretilmesi.
- 3- Yabancıların etkisindeki kişilerin ve grupların şiddetle uzaklaştırılması ve cezalandırılması.
- 4- Memurların iyi bir seçimle atanmasına dikkat edilmesi.¹²¹⁹

¹²¹⁸ “Muhterem Vatandaşımız Yazıyor: Arnavudların Mütalebatı”, **Doğru Söz**, sayı:48, 13 Temmuz 1911,s.3.

3.2. Reform Şartlı Osmanlılık: Osmanlı Ermeni Basını

3.2.1. 1908 Devrimi, Osmanlılık ve Ermeni Basını

Jamanak gazetesi başyazarı Yervant Odyan 24 Nisan 1915 günü aralarında Ermeni gazetecilerin de yer aldığı yüzlerce Ermeni entelektüele karşı düzenlenen geniş çaplı gözaltı operasyonunda gözaltına alınmaktan kurtulmuş ancak bu kurtuluş yaklaşık üç ay sürmüştür. 25 Ağustos 1915’de Şişli’de bulunan evinde gözaltına alınan Odyan’ın sürgün çilesi 17 Kasım 1918’e kadar sürecektir. Yervant Odyan gözaltına alındıktan kısa bir süre nezarethanede tutulduktan sonra yanında bulunan kendisi gibi gözaltına alınmış iki Ermeni arkadaşıyla beraber polis eşliğinde trenle önce sürgün yeri olan Konya’ya sevk edilmiş, birkaç gün sonra da Konya’dan Ereğli’ye gönderilmek üzere bir kez daha trene bindirilmiştir. Konya’dan trenle hareket edilip ikinci istasyona gelindiğinde trende boş yer olduğunu gören birkaç yolcu içeri girmek istemiş, o sırada Odyan ve yanındaki arkadaşları ile boş koltuklara oturmak isteyen sarıklı bir adam arasında şu diyalog yaşanmıştır.

“Giriş yasak!” dedik pencereden. “Neden?” “Burada sürgün var!”Yolcular ses çıkarmadan uzaklaştılar, bizim de rahatımız bozulmadı. Bu oyun birkaç istasyonda başarılı oldu, ancak en sonunda artık diğer vagonlarda da yer kalmadığından “Eğer sürgünseniz sizi kontrol eden polis nerede?” diyerek dırdırlanmaya başladılar. Bizim karşı koymalarımıza kulak asmadan, kapıyı açıp vagona girdiler. İçlerinden sarıklı biri bizimle sohbete başladı. Ermeni ve İstanbullu olduğumuzu, sürgüne gittiğimizi anlattık. “İstanbul’daki işiniz neydi?” diye ilgilendi.”Gazeteci” diye cevap verdi Sebuhan Aguni. “Şimdi sizi neden sürdüklerini anladım, siz Azâdâmârd ’da çalışıyordunuz” diye cevapladı sarıklı. “Hayır, *Jamanak*’ta” dedik. “Ama *Jamanak* ihtilalci gazete değil ki” dedi adam. “Öyle ama yine de bizi sürdüler.” “O zaman başka bir suçunuz var.”Bu sarıklının Ermeni

¹²¹⁹ “Muhterem Vatandaşımız Yazıyor: Arnavudların Mütalebatı”, **Doğru Söz**, sayı: 48, 13 Temmuz 1911, s.3.

gazeteleri hakkındaki bilgisi beni şaşırttı. Cahil bir köylü görünümündeydi, buna rağmen Azâdâmârd ile Jamanak'ı birbirinden ayırt edebiliyordu.¹²²⁰

Yervant Odyan'ın anılarından alıntılanan yukarıdaki satırlarda “cahil bir köylü görünümünde” olan sarıklı bir adam olarak tanımladığı kişinin *Azâdâmârd* gazetesi ile *Jamanak* gazetesi arasındaki siyasi konumlanış farklılığını biliyor olması karşında büyük şaşkınlık yaşadığı görülmektedir. Bugün Murat Cankara gibi Osmanlı Ermenileri üzerine çalışan araştırmacıları şaşırtan ise Osmanlı Ermeni basınındaki siyasal konumlanış farklılığını vurgulamayarak, herhangi bir kategorizisyona başvurmadan aşırı genelleme ve indirme yanlısına düşen çalışmaların fazlalığıdır. Cankara'ya göre özellikle Ermeniler söz konusu olduğunda Osmanlı'yı millet-i hâkimeye, diğer bir deyişle Müslüman/Türk kimliğine indirgemenin dikkat çekici bir boyutu bulunmaktadır ki bu basın tarihi açısından oldukça anlamlıdır.¹²²¹

Ermeni basın tarihyazımı üzerine Murat Cankara'nın gerçekleştirdiği çalışma, bu alandaki tarihyazımı sorunlarının boyutlarını gözler önüne sermektedir ve bu sorunları örneklendirmek için Cankara, Orhan Koloğlu'nun yaklaşımını temsil gücü yüksek bir örnek olarak sunmaktadır, zira Koloğlu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki süreli yayınları incelediği çalışmasında basını üç farklı nitelikte kategorize etmiştir; Koloğlu'nun sistematığında birinci kategoriye oluşturan Türkçe basın, devletin bütünlüğünü koruma misyonu nedeniyle Tanzimat döneminin getirdiği Osmanlı milleti anlayışından doğan ittihadı anasır (unsurların birliği) politikasının savunuculuğunu üstlenmiş ve Türkçü yayınlar bile bu çerçevenin sınırları içinde kalmıştır, ikinci kategoride yer alan Avrupa dilli basın (Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Almanca) ticari ve mali konuları en kapsamlı biçimde işleyen ve bu alanlara yön veren yayınlar olarak tanımlanmıştır, üçüncü ve son

¹²²⁰ Yervant Odyan, **Lanetli Yıllar: İstanbul'dan Der Zor'a Sürgün ve Geri Dönüş Hikâyesi: 1914-1919**, İstanbul: Aras Yayıncılık ve Kor Kitap, 2022, s.92.

¹²²¹ Murat Cankara, “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfleri Türkçe Basında Dil ve Kimlik”, **Ankara Üniversitesi İletişim Dergisi**, cilt: 2, sayı: 2, 2015, s.108.

kategoriyi oluşturan Türkçe dışı yerel dilli basın ise istisnalar olmakla birlikte genellikle kültürel uyanıştan ayrılıkçı ve devrimci eğilimlere uzanan geniş bir yelpazede sosyal ve siyasal hareketlere rehberlik eden yayınlar olarak nitelendirilmiştir.¹²²²

Cankara Orhan Koloğlu'nun bu tasnif girişiminde iki temel sorun olduğunu savunmaktadır. 1) Devletin bütünlüğünün savunulmasını Türkçe basınla özdeşleştirmek suretiyle gayrimüslim basına “bölücülük” atfetmek; 2) Türkçeyi Müslüman/Türklerle özdeşleştirerek gayrimüslimleri Türkçe basından dışlamak.¹²²³ Bu sınıflandırmayı Ermeni basını için yapılan şu değerlendirme takip etmektedir: “Meşrutiyet’in ilanına kadar hemen tamamen İstanbul’da toplanmış olan Ermeni basını 1908’den sonra hızla Anadolu’ya yayılmıştır. Çoğunluğu Orta ve Doğu Anadolu’da olmak üzere 46 gazete çıkmıştır. Artık bunlar eylemci ve ayrılıkçıdır. Amerikan misyonerleri ve Rusya’dan destek alıyorlardı.”¹²²⁴

Osmanlı/Türk basın tarihi konusundaki önde gelen isimlerden biri olan Koloğlu'nun yukarıda adı geçen çalışmasındaki yaklaşım bir yana, genel olarak Osmanlı/Türk tarihyazımında Ermeni basınının nasıl temsil edildiğine bakıldığında daha da vahim bir tabloyla karşılaşmaktadır. Bu tarihyazımı geleneğinde son yıllarda örneği görülmeye başlanan tarzda tamamiyle Ermeni basınına odaklanan daha incelikli çalışmalar görülmeye başlanmasına rağmen,¹²²⁵ “Ermeni meselesi” üzerine kaynaklarda

¹²²² Orhan Koloğlu, **Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010, s.28.; Murat Cankara, 2015, s.108-109.

¹²²³ Murat Cankara, 2015, s.109.

¹²²⁴ Orhan Koloğlu, 2010, s.46.

¹²²⁵ Yakın tarihli bazı çalışmalar spesifik olarak Ermeni basınına konu edinmeme durumunu bir nebze de olsa azaltmıştır. Bu konuda bkz. Orhun Yalçın, A Study of Azâdâmârd : Socialism and the Armenian. Revolutionary Federation’s Understanding of Socialist Ottomanism, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),2022; Serap Taşdemir, “Neva Yahut Seda-yı Ermeniyan Gazetesi Konusunda Notlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 70 (2022), ss.299-319; Haçadur Nersesoğlu, **Ermeni Basınında Lozan Barış Antlaşması**, İstanbul: Literatür Yayınları, 2024.; Haçadur Nersesoğlu, **Osmanlı Ermeni Basınında Venizelos 1910–1920**, 2020, Doğu Kitabevi, Talar Nersesoğlu, **Osmanlı Ermeni Basınında Yunanistan’ın Batı Anadolu Harekâtı 1920 – 1922**, İstanbul: İkinci Adam Yayınları, 2022; Hülya Eraslan, “II. Meşrutiyetin İlanından Sonra Osmanlı Ermeni Basınında II. Abdülhamit İmajı”, **17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi**, 2023, Ankara, Turkey, s.171; Hülya Eraslan “Ermeni Basını Ve Osmanlı Bankası Baskını (1896): Ceride-İ Şarkiye ve

Ermeni basınından yekpare bir bütünmüş gibi söz etme ve onun “kışkırtıcı” ve “bölücü” rolünü vurgulama eğilimi sıklıkla gözlemlenmektedir.¹²²⁶

Osmanlı Ermeni basınına ilişkin bu tür genellemeci yorumların ötesine geçerek gerçekçi bir inceleme yapmak ancak Ermeni toplumunun içindeki sınıfsal/ideolojik/mezhepsel bölünme ve mücadelelerin izini sürmekle mümkün olabilir. Cankara’ya göre “Osmanlı Ermeni cemaatinden söz ederken İstanbul-taşra, Apostolik-Katolik vb. iç bölünmeleri hesaba katmayan yaklaşımlar, daha en baştan bir tür “safсата” yapmaya mahkûmdur.”¹²²⁷

Ohannes Kılıçdağı’nın çalışmasında göstermiş olduğu gibi 1908 sonrası dönemde Ermeni toplumu içerisindeki çatışmaların en genel düzeyde “eski ile yeni/genç” (old vs. new/young), “tarafsızlar ile taraflılar/partizanlar” (neutrals vs. partisans), “dini olan ile seküler olan”(religious vs. secular), “İstanbul ile taşra vilayetleri” (İstanbul vs. province) ve Taşnak ile Hınçak partileri (Tashnak vs. Hnchak) arasında olduğunu savunmak mümkündür.¹²²⁸Söz konusu bu içsel parçalanma Ermeni basınına doğrudan yansımış, Ermeni basını Ermeni toplumun içsel mücadelesinin izdüşümüne dönüşmüştür. Bu nedenle Ermeni basını Ermeni toplumunun kendi içsel mücadeleleri ve Ermeni toplumunun içindeki farklı ideolojik pozisyonlar göz önünde bulundurularak analiz edilmelidir.

İravunk Gazeteleri Arasındaki Vazife-i Sadakat ve Vazife-i İhanet Tartışması”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, 2017 (Hakemli Dergi); Hülya Eraslan, “The Announcement of the Second Constitutional Monarchy in Mecmua-i Ahbar”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, no.62, 2023, ss.133-147 ; Aylin Beşiryan, Hopes Of Secularization in The Ottoman Empire: The Armenian National Constitution And The Armenian Newspaper Masis: 1856-1863, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007; Ari Şekeryan, The Aftermath Of The Deportation: The Armenian Population After The Great War And The Jamanak Daily, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2014.

¹²²⁶ Murat Cankara, 2015, s.109.

¹²²⁷ ibid., s.113.

¹²²⁸ Kılıçdağı (2014, ss. 66-127) çalışmasının 3. Bölümünü “Armeniiin Community: Cooperation Or Conflict?” başlığı ile Ermeniler arasındaki farklı ideolojik yaklaşımlara ve bundan kaynaklanan çatışmalara ayırmıştır.

Kılıçdağı'nın Ermeni toplumu içerisindeki çatışmalara yönelik yaptığı bu ayrımlar Ermeniler içerisindeki Protestan, Katolik ve Apostolik Kilisesine bağlı farklı mezheplere bölünmüş Ermeniler ve sınıfsal boyut da eklendiği takdirde Osmanlı Ermeni basınının incelenmesi konusunda oldukça yol gösterici olacaktır. Ermeni toplumunun önde gelen aktivist velillerinden Papazyan anılarında 1908 devrimi sonrasında Ermeni cemaati içindeki bölünmeyi Ermeni basınına temel alarak anılarında şöyle aktarmıştır:

...İstanbul' da Ermenice gazeteler mantar gibi bitiyordu; çoğu kısa süreli oldu, ancak bazıları uzun süredir yayımlanmaktaydı. Çoğu, muhalifleriyle eski hesaplaşmalar, karşılıklı ithamlar, şu veya bu kişiyi kötüleyip itibardan düşürme veya savunma çabası güdüyordu. Yine çoğunun yazarları, bazı çevre ve kişilerin, olan-olmayan kusurlarının veya hatalarının istismarıyla uğraşıyorlardı... O günlerde, Püzantiyon, Manzume, Arevelk, Surhantag, Luys, Hayrenik ve Jamanak gazeteleri yayımlanıyordu. Bunların yanısıra, reformist Hınçakyanların Tsayn Hayrenyats ve ünlü Hınçak gazeteleri ile Hımayak Aramyants'ın Gohak gazetesi de yayımlanıyordu. Bu gazeteler öncelikle birbirleriyle devamlı mücadele içindeydiler ve birbirlerini satılmışlıkla itham ediyorlardı. Ortak hedefleri de Patrik Ormanyan, Sisak Ferid, Göçoğlu ve cemaatin önde gelen pek çok şahıstı. Onlara göre bu şahıslar ya casustular ya da hükümet tarafından rüşvetle satın alınmışlardı...¹²²⁹

1908 Devrimi sonrası Osmanlı Ermeni basınına -bu sınıflandırma içsel çatışma ve farklılıklar taşısa da- temel olarak iki ana akıma ayırmak olanaklıdır: bir yanda Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatle bağlı olan ve bu nedenle Ermeni devrimci partilerince “statüko yanlısı” ve “hain” olarak damgalanan yayınlar, diğer yanda ise başını Taşnak ve Hınçak Partileri'nin çektiği “statüko karşıtı” radikal yayın organları bulunmaktadır. Papazyan'ın işaret ettiği üzere, Osmanlı sistemine sorunsuz biçimde entegre olan ve devletin “makul Ermenileri” şeklinde tanımlanan birinci gruptaki yayınlar, Taşnak ve Hınçak çevrelerince ya “casus” ya da “hükümet tarafından rüşvetle satın alınmış” olmakla suçlanmıştır.

¹²²⁹ Vahan Papazyan, 2024, s.70-71.

Püzant Keçyan örneği bu bakımdan oldukça temsil edicidir. Gazeteciliğe 1876 yılında *Masis*'ten başlayan Keçyan, 1884 yılından itibaren yazı işleri müdürü olarak 1896 yılına kadar *Arevelk* (Doğu) gazetesinde çalışmış, 1894-1896 dönemi sonunda İstanbul'da Ermenice günlük siyasi gazete için ruhsat verilmesi¹²³⁰ üzerine 4 Kasım 1896'da *Püzantion*'u (Bizans) yayımlamaya başlamıştır. *Püzantion* gazetesi arada hükümetlerin bazı kapatma kararlarına rağmen 1918 yılına kadar yayınına devam etmiştir.¹²³¹ 22 yıl süreyle yayımlanan *Püzantion* gazetesi, İstanbul'da Ermenice basının sembollerinden biri olmuş ve sahibi, başyazarı, imtiyaz sahibi, müdürü Püzant Keçyan'la özdeşleşmiştir. 1908'de meşrutiyetin ilanını izleyen ikinci ayda, basın tarihinin ilk meslek derneği Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti kurulmuş ve cemiyetin 12 kurucusu arasında Püzant Keçyan da yer almıştır.¹²³²

Püzant Keçyan 24 Nisan 1915'te Taksim Feridiye Sokağı'ndaki evinden göz altına alınarak tutuklanarak Çankırı'ya gönderilmiş, İstanbul'daki tutuklama operasyonunun başlangıcında sadece Ermeni devrimci partilerin yönetici kademesine karşı gerçekleştiğini düşünenler, Osmanlı hükümetiyle yakın ilişkilerine rağmen Keçyan'ın da tutuklananlar arasında olduğunu öğrenince şaşırılmışlardır. Püzant Keçyan, Çankırı'ya 27 Nisan 1915 gecesi gelmiş ve burada çok az kalan talihlilerden biri olmuştur. Dâhiliye Nezareti'nin 7 Mayıs tarihli telgrafıyla İstanbul'a dönmek üzere serbest bırakılan 8 kişiden biri de Püzant Keçyan'dır.¹²³³

Püzant Keçyan 9 Mayıs Pazar günü serbest bırakıldıkları bildirilince, 11 Mayıs'ta Çankırı'dan ayrılan grup Ankara'ya gitmiş, 14 Mayıs Cuma günü Ankara'dan trene binen grup, aynı gün gece vakti İstanbul'a varmıştır. Keçyan, Osmanlı yönetimiyle

¹²³⁰ BOA. 1. DH. 1340/1314/Ca-10; 28 Ekim 1896 BOA. BEO. 858/64315

¹²³¹ *Püzantion* gazetesi hakkında bkz. Ozan Can Akpınar, "Arşiv Vesikaları Temelinde Püzantiyon Gazetesi Hakkında Bir Değerlendirme (1896-1918)", **Tarih Okulu Dergisi**, 10(30), 2017, ss.85 - 119.

¹²³² Bu konuda bkz. Hakan Aydın, "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye: Kuruluşu ve Basında Tartışmalar", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 27, 2010, ss.553-569.

¹²³³ Nesim Ovadya İzrail, 2014, s.407-410.

“uzlaşmacı”, hatta bazılarına göre “yandaş” bir kişilik olarak tanımlanmaktadır. Çankırı’ndan döndükten sonra, İstanbullu Ermeni aydınlarının Ankara civarında katledildikleri günlerde Dâhiliye Nazırlığı’na (müsteşar) tayin edilen (İstanbul Valisi) İsmail Canpolat Bey’e tebrik mesajı göndermesi¹²³⁴ Ermeni toplumu içinde önemli bir iz bırakmıştır.

Bu ve benzeri girişimleri sonunda Keçyan kısa bir süre sonra Bulgaristan’a gitmek imkânını bulmuş ve savaşın sonuna kadar Plovdiv’de (Filibe) kalmıştır. İTC hükümetinin Osmanlı Ermenileri üzerine kurduğu projelerden birisi de İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi’nin lağvedilmesidir. Bunun için uzun süren bir kamuoyu oluşturma yolunda Keçyan’ın önemli katkıları olduğu çeşitli kaynaklarda yer almaktadır: “O anda, Türkiye sınırları dışındaki Ermeni nüfusu ve yabancı dostlar ulusumuzun halen hayatta kalan kısmım kaybetmemek için insanüstü çaba sarf ederlerken, İstanbul’un önder çevreleri daima bir sorunla ilgilendiler, Türk suçluların güvenini kazanmak! Osmanlı hükümetinin vereceği ayrıcalıklara layık olmak için Türk Ermenilerinin Ecmiyatsin’le bağlarını koparması gerektiği fikrini tartışmak üzere B. Keçyan’ın yönetiminde bir grup örgütlendi.”¹²³⁵

İstanbul Ermeni Patriği Zaven Der Yegyayan da anılarında Keçyan hakkında kuşkularını belirtirken, Keçyan’ın sürgünden döndüğünde hükümetin ajan listesinde kayıtlı biri olarak Bulgaristan’a gitmek için müsaade almış olduğunu, Filibe’ye gittikten sonra, “Kadri” imzasıyla İstanbul polisine sürekli olarak raporlar gönderdiğini ve Patrikhane’nin tüzel kişiliğini yıpratmak konusunda çaba göstermiş olduğundan bahsetmiştir: “Keçyan’ın sürgünden geri gelmeyi nasıl başardığını ve Bulgaristan’a gitmek için nasıl müsaade aldığını bilmiyorum. Bunu çok şaşırtıcı bulmuştum.

¹²³⁴ BOA. DH. EUM. 17 Ağustos 1915

¹²³⁵ Şahan Natalie, **Biz Ermeniler ve Türkler**, İstanbul: Peri Yayınları, 2008, s. 126.

Çankırı'dan döndükten sonra, derhal, Katolikos'un (Eçmiyadzin) adının artık bizim kiliselerimizde belirtilmediğini açıkladı.”¹²³⁶

Aslında Püzant Keçyan' yönelik şüpheler ve yöneltilen eleştiriler, daha radikal Ermeni siyasilerinin bir kısmı tarafından İTC hükümetleri dâhil her zaman bütün Osmanlı hükümetleriyle uzlaşma çabası içinde olan İstanbul Ermenilerinin bir bölümüne de yöneltilmiş, sorunun asıl olarak bu gruplardaki Ermeniler'in “kendi kellesini kurtarma”düşüncesiden kaynaklandığının altı çizilmiştir. Yani aslında Ermeni sorununu bir ulus meselesi olarak görerek risk alanlara karşı sorunu kişisel çıkar olarak gören ve “Türk oryantasyonu çabalarıyla kendini canını kurtarma” amacıyla olanların olduğu vurgulanmıştır.¹²³⁷

Tarihyazımında statüko taraftarlarına karşı zamanla güç kazanmış olup siyasetin ana gündemini belirlemiş olduğu için örgütlü Ermeni devrimci partilerine odaklanılarak, statüko yanlısı Ermeniler'in göz ardı edildiği görülmektedir. Geç Osmanlı döneminde Ermeni cemaati içindeki bölünmeleri anlayabilmek için statüko yanlısı Ermenilere de vurgu yapılması son derece önemlidir. Aslında Ermeni devrimci partileri bizzat bu statükocu Ermenilere karşı ortaya çıkmış, özellikle 19.yüzyıl, Ermeni toplumu için Ermeni toplumundaki statükonun sarsılmasıyla devrimci partilerin yükselişe geçtiği bir milad olmuştur. 19. yüzyıl Ermeniler'de bazı liderlerin çöküşü ve diğerlerinin yükselişinin yanı sıra, yeni aktörlerin toplumsal siyaset alanına girmiş olduğu önemli bir kırılma anına karşılık gelmektedir.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı millet sisteminin temel kurumlarından biri olarak devletten geniş yetkiler ve önemli görevler almıştır ve Patrikler, Ermeni cemaatinden vergi tahsil etme ve ihtiyaç duyulduğunda asker sağlama gibi sorumlulukları yerine getirdiklerinden, devlet ile cemaat arasında bir köprü vazifesi

¹²³⁶ Zaven Der Yeghiayan, **My Patriarchal Memoirs**, Barrington, 2002,s.66.

¹²³⁷ Şahan Natalie, 2008, s. 126-127.

gören yüksek bürokratlar konumuna gelmişler, bu pozisyonları nedeniyle Ermeni cemaati üzerinde baskın, zaman zaman da despotik bir otorite kurmuşlardır, nitekim 1865 gibi geç bir tarihe dek Ermenice kitapların basılması Patriklerin resmi iznine bağlı kalmıştır.¹²³⁸

Ermeni cemaatinin yönetim yapısında, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir dönüşüm gözlenmiştir. Patriklerin cemaat üzerindeki geleneksel otoritesi, amira denilen varlıklı ve etkili bir elit tabakanın ortaya çıkışıyla değişime uğramıştır. Bu iki güç odağı - patrikler ve amiralar - genellikle cemaat işlerini birlikte yürütmüş, hatta bazı durumlarda patrikler, amiraların etkisi altında hareket eden bir konuma düşmüştür. Amira sınıfı üç ana gruptan oluşmaktaydı: İmparatorluk bünyesinde çalışan yüksek dereceli mimarlar ve darphane müfettişleri gibi teknik bürokratlar, saray ve orduya mal temin eden tüccarlar ve son olarak önemli finansal işlevleri olan bankerler. Bu son grup, özellikle vergi sisteminin işleyişinde hayati bir rol oynamıştır. Açık artırmalarda vergi toplama hakkını elde eden mültezimlere sağladıkları kredi imkanlarıyla, iltizam sisteminin devamlılığını sağlamada önemli bir işlev görmüşlerdir. Bu yapı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni cemaatinin sosyal ve ekonomik organizasyonunda amiraların ne denli merkezi bir konumda olduğunu göstermektedir.¹²³⁹

Bu durum 1840'lara kadar az çok değişmeden devam etmiş, zamanla iki önemli grup sahneye çıkmaya başlamıştır: Esnaf ve modern entelektüeller. Esnaf, orta ölçekli zanaatkarlar, tüccarlar ve dükkân sahipleridir. Aslında esnaf grubu 18. yüzyılın başlarında toplumun karar alma organlarında yer almaya başlamış, ancak, 19. yüzyılın ilk yarısında toplumsal harcamalara yaptıkları mali katkı arttıkça, toplumsal karar alma

¹²³⁸ Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu: (1839-1863)**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2004, s.85. İstanbul Ermeni Patrikhanesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Erhan Güllü, **Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878 - 1923)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015; Davut Kılıç, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

¹²³⁹ Hagop L. Barsoumian, **İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı**, çev. Solina Silahlı, İstanbul: Aras Yayınları, 2013.

süreçlerinde daha fazla ağırlık talep etmeye başlamışlardır. 19. yüzyıldaki reformların nedenlerinden biri de bu taleptir.¹²⁴⁰

Dönemin Ermeni entelektüel hareketi, Avrupa'nın saygın üniversitelerinde modern eğitim almış genç kuşak tarafından şekillendirilmiştir. Bu aydınlar, aldıkları eğitimin etkisiyle özgürlükçü ve ilerlemeci fikirleri benimsemiş ve bu bakış açısıyla kendi toplumlarını yeniden değerlendirmişlerdir. Bu değerlendirme sürecinde geleneksel otoriteleri, yerleşik toplumsal değerleri, mevcut karar alma süreçlerini, eğitim sistemini ve yönetim yapısını eleştirel bir gözle incelemişlerdir. Bu süreçte Ermeni dilinin sadeleştirilmesi meselesi de önemli bir tartışma konusu olarak öne çıkmıştır. Bu yeni aydın sınıfı, aldıkları modern eğitimin etkisiyle geleneksel yapıları sorgulayan ve değişim talep eden bir tutum sergilemiştir. Aslında bu anlamda diğer ülkelerdeki modernist meslektaşlarından veya Genç Osmanlılar'dan çok da farklı değildir.¹²⁴¹

Vahne Oshagan tarafından kaleme alınan *Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915 (1700'den 1915'e Modern Ermeni Edebiyatı ve Entelektüel Tarihi)* başlıklı çalışmada 1700'lü yıllar kadar uzanan çeviri faaliyetleri, kurulan matbaa ve açılan okullar ile yayınlanan kitaplarla adeta yeni açığın doğuşunu habercisi olan Ermeni rönesansının kısa ama yoğun bir tasvirini sunmaktadır. Oshagan'a göre aydınlanmış entelektüeller sınıfı çok geçmeden kitleleri eğitmenin ve yükseltmenin aciliyetini fark etmiş, anavatanın kurtuluşunu bunun gerçekleşmesiyle mümkün olduğunu savunmuştur.¹²⁴² 1843 ve 1848 yılları arasında gelecek vaat eden otuz kadar öğrenci, amiralar ve bazı varlıklı orta sınıflar tarafından masrafları karşılanmak üzere yüksek öğrenim için Avrupa'ya, özellikle de Fransız üniversitelerine

¹²⁴⁰ Vartan Artinian, 2004, s.40-42.; Ohannes Kılıçdağı, 2014, s.68.

¹²⁴¹ Ohannes Kılıçdağı, 2014, s.68.

¹²⁴² Vahne Oshagan, "Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915", içinde (ed.) Richard G. Hovannisian, **The Armenian People From Ancient To Modern Times Volume II Foreign Dominion To Statehood: The Fifteenth Century To The Twentieth Century**, London: Macmillan Press, 1997, s.150.

gönderilmiş,1843'te Venedik'teki Mikhitaristler ilk bilimsel süreli yayın olan *Pazmavep* yayınlamaya başlamıştır. Aynı zamanda, Konstantinopolis patriği, entelektüel ve sosyal otoritesinin bir sembolü olan *Hayastan* adlı kendi dergisini kurmuş, 1850 yılına gelindiğinde, ilk olarak Batılılaşmış, motivasyonu yüksek ve profesyonel gençlerden oluşan bir entelijansiya yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır.¹²⁴³

Ohannes Kılıçdağı tarafından kaleme alınan *Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa*¹²⁴⁴ başlıklı çalışmalar Ermeni entelektüllerinin Ermeni cemaatinde giderek artan etkisine işaret etmektedir. Esnaf ve entelektüellerden gelen itici güç ve bürokrat amiralardan aldıkları kısmi destek sayesinde 1840'larda cemaat yönetiminde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Genç Ermenilerin bazı Osmanlı devlet adamları üzerindeki etkisiyle 1847'de bir ferman ilan edilerek cemaatin dini ve sivil işleri için iki ayrı idari komitenin kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak komitelerin seçiminde istikrar ve resmi bir düzenleme yoktur. Aynı şekilde, bu organların yetki ve sorumlulukları da belirsizdir. 1856 Islahat Fermanı, her gayrimüslim cemaatin kendi cemaat işlerini resmi-hukuki yazılı belgeler temelinde düzenlemesini istediği için bir dönüm noktası olmuştur. Her ne kadar Ermeniler cemaat işlerini düzenleyen temel bir ana belge oluşturmak için zaten çalışmaya başlamış olsalar da, bu ferman bir katalizör işlevi görmüştür.

Babıali 1857'de ilk taslağı reddetmiş, Ermeni cemaati 1860'ta yeni bir taslak oluşturmuş ve bu taslak kabul edilmiştir. 1862'de Babıalinin kabul ettiği bu ikinci taslak üzerinde bazı revizyonlar yapılmış ve nihayet 1863'te gerekli revizyonları yapılmış olan belge resmen onaylanmıştır. Böylece Osmanlı Ermenileri, seçim ve çalışma usulleriyle birlikte bazı temsili ve idari organları oluşturan ve cemaat işlerini yönetme kurallarını

¹²⁴³ Vahne Oshagan, 1997, s.151.

¹²⁴⁴ Ohannes Kılıçdağı, "Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa", içinde (haz.) Fikret Adanır, Oktay Özel, **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

belirleyen bir belgeye sahip olmuştur.¹²⁴⁵Bu belgeye Ermeniler “anayasa” (Ermenice sahmanatrutyun) adını verirken, hükümetin bunu yönetmelik (Türkçe nizamname) olarak adlandırması dikkat çekicidir. Önder Kaya Ermeni Miller Nizanammesinin özelliklerini ayrıntılı şekilde yazmıştır.¹²⁴⁶

İstanbul Ermenileri ve onların seçkinleri birtakım gelişmeler yaşarken, taşradaki ve bilhassa doğu vilayetlerindeki Ermeni köylüleri bambaşka bir gerçeklikle mücadele etmek zorunda kalmışlar ve bu zorlu koşullar devrimci Ermeni partilerinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ermeni anayasası köylülerin sorunlarını çözmede başarılı olamamış, bu kesim hem devlet görevlilerine hem de yerel Kürt beylerinin baskısı altında çifte vergilendirmeye maruz kalmış ve yaşamlarını can ve mal güvenliğinden yoksun sürdürmek durumunda kalmışlardır. Tarihçilerin çoğunun vurguladığı gibi Kürt aşiretlerinin köyleri yağmalaması, toprakları gasp etmesi, kadın ve kızları kaçırmaları gibi eylemler genellikle cezalandırılmadan kalmıştır.

Kürt aşiretler, vali paşalara belli bir meblağ ödeyerek kış süresince, kimi zaman altı aya varan dönemlerde Ermeni köylerinde ücretsiz kalma hakkı elde etmişler ve bu uygulama Ermeni köylüler üzerinde ciddi ekonomik ve psikolojik baskı yaratmıştır, nitekim 1870'li yıllarda Anadolu Ermenileri çözüm arayışı içinde yalnızca Patrikhane'ye değil, yabancı konsolosluklara ve hem doğrudan hem de Patrikhane ve konsolosluklar üzerinden dolaylı olarak Babıali'ye devamlı dilekçeler sunarak şikayetlerini dile getirmişler ve sorunlarının çözülmesi için sürekli girişimlerde bulunmuşlar, yaşadıkları kötü muamelelere dair yüzlerce dilekçe toplanıp dosyalanarak

¹²⁴⁵ Vartan Artinian, 2004, ss.86-104.

¹²⁴⁶ Önder Kaya, **İmparatorluktan Cumhuriyeti Azınlıklar**, İstanbul: Kronik Yayınları, 2017, s.197-202.

Patrikhane tarafından rapor edilmesine karşın, mevcut durumda kayda değer bir değişiklik yaşanmamıştır.¹²⁴⁷

Bu beyhude girişimlerin yarattığı kolektif hayal kırıklığı bazı Ermenileri alternatif bir yol arayışına yöneltmiş, bu da yöntemleri arasında silahlı mücadelede bulunan gizli cemiyetlerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Kurtuluş Birliği ve Kara Haç Cemiyeti sırasıyla 1872 ve 1878’de Van’da, Anavatan Koruyucuları ise 1881’de Erzurum’da kurulmuştur.¹²⁴⁸ Ancak bu örgütler yerek güçler olarak kalmış, ömürleri kısa sürmüş, etki yaratamamışlardır. Van’da 1885’te kurulan Armenakan Partisi Ermeniler arasında ilk uzun süreli ve az çok etkili örgüttür. İki yıl sonra ise Ağustos 1887’de en önde gelen iki Ermeni partisinden biri ortaya çıkmıştır: Hınçakyan Partisi.¹²⁴⁹ Bedross Der Matossian editörlüğünde yakın zamanda yayınlanmış olan *The Armenian Social Democrat Hinchakian Party: Politics, Ideology and Transnational History* (Ermeni Sosyal Demokrat Hınçak Partisi: Siyaset, İdeoloji ve Ulusötesi Tarih) başlıklı çalışmada yeni bakış açıları ve kaynaklarla Hınçak Partisi’nin ana özelliklerini aytıntılıyla analiz edilmiştir.

Motanissan, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ‘ni (SDHP) 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu vilayetlerindeki Ermenilerin kötüleşen durumuna tepki olarak ortaya çıkan Ermeni devrimci hareketinin bir parçası olarak

¹²⁴⁷ Stephan H. Astourian, “Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar”, içinde (ed.) Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, **Soykırım Meselesi : Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.81. Ayrıca bu konuda bkz. Mehmet Polatel, **Armenians and Land Disputes in the Ottoman Empire, 1850–1914**, Edinburgh University Press, 2025.

¹²⁴⁸ Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement**, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1963, s. 67, 80.

¹²⁴⁹ Bu konuda bkz. Bedross Der Matossian, **The Armenian Social Democrat Hinchakian Party: Politics, Ideology and Transnational History**, I.B. Tauris, 2024; Anahide Ter Minassian, “Ermenistan ve Uyrukların Uyanışı (800-1914)”, içinde (der.) Gerard Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, Ayrıntı Yayınları, 2022, ss.357-392.

tanımlamaktadır.¹²⁵⁰ Hınçakyan Partisi Cenevre’de Rus tebaası olan ve Osmanlı İmparatorluğu’nda hiç yaşamamış Ermeniler tarafından kurulmuş, uzun tarihleri boyunca SDHP, Marksist ideolojiyi - daha doğrusu Marksist ideoloji olarak anladıkları şeyi - benimsemiş, sınıf mücadelesini tarihin hareket ettiricisi olarak her şeyin üstünde tutmuş ancak yine de yine de klasik bir milliyetçi hedef olan Ermenistan’ın bağımsızlığını savunmuştur.¹²⁵¹

Hınçakyan Partisi en ünlüleri Kumkapı (1890)¹²⁵² ve Bab-ı Ali (1895) olan ve kan dökülmesiyle sonuçlanan bazı gösterilerin yanı sıra 1890’ların ilk yarısında Anadolu’nun Sasun (1894)¹²⁵³ ve Zeytun (1895)¹²⁵⁴ gibi bazı yerlerinde silahlı direnişler düzenlemiş, 1894-1896 olaylarından sonra iç bölünmeler nedeniyle zayıflamıştır. Avedis ve Maro Nazarbekyan liderliğinde çoğunluğu Kafkasyalı Ermenilerden oluşan bir grup mevcut ideoloji ve metodolojinin sürdürülmesini desteklerken, çoğunluğu Mısır ve Türkiye’den gelen Ermenilerden oluşan diğer bir grup daha az sosyalist, daha demokratik bir ideoloji ve daha ılımlı yöntemler için revizyon talep etmiştir. 1898 yılında Veragazmyal (Reformcu) Hınçakyan Partisi kurulduğunda parti resmen bölünmüştür.¹²⁵⁵

Hınçakyan Partisi gücünü önemli ölçüde kaybetmiş ve eskisi kadar etkili olamamıştır. Başından beri şiddetin bir siyaset aracı olduğunu kategorik olarak

¹²⁵⁰ Bedross Der Matossian, “Introduction: The Social Democrat Hinchakian Party in the Course of History”, içinde (ed.) Bedross Der Matossian, **The Armenian Social Democrat Hinchakian Party Politics, Ideology and Transnational History**, London: I.B. Tauris, 2024, s.1.

¹²⁵¹ Gerard J. Libaridian, “Ideology and Reality Hinchakian Paradoxes at Birth”, içinde (ed.) Bedross Der Matossian, **The Armenian Social Democrat Hinchakian Party Politics, Ideology and Transnational History**, London: I.B. Tauris, 2024, s.193-194.

¹²⁵² Bu konuda bkz. Musa Şaşmaz, “Kumkapı Ermeni Olayı (1890)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, cilt XIX, sayı 1, Temmuz 2024, ss.101-118.

¹²⁵³ Tigran Martirosyan, “The 1894 Sasun Massacre: Revisiting the Number of Victims”, **Études Arméniennes Contemporaines** [En ligne], 14 | 2022, mis en ligne le 16 janvier 2023, consulté le 07 septembre 2024.

¹²⁵⁴ Ahmet Eyicil, “1895 Maraş ve Zeytûn İsyanı”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 11(11), 2000, ss.157-210.

¹²⁵⁵ Anahide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, çev.Mete Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.24- 25.

reddetmemişler, ancak 1908 Devrimi'nden sonra temsili demokratik siyaset kanalının açılmasıyla birlikte partinin şiddet yöntemlerini terk ettiğini ilan etmişlerdir. Osmanlı siyasi hayatında diğer Ermeni partisi Taşnaksutyun'dan sonra ikinci önemli parti olarak kalmasına ve 1915'den sonra diaspora topluluklarına karşı şiddetli bir mücadele vermesine rağmen günümüze kadar ayakta kalmayı başarmıştır.

1908 devriminden sonra İTC ile ittifak kurup çok sayıda vilayetteki geniş örgütlenme ağıyla en etkili Ermeni partisi olacak olan Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Partisi/ Hay Heghapoghagan Tashnaksutyun) 1890 yılında Tiflis'te doğmuştur. EDF'nin ilk aşamalarında farklı eğilimlere sahip kişiler olmasına rağmen, EDF'nin resmi yayın organı olan *Troşak* (Troshak) dergisinin ilk sayısındaki başyazı, parti programındaki amaçların Patrik Nerses Varjabedyan'ın Berlin Kongresi'nde (1878) sunduğu programla benzer olduğunu ortaya koymaktadır: Reformlar ve Ermeni vilayetleri için bir genel vali atanması.¹²⁵⁶ EDF'nin kurucuları olan Kristapor Mikaelyan, Stepan Zorian ve Simon Zavarian, parti programının detaylarını *Troşak* dergisinde “Ayp u Pen” (ABC) başlığıyla yayımladıkları bir dizi makalede açıklamışlar ve bu yazılarda Taşnakların özgürlük kavramını, mutlak siyasi bağımsızlık veya Türk yönetiminin yerine Ermeni yönetiminin geçmesi olarak değil, barış ve ilerlemeyi sağlayacak ekonomik ve siyasi reformlar bağlamında ele aldıklarını vurgulamışlardır.

Dolayısıyla 1892 programlarında bağımsızlık ya da özerklikten bahsedilmemektedir. Silahlı şiddet de dâhil olmak üzere “devrimci yöntemler” yoluyla Ermenistan'da demokratik özgürlüklerin tesis edilmesi hedeflenmiştir.¹²⁵⁷ Bu bakımdan Örneğin, 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası soygunu organize edilmiş, bu olayda

¹²⁵⁶ Ermeni devrimci partilerinin amaçları ve birbirinden farklı siyasi pozisyonları hakkında bkz. Gerard J. Libaridian, “Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Devrimci Partilerinde Devrimci Olan Neydi?”, içinde (ed.) Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, **Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, ss.104-136.

¹²⁵⁷ Anahide Ter Minassian, 2012, s. 27.

silahlı ve bombalı bir grup Taşnak militanı İstanbul'daki bankada bulunan insanları esir almış ve uluslararası kamuoyunda "Ermeni Sorunu"na dikkat çekmek için bazı siyasi taleplerde bulunmuştur. Militanlar ülkeyi güvenli bir şekilde terk etmelerine rağmen bu olay da başkentte binlerce Ermeni'nin öldürüldüğü bir şiddet patlamasıyla sonuçlanmıştır.¹²⁵⁸

Hınçak ve Taşnak hareketlerinin buluşma ve ayrışma noktalarını Gaïdz Minassian, "Fraternal Twins or Semi-identical Twins?" (Çift yumurta ikizleri mi yoksa yarı-özdeş ikizler mi?) başlıklı çalışmasında ayrıntılı biçimde ele almış ve benzer toplumsal tabanlara sahip, aralarında minimal ideolojik farklar bulunan bu partilerin sadece birbirleriyle değil, aynı zamanda Osmanlı Ermeni toplumunun geleneksel kesimleriyle de hem düşünsel hem de metodolojik açıdan sıklıkla anlaşmazlığa düştüklerini ortaya koymuştur.¹²⁵⁹ Nitekim zengin Ermeni çevreleri bu partilerin hem ideolojisinden hem de silahlı eylem biçimlerinden rahatsızlık duymuş, Ermeni burjuvazisi ulusal-devrimci hareketleri desteklemek ve bu hareketlerin öncülüğünü üstlenmek yerine, ekonomik ve sınıfsal menfaatlerine daha uygun gördükleri emperyal yönetimlerle yakınlaşmayı seçmiştir, bu tavra tepki olarak Ermeni devrimci partileri, Ermeni burjuvazisini "Ermeni davasına" maddi destek vermeye "ikna etmek" için şiddet yöntemlerini kullanmaktan geri durmamıştır.

Minassian'ın analizine göre ideolojik farklılıkları minimal olan bu partiler, hem birbirleriyle hem de Osmanlı Ermeni toplumunun geleneksel kesimleriyle düşünsel ve eylemsel düzeyde sürekli çatışma halinde olmuşlar, özellikle zengin Ermeni çevreleri bu partilerin hem ideolojisinden hem de silahlı mücadele yöntemlerinden rahatsızlık duymuş, hatta Ermeni burjuvazisi ulusal-devrimci hareketlere destek vermek yerine,

¹²⁵⁸ Bu konuda bkz. Edhem Eldem, "Banka Yakası ve 1896 İstanbul Katliamı", içinde (ed.) Fikret Adanır, Oktay Özel, **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, 2015, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹²⁵⁹ Gaïdz Minassian, "Fraternal Twins or Semi-identical Twins?", içinde (ed.) Bedross Der Matossian, **The Armenian Social Democrat Hinchakian Party Politics, Ideology and Transnational History**, London: I.B. Tauris, 2024, ss.205-227.

kendi ekonomik ve sınıfsal çıkarları doğrultusunda emperyal otoritelerle yakınlaşmayı seçmiş, buna tepki olarak devrimci partiler, burjuvaziyi “Ermeni davasına” finansal destek sağlamaya zorlamak için şiddete başvurmaktan kaçınmamışlardır ve bu devrimci partilere karşı burjuvazi ve din adamları arasında oluşan ittifak, kültürel etkinlikler, eğitim kurumları ve sağlık merkezleri gibi “milli hayırseverlik faaliyetlerine” yönelmeyi ve Osmanlı yönetimiyle uyumlu bir ilişki sürdürmeyi tercih etmiş, bu kesimlerin liberal eğilimlerine daha uygun olan Ramgavar (Demokrat) Partisi ise 1908 Temmuz Devrimi sonrasında kurulmasına rağmen Taşnak veya Hınçak partilerinin etkinlik düzeyine hiçbir zaman ulaşamamıştır.

Aslında yukarıda vurgulanmış olan Ermeniler içinde Püzant Keçyan’a yöneltelen eleştirilerin çıkış noktası, Ermeni Milleti içinde temel siyasi gruplaşmalar ve bunların uygulamadaki yansımasından başka bir şey değildir. Ermeni toplum içinde mücadeleden yana olanlar olduğu gibi, uzlaşmadan yana olanlar mevcut olmuştur. İki farklı yaklaşımın birbirlerine eleştirileri, hatta suçlamaları da bu kapsamda ele alınmalıdır. Püzant Keçyan burada aslında bir ayrışmanın sembol isimlerinden sadece biridir. Osmanlı Ermenileri arasında 1908 Meşrutiyet Devrimi, yönetim tarzında bir değişiklik ve eski oligarşik çevrelerin sadece Osmanlı siyasetinde değil, cemaat işlerinde de iktidardan düşmesi anlamına gelmiş, devrimle birlikte eski ve yeni arasında keskin bir ayrım yapılmaya başlanmıştır.¹²⁶⁰

Motassian’ın da ayrıntılarıyla gösterdiği gibi 1908 de anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi ile başlayan yaşılayan yeni dönem, hem tüm ülke hem de Ermeni toplumu için despotizm olan bir öncekinden farklı olarak “özgürlük ve anayasa zamanı” olarak görülmüştür.¹²⁶¹ Ermeni devrimcilere göre Türkler’den farklı olarak Ermeniler’in tek bir despotizmi yoktur. Ermeniler çifte despotizm altındadır: Hamidiye despotizmi ve

¹²⁶⁰ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.

¹²⁶¹ Bedross Der Matossian, 2010, s.127.

cemaat ileri gelenlerinin (ağaların) despotizmi. Devrimci partililere göre Abdülhamid'in tüm ülkeyi tek başına yönetmesi gibi, devrimden önce cemaati diktatörce yöneten küçük bir Ermeni grubu mevcut olmuştur. Çağdaş bir tanık, Devrim'den sonra Müslümanların “sultanın adamları” olarak gördükleri kişilere saldırıp mallarını yağmalarken, gayrimüslimlerin de aynı nedenlerle patriklerine, piskoposlarına hakaret edip saldırdıklarını aktarmaktadır.¹²⁶²

Cemaat liderlerine karşı tepki o kadar şiddetli olmuştur ki, Ermeni gazeteleri sarayın uydusu olarak gördükleri Patrik Ormanyan'a karşı son derece olumsuz yazılar yayınlamaya başlamış, 28 Temmuz 1909'da yüz kadar Ermeni genci Ormanyan'ın evini basmış, Ormanyan canını zor kurtarmıştır.¹²⁶³ Abdülhamid ve Ormanyan mizah dergilerinde eski rejimin iki baskıcı ve yozlaşmış baş aktörü olarak tasvir edilmiştir.¹²⁶⁴ Motassian'ın söylemi ile “rejimi Osmanlı eski rejiminin milli arenadaki minyatüründen başka bir şey olmayan” Patrik Ormana'yandan kurtulmayı başarmışlardır.¹²⁶⁵

Bu iki önemli figürün (Abdülhamid ve Ormanyan) kamusal alandaki güç kaybı, iktidar sembolü mekanların da dönüşümünü tetiklemiştir. Süreç içinde Abdülhamid'in iktidar merkezi Yıldız Sarayı'nın rolünü Babıali ve askeri merkezler üstlenmiş; Ermeni Patriği'nin merkezi olan Kumkapı'nın yerini ise Ermeni siyasi parti merkezlerinin ve basınının toplandığı Pera bölgesi almıştır. Bu yeni mekanlar, gücün, yönetimin ve

¹²⁶² Yetimzade M. Tevfik Hamdi, **Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, İstanbul: Arma Yayınları, 1993, s.69.

¹²⁶³ Selim Sırrı Tarcan, **Hatıralarım, Canlı Tarihler 4**, İstanbul, Türkiye Yayınları, 1946, s. 35- 36.

¹²⁶⁴ 1908 devrimine zamandaş Ormanyan'ın koltuğundan düşürülmesi hakkında karikartür seçkisi için bkz. Turgut Çeviker, **İbret Albümü, 1908**, İstanbul: İstanbul Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1991, s. 109-115.

¹²⁶⁵ Bedross Der Matossian, 2010, 127

temsilin yeni merkezleri haline gelmiştir.¹²⁶⁶ Burak Felek’in deyimi ile zaten meşrutiyet döneminde politikanın ağırlık merkezi sokak ve basın olacaktır.¹²⁶⁷

1908’den sonra Taşnak ve Hınçak partileri sadece seçimlerde aktif olan siyasi yapılar olmayıp, kültürel ve sosyal alanda da geniş bir faaliyet ağı kurmuşlardır; kulüpler, sendikal örgütlenmeler, amatör gruplar, akşam eğitimleri ve okuma mekanları gibi çeşitli kurumlar oluşturmuşlardır ve bu çerçevede Taşnaksutyun’un İzmit şubesi tiyatro topluluğunun yanı sıra akşam saatlerinde yabancı dil ve tarım eğitimleri verirken, Hınçak Partisi’nin Sivas’taki kadın kolları Araks adlı bir el sanatları atölyesi kurmuş, bu iki devrimci partinin düzenlediği konferanslar, müzik etkinlikleri ve sportif faaliyetler zamanla taşradaki Ermeni toplumunun gündelik yaşamının rutini haline gelmiştir, fakat bu kurumsal yapılar ve etkinlikler bir yandan partilerin toplumsal etkinliğini ve görünürlüğünü artırırken, diğer yandan aralarındaki anlaşmazlıkların bu kurumlar vasıtasıyla topluma sirayet etmesine ve toplumsal ayrışmanın derinleşmesine yol açmıştır.

1908 sonrası dönemde Taşnaklar ve Hınçaklar sadece seçim zamanlarında faaliyet gösteren siyasi partiler olmamıştır. Her biri aynı zamanda kulüpler, işçi sendikaları, amatör topluluklar, akşam kursları ve okuma salonları gibi sosyal ve kültürel organizasyonlar açmış ve yönetmiştir. Örneğin, Taşnaksutyun İzmit şubesi, bir tiyatro grubuna sahip olmanın yanı sıra, akşamları Türkçe, Fransızca dil kursları ve tarım kursları açmış, Hınçak Partisi’nin Sivas’taki kadın kolu, kadınların çeşitli el sanatlarını öğrenebilecekleri Araks adında bir atölye kurmuştur. Bu iki devrimci partinin düzenlediği etkinlikler, konferanslar, konserler, spor müsabakaları taşra Ermeni yaşamının rutini haline gelmiştir. Tüm bu organizasyonlar ve faaliyetler sayesinde

¹²⁶⁶ Yektan. Türkyılmaz, “Devrim İçinde Devrim: Ermeni Örgütleri ve İttihat-Terakki İlişkileri, 1908-1915”, içinde (haz.) Fikret Adanır, Oktay Özel, **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.326.

¹²⁶⁷ Burhan Felek, **Yaşadığımız Günler**, Milliyet Yayınları, 1974, s.55.

partilerin toplumsal görünürlüğü ve etkisi artmış, ancak diğer yandan bu, aralarındaki çatışmanın bu organizasyonlar aracılığıyla topluma daha fazla yayılması ve toplumsal yarılmanın derinleşmesi de yol açmıştır.

1908 sonrasında Ermeni basınında partizan basın içinde en güçlü basın ağına Taşnaklar sahip olmuştur. 1890'dan 1925'e kadar Taşnak Partisi tarafından 145 gazete/dergi yayınlanmış, bunların 45'i Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de basılan süreli yayınlar olmuştur. Bazı yayınlar sansürü atlatmak için çeşitli başlıklar kullanmış olsalar da Taşnak basının listesi nicelik ve nitelik açısından oldukça etkileyicidir. Minassian, bu etkileyici listeye rağmen birkaçı dışında, bu yayınların hiçbir zaman tam bir çözümlemesi yapılmadığını söyleyerek haklı bir serzenişte bulunmuştur. Hâlbuki çözümlemesi yapılmayan birçok Taşnak yayını kütüphanelerde mevcuttur. Viyana'daki *Mikhtarist Kütüphanesi*, Osmanlı İmparatorluğunda çıkan eserlerin (Anadolu illerinde 1908-10'da elle yazılıp taksir edilenler de dâhil) hemen hemen eksiksiz bir koleksiyonuna sahiptir. Venedik'teki *Mikhtarist Kütüphanesi*'nin koleksiyonu ise daha küçük olduğu gibi, onun kadar iyi tasnif edilmiş değildir. Bazı dergi dizileri, Paris'te, Erivan'da ve İstanbul'da bulunmaktadır.¹²⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'daki Taşnak basınından söz açınca, *Haraç* (İleri), *Azâdâmârd* (Özgürlük Kavgası) ve *Aşkhadank* (Emek) gazetelerini özellikle anmak gerekir. *Haraç*, 31 Mayıs 1909'da Erzurum'da Yegişe Topciyan tarafından kurulmuş, önce iki haftada bir çıkmış, bir dönem günlük olmuş, sonra 1914'e kadar üç haftada bir yayımlanmış, 1911'de başyazarlığına Şavarş Misakyan getirilmiştir. İlk sayının başyazarı, *Haraç*'in programını açıklamaktadır. Doğu Anadolu'nun en büyük kenti olan Erzurum bu dönemde Yerkir'in de başlıca şehridir.¹²⁶⁹

¹²⁶⁸ Ermenistan Millî Kütüphanesi çok sayıda Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe yayınının arşivini barındırmaktadır. Bu konuda bkz. <https://www.nla.am/>.

¹²⁶⁹ Anahide Ter Minassian, 2018, s.188.

Erzurum’da yayımlanan *Haraç* gazetesi, anayasanın ilkelerini halk kitlelerine aktarmayı ve Türkçe-Kürtçe ekleriyle Osmanlı coğrafyasındaki farklı topluluklar arasında kardeşlik ve barış bağlarını güçlendirmeyi amaçlamıştır ve "sosyalizmin yüksek ilkesi" doğrultusunda hareket ettiğini belirten gazete, toplumun ezilen kesimlerini -okuryazar olmayan köylüler, yoksul esnaflar, tarım ve inşaat işçileri gibi sömürülen emekçileri- savunmanın yanı sıra, eğitim hakkından yoksun bırakılmış ve aile içi erkek otoritesine tabi kılınmış Ermeni kadınlarının özgürleşmesi ile bölgenin kültürel kalkınması için de mücadele etmiştir, öyle ki Erzurum vilayetindeki toplumsal ve kültürel hayat, etnik gruplar arası münasebetler ve her iki toplumun (Türk ve Ermeni) eğitim sistemleri hakkında eşsiz bilgiler sunan *Haraç*, giderek Jön Türklerin siyasi evrimine daha eleştirel bakmaya başlamış, ilgisini tarımsal sorunlar, kırsal göç ve Batı emperyalizmi üzerine yoğunlaştırmış ve sosyalizm konusunda düzenli yayınlar yapmıştır.¹²⁷⁰

Taşnakların sadece resmi yayın organı değil aynı zamanda matbaasının olduğu mekân ile siyasal sosyalleşme mekânının olduğu *Azâdâmârd* gazetesi ise (Özgürlük Kavgası), 1909 Haziranı’nda İstanbul’da kurulmuştur.¹²⁷¹ 10.000-15.000 satan bu gazete, EDF’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki resmi parti organıdır. Yönetmeni olan Ruben Zartaryan (1874-1914), Harput yakınlarında doğmuş, genç bir halkçı yazardır. *Azâdâmârd* , pek çok bakımdan yetkin bir kaynaktır. 1908-14 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni toplumu, EDF ile Jön Türklerin ilişkileri, demokratik, liberal ve sosyalist fikirler, ayrıca da Fransız ve Alman etkilerinin yayılması gibi konuları inceleyebilmek için, bu dönem çıkan *Azâdâmârd* sayılarının sıkı bir çözümlemesini yapmak gereklidir. Minassian’ın yine serzenişle ifade ettiği gibi “oysa

¹²⁷⁰ İbid., s.188. *Haraç* (İleri) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Garabed, M. (2024). “Le Journal Haratch (3 un uq) de 1925 à 1930: Un maillon entre la France et sa communauté arménienne: Histoire, société et anecdotes”. **Le Carreau de la Bulac**. Erişim tarihi: 20 Haziran 2024.

¹²⁷¹ Varak Ketsemanian, Daniel Ohanian, “Taşnakların 1908’deki İstanbul Bürosunun Peşinde”, **Toplumsal Tarih**, sayı 277, Ocak 2017, s. 71-73.

hâlâ böyle bir çaba gösterilmemiştir.”¹²⁷² Cora da Minassian’dan hareketle benzer bir serzenişte bulunmaktadır: “Ermeni sosyalist yayınların içerik analizi bir yana, envanteri bile hala tam olarak yapılmamıştır.”¹²⁷³ Bu gazete, -beklenebileceği üzere- en çok Ermeniler arasında etkili olmuştur. 1908 devrimi sonrası kısa çiçeklenme döneminde, okuyucularına birçok yazar, tarihçi ve toplum bilimciyi tanıtan *Azâdâmârd* , zaman zaman Osmanlı sansüründen de payını almıştır.

Yayınları askıya alındığında birçok değişik başlıklar altında ve çeşitli başyazarların yönetiminde yayımlanmaya devam etmiştir: *Bakin* (1911), *Butania* (1912), *Haraçmart* (1913), *Aztak* (1913), *Meghu* (1913) ve *Şant* (1913-14). 1914 Ekimi’nde yasaklanan gazete 1918 Mütarekesi’nde *Atraramard* diye çıkmış, bazı değişikliklerden sonra da *Cagadamard* adını almıştır. Bu başlıkla 1925’e kadar yayımlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünden TC’nin kuruluşuna kadar geçiş döneminde, büyük diaspora’dan önce *Cagadamard* yeni bir Ermeni aydınlan kuşağının rönesansına hizmet etmiştir.¹²⁷⁴

Aşkhatang (Emek) gazetesi ise 1910’dan 1914’e kadar Van’da basılmıştır. Van Ermenilerinin “öz savunma” olarak tanımladıkları dönemde (Nisan-Mayıs 1915), canlandırılarak yeniden yayımlanmıştır. Ermeni Sorunu, meclis seçimleri ve Türk milliyetçiliği gibi genel konuların yanısıra, tarihçiler için bir o kadar önem taşıyan yerel konuların da üstünde durmuştur. Van ilinin bütçesi, vergilerin ağırlığı, Ermeni ve Türk okul sistemlerinin yetersizliği, demografi istatistikleri, tarım sorunları, Kürt Meselesi; çiçek, kolera, tifo ve veba salgınları; ticaret ve kooperatif hareketi gazetenin özel olarak ilgilendiği başlıca konular olmuştur. Dergide birçok vesilelerle Avrupa sosyalizmine değinilmiş ve bu hareketin ölen önderlerini anma yazıları yazılmıştır (örneğin Francis

¹²⁷² Anahide Ter Minassain, 2018,s.189.

¹²⁷³ Yaşar Tolga Cora, “Sosyal Demokrat Hınçak Partisi’nin İstanbul Öğrenci Birliği ve Dergisi Gaydz (1911-1914)”, içinde (der.) Y. Doğan Çetinkaya, **Osmanlı’da Marksizm ve Sosyalizm**, 2. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s.181.

¹²⁷⁴ Anahide Ter Minassain, 2018, s.189.

de Pressensé, Jean Jaurès vb.). 1 Ocak 1914'te Van'da halka açık olarak düzenlenen bir *Auguste Bebel ve Eseri*'ni anma töreni ayrıntılarıyla gazeteden aktarılmıştır. Program, gazetenin aktardığı şekliyle Ermeni hatiplerin “Karl Marx ve Eseri,” “Sosyalizm Çağında Burjuvazi,” “A. Bebel,” “Toplumsal Eleştiri” konularında yaptıkları konuşmalarla konuşmalar sonrasındaki müzikten oluşmuştur. Müzik olarak da, Othello'dan sahnelerle bir flüt-piyano-keman topluluğunun çaldığı Chopin, Wagner, Bizet, Mozart ve Mendelsohn seçkileri vardır.¹²⁷⁵

Bu yayınların yanı sıra EDF'ye yakın yayınlar olarak ayrıca İzmit ve Adapazarı'nda yayımlanmış olan *Pütania* (Bithnya, 1910-11, 1912), Erzincan'da yayınlanmış olan *Aror* (Saban, 1910-19 1 1) da sayılabilir. Papazyan anılarında 1908 devrimi sonrası hemen her gün yeni bir gazete yayımlanmasına rağmen yaklaşık bir yıl boyunca Taşnak Partisi'nin bir gazetesi olmadığını, bu süreç boyunca eli kalem tutan Taşnakların *Hayrenik*, *Jamanak* ve *Arevelk* gazetelerinde makalelerinin çıkmış olduğu bilgisini vermektedir. 1909'da ise Taşnak basın ağı yavaş yavaş ülkeyi sarmaya başlamıştır. İstanbul, Van, Garin (Erzurum), Adapazarı, Trabzon, Sivas, Harput gibi merkezlerde, partiye ait gazeteler çıkmaya başlamıştır.¹²⁷⁶

1908'de uzlaşma vakti gelmiş gibi görüldüğü için bu dönem karşılıklı ödünlerle geçmiş, EDF, Ermeni vilayetlerine reformların Büyük Devletlerin baskısıyla götürülmesini istemekten vazgeçerek Parisli dostlarından Abdülhamit karşıtı *Pro Armenia*¹²⁷⁷ dergisinin yayınına ara vermelerini istemiştir. 1900'de Paris'te kurulan *Pro Armenia*, Pierre Quillard, Jean Jaures, Anatole France, Francis de Pressense,

¹²⁷⁵ ibid., s.190.

¹²⁷⁶ Vahan Papazyan, 2024, s.72.

¹²⁷⁷ *Pro Armenia Hayastan* gazetesi 1900-1914 tarihleri arasında yayın yapmıştır. Kütüphane koleksiyonunda gazetenin 1900-1908 tarihleri arasında 9 yıllık yayın periyoduna ait 170 sayı mevcuttur. Gazetenin ilk sayısı 25 Kasım 1900'da yayımlanmıştır. Bu konuda bkz. Aydın Özgören, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fransızca Basın: Fransa Millî Kütüphanesi'nde (Bibliothèque Nationale De France) Bulunan Fransızca Yayımlanmış Osmanlı Gazete, Dergi ve Yıllıkları Koleksiyonu”, **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, 1 Mart 2022, s.121.

George Clemenceau gibi Fransız entelektüellerini ve siyaset adamlarını bir araya getirmiş, Gazetenin 1908 devrimi sonrası yayını durdurma durumu 1912 -1913'te son bularak *Pour les Peuples d'Orient*¹²⁷⁸ (Doğu Halkları İçin) başlığıyla yeniden ortaya çıkmış ve 1913'ten 1914'e kadar ilk ismiyle yayınına devam etmiştir.

Taşnak Parti'nin basın ağı için dönüm noktası aslında *Azâdâmârd* gazetesi olmuştur. Papazyan anılarında *Azâdâmârd* 'a bu nedenle özel bir önem vermiştir. Papazyan'a göre *Azâdâmârd* yazarları Taşnak Partisi'nin seçkin aydınları olmuş, gazete yazar kadrosuyla tam bir yeniliğe yol açmış, uyuşmuş cemaat hayatında bir sarsıntı yaratmıştır. Gazete meşrutiyet döneminde hem kararsız, hem de ilerici ve idealist kuşaklar için önemli bir aşamayı temsil etmektedir:

Özgür içeriği, ciddi tahlilleri, siyasi ve milli cesur eleştirileriyle ilk günden itibaren sadece Ermeni cemaati nezdinde değil, devlet hayatında da saygınlık kazanmıştır. Artık bu bir sır değildi, *Azâdâmârd* ciddi bir siyasi partinin sesiydi. Devlet çevreleri ve İttihatçılar, onun başyazılarını dikkatle takip eder; eleştiri ve özellikle şikâyet ve telkinlerini daima göz önünde bulunduruyorlardı. *Azâdâmârd* taşrayla canlı iletişim sağlayan ilk gazete oldu. Düzenli olarak bölgenin durumuna ilişkin haberleri yayımlıyordu. Halkımıza vatandaşlık konusunda temel fikirler ve özellikle İstanbul Ermenilerinin tutuculuğu konusunda bilgi veriyordu. Özellikle Rahip-Ağa sınıfının tutuculuğuna karşı bir kırbaç gibi olmaya başlamıştı. İşte o zamandan itibaren, önce mırıltılar, daha sonra da karşı saldırılar başladı, *Azâdâmârd* 'a ve onun arkasında duran Taşnak Partisi'ne karşı.¹²⁷⁹

Taşnak basınının¹²⁸⁰ en büyük rakibi kuruluş yıllarından itibaren Hınçak basını olmuştur. Hınçak Basını sosyalizmi Ermeni Sorunu'na bağlamaya çalışmıştır. *Hınçak*

¹²⁷⁸ *Pour Les Peuples d'Orient* gazetesi, her ayın 10'u ve 25'inde yayımlanan Ermeni iddialarının savunulduğu bir yayın organıdır. 1912-1913 tarihlerinde yayınlanmıştır. Arşivde 1913 yılına ait 6 sayı mevcuttur. Bu konuda bkz. Aydın Özgören, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fransızca Basın: Fransa Millî Kütüphanesi'nde (Bibliothèque Nationale De France) Bulunan Fransızca Yayımlanmış Osmanlı Gazete, Dergi ve Yıllıkları Koleksiyonu", **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, Cilt 5 Sayı 1, Volume 5, 1 Mart 2022, s.121.

¹²⁷⁹ Vahan Papazyan, 2024, s.73-74.

¹²⁸⁰ Dikran Mesrob Kaligian (2017,ss.47-48) Taşnak ve İTC'nin 1908-1914 arası ilişkisini incelediği çalışmasında "Gazeteler" başlıklı bir bölüm yer almış olup son derece yüzeysel olarak konuya

(Çan), Hınçak Merkez Komitesi'nce yayımlanan en önemli aylık dergi olup 8'er (bazen sadece 4-5) sayfa halinde, oldukça düzenli çıkmıştır. 1887-91'de Montpellier'de, 1891-92'de Paris'te, 1892-94'te Atina'da, 1894'te Londra'da, 1894'ten 1914'e kadar ise, birçok ara vermelerle yine Paris'e yayınlanmıştır. *Hınçak* dışında Verakazmial'in 1897-1901 arasında Londra'da yayımlanan organı *Mard* (İsyen),¹²⁸¹ İstanbul'da yayınlanan *Abaka* (Gelecek, 1910-1914), Hınçakların geleneksel olarak kuvvetli oldukları Kızılırmak havzasında bulunan Sivas'ta yayınlanan *Antranig* (1909-1911) ve Amasya'da yayınlanan *Amasya* (1911-1914) adlı gazete ve dergiler sayılabilir. Cora'nın ve diğer birçok araştırmacının da ifade etmiş olduğu gibi bu yayınlar "haber vermek" amaçlarının yanında, yorum ağırlıklarıyla bu partilerin yürüttükleri siyasetlere uyumlu olarak hem Ermeni toplumunun ve hem de Osmanlı toplumunun genelini sorunlarını analiz etmişler ve ideolojileri ve siyasi taktikleri doğrultusunda öneriler getirmişlerdir. Bu yüzden Ermeni sosyalist basını üzerine olan yakın dönemdeki çalışmaların da gösterdiği gibi dönemin siyasetini ve toplumsal yaşamını anlamak için elzemdirler.¹²⁸²

değilmiştir. Çalışma boyunca İTC-Taşnak ilişkisinde önemli rol oynamış basın savaşlarına ilişkin de çok az bilgi vardır. Kaligian bu bölümde Taşnak Partisinin imparatorluktaki örgütün kendi kendini yönetmesi gerektiğine ikna olduğu için Van, Erzurum ve Harput'a yeni gazeteler kurmaya karar verdiğini, gazetelerin, entelektüel gençliği eğitmek ve geliştirmek için gerekli olup böylece potansiyellerini gerçekleştirebilecekleri bilgisini verir. Gazetelerin maliyetin 30.000 frank olacağı tahmin edilmekte olup bu miktar İstanbul, Kafkasya ve Amerika'daki organlar arasında paylaşılacaktır. Gazeteler EDF'nin resmi organları olmayacak, ancak partiye bağlı ve dolayısıyla yarı resmi olacaklardır. Van ve Erzurum'daki gazeteler 1908 sonbaharında yayın hayatına başlarken Harput gazetesinin yayın hayatına başlayabilmesi için ek fonlara ihtiyacı olmuştur. İstanbul'daki EDF organı, partinin Paris'teki Fransızca gazetesi *Pro Armenia*'nın editörü Pierre Quillard'ı ve yöneticisini davet etmeyi düşünmüştür. Quillard'a İstanbul'da Fransızca bir gazete yayınlama konusunu incelemesi için para ödenecektir. Gazetenin editörlüğünü Quillard yapacak ve Parlamento'daki sol partiler, Rumlar, Ermeniler ve muhalif Türkler için bir yayın organı olarak hizmet verecektir. Başarılı olursa, partinin duruşunu ve "azınlık halklarının hayallerini ve taleplerini Avrupa kamuoyuna" açıklayacaktır. Ancak partinin Yunan ve Türk müttefikleri gerekli fonlar için kendi paylarına düşeni yapmamış ve bu fikir bir hayal olarak kalmıştır. *Nor Or* (Yeni Gün) adlı yeni bir gazete yakında yayın hayatına başlayacak ve bazı EDF üyeleri burada çalışacaktır. Bu nedenle parti kendi gazetesini kurmayı ertelemiştir. Ancak Mart ayına gelindiğinde kuruluş kendi gazetesini yayınlamak için para toplamış, Batı Bürosu, çok pahalı bir teklif olduğu için bir EDF organı kurulmaması konusunda ısrar etmiştir.

¹²⁸¹ Anahide Ter Minassian, 2018, s.182

¹²⁸² Yaşar Tolga Cora, 2022, s.183.

Peki, Taşnak, Hınçak gibi partizan basın ile partizan olmayan Ermeni basının Osmanlılık ideolojisi ve kimliği ile ilişkisine bakıldığında nasıl bir yorum yapılabilir? 1908 Devrimini Ermeni cemaatleri genel olarak coşku ve memnuniyetle karşılamış ancak bu durum kimi çevrelerin daha en başından kaygılarını ve çekincelerini de dile getirmelerini engellememiştir. Örneğin Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin yayın organı *Hınçak*, devrim sonrası yayınlanan ilk nüshasında bir yandan Abdülhamid'in despotik yönetimine darbe vurulmasını olumlu bir gelişme olarak değerlendirirken, öte yandan Jön Türkler'in milliyetçi eğilimlerine ve merkeziyetçiliklerine dikkati çekerek, devrimi var olan sistemi kökten değiştirip, demokratikleştirmekten uzak gördüklerini ifade etmiştir.¹²⁸³ Hınçaklar Paris'teki meşhur 1907 Osmanlı Muhallifleri Kongresi öncesinde Jön Türkler'e ve özellikle de Ahmed Rıza çevresine benzer ideolojik gerekçelerle mesafe almış ve kongreye katılmayı reddetmiştir.

Hınçak dergisinin tutumu, Hınçak önderleriyle İTC yönetimi arasındaki temaslarla uyumlu bir çizgi izlemiştir ve devrim sonrasında başkente gelen Hınçak liderleri Sabah-Gülyan ve Hampartzum Boyacıyan'a, yerel İttihatçı cemiyetlerin denetimini eline almış bulunan Dr. Bahaeddin Şakir yaklaşık on günlük bir sürenin ardından ziyarette bulunmuş, Selanik Merkez Komitesi'ndeki arkadaşlarının da şehre yeni geldiklerini ve kendileriyle görüşme arzularını iletmiştir, nitekim Jön Türklere yönelik kuşklarına rağmen Sabah-Gülyan ve Murad bu görüşme teklifini olumlu karşılamışlardır ve İTC'nin Şehzadebaşı'ndaki merkezinde Şakir, Mehmed Talat ve Enver'in huzuruna çıkan Hınçak önderlerine Talat, Selanik Merkez Komitesi tarafından başkentteki farklı parti liderlerini dinlemek ve mevcut siyasi eğilimleri değerlendirmek

¹²⁸³ *Hınçak*, Sayı: 8-17, Ağustos-Eylül 1908, s. 1-2

üzere görevlendirildiğini açıklayarak, kendi hareketlerinin temel ilkelerini anlatmalarını talep etmiştir.¹²⁸⁴

Görüşmelerin bu şekilde başlatılması, İTC'nin hem Hınçakların yeni iktidar konumlarına ve kendilerine karşı tutumlarını hem de SDHP'nin EDF ile ilişkilerinin niteliğini anlamayı hedeflediğini açıkça göstermektedir ve Talat'ın asıl amacı muhatabı olan Hınçak liderlerinin Taşnaklar hakkındaki düşüncelerini öğrenmektir, ancak Hınçak liderleri bu konuda doğrudan Taşnaklarla iletişime geçmesini tavsiye etmişlerdir ve “devrimci” sıfatını kullanan bir partiye hangi hükümetin izin verdiğini sorgulayan Talat'ın Osmanlıcılığı savunma önerisine karşılık, Sabah-Gülyan ve Murad “Osmanlı” ile “Türk” kavramlarının aynı anlama geldiğini belirterek “Osmanlı Ermenileri” gibi bir tanımlamanın mümkün olmadığını, sadece Osmanlı tebaası veya vatandaşı olan Ermenilerden bahsedilebileceğini ifade etmişlerdir.¹²⁸⁵

İttihat ve Terakki'ye karşı Hınçakların muhalefeti, özellikle partinin 1912 Eylül'ünde İstanbul'da Osmanlı şubelerinin katılımıyla gerçekleşen kongresinden sonra daha da keskinleşmiş, reform tartışmalarının başlamasıyla parti merkez komitesi 30 Ocak 1913'te Avrupa devletlerini müdahaleye davet eden bir bildiri yayınlamıştır ve Köstence'de düzenlenen 7. Kongre'de hem imparatorluk sınırları içinde yeraltı örgütlenmesi ve silahlı eylemlere dönme kararı alınmış hem de Kürt siyasetçi Şerif Paşa'nın önerdiği 20.000 franklık maddi destek karşılığında Talat Bey, Enver Paşa ve Cavid Bey gibi İttihatçı liderlere suikast düzenlenmesi kabul edilmiştir, nitekim ekonomik sıkıntılar içindeki örgüte rahatlama sağlayacağını ve hedeflenen kişilerin parti ideolojisiyle uyumsuzluk yaratmayacağını düşünen Sabah Gülyan'ın çabalarıyla delegeler bu teklifi az bir farkla onaylamış, ancak İttihatçı hükümet Kahire'deki ajanı Arşavir Sahakyan (Yesyan) sayesinde durumdan haberdar olarak Temmuz 1914'de ülke

¹²⁸⁴ Raymond Kevorkian, **Ermeni Soykırımı**, çev: Ayşen Ekmekçi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.87- 8

¹²⁸⁵ Raymond Kevorkian, 2015, s.88.

apında partinin 140 aktif uyesini tutuklayıp çoğunu kısa sürede serbest bıraksa da parti büroları ve gazetelerini kapatarak Hınçak'ın yasal varlığını sonlandırmış, hatta savaşın başlamasıyla Osmanlı Ermenilerine yönelik giderek belirginleşen imha politikasının ilk işarelerinden biri olarak bu dosyayı tekrar açıp Hınçak'a karşı yeni tutuklamalar başlatmış, askeri mahkemenin 27 Mayıs 1915 tarihli kararı 15 Haziran 1915'te uygulanarak 20 Hınçak yesi idam edilmiş ve çok sayıda parti militanı tutuklu bulundukları hapisanelerde hayatını kaybetmiştir.¹²⁸⁶

Hınçaklar'ın devrimin hemen başında İTC ile köprüleri atıp Osmanlıcılığa sırtını dönmesi, Ramgavar'ın ise son derece eleştirel yaklaşmasının aksine Taşnaklar hızla devrimden pay kapmaya çalışmıştır. *Troşag*, Dr. Nazım'ın İzmir'de yapmış olduğu bir açıklamayı hemen aktarmıştır: “Osmanlı ordusundan ziyade Ermenilere bir gönül borcumuz vardır, zira özgürlük yolunda bize Ermeniler eşlik etmiştir.”¹²⁸⁷ Dr.Nazım'ın bu tespitleri Ermeni Komitesi'nin “devrim”de şu ya da bu şekilde bir rol oynadığı ve dolayısıyla da yeni bir meşruiyet kazandığı izlenimine kapılması için yeterli olmuştur.

EDF'nin devrimci eylemlerinin Sultan Abdülhamid döneminde başkentteki Ermeni çevrelerinde ne kadar eleştirildiği hatırlandığında EDF için bir miktar itibar kazanmanın ne kadar önemli olduğunu anlamak daha kolay olur. Bu bakış açısından bakıldığında devrim, EDF için Ermeni cemaati nezdinde kazandığı bir zaferdir. Anında bütün Ermeni milli kurumlarının kapısını Taşnaklara açmıştır. Ancak bu, Taşnak yönetiminde zaman zaman yapılan sert tartışmaları görmezden gelmeye yol amamalıdır. Her ikisi de Batı Bürosu'nun yesi olan Mikayel Varandiyen ya da Agnuni gibi bazı EDF liderleri 1908'i bir “altın ağ” olarak görürken, Rupen Der-Minasyan ve Antranig gibi diğerleri daha kuşkuludur: Onlar subayların askeri darbesinin tek amacının imparatorluğun toprak btnlğn korumak olduğunu belirtip

¹²⁸⁶ Yektan Türkyılmaz, 2015, s.327-328.

¹²⁸⁷ Raymond Kevorkian, 2015, s.89.

“barış döneminde devrimci bir partinin sağ kalma şansı”na dair kaygılarını ifade etmiştir.¹²⁸⁸

Ancak parti yönetiminin büyük bir çoğunluğu Osmanlılık ve imparatorluğun bütünlüğü ilkesi etrafında kristalize olacaktır. Bir başka deyişle parti Osmanlı siyaset sahnesinde İTC ile işbirliğini sürdürmeye ve liberal bir rejimin kurulmasından yana şansını denemeye karar vermiştir. Bu andan itibaren Taşnak basınının izlediği siyaset Orhun Yalçın tarafından “sosyalist Osmanlılık”¹²⁸⁹ olarak tanımlanırken bu çalışmada “reform şartlı Osmanlılık” daha doğru bir tanım olarak görülmektedir. Taşnak basının özellikle de *Azâdâmârd* gazetesinin ana gündemi 1908 sonrasında Birinci Dünya Savaşına kadar reform olmuş ve Osmanlılık ideolojisinin öngördüğü Osmanlı kimliğine ve vatanına karşı sadakat ve bağlılık açıkça “reform” şartına bağlanmıştır.

Taşnak basınında İTC Osmanlılığından farklı bir Osmanlılık verisyonunun savunulması dışında öne çıkan bir diğer unsur “kurban gibi görünme” propagandasıdır. Rus Taşnak üyelerinden Dr. Zavriyev İstanbul’daki Rus Büyükelçisine başvurarak Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gördüğü kötü muameleden şikâyet edip Büyükelçiden tavsiye ricasında bulunduğunda, Büyükelçi bu tavsiye ricası sonrasında Dr. Zavriyev’e iki tavsiyede bulunmuştur: Türkler’i tahrik edecek devrimci girişimlerden uzak durmak ve Avrupalılar’ın gözüne kurban gibi görünmek.¹²⁹⁰

Tavsiyelerden ikincisi olan Avrupalılar’ın gözüne kurban gibi görünme stratejisi aslında Rus Büyükelçisinin bu önerisinden çok önce uygulanmaya konmuş, Hınçak ve Taşnak basının en önemli karakteristik özelliklerinden biri olmuştur. Osmanlı

¹²⁸⁸ ibid. s.89.

¹²⁸⁹ Orhun Yalçın, A Study of Azâdâmârd : Socialism and the Armenian Revolutionary Federation's. Understanding of Socialist Ottomanism, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2022.; Orhun Yalçın, “Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Kürtlere ve Toprağa Bakışı: Sosyalist Bir Osmanlılık Hayali”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 344, 2022.

¹²⁹⁰ Roderic H. Davison, **Osmanlı- Türk Tarihi: 1774-1923: Batı Etkisi**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 260.

Ermenileri 1908 devriminden çok önce Avrupa’da yayınlanan gazetelerinde bu stratejiyi uygulamaya başlamış Abdülhamid döneminde İstanbul ve Sason’da vuku bulan ve çok sayıda Osmanlı Ermenisi’nin öldürülmesi ile sonuçlanan olaylar bu stratejinin somut dayanaklarını oluşturmuştur. Dolayısıyla Ermeni basının Avrupa kamuoyu üzerinde “kurban” olarak görünme stratejisi somut emarelere de dayanan somut olaylar ile abartma, çarpıtma ve yalan haberlerin birarada bulunduğu gerçek ile propagandanın bir karışımından oluşmaktadır.

1908 sonrası dönemde de kurban görünme stratejisi Ermeni basınının temel karakteristik özelliği olmaya devam etmiştir. Özellikle Kürt aşiret liderleri ve feodal ağların Ermeni topraklarını gasp etmesi, Ermeniler’e saldırarak öldürme, yaralama girişiminde bulunması ve Ermeni kadınları kaçırmaları Şarki Anadolu bölgesinde Kürt Ermeni geriliminin sürmesine neden olmuş ve ister Taşnak ister Hınçaklara bağlı olsun Ermeni basınının Kürt aşiretlerinin saldırılarını gazetelerinin manşetlerine taşıyarak Avrupa’da Ermenilerin Osmanlı topraklarında zulm gördüğü algısının güçlendirmesini sağlamıştır. Özellikle 1911 ve 1912 yıllarında bir çağrı olmaktan çıkarak bir çığlık ve yakarışa dönüşen Ermeni halkının can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması isteği büyük devletlerin müdahil olduğu Ermeni Reform projesine dönüşecek ve Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile reform projesi askıya alınacaktır.

Taşnak basını dışında partizan olmayan ve Osmanlıcılığa bağlılığı çok daha zayıf bir şarta bağlayan ya da şart ileri sürmeden Osmanlıcılığa bağlılığını bildiren gazeteler de vardır. Jean Minasyan tarafından 1908-1913 yılları arasında yayınlanmış olan Fransızca *La Patrie* gazetesi Osmanlı yönetimi nezdinde arzulanan “ideal Ermeni” basının bir örneğidir. Yazı işleri müdürlüğünü Jean Minassian yaptığı *La Patrie* gazetesi Fransızca olarak siyasi, edebi ve bilimsel yayın yapan bir Osmanlı gazetesidir. İlk baskısı 4 Kasım 1908 tarihinde yayınlanan gazetenin yönetim ve basımevi adresi

olarak Büyük Pera Caddesi'nin köşesindeki Derviş Sokağı (Grande Rue de Pera au coin de la Rue Derviche) belirtilmektedir.

Gazete yayın hayatına 1908 yılında başlamış ve 1913 yılına kadar yayınlarını devam ettirmiştir. Koleksiyonda gazete nüshası olarak 1908-1913 yılları arasında 5 yıla ait 231 adet nüsha mevcuttur. Gazetenin ilk sayısında ana sayfada Osmanlı bayrağı yer almaktadır. Gazete haftada bir ve her çarşamba günü yayımlanmaktadır. Ancak ilk sayısında “*La Patrie* gazetesi günlük olarak yayımlanmak üzere yayın hayatına başlamıştır. Ancak mevcut malzeme ve işçi eksikliği göz önüne alındığında, onu her çarşamba geçici olarak yayımlamak zorunda kalıyoruz. Elimizden geldiğince gazeteyi hergün yayımlamaya çalışacağız” denilmiştir.¹²⁹¹ Ancak gazetenin diğer sayılarına bakılırsa gazetenin günlük yayımlanması mümkün olmamıştır.¹²⁹² Fransa Millî Kütüphanesi'ndeki (Bibliothèque Nationale De France) tanıtım yazısında “ayrılıkçılık karşıtı ve derin Osmanlı” (hebdomadaire anti-séparatiste etprofondément ottoman) olarak tanımlanan¹²⁹³ *La Patrie* Ermeni Osmanlıcılığının imparatorluk yönetimi zihninde “çizgiyi aşmayan” “ideal” bir türünü temsil etmektedir.

Hınçak basınının aylıkçı, Taşnak basınının “reform şartlı Osmanlıcı ve özerklik yanlısı” tutumuna karşı *La Patrie* gibi Ermeni toplumunun imparatorluğa entegrasyonunu savunan başka gazeteler de mevcuttur. Mihran Apikyan veya gazetedeki kullandığı ismi ile Mihran Mihri tarafından çıkarılan *Neva yahut Seda-ı Ermeniyan* gazetesi Ermenilerinin tezlerini, Osmanlılara Osmanlıların kullandığı Arap harfleriyle anlatan entegrasyon yanlısı bir gazetedir.¹²⁹⁴ Osmanlı'ya entegrasyonu

¹²⁹¹ *La Patrie*, Sayı 1, 4 Kasım 1908, s.1-2.

¹²⁹² Bu konuda bkz. Aydın Özgören, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fransızca Basın: Fransa Millî Kütüphanesi'nde (Bibliothèque Nationale De France) Bulunan Fransızca Yayımlanmış Osmanlı Gazete, Dergi Ve Yıllıkları Koleksiyonu”, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, Cilt 5 Sayı 1 Mart 2022, s.120-121.

¹²⁹³ Bkz. <https://gallica.bnf.fr/html/und/presse-et-revues/presse-ottomane?mode=desktop>

¹²⁹⁴ Osmanlı Türkçesi ile eserler kaleme alan Ermeni entelektüellerin hayatı, eserleri ve Osmanlı modernleşmesindeki rolüne ilişkin bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, **XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller**, Ankara: Nobel Yayınları, 2020; Yıldız Deveci Bozkuş,

savunan bir diğerk gazete *Mecmua-i Ahbar* gazetesidir. Osmanlı Ermeni Basını içerisinde İstanbul’da 1884-1914 yılları arasında imparatorluktaki Ermeni Katolik cemaatine Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olarak uzun yıllar haber yapan bir yayın organı olan *Mecmua-i Ahbar*’ın imtiyaz sahibi Hovhannes Tolayan¹²⁹⁵ gazeteci ve tercüman olarak bu yayın organına önemli hizmetler vermiştir.¹²⁹⁶ *Mecmua-i Ahbar* II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte toplumda yaşanan değişim ve dönüşüm rüzgârının sıkı takipçisi olmuştur. Kanun-ı Esasi’nin yılmaz savunucusu haline gelen gazete, anayasa sayesinde Osmanlı vatandaşları arasındaki eşitlik vurgusunu her fırsatta öne çıkarmıştır. Gazeteye göre Osmanlı Devleti’ni bundan sonra yola koyacak ideoloji Osmanlılık fikridir. Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi tek bir kimliğin Osmanlılık kimliğinin altında tüm sorunların üstesinden gelebilecektir.¹²⁹⁷

3.2.1.1. Osmanlı Vatanı ve Osmanlı Kimliği

Krikor Zohrab Ağustos 1909’da Ermeni Devrimci Federasyonu’nun (Taşnaktsutyun) İstanbul şubesi tarafından organize edilmiş olan toplantıda yerel Ermeni cemaatine Kanun-ı Esasi hakkındaki fikirleriyle ilgili bir konuşma yapmış, Kanun-ı Esasi’yi hazırlama çalışmalarında Mithat Paşa’ya yardımcı olan Krikor Odian’ı

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi ile Eserler yazan Ermeni Entelektüeller (1800-1923)”, **Erdem**, Sayı: 79 (Aralık 2020), ss.97-128; Yıldız Devci Bozkuş, “Osmanlı Modernleşmesinde Ermeni Bir Entelektüel: Hukukçu Orhan Vahan”, **History Studies**, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, ss.413-426

¹²⁹⁵ Hovhannes Tolayan (1856-1936) Ermeni Katolik cemaatinin üyesi olan bir gazetecidir. İlk eğitimini İstanbul’da tamamladıktan sonra dönemin pek çok aydın genci gibi Venedik’te Mhitaristlerin manastırında eğitime devam etmiştir. İstanbul’a dönünce Mekteb-i Tıbbiye’de de eğitim almıştır. 1877-78 yıllarında Bedros Mağakyan’ın tiyatro kumpanyasında kısa bir süre aktörlük yapmış, Manzume-i Efkâr’ın yazı işleri müdürü olmuştur. Aynı yıllarda Ermeni Katolik Patriği ve Kardinal Andon Hasunyan’a karşı cephe alan Ermeni Katoliklerin partisine katılmıştır. Patrik Boğos Terziyan’ın döneminde Ermeni Katolik Patrikhanesi’nin müdürlüğüne atanmıştır. Hasunist ve Antihasunist Ermeni Katoliklerin mücadeleleri esnasında bir müddet hapsedilmişse de avukat olan Enfiyecian’ın etkin müdafaası sayesinde beraat etmiştir (Pamukciyan,s. 169-170).

¹²⁹⁶ Zekeriya Mildanoğlu, **Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000**, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014, s.394.

¹²⁹⁷ Gazete hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Eraslan, “Mecmua-i Ahbar’da İkinci Meşrutiyet’in İlanı”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Sayı 62, Yaz 2023, ss.133-147.

“mükemmel bir Osmanlı Ermeni” olarak tanımlamıştır.¹²⁹⁸ Konuşmasında aklının yabancı bir ülkede mezarlıkta yatmakta olan bir adamı selamlamaya gittiğini söyleyen Zohrab, kendi kendisine sormuş olduğu “neden bu ismi hatırladağı” sorusuna “çünkü o muhteşem bir Ermeni ve Osmanlıydı” yanıtını vermiş, Odian’ın, ünvan, şeref ve para kazanmak için milliyetlerini kolayca unutan, her görevi, her rejimi hoşgören kişilerden olmadığını söylemiştir. Zohrab’a göre Odian gerçek bir Ermeni ve gerçek bir Osmanlı olmuştur. Bir yandan Ermeni milletinin entelektüel gelişimi, bir yandan da Osmanlı devletinin yeni örgütlenmesiyle ilgilenmiştir: “Ne harika bir model, ne parlak bir kişilik! Hepimiz onun büyük yeteneğine sahip olamayız, ancak her zaman Ermeni ve Osmanlı olarak ikili kimliklerimizi savunarak onun yolunda yürüyebiliriz.”¹²⁹⁹

Krikor Zohrab gerek 1909 devrimi kutlamaları sırasında gerekse de Osmanlı meclisindeki konuşmaları sırasında yaptığı konuşmalar ve Osmanlı siyaset ve edebiyatına olan katkılarıyla ölümünden yıllar sonra Krikor Odian için kullanmış olduğu “Ermeni ve Osmanlı” ikili kimliklerini savunma ve “Ermeni kalarak Osmanlı olma” durumunun mükemmel bir örneğı olarak gösterilecektir.¹³⁰⁰

Krikor Zohrab ölümünün ardından neden “Ermeni ve Osmanlı” ikili kimliklerini savunma ve “Ermeni kalarak Osmanlı olma” durumunun mükemmel bir örneğı olduğuna yönelik birçok kayıt bırakmıştır. Örneğın Bulgar dergisi *Dnevnik*, Zohrab’a Ermeni milletvekillerinin Parlamento’da devlet çıkarları ile ilgili nasıl hareket

¹²⁹⁸ **Krikor Odian** (1834-1887): Yazar, avukat, bürokrat, Genç Ermenilerin en saygın üyelerinden biri. Üniversite eğitimi için Paris’de bulunduğu sırada 1848 Devrimine tanık olmuş, İstanbul’a döndüğünde Ermeni Patrikhanesi Maarif Komisyonu’nda çalışmıştır. Zamanın en önemli Ermeni dergisine katkıda bulunan Odian, 1855 ve 1860 yıllarında Ermeni cemaati için anayasa hazırlamakla görevli komisyonun üyesi olmuştur. Mithat Paşa’nın danışmanı olarak ona ilk Osmanlı Anayasası’nın hazırlanmasında yardımcı olmuştur. Berlin Kongresi’nin hemen öncesinde Ermeni vilayetlerindeki reformlara yönelik bir reform projesi hazırlamış, 1880’de Paris’e yerleşmiştir.

¹²⁹⁹ **Manzume-i Efkar**, sayı :2205, 2 Eylül 1908, aktaran Murat Koptaş, *Armenian Political Thinking in The Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab*, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005, s.132.

¹³⁰⁰ Örneğın bkz. Pars Tuğlacı, **Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab Efendi**, Pars Tuğlacı Yayınları, 2008.

edeceklerini sorduğunda Zohrab şu cevabı vermiştir: “Bugün Parlamento’da örgütlü gruplar yok. Bazı milliyetler var ama hiçbiri ulusal bir parti olarak örgütlenmiş değil. Açıkçası ben ulusal gruplar yerine bazı siyasi partilerin örgütlenmesini ve milliyetlerin partiler içinde erimesini istiyorum. Her halükarda, Ermeni milletvekilleri adına İmparatorluğun genel çıkarları için çalışacaklarını söyleyebilirim - ve bu diğer milletvekilleri için de aynıdır. Ermeni ulusunun kendi çıkarları daha sonra gelecektir.”¹³⁰¹

Zohrab, Pera’daki Surp Yerrortutyun Ermeni Kilisesi’nde Osmanlı Parlamentosu’na adaylığını açıkladığı bir toplantıda, eski rejimin unsurlar arasında uçurumlar oluşturduğunu ve özellikle Türkler ve Ermenileri birbirine düşman ettiğini söyleyerek kendisinin Osmanlı ulusları arasındaki “ulusal düşmanlıkları” ortadan kaldırmak için çalışacağını beyan etmiş, ardından şunları eklemiştir: “Her şeyden önce şunu söylemeliyim ki, çalışmalarımı diğer Osmanlı milletleriyle ve özellikle Türk unsuruyla dürüst ve cömert bir ilişki ve işbirliği kurma ilkesi üzerine inşa edeceğim.”¹³⁰²

Krikor Zohrab 1908 devrimi sonrasında gerek bu tür açıklamaları gerekse bu açıklamalarını Osmanlı kardeşliğine yönelik eylemleriyle desteklemesiyle tıpkı yukarıdaki konuşmasında Krikor Odian için kullanmış olduğu “muhteşem bir Ermeni ve Osmanlı” ikili kimliğini taşıyan Ermeni Osmanlıcılığının önemli bir temsilcisi olmuştur.¹³⁰³

Zohrab’ın “ikili kimlik” ve “çifte sadakat” olarak tanımlanacak bu yaklaşımına devrim sonrası Ermeni basınında rastlamak aslında hiç de nadir bir durum değildir. 1908 Devrimi’nin Osmanlıcı söylem ve duyguların ilan ediliği ve Osmanlı milletinin

¹³⁰¹ **Jamanak**, Sayı: 61, 24 Aralık 1908/ 6 Ocak 1909.

¹³⁰² **Jamanak**, Sayı: 14, 30 Ekim/12 Kasım 1908.

¹³⁰³ Bu konuda bkz. Rober Koptaş, “Ermeni Devrimci Partileri ve Krikor Zohrab”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:182, Şubat 2009, s.70-75.

dirildiği bir dönem olarak görülmesiyle Ermeni basınında da karşılığını bulan çeşitli Osmanlılık tahayyüleri ortaya çıkmıştır. Her ne kadar pek çok kişi unsurların birliğini ve uyumunu (ittihad-ı anasır) ifade ettiği varsayılan Osmanlılık hakkında konuşmuş, yazmış ve onu övmüş se daha önce birçok defa ifade edildiği gibi Osmanlılıktan aynı şeyi anlamamış ve Osmanlılık ideoloji ile aynı şeyleri tahayyül etmemiştir.

Başka bir deyişle, Osmanlıcılığın birbiriyle yarışan, hatta çatışan anlayışları ve versiyonları mevcut olmuştur. Campos'un "Osmanlı imparatorluk vatandaşlığı projesi liberal, cemaatçi, cumhuriyetçi ve etnik vatandaşlık modellerinin unsurlarını içerdiğinden, her bir 'vatandaşlık söylemi' imparatorluk kolektifine, onun diğer kolektivitelerle (din, etnik grup, yerel vilayet) ilişkisine ve vatandaşlık hak ve görevlerinin doğasına dair farklı vizyonlara sahipti"¹³⁰⁴sözleriyle ifade ettiği bu durum Ermeniler için de geçerli olmuştur. *La Patrie* gibi gazetelerin "makul Osmanlıcılığı" ile Taşnakların "reform şartlı eleştirel Osmanlıcılığı" arasındaki fark gazetelerin ön sayfalarına atılacak kısa bir bakışla bile ayırt edilebilmiştir.

La Patrie gazetesi ilk sayısında kırmızı beyaz hilal ve ayyıldızlı büyük bir Osmanlı bayrağı ile çıkarak izleyeceği siyasete dair önemli bir ipucu vermişken,¹³⁰⁵ Taşnak basın organı *Azadamarat*'ın Türkçe kaleme alınan başyazıları Osmanlı imparatorluğunda yaşamının Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeniler için bir zulm olduğunu savunan çok sayıda yazı ile doludur. *La Patrie*'de yansıtılan mevcut Osmanlı gerçekliği ile *Azâdâmârd* , *Haraç*, *Aşkhanat*, *Troşhag* gibi Taşnak gazetelerinde yansıtılan mevcut osmanlı gerçekliği iki gazeteyi aynı günde okuyan bir insan için son derece şaşırtıcı olacaktır.

¹³⁰⁴ **La Patrie**, Sayı: 1, 4 Kasım 1908, s.1.

¹³⁰⁵ Bkz. *La Patrie* : Journal ottoman publié en français politique, littéraire, scientifique, industriel et commercial illustré / rédacteur en chef Jean Minassian | 1908 | Gallica (bnf.fr)

La Patrie gazetesi de Adana katliamına yer vermiş,¹³⁰⁶ Abdülhamid döneminde yapıldığı iddia edilen Ermeni katliamlarına ilişkin onlarca yazı dizisi yayınlamıştır. Ancak *La Patrie* gazetesinde Taşnak basınında ön planda olan Osmanlı Ermenileri'nin Osmanlı devleti ve Müslüman ahalisinin elinde yok olup gitmekte olduğu “kurban halk görünümü”ne dair birkaç haber dışında hiçbir işaret yoktur.¹³⁰⁷ Abdülhamid'in düşüşü sonrası tahta çıkan Sultan Reşad *La Patrie* gazetesi tarafından büyük bir coşku ile karşılanmış çok sayıda fotoğrafı basılan Padişah'a övgüler dizilerek “hanedan sadakati” öne çıkarılmıştır.¹³⁰⁸

Ancak *La Patrie*'de padişaha ve Osmanlı vatanına yönelik bazı zayıf eleştiriler dışında neredeyse koşulsuz şartsız sadakata rağmen gazete tam bir Ermeni gazetesi görünümündedir. Ermeni din adamlarına, tiyatrocularına, şairlerine ve yazarlarına, Ermeni tarihi ve kültürel yaşamına hem gazetenin ön sayfalarında hem de iç sayfalarından çok sıklıkla yer verilmiş, bazen de Ermeni milli kıyafeti ve Ermeni halkının milli sembolü olan Ararat dağının fotoğrafları basılarak gazetenin Ermeniliği sıklıkla hatırlatılmıştır. *La Patrie* gerek Arnavut¹³⁰⁹ gerek Yemen ve Havran/Karek'de¹³¹⁰ vuku bulan isyanlara isyanların güç kullanılarak bastırılması gerektiğini savunan bakış açısı, gerekse de Osmanlı padişahına sadakat bildiren söylemleri ve Ermeniler'i her ne kadar birtakım sorunları olsa da Osmanlı devletinin ve müslüman ahalinin elinde yok olup gitmekte olan bir “kurban halk” olarak

¹³⁰⁶ Krikor Zohrab, “Adana Katliamları!”, **La Patrie**, Sayı: 27, 5 Mayıs 1909, s.209-210.

¹³⁰⁷ Anadolu Ermenilerin şikayetlerini dile getiren haber ve yazılar son derece kısıtlıdır. Bazı örnekler için bkz. J.F. “Anadolu’da Sefalet”, **La Patrie**, Sayı: 23, 7 Nisan 1909, s.157-8.; “Anadolu’daki Durum”, **La Patrie**, Sayı: 78, s. 189.

¹³⁰⁸ “Sultan V. Muhammed: Güneş Doğuyor!”, **La Patrie**, Sayı: 27, 5 Mayıs 1909, s.205-206; A., “S. M. I. V. Mohammed’in Töreni”, **La Patrie**, sayı 28, 12 Mayıs 1909, s. 224.

¹³⁰⁹ Gazetenin Arnavut isyanlarına karşı bakış açısı Tanin gazetesi gibi ittihatçı gazetelerin bakış açısına benzemekte olup isyanların şiddetle bastırılması gerektiği söylemi öne çıkarılmıştır. Örneğin bkz. “Arnavutluk’ta”, **La Patrie**, Sayı: 75, 12 Haziran 1910, s.162.; “Arnavutluk’ta”, **La Patrie**, Sayı: 76, 19 Haziran 1910, s.171.

¹³¹⁰ “Yemen’de”, **La Patrie**, sayı 116, 26 Mart 1911, s.99 ; “Yemen’de”, **La Patrie**, Sayı: 142, 24 Eylül 1911, s.307.

yansıtmaması ile Osmanlı otoritelerinin kafalarındaki “Ermeni kalarak Osmanlı olmanın” mükemmel bir temsilcisi olmuştur.

Taşnak basının Osmanlı vatani ve kimliğine yönelik “sadakat” söylemleri *La Patrie*’nin yaklaşımından oldukça farklıdır. *Azâdâmârd* gibi taşnak gazetelerinde Sosyalizm ve Ermeni milliyetçiliği ile harmanlanmış Osmanlıcılığı bir yandan ittihatçı basınının “hegemonik Osmanlıcılığı” ile diğer yandan *La Patrie* gibi Osmanlı devletine entegrasyonu savunan Ermeni gazetelerin “makul Osmanlıcılığı” ile rekabete girişmiştir. *Azâdâmârd* gibi Taşnak yayınlarına göre İttihatçı basın ve *La Patrie* gibi entegrasyon yanlısı basının yansıttığının aksine Ermeniler’in sorunları geleceğe havale edilecek ve aşama aşama çözülecek bir mesele değil, acilen çözülmesi gereken bir meseledir: Ermeni toplumu Osmanlı devleti ve müslüman ahalinin saldırıları, gaspları sonucu inim inim inlemekte, çareyi yurt dışına kaçmakta bulmaktadır. Birşey yapılacaksa hemen şimdi yapılmalı, uçu açık tarihlere ertelenmemelidir.

Gasp edilmiş toprakların iadesi, Ermeniler’in güvenliklerinin sağlanması, ademi merkezîyetçilik ve nisbi temsil talebi gibi acilen yerine getirilmesi gereken talepler sıralanarak sadakatin bu taleplerin yerine getirilmesine bağlandığı bu anlatıda Osmanlı kimliği ve Osmanlı vatani ile özdeşleşmeye ilişkin bir itirazda bulunulmamış, Osmanlıcılık ve Osmanlı kimliği tüm eleştiriler ve şartların yerine getirilmesi söylemine rağmen ısrarla savunulmuştur. Örneğin *Azâdâmârd* Osmanlıcılığı yüce bir fikir (fıkr-i celil)¹³¹¹ ve “fıkr-i halil”¹³¹² olarak tanımlamış, Osmanlı imparatorluğu için sık sık “mu’azzez vatanımız”,¹³¹³ “vatanımız”¹³¹⁴, “memleketimiz”¹³¹⁵ ifadesini kullanırken,

¹³¹¹ “Bir Yevm-i Te’emmül”, *Azâdâmârd*, Sayı: 639, 27 Temmuz 1911, s.1.

¹³¹² “Bir Paşanın Beyanati”, *Azâdâmârd*, Sayı: 642, 30 Temmuz 1911, s.1.

¹³¹³ “Tekâmül-i Siyâsi Emâreleri”, *Azâdâmârd*, Sayı: 562, 27 Nisan 1911, s.1.

¹³¹⁴ “Cinayetler Esbab-ı İktisadiyeden Tevellüd Eder”, *Azâdâmârd*, Sayı: 649, 8 Ağustos 1911, s.1.; “Te’avün”, *Azâdâmârd*, Sayı: 689, 23 Eylül 1911, s.1.; “Daşnaksütyun Cem’iyeti Garb Bürosu’nun Beyannamesi”, *Azâdâmârd*, Sayı: 699, 5 Ekim 1911, s.1.; “Mahalli Hükümet Me’mûrları”, *Azâdâmârd*, Sayı: 535, 23 Mart 1911, s.1.; “Hasanbeyli Mes’elesi Hakkındaki Nokta-i Nazariyemiz”, *Azâdâmârd*, Sayı: 556, 18 Nisan 1911, s.1.; “Hükümet-i Meşrute’nin Nokta-i İstinadı Hangisi Olmalı?”,

Osmanlı ordusu için “kuvve-i askeriyemiz”¹³¹⁶ ve “ordumuz”¹³¹⁷ ifadelerini kullanmıştır.

Osmanlı milleti için kullanılan ifade ise “Osmanlı millet-i muhteremesi”¹³¹⁸ (muhterem osmanlı milleti)’dir. Ayrıca *Azâdâmârd* gazetesi sık sık “Ermeni Osmanlılar”¹³¹⁹ tabirini kullanarak Osmanlı kimliği ile özdeşlik kurmuş, Osmanlı kimliğine bağlılığını “Ermeni milleti kendisi dahi Türk vesa’ir anasır-ı Osmaniye derecesinde Osmanlı”¹³²⁰ sözleriyle dile getirmiştir. *Azâdâmârd*’a göre Türk unsuru ile Ermeniler “aynı mukaderâtla müttehid”¹³²¹ (aynı kaderde birleşmiş) olup “Ermeniler bu memleketin öz evlâdlarıdır”¹³²² ve Ermeniler “vatan-ı umûmînin muhâfazası için kendi evlâdını silk-i celîl-i askeriye dâhil ederek, onları millet-i Osmâniye’ye ihdâ etmek husûsunda anâsır-ı sâ’ireden daha evvel ve daha ziyâde ibrâz-ı şevk ve gayret etmiştir.”¹³²³

Azâdâmârd gazetesi yayınladığı ilk Türkçe başyazsında Osmanlı’da yaşayan farklı etnik ve dini grupların (anâsır-ı Osmaniye) bir arada uyum içinde yaşayabilmesi için dayanışma ve kardeşliğin önemine vurgu yapmış, Bu hedefe ulaşmak için gerekli olan idealler ve çabaların sadece geçici hedeflere dayanmaması gerektiği, aksine tüm grupların medenî bir ideal etrafında birleşmesi gerektiği ifade etmiştir. Yazara göre

Azâdâmârd , Sayı: 574, 12 Mayıs 1911, s.1.; “İşte Size Misal”, **Azâdâmârd** , Sayı: 581, 20 Mayıs 1911,s.1.; “Kabil-i İ’tizar Olmayan Sözler”, **Azâdâmârd** , Sayı 623, 8 Temmuz 1911,s.1.

¹³¹⁵ “Daşnaksütyun “Cem’iyeti Garb Bürosu’nun Beyannamesi”, **Azâdâmârd** , Sayı: 699, 5 Ekim 1911,s.1.; “Adab-ı Umumiye İçin”, **Azâdâmârd**, Sayı: 552, 13 Nisan 1911, s.1.; “Yeni Mes’eleler Çıkarmaktan İse Olanları Halledelim”, **Azâdâmârd**, Sayı: 622, 7 Temmuz 1911 ,s.1.; “Sa’y ü Amel Cereyanına Karşı”, **Azâdâmârd**, Sayı: 625, 11 Temmuz 1911, s.1.; “Umûm Osmanlılara”, **Azâdâmârd**, Sayı: 952, 1 Ağustos 1912,s.1.; “Memleketimizin Fa’âliyet-i Resmîyesinde Noksan-ı Tettebbu”, **Azâdâmârd** , Sayı: 531, 19 Mart 1911, s.1.

¹³¹⁶ “Hafif Süvâri Alayları Ya’nî Hamîdiyeler”, **Azâdâmârd** , Sayı: 541, 31 Mart 1911, s.1

¹³¹⁷ İbid., s.1

¹³¹⁸ “Arâzî Mes’elesî ve Puşyân Unsuru”, **Azâdâmârd**, Sayı: 570, 7 Mayıs 1911,s.1.

¹³¹⁹ “Anadolu Niçin Mustarib Oluyor”, **Azâdâmârd** , Sayı: 635, 22 Temmuz 191, s.1.

¹³²⁰ ibid., s.1.

¹³²¹ “Hasanbeyli Mes’elesî Hakkındaki Nokta-i Nazariyemiz”, **Azâdâmârd** , 1911, Sayı: 556, 18 Nisan 1911, s.1.

¹³²² ibid., s.1.

¹³²³ “Anadolu Niçin Mustarib Oluyor”, **Azâdâmârd** , Sayı: 635, 22 Temmuz 1911, s.1

Osmanlı'daki farklı toplulukların birbirlerini tam anlamıyla tanımamaları ve birbirlerinin dertleriyle sevinçlerine ortak olmamalarını büyük bir talihsizliktir. Bu konuda en büyük sorumluluk ise ise basına düşmektedir. Gazeteye göre basın, toplumdaki unsurların ruhsal ilişkilerini güçlendirmeli, birbirlerini doğru şekilde anlamalarına aracılık etmelidir.¹³²⁴

Azâdâmârd gazetesi *Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi* başlıklı yazısında Erzurum Eski Valisi Muhammed Emin Bey'in dahiliye nezaretine bir lahiya gönderdiğini ve bu lahiyada Kürt tarihini nifak, isyan, istidat gibi safhalarını ayırdığını belirtmiştir. Gazeteye göre Kürdistan'da yaşanan feci hadiselerin tekrar etmemesi için devletin yapması gereken şeyler vardır. Bunlar; 10 temmuz siyasi inkılâbıyla mazhar olunan Kanunuesasî ve Hukuk-ı Beşer Beyannamesi'nin tatbik edilmesi; mazlum milletlerin hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adaletten hakkıyla yararlanmalarının sağlanması; ziraat, ticaret ve zenginliklerden herkesin nasiplenmesinin sağlanması gibi şeylerdir. Ayrıca "Her Osmanlı ancak kanunun müdahale edebileceği meskenette ve hiçbir kimsenin müdahale edemeyeceği fikri ve vicdanın serbestii kamiliyle" yaşamalıdır. Böylelikle her Osmanlı "Ben Türkiye'nin hür ve mesut evladıyım!" diyebilmelidir. Gazete bu durumda yine sorunları tespit etmiş ve çözüm önerileri sunmuştur. Burada da yine kimlik olarak Osmanlılık ön plana çıkarılmıştır.¹³²⁵

Azâdâmârd gazetesinde, Celal Nuri Bey'e ait açık bir mektup yayınlanmıştır. Celal Nuri mektubunda; "Biz Ermenileri ayrı gayrı telakki etmedik. İttihat ve Terakki Selanik Kongresine verdiğim muhtıradaki nokta-i nazarımı tavzih ettim: Osmanlılık bir millet-i resmiyedir. Türklük, Ermenilik ise birer millet-i hususiyedir. Osmanlılık tealisini ancak bu hususi milletlerin terakkisinde aramalıdır" demiştir.¹³²⁶ Bu tanım aslında yapılmış en sade Osmanlılık tanımıdır. Resmi vatandaşlık adı ile kavim adları

¹³²⁴ "Kısm-ı Türkî'den Maksad", *Azâdâmârd*, Sayı: 525, 12 Mart 1911, s.1.

¹³²⁵ "Kürtlerin Safahat-ı Hayatiyesi", *Azâdâmârd*, Sayı: 1090, 19 Aralık 1912, s.1.

¹³²⁶ "Azâdâmârd'a Açık Mektup", *Azâdâmârd*, Sayı:1206, 8 Mayıs 1913, s. 1.

ayrılmıştır. Mektubun devamında Celal Nuri, Türkler ile Ermeniler'in el ele yapacakları çalışmaların maddeten başarılı olacağını; Ermeniler'in Türklerle iyi geçinmeleri halinde ihmal edilmekten kurtulacaklarını yazmıştır. *Azâdâmârd* bu fikirleri olumlu gördüğünü ifade ederek bu tanımlamalara katılmıştır.

Azâdâmârd Gazetesi, *Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat* yazısında Osmanlılık hakkında önemli bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm şu şekildedir:

Osmanlı parlamentosu Osmanlı'dır ve sırf Türk değildir. Devlet Osmanlı'dır. Osmanlılık heyet-i Osmaniye-i siyasiyeden tereküp etmiştir. Bu terkinin ecza ve anasırı milletlerdir. Hal böyle olduğundan parlamento bilcümle anasır-ı Osmaniye'nin mecmu-ı vükelası olmak için bilcümle anasır-ı mürekkebenin mümessilleri ile müteşekkil ve müterekkip olması pek tabi, pek ibtidai bir hakikat değil midir? Madam ki, Osmanlılığın ecza-yı mürekkebesinden her birinin şahsiyet-i milliyesiyle mevcudiyeti kabul ediliyor. Bu şahsiyet-i milliyenin parlamentoda temsil olunması taht-ı zarurettedir. Parlamento mülkün, Osmanlılığın levhası, makam-ı temsildir. Fakat levha ve makam-ı temsil bu mahiyetlerle görünmek için bütün cismi, bütün bütün temsil olunacak anasırı ibraz etmelidir. Memlekette şahsiyet-i millilerin mevcudiyeti muzırdır diye bir telakki yoksa, parlamentoda dahi mevcut bulunmaları muzır addolunmamalıdır.¹³²⁷

Buna göre gazete Osmanlılık'ı sadece vatandaşlık ve hukuk çerçevesinde değerlendirmiş, bütün milletlerin parlamentoda temsil edilmesini savunmuştur. Yazının devamında bütün milletlerin varlığının sosyal yaşamda kabul edildiği hatırlatılarak bu milletlerin mecliste de temsil edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aksi halde imparatorlukta Türkler haricinde diğer milletlerin "imha" edilmesi gerektiğini sitemkar bir şekilde ifade eden gazete Türk basınında ve Türk zihninde böyle bir temayül ve arzusun bulunmadığını da aynı yazıda kabul ve beyan etmiştir.¹³²⁸

¹³²⁷ "Ermenilerin Matalib-i İntihabiyesine Karşı Esassız İtirazat", *Azâdâmârd* , Sayı:1367, 16 Kasım 1913, s.1.

¹³²⁸ *ibid.*,s.1.

Gazeteye göre Osmanlı Devleti'nin erkân-ı idâresi, anâsır-ı muhtelifeyi Türkleştirmek gibi gayri makul bir düşüncede bulunmamıştır ve bulunmamalıdır. Temmuz inkılâbının ilk günlerinde Osmanlı unsurlarının yaşamış olduğu o “mübârek” günlerin muhît-i i'timâd ve uhuvvetini tecedîd etmelidir.¹³²⁹ İzlediği yayın çizgisini “amâl-i siyâsiyemizden birisi de itilâf-ı anâsır ve uhuvvet-i dâimenin tesîsi kaziyyesidir”¹³³⁰ sözleriyle tanımlamış olan gazete, Türkiye’de meskûn cemâatlerin en büyük bed-bahtlıklarından birisinin de diğer unsurları tanımıyor olması olduğunu iddia etmiştir. Her unsurun diğer unsurların ana özelliklerine vâkıf olmamaları ve birbirlerinin keder ve sevinçlerine ortak olmamaları büyük bir sorundur. Unsurların birbirinin adet, gelenek, dil ve temel özelliklerini vakıf olması ve birbirine ısındırılma görevini Osmanlı basını üstlenmelidir.¹³³¹

Dolayısıyla *Azâdâmârd* gazetesi Osmanlı basınına “anâsır-ı Osmâniye'nin münâsebet-i rûhiyesine ve karşılıklı teşhihine vesâdet eylemek” görevini yüklemiş, basına Osmanlıcı bir misyon olan Osmanlı'nın farklı unsurlarının kaynaştırılması çağrısında bulunmuştur.¹³³² Ancak bu Osmanlıcılık beyanı “Türk unsurun hâkim olmadığı” bir şarta bağlanmıştır: “Şurasını da unutmayalım ki mevzû'-bahsimiz bir Devlet-i Osmâniye'dir. Bir Devlet-i Osmâniye ise yalnız bir unsurun hâkimiyeti demek olmayup, Osmanlı nâmı altında ve menâfi' ve âmâl-i müştereke etrâfında ittihâd etmiş olan milel-i müte'addidenin ittifâk ve i'tâfı demektir.”¹³³³ Gazete tarafından Osmanlıcılık “ittihad-ı Osmaniye'yi bütün anasır indinde mazgar-ı rağbet ederek her nev'tezelzülde salim bir hale getirmek niyet-i halisanesi”¹³³⁴ olarak tanımlanmış,

¹³²⁹“Memleketimizde ve Memâlik-i Ecnebiyedeki Efkâr-ı Umûmiyeye Karşı Olan Vazîfemiz”, *Azâdâmârd*, Sayı: 618, 2 Temmuz 1911, s.1.

¹³³⁰ *ibid.*, s.1.

¹³³¹ “Kısm-ı Türki'den Maksad”, *Azâdâmârd*, Sayı: 525, 12 Mart 1911, s.1.

¹³³² “Kısm-ı Türki'den Maksad”, *Azâdâmârd*, Sayı: 525, 12 Mart 1911, s.1.

¹³³³ “Müdâfa'aya Arz-ı İhtiyâc Etmeyen Hakikatlar”, *Azâdâmârd*, Sayı: 532, 21 Mart 1911, s.1

¹³³⁴ “Bir Yevm-i Te'emmül”, *Azâdâmârd*, Sayı: 639, 27 Temmuz 1911, s.1.

Osmanlıcılığın sözde kalmayıp fiiliyata geçirilmesi gerektiğinin yani “Osmanlılık fikrini kuvveden fi’ile getirmek” gerektiğinin altı çizilmiştir.¹³³⁵

Azâdâmârd ’a göre anayasanın ilanı ile birlikte “vatan-ı Osmânî’nin menâfi’-i umûmiyesi nokta-i nazarından artık Türk ve Ermeni kalmamıştır.” Artık tüm Osmanlı unsurları aynı “müttehid ide’âl”, “aynı siyâsi âmâl” ve “aynı fedâkârlık” ile mütehassıs vatan evlatları olmuşlardır. Her kim bunun hilâfına fikir besler ve bilerek yâhûd bilmeyerek ahâlî beyinde heyecanlı efkâr neşreyler ise açıktan açığa memleketin dâhilî sükûnetine, istikbâl-i vatan emr-i mühimine ihânet ve hıyânet edecektir.¹³³⁶

Ermeniler’in de aralarında olduğu gayrimüslim zabıtların Osmanlı ordusuna alınması gazeteye göre “alkışlara şâyân bir vaka” olup, orduya iştirâk etmek devlete karşı olan vazidelerdendir. Askerlik vazifesi ile ahâlî-i Osmâniye’yi teşkil eden bütün unsurlar müsâvâtan tevzi’ ve ta’mîm edilmelidir. İşte bu nokta-i nazardan Hristiyanların hizmet-i askeriyede istihdâmı, Ermeni zâbitlerinin orduya dahil olması, unsurları kaynaştırma fikrinin mantıksal bir sonucudur. Ermeni milleti, kendi hukûkunun teslîm ve müdâfa’a edilmesini hükûmet-i meşrûtadan talep etmekte bulunduğu hâlde, kendisinin, dahi müdâfa’a-i memlekete bizzat iştirâk edebileceğinden dolayı fevakalâde memnûn olmalıdır. Zira anâsır-ı muhtelif arasında tesâvi-i hukûkun te’sîsi, yalnız hukûkun derk ve tatbîkiyle değil, vazâ’ifin de hüsn-i ifâsıyla müyesser olur.¹³³⁷

Azâdâmârd ’da Ermeniler “anâsır-ı Osmâniye’den biri bulunan Ermeni Milleti”¹³³⁸ ya da “vatan-ı Osmaniye karşı en ziyade halishane ihtisasatla mütehassıs olan Ermeni milleti”¹³³⁹ ifadeleriyle açıkça Osmanlı milletinin bir parçası olarak tanımlanmışken, genel olarak Osmanlı hükûmeti ya da İTC eleştirilirken “Osmanlılık

¹³³⁵ ibid.,s.1.

¹³³⁶ “Bir Meb’ûsun Vahîm İthâmâtı”, *Azâdâmârd* , Sayı: 530, 18 Mart 1911, s.1.

¹³³⁷ “Osmanlı Ordusunda İlk Ermeni Zâbitler”, *Azâdâmârd* , Sayı: 853, 4 Nisan 1912, s.1

¹³³⁸ “Bir Paşa’nın Beyanatı”, *Azâdâmârd* , Sayı: 642, 30 Temmuz 1911, s.1.

¹³³⁹ ibid.,s.1.

fikrine külliyyen muğayir”¹³⁴⁰ya da “itilâf-anâsırı ihlâl edebilecek mâhiyette bulunan harekât”¹³⁴¹ ve “anasır-ı Osmaniye’nin ittifak ve ittihadına hidmet edecek yerde birbirinden”teb’idini mucip olan bir siyaset”¹³⁴² ifadesi kullanılarak, açıkça Osmanlıcı söylem siyaseten “doğru” olan ile “yanlış” olan arasındaki sınır çizgisini çizden bir referans noktası olarak kullanılmıştır.

Osmanlı hükümetinin izlemesi gerektiği tavsiye olunan siyaset için kullanılan ifade ise “vatan-ı Osmani menfai-i aliyesi”¹³⁴³ (osmanlı vatanının yüce menfaatleri) ya da “şu vatan-ı umûîde anâsır-ı muhtelifê arasında tahaddüs eden ihtilâfâtın de’ ve izâle olunmasına ve anâsır-ı mezkûrenin menâfî-i siyâsiye-i mütekâbile ile biribirlerine rabt edilmesine medâr olacak mesâ’il ve mebâdi-i esâsiyeyi mevzû-u münâkaşa ittihâz etmelidir”¹³⁴⁴ ifadesi kullanılması yine Osmanlıcılığın gazete tarafından referans alındığına dair önemli bir işarettir. Ayrıca Ermenilerle ilgili olan taleplerini ifade ederken gazete tarafından kullanılan “Ermeni ahâlisi kendi hukûkunu tamâmıyla idrâk ve ânı kemâl-i metânetle ta’kîb etmekle beraber, medâr-ı mübâhâtı olan Osmanlılık hissiyâtının samîmiyetine dahi zerre kadar hâlel getirmeyerek”¹³⁴⁵ ve “vatan-ı umûmî-i Osmânî’nin kuvve-i dâhiliyesini te’mîn idecek olan esbâb-ı hakîkiyeye tevessül olunsun.”¹³⁴⁶, “devletin menafî-i esasiyesini te’mîn etmek”¹³⁴⁷ gibi ifadelerin kullanılması Osmanlıcılık açısından yine dikkat çekicidir.

¹³⁴⁰ “Anadolu Niçin Mustarib Oluyor”, **Azâdâmârd**, Sayı: 635, 22 Temmuz 1911, s.1

¹³⁴¹ “Muhrik ve Müşevvik Vaz’iyette Bulunan Me’mûrlar Niçün Mucâzât Görmüyor?”, **Azâdâmârd**, Sayı: 582, 21 Mayıs 1911, s.1.

¹³⁴² “Rusya’nın Notası”, **Azdamard**, Sayı: 586, 26 Mayıs 1911, s.1.

¹³⁴³ “Kuva-yı Hürriyet-perveran’ın Bir Merkezde Temerküzü: Yeni Kabine Nasıl Olmalı”, **Azâdâmârd**, 1911, Sayı: 573, 11 Mayıs 1911, s.1.

¹³⁴⁴ “Siyâsî Fırkalar Meyânında İ’tilâf-ı Muvakkata”, **Azâdâmârd**, Sayı: 643, 1 Ağustos 1911, s.1.

¹³⁴⁵ “Kâbil-i İ’tizâr Olmayan Sözler”, **Azâdâmârd**, Sayı: 623, 8 Temmuz 1911, s.1.

¹³⁴⁶ “Siyâsî Fırkalar Meyânında İ’tilâf-ı Muvakkata”, **Azâdâmârd**, Sayı: 643, 1 Ağustos 1911, s.1.

¹³⁴⁷ “Acaba İnanabilir Miyiz?”, **Azâdâmârd**, Sayı: 672, 3 Eylül 1911, s.1.

İlimli Ermeni Osmanlıcılığının temsilcisi olan *La Patrie* de imparatorluğu “Osmanlı anavatanı”¹³⁴⁸ olarak tanımlayarak gayri müslim vatandaşların askerlik görevini ifa edecek olmasını mutlulukla karşılamıştır. *La Patrie* gazetesine göre vatandaşlık görevleri arasında asil bir görev olan askerlik hizmetinden bundan sonra yirmi yaşına gelen her sağlıklı vatandaş sorumlu olup Anavatan’a haracı ödeyecektir. Bugüne kadar Osmanlı topraklarını savunmaktan sadece Müslümanlar sorumluyken, eski rejim altında mantıklı görünen bu şey bugün artık bir anlam ifade etmemektedir. Bugün devletin en yüksek makamları tüm Osmanlılara açık olup Hristiyanlar ve İsraililer de tıpkı Müslümanlar gibi bu makamlara talip olabilmektedir. Tüm Osmanlılar kayıtsız şartsız ülkelerine ait olup, onu savunmak için kanlarının son damlasını dökmeye hazır olmalıdır:

Osmanlılar! Atalarımız bize bir zamanlar daha büyük ve daha görkemli bir imparatorluk miras bıraktı. Bu haliyle hala dünyanın en büyüklerinden biri ve kesinlikle en güzeldir. Onu tarihi ihtişamına kavuşturmayı arzulamıyoruz. Ancak onu mevcut sınırları içinde tutmak, bu mirası bozulmadan gelecek nesillere aktarmak bizim görevimiz değil mi? Onu cesaretle, kaderimize sarsılmaz bir inançla savunalım! Tehlike karşısında çabalarımızı birleştirelim. Bu çok zor bir dönem. Dış tehlikelere iç bölünmeleri eklemeyelim. Özgürlük rüzgârının silip süpürdüğü iğrenç rejim İmparatorluğun temellerini sarsmıştı. Ülkenin böylesine ölümcül bir krizden kurtulabilmesi için zamana ihtiyacı vardır. Her şeyden önce, her türlü özveri ve fedakârlığa hazır, güçlü, kalabalık ve birleşik bir orduya ihtiyacı vardı. Böyle birlikler, düşmanları ne olursa olsun, yenilmez olacaktı. Evet, yenilmez! Birleşik Avrupa, Konvansiyon ordularına karşı zafer kazandı mı? Büyük Osmanlı ulusunun çeşitli unsurlarının sıkı ve ayrılmaz birliği, en amansız düşmanlarının geri çekilmesini sağlayacaktır.

1349

Bazı vilâyetlerde Ermeni gençlerinin memleketlerini terkederek yabancı memleketlere göç ettiğini bildiren gazeteye göre mevsûken istihbar olunduğuna

¹³⁴⁸ E. De S., “Komite”, **La Patrie**, Sayı:10.; “Ulusal Tiyatro”, **La Patrie**, Sayı: 27, 5 Mayıs 1909, s.212

¹³⁴⁹ Jean Minassian, “Askerlik Hizmeti”, **La Patrie**, Sayı: 2, 11 Kasım 1908, s.17-18.

nazaran bunun sebebi, askerlik hizmetinden korkup kaçınmaktır. Bu durumu asırlardan beri hâl-i esârette bulunan Ermenilerin hâlet-i rûhiyesinin neticesi olarak değerlendiren gazete memleketlerini terkederek yabancı ülkelere göç eden Ermeni gençlere “vatanlarına” dönme çağrısında bulunarak bir kez daha söylemini Osmanlılık ile çerçevelemiştir:

Hizmet-i askeriyeden kurtulmak niyetiyle memâlik-i ecnebiyeye firar eden bir genç, artık bir daha vatanına avdet edemeyeceğini gözüne aldırmalıdır. Çünkü avdet ettiği takdirde, şüphe yok ki, mucâzât olmak üzere fazla bir mahkûmiyete düçar olarak, üç seneden pek çok ziyâde bir müddetle ifâ-yı hizmete icbâr edilecektir. Fakat yirmi yaşındaki hangi gençtir ki, artık bütün müddet hayatını diyâr-ı gurbette imrâr ederek, vatanın, validesinin ve bütün sevgililerinin yüzünü bir daha görmemeyi gözüne aldırmaya razı olur? Hangi gençtir ki, diyâr-ı gurbette vukû‘u melhûz olan bütün müşkilât ve me’yûsiyetleri, her nev‘i mihnet ve meşakkatleri kemâl-i ciddiyetle hesâba almış bulunur? Bu bâbda hâsıl etmiş olduğumuz kanaat-i amîka şudur ki; gerek diyâr-ı gurbete gidenler ve gerekse onların vâlidelerini, bütün bu cihetleri kemâl-i istihkâk ile, fevkalâde bir butlân-ı efkâr ile telakkî etmektedirler. Hayır ey gençler, hayır! İster üç senelik bir müşkilâtтан kurtulmak için yirmi otuz sene bütün müddet hayatınızda imtidâd edecek olan bir meşakat-i azîmeye kendi kendinizi ilkâ ediyorsunuz. Vatanınız, maskat-ı re’siniz ve istikbâliniz için kendi kendinizi sağ sağ öldürüyorsunuz. Veyâhud bilâ-te’emmül hafif bir yükü, iki kat ağır bir yüke tahvîl ediyorsunuz. Her iki halde dahi zarar yalnız kendinize aittir. Kendi istikbâl ve menafa’atinizi fedâ ediyorsunuz. Bu sözlerimizi, bilhassa Harput ile civârındaki mahallere hitâb ediyoruz. Zirâ oraları, şu terk-i vatan cereyânının menba’ını teşkîl ediyor. Yine tekrar ederiz ki, biz bu sözleri söylerken, her nev‘i efkâr ve istihsâsâtтан evvel, münhasırangiden gençlerin ve bunların mensûb oldukları âilelerin fâ’ide ve menfaatini gözetiyoruz. Bu hareket, gayesiz, hesapsız ve mücrib bir cereyândır ki bu yüzden binlerce ailelerin edbâr ve sefâlete düçar olacağı vâreste-i iştibâhdır. Bunlar ekseriyâ zürrâ‘ ve esnâf takımlarına mensûb olan â’ilelerdir ki, hepsi de artık bir daha ta’mîr olunamayacak bir sûrette ma‘nen ve maddeten perişan olup gidiyorlar. Yağmurdan kaçanlar doluya tutlacaklarını iyice düşünsünler. Hayır! Bu telâş, hesapsız, mecnûnâne ve

eblehâne bir cereyândır. Azıcık akıl ve tedbiri olanlar bu hareketen ictinâb etmelidirler.¹³⁵⁰

Azâdâmârd gazetesi Osmanlıcı retoriği, Osmanlıcılığı hem Osmanlı'da unsurların bir arada yaşamasının tek makul çözüm yolu olarak görmüş, hem de taktik amaçlarla kullanmıştır. İTC'ye ve Osmanlı yönetimine yönelik çok sert eleştirilerine karşı Osmanlı vatanına ve kimliğine olan bağlılığını dile getirmiş olması bir kalkan görevi de görmüştür: Eleştiriler sert olsa da bu Osmanlı vatanına ve kimliğine bağlı sadık bir Ermeni'nin eleştirisiydi. Anayasanın yeniden ilanı sonrasında Taşnaklar da diğer Osmanlı Ermenileri gibi yeni dönemin kutlamalarına katılmış, anayasal rejimin anlamını anlamak ve tartışmak için kutlamalar, özel etkinlikler düzenlemiştir.

3.2.1.2.Toprak (Arazi) Meselesi

Yaşar Tolga Cora 19.yüzyılın ikinci yarısından 20.yüzyılın başlarına kadar Kürtler ve Ermeniler arasındaki vuku bulan çatışmaların sosyoekonomik boyutlarına dair eleştirel yaklaşımların henüz emekleme evresinde olduğunu söylemektedir.¹³⁵¹ Gerçekten de Kürt-Ermeni çatışmasını sosyoekonomik boyutlarıyla analiz etme girişimi tarihyazımında büyük oranda göz ardı edilmiştir. Moumdjian'a göre aslında bu durum bugüne kadar Ermeni ve Türk tarihçiler tarafından geliştirilen yetersiz tarihsel söylemlerden kaynaklı olup, bu söylemler sadece doğrusal, tekrarlanmış ve dolayısıyla modası geçmiş değil, aynı zamanda tartışılan karmaşık meselelerin net bir resmini sunamamaları açısından da sorunludur.¹³⁵²

¹³⁵⁰ “Maksatsız Bir Telaş”, *Azâdâmârd* , Sayı: 920, 25 Haziran 1912, s.1.

¹³⁵¹ Yaşar Tolga Cora, “Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkapları”, içinde (der.) Fikret Adanır, Oktay Özel, **1915 :Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.126.

¹³⁵² Garabet K. Moumdjian, “The Eastern Vilayets, 1909–1914: ARF-CUP Collusion, Russian Stratagems, and the Kurdish Menace”, içinde (ed.) M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, **War and Collapse: World War I and the Ottoman State**, The University of Utah Press, 2015, s.705.

Meşrutiyet döneminde Anadolu Ermenilerinin rahatsızlıklarının ve komşu halklarla aralarındaki gerginliğin en önemli kaynaklarından biri, belki de en önemlisi olan toprak gaspları, yani zorla ya da hileli/yasadişı yöntemlerle Ermenilerin ellerinden alınan topraklar ve mülkler meselesi olmuştur. Toprak gaspları meselesi aslında Ermeni sorununu özcü bir yaklaşımla “etnik” ya da “dini” nefret ile ele özcü tarih anlatılarına meydan okuyacak bir potansiyele sahiptir. Tarımsal ilişkiler, Ermeni Sorunu’nun ortaya çıkışında ve etnik gruplar arası ilişkilerde merkezi bir rol oynamıştır.¹³⁵³

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak yeni bir önem kazanmıştır. Bu önemin ortaya çıkmasına yol açan çeşitli dinamikler vardır. Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine bağlanması, toprakların kayıt altına alınmasında ve toprak mülkiyeti modellerinde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir (örneğin 1858 tarihli Arazi Kanunu). Göçmen akını ve merkezi hükümetin göçebe aşiretleri iskân etme girişimleri de toprak üzerindeki rekabetin artmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda, arazi anlaşmazlıkları Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde yaygın bir sosyal sorun haline gelmiştir.¹³⁵⁴

Dolayısıyla bu başlık altına incelenecek olan toprak sorunun kökenleri 1908 yılının çok öncesine 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır.¹³⁵⁵ Ancak toprak gaspları meselesi çözülmek bir yana, 1908’den sonra da Ermenilerin şikâyetlerinin en belirgin nedenlerinden biri olmaya devam etmiş, 1908’den 1912’ye kadar binlerce

¹³⁵³ Stephan H. Astouriani, “Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar”, içinde (der.) Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark (der.), **Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.101.

¹³⁵⁴ Hans-Lukas Kieser, Mehmet Polatel, Thomas Schmutz, “Reform Or Cataclysm? The Agreement Of 8 February 1914 Regarding The Ottoman Eastern Provinces”, **Journal of Genocide Research**, Vol. 17, No. 3, 2015, s 287.

¹³⁵⁵ 1908 devrimi öncesi Ermeni-Kürt çatışması Ermenilerin yurt dışına göçü ve Ermenilerin gasp edilmiş toprakları konusunda bkz. David Gutman, “The Political Economy Of Armenian Migration From The Harput Region To North America in The Hamidian Era: 1885-1908”, içinde (ed.) Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian, Ali Sipahi, **The Ottomaneast in The Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics**, I.B.Tauris; 2016; Mehmet Polatel, **Armenians and Land Disputes in the Ottoman Empire: 1850–1914**, Edinburgh University Press, 2025.

toprak gaspı vakası Ermeni Patrikhanesi tarafından listelenerek Babıali'ye, Osmanlı Adliye ve Nezahip Bakanlığı'na gönderilmiştir.¹³⁵⁶ Listeye bakıldığında ilk olarak ortaya çıkan gerçek toprak anlaşmazlıklarının ve gasplarının bireyler arasındaki münferit veya sıradan adli vakalar olarak kalmayarak, zaman ve mekân içindeki yayılımı ve sıklığına bakılırsa sistematik ve yapısal bir soruna dönüşmüş olduğudur. 1910 yılında Ermeni cemaat yönetimi tarafından bu gasplar hakkında bir rapor hazırlamak üzere oluşturulan komisyonun üyeleri, Osmanlı Ermenilerini topraksız bırakmaya yönelik özel bir niyet olduğu izlenimine sahip olduklarını belirtmişlerdir.

Ermeni tezlerine yakın duran araştırmacılara göre Abdülhamid döneminde yaşanmış olan katliam dalgalarından sonra toprak gasplarının artması şaşırtıcı değildir. Aralarında Arkun, Kaligian, Suny ve Kévorkian da bulunduğu çok sayıda tarihçiye göre bu katliamların en önemli nedenlerinden biri Ermenilere ait topraklara el koyularak Ermeniler'i Osmanlı İmparatorluğu'ndan göçmeye zorlamaktır. 1894-1896 katliamlarından sonra Sultan Abdülhamid tarafından bir ferman yayınlanarak ülkeyi terk eden tüm Ermenilerin gayrimenkulleri üzerinde herhangi bir hak iddia edebilmeleri için en geç altı hafta içinde geri dönmeleri gerektiğinin ilan etmiş olması Ermeni katliamları ile Ermenilerin topraklarını gasp etme amacı arasındaki ilişkinin kanıtı olarak görülmektedir.¹³⁵⁷ 1908 sonrasında hükümetin meseleyi çözmek konusundaki yetersizliği de genellikle bu tarihçiler tarafından bilinçli bir “mülksüzleştirme” ve “göçe zorlama” politikasının yansıması olarak görülmektedir.

Babanzade İsmail Hakkı gibi dönemin ittihatçı gazetecilerine göre de Türk tezlerine yakın duran tarihçilere göre de aslında olay çok daha karmaşıktır ve sadece Ermenileri değil Kürtler ve Türkler gibi diğer unsurları da ilgilendirmektedir. Örneğin

¹³⁵⁶ Stephan H. Astouriani, 2012, s.81.

¹³⁵⁷ Aram Arkun, “Into the Modern Age: 1800-1913”, içinde (ed.) Edmund Herzig, Marina Kurkchiyan, **The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity**, Caucasus World, Abingdon, Oxon, Oxford, New York: Routledge Curzon, 2005, s 81- 82.

Günay’a göre 1880’li yıllarda Osmanlı- Rus sınırında göçmen hareketlerinde artış gözlenmiş, Osmanlı vatandaşı Ermeniler bazen devletin bilgisi dâhilinde bazen de firar ederek Rusya’ya göç etmiş, bunlardan bir kısmı geri dönmüştür. Osmanlı hükümeti, 1890’lı yıllarda Doğu vilayetlerinde terör eylemlerinin artması ve özellikle de 1896 yılında İstanbul’da gerçekleştirilen Osmanlı Bankası baskını sonrasında komitacıların topraklara girmesini önlemek amacıyla Doğu sınırındaki hareketliliği kontrol altına almak için hızla düzenlemeler yapmıştır.¹³⁵⁸

Buna göre 22 Kasım 1896 tarihinde Osmanlı hükümeti yabancı ülkelere gitmek isteyenlerle ilgili olarak “bir daha Osmanlı topraklarına dönmeyeceklerine dair kefil gösterilmesi, gidenlerin durumuyla ilgili Patrikhane tarafından onaylanmış bir senet ve iki fotoğraflarını konuyla ilgili komisyona vermeleri ve bu bilgilerin geçiş tezkerelerine yazılması” esasını kabul etmiştir. Bu şekilde vatandaşlıktan çıkan kişiler tekrar vatandaşlığa dönmeyeceklerini Patrikhane kayıtlarına yazdırması gerekmektedir. Özellikle Sason İsyanı sonrasında bazı Ermeniler, Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair senet imzalayıp mal, mülk ve arazilerini satıp bir daha dönmek üzere başta Rusya olmak üzere yabancı ülkelere göç etmişlerdir.¹³⁵⁹

Bazı Ermeniler’in vatandaşlıktan çıkıp ülkeyi terk etmesinden sonra boş kalan araziler Müslümanlarca özellikle de Kürtler tarafından işlenmiş ve zamanla da sahiplenilmiştir. 1908 devriminden sonra bu Ermenilerin yeniden ülkeye dönerek vatandaşlığa kabul edilmeleriyle arazi meselesi tekrar alevlenmiştir. Bu kişilerin gitmeden önce bir şekilde elden çıkardıkları emlak ve araziler üzerinde hak iddia etmesi bu yerlerin eski ve yeni sahipleri arasında uzun yıllar sürecektir huzursuzluklar çıkmasına sebep olmuştur. Arazi anlaşmazlığı ilk olarak 1907 yılında Erzurum olayları sırasında

¹³⁵⁸ Nejla Günay, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2015, s.218-219.

¹³⁵⁹ Cezmi Eraslan, “1. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devletinin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler”, **Kafkas Araştırmaları**, no.2, 1996, s. 78-79.

ortaya çıkmış ve burada sahipleri tarafından terk edilmiş evlere yerleştirilmiş olan Müslüman muhacirlerden bir kısmı dilekçe vererek kendilerinin başka bir yere iskân edilmelerini talep etmişlerdir.

Tarihçiler sadece toprak meselesinin ortaya çıkışı konusunda değil 1908 sonrasında Osmanlı hükümetlerinin olaya yaklaşımı konusunda da ayrılmaktadır. Ermeni tezlerine yakın olan tarihçilere göre 1908'den sonra da durum neredeyse hiç değişmemiştir. Hamidiye rejimi sırasındaki baskılar nedeniyle yurtdışına göç eden Ermeniler, 1908'den sonra yeni bir dönemin başladığına inandıkları için memleketlerine geri dönmüş, ancak topraklarının ve mülklerinin işgal edildiğini görerek hayal kırıklığına uğramıştır. İngiliz Büyükelçiliği Baş Dragomanı ve Birinci Kâtibi Gerald Henry Fitzmaurice 1913 yılındaki durumu şöyle açıklamaktadır :”1908’de Anayasa’nın yeniden yürürlüğe girmesinden sonra, özellikle Kafkasya’dan çok sayıda Ermeni geri döndü ve İTC özellikle topraklarının tapularını ellerinde bulunduran Ermeniler söz konusu olduğunda, konuyla ilgileneceklerine dair defalarca söz vermelerine rağmen hiçbir şey yapmadı. Gasp edilen topraklar sorununu çözmedeki bu başarısızlık, Ermeniler tarafından (İttihat ve Terakki’nin) kötü niyetinin ve köylülüğü parçalamaya yönelik eski yöntemlerde ısrar etme yönündeki gizli niyetinin” kanıtıdır.¹³⁶⁰ Toprak gaspları bölgenin Ermeniler’den arındırılması sağladığı için 1915 sonrasında mülkiyetin zorla el değiştirme sürecinin ilk aşaması olarak kabul edilmektedir. Uğur Ümit Üngör Mehmet Polatel tarafından kaleme alınan *Confiscation and Destruction The Young Turk Seizure of Armenian Property* başlıklı çalışma da ittihatçı rejimin Ermeniler’in “mülksüzleştirilmesi” konusunda failliğini vurgulayan önde gelen çalışmalardan biridir.¹³⁶¹ Nevzat Onaran *Osmanlı’da Ermeni ve Rum Mallarının*

¹³⁶⁰ Stephan H. Astourian, “Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization”, içinde **The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics**, (ed.) Richard G Hovannisian, New York: St. Martin’s Press, 1992, s.66- 67.

¹³⁶¹ Uğur Ümit Üngör, Mehmet Polatel, **Confiscation and Destruction The Young Turk Seizure of Armenian Property**, Continuum International Publishing Group, 2011.

Türkleştirilmesi (1914-1919)-Emval-i Metrûkenin Tasfiyesi başlıkla çalışma mülksüzleştirme politikasının Cumhuriyet dönemindeki devamlılığına vurgu yapmaktadır.¹³⁶²

Türk tezlerine yakın tarihçiler Ermeni tezlerine yakın duran tarihçilerin 1908 devrimi sonrasında Osmanlı hükümetlerin toprak sorununu çözmek konusunda samimi hiçbirşey yapmadığı ve sorunu çözmek konusunda samimiyetsiz ve kötü niyetli olduğu iddiasına karşı çıkmaktadır. Türk tezlerine yakın duran tarihçilere göre 1908 devriminin ilk döneminden itibaren hükümet konuyu çözmek için çalışmalar yaparak arazilerin eski sahiplerine iadesini temin etmek için “her kim olursa olsun elinde arazisi bulunduğu dair evrak ve belge gösterdiği takdirde derhal arazinin kendisine iadesini” kararlaştırmıştır. Bu konuda epey yol alınması pek çok Ermeni arasında epeyce memnuniyet yaratmıştır.¹³⁶³ Bu konuda verilen bir başka karar da “on sene müddetle bir tarlayı işleyip hasılatını alan kimse o tarlanın sahibidir” şeklinde olmuştur. Dolayısıyla konu iyice karmaşıklaşmış ve arazi iddiasında bulunan Ermenilere yeni araziler göstermek icap etmiş, ancak bu da pek kolay olmamıştır. Bu konuda mahkemelerin uzun yıllar sürmesi hem anlaşmazlıkları daha da artırmış hem de zirai gelirlerin iyice düşmesine sebep olmuştur.

Benzer fikirlere *Tanin*’de çıkan bir yazıda da rastlanmaktadır. Bu yazıda arazi ve asayiş konularının birbirine karıştırıldığı, arazi anlaşmazlıklarının ancak asayişin temininden sonra halledilebileceği, Doğu’daki problemlerin Ermeni gazetelerinde belirtildiği gibi Müslümanların Ermenileri ezdiği şeklinde olmadığı, zira Doğu’da sadece Ermenilerin değil bütün ahalinin mağdur durumda olduğu hususlarına yer

¹³⁶² Nevzat Onaran, Osmanlı’da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919): Emval-i Metrûkenin Tasfiyesi 1, Kor Kitap, 2023.

¹³⁶³ J. Klein, **Hamidiye Alayları - İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, çev. Renan Akman, 2020, İstanbul: İletişim Yayıncılık, s. 284.

verilmiştir.¹³⁶⁴ Dolayısıyla Ermeni tezlerini savunan tarihçilerin hükümetin kötü niyetli olduğu ve gerçekten istemesi halinde hemen çözebileceği iddiasına, Türk tezlerini savunan tarihçiler tarafından olayın çok karmaşık olduğu ve Ermeniler dışındaki unsurları da ilgilendirdiği için denge gözetilmesi gerektiği ve hükümetin sorunu samimi şekilde çözmek için çok sayıda girişimde bulunduğu idiası üzerinden karşı çıkılmıştır. Sorunun çözülmemiş olduğu doğru olmakla birlikte sorunu çözmek için hiçbir şey yapılmadığı iddiası doğru değildir. Örneğin Günay’a göre “hükümet, arazi anlaşmazlıklarını çözme gayreti gösterdiyse de bu konuda başarılı olamamış ve şikâyetler devam” etmiştir.¹³⁶⁵ 1913 yılının yaz aylarından itibaren konuyu çözme gayretleri yeniden uygulamaya konmuş, bölgeye mülkiye müfettişleri gönderilerek çözüm yolları aranmıştır.

Toprakların iadesi, 1908 Devrimi’nden hemen sonra Ermeni siyasi partileri tarafından gündeme getirilen en önemli konulardan biri olmuştur. Hem Taşnaklar hem de Hınçaklar, sırasıyla 3 Ağustos ve 24 Kasım 1908 tarihlerinde ayrı ayrı yayınladıkları bildirilerle Ermenilere ait el konulmuş toprakların iadesini talep etmişlerdir.¹³⁶⁶ Bu talepler Türk siyasi çevrelerinde de tartışılmış, Cemal Paşa anılarında 31 Mart isyanından önce İTC’nin özel bir komisyon kurarak Ermeniler ve diğerleri arasındaki toprak anlaşmazlıklarını çözmek üzere doğu vilayetlerine göndermeyi planladığını yazmıştır.¹³⁶⁷

Ancak bu girişim o bölgelerdeki Müslüman mebusların sert muhalefetiyle karşılaşmıştır. Ermeni parlamenterler ne zaman genel kurulda bu konu hakkında tartışma açmaya çalışsalar, doğu vilayetlerinin Müslüman milletvekilleri bu girişimlere

¹³⁶⁴ **Tanin**, Sayı: 1103, 28 Eylül 1911.

¹³⁶⁵ Nejla Günay, 2015, s.236.

¹³⁶⁶ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2005, s.34, 43.

¹³⁶⁷ Diran Mesrob Kaligian, 2009, s.59.

karşı bir blok oluşturmuştur.¹³⁶⁸Büyük ölçüde bu muhalefet ve kısmen de 31 Mart isyanı nedeniyle İTC bu projeden tamamen vazgeçmiştir.¹³⁶⁹Ancak, bu sorunla ilgilenen tek Türk partisi İTC olmamış, Ahrar Fırkası da parti programında gasp edilen toprakları geri vermeyi vaat ederek Ermenileri ve oylarını çekmeye çalışmıştır.¹³⁷⁰

Özetle, gasp edilen Ermeni topraklarının iadesi, sorun nihayetinde çözülememiş olsa da dönemin en yakıcı siyasi meselelerinden biri olmuştur. Vakalar coğrafi olarak o kadar yaygındır ki Adana’dan Trabzon’a, Erzurum’dan Kastamonu’ya ya da Bitlis’ten Bursa’ya kadar farklı ama benzer vakalar bulmak mümkündür. Tüm bu örneklerde istilacılar ya yerel despotlar ya da “Rumeli göçmenleri”, “yerel Müslümanlar” veya “Kürtler”dir.

Taşnak basını özellikle de *Azâdâmârd* ve *Haraç* gazeteleri gasp edilen arazi sorununu sıklıkla yayınlarında işlemişlerdir. Sadece başlıklara göz atmak bile Taşnak basınının konuya ne kadar önem verdiğini göstermektedir. *Azâdâmârd* gazetesi toprak gaspı sorununu “bedbaht mesele”¹³⁷¹olarak tanımlamış, kimin haklı olup olmadığı konusunda “hakime lüzumu olmayan bir dava”¹³⁷²tanımı yapılmış, meseleye Ermeni vilayetlerinden yayılan bir feryat benzetmesi yapılmıştır. Faillerin kimliği ise çoğunlukla oldukça nettir:“Eşraf-ı Mütégallibe”.¹³⁷³Kurbanların sayısı ise *Arazi Meselesinin Yeni Kurbanları*¹³⁷⁴başlığından da anlaşılacağı gibi her geçen gün artmakta olup meşrutiyet hükümeti Ermenilerle meskûn olan bütün vilâyetlerdeki arâzi

¹³⁶⁸ Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, 2005, s.53

¹³⁶⁹ Diran Mesrob Kaligian, 2009, s. 60.

¹³⁷⁰ Baran Hocaoglu, **II. Meşrutiyette İktidar Muhalefet İlişkileri: 1908- 1913**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s.79- 80.

¹³⁷¹ “Bedbaht Mes’ele”, **Azâdâmârd** , Sayı: 857, 11 Nisan 1912, s.1.

¹³⁷² “Hakime Lüzumu Olmayan Bir Dava”, **Azâdâmârd** , Sayı: 540, 30 Mart 1911, s.1.

¹³⁷³ “Eşraf-ı Mütégallibe Hakkında Taşradan Feryad”, **Azâdâmârd**, Sayı: 547, 7 Nisan 1911, s.1.

¹³⁷⁴ “Taşra Ahvali: Arazi Meselesinin Yeni Kurbanları”, **Azâdâmârd**, Sayı: 605, 17 Haziran 1911, s.1.

mes'eleleri hakkında “mütenâkız” (çelişkili) “mütederedit” (tereddütlü) ve mantığa gayri muvâfık (uygun) bir siyaset takip etmektedir.¹³⁷⁵

Azâdâmârd gazetesine göre Çarsacak bölgesinde yaşayan köylülerin hakları bundan otuz-kırk yıl önce İstanbul'dan bölgeye resmen gönderilen bir araştırma heyeti tarafından onaylanmış, Şura-yı Devlet (Devlet Şurası) tarafından kabul edilmiş ve hatta padişahın iradesiyle onaylanmıştır.Çarsacak halkından bazı beyler, baskı ve zorbalıkla, bilinen ve bilinmeyen her türlü yöntemle, Çarsacak bölgesindeki kırk elli kadar köyü ve bu köylerin yalnızca arazisini değil, aynı zamanda köylülerin evlerini, bahçelerini, bağlarını, otlaklarını ve hatta hayatlarını da kendi kontrolleri altına almışlardır. Müslüman ve gayrimüslim yerli halk, bu beylerin esiri konumundadır ve bugün de adeta birer köle gibi yaşamlarını sürdürmektedir. Sayıca çok az olan bu beylerin zulmü öylesine sınırları aşmıştır ki, çaresiz ve kendini savunamayan köylüler sonunda hükümete başvurmak zorunda kalmışlardır. Yukarıda bahsedildiği gibi, merkezi hükümet bu şikayetler üzerine resmen bir araştırma heyeti göndermiş ve heyetin sunduğu rapor doğrultusunda burada bir karar verilmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra Çarsacak köylüleri, artık beylerin durdurulamaz zulmüne katlanamayacak hale geldiklerini ifade ederek sefaletin en uç noktasına ulaşmışlardır. Öte yandan, ülkede adaletin tesis edileceğine dair güvenlerini dile getirerek, padişahın onayladığı haklarının korunması için Meşrutiyet Hükümeti'nin himayesine başvurmuşlardır. Meşrutiyet Hükümeti'nin tek görevi bu hakkı yürürlüğe koymak ve bu hakkı savunmaktır. Ancak bugüne kadar bunu erteleyip geciktirmiş ve şimdi de uygulamak istememektedir.Başlangıçta köylülerin haklarına her şekilde saygı göstermeye hazır olan ve zaten bu konuda görüşmelere de başlamış olan beyler, köylülerin karşısında hükümetin ilgisizliğini ve köylüleri korumadaki yetersizliğini gördükten sonra

¹³⁷⁵ “Hükümet-i Meşrûta ve Derebeyliği Hükümet-i Merkeziyenin Tenâkuz-i Hareketi (İkinci Makâle)”, *Azâdâmârd*, Sayı: 628, 14 Temmuz 1911,s.1.

anlaşmaya yanaşmaktan vazgeçmişlerdir. Köylüleri açlıkla cezalandırmak, onları mera alanlarında otlatma yapmaktan men etmek ve her türlü kötülüğü yapmakla tehdit etmişlerdir. Yüzlerce köylü, çaresizlik içinde vilayet merkezi olan Mamuretülaziz'e (bugünkü Elazığ) gitmiştir ve üç yıldır orada perişan ve sefalet içinde hayat sürdürmektedirler. İşte bu bahtsız halkın gerçek hayat tablosu budur. Bu insanlar, ülkemizin can damarını oluşturan tarımla uğraşan, devlete alın teriyle katkı sağlayan ve orduya evlatlarını veren çaresiz insanlardır. Merkezi hükümet, bu konudaki şikayetleri dikkate almadığı ve zaten kazanılmış bir davayı tekrar mahkemeye taşıyacak kadar vicdansız davrandığı için, halkın hakları kamuoyunun dikkatine ve takdirine sunulmuştur. Çarsacak köylüleri yeni bir şey talep etmemekte, yeni bir dava ya da mesele ortaya atmamaktadır.¹³⁷⁶

Azâdâmârd gazetesinin arazi meselesi konusunda bir türlü çözüm bulamayan hükümete yönelik eleştirilerinde “tereddüd” ve “tenâkuz” (çelişki) kelimeleri sıklıkla kullanılmış,¹³⁷⁷ arazi meselesiyle turuk ve mekâtib husûsunda vâkı olan mürâcaatlarının neticesiz kalmış olduğundan kederli olan vatandaşların vahşi bölgelerden kaçıp gitmek için bir vesîle aradığının altı çizilmiş, *Kürtler Meyânında Arâzi Mes'elesi* başlığından da anlaşıldığı gibi Kürtler'in de Kürt feodel ağalarının gasplarına maruz kalıp topraklarını kaybettiği öne sürülmüştür:

Kürtlerin “Re'âyâ” denilen takımı uyanmak üzeredir. Beglerin ve ağaların ikâ' ettikleri zulüm ve ta'arruzdan dolayı her taraftan şikâyetler arzedilmektedir. Son iki sene zarfında bu kabil meselelerden dolayı [silinmiş] mütecâviz mahkemesine takdîm olunan istid'âların dördünde üçü arâzi meselelerine aittir.¹³⁷⁸

¹³⁷⁶ “Hakime Lüzumu Olmayan Bir Dava”, *Azâdâmârd*, Sayı: 540, 30 Mart 1911, s.1.

¹³⁷⁷ “Hükümet-i Meşrûta ve Derebeyliği (Üçüncü Makâle) Yalnız Şekil Değişmiştir”, *Azâdâmârd*, Sayı:630, 16 Temmuz 1911, s.1.

¹³⁷⁸ “Kürt Re'âyâsı Dahi Uyanıyor! Kürtler Meyânında Arâzi Mes'elesi”, *Azâdâmârd*, Sayı: 645, 3 Ağustos 1911, s.1.

Azâdâmârd gazetesi arâzi meselesinin, Kürt ve Ermeni unsurları arasında ortaya çıkmış bir mesele olmayıp zum eden ile zulme uğrayan arasındaki bir mesele olduğunu vurgulamıştır.¹³⁷⁹ Böylece gazete arazi gaspları meselesinin “unsurlar arası” bir mesele olarak yansıtılmasına karşı çıkıp “arazi münaza’sında İslam ve Hristiyan meselesi olmayup mahza mütegalibe ile mağdurin, ya’ni adalet-i hukukiye mes’elesi” olarak görülmesini istemiştir.¹³⁸⁰ *Azâdâmârd* gazetesine göre “ahâli biribirine hasım değildir. Ancak umûm ahâlinin hasımları vardır.”¹³⁸¹ Ermeniler Kürt ahali tarafından değil “Kürt beylerinin mezâlim ve şekâvetikârânesi altında ezilip” durmaktadır.¹³⁸²

Azâdâmârd ’a göre memleketin düşmanı “bî-emânını hadûd-ı mütecâviride” ya da “hudûd hâricinde” aramaya gerek yoktur, zira düşmanlar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde. Bunlar “Türkiye’deki bütün anâsırın kanıyla ve emeğiyle kesb-i servet eden derebeyi ve ağa sınıfı”dır.¹³⁸³ Mütegalibe ve müteneffizân meselesi Türkiye’nin en mühim mes’ele-i ictimâ’iyesi olup bunun bilâ-te’hîr ve âcilen halli elzemdir.¹³⁸⁴ Gazete Osmanlı milletinin kanını emen derebeylerin ortadan kaldırılmasını “Osmanlı kardeşliğinin” inşası için zorunlu bir aşama olarak tanımlamıştır:

Sâ’iyân-ı hayatı kemiren, milyonlarca Osmanlıların vücûduna sülûk gibi yapışarak anları, “İskelet” şekline getiren mütegalibenin nüfûz ve te’sîrini berbâd etmek, müsâvât-ı Osmâniye’yi lafzen değil, bütün ma’nâsıyla tecelli ettirmek, Meşrûtiyet-i Osmâniye’yi idâre eden ricâl-i hükûmetin mükellef ve müte’ahhid oldukları vazâ’ifin birincisidir. Hazîne-i devleti dolduran, bütün şu’âbât-ı idârenin masârafını tedârik eden köylüler, serhadde düşmanın sükûnuna, göğüs germek için evlâdını fedâkârâne bir tevekkül ile vatana kurbanlık diye besleyen o kitle-i sâ’iye bir kaç mütegalibenin

¹³⁷⁹ “Kürt Köylüleri de Uyanıyorlar”, *Azâdâmârd*, Sayı: 646, 4 Ağustos 1911, s.1.

¹³⁸⁰ “Kabil-i İ’tizar Olmayan Sözler”, *Azâdâmârd*, Sayı: 623, 8 Temmuz 1911, s.1.

¹³⁸¹ “Te’âvün”, *Azâdâmârd*, 1911, Sayı: 689, 23 Eylül 1911, s.1.

¹³⁸² “Taşra Ahvâli Niçin Netîce Hâsıl Olamamıştır?”, *Azâdâmârd*, Sayı: 645, 3 Ağustos 1911, s.1.

¹³⁸³ “Anadolu Mes’elesi”, *Azâdâmârd*, Sayı: 536, 25 Mart 1911, s.1.

¹³⁸⁴ “Hakîki İnkılâbı İcrâ Eyleyelim”, *Azâdâmârd*, Sayı: 542, 1 Nisan 1911, s.1.

ayakları altında çiğnetmek, inkılâbı akîm bırakmakla müsâvidir desek belki mübâlağa sayılır ise de bir hakîkattir i'tikâd-ı kavîsindeyiz.¹³⁸⁵

Azâdâmârd gazetesi *Ermenilerle Meskûn Vilâyetlerideki Arâzi Münâza'ası* başlıklı yazı ile konu hakkındaki görüşünü özetlemiştir. *Azâdâmârd* 'a göre Abdülhamid döneminde Ermenilerle meskûn olan vilâyetlerde, özellikle 1890'dan beri hükm-i fermâ olan "taaddiyât"(saldırma/hakka tecavüz etme), "tarafgirlik" ve "hîle-i şeriye" (hile yoluyla) ile kanunlar hakkındaki yanlış yorumlarla, Ermeni çiftçiler yaşamlarını sürmeleri için tek güvenceleri olan araziden mahrûm bırakılmıştır. Bu hâlin neticesi olarak da bir takım esbâb-ı müteferri'aya mübtenî, Ermeni erbâb-ı mesâîsinden bir haylisi, kendi vâridât-ı seneviyesinin kısm-ı azamını suver-i muhtelif ile mütegalibe ve murâbahacıların cebine doldurmaya mecbûr olmuştur.¹³⁸⁶

Gazeteye göre istibdat döneminde mezâlimden kurulmak maksadıyla yabancı ülkelere ilticâ etmiş olan onbinlerce Ermeni, senelerce mütemâdiyen sefalet halinde imrâr-ı vakt ettikten sonra, meşrutiyete istinâden memleketlerine döndüklerinde, kendi arazîlerinin mütegalibe tarafından gasb edildiğini görmüştür. Ermenilerle meskûn olan vilâyetlerde arazileri gasp eden mütegalibe def-i havâyic için hars ve zer' etmek niyetiyle değil, Kürtlerle Ermenileri kendilerine maraba ittihâz ederek, oralarda kendileri için bir istinadgâh tedârik ettikten sonra, dâ'ire-i ta'addiyâtını tevsî ederek, civârda bulunan karyelere dahi tedricen vaz' ü yed etmek maksadıyla bu tecâvüzâta cür'et eylemişlerdir.

Azâdâmârd gazetesine göre Trabzon'a bağlı Giresun kazasında yer alan Cendi köyünün 164 kişilik çiftçi nüfusu adına 24 kişi tarafından mühürlenerek *Azâdâmârd* gazetesine gönderilen bir dilekçede, köye bir saat mesafede doğuda akan bir nehir, kuzeyde Gedik Ali-zade bahçeleri, batıda Tepeköy göçmen köyü ve güneyde Tokmak

¹³⁸⁵ "Siyâset-i Dâhiliyede Dama Taşları", *Azâdâmârd*, 1911, Sayı: 548, 8 Nisan 1911,s.1.

¹³⁸⁶ "Ermenilerle Meskûn Vilâyetlerideki Arâzi Münâza'ası", *Azâdâmârd*, Sayı: 799, 31 Ocak 1912,s.1.

Deresi ile sınırlı, 237 parça ve 700 dönümü aşan arazinin büyük bir kısmının Gedikoğlu adlı bir eşrafın elinde bulunduğu belirtilmiştir. Bu kişi, sadece 5 dönümlük bir arazi için 20 bin kuruşluk bir tapu senedi ile mülkü kendi denetiminde tutmaktadır. İki yıl önce Meclis-i Mebusan’a başvuran köy halkının dilekçesi, yerel hükümet aracılığıyla gönderilmediği için uygun şekilde işleme alınmamış ve bu yüzden dilekçeleri iade edilmiştir. Bu durumda, halk, yerel kaymakamlığa başvurmak zorunda kalmıştır. Ancak kaymakamlık, eşraf ve ağaların etkisiyle belgeleri değiştirerek idare meclisinde halkın meşru haklarını geçersiz kılmıştır.¹³⁸⁷

Azâdâmârd’a göre Meyrûlbân’da, özellikle geceleri silahlı adamların görülmesi ve bu kişilerin kötü niyetli bir amaca yönelik hareket ettikleri izlenimi, köydeki halkı ciddi şekilde korkutmuştur. Öne çıkan olaylardan biri, Kabriyo adında bir Süryani’nin, geceleri evinden çıkarken silahlı kişiler tarafından saldırıya uğrayıp kılıçla ağır bir şekilde yaralanmasıdır. Bunun sonucunda, köydeki Ermeni ve Süryânî halkı, gece dışarı çıkmaya korkar hale gelmiş ve büyük bir dehşet içinde yaşamaya başlamıştır. Halk, bu tehditlerin ve saldırıların kim tarafından yapıldığını bilmesine rağmen, hükûmete başvurma cesaretini gösterememiştir. Bu durumu daha da derinleştiren bir faktör, Hacı Reşîd Ağa adında bir kişinin, devr-i Hamîdî döneminden bu yana, köyün bütün arazisini gasp ederek kontrolünde tutmasıdır. Reşîd Ağa baharda, köylülere kendi pirinç tarlasının su yolunu kazma işini yaptırmış ve onlardan 280 gurûş ücret kesmiştir. *Azâdâmârd*’da yayınlanan bu yazı aslında Bu yazı, hem toprak gaspı hem de köylülere yönelik uygulanan zorbalık ve şiddet durumlarını gözler önüne sermektedir. Ayrıca, halkın bu durum karşısında hükûmetten yardım beklemesine rağmen, korku nedeniyle hareket edemediği belirttikmiştir. Hacı Reşîd Ağa’nın hâkimiyetindeki bu baskıcı düzen,

¹³⁸⁷ “Eşraf-ı Müttegaillibe Hakkında Taşradan Feryad”, *Azâdâmârd*, Sayı: 547, 7 Nisan 1911,s.1.

köylülerin yaşamını zorlaştırmakta ve bölgedeki toprak anlaşmazlıkları şiddetle iç içe geçmektedir.¹³⁸⁸

Azâdâmârd gazetesi 611 numaralı sayısında Samsun ve Erciş bölgelerinde yaşanan şiddet olaylarını ve yerel yönetimlerin zorluklarını yine detaylı bir şekilde sunmuştur. Habere göre Samsun'da bir cinayeti tertip eden Hacı Karhu, Siro, Selim, Alikan gibi ağalar, hükûmet tarafından celp edilmiştir (yani çağrılmışlardır ve sorgulanacaklardır). Musa Bey henüz çağrıyı kabul etmemiştir. Cinayetle bağlantılı olan Hacı Ömer ise tutuklanmıştır. Ancak diğer suçlular kayıplara karışmıştır. Dört köyün Kürtleri, bu olaylardan sonra dağa kaçmışlardır. Kasım Bey ve 20 silahlı Kürt, özgürce dolaşmaktadır. Bu durum, bölgedeki güvenlik boşluğunu ve halkın güvensizliğini yansıtmaktadır.¹³⁸⁹

Yine gazetenin aktardığına göre Kôr Hüseyin Paşa, Karho ve Seyyid ile birlikte faaliyet göstermekte olup, gizli cemiyetler oluşturmaya başlamışlardır. Bu cemiyetlerin, halk üzerinde kötü etkiler yaratacağından korkulmaktadır. Bu gizli gruplar, Ermeni ve Kürt köylülerinin arazilerini tekrar ele geçirmeye çalışmaktadırlar. Bu tür girişimler, toprak anlaşmazlıkları ve bölgedeki etnik gerilimlerin temel nedenleri arasında yer almaktadır.¹³⁹⁰ Köylüler, hükûmetin yetersizliğinden dolayı devlet yetkililerinden ümitlerini kesmişlerdir. Vâli, bölgedeki güvenliği sağlamakta zorlanmaktadır çünkü sahada yeterli güvenlik gücü yoktur. İrişâtlı Ferho, geçen yıl arâzî anlaşmazlıkları nedeniyle bir köylü ailesini öldüren ve şu anda hırsızlık ve soygun yapan bir şahıstır. Ancak köylüler, korku nedeniyle o dönemde aleyhinde ifade verememiştir. Bu metin, yerel yönetimin ve güvenlik güçlerinin bölgedeki suçlar ve isyanlarla mücadele etmekteki zorluklarını açıkça ortaya koymaktadır. Yerel yönetimler ve halk arasında

¹³⁸⁸ “Taşra Ahvâli: Arâzi Mes’elesinin Yeni Kurbânları”, *Azâdâmârd*, Sayı: 605, 17 Haziran 1911, s.1.

¹³⁸⁹ “Taşra Ahvâli: Samsun Cinâyetini Tertîb Eden Beylere, Celb-Nâme Gönderilmiştir: Azatamard’ A Mahsûs Telgraf, *Azâdâmârd*, Sayı: 611, 24 Haziran 1911, s.1.

¹³⁹⁰ *ibid.*, s.1.

ciddi bir güven krizi yaşanmaktadır. Bu olaylar, o dönemin toprak meseleleri, etnik gerilimler ve suçlu grupların güçlenmesi ile ilgili daha büyük bir toplumsal krizin yansımasıdır

Azâdâmârd gazetesine göre Ermenilerin yerleşik olduğu vilayetlerdeki tüm arazi tahsisleri, onlara karşı uygulanan istisnai bir politikanın sonucunda gerçekleştirilmiş olduğu için, bu mesele mahkeme masraflarıyla değil, mevcut arazi kanunları hükümleri doğrultusunda idari olarak çözülmelidir. Ermeni milleti ve Patrikhane ile birlikte Tasnaksütyûn Cemiyeti mahkeme yoluyla çözümü kabul etmiş olsaydı, şimdiye kadar Ermeni milleti ile hükümet arasında arazi uyuşmazlıklarının bile olmadığı bir durum ortaya çıkmış olurdu.¹³⁹¹

Azâdâmârd gazetesi, Kafkasya'dan gelen İslam muhacirlerinin Ermenilerle birlikte yaşadığı Doğu vilayetlerindeki, özellikle de Muş'ta, Ermeni köylerinin şikayetlerinin sebeplerinden birinin arazi anlaşmazlığının yalnızca bir boyutunu oluşturduğunu aktarmaktadır. Bu durum, meşrutiyet döneminden önce olduğu gibi, sonrasında da hükümet tarafından tedbir alınmadığı için devam etmiştir. Bulanık, Varto ve Muş'a bağlı s Ermeni köylerinde, söz konusu köylülerin tarım ve ziraat yaptığı araziler üzerinde haksız yere muhacirler yerleştirilmiştir.Örneğin, Muş'taki Ermeni köylerinden Vartanis adındaki köyde, hükümet önceden beş hane muhacir yerleştirerek, onlara 371 dönüm arazi tahsis etmiştir. Bu arazi, köyün yönetimi altında bulunan tüm arazinin yarısını kapsayacak şekilde, 53 hanelik Çerçenlere zorla teslim edilmiştir. Bu haksızlık, meşrutiyet döneminde, yazının kaleme alındığı tarihten bir buçuk yıl kadar önce gerçekleşmiştir. Vartanis'te ne gibi bir durumun ortaya çıktığını görün. Köyün

¹³⁹¹ “İtilaf ve Hınçakyan Cemiyetleri Arasındaki İtilafın Derece-i Kıymeti”, *Azâdâmârd*, Sayı: 819, 24 Şubat 1912, s.1.

10,000 dönüm arazisinin yarısı zorla alınıp 53 hanelik Çerçenlere verilmiş ve diğer yarısı ise 200 hanelik Ermeni köylülerinde kalmıştır.¹³⁹²

Azâdâmârd 'a göre muhacirler gelmeden önce Muş'un en zengin ve huzurlu köylerinden biri olarak bilinen Vartanis köyü, bugün tanınmaz haldedir. Önceden yüz çift öküzü varken, şimdi yalnızca 35 çifti kalmıştır. Önceden 700 baş hayvanı varken, şimdi sadece 200 baş kalmıştır. Önceden 3000 koyunu varken, şimdi yalnızca 50 koyunu vardır ve köyde sadece bir at kalmıştır. Bulanık'a bağlı Yoncalı köyünden Malkon, hiçbir yere göç etmemiş olmasına rağmen, üç parça arazisi üzerinde zorla 15 kadar muhacir ailesi yerleştirilmiştir. Tarıma mahsus olan arazi üzerinde ev inşa etmek yasal olarak yasakken, onlar kanuna aykırı olarak bu arazide kendi kulübelerini inşa etmişlerdir. Ayrıca, 300 haneli Ermeni köyünün kullanımına ait olan çevredeki tek çeşmeye bile el koymuşlardır. Böylece köylüler artık susuz kalmış ve sağlığa zararlı olan sulardan yararlanmak zorunda kalmışlardır, bu da çeşitli hastalıklara yol açmıştır. Geçen yıl Muş ile Bulanık arasında bulunan Bostakend köyü arazisine muhacirler yerleşmiştir. Ermeni köylüleri yaz mevsiminde kendi otlarını biçmek ve tarımla uğraşmak için gittiklerinde, muhacirler onlara saldırarak bir kişiyi öldürmüş ve altı kişiyi yaralamıştır. Yerel hükümet, saldırıya uğrayan köylüleri yakalamak ve cezalandırmak yerine, saldırıya uğrayan köylüleri tutuklamıştır ve bunlardan biri aldığı yaralardan dolayı hapiste ölmüştür.¹³⁹³

Ayrıca *Azâdâmârd* 'a göre Vartanis'teki muhacirler, köye ait yaklaşık 2000 ağacı acımasızca kesip yok etmiştir. Köylülere karşı tüfek kullanımı, büyük ve küçük çatışmalar ve çeşitli saldırılar, muhacirlerin yerleştiği her yerde günlük sıradan olaylar halini almıştır. Bir yandan Ermeni köylülerinin malları haksız yere gasbedilirken, diğer yandan bu kadar boş arazilerle ilgilenilmeden, muhacirlere "Ermenilerin mal ve

¹³⁹² "Esbâb-ı İ'tilâf Hangisidir?, *Azâdâmârd*, Sayı: 808, 10 Şubat 1912,s.1.

¹³⁹³ *ibid.*, s.1.

mülkleri üzerinde yerleşerek istediğiniz gibi tasarruf edin” denilmektedir. Vartanis ile Ardonik arasında her köyden 200 adım mesafede muhacirler getirilip yerleştirilmiştir. Muhacir olarak adlandırılan bu kişiler Kafkasyalı Çeçenler, Lezkiler, Tatarlar ve diğerleri olup, genellikle eşkiya olduklarından savaşmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle, zaten yarı vahşi olan bu kişiler, bir Hristiyan hükümetinin takibine maruz kaldıkları için, genel olarak Hristiyanlara karşı bir nefret ve düşmanlık beslemekte ve fırsat bulduklarında onlardan intikam almakta asla geri durmamaktadırlar.¹³⁹⁴

Azdmrd gazetesini arazi meselesinin o bölgelerde yaşayan insanların en acınası durumlarından birini oluşturduğunu söylemektedir. Gazeteye göre geçmişte, Ermenilere sürekli olumsuz bir gözle bakılmış ve onları memleketin evlatları gibi görmemişlerdir. Hamidiye döneminin son yirmi yılı boyunca Ermeniler, aşırı yasaların baskısına maruz kalmış ve kurtulanlar bile memleketlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Kendi yerlerinden zorla çıkarılanların toprakları, çeşitli Kürt grupları tarafından ele geçirilmiştir. Hkmet, şimdi bu toprakları gasp edenlerden alarak, gerçek sahiplerine iade etmelidir. Süleyman Nazif Bey, bu acı meselenin ve tüm Ermenilerin dile getirdiği arzunun doğasını yeterince anlamamıştır. Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki toprak sorununu çözmenin tek yolunun, onlara başka topraklar tahsis etmek olduğunu düşünmektedir. Ancak meselenin en acı noktası burasıdır. Buna karşılık, Ermeniler başka yerlerde toprak talep etmemektedir. Bu sorunun tek çözümü, zorla alınmış toprakların derhal iade edilmesidir. Bu talep, keyfi bir istek değil, derin bir sebepten kaynaklanan ciddi ve haklı bir taleptir. Zorla alınmış toprakları olan Ermenilere, başka bir yerde bir miktar toprak tahsis edilirse, bu durumun sonucu, Kürt gruplarının kendi çıkarlarının tamamen karşılandığını hissedecek olmalarıdır. Bu da, eski ve yeni yönetim biçimleri arasında hiçbir fark olmadığını grecektlerdir.¹³⁹⁵

¹³⁹⁴ “Esbb-ı İ’tilf Hangisidir?”, *Azdmrd* , Sayı: 808, 10 şubat 1912, s.1.

¹³⁹⁵ “Bedbaht Mes’ele”, *Azdmrd* , Sayı: 857, 11 Nisan 1912, s.1.

Azâdâmârd 'a göre zorla alınmış toprakların gerçek sahiplerine iade edilmesinin yanı sıra, burada bir ders ve terbiye yönü de vardır: artık komşusunun malını gasp etmek ve onlara saldırmak cezasız kalmayacaktır. 20-30 yıl boyunca yurtlarından uzakta kalan ve kendi ocaklarının özlemiyle yanmış olan mağdur Ermeniler, kendilerinin ve atalarının kanıyla sulanmış olan toprakların kendilerine iade edilmesini talep etmekte ve bu şekilde, bu meşrutiyet döneminde zulüm ve saldırıların artık mümkün olamayacağını fiilen kanıtlamak istemektedirler.¹³⁹⁶

Etnik ilişkileri tahrip eden toprak sorunu ve diğer güvenlik sorunları sosyal, siyasi ve yasal yapıya gömülü olduğundan çok daha derin nedenleri vardır ve sadece topluluklar arasında daha fazla diyalog ve tanışma ile çözülemesi mümkün değildir. Hükümetin daha radikal siyasi adımlar atmasını gerekmiş, ancak isyanlar, savaşlarla mücadele ederken Ermeni talepleriyle yeteri kadar ilgilenememiştir. Taşnak Partisi yöneticilerinden avukat Harutyun Şahrigyan (Adom) 1910 yılında yayınladığı *Hükümet Reformu ve Toprak Sorunu* adlı kitabında toprak sorununun nedenlerini ve çözüm yollarını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Şahrigyan'a göre toprak ve güvenlik sorunlarının en önemli nedeni feodalizm ve Kürt aşiret kültürüdür. Yeni Türkiye'nin yaratılması, devlet reformu ve anayasanın güvenliği için feodalizmin ortadan kaldırılması gerekmektedir.¹³⁹⁷

3.2.1.3.Güvenlik Sorunları

Garabet Moumdjian, mevcut Osmanlı-Ermeni tarih yazımının temel sorunlarından birinin ana aktörler olarak Türklere ve Ermenilere odaklanması ve diğer aktörlerin tartışma dışı bırakılması olduğunu savunmaktadır. Bu durum ona göre çatışmayı kışkırtan bir diğer önemli aktör olan Kürtlerin rolü konusunda biraz da kasıtlı

¹³⁹⁶ ibid.,s.1.

¹³⁹⁷ Aktaran Ohannes Kılıçdağı, 2014, s.161.

bir sessizliktir.¹³⁹⁸ Moumdjian böylece Türk-Ermeni ilişkilerinin Kürt-Ermeni ilişkilerinden yalıtılarak ele alınmayacağına söyleyerek ilişkisel bir yaklaşım önermektedir. Demirci ise daha da ileri giderek Türkler ve Ermeniler'in genellikle Ermeni Sorunu'nun iki tarafı olarak düşünülmesine rağmen başlangıçta bu sorunun iki taraftan da kaynaklanmadığını savunmakta ve çatışmanın asıl olarak Müslümanlar ve Ermeniler arasında, özellikle de Kürt Müslümanlar ve Ermeniler arasında vuku bulunduğunu söylemektedir. Bu nedenle Demirci'ye göre Türkleri ve Ermenileri soruna neden olanlar olarak tanımlamak yanlıştır.¹³⁹⁹

Bu yorumun haklılığı Taşnak gazetelerinin sayfalarındaki en temel iki şikayet olan toprak (arazi) gaspları ve Ermeni köylülere karşı girişilen yağmalama, cinayet, kaçırma gibi güvenlik sorunlarının faillerinin Kürt feodal ağaları, aşiret resileri ve tarikat şeyhleri olduğu düşünülürse iyice ortaya çıkmaktadır. Türkler ya da daha genel olarak Osmanlı hükümetleri Ermeniler tarafından acilen çözülmesi gereken büyük iki büyük problem olarak görülen toprak gaspları ve güvenlik sorunlarında olayların “faili” olmakla değil “olaylara engel olamamakla” ve “suçlu failleri cezalandırılmamakla” suçlanmıştır. Aslında Ermeni sorununun kökenini Türk-Ermeni ilişkileri değil de daha çok Kürt-Ermeni ilişkileri çerçevesinde ele almak “ekolojik teori” ile daha uyumludur. Etnik şiddetin meydana geldiği bağlamı inceleyen bazı sosyologlar, “etnik eşitsizlikler ve ırksal olarak düzenlenmiş sistemler bozulmaya başladığında etnik çatışmaların ve protestoların patlak verdiğini” vurgulamaktadır.¹⁴⁰⁰

Ekolojik teoriden esinlenerek, ırksal ve etnik şiddetin mekansal örtüşüm (niş örtüşmesi,) yani aynı kaynak ortamı için rekabet koşulları altında ortaya çıkma

¹³⁹⁸ Garabet K. Moumdjian, 2015, s.706.

¹³⁹⁹ Sevtap Demirci, “The Armenian Question or the Eastern Question?”, içinde (ed.) M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, **War and Collapse: World War I and the Ottoman State**, The University of Utah Press, 2015, s.634.

¹⁴⁰⁰ Susan Olzak, **The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict**, Stanford: Stanford, University Press, 1992, s.3.

eğiliminde olduğu öne sürülmektedir. İki etnik veya etnik-dini grup ayrı nişlerde kaldıkları ve aralarındaki güç simetrisizliğini kabul ettikleri ölçüde, genellikle istikrarlı, uzlaşmacı etnik ilişkiler ortaya çıkarken, iki veya daha fazla etnik grup iş, arazi veya konut gibi kıt veya değerli kaynaklar için rekabet ettiğinde etnik sınırlar belirginleşmektedir.¹⁴⁰¹

1908 devrimi sonrasında İTC ve EDF arasındaki ilişkilerin bozulmasında toprak gasplarıyla birlikte en çok güvenlik sorunları etkili olmuştur. Ancak ayrı başlıklarda ele alınıyor olması bu iki meselenin birbirinden bağımsız olduğu anlamına gelmemekte olup, toprak gaspları hem güvenlik sorunlarının hem bir parçası hem de sonucudur. Güvenlik endişeleri nedeniyle topraklarını terkederek başta ABD olmak üzere farklı ülkelere göç eden Ermeniler'in bu göçünün en çok sahipsiz kalan bu topraklarda hak iddia edecek olan Kürt feodal ağaların çıkarına olduğu açıktır. Bu nedenle “güvenlik sorunları” ile “toprak gaspları” birbiri ile içe içe geçmiş bir sorun olup etnik nefreti başlı başına bir neden olarak ele alan çalışmalar yeniden gözden geçirilmelidir.

Azâdâmârd ve *Haraç* gazetesi başta olmak üzere Taşnak gazetelerinin Doğu bölgelerindeki en önemli problemlerden birinin asayiş konusu olduğuna dair yayınladıkları haberlerde toprak gasplarına da yer verilmesi ve feodel Kürt beylerinin haberlerde sıklıkla fail olarak yer alması güvenlik ve toprak meselesinin nasıl içe iç geçmiş olduğunu göstermektedir.¹⁴⁰² Türk tezlerini savunan tarihçilerle Ermeni tezlerini savunan tarihçiler arasında hala büyük bir ayrışma noktası olan Ermeni basınında yayınlanmakta olan Ermeniler'in “can”, “mal” ve “ırzlarına” yönelik çılgıça varan haberlerin ve şikâyetlerin mevcut durumu ne kadar yansıttığı konusunda birbirine zıt iki yorum olduğu düşünülürse, ayrışmanın iki tarafının da argümanlarına yer vermek makul bir yaklaşım olacaktır. Her iki tarafın çalışmaları da ya birbirlerini insanlıktan çıkarmak

¹⁴⁰¹ Stephan H. Astourian, 2015, s.65-66.

¹⁴⁰² Kürt aşiretlerine mensup silahlı kişilerin asayiş bozan eylemleri ve bunun Ermenileri de etkilemesi hakkında bkz. BOA. Y. PRK. BŞK; 80/105, tarihsiz.

ya da yeni sınırlar çizmek için bir dizi mit yaratmak üzere katı bir dizi siyasi slogan yarattığı için ancak dengeli bir şekilde iki tarafın da argümanalarına yer verilerek bu sorun aşılabılır.¹⁴⁰³

Türk tezlerine yakın olan tarihçilere göre meşrutiyetin getirdiği “hürriyet, adalet, müsavat” prensiplerini istismar eden Ermeniler, imtiyazlı bir unsur havasına girerek aşırı talepler dile getirmeye başlamış, eşitliğin biran önce sağlanması, Doğu vilayetlerinde Ermeni memur istihdamı, gasp ve cinayet suçlularının adalete teslim edilip adilce yargılanması, aşiret reisi ve ağaların Ermeni köylerine baskı ve baskınlarının sonlandırılması, Hamidiye Alayları’na bağlı kişilerin köy ve kasabalarda silahlı olarak dolaşmasının ve ihtidaların önlenmesi için hemen harekete geçilmesini talep etmiştir. Türk tezlerine yakın olan bir tarihçiye göre “Ermeniler, bölgede meydana gelen en küçük olayları büyük şikâyet konusu haline getirip hükümete ve Büyük Devletlere başvurarak gazetelerinde bu olaylarla ilgili doğruluğu şüpheli yayınlar” yapmaktadır.¹⁴⁰⁴

Çoğu Osmanlı yönetimi tarafından tekzif edilmiş olan bu “şüpheli yayınlara” çok sayıda örnek vermek mümkündür. Mesela Harput’tan yazılıp *Jamanak*’da yayımlanan bir mektupta, Harput’taki Müslümanların gizli bir komite teşkil ederek Ermenileri Ermenilere katlettirmek için hazırlık yaptıkları, bunun için her gece bir Kürt beyinin evinde toplandıkları, istibdat döneminden kalma memurların işten çıkarılmaması yüzünden bu tip olaylar yaşandığı yazılmış, bu yayın ihbar kabul edilerek tahkikat yaptırılmıştır. Mamuretülaziz Vilayetinden tahlikat sonucuyla ilgili olarak 30 Kasım 1908’de çekilen telgrafta, Ermeniler aleyhinde Müslümanlar tarafından kurulmuş

¹⁴⁰³ M. Hakan Yavuz, “A Topography of Positions in the Turkish-Armenian Debate”, içinde (ed.) M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, **War and Collapse: World War I and the Ottoman State**, The University of Utah Press, 2015, s.542.

¹⁴⁰⁴ Nejla Günay, 2015, s.207.

bir komitenin tespit edilemediği, mektupta yer alan bilgilerin asılsız olduğu ve bölgede yaşayan halk arasında samimiyet ve beraberliğin hâkim olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁰⁵

Muş'tan Rahip Vartan imzasıyla *Aravelek* gazetesine gönderilen ve gazete tarafından yayınlanan telgrafta ise Muş, Genç, Sason, Bulanık ve Varto ahalisinin fakirlikten muzdarip olduğu, ihsan ve iane olarak gönderilen paraların uzun zamandır sıkıntı yaşayan Ermenilere yetmediği belirtildikten sonra vergi memurlarının köyleri dolaşarak istibdat zamanında olduğu gibi yardım için gelen paraları ellerinden aldıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine hükümet yetkilileri gazeteye, vergi ödeyemeyecek durumda olanların bunu tasdik ettirmek suretiyle vergi ödemediklerini, vergi ödeyenlere ise makbuz verildiğini, iddiaların doğruluğuna dair kanıt gösterilmesi gerektiğini, başka bölgelerde de bu türlü delilsiz iddialara rastlandığını, ancak delil olmadan bunlara itibar edilemeyeceğini belirtilip bu şekilde hareket edenlerin isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.¹⁴⁰⁶

Muş'tan Misak Talibendyan tarafından yazılan benzer içerikli bir mektubun *Manzume-i Efkâr* gazetesinde yayımlanması üzerine Dâhiliye Nezareti Bitlis Valiliği'ne konunun tahkik edilmesini emretmiş, bunun üzerine Muş Mutasarrıflığı tarafından yürütülen tahkikatın sonucunda söylenenlerin tamamen iftira olduğu, bu gibi vakaların önüne geçmek için mektubun sahibi Misak hakkında takibat yapılmasının kararlaştırıldığı ifade edilmiştir.¹⁴⁰⁷ *Manzume-i Efkâr*'da Sivas Vilayeti ile ilgili olarak benzer bir haber yapılıncaya orada da tahkikat yürütülmüş ve iddiaların hiçbirinin gerçek olmadığı belirlenmiştir.¹⁴⁰⁸ Benzer iddiaların bulunduğu bir başka mektup *Puzantion* gazetesinde yayımlanmış, yapılan tahkikat sonucunda mektupta iddia edilen bilgilerin meşrutiyet ilan edilmeden önce yaşandığı, şu an için mektupta iddia edildiği gibi

¹⁴⁰⁵ *Şura-yı Ümmet*, Sayı: 72-140, 16 Aralık 1908 s.6

¹⁴⁰⁶ *Şura-yı Ümmet*, Sayı: 87-140, 19 Aralık 1908, s.7.

¹⁴⁰⁷ *Şura-yı Ümmet*, Sayı: 164, 18 Mart 1910, s.6-7

¹⁴⁰⁸ *Takvim-i Vekayi*, Sayı: 155, 19 Mart 1910, s.13.

huzursuzluk ve asayişsizlik olmadığı ifade edilmiştir.¹⁴⁰⁹ *Manzume-i Efkar* gazetesinde yayımlanan bir başka haberde Kemah kazasında birçok insanın açlıktan kırıldığı, Kürt aşiret reisi Tahir Paşa'nın teşvikiyle köylerin tahrip edilip hayvanların çalındığı, öşrün miktarından fazla toplandığı, birçok kişinin çatışmalar sonucu yaralandığı ve bazı kişilerin de kaçakçılık suçlamasıyla hapse atıldığı haberi yayınlanmış, Dahiliye Nezareti'nin emriyle Erzurum Valiliği tarafından yapılan tahkikat sonucunda söylenenlerin asılsız olduğu öşürle ilgili olarak da incelemelerin devam ettiği bildirilmiştir.¹⁴¹⁰

Türk tezlerini savunan tarihçiler için Ermeni basının “asılsız haberleri” sadece Doğu vilayetleriyle sınırlı kalmamış, çoğu duyumlara dayandırılarak yapılan haberler İzmir vilayetine kadar uzanmıştır. 10 Şubat 1909 tarihinde *Puzantion* gazetesinde yer alan bir haberde İzmir vilayeti'nde kaçakçılık nedeniyle Ermenilerle Rumlar arasında tartışma çıktığı, bazı Rumların silahlanarak Ermeni kahvehanesine hücum ettikleri, bu sırada Kerofid adlı bir Ermeni gencin öldürüldüğü, Rumlar'dan kimsenin yakalanamadığı, Ermenilerden ise 12 kişinin yakalandığı yazılmış, Dâhiliye Nezareti, İzmir Mutasarraflığı'na konunun iyice tetkik edilmesi talimatı vermiştir. Konuyla ilgili olarak 22 Mart 1909'da gelen cevabi yazıda, Ermeniler'den ölen hiç kimse olmadığı, Rumlar'dan iki kişinin öldüğü, Ermenilerden 10 kişinin tutuklu bulunduğu ve tahkikatın halen devam etmekte olduğu bilgisi verilmiştir.¹⁴¹¹

Türk tezlerini savunan tarihçiler tarafından “birçoğu asılsız”¹⁴¹² ve “gerçek dışı ve mübağlalı”¹⁴¹³ olarak tanımlanan bu haberler dönemin tanıdığı olan birçok Ermeni tarafından sorgulanmadan kabul edilmiştir. İsteyen her kişinin gazetelere telgraf çekerek

¹⁴⁰⁹ **Takvim-i Vekayi**, Sayı: 166, 30 Mart 1909.

¹⁴¹⁰ Erzurum Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Mart 1325 tarihli yazı için bkz. **Takvim-i Vekayi**, sayı:169, 30 Mart 1910, s.16.

¹⁴¹¹ **Takvim-i Vekayi**, sayı: 169, 30 Mart 1910,s.16.

¹⁴¹² Nejla Günay, 2015, s.210.

¹⁴¹³ Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu Ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s.84.

ya da mektup göndererek istediği her iddiada bulunabileceği gerçeği ile gönderilen mektup ve telgrafların gerçekleri yanıstma ihtimalinin olduğu gerçeği karşısında Ermeni tezlerini savunan tarihçilerin aldığı konum ise genellikle gönderilen mektup ve telgrafların içeriğinin sorgulanmadan kabul edilmesi olmuştur. Ermeni tezlerinin savunucusu olan tarihçiler çalışmalarında Ermeni basınında yayınlanan çoğu kim tarafından gönderildiği belli olmayan telgrafların Ermeni basınında yayınlanması durumunu somut bir “veri “olarak kabul etmiş ve yayınlanan bu haberlerin tekzip edilip edilmediği ve gerçek olup olmadığı, gerçekse telgrafların bu gerçekliği ne oranda doğru yansıttığı gibi bir sorgulama yapılmazken, bu sorgulamayı yapanlar 1915’de yaşananlar nedeniyle teleolojik bakış açısını benimseyerek Dâhiliye Nazırlığı tarafından yapılan tetkikler sonucu ortaya çıkan tekzipleri külliye reddetmiştir. Bu araştırmacılara göre 1915’de yaşananlar başlı başına 1915’den önce yaşandığı iddia edilen can, mal ve ırza yönelik saldırıları kanıtlamaktadır.

Örneğin Kılıçdağı toprak gasplarının yanı sıra, taşınır mal ve hayvan hırsızlığı, adam kaçırma, tecavüz ve cinayet gibi diğer saldırıların da toplumlar arası gerginliği artıran unsurlar olarak taşra Ermeni basınının sayfalarında geniş yer bulduğunu belirtirken yayınlanan bu haberlerin doğruluğuna yönelik herhangi bir sorgulamaya girişmemekte ve haberleri somut bir veri olarak ele almaktadır.¹⁴¹⁴Kılıçdağı’na göre Taşra’da yayınlanmakta olan Ermeni gazetelerin hemen hemen her sayısında, çoğu köylü olan Ermenilere yönelik saldırı haberlerinden bir demet vardır. Örneğin, Haziran 1911’de Tokat’da yayınlanan *İris* gazetesinin bir sayısında bu türden üç olay bildirilmiş ve bunlardan birinde bir polisin bir Ermeni’yi öldüresiye dövdüğü iddia edilmiştir. İkinci olayda, bu kez üç Ermeni bir Müslümanı yaralamıştır.¹⁴¹⁵

¹⁴¹⁴ Ohannes Kılıçdağı, 2014, s.145-149.

¹⁴¹⁵ *İris*, No: 6, 1 Haziran, 1911, s. 8-9 aktaran Ohannes Kılıçdağı, 2014, s.145-149.

Taşnak basın ağının amiral gemisi olan *Azâdâmârd* gazetesinde de yukarıda Kılıçdağı tarafından aktarılan taşra gazetelerindekine benzer çok sayıda haber yayınlanmıştır. Örneğin Bitlis'e bağlı Temran kasabasındaayın altıncı günü, jandarma bölüğünün yakınında ünlü zorba Kürt Tahir Ağa'nın oğulları ve yandaşları, kasabanın ileri gelenlerinden yedi Ermeni'yi zehirleyip öldürmek amacıyla yakalamışlardır. Bu yedi Ermeni'den dördünü korkunç bir şekilde öldürmüş, birini ise ölümcül şekilde yaralamışlardır. Diğer iki Ermeni ise korku ve dehşet içinde akıl sağlıklarını yitirmiştir.¹⁴¹⁶

Azâdâmârd ' gazetesine göre ülkede Hamidiye tarafından uygulanan darbelerin en çoğu ve en vahşi olanları, Ermenilerin başına indirilenler olmuştur. Ermenistan'ı kan gölüne çeviren caniler, Kör Hüseyin Paşa ve Musa Bey gibi kişiler aracılığıyla bu darbeleri gerçekleştirmişlerdir diyen gazeteye göre Kör Hüseyin Paşa ve Musa Bey gibi caniler, geçen hafta Ostan'daki kaymakamı öldürmeye ve bir Ermeni babasını dağa kaldırmaya cüret eden Said gibi eşkıyalar hala mevcuttur. Gazete "Ermeni milleti adına şu soruyu sormayı kendimize bir görev addediyoruz" diyerek " Ermeni milletinin hem topluca hem de bireysel olarak yaşamlarını güvence altına almak için hükümet ne tür etkili ve fiili tedbirler almıştır?" diye sormuştur. Gazeteye göre Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ne düzenli bir güvenlik gücü ne de yeterli bir jandarma kuvveti mevcuttur..Son bir buçuk yıl içinde birer birer katledilen sayısız Ermeni dışında, sadece Hizan, El-Cezire, Hayut ve diğer yerlerde dört beş kez topluca ve vahşice saldırılar gerçekleştirilmişolmasına rağmen, bu saldırılardan hiçbirisi bugüne kadar yakalanmamıştır. Asıl suçlular, mahkemede ağır cezalara çarptırılmamıştır. Musa Kasımlar, Kör Hüseyinler, S'idler ve Kör Silolar kendi başlarına hüküm sürmektedirler.

¹⁴¹⁶ Ahtamar Katagigos Vekili ezni, "Dehşet-âmiz bir cinâyet Aztamart'a Mahsûs Telgraf", *Azâdâmârd*, Sayı: 527, 15 Mart 1911, s.1.

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde güvenliğin sağlanması için resmi olarak verilen güvence yetersiz kalmaktadır.¹⁴¹⁷

Bitlis iline bağlı Manazgird kasabesindeki birkaç vaka haberi daha veren *Azâdâmârd* gazetesi Ermeni ve Kürtler arasında gerçekleşen katliamlar, gasp ve cinayetler detaylandırılmıştır. Metnin başında, Manazgird kazasında yalnızca on gün içinde, toprak anlaşmazlıkları ve diğer sebeplerle on kişinin öldüğü belirtilmiş, öne çıkarılan olaylardan biri, Ristam-Gedik köyünden iki Ermeni'nin Ahlat'a giderken eşkıyalar tarafından pusuya düşürülüp katledilmesi olmuştur. Ermenilerden biri, Kozo Melkonyan, vurularak öldürülürken, diğeri, Hizo Usayan, başından kama ile ağır bir şekilde yaralanmış ve bağırsakları dışarı çıkmıştır. Eşkıyalar, cinayeti gerçekleştirdikten sonra kaçmış, ancak katillerden ikisi yakalanabilmiştir. Bu olayın, köy halkının daha önce topraklarının gasp edilmesi konusunda Hüseyin Bey'e başvurmuş olmalarına bağlandığı ifade edilmektedir. Bir başka olayda ise, Hanlik köyündeki Ermeniler, tapu senediyle sahip oldukları arazilerinin gasbedilmesine karşı direnirken, 30 Kürt tarafından saldırıya uğramış ve bazıları ağır yaralanmıştır.¹⁴¹⁸

Erzurum'dan gelen bir mektuba göre, Kör Hüseyin Paşa, köylülerin, vergilerini doğrudan hükümete ödemeye başlaması ve toprak sınırlarını belirlemeye başlamaları üzerine, Mehmed bin Hüso adlı kişiyi köydeki arazileri gasp etmek amacıyla görevlendirmiştir. Ancak, Hüseyin Paşa'nın planı, bir Türk tanığın doğru şahitlik yapmasıyla başarısız olmuş ve bunun sonucunda bu tanık öldürülmüştür. Bu metin, Osmanlı topraklarında Ermeniler ve Kürtler arasında yaşanan çatışmaları, özellikle de toprak gaspı, şiddet ve cinayetler üzerine yoğunlaşan bir durumu gözler önüne seriyor.

¹⁴¹⁷ “Afv-ı ‘Umûminin Ermenistân’daki ‘Aks-i Te’sîri”, *Azâdâmârd*, Sayı: 956, 6 Ağustos 1912, s.1.

¹⁴¹⁸ “Taşra Ahvâli”, *Azâdâmârd*, Sayı: 599, 10 Haziran 1911, s.1.

Hükûmetin bu tür olayları durdurma konusunda yetersiz kaldığı ve bazı yerel liderlerin şiddet olaylarını teşvik ettiği vurgulanmaktadır.¹⁴¹⁹

Azâdâmârd 'ın aktardığına göre Bulanık'a bağlı Malakend köyünden bir Ermeni dükkanc katledilmiştir. Katleden b kişiler, Kasım ve Musa Beylerin emir ve düzeniyle oraya gitmişlerdir. On bir kişiden oluşan eşkıya grubu, önce dükkânı kuşatmış ve kapıyı kırarak içeri girmiştir. Dükkancı direniş göstererek tabancasıyla ateş etmiş ve bu sırada katledilen beylerin birisi yaralanmıştır. Bahsedilen eşkıya çetesi, Hayut'a bağlı Korsora köyünden Rabat'ın oğlu Abdullah ile tanınmış eşkıyalardan Hasan'ın yönetiminde bulunmuşlardır. Abdullah şu anda kendi köyündedir. Hasan ise Malakend olayından 4-5 gün sonra Çukur civarında Gölbaşı'nda meydana gelen çatışmada öldürülmüştür. Çetede bulunan diğer kişiler arasında Mehmed Bey'in oğlu Tayyar, Hasan'ın kardeşi İbrahim, Hayo, Yakup'un oğlu İbrahim, Tersmer köyünden Hesna Ağpenili Küco bulunmaktadır. Bu kişilerden, Gölbaşı'nda öldürülen Hase, dükkancıyı katletmiş ve diğerleri de malları yağmalamaya başlamışlardır. Tüm yağmalanan eşyaları Havez köyüne götürerek Musa ve Kasım Beylere sunmuşlardır¹⁴²⁰

Van'da yayımlanan *Aşhâdanın* gazetesinden aktaran *Azâdâmârd* gazetesi. Mirmihin, yolculuk sırasında bir Kürt kafilesine saldırarak, 30 baş hayvanı ve müdürün atını, tabanca ve diğer eşyalarını gasp etmiş olduğunu, bu olaydan üç gün sonra, Tako adlı tepede bulunan Ermenilerin çadırlarına saldırıp, kendisini de öldürmüş ve üç kadının cesedini bıçakla parçalamış olduğunu aktarmıştır. Şitâk ve çevresi, bu caninin vahşice yaptığı eylemler yüzünden dehşete düşmüş ve çevreyle olan ilişkileri tamamen kopmuştur. Ahtâmâr Ermeni Katogikos vekili rahip Yeznik Efendi tarafından 15 Temmuz tarihiyle patrikhaneye gönderilen bir mektupta, mirmihin eylemleri hakkında şu bilgiler yer almıştır: Mirmihin, Şitâk'a bağlı Ermeni köylerinden iki erkek ve bir

¹⁴¹⁹ “Kör Hüseyin Paşa'nın Yeni Bir Cinâyeti”, *Azâdâmârd* , Sayı: 599, 10 Haziran 1911, s.1.

¹⁴²⁰ “Taşra Ahvâli Musa ve Kasım Beylerin Fa‘âliyetleri (Bitlis Muhâbir-i Mahsûsumuzdan)”, *Azâdâmârd*, Sayı: 920, 25 Haziran 1912, s.2.

kadını öldürmüş ve iki köydeki tüm koyunları sürüp götürmüştür. 25 kişiden oluşan bu eşkıya grubuna karşı hükümet yalnızca beş jandarma göndermiştir; bunlardan biri eşkıya tarafından öldürülmüş, diğerleri ise kaçmıştır. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde, köylülerin çoğu göç etmek zorunda kalacaktır. İlgili vekil, bu defa Gavaş'tan 29 Temmuz tarihiyle matbuata gönderdiği telgrafla durumu bildirmiştir. Gavaş'a bağlı Pullu köyünde, iki gün önce üç Ermeni mirmihi tarafından korkunç bir şekilde öldürülmüştür. Cinayet olayları birbirini takip ettiğinden, halk büyük bir korku ve heyecan içindedir.¹⁴²¹

Bitlis'e bağlı Hizan'da bulunan Ermeni manastırı reisi ruhbânî Pedrûs Efendi tarafından patrikhaneye gönderilen bir mektupta, Kürt eşkıyalarının çeteler oluşturarak Ermenileri tehdit etmeye başladıkları belirtilmiştir. Tüm yollar kapatıldığı için tarımsal faaliyetler ve köyler arası ulaşım durma noktasına gelmiş, Mirmihin, tanınmış eşkıyalarla birlikte Ermeni köylerini serbestçe dolaşarak zorla para toplamıştır. Ayrıca Mayısın 25'inde, Anabâd köyünden Mardiros adlı bir kişiden zorla 15 lira gasp edilmiştir. Hükümet, mirmihi takip etmek üzere 35 süvari ve 25 piyade jandarma göndermiştir; ancak bunlar Ermeni köylerine giderek orada yerleşmiş, atlarını buğday ve arpa tarlalarına salmış ve köylülerden zorla aldıkları kuzu ve tavuklarla 50 gün boyunca orada kalmışlardır. Mirmihin, hükümetin bu hoşgörüsünden faydalanarak, Temmuz'un birinci günü Bağaçur adlı tepede Vartan Safuyan adlı bir kişiyi biçerken öldürmüştür. Temmuz'un üçüncü günü Nurşi adlı Ermeni köyüne saldırarak beş top şal gasp etmiş ve gençlere çeşitli işkenceler yaparak onlardan tabanca talep etmiştir. Temmuz'un beşinci günü Kadınak köyüne saldırarak, Ermenilerden beş lira ve bir gümüş saat gasp etmiştir. Haziran'ın 25'inde, Past köyünden Vartan adlı bir Ermeni, jandarmaların gözü önünde Reşi Bey adlı bir Kürt tarafından öldürülmüştür.¹⁴²²

¹⁴²¹ "Taşra Ahvâli", **Azâdâmârd**, Sayı: 964, 15 Ağustos 1912, s.4.

¹⁴²² "Taşra Ahvâli", **Azâdâmârd**, Sayı: 964, 15 Ağustos 1912, s.4.

Örneğin *Azâdâmârd* gazetesine göre Bitlis'e bağlı Temran kasabasında jandarma bölüğünün yakınında Kürd Tâhir Ağa'nın adamları tarafından yedi Ermeni zehirlenmiş, ülkenin kanunları birkez daha bu saldırganları yakalayıp cezalandırmak konusunda başarısız olmuştur. Devletin kendi öz evlatları olan Ermenileri koruyamaması, "Kürd eşkiyâ rü'esâsını zabtetme"yi başaramaması gazete tarafından eleştirilmekte ve hükümetin birkez daha "Ermeni unsurunun emniyet-i cân hukûk-ı esâsiyesini" savunmak konusunda yetersiz kaldığından şikayet edilmektedir. Cansiperâne şekilde meşrûtiyeti kalbine rabt etmiş "evlâd-ı vatan-ı Osmâniyenin" bir unsuru olan Ermeni Cemâatine yapılanların kabul edilemeyeceğini savunan gazeteye göre hükümet üzerine düşen vazifeyi yerine acilen yerine getirmek zorundadır.

Kezâ hükümet-i icrâ'iyenin şimdiye kadar i'tisâfâtı esâsen mahv ve izâleye kâfi hiçbir tedbîr-i ciddî ve kat'î ittihâz etmediği ve ancak cinâyetlerin vukû'undan sonra ta'kîbâtla başladığı ve ekseriyâ ta'kîbâtta da semere hâsıl olmadığı mu'âmelâtla sâbittir. Bizce izâhı kâbil olamayan nokta şudur ki acaba ne sebebe mebnî hükümet vilâyât-ı sâ'irede en şedîd tedâbîr-i idâriye icrâ ve mevâki-i muhtelifede adliye kânûnlarının hükm-i te'sîri infâz edilmeyen yerlerde mülkiyece tedâbîr-i kaviyye tatbîk eylediği hâlde aynı tedâbîr-i şedîde-i idâriyeyi Van ve Bitlis'te meskûn Kürd eşkiyâ rü'esâsına karşı tatbîk ve icrâ etmiyor. Evet, anlayamıyoruz ki ne sebep ve mütâlâ'aya mebnî âsâyiş-i umûmîyeve bir unsurun emniyet-i cânına tehlike-i dâ'ime teşkil eden birtakım ağalar serbest bırakılıp mütemâdiyen evlâd-ı vatan-ı Osmâniye'yi katl, telef ve tazyîk etmelerine meydân veriliyor. Ma'lûm olduğu üzere hükümet normal kânûnları ile ba'zı vilâyetlerde müteşekkil cânî gürûhuna karşı Ermeni ahâlîsinin cânını tekeffül ve te'mîn edemez. Şu hâlde hükümet ne yapmalıdır? Hükümet idârece en şedîd tedâbîre mürâca'atla artık tahammül-fersâ derece dereceye gelen şu hâlde netîce verilmelidir. Kânûnların tamâmen mevki-i tatbîke konulmasına ve bi'z-zât hükümetin dahi kanûna tâbi' olmasına samîmi tarafgir olduğumuz hâlde bu münâsebetle hükümetce tedâbîr-i şedîde icrâsı teklîfini te'essüf-i azîm ile dermeyân ediyoruz. Çünkü emniyet-i cân gibi insânın en mukaddes hukûkundan birisinin te'mînine kânûnların te'sîr ve kuvveti olmadığını görüyoruz.¹⁴²³

¹⁴²³ "Dehşet-âmiz bir Cinâyet", *Azâdâmârd* , Sayı: 527, 15 Mart 1911, s.1

Ermeni basınına göre güvenlik sorunları ağırlıklı olarak Doğu Anadolu bölgesinde mevcut olsa da batı bölgelerine giden başkaları da benzer durumlarla karşılaşmıştır. Sapanca'da 24 Aralık 1910'da Osgiyani Efendi ve oğullarını Laz göçmenler ellerinde sopa ve bıçaklarla öldürseye dövmüşlerdir. Polis, bu olayla ilgili herhangi bir adli işlem başlatmakta geç kalmakla suçlanmaktadır. Bu haberin *Putanya* gazetesi tarafından aktarılması üzerine vali, olayın doğru olup olmadığını öğrenmek ve failer hakkında herhangi bir işlem yapıp yapılmadığını kontrol etmek için Adapazarı kaymakamına bir telgraf göndermiş, kaymakam, Sapanca'da yaptığı incelemenin ardından failerin 116 kuruş ödemekle cezalandırıldığı cevabını vermiştir. Ancak *Putanya* bu cezayı bir "şaka" olarak yorumlamış ve bu cezanın tatmin edici bir caydırıcılıktan uzak olduğunu savunmuştur.¹⁴²⁴ *Azâdâmârd* gazetesi ise *Memâlik-i Osmâniyenin Ahalisi Neden Tekessür Etmiyor?* diye sorarak bölgenin gelişmemesinin ve Osmanlı memleketleri arasında sosyo-ekonomik bakımdan en geri bölgelerden biri olmasının nedeni herşeyden önce meselesidir:

Son iki ayın istatistiğinden anlaşıldığına göre, Van ile Bitlis vilâyetlerinde "yirmi yedi Ermeni" katledilmiş, Ermeni köylerinden iki yüz lira "kıymetinde emvâl-i muhtelifa gasbolunmuş ve iki de kız aşırılmıştır. Bunların hepsi yalnız iki ay zarfında vukû' bulmuştur. Bu hâlde nasıl istersiniz ki oralardaki Ermeni köylüleri gayretle çalışsın ve başını kurtarmak için memleketi terkedip gitmesin? Mezkûr vilâyetlerdeki eşkiânın, dört seneden beri mücâzâtsiz kaldığının ahalinin feryâd ve figânlarına havâle-i sem'-i i'tibâr olunmadığının sebep ve hikmetini hükûmet-i merkeziyeden su'âl ederiz. Hangi memlekette görülmüştür ki bir hükûmet evvel be evvel asâyiş-i memleketi te'mîn etmeden, ıslahât-ı sıhhiye ile iştigâl ve bu bâbdaki mesâ'îsini netîce-i matlûbeye isâl etmeye muvaffak olsun?¹⁴²⁵

Azâdâmârd gazetesine göre Ermeniler saldırılar ve güvenlik endişesi nedeniyle rahat bir nefes alamamakta, İstanbul'dan dört saat mesâfede Yalova'dan iki saat yukarıda, İstanbul'u uzaktan görebilen Yeniköy, Çankir ve Ortaköy'de bile Ermeni

¹⁴²⁴ *Putanya*, 10 Ocak, 1910, Sayı: 25, s. 508. Aktaran Ohannes Kılıçdağı, 2014, s.147

¹⁴²⁵ "Memâlik-i Osmâniyenin Ahalisi Neden Tekessür Etmiyor?", *Azâdâmârd*, Sayı: 900, 1 Haziran 1912, s.1.

karyeleri, dışarıdan gelmiş olan muhâcirlerin şiddet ve isyankar hareketlerinin hedefi olmaktadır:

Mesâ'inin bir devre-i hayatiyesinde, ahalinin kendi bir senelik medâr-ı ma'îşetini te'mîn edeceği bir sırada, turuk-ı fa'âliyetin ansızın kendi önünde seddolunduğunu görüyoruz. Şimdiye kadar mazhar-ı teşvîk ve himâye olmuş olan muhâcirler, Ermenilerden cebren gasbetmiş oldukları araziye kendi malı gibi tasarruf ettikten sonra, asırlardan beri o civârlarda kendi alınlarının teriyle yaşamış, hazine-i devleti doldurmuş ve vazâ'if-i medeniyelerini hakkıyla ifâ etmiş olan mezkûr üç karyeyi havf ve dehşete düçâr etmektedirler.¹⁴²⁶

Azâdâmârd gazetesinin Türkçe başmakalesi Ermenilerin Kürt aşiretleri/darebeyleri tarafından topraklarının gasp edildiği, kadınların kaçırıldığı, cinayet, yaralama ve yağmalama suçları işlendiğine dair haberlerle doludur. Örneğin *Taşra Ahvâli* başlığı ile verilen bir haberde “ Yağya taşa tutularak öldürülmüş ve diğer Yağya'nın da kafası kesilmiştir” denilmiş ve eklenmiştir “Dünkü gün dahi beldemizden bir çâryek mesâfede bulunan ovada Kunduraca Yağya Girtyân'ın cesedi bulunmuştur. Kafası vücûdundan ayrılmış ve birkaç yerlerinden mecrûh olmuştu”.¹⁴²⁷

Gazetede genellikle *Taşra Ahvali* başlığı ile verilen onlarca cinayet, gasp, kaçırma, yaralama ve yağmalama haberi ile doludur. *Ne Vakte Kadar? Muştaki Katl Vakaları*,¹⁴²⁸ *Taşra Ahvali: Muş Ağcan Müdürünün Cerhi*,¹⁴²⁹ *Taşra Ahvali: Küçük Kızları Aşıyorlar/Şiro'da asayiş bir Ermeni kadının katli*,¹⁴³⁰ *Taşra Ahvâli: Bağdad Demiryolu Hattı'nda Amele Hayâtının Ehemmiyeti Yoktur / Ermeni Mekteblerinin*

¹⁴²⁶ “İstanbul'un Gözü Önünde Kanlar Akıyor”, *Azâdâmârd*, Sayı: 921, 26 Haziran 1912, s.1.

¹⁴²⁷ “Taşra Ahvali”, *Azâdâmârd*, Sayı: 614, 28 Haziran 1911, s.1.

¹⁴²⁸ “Ne Vakte Kadar? Muştaki Katl Vakaları”, *Azâdâmârd*, Sayı: 804, 6 Şubat 1912, s.1.

¹⁴²⁹ “Taşra Ahvali: Muş Ağcan Müdürünün Cerhi”, *Azâdâmârd*, Sayı: 834, 13 Mart 1912, s.1.

¹⁴³⁰ “Taşra Ahvali: Küçük Kızları Aşıyorlar/Şiro'da Asayiş Bir Ermeni Kadının Katli”, *Azâdâmârd*, sayı: 913, 16 Haziran 1912, s.1.

*İrzina Ta'arruz (Van) / Cesurbir Ermeninin Müdâ faa-i Nefsi (Erciş)*¹⁴³¹*Taşra Ahvâli: Van, Bitlis'te ikâ' olunan kitaller,*¹⁴³²*Taşra Ahvâli; Büyük Yeniköy (Bursa) Cinâyetleri / Dağıstanlı muhâcirlerin Cengiler (Yalova) ahalisi üzerine hücumu,*¹⁴³³*Taşra Ahvâli: Çarsancak ahalisi tekrar şikâyet ediyor,*¹⁴³⁴ başlıklı haberlerle can, mal ve ırz güvenliği olarak tanımlanan temel vatandaşlık haklarından Ermeni milletinin tamamen yoksun olduğu ve Ermeni halkının hergün yeni bir saldırıyla karşı karşıya kaldığı duyurulmuştur.

3.2.1.4. Âdem-i Merkeziyet Meselesi

Murat Burgaç tarafından kaleme alınan *Osmanlı Devleti'nde Adem-i Merkeziyetçilik Tartışması (1876-1913)*¹⁴³⁵ ile Fujinami tarafından kaleme alınan *Decentralizing Centralists, Or The Political Language On Provincial Administration In The Second Ottoman Constitutional*¹⁴³⁶ başlıkla makaleler merkezîyetçilik-adem-i merkezîyetçilik etrafında dönen tartışmaları yeniden gözden geçirerek bugüne kadar tekrar edilegelen Prens Sabahattin'in başını çektiği adem-i merkezîyetçi blok olan Teşebbüsi Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, -sonrasında ise Ahrar Fırkası - ile başını İTC'nin çektiği merkezîyetçi blok arasında derin bir yarıлма olduğu yorumlarını tersine çevirmişlerdir.

¹⁴³¹“Taşra Ahvâli: Bağdad Demiryolu Hattı'nda Amele Hayâtının Ehemmiyeti Yoktur / Ermeni Mekteblerinin İrzina Ta'arruz (Van) / Cesurbir Ermeninin Müdâ faa-i Nefsi (Erciş)”, **Azâdâmârd**, Sayı: 914, 18 Haziran 1912, s.1.

¹⁴³²“Taşra Ahvâli: Van, Bitlis'te ikâ' olunan kitaller”, **Azâdâmârd**, sayı: 915, 19 Haziran 1912, s.1.

¹⁴³³“Taşra Ahvâli; Büyük Yeniköy (Bursa) Cinâyetleri / Dağıstanlı muhâcirlerin Cengiler (Yalova) ahalisi üzerine hücumu”, **Azâdâmârd**, Sayı: 919, 23 Haziran 1912, s.2.

¹⁴³⁴“Taşra Ahvâli: Çarsancak Ahalisi Tekrar Şikâyet Ediyor”, **Azâdâmârd**, Sayı: 985, 10 Eylül 1912, s.1.

¹⁴³⁵ Murat Burgaç, “Osmanlı Devleti'nde Adem-i Merkeziyetçilik Tartışması (1876-1913)”, **AİD**, Cilt 51, Sayı 2, Haziran 2018, s.170.

¹⁴³⁶Nobuyoshi Fujinami, “Decentralizing Centralists, or the Political Language on Provincial Administration in the Second Ottoman Constitutional Period”, **Middle Eastern Studies**, 49:6, 2013, s.880-900.

Hem Murak Burgaç hem de Fujinami'ye göre baskın tarihyazımında aslında “merkeziyetçi” tarafta yer aldığı düşünülen İTC ile Prens Sabahaatn'in başını çektiği adem-i merkeziyetçi blok arasında hiç de literatürde yansıtıldığı çapta bir görüş ayrılığı yoktur. Hatta İttihatçılar açık bir şekilde “idari” adem-i merkeziyetçilik taraftarı olmuşlardır. Dolayısıyla hala tarihyazımında iki ayrı blok olarak yansıtılan taraflar aslında birbirlerinden çok da farklı şeyleri savunmamış, İTC'nin bu kamplaşmada merkeziyetçi blokta gösterilmesi aslında tartışmanın daha çok erken safhasına odaklanılmasından kaynaklanmıştır. Hem Hüseyin Cahid hem de İTC içindeki etkili siyasi aktörler bir süre Rum Patrikhanesi, adem-i merkeziyetçilik ve Prens Sabahhatin arasındaki ilişkiden hareketle gerçekten de ademi merkeziyetçiliği ayrılıkçılıkla özdeşleştirmiş ama siyasi ademi merkeziyetçilik ile idari ademi merkeziyetçilik arasında sınırlar belirleştikçe durum değişmiştir.¹⁴³⁷

Örneğin Nazırı Talat Bey'in başında olduğu bir ‘Heyet-i Umumiye’de, vilayet idareleri ile ilgili kanuna son şekli verilmiş, Sadrazam Hakkı Paşa 24 Ocak 1910'da okuduğu hükümet programında, vilayet idareleri ile ilgili kanunun hükümet tarafından süratle inceleneceğini ve biran evvel Meclis-i Mebusan'a sevk edileceğini açıklanmış, Nihayet 6 Aralık 1910'da kanun tasarısı Meclise sunulmuştur. 233 maddeden oluşan tasarıda, valilerin yetkileri bir hayli genişletilmiş, vilayet meclislerine de önemli yetkiler verilmişti. Hatta öyle ki Prens Sabahattin bu kanun tasarısının, “adem-i merkeziyet vadisinde mühim bir adım teşkil ettiğini” ve bu ‘idarî adem-i merkeziyetin vukuf ve samimiyetle tatbikinden birkaç sene sonra vilayetlerimizde büyük bir değişikliği alkışlamak saadetini(n)” yaşanacağını söylemiştir.¹⁴³⁸

Ermeni basınına bakıldığında konunun yine adem-i merkeziyet ve merkeziyet meselesi değil bu kavramların içinin nasıl doldurulduğu meselesi olduğu

¹⁴³⁷ Murat Burgaç, 2018, s.159.

¹⁴³⁸ ibid., s.163-164.

görülmektedir. Arnavut isyanlarına yönelik yaklaşım dışında belki de hiçbir şey Ermeni Osmanlıcılığının ılımlı versiyonunu temsil ettiğini savunduğumuz *La Patrie* gazetesiyle Ermeni Osmanlıcılığının “şartlı” versiyonunu temsil ettiğini savunduğumuz *Azâdâmârd* gibi Taşnak gazetelerindeki adem-i merkeziyet tartışmalarının yansıttığı kadar kadar Ermeniler arasındaki farklı bakış açısını yansıtmamıştır. *La Patrie* gazetesinin ilk sayısında Jean Minassian tarafından kaleme alınan *Décentralisation* (Adem-i merkeziyetçilik) başlıklı yazı, Fujinami’nin 1908 devrimi sonrası siyasetini anlamak için birincil ölçüt olarak kabul edilmesi gerektiğini söylediği ademi-i merkeziyet meselesindeki tartışmalardaki kamplaşmaya kısa devre yaptırmaktadır. Fujinami’ye göre kamplaşmada İttihatçılar merkeziyetçiliğin ateşli destekçileri olarak görülürken, muhalefet ise Prens Sabahattin’in görüşlerine yaslanarak gayrimüslim ve Türk olmayan etnik grupların geniş desteğini de alarak âdem-i merkeziyetçi bir koalisyon oluşturmuştur.¹⁴³⁹

Minassian yazısına son zamanlarda ademi-merkeziyet kelimesinin çok sık duyulduğu, politikacılardan başlayarak neredeyse herkesin bu kelimeyi telaffuz etmekte olduğu iddiası ile başlamıştır. Gazeteciler tarafından da sıklıkla kullanıldığını ve her birinin kendi görüşüne göre bu kelimeyi yorumlamak ve açıklamak için büyük çaba sarf ettiğini söyleyerek yazısına devam eden yazar “bu ne anlama geliyor? Gerçekte neyi gizliyor?” diye retorik bir soru sorup Ermenilerin ademi-merkeziyetçilik taraftarı olduğu genellemesine meydan okurcasına önce Prens Sabahattin’in düşüncelerini yorumlamaya başlamış, Prens Sabahaddin’in “siyasi amentüsü” haline getirdiği bu sistemi tarafsız bir şekilde tartışan yazar, Prens ve takipçilerinin verdikleri konferanslarda ve yayınladıkları makalelerde, ademi merkeziyetçilik programının sadece Anayasanın 108. maddesini uygulamaya yönelik olduğunu iddia etmeye özen gösterdiklerini iler sürmüştür. Ancak yazara göre bazı gazeteci ve politikacıların ortaya attığı gayet mantıklı bir soru ortaya

¹⁴³⁹ Fujinami, 2013, s. 880.

çıkaktadır. “Bir şey Anayasa’da öngörüldüğü sürece mutlaka uygulanacaksa, bu neden özel bir tartışma konusu yapılmaktadır?”.¹⁴⁴⁰

Minassian “idari” ve “siyasi” ademi merkeziyetçilik arasındaki farkın altını çizerek anayasanın 108. Maddesine odaklanmıştır. Yazara göre bu madde gerçekten de il idaresinin temeli olarak adem-i merkeziyetçilik ilkesinin birçok içeriğini tesis etmektedir: Daha geniş bir temelde idare meclislerinin seçilmesi; vilayetlerin başlıca şehirlerinde Genel Meclislerin yıllık toplantıları; Genel Meclislerin kamu yararına olan konularda müzakere etme yetkisi, iletişim yollarının kurulması; tarımsal kredi fonlarının organizasyonu; sanayi, ticaret ve tarımın geliştirilmesi; halk eğitiminin yaygınlaştırılması; yasadışı eylemlere karşı yetkili makamlara şikayette bulunma hakkı; her kazada, belirli hayır işlerine veya kamu işlerine tahsis edilen fonların kullanımını kontrol etmek amacıyla farklı toplulukların her biri için bir konsey oluşturulması.¹⁴⁴¹

Minassian’a göre eğer idari adem-i merkeziyetçilik bu makul sınırlar içinde kalacaksa, yani Genel Konseylerin denetimi belirli işlere tahsis edilen fonlarla sınırlı kalmayıp vilayetlerin tüm gelir ve giderlerini kapsayacak şekilde genişletilecekse bunda herhangi bir sorun yoktur. Ancak Minassian Hüseyin Cahid ve Osman Galib Beyler gibi bir soru ortaya atmaktadır: “Gerçekte var olan ve Anayasanın ayrılmaz bir parçası olarak mutlaka uygulanacak olan bir organizasyonu tavsiye etmek için neden bu kadar çaba sarf ediliyor? Tartışılmaz olanı tartışmak için bu gayret neden?”¹⁴⁴²

Bu noktadan itibaren Minassian’ın yorumları birçok kişinin tahminlerine uymamaktadır. Minassian tıpkı ittihatçı gazeteciler¹⁴⁴³ gibi yani “imparatorluğun bölgesel ve siyasi birliğini önemseyen herkes gibi” bir endişe duymaktan kendisini

¹⁴⁴⁰ Jean Minassian, “Adem-i Merkeziyetçilik”, **La Patrie**, Sayı: 1, 4 Kasım 1908, s.3-5.

¹⁴⁴¹ *ibid.*s.3-5.

¹⁴⁴² *ibid.*s.3-5.

¹⁴⁴³ Özellikle Tanin gazetesinin başını çektiği ittihatçı gazetelerde vuku bulan ademi merkeziyetçilik tartışmaları için bkz. Murat Burgaç, “Osmanlı Devleti’nde Adem-i Merkeziyetçilik Tartışması (1876-1913)”, **AİD**, Cilt 51, Sayı 2, Haziran 2018, ss. 145-176.

alamadığını söylemektedir. Çünkü tüm bu konuşmaların, tüm bu makalelerin, bir sistem hakkındaki tüm bu gürültünün, vilayetlerin idari yetkilerinin basit bir şekilde genişletilmesinden başka bir şeyi gizleyip gizlemediğini ve farklı vilayetlerin etnik koşullarını göz önünde bulundurarak onlara yasanın örtüsünü vermeyi amaçlayıp amaçlamadığını merak etmektedir.

Minassian “i”dari özerkliğin” “siyasi özerklikle” karıştırılmaması gerektiğini vurgulayarak siyasi adem-i merkeziyetçiliğin nihayetinde bağımsızlığın başlangıcı olacağını bilmek için kâhin olmaya gerek olmadığını altını çizmiştir. Avusturya-Macaristan’ı örnek veren yazar nüfusunu oluşturan on üç milletten sadece Macarlar’ın gerçek bir siyasi ve askeri bağımsızlığa sahip olduğunu, Alman, Çek, Hırvat, Romen ve İtalyan ırkların ise adem-i merkeziyetçiliğin nimetlerinden sonuna kadar faydalandıklarını söyleyerek, yine de Macarların en büyük arzusunun, kendilerini Avusturya’ya bağlayan bağı koparmak olduğunu savunmuştur. Diğer tüm ırklar da bağımsızlık talebinde bulunmayı beklerken siyasi özerklik istemektedir:

Avusturya’ninkinden daha üstün bir yönetim mi umuyoruz ve İmparator Franz Joseph’ten daha ideal bir hükümdar mı hayal ediyoruz? Orada ya da başka bir yerde en iyi hükümetin engelleyemediği şeyi -ulusal özlemlerin kaçınılmaz uyanışını- burada hangi güç engelleyebilecektir? Avusturya sistemini benimsemekten sakınlım! Daha erken olmasa bile on beş ya da yirmi yıl içinde, anavatanımızın durumu düalist monarşiden bile daha tehlikeli olacaktır.¹⁴⁴⁴

Ne Türk ne müslüman olan muhtemelen Katolik bir Ermeni olan Jean Minassian’ın¹⁴⁴⁵ adem-i merkeziyetçilik talaplerinin bağımsızlık taplerini doğurarak Osmanlı İmparatorluğunu parçalayacağından endişe etmesi Osmanlı Ermenileri ile “sadakatsizlik” arasında zorunlu bir özdeşlik varmış gibi yapılan yorumları tersine

¹⁴⁴⁴ Jean Minassian, “Adem-i Merkeziyetçilik”, **La Patrie**, Sayı: 1, 4 Kasım 1908, s.3-5.

¹⁴⁴⁵ Tüm araştırmalara rağmen Jean Minassian hakkında bir bilgiye rastlanılamamıştır. Osmanlı Ermenileri konusunda danışılan çok sayıda tarihçi kendisini ve gazetesini ilk kez duyduğunu dile getirmiştir. Katolik Ermeni olduğuna dair Sait Çetinoğlu’nun tahmini gazetede Katolik Ermeni Patrikhanesi haberlerinin sıklıkla yer alması nedeniyle güçlü bir tahmindir. Tahmin konusunda yanılma payının olduğu da son derece açıktır.

çevirmektedir: Katolik bir Ermeni Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesinden endişe etmekte, “ülkemiz” diyerek sahiplendiği vatanının geleceği konusunda kaygılanmaktadır:

Ülkemiz için son derece hassas olan taşra yetkilerinin genişletilmesi konusunda sadece büyük bir ihtiyatla hareket etmeliyiz. Bu tür bir tavizde, hafife alınmaması gereken her şeyden önce ilk adımdır. Bir kez bu kaygan yokuştan aşağı inmeye başladığınızda, kendinize rağmen aşağı sürüklenirsiniz. Adil bir şekilde yönetelim, herkesin refahını gözetelim. Siyasi ve ulusal birliğimizle uyumlu tüm reformları ve tüm fedakarlıkları yapalım. Ulusun yüksek çıkarlarını her zaman ırkların özel çıkarlarının üzerinde tutalım. Sadece adem-i merkeziyetçilik konusunda endişelenmeyelim. Aynı zamanda birleşmek için de çalışalım. Hepsinden önemlisi, ileriye planlayalım! Bu bağlamda, tarihimizin belirleyici aşamalarından birinde, Odian Efendi'nin Sadrazam Mahmud Nédim Pacha'ya söylediği kehanet niteliğindeki sözleri hatırlıyoruz: Altesse, Bulgar tebaası için Fener Kilisesi'nden bağımsız bir dini lider tanımakla, Bulgaristan'ın sınırlarını kendi ellerinizle çizmiş oldunuz!.¹⁴⁴⁶

La Patrie adem-i merkeziyetçilik konusunda kaygılı ama oldukça ölçülüdür. “gerçek bir Müslüman olan Prens Sabaheddin tarafından savunulan adem-i merkeziyetçilik sistemini destekliyor olmalarının, ayrılıkçı art niyetleri olduğunu varsaymak gayrimüslimlere hakaret değil midir?” diye soran yazar böylece ademi merkeziyetçilik talebinin siyasi değil idari ademi merkeziyet talebi sınırları içinde kaldığı sürece meşru bir talep olarak değerlendirek adem-i merkeziyetçilere bölücülük yakıştırmayı yapan kişileri eleştirmiştir.¹⁴⁴⁷

La Patrie gazetesinde çok kısıtlı işlenen bir konu olan ademi merkeziyetçilik meselesi Taşnak basınında “toprak gaspları”, “güvenlik” ve “reform talepleriyle” birlikte en sık işlenen konulardan biridir. Bu durum bir kez daha Ermeni Osmanlıcılığının “ılımlı” versiyonu ile “reform şartı koşan” versiyonu arasındaki bariz farkı ortaya çıkarmaktadır. *Azâdâmârd* gazetesi Türkçe kaleme alınan ilk makalesinde

¹⁴⁴⁶ Jean Minassian, “Adem-i Merkeziyetçilik”, *La Patrie*, Sayı: 1, 4 Kasım 1908, s.3-5.

¹⁴⁴⁷ “Parlamento Önünde”, *La Patrie*, Sayı: 5, 2 Aralık 1908, s.55-56.

bile “ hükûmet tahsîl-i ibtidâ’î mes’elesinde yegâne ve kat’î bir hatt-ı hareket olmak üzere anâsır-ı muhtelifenin teşebbüsât-ı husûsiyelerine mübtenî adem-i merkeziyet usûlünü kabûl eylemeli” diyerek meselenin Taşnak basını açısından önemine işaret etmiştir.¹⁴⁴⁸

Suny’nin de altını çizdiği gibi, İTC Osmanlılık programını Osmanlı Türkçesinin anadil olduğu, merkezi hükümetin güçlendirildiği ve etnik farklılıkların ortadan kaldırıldığı bir imparatorluk olarak yorumlarken, gayrimüslim nüfusun büyük kısmı için Osmanlılık dillerinin tanındığı, etnik kimliklerinin korunduğu ve adem-i merkeziyetçi bir yönetim sisteminin kurulduğu bir sistemi anlamına gelmektedir.¹⁴⁴⁹ Dolayısıyla Taşnak Partisi’ne ve basınına göre dönemin kritik konularından biri devletin idari yapısı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü 1908 yılında resmen tanıyan EDF, parti programında Osmanlı Ermenistanı için adem-i merkeziyetçi bir yönetim istediğini açıklamış, Osmanlı Ermenistanı’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun ayrılmaz bir parçası olduğunu da vurgulamıştır. Ancak buradaki adem-i merkeziyetçilik talebi de İTC-Prens Sabattin kamplaşmasını (merkeziyetçi-adem-i merkeziyetçi) hatırlatırcasına oldukça belirsizdir.

Her ne kadar milliyetçiliğin izleri görülse de EDF’nin adem-i merkeziyetçiliğe olan bağlılığı sosyalizm çizgisinin devam ettiğinin bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. Bunu nedeni parti programlarında özerk bölgeyi sosyalizmi yerleştirme yolunda önemli bir adım olarak benimsemiş olmasıdır.¹⁴⁵⁰ Ayrıca Kılıçdağı, Taşta Ermeni basınının büyük bir kısmının EDF ile aynı fikirde olduğunu belirtmektedir. Bu gazeteler, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki mevcut merkezi sistemin halkın sorunlarına

¹⁴⁴⁸ “Ma’ârif Nâzır-ı Cedîdi ve Ma’ârif Mes’elesî”, **Azâdâmârd** , Sayı: 525, 12 Mart 1911, s.1.

¹⁴⁴⁹ Ronald Grigor Suny, 2016 , s.189.

¹⁴⁵⁰ Orhun Yalçın, 2022,s.82.

çözüm bulmakta yetersiz kaldığının altını çizmiş ve dünyadaki adem-i merkeziyetçi sisteme sahip ülkeleri örnek göstermiştir.¹⁴⁵¹

Orhun Yalçın'ın da altını çizdiği gibi *Azadamard* gazetesi, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında önemli bir fark olduğunu vurgulamıştır. Osmanlı toprakları, İngiltere'nin sahip olduğu gibi birbirinden kopuk ve uzak sömürgelere sahip değildir. Aksine, birbiriyle bağlantılı ve uyumlu bir kara parçası oluşturmaktadır. Gazete bu durumu örneklerle açıklamıştır: Arabistan'ın Arnavutluk'a, Makedonya'nın Havran'a, Anadolu'nun İstanbul'a, Cezayir'in Irak'a olan uzaklığı, İngiliz şehirlerinin sömürgelerine olan mesafesinden (Londra-Kalküta veya Manchester-Yeni Zelanda) çok daha azdır. Ancak gazete, fiziksel yakınlığa rağmen Osmanlı toprakları arasında önemli farklılıklar olduğuna dikkat çekmiştir. Örneğin Arnavutluk ile Arabistan, Havran ile Makedonya, İstanbul ile Anadolu, Irak ile Cezayir arasında gelenek-görenek, iklim, ekonomi ve manevi değerler açısından büyük farklar bulunmaktadır. Bu nedenle, İstanbul'dan yönetimin bu kadar farklı özelliklere sahip bölgeleri idare etmesi ve onların ihtiyaçlarını karşılaması mümkün görünmemektedir.¹⁴⁵²

Yazıda devletin Arnavutluk'tan Arabistan'a uzanan iki uzak sınırından bahsedilmiş ve adem-i merkeziyetçilik bir çözüm olarak tasvir ve takdim edilmiştir. *Azadamard* gazetesinde, merkezi yönetimden uzaklaşma (adem-i merkeziyetçilik) konusunda hiçbir gelişme kaydedilmediğinden, bu konu tartışılmaya devam edilmiştir. 1911 yılının son aylarında, Britanya sistemini ve bu sistemin Osmanlı topraklarında nasıl hayata geçirilebileceğini tekrar değerlendirmiştir. Britanya'nın milliyetçi hareketlere rağmen varlığını sürdürmesi önemli bir başarı olarak değerlendirilmiştir. Makalede, Hindistan halkının medeni açıdan geliştikçe, özerk yönetim talebinin kaçınılmaz olarak şekilleneceği ve bu durumun kontrol edilmediği takdirde büyüyeceği

¹⁴⁵¹ Ohannes Kılıçdağı, 2014, ss.217-224.

¹⁴⁵² “Memleketin Muhtelif Kıtalarında Islahat-ı Adliye”, *Azâdâmârd*, Sayı: 609, 22 Haziran 1911, s.1.; ayrıca bu konuda bkz. Orhun Yalçın, 2022, s.83.

belirtilmiştir. Bu duruma örnek olarak Kanada, Avustralya ve Güney Afrika'nın kendi meclisleriyle tam bağımsız şekilde yönetilmeleri gösterilmiştir. Britanya yönetimi, bu başarının merkezi idare ve baskıyla değil, bürokrasinin kontrolü altındaki toplulukların içten gelen memnuniyeti ve bu toplulukların Britanya'ya karşı besledikleri olumlu duygular sayesinde mümkün olduğu neticesine ulaşmıştır.¹⁴⁵³

Azadamard gazetesi, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında yönetim başarısı açısından çarpıcı bir fark olduğunu belirtmiştir. İngiltere 44 milyonluk nüfusuyla, farklı etnik köken ve dini inançlardan oluşan 400 milyon insanı yönetebilirken, Osmanlı Devleti kendisine muhalif olan ve 200 milyonu bile bulmayan bir nüfusla devamlı mücadele halindedir. Gazeteye göre bu durumun sebebi açıktır: Osmanlı yönetimi, diğer medeni ülkelerde çoktan terk edilmiş ve zararları kesinleşmiş olan eski idare sistemini sürdürmekte ısrar etmektedir. Gazete, etnisiteye dayalı özerklik sisteminin (muhtariyet-i milliye) Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli dayanağı ve güç kaynağı olması gerekirken, bu düşüncenin tamamen reddedildiğini vurgulamıştır. Ayrıca gazete, merkeziyetçi yönetim anlayışının Osmanlı'ya hiçbir yarar sağlamayacağını, aksine sadece zarar getireceğini öne sürmüştür.¹⁴⁵⁴

Azâdâmârd gazetesindeki yazılardan EDF'nin adem-i merkeziyetçilik konusunda oldukça ısrarcı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle örnek olarak sunulan önceki iki makalede olduğu gibi her fırsatta bunun ülkeye fayda sağlayacağı anlatmaya çalışılmış, dünyadan çeşitli örnekler verilerek iddia temellendirilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken de sosyalist olmayan emperyal ve sömürgeci sistemleri bile örnek göstermeleri adem-i merkeziyetçiliği ne kadar önemsediklerini bir kez daha göstermektedir. Başka bir örnekte ise Avrupalı devletlerin Balkanlardaki görüşmelerine atıfta bulunarak bir çıkarımda bulunulmuştur. *Azâdâmârd* gazetesine göre Avrupa

¹⁴⁵³ “İngiltere Nasıl Düşünüyor?”, *Azâdâmârd*, Sayı: 769, 26 Kasım 1911, s.1.

¹⁴⁵⁴ “İngiltere Nasıl Düşünüyor?”, *Azâdâmârd*, Sayı: 769, 26 Kasım 1911, s.1

devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesi devletin haysiyet ve ihtisasına halel getirecek mahiyette görülmekle beraber adem-i merkeziyet usulünün tatbikinin Türkiye için en faydalı olacağı açıktır. Türk vatandaşlarının milli münasebetleri, kendileri de dahil olmak üzere kuvvet kazanacak ve bu suretle umumi bir devletin mevcudiyetini kendileri için bir hayat meselesi telakki edeceklerdir. Türk devleti, çeşitli milletlerin hukuk eşitliğini, temyiz sebeplerini ve bunların uygulanmasını çabuk ve başarılı bir şekilde çözecektir. Türkiye'nin kurtuluşu her şeyden çok bu hususa bağlıdır. Adem-i merkeziyet usulünün akla uygun olarak tatbiki, bu yolda arzu edilene uygun olarak alınması gereken tedbirlerden biri olup, hükümet geciktirilmesi mümkün olmayan bu ihtiyacın kaçınılmazlığını ne kadar çabuk kabul ederse, Avrupa'nın müdahalesi de o kadar az olacaktır.¹⁴⁵⁵

Önceki pasajlarda ve bu pasajda görüldüğü üzere EDF, 1911-1912 yılları arasında özellikle Balkanlar ve Arap Yarımadası üzerinden bir strateji oluşturarak adem-i merkeziyetçilik konusunda ısrarcı olmuş, bu bölgelerdeki ayrılıkçı harekete karşı Osmanlı kimliğini işletmenin yolunun özerklik olduğunu savunmuştur. Her ne kadar bu pasajda bahsedilen Avrupa müdahalesinin kötü bir durum olacağı belirtilmişse de, bu müdahale ihtimalinin adem-i merkeziyetçilik yolunda adım atmak için bir fırsat olarak da değerlendirilebileceği mesajı hükümete verilmiştir. *Azâdâmârd*'a göre Anadolu vilayetlerinde uzun süre görev yapmış olan yetenekli devlet memurlarından biri, Meclis-i Mebusan Özel Komisyonu'nda incelenmekte olan vilayet yönetimi kanunu hakkında *Azâdâmârd* 'a bir makale göndermiş, makalede, vilayet yönetimi kanununun Meclis-i Mebusan'ın üçüncü döneminde çıkarılamadığı, dördüncü dönemde de ya çıkmayacağı ya da çıkarsa merkeziyetçi bir yaklaşımla, basit bir kanun olarak düzenleneceğini ifade etmiştir. Dahiliye Nezareti'nin (İçişleri Bakanlığı) sunduğu kanun tasarısında, yetkilerin genişletilmesi ya da yerel yönetimlerin güçlendirilmesi yerine eski kanunun

¹⁴⁵⁵ "Avrupa Müdahalesi Karşısında", *Azâdâmârd* , Sayı: 967-975, 29 Ağustos 1912, s.4.

tekrarlandığı görülmektedir. Bu tür bir kanunun bu yıl ya da gelecek yıl çıkmasının bir farkı olmayacağı belirten gazeteye göre hem hükümet hem de ona destek veren çoğunluk, yetkilerin genişletilmesine karşı çekimser bir tutum sergilemektedir. Eskiden valilere, yollar ve geçitlerin inşası için yetki verilmiş, kısa sürede birçok vilayette gelişim ve ilerleme gözlemlenmiş, iller arasında rekabet bile başlamıştır. Bugünkü yapıları yollar dahi o dönemde verilen bu yetkilerin bir sonucudur. Ancak Sultan Abdülhamid, bu gelişmeyi bile çok görerek yetkileri geri almış ve bu yetkileri Nafia Nezareti'ne (Bayındırlık Bakanlığı) devretmiştir.¹⁴⁵⁶

Makale, Osmanlı'da vilayet yönetimi ve merkeziyetçilik üzerine bir eleştiri sunarak, merkezden gelen yetkisiz bir yönetim anlayışının taşrada gelişim ve ilerlemeyi engellediğini öne sürmektedir. Özellikle 30 yıl önce yerel yönetimlere verilen yetkilerin yolların yapımı gibi somut ilerlemeler sağladığını ancak bu yetkilerin geri alınmasıyla birlikte bayındırlık işlerinde aksaklıklar başladığını savunmaktadır. Nafia Nezareti'ne (Bayındırlık Bakanlığı) devredilen bu yetkilerle yeni yollar yapılamadığı gibi, mevcut yolların bakımı bile ihmal edilmiştir. Yazar, Osmanlı yönetiminde valilere geniş yetkiler verilmediği sürece köylerde gelişim sağlanamayacağı görüşündedir. Aksi halde, merkeziyetçi sistemin hâkim olduğu bir yönetimin taşra halkına daha fazla tahakküm edeceğini belirtmektedir. Taşranın köylerinde gidilen her yerde, halkın yoksul, köylerin harabe içinde olduğunu, köy evlerinin mateme bürünmüş haneler gibi olduğunu ifade eden yazar, bu manzaranın, köylünün gelişme potansiyelinin eksikliği ve köy halkının sahipsizliğini yansıttığını belirtir. Bu durum, merkeziyetçi bir anlayışla köylerin yönetilemeyeceğinin ve yerel yönetimlere yetki verilmesi gerektiğinin göstergesi olarak sunulmaktadır.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁶ "İdâre-i Vilâyât Kânûnu", **Azâdâmârd** , Sayı: 585, 25 Mayıs 1911, s.1.

¹⁴⁵⁷ "İdâre-i Vilâyât Kânûnu", **Azâdâmârd** , Sayı: 585, 25 Mayıs 1911, s.1.

Azâdâmârd 'a göre uygulamada olan vilayet kanunu, temel özellikleri açısından bazı eksiklikleri ve eleştiriye açık yönleri olsa da merkeziyetçi yönetim anlayışına doğru atılan ilk adımlardan biridir. Meselenin özü, bu sistemin iç yaşamda geçerlilik kazanmasıdır. Kanunun olumlu yönlerinden olan idari yetkiler ve valilerin faaliyet özgürlüğü üzerine odaklanmak gerekirse, Vilayet kanunu, adeta merkeziyetçi bir yönetim anlayışının yokluğuna dayanan bir sistemdir. Bu sistem, önceki merkeziyetçi anlayışla karşılaştırıldığında, Osmanlı Devleti'nin genel reformları açısından oldukça büyük bir ilerleme anlamına gelmektedir. Eski merkeziyetçi sistemde İstanbul, istisnai bir öneme sahipken, ülkenin diğer bölgeleri bu önemin çok gerisinde olmuştur. Vilayetlerdeki halk, vilayet meclisleri, vali ve dolayısıyla tüm vilayet yönetimi, yerel işlerin düzenlenmesi ve yönetilmesi konusunda yetki sahibi değildir. Ancak, bu işlerin merkezi yönetimden yürütülmesi nedeniyle, yerel halkın görüşleri de daha fazla önem kazanmıştır. Her bir meselede, her bir girişimde, az çok fayda sağlayacak her türlü acil tedbirde, valiler Bâbîâli'ye başvurmak zorunda kalmakta ve çoğu zaman haftalar, aylar hatta yıllar boyunca emirlerin gelmesini beklemektedir. Nihayet gelen emirlerin çoğu da eksik veya yanlış olmaktadır. Zira birçok vilayet, İstanbul'a Londra'dan ve hatta New York'tan daha uzak düşmekte ve bu nedenle bu vilayetlerin durumu İstanbul tarafından yeterince bilinmemektedir.

Azâdâmârd 'a göre vicdan ve yetki sahibi deneyimli valiler, görev yerlerine döndüklerinde, hepsi merkeziyetçi yönetim sisteminin olumsuzluklarından şikayet ederek vilayetlerde bu durumla gerçek reformların uygulanabilir olmadığını iddia etmiştir. Ancak bu sefer, bu sistem değiştirilmiş ve vilayetlerdeki yönetim organlarının yetkileri oldukça genişletilmiştir. İçişleri Bakanı, bu bağlamda valileri daha fazla çaba ve etkinliğe davet etmekle birlikte, taşra hükümetlerinin bundan sonra yetki meselesini bahane ederek hareketsiz kalma haklarının olmadığını da belirtmiştir. Bu açıklama

oldukça doğru ve haklıdır. Artık valilerin sorumluluk dereceleri net bir şekilde belirlenmiştir. Dolayısıyla, onların gerçek yeterlilikleri deneyimle test edilmektedir. Bundan sonra hiçbir vali, kendi uygulamalarının eleştiriyeye açık eksikliklerini bahane göstererek bunları kendi iradesinin dışında gelişen sebeplere, örneğin merkezi hükümetin hoşgörüsüne ve gecikmelerine, yani merkeziyetçi sistemin sonuçlarına atfedemeyecektir.¹⁴⁵⁸

Azadamard'a göre başka bir deyişle, taşra hükümetlerinin sorumluluğu daha da artırılmıştır. Herkes bu durumu layıkıyla anlamalı, insanlar eğer kendi hizmet ve görevlerine devam ederek ilerlemek ve yükselmek istiyorsa, faydalı işlerin gerçekleştirilmesine büyük bir istek ve gayretle odaklanmalıdır. Vilayetlerde eğitim, tarım, kamu sağlığı ve faydalı girişimler gibi birçok alanda yeniden tesis edilecek pek çok şey vardır. Ülkenin güvenliği ve kurtuluşu ile cehalet ve sefalet altında inleyen halkın hayatının yeniden canlanması ancak bu şekilde mümkün olacaktır.¹⁴⁵⁹

Azdamard haklı olarak devletin diğer işleri ve meselelerinde doğal ve kaçınılmaz bir biçim olarak, adem-i merkeziyetçiliği savunanların üç dört yıl, hatta bir yıl, altı ay önce ülkenin birliğine karşı hareket etmekle, devletin temeline zarar vermekle ya da duvarlarında derin yaralar açmakla suçlandığını hatırlatmıştır. *Azâdâmârd* 'a göre yeni bir dönem gelmiş ve göstermiştir suç, adem-i merkeziyetçilik sisteminde değil, merkeziyetçi sisteminde aranmalıdır. *Azâdâmârd* 'ın iddiasına göre belki de tarih, çok sayıda millet ve dinin, coğrafi durum ve medeni şartlar açısından farklı şekiller ve durumlar sergileyen Osmanlı İmparatorluğu'nu, şimdiye kadar geçerli olan yönetim esaslarıyla yönetmenin mümkün olmadığını ve olmayacağını onaylamıştır. Daha düne kadar adem-i merkeziyetçiliği yerden yere vuran Türk basını, Türk yazarları,

¹⁴⁵⁸ “İşte Meydan! İcraatınızı Gösteriniz”, *Azâdâmârd* , Sayı: 879, 8 Mayıs 1912, s.1.

¹⁴⁵⁹ “İşte Meydan! İcraatınızı Gösteriniz”, *Azâdâmârd* , Sayı: 879, 8 Mayıs 1912, s.1.

hatta hükümetin üst düzey yetkilileri bugün merkeziyetsizlikten bahsetmekte ve bu yöntemin avantajları ve faydalarından söz etmektedir.¹⁴⁶⁰

Kılıçdağın da altını çizdiği gibi yerinden yönetim talepleri yalnızca Ermeni toplumuna has bir istek olarak görülmemelidir. Arnavutları model alan bazı Arap kesimler de Campos'un aktardığı gibi benzer kültürel ve idari özerklik taleplerinde bulunmuşlardır. Bu yaklaşımın önemli temsilcileri arasında yer alan Nejuib Nassar (*Al-Karmil* gazetesinin Hayfa'daki editörü) Türklerin imparatorluğun temel unsuru olduğunu kabul etmekle birlikte, diğer toplulukların da kendi ulusal geleneklerini özgürce yaşayabilmesi gerektiğini savunmuştur. El Zehrawi (Hama eski milletvekili) 1913'te yaptığı açıklamalarda Ermenilerin âdem-i merkeziyetçilik taleplerini desteklemiş ve Arapların da benzer bir konumda olduğunu belirtmiştir. Kahire merkezli Arap Âdem-i Merkeziyet Partisi aynı dönemde Arap toplumuna yerinden yönetimi destekleyen çağrılar yapmıştır. Bu örnekler, imparatorluk bünyesindeki farklı toplulukların özerklik konusunda ortak taleplere sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴⁶¹

Hans-Lukas Kieser ve diğeri de aralarında adem-i merkeziyetçi düzenlemelerin yer aldığı Şarki Anadolu Reformu ya da Ermeni Reformu olarak isimlendirilen projenin hayata geçmesi ile belki de Osmanlı İmparatorluğunda çok daha barışçıl bir ortamın yaratılıp etnik –milliyetçiliğin yol açmış olduğu aşırılıklardan uzak bir geleceğin yaratılabileceğini vurgulamıştır. Yazarlar 8 Şubat 1914 Ermeni reform anlaşmasını ele alan özellikle Kemalist tarih yazımına veya Jön Türklerin anılarına dayanan diğer birçok akademik çalışmanın aksine, reform anlaşmasını topluluklar arası

¹⁴⁶⁰ “Gayri Müslim Efrâd Vazifelerine Sâdıktırlar”, *Azâdâmârd*, Sayı: 1155, 20 Mart 1913, s.1.

¹⁴⁶¹ Michelle Ursula Campos, 2015, s.293. Ayrıca bu konuda bkz. Kılıçdağı, 2014, s.222-224.

barış ve bir arada yaşamak için bir fırsat penceresi açmış olabileceği şeklinde yorumlamıştır.¹⁴⁶²

SONUÇ

“Mahvolacağız, çünkü insanlık tarihinde, özgürlüğü kuracak anı kaçırdık.”¹⁴⁶³

Arendt’in aktardığına göre bu söz Fransız Devrimi’nin en önemli isimlerinden biri olan Robespierre tarafından devrime dair umutların tükendiği bir sırada sarf edilmişti. Dolayısıyla bu cümle “hürriyet”, “eşitlik”, “kardeşlik” sloganları ile harekete geçmiş devrimcilerin hayal kırıklığının, parçalanmış düşlerinin sembolik bir ifadesi anlamına geliyordu. Bu çalışma açısından bu söz, Osmanlı İmparatorluğunun varlığını sürdürmesi ve Osmanlı halklarının birarada kardeşçe yaşamasının tek çıkış yolu olarak önerilen Osmanlıcı siyasetin iflası, 1908 devrimi sonrası kurulan hayallerinin parçalanması ve Osmanlılık müzakeresinin kesin bir başarısızlıkla sonuçlanarak

¹⁴⁶² Hans-Lukas Kieser, Mehmet Polatel, Thomas Schmutz, “Reform Or Cataclysm? The Agreement Of 8 February 1914 Regarding The Ottoman Eastern Provinces”, **Journal of Genocide Research**, Vol. 17, No. 3, 2015, s.286.

¹⁴⁶³ Arendt’in aktardığına göre (2012,s.77) Fransız Devriminin en önemli isimlerinden biri olan Robespierre’in devrime dair umutları tükendiğinde sarf etmiş olduğu söz.

Osmanlı felaketine yol açacak sürecin başlamasının sembolik ifadesi anlamında kullanılmıştır. Balkan Savaşlarının başlaması çöküşün fitilinin ateşlenmesinin başlangıç noktasıdır.

Çok değil yaklaşık yirmi gün sonra bu kez haber Arnavutluk'dan gelir. *Perlindja e Shqipëniës* gazetesi 28 Kasım 1912 tarihli nüshasında 40 kişinin imzası bulunan bir metin yayınlamıştır. 40 kişinin imzası ile yayınlanan metin tüm dünyaya Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını bildirmektedir. Bağımsızlık bildirgesi İsmail Kemal Bey tarafından yazılıp, Arnavutluk Bağımsızlık Bildirgesi'ne katılan delegelerden biri olan gazeteci Derviş Hima'nın editörlüğünden geçmiş, delgeler arasında gazeteci Midhat Frasheri de hazır bulunmuştur.¹⁴⁶⁴

Selanik ve Arnavutluk gibi Balkan topraklarının elden çıkmasından birkaç yıl sonra İTC'nin en önemli liderlerinden Bahriye Nazırı Cemal Paşa Suriye'ye Dördüncü Ordu Kumandanı olarak atanmıştır. Suriye'de hem sivil hem de askerî bürokrasinin başı olarak görev yapacak olan Cemal Paşa pratikte hem bir ordu kumandanı hem de geniş yetkileri olan bir genel validir. Erden'in ifadesiyle Paşa, adeta Suriye'nin "taçsız kralı" gibidir. Cemal, Suriye'de göreve başladığı ilk zamanlarda önde gelen Arapçılarla oldukça iyi ilişkiler kurmuş, Arapçı elitin dostluğunu kazanmanın yollarını arayıp onlara oldukça lütufkâr davranmış, tanınmış Arapçılardan olan Abdurrahman Şehbender'i de özel doktoru olarak atamıştır. İddiaya göre Arapçı parti ve klüplerin üyeleri, Çanakkale savaşları başladığında imparatorluğun yıkılıp Suriye'nin de yabancı devletler tarafından işgal edileceğini düşünmüş, bundan dolayı, Arapçı liderler Suriye'nin geleceğinde daha etkin rol almak için organize olup İngiltere ile bir plan üzerinde müzakere yapmayı planlamıştır. Rıza es-Sulh ve Abdulkarim el-Halil, Sur ve

¹⁴⁶⁴ Bu konuda bkz. Miranda Vickers, **The Albanians: A Modern History**, London: Bloomsbury Academic, 2019, ss.53-77.

Sayda'da bir toplantı yapıp Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi durumunda, İmparatorluğa karşı ayaklanmaya önderlik edecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonra 2. büyük kenti olan Selanik, Balkan Savaşları sırasında, 9 Kasım 1912'de merkezden destek alamayan ve panik içinde dağılan Osmanlı Ordusu'nun direnişinin mümkün olmayacağını düşünen garnizon komutanı Tahsin Paşa tarafından Yunan Ordusu'na teslim edilmiş ve yüzlerce yıl Osmanlı egemenliğinde kalmış olan Selanik şehrinde egemen devlet değişmiştir.¹⁴⁶⁵ Osmanlı basınının ana üslerinden biri olan Selanikte bulunan Osmanlı gazetecileri böylece 8 Kasım 1912 günü Osmanlı tabiiyetinde bir vatandaş olarak yataklarına yatmış uyandıklarında artık Yunan Krallığı vatandaşı olmuşlardır. Selanik Sefarad Yahudilerinin önde gelen gazetelerinden *Journal de Selanik* ve *La Epoke*'nin sahibi gazeteci Sam Saadi Levy için de yayıncılık hayatı boyunca sadakat içinde olduğu ve 1908 devrimi sonrasında aktif şekilde dahil olduğu Osmanlılık müzakereleri sonlanmış ve tabiiyetinden onur duyduğu Osmanlı vatandaşlığı sıfatından bir gün içinde Yunan Krallığı vatandaşlığına geçmiştir.¹⁴⁶⁶

Bu olasılığı Cemal Paşa son derece önemli bir tehlike olarak algılamıştır. Cemal Paşa'ya göre bu sahil bölgeleri Osmanlı Devleti'nin kolaylıkla kontrol edebildiği yerler değildir. Bir isyan durumunda İtilaf Devletleri donanmasından yardım gelme ihtimali de vardır. Kısa süre sonra bu planlar Cemal Paşa tarafından ortaya çıkarılmış, Kürd Ali'nin yazdığına göre, toplantılarda tartışılan hususlar bile casuslar tarafından Cemal Paşa'ya rapor edilmiştir. Cemal Paşa çok sayıda Arapçının tutuklanma emrini vermiş, yargılama sürecinin sonunda Divan-ı Harb, tutuklananlardan on birinin idamına karar vermiştir.

¹⁴⁶⁵ Bernard Lory, "Yıl 1912; Yunanlılar Kente Giriyor", içinde (der.) Gilles Veinstein, **Selanik 1850-1918: Yahudilerin Kenti ve Balkanlar'ın Uyanışı**, İletişim Yayınları, 2001, ss. 261-269.

¹⁴⁶⁶ Sam Saadi Levy Selanik'den ayrılıp Paris'e gittiği dönemde yayınladığı kitabında etno-dinsel gruplar arasındaki müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanması ve İmparatorluğun çöküşünün tüm sorumluluğunu İttihat ve Terakki Partisi'ne yükleyecektir. Bu konuda bkz. Sam Lévy, **Le Déclin Du Croissant**, Paris : B. Grasset, 1913.

Bu kararlar 21 Ağustos'da Beyrut'ta uygulanmıştır. İdam edilenler arasında 1908 devrimi sonrası Arap halkının adına Osmanlılık müzakeresine katılan Arap gazeteciler de vardır. İlk grubun idam edilmesinden sonra soruşturmaların çerçevesi bütün Arapçıları içine alacak şekilde genişletilmiş, sadece Arapçı hareketin mensupları ve sempatizanları değil onların akrabaları ve hatta Arapçılıkla ilgisi olmayan bazı ayan dahi tutuklanmıştır. Tutuklananlar arasında gazeteciler, eski belediye başkanları, müftüler ve mebuslar da vardır. Tutuklananlar Arap topraklarını Osmanlı hükûmetinden ayırmaya çalışmakla ve dolayısıyla İslâm'ın en büyük düşmanlarıyla işbirliği yapmakla suçlanmış, 6 Mayıs 1916'da yirmi bir Arapçı liderin idam edilmesine karar verilmiştir. On dördü Beyrut'ta diğerleri de Şam'da darağacına gönderileceklerdir.¹⁴⁶⁷Böylece Osmanlı Arap basınında Osmanlılık müzakerelerine katılan birçok Arap gazeteci için de müzakere son bulmuştur.

24 Nisan 1915 günü ise bu kez sahnede Talat Paşa vardır. Dönemin dâhiliye nazırı Talat Paşa imzasıyla Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı'na hitabıyla bir talimatname yayınlanmıştır. Talat Paşa talimatnamede Ermenilerin savaş halinde olan Osmanlı İmparatorluğu için büyük tehlike teşkil eden faaliyetlerde bulunduğunu söylemekte ve eklemektedir: “önemli ve zararlı Ermenilerin hemen tutuklanmaları, bulundukları yerlerde ikametlerinin devamında sakınca görülenlerin il dâhilinde uygun görülecek yerlerde toplattırılarak kaçmalarına meydan verilmemesi, gerekli yerlerde silah aramaya başlanarak, her türlü ihtimale karşı komutanlar ile haberleşilerek kuvvetli bulunulması, uygulamaların iyi yapılmasının temini ve bitirilmesi ile ortaya çıkacak

¹⁴⁶⁷ Muhammed Talha Çiçek, **Cemal Paşa Suriye’de: Birinci Dünya Savaşı**, çev. Fatih Sel, İstanbul: Kronik Kitap, 2020, s.91-99; Seydi Vakkas Toprak, “Cemal Paşa’nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2017, ss.297-310.

evrak ve belgelerin incelenmesi sonucunda tutuklanan şahısların askeri mahkemeye verilmeleri uygun görülmüştür.”¹⁴⁶⁸

Talimat sonrası harekete geçen Osmanlı polisi başta İstanbul olmak üzere İmparatorluk çapında dev bir tutuklama dalgası başlatmış, Osmanlı Ermeni toplumunun önde gelen kanaat önderlerinden çok sayıda kişi göz altına alınmıştır. Gözaltına alınan grubun içinde çoğu *Azâdâmârd* gazetesi çalışanı olan Krikor Agopof, Vahram Altunyan, Aram Andonyan, Viramşabuh Arabyan, Armenag Arakelyan, Mirican Artinyan, Harutyan Asaduryan, Levon Bardizbanyan, Püzant Boyacıyan gibi çok sayıda Osmanlı Ermenisi gazeteci de vardır. Tutuklanan bu Ermeni aydınların çoğu öldürülecek ve tarihte bugün bile tartışılmaya devam edilen 1915’de Osmanlı Ermenilerine ne oldu? sorusunun sorulmasına neden olan şiddet dönemi başlayacaktır.¹⁴⁶⁹ 24 Nisan böylece sadece Ermeni halkı için felaket anının başlangıcını temsil ettiği kadar Osmanlıcılık müzakeresinin de sonunu temsil etmektedir.

24 Nisan 1915 sonrası yaşananlar pekçok araştırmacı için 1908 devriminin (2.Meşrutiyet) de sona erişidir: Devrim düşleri parçalanmış, özgürlüğü kuracak an kaçırılmıştır. Osmanlı felaketi (Ottoman cataclysm) ¹⁴⁷⁰olarak tanımlanan şey tüm-etno dinsel gruplara ulaşacak ve yakıcı ateş Osmanlı halklarının tamamını etkileyecektir. 1924 yılında yapılan mübadele de Osmanlı felaketinin son halkası olacaktır.¹⁴⁷¹ Nikoalaos İ. Kamalakidis’in 1911 yılında Yunan harfli Türkçe olarak yayınlanan *Aktis mecmuasının* yayın hayatı 1924 yılında yapılan mübadele sırasında Karamanlı Rum Ordodoks cemaatinin Yunanistan’a sürülmesiyle son

¹⁴⁶⁸ Talimatnamenin tam metni için bkz. Nesim Ovadya İzrail, **24 Nisan 1915: İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014,s.1.

¹⁴⁶⁹ Öldürülen Ermeni gazeteciler hakkında bkz. <https://hyetert.org/2011/04/05/6-nisan-oldurulen-gazeteciler-gununde-basin-muzesinde-ermeni-gazetecilere-yer-verilmesinin-zamani-gelmedi-mi/>

¹⁴⁷⁰ Bu konuda bkz. Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem and Maurus Reinkowski, “Introduction”, içinde (edit.) Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem, Maurus Reinkows, **World War I And The End Of The Ottomans: From The Balkan Wars To The Armenian Genocide**, London: I.B.Tauris, 2015.

¹⁴⁷¹ Kemal Arı, **Büyük Mübadele**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.

bulacaktır.¹⁴⁷²Osmanlıcılık müzakerelerine aktif olarak katılmış olan *Aktis* gazetesi 1924 yılı itibariyle artık yayınlarına Yunanistan’da devam etmeye başlamıştır.

Sonuç olarak 1908 devrimi sonrası gazete ve dergi gibi çeşitli süreli yayınlar üzerinden Osmanlıcılık müzakerelerine katılan Osmanlı gazetecilerinin önde gelenlerinin birçoğu Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi ilanı olan 1923 tarihi itibariyle ya öldürülmüş (Ermeni ve Arap gazetecileri) ya techir ve mübadele edilmiş (Karamanlı Rumlar ve Rumlar), ya da bağımsızlık kazanma (Arnavutluk, Bulgaristan), egemen devletin bölgedeki değişimi (Selanik’in Yunan Krallığı’na geçişi) ve işgal (Filistin, Suriye, Irak, Lübnan) gibi sebeplerle Osmanlı bağlamından çıkmıştır. İstanbul Yahudi basınının da Selanik ve Filistin’in Osmanlı egemenliğinden çıkması ile bölge ile bağı kopmuş ve etki gücünü kaybetmiştir. Yeni bir ulus devlet yükselirken seferber edilen Türk milliyetçiliğinin hışmına uğrayan Kürt basını ise kamusal söylem oluşturma araçlarını tamamen yitirmiştir. Bu durum müzakere son bulması, kamusal müzakere alanının tamamen seküler Türk milliyetçiliğine kaldığı bir sürecin başlangıcı anlamına gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi olarak ortadan kalkmasından hemen önce, 31 Ekim 1922’de, Mustafa Kemal, TBMM’de yaptığı bir konuşmada birçok kimliği muhteva eden herhangi bir Osmanlı milleti anlayışının Osmanlı İmparatorluğu’yla birlikte ortadan kalktığını ima edecektir.¹⁴⁷³Heterojen gruplardan oluşan Osmanlı milletin yerini herkes tarafından kabul edilmesi beklenen, tekil ve homojen bir Türk milli kimliği alacak, basının çok sesli bir müzakere ortamına kavuşması için de 1946 yılına kadar beklenmesi gerekecektir.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷²Bu konuda bkz. Dilek Kübra Gürgül, II. Meşrutiyet Dönemi’nde Karamanlıca Bir Basın Organı: *Aktis* Mecmuası: 1913-1915, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018.

¹⁴⁷³ **Atatürk’ün Soylev ve Demeçleri**. 3 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, cilt 1, s. 287-298.

¹⁴⁷⁴ Bu konuda bkz. G. D. Brockett, **Ne Mutlu Türküm Diyene: Türk Müslüman Kimliğinin Müzakeresi**, çev. Özgür Balkılıç, Ankara: Fol Kitap, 2022.

Bu çalışma Osmanlı basınının ve Osmanlı gazetecilerinin yukarıda sayılan farklı nedenlerle “Osmanlı” sıfatıyla tarihe karıştığı Osmanlı felaketinin (Ottoman cataclysm) hemen öncesine odaklanmıştır. Goodwin’ın *Ufukların Efendisi Osmanlılar* başlıklı kitabına “bu kitap mevcut olmayan bir halk hakkındadır” cümlesiyle başlaması,¹⁴⁷⁵ Deringil’in ise kitabına giriş için “bu kitap, artık var olmayan bir dünya hakkında”dır cümlesini seçmiş olması¹⁴⁷⁶ göz önünde bulundurulduğunda bu dönem bir milletin (Osmanlı milleti) ve bir yönetim modelinin (çok uluslu imparatorluk) final dönemini temsil etmektedir. Dolayısıyla bu çalışma artık mevcut olmayan bir halk (Osmanlılar), artık var olmayan bir dünya (çok-uluslu imparatorluk) ve imparatorluğun çöküşü ile işlevini yitirmiş olan bir ideoloji hakkında olup (Osmanlılık/Osmanlılık) bu ideolojinin/kimliğin neyi temsil ettiği ve nasıl ele alındığı zamana ve mekâna bağlı olarak değişmeye devam eden¹⁴⁷⁷ bir devrimci dönemde (1908-1914) farklı gruplara ait Osmanlı gazeteleri üzerinden nasıl müzakere edildiğine odaklanmıştır. Bu dönem Osmanlı meclisi ile birlikte Osmanlı basınının, siyaset yapmanın mümkün olabileceği alan haline gelerek siyasal katılımın alanını genişlemesini sağladığı ve müzakereler için bir forum işlevi gördüğü bir dönemdir.

Çalışmanın çıkış noktası birçok araştırmacının sadece “milliyetler” sorununa odaklanarak ve monarşinin çöküşünün kaçınılmaz olduğunu varsayarak monarşiyi şekillendiren merkezci güçleri ihmal etmiş oldukları ve resmi imparatorluk ideolojisi olarak Osmanlıcılığa yönelik değişken ve karmaşık tepkilerin çeşitliliğini ortaya koymayı başaramamış olduklarıdır. Burada önerilen formül, Osmanlıcılığı basitçe bir imparatorluk ideolojisine indirgemek yerine, Osmanlıcılığı farklı Osmanlı unsurlarını

¹⁴⁷⁵ Jason Goodwin, *Ufukların Efendisi Osmanlılar*, çev. Armağan Anar, İstanbul: Turkuaz Kitap, 2007. s.10

¹⁴⁷⁶ Selim Deringil, 2002, s.13.

¹⁴⁷⁷ Fitzpatrick’ın (S. Fitzpatrick, 2022, s.9) da vurguladığı gibi büyük tarihsel olayların etkisi ve anlamı hakkında konuşmak için daima erkendir zira bu etki statik olmaktan ziyade mevcut koşullarımız ve geçmişteki değişime ilişkin bakış açımızla birlikte sürekli olarak değişmektedir. 1908 devriminin anlamı, önemi ve neyi temsil ettiği günümüzde hala tartışma konusudur.

imparatorluğa bağlayan ilkeleri bir arada tutan ve onları yeniden anlamlandıran bir kurucu öge olarak ele almaktır.

1908-1914 yılları arasında Osmanlıcılık, toplumsal rızanın örgütlenmesi üzerinden ve ulusal popüler bir tahayyüle denk düşecek bir adlandırmalar/çağrılar toplamı olduğu öne sürülebilecek birçok programın başat sabitleyeni olmayı başarmış, ancak Osmanlıcılığın, genel bir siyasî programın başat ideolojik adlandıran olma hali sistematik olarak tarif edilmiş bir fikirler setine işaret etmek yerine, Osmanlı siyasetinin asgari zeminini tarif eden genel ilkeleri göstermekten muzdarip olmuştur. Dolayısıyla birçok Osmanlı unsurunu programları aracılığıyla Osmanlıcılıkla farklı geçitler üzerinden köprü kurmuş, farklı Osmanlıcılık vizyonlarının yansıması olarak dolaşıma giren farklı Osmanlıcılık söylemleri farklı gruplar arasında önemli bir ayırım noktası yaratmıştır. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) tarafından şekillendirilen ve İttihatçı basında yaygınlaştırılan Osmanlıcılık anlayışı, çeşitli yenilikçi ve iddialı unsurlar içermiş, bu Osmanlıcılık versiyonu şu özellikleri taşımıştır:

1. Vatandaşlardan sadece pasif itaat değil, aktif sadakat bekliyordu.
2. Etno-dinsel kimliklerin tamamen terk edilmesini değil, ama Osmanlı üst kimliği lehine geri planda kalmasını talep ediyordu.
3. Eski rejimin esnek yönetim anlayışı yerine, çevre bölgeleri merkeze daha sıkı bağlamayı hedefliyordu.
4. Nüfus sayımı, zorunlu askerlik ve düzenli vergilendirme gibi modern devlet mekanizmalarını kullanarak çevre bölgelere daha etkin nüfuz etmeyi amaçlıyordu.

Ancak bu İttihatçı Osmanlıcılık söylemi, temelinde ciddi bir çelişki barındırıyordu. Siyasi söylemlerin doğası gereği dışarıda bıraktıkları güçlere ve kontrol

edilemeyen olaylara karşı savunmasız olduğu düşünöldüğünde, İttihatçı Osmanlıcılık da kırılğan ve tarihsel koşullara bağılı bir yapı sergiliyordu. 1908 Devrimi sonrasında İTC'nin çeşitliliğı esnek bir şekilde yönetme politikasından vazgeçmesi, imparatorluğu bir arada tutan bağların zayıflamasına neden oldu. Bu durum, farklı grupların ortak bir zeminde buluşma ihtimalini giderek azalttı. Sonuç olarak, İttihatçıların Osmanlıcılık anlayışı, modern ve merkezietçi bir devlet yapısı oluşturma çabasıyla, imparatorluğun çok kültürlü yapısını koruma ihtiyacı arasında sıkışıp kalmıştı. Bu ikilem, söz konusu politikanın uzun vadede sürdürülebilirliğini tehlikeye atarak, imparatorluğun bütönlüğünü koruma hedefini zorlaştırdı.¹⁴⁷⁸

Karmaşık özdeşleşme ve kendini tanımlama süreçlerinin yaşanmakta olduğu tarihsel bir dönemde Türk-müslöman unsurun dışında kalan Osmanlı gazetecilerinin bazıları işbirlikleri ve sadakatleri karşılığında İttihatçı Osmanlıcılık söylemine eklemlenirken, bazıları Ermeni/Arnavut çıkarları ve Osmanlı çıkarları arasında bir denklem kurmaya çalışarak İttihatçı söylem tarafından önerilen söyleme karşı mücadeleye girişmiştir. Bu grupta yer alan Osmanlı gazetecileri İmparatorluk sadakatiyle yumuşatılmış kendi Ermeni ve Arnavut ulusal kimlik versiyonlarını geliştirmiş, İttihatçılar kendi hegemonik kapsamının dışına taşan söylemsellik alanını denetlemekte başarısız oldukça, bu karşı hegeomonik Osmanlıcılık söylemlerini dolaşıma sokan gazetecilerin kendi Osmanlıcılık formöllerini okuyucularda karşılık bulmaya başlamıştır.

Daha önce de ifade edildiğı gibi basın üzerinden kendi Osmanlıcılık vizyonlarını hegemonik hale getirmeye çalışan gruplardan biri İttihatçılar olmuştur. İttihatçı basın imparatorluğun kurucu unsuru olan Türklerin temsilcisi misyonunu üstlenen, merkezci kuvvet (Osmanlıcılık) ile kendisini özdeşleştiren, tarihsel olarak imparatorluğun belirli

¹⁴⁷⁸ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Versus Kitap, 2011, s.384.

bir bölgesini “tarihsel ana yurt” olarak görmek yerine fetih hakkı gereği tüm imparatorluk sınırlarını yurt olarak hafızasına kazımış gazeteciler tarafından kurulmuş ve kullanılmıştır.

Çalışma boyunca incelenen İttihatçı gazeteciler açısından Osmanlılık ideolojisi diğer ideolojiler ile karşılaştırılıp analiz edilerek en makul ideoloji olarak tercih edilmiş bir ideoloji olmaktan çok, imparatorluğun toprak bütünlüğünü sağlama ve parçalanmaya engel olmanın tek seçeneği olarak, tek alternatif olarak savunulmuştur. İttihatçı gazeteciler Osmanlılık yerine Türk milliyetçiliğine yöneldiğinde, merkezci kuvvet olarak Osmanlılığa diğer unsurların bağlanması için hiçbir neden kalmayacak ve etno-dinsel unsurlar için “merkezkaç” kuvvet olarak milliyetçilik tek alternatif olacaktır. Osmanlılığı savunan Türk gazeteciler bu durumun bilincindedir. Bu nedenle Osmanlıcı bazı gazetecilerin Türk milliyetçilerini “bölücülük” yapmakla suçlaması şaşırtıcı değildir.

Örneğin Süleyman Nazif’e göre Türkçülerin milliyetperverliği “muzır, muhazzib ve mühliktir”dır. Nitekim Turan kelimesinin telaffuz edilmeye başlanması ile Nazif’e göre Türkçülüğün yol açtığı bu “musibetler” de ortaya çıkmaya başlamıştır ki Türk Yurdu’nun iki yıldan az bir süre zarfında dil ve düşünce dünyasına verdiği zarar, en az Balkan devletlerinin Osmanlı topraklarında yaptıkları tahribat kadar öldürücü olmuştur.¹⁴⁷⁹ Bundan anlaşılması gereken Osmanlılığın, Osmanlı İmparatorluğu’nun ayrılıkçı milliyetçilikler eliyle parçalanmasını engellemek için inşa edilmeye çalışılmış olduğu ve İmparatorluk şartlarında Türklerin Türkçülük yapmalarının, bir anlamda kendi devletlerini kendilerinin parçalaması anlamına gelecek olmasıdır. Ziya Gökalp’in deyimiyle Türklere “Türklük yok, Osmanlılık var” dedirten durum tam olarak budur.¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷⁹ **İctihad**, Sayı: 79, s. 1732- 1733.

¹⁴⁸⁰ *ibid.*, s. 1732- 1733.

Osmanlıcılığın Türkçülük karşında elini güçlendiren en güçlü tez de bu bağlamda vücut bulmuştur. Osmanlıcıların nezdinde Türk milliyetçiliği yapmak, İmparatorluğun tasfiyesi demek olacaktır.¹⁴⁸¹ İlginç de olsa bir örnek vermek gerekirse bir Türk'ün Osmanlıcılık yerine Türk milliyetçiliğine “açık bir şekilde yönelmesi” fabrika sahibi bir bujuvanın üretim araçlarının kamusallaştırılmasını savunması gibi kendi çıkarını yıkmaya yönelik bir girişim gibi olacaktır. Ali Kemal de Türkçülüğün en büyük mahzurunun unsurlar arasında vuku bulacak bir kaynaşmaya mani olacak olması olduğunu savunmaktadır. Ali Kemal'e göre Türkçüler'in Türkçülük yapması durumunda diğer unsurlar da benzer yapılanmaya gidecek, böylece imparatorluğun tasfiyesinin gerçekleşmesine yol açılacaktır.

Bu nedenle İTC içinde Türk milliyetçileri bulunmasına rağmen bu grup imparatorluğun son günlerine kadar marjinal kalmış, Türk milliyetçileri ittihatçı basındaki egemen söylem olan Osmanlıcılıkla hiçbir zaman rekabet edecek kadar güç kazanamamıştır. Ana akım ittihatçı basın içerisinde yer alan *İttihad ve Terakki*, *Şuray-i Ümmet*, *Tanin*, *İttihad*, *Trabzonda Meşveret*, *Hakikat*, *Peyman*, *Neyyiri Hakikat*, *Selanik*, *Rumeli gibi* gazetelerin siyasi pozisyonu ittihatçılık tarafından formüle edilmiş bir Osmanlıcılık olarak kalmıştır. İttihatçı basının büyük bir bölümü bu bakımdan merkezci kuvvet olan Osmanlıcılık dışında Türkler'in hiçbir seçeneğinin olmadığını düşünmüş, Türk milliyetçileri ile yakın ilişkiler kursa da ideolojik olarak Osmanlıcılık sınırlarının içerisinde kalmışlardır. Bu bakımdan ittihatçı basını merkezci kuvveti tek alternatif olarak gören, etno-dinsel unsurları merkezkaç kuvvet olan milliyetçiğin ayartmalarına karşı uyararak, onları imparatorlupa bağlamak, imparatorluk içerisinde çeken bir kuvvet olarak tanımlamak oldukça makuldür.

¹⁴⁸¹ Mehmet Kaan Çalen, **Osmanlıcılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2024, s.113.

İttihatçı basında Osmanlıcılığın nasıl algılandığına yönelik “vatan”, “padişah”, “Osmanlı kimliği”, “lingua franca olarak Türkçe”, “osmanlıcı tarih tasavvuru” ve kan vergisi olarak tanımlanan “askerlik” ile Osmanlı vatanseverliğinin bir göstergesi olarak “Osmanlı ordusuna yönelik kamusal sadakat bildirimleri” ittihatçı Osmanlıcılığının tematik unsurları olarak tespit edildiğinden çalışmada ittihatçı Osmanlıcılık söylemleri bu temalar üzerinden analiz edilmiştir. Özellikle ittihatçı Osmanlıcılık söylemleri için isyanlar, savaşlar ve merkez–taşra ilişkileri konusunda Osmanlıcılık söyleminin yoğunlaşması ve billurlaşması tespit edildiği için, Osmanlıcılık söyleminde vatan kavramına bakışı yansıtan bu konular ayrı ayrı ele alınmış, ayrıca isyanlar ve savaşlar birer örnek vaka ile incelenmiştir.

İttihatçı basında yansıtılan Osmanlıcılık anlayışı, yaygın kanının aksine, bir ulus-devlet kurma veya Osmanlı halklarını Türkleştirme amacı taşımamaktaydı. Asıl hedef, imparatorluğun çevre bölgelerini merkeze entegre ederek, bu bölgelere daha etkili bir şekilde nüfuz etmek ve halkların sadakatini sağlamaktı. Bu açıdan bakıldığında, İttihatçıların savunduğu Osmanlıcılık, merkeziyetçi ve modern bir imparatorluk kurma çabası olarak değerlendirilebilir. İttihatçı gazeteler, Osmanlı halklarına nüfuz etmenin en etkili yolunun modern bir devlet mekanizması kurmak olduğunu savunuyordu. 1908-1914 döneminde, her ne kadar ulus-devletlerde görülen bazı uygulamalar ve mekanizmalar hayata geçirilmiş olsa da, bunların amacı halkları Türkleştirmek değil, devlete sadık ve yönetilebilir vatandaşlar yaratmaktı. Örneğin, 1910-1911 yıllarına kadar uygulanan dil politikaları, Türkçeyi eğitim dili haline getirmeyi ve resmi işlemlerde tek dil olarak kullanmayı hedefliyordu. Bu politikalar, uzun vadede diğer dillere zarar verme potansiyeli taşısa da, doğrudan bir “Türkleştirme” politikası olarak değerlendirilmemelidir. İTC ve dönemin hükümetleri, 1876’da ilan edilen Kanun-i Esasi’den sonra yapılan düzenlemelere benzer şekilde, “Fransa tipi modern-merkezi bir devlet” inşa etmeye çalışmıştı. Bu yaklaşım, etnik kimliklerden ziyade, merkezi bir

devlet yapısı oluşturmaya ve bu yapı altında tüm Osmanlı vatandaşlarını birleştirmeyi hedefliyordu .Bu bakış açısı, İttihatçıların Osmanlılık anlayışının, basit bir milliyetçilik veya Türkleştirme politikası olmadığını, daha karmaşık ve çok yönlü bir imparatorluk modernleşme projesi olduğunu göstermektedir.

İttihatçı basına göre etno-dinsel gruplar ancak sadakatlerini ve imparatorlukla bütünleşme arzularını kanıtladıktan sonra gerçek anlamda yurttaşlığa hak kazanacaktır. Sadakatin karşılığında hak vurgusu yapan bu tür bir Osmanlılığa karşı etnik basında hak karşılığında sadakat vurgusu yapan karşı hegemonik Osmanlılık söylemleri ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Osmanlılık üzerine tartışmaların bir kısmı baskın grup olan İttihatçılar tarafından yapılırken Osmanlılığın ittihatçı vizyonuna meydan okuyan baskın olmayan grupların üyeleri tarafından yayılan muhalif Osmanlılık da etnik basın aracılığıyla dolaşıma girerek bu baskın söylemle mücadele ve müzakere etmek durumunda kalmıştır.

Milliyetçilik fikriyle karşılaşan Arnavut ve Ermeni toplumu açısından Osmanlılığın itme ve çekme gücünü yansıtan bu tartışmalar, Arnavutlar ve Ermeniler arasında Osmanlılığın ikna olmuş savunucuları olduğunu gösterirken aynı zamanda bu tür bir Osmanlılık algısının çok etnikli ve çok dinli bir söylem olan Osmanlılığın ittihatçı versiyonuyla uyuşmadığını da ortaya çıkarmıştır. Osmanlılığa karşı bakış açısı her bir topluluğu iki ana kampa bölmüştür: İdeolojik ve/veya menfaat kaygılarıyla imparatorluk çerçevesine bağlı kalanlar ve etnik kökene, dile veya dine ya da her üçünün bir kombinasyonuna dayanan özcü alternatifi tercih edenler. Osmanlılığın Türk olmayan Osmanlı topluluklarının bir kısmı tarafından çok gevşek bir ideoloji olarak görüldüğüne dair önemli bir işaret aynı topluluğa ait gazeteler içindeki farklı Osmanlılık yaklaşımlarıdır.

Arnavut toplumu için *Yürek* ve *Doğru Söz* gazetesi ile *Lirija*'nın erken dönemi gibi İttihatçı Osmanlıcılık söylemine eklemlenmeye gönüllü olmuş bir Osmanlıcılık vizyonuna uygun olarak haktan çok sadakati ön plana çıkarmışken *Arnavud* gazetesi gibi İttihatçı Osmanlıcılığına karşı mesafeli olan gazetelerde Osmanlıcılık söylemindeki ana vurgu sadakatten önce haklardır. Sadakat ancak anayasa tarafından güvence altına alınan eşitlik, özgürlük, adalet söylemlerinin pratikte hayata geçmesi karşılığında mümkün olacaktır. İttihatçı basın ittifak söyleminden alt kimliklere gevşek bir bağlılık ve Osmanlı üst kimliğine sıkı bir bağlılık anlıyorken, *Arnavud* gazetesi farklı ırkların Osmanlı anayasası bayrağı altında toplanmasını anlamıştır. *Arnavud* gazetesine göre, tüm halkların ulusal varlığını garanti altına almak Osmanlı imparatorluğunu ve Osmanlıcılık idealini asıl güçlendirecek şeydir. İttihatçı basın ise sadece farklı ırkları kökenlerini Osmanlı kimliğinin altına gömerek birleştirmeyi amaçlamıştır.

Ermeni basını için de durum Arnavut basınından farklı değildir. *La Patrie* gazetesinde örneğine rastlanan tarzda ittifakatçı Osmanlıcılığı ile uyumlu olan Osmanlıcılığın Ermeni bir versiyonunu savunan Ermeni gazeteleri olduğu gibi, İttihatçı Osmanlıcılığı ile çatışma halinde olan Ermeni gazeteleri de mevcuttur. *Azâdâmârd* , *Troşak*, *Haraç* gibi Taşnak gazetelerinde dolaşımda olan Osmanlıcılık söyleminde sadakatin ancak “güvenlik”, “arazi meselesinin çözümü”, “nisbi temsil”, “ademi merkezîyetçilik” gibi bir dizi talep karşılığında kazanılacağı, koşullara ve şartlara bağlı muhalif bir Ermeni Osmanlıcılığı baskındır. Taşnak basınının Osmanlı vatani ve kimliğini sahiplenme konusunda gayet istekli olduğu ancak can güvenliklerinin bile olmadığı iddiası ile zamanla sadakat ve özdeşleşme tavrından giderek uzaklaştığı görülmüştür.

Aynı zamanda aynı toplum içinde alternatif vatandaşlık geleneklerinin veya söylemlerinin bir arada var olması ile karakterize olan geç Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumdaki derin ayrışmalar göz önüne alındığında, tek bir söylemin rakiplerini saf dışı

bırakmasından ziyade, yeni ama yine de çok yönlü bir vatandaşlık söyleminin ortaya çıkması daha olası olmuştur.¹⁴⁸² Osmanlılık ve Osmanlı kimliğine ilişkin tartışmaların “hürriyet”, “eşitlik” “kardeşlik” “adalet” gibi kavramların seferber edilmesi ile işlediği bir dönemde bu durumdan gündelik siyaset de payını almıştır. Arnavutların kullanacağı alfabeden, açacakları okullara, Ermeniler’in toprak gaspları, güvenlik meselesi, adem-i merkeziyet isteği, nisbi temsil talebi ve nasıl bir reform beklediğine kadar Osmanlılıkla bağlantılı olan hemen her konu Osmanlı Meclisinde olduğu kadar, Osmanlı basınında da hemen hemen tüm tartışmaların merkezi referans noktasına dönüşmüştür. Ermeniler Kürtler’in kendisine saldırarak güvenlik sorunu yarattığını ve gasp edilmiş topraklarının iade edilmesini, Arnavutlar ise Latin alfabesinin Arnavutça yazarken kullanılması gerektiğini savunurken öne çıkardıkları söylem Arnavut ve Ermeni milliyetçiliği söylemleri değil Osmanlılık söylemidir.

İttihatçı basın Osmanlılığın ittihatçı bir tanımını yapıp “gerçek Osmanlılık” ve gerçek Osmanlı olmanın tanımını yaparken, etnik basın bunun Osmanlılık değil Türk milliyetçiliği olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı basınında süregiden kavramları, olay/ olguları, durumları, kısacası var olan mevcut gerçekliği tanımlamaya yönelik bu güç mücadelesi yıllar sonra Stuart Hall’ın vurgulamış olduğu basın, iktidar ve tanımlama ilişkisinin erken bir versiyonunu andırmaktadır. Hall, anaakım Amerikan iletişim kuramının, daha önce görmezden geldiği ideolojiyi iki nedenden dolayı değerlendirmeye aldığını savunur. Bunlardan özellikle birincisi son derece önemlidir: Medya durum tanımları yapma ve grupları ve bireyleri “sapkın” olarak niteleme yeteneği konusunda oldukça güçlüdür. Hall, ideolojinin dikkatleri medyanın izleyiciler üzerindeki simgesel etkisine, hâkim “tanımlara” ve simgesel iktidarın

¹⁴⁸² Gershon Shafir, Yoav Peled, **Being Israeli The Dynamics of Multiple Citizenship**, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s.7.

meşrulaştırılmasına ve sürdürülmesine çektiğini de eklemiştir.¹⁴⁸³ Stuart Hall'un da belirttiği gibi, medyaya ideolojik gücünü veren şey durum “tanımı” yapma yeteneğidir. Medyanın temel işlevlerinden birisi bazı görüş ve değerleri kabul edilebilirlik sınırları içinde kabul ederken, diğerlerinin meşru olmayanlar biçiminde tanımlanmasıdır. Medya mütemadiyen yeni fikirlerle uğraşmakta, toplumsal kuralları yeniden onaylamakta, sınırları yeniden çizmekte ve tanımlamaktadır. Bu yüzden, iletişim, meşru ve meşru olmayanın tanımlanmasının vazgeçilmez bir parçasıdır.¹⁴⁸⁴ Stuart Hall’un kavrayışıyla benzer biçimde Tony Bennett’in *Media, Reality, Signification* başlıklı makalesinde de medya “toplumsal gerçekliğin tanımlayıcısı” biçiminde değerlendirilerek, medyanın dolayım faili olduğu vurgulanmaktadır. Her iki çalışmada yer alan yorumlarda, medyanın bir durumu ya da olayı olduğu gibi aktarma iddiasının, esas olarak bu olayın ya da durumun medya tarafından ne olduğunun anlamlandırılması şeklinde değerlendirilmesi gerektiğinin altı çizilmektedir.¹⁴⁸⁵ Makalede işaret edilen ikinci konumda, medyanın gerçekliği tanımlama rolü, daha çok sapkın olanın işaretlenmesi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu ikinci konumda medya, yerleşik toplumsal kuralları tehdit ve ihlal ettikleri varsayılan ve dışarıdakiler olarak adlandırılan pek çok grubun eylem ve davranışlarının anlamlandırılmasında etkin bir rol oynamaktadır. Medya bu konumu benimserken esas olarak yasa ve düzen ideolojisi içerisinde konuşmaktadır.

¹⁴⁸³ P. Shoemaker, S. D. Reese, “İdeolojinin Medya İçeriği Üzerindeki Etkisi”, içinde (der.) Süleyman İrvan **Medya Kültür Siyaset**, Ankara: Alp Yayınevi, 2002, ss.127-128

¹⁴⁸⁴ Bu konuda bkz. Stuart Hall, “Recent Developments in Theories of Language and Ideology: A Critical Note”, içinde (ed.) Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe, Paul illis, **Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79**, London: Hutchinson, 1980, ss.155-162; Stuart Hall, “Cultural Studies and its Theoretical Legacies” içinde (der.) David Morley, Kuan-Hsing Chen, Stuart Hall, **Critical Dialogues in Cultural Studies**, London, New York: Routledge, 1996, ss.262-275.; Stuart Hall, “Kültür, Medya ve İdeolojik Etki,” içinde (der. ve çev.) Mehmet Küçük, **Medya İktidar İdeoloji**, Ankara: Ark, 1999, ss. 199-243; Stuart Hall, “İdeoloji ve İletişim Kuramı”, içinde, (der.) Süleyman İrvan, **Medya Kültür Siyaset**, çev. Ahmet Gürata, Ankara: Alp Yayınevi, 2002, ss.101-126; Stuart Hall, “Anlamlandırma, Temsil, İdeoloji: Althusser ve Post-Yapısalcı Tartışmalar”, içinde (der. ve çev.) Erol Mutlu, **Kitle İletişim Kuramları**, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2005, ss.359-394

¹⁴⁸⁵ Tony Bennett, “Media, Reality, Signification”, içinde (der.) Michael Gurevitch, **Culture, Society and the Media**, London, New York: Routledge, 2016, ss.288-295.

Bu doğrultuda medyada söz konusu ideolojiye uygun düşecek şekilde, dışarıdakiler biçiminde nitelendirilen grupların davranış ve eylemleri, sapkın olarak etiketlendiği görülmektedir.

Osmanlı basınında Osmanlıcılık kavramı üzerine yapılan tartışmalar, aslında bu ideolojinin özünü, amacını ve hangi politikaların bu ideolojiyle uyumlu veya çelişkili olduğunu belirleme çabası etrafında şekillenmiştir. Devlet gücünü ve egemen sınıfın desteğini arkasına alan İttihatçı basın, kendini Osmanlıcılığın meşru sınırlarını belirleme ve Arnavut ile Ermeni gazetelerinde ortaya çıkan fikirleri Osmanlıcılık açısından “kabul edilebilir”, “kabul edilemez” veya “aykırı” olarak nitelendirme görevini üstlenmiş gibi davranmıştır. Bu nedenle, İttihatçılar ile Ermeniler ve Arnavutlar arasında basın üzerinden yaşanan fikir alışverişlerini basitçe milliyetçi grupların çatışması olarak değerlendirmek yerine, bu tartışmaları daha farklı bir perspektiften ele almak gerekir. Bu tartışmalar, İttihatçıların savunduğu merkeziyetçi Osmanlıcılık anlayışına karşı geliştirilen, Osmanlıcılığın alternatif yorumlarına dayanan söylemler olarak görülmelidir. Böylece, bu tartışmalar aslında Osmanlıcılık ideolojisinin farklı yorumları ve uygulamaları üzerine bir müzakere süreci olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşım, dönemin siyasi ve toplumsal dinamiklerini daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza da yardımcı olabilir.

Uzun zamandan beri gevşek şekilde merkeze bağlı olan halklara hızla merkezin nüfus sayımı, vergi, askerlik, ortak dil politikası dayatmak bu halklarda haklı bir tepkiye sebep olmuş, etnik basın bu tepkilerin ifade edildiği bir alan olmuştur. Her şeyden önce, halklara mahkemelerde ana dillerinde savunma yapma ve hükümete kendi dillerinde dilekçe vermesine izin vermeyen bir yönetim, niyetlerinden bağımsız olarak sıradan halkın yaşamında ciddi zorluklara yol açmıştır. Etno-dinsel grupların eğitimli unsurları hem bu politikaları, hem de kamu görevlerine yerel dili bilmeyen kişilerin getirilmesi ve dolayısıyla devletle her türlü temasın yalnızca Türkçe yapılmasıyla kendi

dillerinin kamusal alanın dışında bırakılmasını, kendi kimliklerinin en önemli unsurlarından biri olarak gördükleri ve yarım asırdır düşünsel dünyalarında giderek büyüyen bir öneme sahip olan dillerinin tasfiye edilmesi olarak algılamaları şaşırtıcı değildir.

Bu bakımdan İttihatçıların merkezi devlet aracılığıyla “okunabilir”, “yönetilebilir”, “sadakat” sahibi Osmanlılar yaratma girişimi merkeze pamuk ipliği ile bağlı olan bölgelerde bir Türkleştirme girişimi olarak algılanmış ve Osmanlıcılığın merkeziyetçi biçimine karşı çıkılarak federal bir Osmanlıcılık versiyonu savunulmuştur. Etnik basında dolaşıma giren karşı hegemonik Osmanlıcılık söylemlerini milliyetçi söylemler yerine merkeziyetçi Osmanlıcılık söylemlerine karşı üretilmiş Osmanlıcılığın farklı türlerine dayanan söylemler olarak görmek gerekir.

Aslında 1908 devrimi sonrası dönemde İttihatçı gazeteciler için Osmanlıcılık olası tek seçenekken, tarihsel bir coğrafyayı kendi ana yurtları olarak kabul eden Ermeni ve Arnavut gazeteciler için “merkezkaç kuvvet olarak milliyetçilik”e yönelmek ve “merkezcil kuvvet olarak Osmanlıcılık”a yönelmek gibi en az iki seçenek mevcut olmuştur. Kendilerini imparatorluğun yegâne sahibi olarak gören Türkler için Osmanlıcılığın başarısızlığı Osmanlının parçalanmasına yol açarak bir felaket olarak yorumlanacakken, Ermeni ve Arnavutlar için kendi ulus devletlerini kurmaları koşuluyla bir zafer olarak addedilebilir. Ancak ne Arnavut’ların “tarihsel vatanları” ne de Ermeni’lerin “tarihsel vatanları” olası bir bağımsızlık durumunda korunaklı olmayacak, özellikle Arnavutlar taarfindan Arnavut “misak-ı millisi” olarak tanımlayabileceğimiz sınırlar Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ve İtalya tarafından kolayca kemirebilinecektir. Ermeniler için olası bir bağımsızlık durumunda ise Rusya bir tehlike olarak durmaktadır.

Dolayısıyla merkezkaç kuvvetin güçlenmesi ile başarılabacak bağımsız ulus devletin diğer devletlerin av sahası olması ihtimali oldukça yüksektir. Bu olasılıklardan hangisinin kendi çıkarlarına olacağı hem Arnavutlar içinde hem de Ermeniler içinde en ince ayrıntısına kadar tartışılmış, ancak bu tartışmalardan farklı sonuçlar çıkmıştır. Ayrılıkçı milliyetçilik bir seçenekken, Osmanlı şemsiyesi altında yaşamak da bir seçenek olarak görülmüştür. Üçüncü seçenek ise aslında çok yaygın olmasına rağmen üzerinde en az durulanıdır: Çifte sadakat ve farklı kimlik aidiyetleri. Ulusal bir azınlık üyesinin hem güçlü bir ulusal bilinç taşıyıp hem de güçlü bir yurtseverlik duygusu ve büyük siyasi bünyeye bağlılık besleyebilmesini engelleyen zorunlu bir neden olmadığını gösteren istikrarlı çokuluslu devletlerin önemli örnekleri vardır.¹⁴⁸⁶ Ayrıca bugün çok net görünen sınırlar ve etnik kimlikler o zamanlar çok daha açık, geçirgen ve akışkandır.¹⁴⁸⁷ Aslında Arnavut ve Ermeni basını içerisinde bu üçüncü seçenek son derece yaygındır. Osmanlılık akış halindeki bir söylem olarak eşzamanlı aidiyetlere de izin verdiği için Arnavut ve Ermeni milliyetçiliği Osmanlılık ideolojisine aykırı görülmemiş hem Arnavut/Ermeni hem Osmanlı kimliğine sahip olmak en yaygın seçenek olmuştur.

Ulus-devletleşmemiş veya hegemonik bir milli kimlikten yoksun devletlerdeki toplulukların milliyetçiliği özdeşleşmek için alternatif kaynaklar bulabilir: Çoklu vatandaşlık olan bir devlette çoklu özdeşleşme ve dolayısıyla çoklu vatanseverlik ortaya çıkabilir.¹⁴⁸⁸ Arnavut basını da Ermeni basını da bu bakımdan merkezkaç kuvvet yanlısı (milliyetçi), merkezci kuvvet yanlısı (Osmanlıcı) olduğu kadar çifte sadakat sahibi (hem Osmanlı vatanına hem de Arnavutlara/Ermenilere) ve katmanlı kimlik özdeşleşmelerine

¹⁴⁸⁶ Will Kymlicka, **Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi**, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 1998, s.282.

¹⁴⁸⁷ A. Holly Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005, s.11.

¹⁴⁸⁸ Nicole A. N. M. van Os, **Feminizm, Hayırseverlik ve Vatanseverlik**, 2023, Alfa Yayınları, s.57.

sahip(Arnavut/Osmanlı/Müslüman/ProtestanErmeni/Osmanlı/Gregoryan/Katolik) olarak gruplandırabilir. Bu üç tür gruplanmada da aslında kendilerini Arnavut milletin ya da Ermeni milletin sözcüsü ilan etmiş gazeteciler tarafından dönemin resmi ideolojisi Osmanlılık olduğu ve vatana sadakat ile eş görüldüğü için ister samimi ister samimiyetsiz olsun Osmanlılık sınırları içerisinde söylem üretilmiştir. Bu bakımdan Ermeni ve Arnavut basınının hemen hemen tüm taleplerini “osmanlılık siyasetinin gereği” olarak meşrulaştırıp, karşı çıktıkları uygulama/olaylar için “Osmanlılık siyasetine mugayir” ifadeleri ile yine Osmanlılığı referans göstererek ifade ettiklerine dair önemli bir göstergedir. Bu bakımdan neyin “Osmanlılık siyasetinin gereği” neyin “Osmanlılığa mugayir olan” olduğuna yönelik yaklaşımları açıklamanın en iyi yolu, Osmanlılığın farklı gruplar, hatta farklı bireyler için ne anlama geldiğinin incelenmesidir.

Böyle bir yaklaşım, imparatorluğun çöküşünü yeni bir perspektiften anlamamızı sağlar. Bu perspektife göre, imparatorluğun sonunu getiren asıl faktör rakip milliyetçilikler değil, farklı toplulukların bir arada yaşamaya dair geliştirdikleri, birbiriyle uyuşmayan çok uluslu/dilli/mezhepli birliktelik vizyonlarıdır. Bugünden bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması ve içindeki ulusların bağımsızlaşması kaçınılmaz bir süreç gibi görünebilir. Ancak 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında yaşayan insanlar için durum çok farklıdır: Dönemin hem siyasi aktörleri hem de sıradan insanları için çeşitli alternatif yollar mevcuttur ve bu alternatifler arasında üçüncü bir yol olarak çok uluslu bir yapıyı tercih edenlerin sayısı çoğunluktadır. Böyle bir bakış açısı, tarihsel determinizmin ötesine geçerek, dönemin gerçekliğini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.¹⁴⁸⁹

Cleveland’in da işaret ettiği üzere, 1908 Devrimi’nden Birinci Dünya Savaşı’na uzanan süreç, çoğunlukla savaş sonrası dönemin gözlüğüyle incelenmiştir. Bu bakış

¹⁴⁸⁹ Ronald Grigor Suny, 2016, s.11.

açısı, söz konusu dönemi basitçe ya “milliyetçiliklerin şekillenme süreci” ya da “imparatorluğun yıkılışı ve ulus devletlerin ortaya çıkışına giden yol” olarak yorumlamıştır. Tarihçilerin güncel endişelerle geçmişi yeniden yorumlama çabaları, tarihyazımı açısından yaratıcı bir süreç olarak değerlendirilebilir. Ancak bu yaklaşım, aynı zamanda yıkıcı bir özellik de taşımaktadır. Zira o dönemin insanların olayları nasıl algıladığı ve yorumladığı göz ardı edilmekte, o dönemde yaşayanların kendi zamanlarını nasıl tecrübe ettikleri gerçeği karanlıkta kalmaktadır. Bu durum, tarihsel gerçekliğin tam olarak anlaşılmasını engellemektedir.¹⁴⁹⁰

Sonuç olarak çalışmanın temel iddiası Osmanlıcılığın başarısızlığa uğramasının nedeni olarak öne sürülen İTC’nin Osmanlıcılık konusunda samimiysiz olup zorla Türkleştirme iddiası yürütmesi, ya da Arnavut, Ermeni gibi Türk olmayan unsuların her koşulda ayrılıkçı olup kendi bağımsız devletlerini kurma peşinde koşan sadakatsiz hainler oldukları iddiasının temelsizliğini, imparatorluğu bir arada tutmanın yegâne yolu olarak gösterilen Osmanlıcılık ideolojisine yönelik farklı grupların gazetelerinde yaşanan tartışmalar aracılığıyla yanlışlanabiliyor olduğudur. Gerçekten de bu dönemde Osmanlı Türkleri de, Osmanlı Hristiyanları, Müslümanları, Yahudileri de kendi millettaşlarına/ dindaşlarına karşı daha kuvvetli bir yakınlık hissetmiş ve her grubun içinde “merkezkaç” kuvvet olarak ulusal olana daha yakın olanlar da olmuştur.

Ancak her bir grubun nüfusuna oranlandığında ulusal olanın emperyal olandan daha fazla talep gördüğüne dair hiçbir işaret yokken, Osmanlıcılığın en güçlü seçenek olarak nüfusun büyük çoğunluğu tarafından kabul gördüğüne dair birçok kanıt vardır. Ancak Osmanlıcılık seçeneğine daha yakın olan gruplar Osmanlıcılık projesine

¹⁴⁹⁰ William L. Cleveland, 2015, s.159-160.

genellikle kendi cemaatlerinin merceğinden bakmış,¹⁴⁹¹ve Osmanlı olmak ile Arap/Yahudi/Ermeni olmak arasında bir çelişki görmemiştir.

Dolayısıyla imparatorluktaki etnik ve dini grupların büyük çoğunluğu için, etnik-dini kimlikler Osmanlı emperyal vatandaşlığına karşı ya da onun dışında değil onun bağlamı içerisinde ifade edilmiş, Osmanlı basınına doğrudan yansıyan Osmanlıcılığa her grubun kendi merceğinden bakması durumu Osmanlı basınının en temelde iki karşıt gruba ayrılmasına neden olmuştur: Türk ağırlıklı, merkezi yönetimi savunan İttihatçı basın ve çok kültürlü bir yapıyı destekleyen etnik basın. Bu iki grup arasındaki farklar belirgin olsa da, etnik basının talepleri aslında imparatorluk karşıtı olmayıp, daha çok kapsayıcı bir Osmanlı vatandaşlığı fikrinin dışavurumudur.

Türklerin öncülük ettiği ve merkeziyetçi bir Osmanlı anlayışını savunan İttihatçı basın ile çok kültürlü bir vatandaşlık fikrini benimseyen, kültürel milliyetçiliğe eğilimli ancak imparatorluğa sadık kalan etnik bası arasındaki yarılmada, İttihatçılar, etnik basının taleplerinden rahatsızlık duysa da, bu talepler aslında imparatorluk karşıtı olmaktan ziyade çok kültürlü bir Osmanlı kimliğinin yansımasıdır.

Bu dönem, imparatorlukların ulus devletler karşısında varlıklarını sürdürme mücadelesi verdiği bir geçiş süreci olmuştur. 1908-1914 yılları arasında yayınlanan gazeteler, Osmanlı toplumunda kimlik, sadakat ve vatandaşlık kavramlarının nasıl algılandığına dair önemli bilgiler sunmakta, aynı zamanda, imparatorluk ve ulus kimlikleri arasındaki çekişmede neden ulusal kimliğin üstün geldiğine dair ipuçları da vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve ardından ulus devletinin yükselişi, geçmişten keskin bir kopuş olarak değil, uzun süredir devam eden kimlik ve vatandaşlık tartışmalarının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, dönemin basını,

¹⁴⁹¹ Michelle Ursula Campos, 2012, s.301.

farklı grupların bir arada yaşama olasılıklarını müzakere ettiği bir platform olarak görülmelidir.

Araştırmacılar tarafından farklı dillerde yayınlanmış Osmanlı gazetelerinin bir araya getirilmesi, dilbilimsel açıdan incelenmesi ve çeşitli temaların belirlenmesi önemlidir. Osmanlı basınını milliyetçi teleolojinin etkisi ile sadece milliyetçi çatışmaların ifade bulduğu çatışma alanı olarak görmemeli, Osmanlı basınına farklı bir arada yaşama tahayyüllerinin müzakere edildiği kamusal tartışma forumları olarak yaklaşılmalıdır. Bu yaklaşım, imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecini daha iyi anlamamıza da yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abalıoğlu, Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları: Tarih – Anı – Gezi – Olay**, İstanbul, Çağdaş, 1978.
- Abatay, Gülcan, İzmir Basınına Göre İTC Kulüpleri (Ahenk, İttihat, Anadolu), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Abbott, G. F., **Turkey in Transition**, Londra, Edward Arnold, 1909.
- Abbott, G. F., **Turkey in Transition**, Tennessee, General Books, 2010.
- Abdülfeyyaz Hadi, “Evvela İttihad Sonra İhtilaf!”, **Hakikat**, sayı: 136, 1 Teşrinisani 1911.
- Abrahamian, Ervand, **Modern İran Tarihi**, çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Adanır, Fikret, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, içinde **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923**, (ed.) Mete Tunçay, Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim, 1995.
- Adanır, Fikret, “Osmanlı Ordusundaki Gayrimüslimler ve 1912-1913 Balkan Savaşı’ndaki Osmanlı Yenilgisi”, içinde Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark (der.), **Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, İstanbul, Tarık Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Adil, M., “Yaşasın Sultan-ı Cedid, Yaşasın Hür Padişahımız”, **Yeni Asır**, Sayı:1554, 1909.
- Ahenk**, 8 Teşrinievvel 1911.
- Ahıska, Meltem, **Radyonun Sihirli Kapısı**, İstanbul, Metis Yayınları, 2019.
- Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki: 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1986.
- Ahmed Midhat, **Üss-i İnkilab**, İstanbul, 1294.
- Ahmetoğlu, Selim, **Devrim Günlerinde Trabzon: II. Meşrutiyet, İttihatçılık ve Toplumsal Dönüşüm: (1908-1914)**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2022.
- Ahmet Şerif, “Beyrut’da Osmanlı Maarifi”, **Tanin**, Sayı: 952, 27 Nisan 1911.
- Ahmet Şerif, “Beyrut’da Yabancı Maarif, Te’sirleri ve Sonuçları”, **Tanin**, Sayı: 953, 28 Nisan 1911.
- Ahmet Şerif, “Gediz”, **Tanin**, Sayı: 345, 18 Ağustos 1909.

- Ahmet Şerif, “Hassa”, **Tanin**, Sayı: 540, 5 Mart 1910.
- Ahmet Şerif, “Kars”, **Tanin**, Sayı: 563, 28 Mart 1910.
- Ahmet Şerif, “Kirmasti”, **Tanin**, Sayı: 316, 19 Temmuz 1909.
- Ahmet Şerif, “Nallıhan”, **Tanin**, Sayı: 460, 13 kanuni evvel 1909
- Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hatıraları 1 İlk Duygulanmalar”, **Tanin**, Sayı: 967, 12 Mayıs 1911.
- Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hatıraları 2 Beyrut'dan Şam'a Cebel-i Lübnan Neler Söyler”, **Tanin**, Sayı: 969, 14 Mayıs 1911.
- Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hatıraları 4 Şam'da İlk Görülen Şeyler ve İlk Duygulanmalar”, **Tanin (Cenin)**, Sayı: 974-1, 19 Mayıs 1911.
- Ahmet Şerif, “Suriye Seyahati Hatıraları 8 Havran'da: Der'a'da İlk Duygular-Önemli Bir İhmal Ve Büyük Bir Noksan Memleketi Tanımıyoruz”, **Tanin (Senin)**, Sayı: 985-9, 30 Mayıs 1911.
- Ahmet Şerif, “Suriye'de Basın Duygularında Gösteriş, Hükümet”, **Tanin**, Sayı: 947, 22 Nisan 1911.
- Ahmet Şerif, “Suriye'de Basın ve Duygularında Gösteriş, Hükümet 2”, **Tanin** Sayı: 944 numaralı, 18 Rebiülahir 1329 hicri, 6 Nisan 1327 rumi, 19 Nisan 1911.
- Ahmet Şerif, “Suriye'de Basın ve Duygularında Gösteriş, Hükümet”, **Tanin**, Sayı: 940, 15 Nisan 1911.
- Ahmet Şerif, “Suriye'de Basın, Duygularında Gösteriş, Hükümet 5” **Tanin** Sayı: 948, 23 Nisan 1911.
- Ahmet Şerif, “Şarkıkaraağaç” **Tanin**, Sayı: 377, 19 Eylül 1909.
- Ahmet Şerif, “Yabancı Maarifine Karşı Osmanlı Maarifi -Yabancı Terbiyesine Karşı Osmanlı Terbiyesi”, **Tanin**, Sayı: 955, 30 Nisan 1911.
- Ahmet Şerif, “Yeni Bir Başarı”, **Tanin**, Sayı: 754, 7 Teşrin-i evvel 1910.
- Ahmet Şerif, **Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin-** 2.Cilt, (haz.) Mehmet Çetin Börekçi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Ahmet Şerif, **Tanin**, Sayı: 763, 17 Teşrin-i evvel 1910.
- Ahmet Şerif, **Tanin**, Sayı: 819, 12 Kanun-i Evvel 1910.
- Akcan, Erol, **İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Akçuraoğlu, Yusuf, **Eski Şura-yı Ümmet'de Çıkan Makalelerimden**, İstanbul, Tanin Matbaası, 1329.
- Akın, T., **Osmanlı Aşiret Mektebi**, İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2021.

- Akpınar, Ozan Can, “Arşiv Vesikaları Temelinde Püzantiyon Gazetesi Hakkında Bir Değerlendirme (1896-1918)”, 2017, **Tarih Okulu Dergisi**, 10(30).
- Aksakal, M., **Osmanlı İmparatorluğu**, içinde Savaşta İmparatorluklar 1911-1923, (der.) Robert Gerwarth-Erez Manela, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Akyıldız, Ali., **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2024.
- Al, Serhun, “Young Turks, Old State: The Ontological (in)Security of the State and the Continuity of Ottomanism”, içinde **War and Collapse World War I and the Ottoman State**, M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad (ed.), Salt Lake City, The University of Utah Press, 2016.
- Al-Karmil**, 28 Kasım 1912.
- Alanoğlu, Zeynep, Meşrutî Sistemde Bir Padişah Portresi: Sultan Mehmed Reşad (1909-1918), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Albayrak, Hüseyin, **Dünden Bugüne Trabzon Basını**, Ankara, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kült. ve Sos. Yard. Vakfı Yay, 2010.
- Aleksiva, İrfan Çağatay, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Lazlar (1877-1923)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2024.
- Ali Haydar Mithat, **Hâtıralarım: 1872–1946**, İstanbul, Mithat Akçit, 1946.
- Ali Kemâl, “Âtalet-i Fikriye”, **Peyam**, Sayı: 168, 26 Nisan 1914.
- Ali Kemal, “Telif-i Anasır”, **Peyam**, Sayı: 22, 5 Kanun-ı Evvel 1913.
- Ali Seydi, “Askerliğin Milel-i Gayrimüslimeye Teşmili”, **Tanin**, Sayı:23, 23 Ağustos 1908.
- Alkan, Mehmet Ö., “II. Meşrutiyet’te Eğitim, İTC, Milliyetçilik, Militarizm Veya ‘Militer Türk-İslam Sentezi’”, içinde **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, ed. Ferdan Ergut, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Alkan, Necati, **Osmanlı’da Gayrisünni Müslümanlar: Nusayrilere Yönelik Misyoner ve Devlet Algıları**, Fol Kitap, 2024.
- Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, çev. Alp Tümertekin, İstanbul, İthaki Yayınları, 2019.
- Amca, Hasan. **Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908-1918**, İstanbul, Arba Yayınları, 1989.
- Anadolu**, 2 Ocak 1912.
- Anderson, Benedict. **Imagined Communities: Reflections On The Origin And Spread Of Nationalism**, London, Verso, 2006.

- Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, İstanbul, Metis Yayınları, 1995.
- Anderson, Frank Maloy, Hershey, Amos Shartle, **Handbook For The Diplomatic History Of Europe, Asia and Africa 1870-1914**, Washington, Government Printing Office, 1918.
- Andonyan, Aram, **Balkan Savaşı**, İstanbul, Aras Yayınları, 2021.
- Anscombe, F. F., **Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkesinde Devlet, İnanç ve Millet**, çev. Ceren Can Aydın, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017.
- Arai, Masami, “An Imagined Nation”. **Orient** 27, 1991, ss. 1–11.
- Arai, Massami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, çev. Tansel Demirel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.
- Arabacı, Caner, “İttihat ve Terakki Basını”, içinde (ed.) Hakan Aydın. **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, Konya, Palet Yayınları, 2010.
- Aras, Tevfik Rüştü, **Bir İttihatçının Günlük Yazıları**, (haz) Melih Tinal, İzmir, Zeus Yayınları, 2016.
- Arendt, Hannah, **On Revolution**. New York, Viking Press, 1963.
- Arendt, Hannah, **Devrim Üzerine**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Arı, Kemal, **Büyük Mübadele**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- Arif Hikmet, “Heyet-i Osmâniye İçinde Arnavutların Mevki”, **Doğru Söz**, Sayı: 1, 7 Temmuz 1910.
- Arif Hikmet, “10 Temmuz İhtisasatı ve Donanma Hatıratı”, **Doğru Söz**, Sayı: 4, 28 Temmuz 1910
- Arif Hikmet, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Arnavutlar”, **Doğru Söz**, Sayı: 5, 4 Ağustos 1910.
- Arif Hikmet, “İslâmiyet, Osmanlılık, Kavmiyet”, **Doğru Söz**, Sayı:3, 21 Temmuz 1910
- Arif Hikmet, “Girit Meselesi”, **Doğru Söz**.
- Arkun, Aram, “Into the Modern Age: 1800-1913,” içinde **The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity**, Edmund Herzig, Marina Kurkchiyan (ed.), Caucasus World, Abingdon, Oxon, Oxford, New York: Routledge Curzon, 2005.
- Arnavud**, Sayı: 16, 28 Nisan 1910.
- Arnavud**, Sayı: 29, 9 Eylül 1910.
- Arnavud**, Sayı: 30, 16 Eylül 1910.
- Arnavud**, Sayı: 50, 24 Şubat 1911

Arnavud, Sayı: 1,13 Ocak 1910.

Arnavud, Sayı: 10, 17 Mart 1910.

Arnavud, Sayı: 12, 31 Mart 1910.

Arnavud, Sayı: 15, 22 Nisan 1910.

Arnavud, Sayı: 16, 28 Nisan 1910.

Arnavud, Sayı: 17, 5 Mayıs 1910.

Arnavud, Sayı: 18, 19 Mayıs 1910.

Arnavud, Sayı: 19, 26 Mayıs 1910.

Arnavud, Sayı: 2, 20 Ocak 1910.

Arnavud, Sayı: 21, 15 Haziran 1910.

Arnavud, Sayı: 22, 2-3 Haziran 1910.

Arnavud, Sayı: 26, 21 Ağustos 1910.

Arnavud, Sayı: 29, 9 Eylül 1910.

Arnavud, Sayı: 3, 27 Ocak 1910.

Arnavud, Sayı: 31, 23 Eylül 1910.

Arnavud, Sayı: 31, 23 Eylül 1910.

Arnavud, Sayı: 32, 30 Eylül 1910.

Arnavud, Sayı: 33, 9 Ekim 1910.

Arnavud, Sayı: 38, 11 Kasım 1910.

Arnavud, Sayı: 40, 3 Aralık 1910.

Arnavud, Sayı: 47, 4 Şubat 1911.

Arnavud, Sayı: 48, 11 Şubat 1911.

Arnavud, Sayı: 5, 10 Şubat 1910.

Arnavud, Sayı: 51,19 Şubat 1326.

Arnavud, Sayı: 6, 17 Şubat 1910.

Arnavud, Sayı: 61, 22 Haziran 1911.

Arnavud, Sayı: 62, 29 Haziran 1911.

Arnavud, Sayı: 63, 6 Temmuz 1911.

Arnavud, Sayı: 64, 13 Temmuz 1911.

Arnavud, Sayı: 7, 4 Şubat 1910.

Arnavud, Sayı: 72, 5 Ekim 1912.

Arnavud, Sayı: 74, 25 Ekim 1912.

Arnavud, Sayı: 8, 3 Mart 1910.

Arnavud, Sayı:15, 22 Nisan 1910.

Arnavud, Sayı: 10, 17 Mart 1910.

Arnavud, Sayı: 19, 26 Mayıs 1910.

Arnavud, Sayı: 4, 3 Şubat 1910).

Arnavud, Sayı: 5, 10 Şubat 1910.

Arnavud, Sayı: 6, 17 Şubat 1910.

Arnavud, Sayı: 7, 24 Şubat 1910.

Arnavud, Sayı: 52, 10 Mart 1911.

Arnavud, Sayı: 60, 15 Haziran 1911.

Arnavud, Sayı: 9, 25 Şubat 1910.

Arslan, Ali, **Osmanlı'dan cumhuriyet'e Rum Basını**, İstanbul, Truva Yayınları, 2006.

Arslanyürek, Yaşar, "Balkan Savaşları ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 89, 2019. ss. 12-25.

Artinian, Vartan, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu: (1839-1863)**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2004.

Aslan, Cem Evrim. Geç Osmanlı Dönemi Basınında Bir Merak Unsuru ve Rol Model Olarak Japonya, Türkiye Cumhuriyeti, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo, Televizyon Ve Sinema Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2023.

Astouriani, Stephan H., "Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler,Etnisite ve İktidar", içinde Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek , Norman M. Naimark (der.), **Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Astourian, Stephan H., "Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization", içinde **The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics**, (ed.) Richard G Hovannisian, New York, St. Martin's Press, 1992.

Ataman, Bora, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü". **Marmara İletişim Dergisi** 14/14 (Nisan 2014): ss. 21-49.

- Atamian, Sarkis, **The Armenian Community**, New York, Philosophical Library, 1955.
- Ateş. Sanem Yamak, **Asker Evlatlar Yetiştirmek; II. Meşrutiyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Atuk, F. G., Selanik ve İttihad Gazeteleri Örneğinde Osmanlı Modernleşmesi ve Yahudiler, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018.
- Avagyan, Arsen, Minassian, Gaidz F., **Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya**, İstanbul, Aras, 2005.
- Avanzade M. Süleyman, **Trablusgarp ve Devlet-i Aliyye- İtalya Vekayi-i Harbiyesi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2021.
- Avlonyalı Ekrem Bey, **Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- Avlonyalı Süreyya, “Malisörler İsyânı Münâsebetiyle”, **Arnavud**, Sayı: 63, 6 Temmuz 1911.
- Ayalon, Ami, **The Press in the Arab Middle East: a History**, New York, Oxford University Press, 1995.
- Ahmet Şerif, Ayaş, **Tanin**, Sayı 451, 4 Kanun-ı evvel, 1909.
- Aydın, Cemil, **The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in PanIslamic and Pan-Asian Thought**, New York, Columbia University Press, 2007.
- Aydın, Hakan, İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme’, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- Ayışığı, Metin, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, Ankara, TTK. Yay., 1997.
- Aytekin, Atilla, “Burjuva Devrimi Tartışmaları Işığında 1908 ve 1923’e Bakmak”, **Ayrıntı Dergi**, <https://ayrintidergi.com.tr/burjuva-devrimi-tartismalari-isiginda-1908-ve-1923e-bakmak/> (10.09.2023).
- Azman, Ayşe, Türk Basınında Siyasi Bir Gazeteci: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1994.
- Babanzade İsmail Hakkı, “Memleket Yeniden Fetholunmaya Muhtaçtır”, **Tanin**, Sayı: 253, 17 Mayıs 1909.
- Babanzade İsmail Hakkı, “Yemen ve Efkar-ı Umümiye-i Hariciye”, **Tanin**, Sayı: 872, 15 Eylül 1911.
- Babanzade İsmail Hakkı, “Arapça ve Islahat”, **Tanin**, Sayı: 1577, 21 Nisan 1913.

- Babanzade İsmal Hakkı, “Cebel-i Lübnan Ahalisi ve İmtiyazatı” **Tanin**, Sayı: 44, 15 Eylül 1908.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Cülüs-ı Hümayün”, **Tanin**, Sayı: 1313, 27 nisan 1912
- Babanzade İsmal Hakkı, “Cülüs-ı Padişahi”, **Tanin**, Sayı: 593, 27 Nisan 1910.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Feci Bir Mudhike”, **Tanin**, Sayı: 358, 31 Ağustos 1909
- Babanzade İsmal Hakkı, “Hala Karanlıktayız”, **Tanin**, Sayı: 178, 29 ocak 1909
- Babanzade İsmal Hakkı, “İki Eser-İ Kuwet ve Hayat”, **Tanin**, Sayı: 420, 3 Kasım 1909.
- Babanzade İsmal Hakkı, “İslamiyet ve Siyasiyat”, **Tanin**, Sayı: 352, 25 Ağustos 1909
- Babanzade İsmal Hakkı, “İttifak Talepleri”, **Tanin**, Sayı: 679, 22 Temmuz 1910.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Meşrutiyet-Perver Padişah'ımız”, **Tanin**, 28 Nisan 1913
- Babanzade İsmal Hakkı, “Mısırlılar ve Muharebe”, **Tanin**, Sayı: 1149, 13 Kasım 1911
- Babanzade İsmal Hakkı, “Millet ve Milliyet Bahisleri”, **Tanin**, Sayı: 214, 6 Mart 1909.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Muhteşem Bir Gün”, **Tanin**, Sayı: 1314, 28 Nisan 1912.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Neue Freie Presse 'In Nesayih-İ Hayır-Hahanesi”, **Renin (Tanin)**, Sayı: 1018-3, 2 Temmuz 1911.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Osmanlılaştırmak”, **Tanin**, Sayı: 1249, 23 Şubat 1912.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Teskin-İ Ezhana Hadim Bir Tedbir”, **Tanin**, Sayı: 1513, 16 Şubat 1913.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Türkler, Kürtler, Ermeniler”, **Tanin**, Sayı: 662, 5 Temmuz 1910.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Cülüs-ı Padişah!”, **Tanin**, Sayı: 593, 27 Nisan 1910
- Babanzade İsmal Hakkı, “Şark Komşumuzla Münasebatımız”, **Tanin**, Sayı: 400, 12 Ekim 1909.
- Babanzade İsmal Hakkı, “Teşrihi Muktazi Bir Halet-İ Ruhiye ve Matbuat-ı Ecnebiye”, **Tanin**, Sayı: 144, 24 Aralık 1908
- Bakhtin, Mihail, **The Dialogic Imagination: Four Essays**, (ed.) Michael Holquist, çev. Caryl Emerson Austin: University of Texas Press, 1982.
- Balandier, Georges, Siyasal **Antropoloji**, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Balcı, S.,Yadı, A., **Osmanlı Bürokrasisinde Yahudiler**, İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2013.
- Balkan vaziyeti ve İstikbal'de Arnavutluk”, **Doğru Söz**, sayı: 13, 29 Eylül 1910.

- Barkey, Karen, **Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Versus Kitap, 2011.
- Barsoumian, Hagop, “The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)”, içinde **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society**, (ed.) Benjamin Braude-Bernard Lewis, New York: Holmes & Meier Publishers, 1982.
- Barsoumian, Hagop L., **İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı**, çev. Solina Silahlı, İstanbul, Aras Yayınları, 2013.
- Barthes, Roland, **Mythologies**, çev. Richard Howard ve Annette Lavers, New York, Hill and Wang, 2012.
- Bartl, P., **Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları 1878-1912**, çev., Ali Taner, İstanbul, Bedir Yayını, 1998.
- Baykal, Erol A. F, **The Ottoman Press (1908-1923): The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics”, Society and Economy, Cilt 67**, Londra, Brill, 2019.
- Baytar, Fatıma Hilal, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yemen’de Zeydi İmam Yahya’nın İsyanı (1904-1914), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015.
- Bedir, İsmail, Şurâ-yı Ümmet Gazetesinin (170-220) Ve (140-1/140-122) Sayılarının Sistematik İndeksi-İncelemesi-Seçilmiş Yazıların Çevirisi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005.
- Behram Munir, **Vatan-ı Mukaddes Yahud Memalik-i Osmaniye Coğrafyası**, İstanbul, Murettibin-i Osmaniye Matbaası, 1912.
- Bello, H., Türkçe-Arnavutça ve Türk Dilinde Basın Organına Tarihsel Bir Bakış, Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı “Türk ve Arnavut Kültüründe Ortak Yönler” 25-26 Mayıs 2012 Bildiri Kitabı, ed. Âdem Balaban, Bünyamin Çağlayan, Tiran: BEDİR Press Arnavutluk/ Shqipëri, 2012.
- Bello, H., **Osmanlı ve Arnavut kaynaklarına göre Arnavutluk’ta 1911 Malisörler İsyanı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- Ben-Bassat, Yuval, Ginio, Eyal, “Giriş: Bir Vaka Çalışması Olarak Jön Türk Döneminde Filistin”, **Jön Türklerin Filistin’i**, (ed.) Yuval Ben Bassat, Eyal Ginio, İstanbul, Koç Üniversitesi, 2016.
- Benbassa, Esther, “Presse d’İstanbul et de Salonique Au Service Du Sionisme (1908–1914), Les Motifs d’une Allégeance,” **Revue Historique** 276, Ekim1986.
- Bengi, Hilmi, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000,ss.337-365.
- Benlisoy, Stefo, **İstanbul’un Irgatları: II. Meşrutiyet’te Sosyalist Bir İşçi Örgütü**, İstanbul, İstos, 2018.

- Bennett, Tony. "Media, Reality, Signification" içinde **Culture, Society and the Media**, der. Michael Gurevitch, London and New York, Routledge, 2016.
- Berger, S., Miller, A., "Introduction: Building Nations In and With Empires: A Reassessment", içinde S. Berger, A. Miller (ed.) **Nationalizing Empires**, Budapest, Hungary, Central European University Press, 2015.
- Berkowitz, Eric, **Dangerous Ideas: A Brief History of Censorship in the West, From the Ancients to Fake News**, Boston, Beacon Press, 2021.
- Berry, Stephen J., **Watchdog Journalism: The Art of Investigative Reporting**, Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Beška, Emanuel, "Anti-Zionist Journalistic Works Of Najīb Al-Khūrī Nassār in the Newspaper Al-Karmal in 1914", **Asian and African Studies**, Volume 20, Number 2, 2011, ss.167-192.
- Beška, Emanuel, **From Ambivalence To Hostility: The Arabic Newspaper Filasṭīn And Zionism: 1911–1914**, Bratislava, Slovak Academic Press, 2016.
- Beşiryan, Aylin, Hopes Of Secularization In The Ottoman Empire: The Armenian National Constitution And The Armenian Newspaper Masis, 1856-1863, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.
- Bigio, Anthony Gad, **A Sephardi Turkish Patriot : Gad Franco in the Turmoil of the Ottoman Empire and the Turkish Republic**, Hamilton Books, 2023.
- Bılar, Ender, **Edirne'nin Basın Yayın Tarihi 2 Cilt**, Edirne, Edirne Valiliği Yayınları, 2006.
- Bilmez, Bülent, "Modern ve Geleneksel Kolektif Kimlikler ile Osmanlı Vatandaşlığı Arasında: Osmanlı Aydını Üzerine Notlar", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 182; Şubat 2009, ss.76-85.
- Bilmez, Bülent, "Sami Frashëri Or Şemsettin Sami?", **Balkanologie**, C. 7, Sayı: 2 (Aralık, 2003), Paris, ss. 19-46.
- Birinci, Ali, **Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Bjork, Ulf Jonas, "Germany, Mass-Circulation Newspapers Shaped by an Authoritarian Setting", içinde **The Rise of Western Journalism, 1815–1914: Essays on the Press in Australia, Canada, France, Germany, Great Britain and the United States**, (ed.) Ross F. Collins, E.M. Palmegiano, Jefferson, NC: McFarland & Co, 2007.
- Blatz, Craig W., Ross, Michael. "Historical Memories," içinde **Memory in Mind and Culture**, (ed.) Pascal Boyer, James V. Wertsch, New York, Cambridge University Press, 2009.
- Blevens, Fred, "Power, Irony and Contradictions. Education and the News Business", **Journalism 1908: Birth of a Profession**, (ed.) Betty Houchin Winfield, Columbia & London, University of Missouri Press, 2008.

- Blumi, Isa, “Balkanlar Kültürel Elitinin Paradoksal Dağılışı: Bir Osmanlı Arnavut Hikayesi”, **Kebikeç**, sayı 50, 2020.
- Blumi, Isa, **Rethinking The Late Ottoman Empire, A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen 1878-1918**, İstanbul, The Isis Press, 2003.
- Blumi, İsa, “Balkanlar Kültürel Elitinin Paradoksal Dağılışı: Bir Osmanlı Arnavut Hikayesi”, **Kebikeç**, sayı 50, 2020.
- Boghos Muradian, “Arazi Sorunu Üzerine”, **Haratch**, 4 Ağustos 1909, Sayı: 19.
- Bolayır, Evren, **Talât Paşa’nın Hâtıraları**, İstanbul, Güven Yayınevi, 1946.
- Boogert, H. V. D., “Resurrecting Homo Ottomanicus: The Constants and Variables of Ottoman Identity”, **Osmanlı Araştırmaları**, 44, Nisan 2014, ss.9-20.
- Bora, Siren, **İzmir Yahudileri Tarihi: 1908-1923**, İstanbul: Gözlem Gazetecilik ve Basın Yayın, 1995.
- Borovay, Olga, **Modern Ladino Culture Press, Belles Lettres, and Theatre in the Late Ottoman Empire**, Bloomington, Indiana University Press, 2012.
- Borovaya, Olga. “Shmuel Saadi Halevy/Sam Lévy Between Ladino and French: Reconstructing a Writer’s Social Identity”, içinde (ed.) Sheila E. Jelen, Michael P. Kramer, L. Scott Lerner, **Modern Jewish Literatures: Intersections and Boundaries**, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2011.
- Boyar, Ebru, “Nations and Nationalisms in the Late Ottoman Empire”, içinde C. Carmichael, M. D’Auria, A. Roshwald (ed.), **The Cambridge History of Nationhood and Nationalism. Volume 2, Nationalism's Fields of Interaction**, Cambridge, Cambridge University Press, 2023.
- Braude , Benjamin, Lewis, Bernard (ed.), **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society**, New York, Holmes &Meier Publishers, 1982.
- Bracy, R. Michael, **Printing Class: 'Isa al-'Isa, Filastin, and the Textual Construction of National Identity, 1911-1931**, University Press of America, 2010.
- Brockett, Gavin D, **Ne Mutlu Türküm Diyene: Türk Müslüman Kimliğinin Müzakeresi**, çev. Özgür Balkılıç, Ankara, Fol Kitap, 2022.
- Brubaker, R., **Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe**, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick, **Beyond Identity, Theory and Society**, 29, No. 1 (Şubat 2000), ss. 1-47.
- Brumette, Palmira, **2.Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911**, çev. Ayşen Anadol, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

- Burbank, Jane- Cooper, Frederick, **İmparatorluklar Tarihi**, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, İnkilap Kitabevi, 2011.
- Buessow, Johann, “Mental Maps: The Mediterranean Worlds of Two Palestinian Newspapers in the Late Ottoman Period”, içinde **Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day**. London, I. B. Tauris & Company, 2010.
- Buessow, Johann, Die osmanische Elite Palästinas im Spiegel der Zeitung Filastin 1911-1914. (unpublished master thesis), Berlin University, 2002.
- Burğaç, Murat, “Osmanlı Devleti’nde Adem-i Merkeziyetçilik Tartışması (1876-1913)”, **AİD**, Cilt 51, Sayı 2, Haziran 2018., ss.145-176.
- Burke, P., **Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları**, İstanbul, Işık, 2020.
- Burrow, J.W. , “Intellectual history in english academic life: reflections on a revolution”, içinde, Whatmore, R., Young, B. (ed) **Palgrave Advances in Intellectual History**, London, Palgrave Macmillan, 2006.
- Butler, Judith, **Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity**, New York-London, Routledge, 1990.
- Buxton, Charles Roden, **Turkey in Revolution**, New York, London, C. Scribner’s sons; T. F. Unwin, 1909.
- Calhoun, Craig, **Milliyetçilik**, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007.
- Campos, Michelle U., **Osmanlı Kardeşler: Erken Yirminci Yüzyıl Filistin’inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler**, çev. Mine Yıldırım, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Canetti, Elias, **İnsanın Taşrası: 1942-1972**, çev. Ahmet Cemal, İstanbul, Payel Yayınevi, 2004.
- Cankara, M., “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik”, **Ankara Üniversitesi İlef Dergisi**, 2(2), 105, ss.105-130.
- Car, Milka, “Narratives of Modernisation in Periodicals: On the German-Language Agramer Tagblatt in 1918”, içinde (ed.) Johanna Chovanec, Olof Heilo, **Narrated Empires: Perceptions of Late Habsburg and Ottoman Multinationalism**, Londra, Palgrave Macmillan, 2021.
- Cepinskyte, Agne, “The Meaning Of State Created Through Symbols And Metaphors- German Heimat And Russian Motherland”, içinde **Metaphor, Nation and Discourse**, (ed.) Ljiljana Šarić ve Mateusz-Milan Stanojević, Amsterdam, John Benjamins, 2019.
- Childs, Timothy W., **Trablusgarp Savaşı Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Chronakis, Papamichos. "Class and Ethnic Conflict among the Merchants of Young Turk Salonica, 1908-1912," "Ottomans/Turks in Conflict, 1800-2010: New Approaches," adlı workshopta yapılan sunum Columbia University, Nisan 2011.

Clayer, Nathelie, **Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Clayer, Nathalie. "Le Premier Journal De Langue Turque En Caracteres Latins: Esas (Manastır/Bitola, 1911)", **Turcica**, 36, 2004.

Clayer, Nathalie, "1903-1904 Avusturya-Macaristan Konsolosluk Raporlarına Göre Arnavut Basını ve Ulusal Kimlik", **Kebikeç**, sayı: 50, 2020.

Clayer, Nathalie, "The Young Turks and the Albanians or Young Turkism and Albanianism?", içinde Nathalie Clayer, Erdal Kaynar (ed.), **Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie**, Paris - Louvain - Walpole, 2013.

Cleveland, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, 2015, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2015.

Cohen, Abner, **Two-Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society**. Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1976.

Cohen, Anthony P., **Symbolic Construction of Community**. London- New York, Routledge, 2001.

Cohen, J. P., **Osmanlılaşmak: Modern Çağda Sedarat Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı**, çev. Feyyaz Şahin, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2017.

Cole, Laurence, Unowsky, Daniel L., "Introduction", içinde **The Limits Of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, And State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy**, ed. Laurence Cole, Daniel L. Unowsk, Oxford, Berghahn Books, 2009.

Comisso, E., "Empires as Prisons of Nations versus Empires as Political Oppurtunity Structures: An Exploration of the Role of Nationalism in Imperial Dissolution in Europe", içinde **Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World**, ed. Joseph W Esherick, Joseph Esherick, Hasan Kayalı, Eric Van Young, New York, Rowman & Littlefield, 2006.

Connor, Walker. **Ethnonationalism: The Quest for Understanding**. Princeton, Princeton University Press. 1994.

Cora, Yaşar Tolga, "Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin İstanbul Öğrenci Birliği ve Dergisi Gaydz (1911-1914)", içinde (der.) Y. Doğan Çetinkaya, **Osmanlı'da Marksizm ve Sosyalizm**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.

Cora, Yaşar Tolga, "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkapları", içinde Fikret Adanır, Oktay Özel (der.), **1915 :Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.

- Coupe, W. A. ,“The German Cartoon and the Revolution of 1848”, **Comparative Studies in Society and History** 9, Sayı: 2 (1967), ss.79-95.
- Çakır, H., Aydın, H “ İkinci Meşrutiyet Döneminde Basın Sansürü”, içinde H. Aydın (ed.), **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, Konya, Palet Yayınları, 2010.
- Çakır, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.
- Çakmak, Yalçın, Özcan, Ahmet, “Başlarken”, içinde **Şekâvet, Hıyânet, İsyan: Geç Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eşkıyalık**, (der.) Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- Çalen, Mehmet Kaan, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013.
- Çalen, Mehmet Kaan, **Osmanlıcılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2024.
- Çavdar, Necati, **Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili**, İstanbul, Kriter Yayınları, 2017.
- Çelik, Bilgin, **İttihatçılar ve Arnavutlar**, İstanbul, Büke Yayınları, 2004.
- Çelik Yüksel, Yeşil, Fatih, **Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları 1768-1908**, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
- Çetinkaya, Y. Doğan, **Osmanlı’yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli iktisat :1909-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Çetinkaya, Y. Doğan, “1908 Devrimi’nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 38, ss.125-140,
- Çetinkaya, Y. Doğan, **1908 Osmanlı Boykotu :Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Çetinkaya, Y. Doğan, “Balkan Savaşları: Boykot, Propaganda ve Ötekileştirme,” Fikret Adanır, Oktay Özel (haz.) içinde **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Çevik, S., “Ottomanism and Varieties of Official Nationalism”, içinde **Narrated Empires: Perceptions of Late Habsburg and Ottoman Multinationalism**, ed. Johanna Chovanec, Olof Heilo, London, Palgrave Macmillan, 2021.
- Çeviker, Turgut, **İbret Albümü: 1908**, İstanbul, İstanbul Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1991.
- Çiçek, Nazan, **The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century**, London, I. B. Tauris, 2010.
- Çiçek, Talha, **Cemal Paşa Suriye’de: Birinci Dünya Savaşı**, çev. Fatih Sel, İstanbul, Kronik Kitap, 2020.

- Çiftçi, Ali, “İTC’nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2015, Sayı: 37, ss.115-141.
- Çoruk, Ali Şükrü (ed.), “Çevrimyazı”, içinde **Eskişehir’de Bir Dönemin Aynası Hakikat Gazetesi 1911-1912**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2019.
- Çöklü, Şenol, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Asker Alma Usulleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.
- Dağlar Macar, Oya, “Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Kurumsal Tarihinde Önemli Bir Deneyim: Trablusgarp Savaşı (1911-1912)”, **Belleten**, 81/292 (Aralık 2017), ss. 947-986.
- Dako, Christo, **Albania: The Master Key to the Near East**, New York, IAPS, 2020.
- Dalmış, Emin. 2. Meşrutiyet Döneminde Tanin Gazetesi (1908-1909), T.C. Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa, 2015.
- Damadyan, Mihran, **Bir Ermeni Komitecinin İtirafı**, (haz.) Haluk Selvi, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- Daskalov, Roumen, **The Making of a Nation in the Balkans**, Budapest, Central European University Press, 2004.
- Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876 2. Cilt.**, çev. Osman Akınhay, Ankara, Papirüs Yayınevi, 1997.
- Davison, Roderic H., **Osmanlı- Türk Tarihi: 1774-1923: Batı Etkisi**, çev. Mehmet Morali, İstanbul, Alfa Yayınları, 2016.
- Demir, Fevzi, “Bir Siyaset Okulu Olarak Meclis-i Mebusan,” içinde **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, (ed.) Ferdan Ergut, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Demir, Fevzi, **Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri: 1908-1914**, Ankara, İmge Yayınları, 2007.
- Demirci, Sevtap, “The Armenian Question or the Eastern Question?”, içinde M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad (ed.), **War and Collapse: World War I and the Ottoman State**, The University of Utah Press, 2015.
- Demirel, Fatmagül, **2. Abdülhamid Döneminde Sansür**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2007.
- Deringil, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi : 1876-1909**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Derviş Hima (ed), **Musavver Arnavud**, İstanbul, 1327.
- Derviş Hima, “Arnavudluk Mes’alesi”, **Arnavud**, Sayı: 60, 15 Haziran 1911.
- Derviş Hima, “Arnavudluk’ta: Mes’ele-i Kıyam”, **Arnavud**, Sayı: 62, 29 Haziran 1911.

- Derviş Hima, “Lîsan”, **Arnavud**, Sayı: 44, 7 Ocak 1911.
- Derviş Hima, “Lîsan”, Arnavut , Sayı: 44, 7 Ocak 1911.
- Derviş Hima, “Sevgili Vatandaşlar”, **Arnavud**, Sayı: 1, 13 Ocak 1910.
- Derviş Hima, **Arnavud**, Sayı: 3, 27 Ocak 1910.
- Derviş Hima, **Arnavud**, Sayı: 3, 27 Ocak 1910.
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1994.
- Dierauff, E., **Translating Late Ottoman Modernity in Palestine: Debates on Ethno-Confessional Relations and Identity in the Arab Palestinian Newspaper Filastin**, Göttingen, V&R Unipress, 2020.
- Dinç Sevindir, Semra Sinem, Anadolu Gazetesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakın Çağ Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006.
- Donanma Reisi Muhlis, “Gediz’den: Gedizlilere Hitabım ve Ricam”, **Hakikat**, Sayı: 198, 1 Mayıs 1912.
- Dölek, Deniz, “Yerelde İdeolojik Dönüşüm: 2. Meşrutiyet Dönemi Sivas Vilayeti’nde Osmanlıcılık Pratiğinden Türk Milliyetçiliğine Geçiş”, içinde **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, (ed.) Ferdan Ergut, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Duara, P., **Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China**, Chicago, University of Chicago Press, 1995.
- Dupont, Anne Laure, Mayeur-Jaouen, Catherine, Verdeil, Chantal, **Ortadoğu Tarihi: 19. Yüzyıldan Günümüze**, çev. Ayşe Meral, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Dumont, Paul, “Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu”, içinde **Selanik 1850-1918: 1850-1918 “Yahudilerin Kenti” ve Balkanlar’ın Uyanışı**, (der.) Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.
- Dumont, Paul, “Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selânik İşçi Federasyonu”, içinde **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923): Türkiye’de Sosyalizmin Oluşmasında ve Gelişmesinde Etnik ve Dinsel Toplulukların Rolü**, Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher (ed.), çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Düzdağ, Ertuğrul, **Volkan Gazetesi:1908-1909 (Tam ve Aynen Metin Şehri)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1992.
- Eissenstat, Howard, “Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire”, içinde **Nationalizing Empires**, Stefan Berger, Alexei Miller (ed.), Budapest, Central European University Press, 2015.

Ekici, Deniz, **Kurdish Identity, Islamism, and Ottomanism: The Making of a Nation in Kurdish Journalistic Discourse (1898-1914) (Kurdish Societies, Politics, and International Relations)**, Washington DC, Lexington Books, 2021.

El-Kermil, 1 Ekim 1912.

El-Ümran, sayı 402, 15 Mart 1909,

Eldem, Edhem, “Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak”, **Cogito**, Sayı: 73, Tarihyazıcılığı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Eldem, Edhem, **Osmanlı Kimliği**, Panel: 12 Ekim 1993, Yönetici: Zafer Toprak, Selim Deringil, Taner Timur, Salı Toplantıları 93-94, Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü, (Yay. Haz. Zeynep Ögei), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

Eldem, Edhem, “Banka Yakası ve 1896 İstanbul Katliamı”, içinde Fikret Adanır, Oktay Özel (haz), **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul, Tarih Vakfı Yun Yayınları, 2015.

Elmacı, Mehmet Emin, Bosna-Hersek’in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler: 1908-1912), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1996.

Emiroğlu, Kudret, “Osmanlı Dönemi Sırp-Hırvat-Boşnak Süreli Yayınları”, **Kebikeç** 50(50), 2020, ss.283 - 290.

Emiroğlu, Kudret, “Osmanlı Dünyasından Cumhuriyete Arnavutça Süreli Yayınlar”, **Kebikeç**, Sayı: 50, 2020,325 -380.

Emiroğlu, Kudret, **Anadolu’da Devrim Günleri: 2. Meşrutiyet’in ilanı**. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.

Engin, Vahdettin, **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul’u**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2021.

Eraslan, Cezmi, “1. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler”, **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul, 1996, ss. 65-92.

Eraslan, Hülya, “Ermeni Basını ve Osmanlı Bankası Baskını (1896): Ceride-İ Şarkiye ve İravunk Gazeteleri Arasındaki Vazife-i Sadakat ve Vazife-i İhanet Tartışması”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, 2017.

Eraslan, Hülya, “200 Yıllık Bir Öykü: Dünden Bugüne Ermeni Basını”, Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2019, Turkey, 2019.

Eraslan, Hülya, “II. Meşrutiyetin İlanından Sonra Osmanlı Ermeni Basınında II. Abdülhamit İmajı”, 17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi 2023, Ankara, Turkey.

Eraslan, Hülya, “Mecmua-i Ahbar’da İkinci Meşrutiyet’in İlanı”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Sayı 62, Yaz 2023, ss.133-147

Erdem, Hamit, **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2012.

- Erdoğdu, A. Teyfur, “Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine”, **Doğu Batı**, 45, 2008, ss.19-47.
- Erdoğdu, A. Teyfur. “Açık Tarihçilik: Tarih İnşasında Tartışmalı Konular - Yeni Eğilimler - Yeni İmkânlar”, **Cogito**, Sayı :73 (Bahar 2013), ss.400-434.
- Ergut, F., “Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patikaya Bağımlılık”, **Praksis**, S. 17, 2007,ss.159-173.
- Ergut, F., **Tarihin Hakikatleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.
- Ernst, Jaekch, **Der Aufsteigende Halbmond: Auf dem Weg zum Deutsch-Türkischen Bündnis**, Berlin, 1915
- Esherick Joseph W., Kayalı, Hasan, Young, Eric van (ed.), **Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World**, Oxford, Rowman and Littlefield Publishers, 2006.
- Ersanlı, Büşra, “Kemalist Dönem Tarih yazımında Osmanlı İmparatorluğu: Ölümcül bir Çöküş Savı”, **Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarih yazımı Tartışması**, içinde Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi (ed.), çev. Beril İdemen, İstanbul: İletişim, 2021.
- Ertur, Esat K., **Tamu Yelleri: Emekli Yargıç Hüseyin Kamil Ertur’un Anıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Evtuhov, C., Stites, R., **1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler**, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018,
- Evered, E. O., **Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks**, London, Bloomsbury Publishing, 2019.
- Ezzerelli, K., “Reformcu Adanmışlık ve Siyasi Baskı Arasında Jön Türk Devrimi Döneminde Suriye’de Bir Yayıncı ve Gazetesi: Muhammed Kürd Ali ve El-Muktebes (1908-17),” **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, 2022 Yıl: 27 Sayı: 53 Dosya: Osmanlı’da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (4), ss. 323-348.
- Eyicil, A., “1895 Maraş ve Zeytûn İsyanı”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 2000, 11(11), ss.157-210.
- Fairclough, Norman, **Language and Power**, London: Longman, Fairclough, N. (1992) **Discourse and Social Change**. Cambridge, Polity, 1989.
- Burhan Felek, **Yaşadığımız Günler**, Milliyet Yayınları,1974.
- Ferhatoğlu, Filiz. Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2012.
- Fearon, James D., “Deliberation as Discussion”, içinde **Deliberative Democracy**, (ed.) Jon Elster, UK, Cambridge University, 1998.

Fesch, P. “La Presse et la Censure, Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid”. Paris, **Librairie des Sciences Politiques et Sociales**, 1907.

Feyz-i Hürriyet, Sayı: 1, 18 Ağustos 1908,

Filastın, 18 Aralık 1912.

Filastın, 25 Eylül 1912.

Filastın, 17 Nisan 1912.

Findley, Carter V., **Kalemiyeden Mülkiye-Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi** Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2020.

Findley, Carter V., **Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform-Babıali 1789-1922**, çev. Ercan Ertürk İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2019.

Fischer, Bernd J, Schmitt, Oliver Jens, **A Concise History Of Albania**, Cambridge, Cambridge University Press, 2022.

Fischer, Bernd. “Albanian Nationalism and Albanian Independence”, **SEEU Review**10 (1), 2014,ss.25-38.

Fishman, L., “1911'de Meclis-i Mebusan'da Yapılan Siyonizm Tartışmasını Yahudi Sorunu'nun Ortaya Çıkışı Işığında Anlamak”, içinde **Jön Türklerin Filistin'i**, Y. B. Bessat, E. Ginio (der.), İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Fitne, “Letaif”, **Aktis**, No: 32, 15 Ağustos 1913.

Fitzpatrick, Sheila, **Rus Devrimi**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2022.

FitzGerald, Frances, **America Revised: History School Books in the Twentieth Century**, New York, Vintage, 1980.

Fortna, Benjamin C., **Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, çev. Pelin Sıral, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Fortna, Benjamin C., **Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

Fujinami, Nobuyoshi, “Decentralizing Centralists, or the Political Language on Provincial Administration in the Second Ottoman Constitutional Period”, **Middle Eastern Studies**, 2013, 49:6, ss.880-900.

Garabed, Marale, “Le Journal Haratch | 3 un uq De 1925 À 1930, Un Maillon Entre La France Et Sa Communauté Arménienne: Histoire, Société Et Anecdotes”, **Le Carreau de la Bulac**, Consulté le 20 juin 2024, <https://doi.org/10.58079/11nuo>.

Gawrych, G. W., **Hilal ve Kartal : Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar 1874-1913**, çev. Ali Fahri Doğan İstanbul, Selenge Yayınları, 2021.

Gazel, Ahmet Ali, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in siyasi hayatı (1908 - 1913), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, 2000.

- Gencer, Ali İhsan, İlk Osmanlı Anayasasında Türkçe'nin Resmi Dil Olarak Kabulü Meselesi, Ankara, **Armağan Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı**, 1978.
- Georgeon, François, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Gibson, William-Brown, Andrew, **Working with Qualitative Data**, London, Sage, 2009.
- Gieryn, Thomas, **Cultural Boundaries of Science: Credibility on the Line**, Chicago, University of Chicago Press, 1999.
- Gieryn, Thomas F., "Boundary-Work And The Demarcation Of Science From Nonscience: Strains And Interests In Professional Ideologies Of Scientists", **American Sociological Review** 48, sayı 6 (Aralık 1983): ss. 781-95.
- Ginio, Eyal, **Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası**, çev. Cumhuriyet Atay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.
- Ginio, Eyal, "Shaping the Constitutional Sultanate: The Reign of Mehmed Reşad: 1909-1918", **Turkish Historical Review** 10, 2019, ss.50-70.
- Ginio, Eyal, "Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912–1913): Awakening from the Ottoman Dream" **War in History** 12, no. 2 (2005), ss. 156–77.
- Ginio, Eyal, **Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası**, çev. Cumhuriyet Atay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.
- Glaß, Dagmar, **Der Muqtataf Und Seine Öffentlichkeit: Aufklärung, Raisonement Und Meinungsstreit In Der Frühen Arabischen Zeitschriftenkommunikation**, 2 Volumes, Würzburg, 2004.
- Goodwin, Jason, **Ufukların Efendisi Osmanlılar**, çev. Armağan Anar, İstanbul, Turkuaz Kitap, 2007.
- Göçek, Fatma Müge, "What Is The Meaning Of The 1908 Young Turk Revolution? A Critical Historical Assessment in 2008", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı:38 (Mart 2008), ss.179-214.
- Gökarp, "Aldığımız Telgraftır Eskişehir'de Mestan İsmail Bey", **Hakikat**, Sayı: 158, 1 Kanunusani 1911.
- Gönenç, Senem, "Osmanlı Belgelerinde Avusturya Boykotu (5 Ekim 1908-26 Şubat 1909)", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 10(32), 2022, ss.194-217.
- Gramsci, A., **Selections from Prison Notebooks**, Hoare, Q. ve Nowell-Smith, G. (ed. ve çev.). London, Lawrence & Wishart, 1971.
- Grandits, Hannes, Clayer, Nathalie, Pichler, Robert, "Introduction: Social (Dis-) Integration And The National Turn In The Late- And Post-Ottoman Balkans: Towards An Analytical Framework, içinde Grandits Hannes, Nathalie Clayer, Robert Pichler (ed.) , **Conflicting Loyalties in The Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building**, London, I.B.Taurisi, 2011.

- Grassi, Fabio L. “An Anti-Nationalistic Dream: Ottomanism”, içinde **Empires and Nations from the Eighteenth to the Twentieth Century: Volume 1**, Antonello Biagini, Giovanna Motta (ed.), Newcastle :Cambridge Scholars Publishing, 2014.
- Greenfeld, Liah, **Milliyetçilik: Bir Kısa Tarih**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Alfa Yayınları, 2021.
- Grigor, Suny Ronald, **Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History**, Bloomington, Indiana University Press, 1993.
- Guibernau, Montserrat, **Belonging: Solidarity and Division in Modern Societies**. Cambridge- Malden, Polity, 2013.
- Gülsoy, Ufuk, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simurg Yayınları, 2000.
- Gülsoy, Ufuk, “Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askeralma Kanunu’na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 3, İstanbul 2000, ss. 93-102.
- Günay, Nejla, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına: İttihat-Terakki ve Ermeniler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Gürel, Cemal Necip, İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları,T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009.
- Gürsoy, Selçuk, **Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Gürgül, Dilek Kübra. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Karamanlıca Bir Basın Organı: Aktis Mecmuası: 1913-1915, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018.
- Hacı Abdurrahmanzade Mehmed Emin, “Hakikat Gazete-i Muhteremesi İdarehanesine”, **Hakikat**, Sayı: 126, 9 Teşrinievvel 1911.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, çev. İhsan Catay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu-Millet Düşüncesi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 164, 2007, ss.58-64.
- Haddad, William W., “Nationalism in the Ottoman Empire”, içinde **Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire**, (ed.) William W. Haddad, William Ochsenswald. Columbus, Ohio State University Press, 1977.
- Hafez, Melis, **Osmanlı’da Tembelliğin İcadı**, çev. Dara Elhüseyni, Ankara, Fol Kitap, 2023.
- Hafız Zekeriya Hilmi, “İttihat ve Terakki”, **Hakikat**, Sayı: 191, 15 Nisan 1912.
- Hafız İbrahim Dalliu, **Patriotizma në Tiranë**, Tiranë, Imazh, 1995.

Hakem, Sayı: 28, 8 Temmuz 1909

Hakikat, 5 Temmuz 1911.

Hakikat, Sayı: 137, 3 Teşrinisani 1911.

Hakikat, Sayı: 150, 13 Kanunuevvel 1911.

Hakikat, Sayı: 20, 4 Mart 1911.

Hakikat, Sayı: 22, 6 Mart 1911.

Hakikat, Sayı: 34, 19 Mart 1911.

Hakikat, Sayı: 36, 21 Mart 1911.

Hakikat, Sayı: 45, 30 Mart 1911.

Hakikat, Sayı: 64, 12 Mayıs 1911.

Hakikat, Sayı: 82, 26 Haziran 1911.

Hall, Stuart, “The Question of Cultural Identity”, içinde **Modernity: An Introduction to Modern Societies**, (ed.) Stuart Hall, David Held, Don Hubert, Kenneth Thompson, Cambridge, Massachusetts- Oxford, Wiley, 1996.

Hanioğlu, M. Şükrü, **Preparation for a Revolution**, New York, Oxford University Press, 2001.

Hanioğlu, M. Şükrü (der.), **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, İstanbul, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

Hanioğlu, M. Şükrü, **A Brief History of the Late Ottoman Empire**, Princeton University Press, 2008.

Hanssen, Jens, “Practices of Integration-Center Periphery Relations in the Ottoman Empire”, içinde **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, Jens Hanssen-Thomas Philipp-Stefan Weber (ed.), Beirut: Würzburg, Ergon in Kommission, 2002.

Hatam, Pistor, “Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar (1876-1910)”, **Kebikeç** 16 (2003), ss. 71-75.

Heer, Hannes, Wodak, Ruth, “Introduction: Collective Memory, National Narratives and the Politics of the Past”, içinde Hannes Heer, Walter Manoschek, Alexander Pollak, Ruth Wodak (ed.), **The Discursive Construction of History: Remembering the Wehrmacht’s War of Annihilation**, London, Palgrave Macmillan, 2008

Heinzelmann, Tobias, **Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914**, çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

Herzfeld, Michael, **Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State**, New York-London, Routledge, 1997.

Hınçak, Sayı: 4 -5 -6, Nisan-Mayıs-Haziran 1913.

Hınçak, Sayı: 8-17, Ağustos-Eylül 1908.

Hikmet-i Latin Hareketine Müsa'İde İtmez", **Doğru Söz**, Sayı: 37, 30 Mart 1911

Hilâfet ve İslâmiyet, **Tanin**, 22 Mayıs 1909.

Hobsbawm, Eric J., **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993.

Hocaoğlu, Baran, **II. Meşrutiyette İktidar Muhalefet İlişkileri: 1908- 1913**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.

Hourani, Albert, **Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

Hull, Mary E., **Censorship in America: A Reference Handbook**, Kaliforniya, ABC-CLIO, 1999.

Hutchins, Rachel D., "Collective action and national identity: the rally to restore sanity", **The Cultural Politics of Nationalism and Nation-Building**. Routledge, 2013.

Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", Tefrika Sayı: 18, **Fikir Hareketleri**, 88, 29 Haziran 1935.

Hüseyin Cahid, "Mahkemelerde Lisan Meselesi, Sayı: 468, **Tanin**, 11 Teşrinisani 1909.

Hüseyin Cahid, "Anâsır-ı Osmanîyyenin Birleşmesi", Sayı:105, **Tanin**, 15 Teşrinisani 1908.

Hüseyin Cahid, "Gayrimüslimlerin Askerliği", **Tanin**, Sayı:376, 18 Eylül 1909.

Hüseyin Cahid, "Mebusan-ı Osmanî ve Avrupa", **Tanin**, Sayı: 139, 19 Aralık 1908.

Hüseyin Cahid, "Millet-i Hâkime", **Tanin**, Sayı: 97, 7 Teşrinisani 1908.

Hüseyin Cahid, "Nutk-u Hümayun ve Hakimiyet-i Milliye", **Tanin**, Sayı: 36, 15 Kasım 1908.

Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Padişah", **Tanin**, 25 Temmuz 1909.

Hüseyin Cahid, "Taşraların Şikayetlerinden", **Tanin**, No: 1097, 20 Eylül 1911,

Hüseyin Cahid, "Yanlış bir telakki", **Tanin**, Sayı: 470, 13 Teşrinisani 1909.

Hüseyin Cahid, "Yemen Meselesi", Sayı:299, **Tanin**, 31 Mayıs 1909.

Hüseyin Cahid, "Yemen'de Yeni İdare", **Tanin**, Sayı: 290, 22 Mayıs 1909.

Hüseyin Cahid, "Zat-ı Hazret-i Padişahının Seyahatleri", **Tanin (Senin)**, Sayı: 974, 5 Haziran 1911.

Hüseyin Cahid, **Tanin**, 23 Haziran 1909.

Hüseyin Cahid, **Tanin**, 26 Ocak 1909.

Hüseyin Cahid, “Rahat Bırakalım”, **Tanin**, Sayı: 597, 20 Mart 1910.

Hüseyin Cahit, “Anasır-ı Osmaniye’nin Birleşmesi”, **Tanin**, Sayı: 105, 15 Teşrin-i sani [Kasım] 1908.

Hüseyin Cahit, “Askerliğin Bizce Ehemmiyeti”, **Tanin**, Sayı: 40, 9 Eylül 1908.

Hüseyin Cahit, “Beynelmilel Hüküm Usulü”, **Tanin**, Sayı: 178, 29 Ocak 1909.

Hüseyin Cahit, “Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri İttihadı’nın Programı”, **Tanin**, Sayı: 8 Kasım 1908.

Hüseyin Cahit, “Bulgaristan, Rumeli ve Islahat”, **Tanin**, Sayı: 16, 16 Ağustos 1908.

Hüseyin Cahit, “Daşnaksutyun Fırkası’nın Programı”, **Tanin**, Sayı: 94, 4 Kasım 1908.

Hüseyin Cahit, “Ferda-yı İntihap”, **Tanin**, Sayı: 132, 12 Kanun-u evvel [Aralık] 1908.

Hüseyin Cahit, “Islahatın İcrası”, Sayı: 37, **Tanin**, 6 Eylül 1908.

Hüseyin Cahit, “İntihabat Meselesi ve Rumlar”, **Tanin**, Sayı: 92, 2 Kasım 1908.

Hüseyin Cahit, “İntihabatta Gayri Müslim Unsurlar”, **Tanin**, Sayı: 87, 26 Ekim 1908].

Hüseyin Cahit, “İtalyanların Tardı”, **Tanin**, Sayı: 1115, 10 Teşrinievvel 1911.

Hüseyin Cahit, “İttihat ve Terakki Fırkası”, Sayı: 252, 13 Nisan 1909.

Hüseyin Cahit, “İttihat ve Terakki Fırkası”, **Tanin**, Sayı: 252, 13 Nisan Efrecî 1909.

Hüseyin Cahit, “İttihat-Terakki”, **Tanin**, Sayı: 133, 13 Kanun-u evvel [Aralık] 1908.

Hüseyin Cahit, “Kaht-ı Rical”, Sayı: 13, **Tanin**, 13 Ağustos 1908.

Hüseyin Cahit, “Millet-i Hakime”, **Tanin**, Sayı: 97, 7 Kasım 1908.

Hüseyin Cahit, “Milli Bayram”, **Tanin**, Sayı: 175, 26 Ocak 1909.

Hüseyin Cahit, “Osmanlı İTC’nin Siyasi Programı”, **Tanin**, Sayı: 56, 24 Eylül 1908.

Hüseyin Cahit, “Osmanlı Mekteplerinde Ecnebi Muallimler”, **Tanin**, Sayı: 605, 9 Mayıs 1910,

Hüseyin Cahit, “Sultan Abdülhamit Han-ı Sani Hazretleri”, **Tanin**, Sayı: 32, 1 Eylül 1908.

Hüseyin Cahit, “Tebeddül-i Vükela”, **Tanin**, Sayı: 192, 12 Şubat 1909.

Hüseyin Cahit, “Tedrisat Meselesi”, **Tanin**, Sayı: 322, 26 Temmuz 1909,

Hüseyin Cahit, “Türklerin Hürriyetperverliği”, **Tanin**, Sayı: 153, 2 Kanun-u sani [Ocak] 1908.

- Hüseyin Cahit, “Yunanlılar ve Osmanlılar”, **Tanin**, Sayı: 63, 2 Ekim 1908.
- Hüseyin Cahit, “Ziyafet Münasebetiyle”, **Tanin**, Sayı: 223, 15 Mart Efrencî 1909.
- Hüseyin Cahit, Rum Patriki’nin Beyanatı, **Tanin**, Sayı: 123, 3 Kanun-ı evvel 1908.
- Hüseyin Cahit, **Tanin**, 4 Eylül 1908.
- Hüseyin Cahit, **Tanin**, Sayı: 30, 30 Ağustos 1908.
- Hüseyin Kazım Kadri, **Balkanlardan Hicaza**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2004.
- Iggers, G. G., **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Isom-Verhaaren, Christine, Schull, Kent F. Introduction: Dealing with Identity in the Ottoman Empire, içinde (der.) Isom-Verhaaren, Christine, Kent F. Schull, **Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Centuries**, Bloomington, Indiana University Press, 2016.
- İssı, Murat, **Kürt Milliyetçiliği: İlk Kürt Gazetelerinde Siyasal Kavramlar ve İslam (1898-1918)**, Van, Peywend Yayınları, 2021.
- İşildak, Sinan, R.1330/M.1914 Tarihli Sivas Kızılırmak Gazetesinin 52-77. Sayıları (Günümüz Türkçesine Aktarımı Ve Değerlendirmesi), Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2014.
- İctihad**, Sayı: 79.
- İkdam**, 21 Temmuz 1911.
- İkdam**, 11 Ağustos 1908.
- İnalğaç, Nazan, Tercüman-ı Şark Gazetesi’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (7 Rebiülahir 1295/10 Nisan 1878-4 Şevval 1295/ 1 Ekim, 2023, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2023.
- İpek, Zülfükar, Peymân Gazetesi’nin 1325 (1909) Transkript, Tahlil ve Değerlendirilmesi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- İskit, Server, **Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.
- İşçi, O., Önal, O. **Rusya İmparatorluğu’nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal :1881-1917**, İstanbul: Kronik, 2019.
- İtidal**, Sayı: 1, 5 Eylül 1908.
- İtidal**, Sayı: 3, 22 Eylül 1908.
- İtidal**, Sayı: 4, 7 Ekim 1908.

İtidal, Sayı: 11, 6 Ocak 1909.

İtidal, Sayı: 35, 28 Nisan 1909.

İtidal, Sayı: 36, 1 Mayıs 1909.

İtidal, Sayı: 39, 12 Mayıs 1909.

İtidal, Sayı: 43, 25 Mayıs 1909.

İtidal, Sayı: 46, 29 Mayıs 1909.

İtidal, Sayı: 56, 29 Haziran 1909.

İttihad, Sayı: 6, 14 Ekim 1908.

İttihad, Sayı: 25, 11 Kasım 1908.

İttihad, Sayı: 30, 3 Nisan 1909.

İttihad ve Terakki, Sayı: 25, 2 Ekim 1908.

İttihad ve Terakki, 8 Teşrin-i Evvel 1908.

İttihad ve Terakki, 6 Ağustos 1908.

İttihad ve Terakki, Sayı:1, 5 Ağustos 1908.

İttihad ve Terakki, Sayı: 4, 16 Ağustos 1908.

İttihâd ve Terakki, Sayı: 27, 6 Teşrin-i Evvel 1908.

İttihad ve Terakki, Sayı: 1, 6 Ağustos 1908,

İttihad-ı Husumet Cemiyeti, **Tanin**, Sayı: 1123, 18 Teşrinievvel 1911.

“İttihad-ı ‘Anasır Tarafında”, **Doğru Söz**, Sayı: 43, 11 Mayıs 1911.

İttihat ve Terakki, Sayı: 2, 8 Ağustos 1908.

İzrail, Nesim Ovadya. **24 Nisan 1915**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Jacobsen, I. “La Politique de La Presse Allemande Dans l’Empire Ottoman En 1908,” içinde **Varia Turcica 23 (La Turquie, les Turcs et la presse)**, (ed.) N. Clayer, A. Popovic, ve T. Zarcone, İstanbul: İsis, 1986.

Jacobson, Abigail. **From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule** Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011.

Jaekkh. Ernst. **Der aufsteigende Halbmond**, Auf dem Weg zum deutschtürkischen Bündnis. Stuttgart ve Berlin: Deutsche Verlags-anstalt, 1916.

Jamanak, Sayı: 14, 12 Kasım 1908.

Jamanak, Sayı: 61, 6 Ocak 1909.

- Jászi, Oscar. **The Dissolution of the Habsburg Monarchy**, Chicago: The University of Chicago Press, 1929.
- Jazexhiu, Olsi. “Depicting The Enemy: The Image Of The Türk And The Muslim” içinde Albania’s High School Textbooks, Islam in South East Europe Forum. Saraybosna, Haziran 2008.
- Jazexhiu, Olsi. **Arnavut Ulusunun İnşası: Osmanlılardan İliyahılara**, çev. Hüseyin Erkan Bedirhanoglu, İstanbul: İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Vakfı, 2024.
- J.F., “Anadolu’da Sefalet”, **La Patrie**, Sayı: 23, 7 Nisan 1909.
- Jean Minassian, “Adem-i Merkeziyetçilik”, **La Patrie**, Sayı: 1, 4 Kasım 1908.
- Jeltyakov, A.D. **Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel hayatında Basın**, Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979.
- Jessup, Henry Harris. **Fifty-three Years in Syria**, 2 Cilt, New York : Fleming H. Revell, 1910.
- Jongerden, Joost. “Diyarbakir’de Seçkinlerin Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve 20.Yüzyıl Başında Siyasal Mücadele”, içinde **Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)**, (der.) Jelle Verheij , Joost Jongerden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Jørgensen, Marianne, Phillips, Louise. **Discourse Analysis as Theory and Method**, London: Sage Publications, 2002.
- Judson, Pieter M. “Constructing Nationalities in East Central Europe, Introduction”, içinde **Constructing Nationalities in East Central Europe**, ed. Pieter M. Judson, New York/Oxford: Berghahn Books, 2005, ss.1-19.
- Judson, Pieter M. “Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society? Nationalist ‘Frontiers’ in Rural Austria, 1880–1918”, içinde **Understanding Multiculturalism. The Habsburg Central European Experience**, (ed.) Johannes Feichtinger ve Gary Cohen, New York / Oxford: Berghahn Books, 2014, ss. 61-82.
- Kadri, Hüseyin Kazım. **II. Meşrutiyetin Perde Arkası ve Makeodonya, Arnavutluk, Ermenistan İle Suriye’nin Elden Çıkışı: Türkiye’nin Çöküşü**, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1992.
- Kafadar, Cemal, Karateke, Hakan T. “Late Ottoman and Early Republican Turkish Historical Writing”, içinde (ed.) Stuart Macintyre, Juan Manguerra, Attila Pók, **The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800-1945**, Oxford University Press, 2011.
- Kafadar, Cemal. **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun**, İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

- Kaïs Ezzerelli. “ Reformcu Adanmışlık ve Siyasi Baskı Açasında Jön Türk Devrimi Döneminde Suriye’de Bir Yayıncı ve Gazetesi: Muhammed Kürd Aliveel Muktebes (1908-17)”, **Kebikeç**, 53, 2022,ss.323-348.
- Kaligian, D. M. **Taşnaklar ve İttihatçılar**, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015.
- Kammen, Michael. **Mystic Chords of Memory: The Transformation of Tradition in American Culture**, New York: Alfred A. Knopf, 1991.
- Kann, Robert A. **The Multinational Empire; Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy: 1848–1918**, New York: Columbia University Press, 1950, vol. 1.
- Kansu, Aykut. **İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1813**, çev. Selda Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Kansu, Aykut, “1908 Devrimi Üzerine Birkaç Söz.Yadigar-ı Hürriyet”, içinde **Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Meşrutiyet Kartpostalları ve Madalyaları**, Osman Kökler (ed.), İstanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2008.
- Kansu, Aykut, **1908 Devrimi**, çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Kaplan, Olga Untila, **Osmanlı Dönemi’nde Romence Basın 1829-1912**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016.
- Karabulut, Umut, **İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü :1908-1912**, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2014.
- Karacakaya, Recep, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.
- Karagöz**, 4 Şubat 1911.
- Karateke, Hakan T., **Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı’nın Son Yüzyılında Mresaimler**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Kardaş, A., “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Van’da Basın (1908-1915)”, **Turkish Studies**, 8(13) 2013, ss.1189–1204.
- Khalidi, Rashid, **Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness**, New York, Columbia University Press, 2009.
- Kasaba, Reşat, **İmparatorluk, Dünya, Toplum: Osmanlı Yazıları**, çev. M. Banu Büyükkal, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.
- Kaya, Gökhan, **İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Basın Yayın Faaliyetleri (1876-1908)**, Ankara Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1999.
- Kaya, Gökhan, **II. Meşrutiyet Döneminin Demokratları Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

- Kaya, Önder, **İmparatorluktan Cumhuriyeti Azınlıklar**, İstanbul, Kronik Yayınları, 2017.
- Kayalı, Hasan, “Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919”, **International Journal of Middle East Studies** 27, no. 3 (1995).
- Kayalı, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918**, çev. Türkan Yöney, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Kayalı, Hasan, **Imperial Resilience: The Great War's End, Ottoman Longevity, and Incidental Nations**, California, University of California Press, 2021.
- Kayyalı, Enes, “Siyonistlerin Filistin’de Arazi Satın Alma Faaliyetlerine Tepkiler: El-Münadi Gazetesi Örneği (1912-1913)”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Mart 2023, Cilt 9, Sayı 1.
- Kaynar, E., “Aydınlanma Mantığı ve Devrimin Gerçekleri: Jön Türk Devrimi’nden Sonra Jön Türkler”, içinde **Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi**, (der.) François Georgeon, Noémi Lévy Aksu, çev. Rıdvan Yüksel, İstanbul, Timaş Akademi, 2022.
- Kedourie, Elie, **Nationalism**, Hutchinson & Co.LTD, 1961.
- Kenanoğlu, M. M., **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, “Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Bir Risalesi”, **ÇTTAD**, V/13, (2006/Güz), ss.91-107.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, **İttihat-Terakki ve Rumlara: 1908-1914**, İstanbul, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2009.
- Ketsemanian, Varak, Ohanian, Daniel, “Taşnakların 1908’deki İstanbul Bürosunun Peşinde”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 277, Ocak 2017.
- Kevork Mesrop, “Feudal System and Decentralization”, **Putanya**, Sayı: 10, 20 Nisan 1911,
- Kevorkian, Raymond, **Ermeni Soykırımı**, çev: Ayşen Ekmekçi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Kevorkian, Raymond H., Paboudjian Paul B., **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler**, çev. Mayda Saris, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.
- Keyder, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 23. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.
- Khalidi, Rashid, **Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness**, New York, Columbia University Press, 2009.
- Khalidi, Rashid, “The Press as a Source for Modern Arab Political History: Abd al-Ghani al-'Uraisi and al-Mufid”, **Arab Studies Quarterly**, C. 3, Sayı 1; 1981.

- Khoury, Philip S., **Urban Notables and Arab Nationalism**, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Kılıç, Davut, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
- Kılıçdağı, Ohannes, *The Bourgeois Transformation And Ottomanism Among Anatolian Armenians after the 1908 Revolution*, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.
- Kılıçdağı, Ohannes, “Milliyetçiliğin Emekleme Çağında Bir Kimlik Edinme Çabası: Osmanlılık”, **Toplumsal Tarih**, Haziran 2007.
- Kılıçdağı, Ohannes, **Socio-Political Reflections and Expectations Of The Ottoman Armenians After The 1908 Revolution: Between Hope And Despair**, 2014, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2014.
- Kılıçdağı, Ohannes, “Ermeni Aydınlanması: Yeniden Doğuştan Yokoluşa”, içinde Fikret Adanır, Oktay Özel (haz.), **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Kıraç, T. O., *Türkiye’de Gazetecilik Mesleğine İlişkin Örgütlenmeler: 1908-1938*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011.
- Kıratlı, Ahmet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Osmanlı Basınında İttihâd ve Terakki Gazetesinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (sayı 1-40)*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Kıratlı, Seda, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Osmanlı Basınında İttihâd ve Terakki Gazetesinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Sayı 41-52)*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2021.
- Kırmızı, Abdülhamit, **II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1998.
- Kili, Suna, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1995,
- Kieser, Hans-Lukas, Öktem, Kerem, Reinkowski, Maurus, “Introduction” içinde Hans Lukas, Kerem Öktem, Maurus Reinkowski (ed.), **World War I And The End Of The Ottomans: From The Balkan Wars To The Armenian Genocide**, London, I.B. Tauris, 2015.
- Kieser, Hans-Lukas, Mehmet Polatel, Thomas Schmutz, “Reform Or Cataclysm? The Agreement Of 8 February 1914 Regarding The Ottoman Eastern Provinces”, **Journal of Genocide Research**, 2015, Vol. 17, No. 3, ss.285-304.
- Klein, J., **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, çev. Renan Akman, 2020, İstanbul, İletişim Yayıncılık

- Kocabaşoğlu, Uygur, **Hürriyeti Beklerken**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversiteleri Yayınları, 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur, “İkinci Meşrutiyetin Birinci Meşrutiyeti: “Matbuat”, içinde **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, (ed.) Hakan Aydın, Konya, Palet Yayınları, 2010.
- Koçunyan, Aylin, “Jamanak Gazetesi 1915”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, (256), 2015,
- Kohn, Hans, **Orient and Occident**, New York: John Day Company, 1934.
- Kohn, Hans, **Prelude to Nation-States: The French and German Experience:1789-1815**, Princeton, New Jersey, D. Van Nostrand Company, Inc, 1967.
- Koloğlu, Orhan, **1908 Basın Patlaması**, İstanbul, BAS-HAŞ, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 2005.
- Koloğlu, Orhan, **Osmanlı’dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul, Pozitif Yayınevi, 2018.
- Koloğlu, Orhan, “II. Meşrutiyet’te Türkçe Dışı Basın”. **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**. (ed.) Hakan Aydın, Konya, Palet Yayınları, 2010.
- Koloğlu, Orhan, **İttihatçılar ve Masonlar**, İstanbul, Gür Yayınları, 1991.
- Koloğlu, Orhan, **Osmanlı Dönemi Basının İçeriği**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.
- Koloğlu, Orhan, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2015.
- Kolstø, Pål, **Political Construction Sites: Nation-Building in Russia and the Post-Soviet States**. Boulder, Colorado, Westview Press, 2000.
- Koptaş, Murat, Armenian Political Thinking in The Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005.
- Koyuncu, Aşkın, “Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**, (1), 2004.
- Koroğlu, Erol, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Kracauer, S., **Tarih: Sondan Bir Önceki Şeyler**, çev. Tuncay Birkan İstanbul, Metis Yayınları, 2014.
- Kramer, Lloyd, Reid, Donald, Barney, William L. (der.), **Learning History in America: Schools, Cultures, and Publics**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994.
- Krikor Zohrab, “Adana Katliamları!”, **La Patrie**, Sayı: 27, 5 Mayıs 1909.

- Kuehn, T., “We Know Nothing About Yemen!”: Ottoman Imperial Governance in Southwest Arabia and the Politics of Knowledge Production, 1871–1914”, **Journal of Arabian Studies**, 8:1, 2018,ss.5-24.
- Kuran, Ercümen, “Bernard Lewis, The Impact of the French Revolution on Turkey”. **Türkiyat Mecmuası**, 11, (Aralık 2010), ss.231-233.
- Kurşun, Zekeriya, “İttihat ve Terakki Trablusgarb Şubesinin Kuruluşu ve Nizamnamesi”, **Türk Dünyası Tarihi Dergisi**, Mart 1990/J9.
- Kurşun, Zekeriya, **Osmanlı Arapları: Hilafet- Siyaset Milliyet (1798-1918)**, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Kurt, Ferah, Hafta Mecmuası: İnceleme, Fihrist, Çeviri Yazı, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2020.
- Kurtcephe, İsrail, **Türk-İtalyan ilişkileri:1911-1916**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Kutlu, Sacit, **Didâr-ı Hürriyet: Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908–1913**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sadi, **Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniv.Yayınları, 2018.
- Kuzucu, Kemalettin, **Kahramanı Yaratmak: İttihadçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018.
- Küçük, Betül, Arnavut Milliyetçiliği ve Derviş Hima (İbrahim Naci), T.C. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2022.
- Kymlicka, Will, **Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998.
- La Patrie**, sayı:1, 4 Kasım 1908.
- Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru**, çev. Ahmet Kardam, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Landes, J. B., “Review:More Than Words: The Printing Press and the French Revolution”, **Eighteenth-Century Studies**, Vol. 25, No. 1 (1991).
- LeBlanc, Cody P., France’s Soul-Searching: Finding National Identity In Political Metaphors During The 2012 Presidential Election, Bachelor’s thesis, University of Mississippi, 2013.
- “Latin Harfleriyle Gazeteler”, **Doğru Söz**, Sayı: 37, 30 Mart 1911,s.2.
- Levy, A., “The Jewish Press in Turkey”, içinde **Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire And Modern Turkey**, (ed.) G. Nassi, İstanbul, The ISIS Press, 2001.

- Lewis, Bernard, “Watan”, **Journal of Contemporary History** 26, no. ¾, Eylül 1991.
- Gerard J. Libaridian, “Ideology and Reality Hnchakian Paradoxes at Birth”, içinde Bedross Der Matossian (ed.) **The Armenian Social Democrat Hnchakian Party Politics, Ideology and Transnational History**, London, I.B. Tauris, 2024.
- Lieven, Dominic, “Empires and their Core territories on the Eve of 1914: A Comment”, içinde Stefan Berger-Alexei Miller (ed.), **Nationalizing Empires**, Budapest, Central European University Press, 2015.
- Lindenmeyr, Adele, **Poverty is Not a Vice: Charity, Society, and the State in Imperial Russia**, New Jersey-Princeton, Princeton University Press, 1996.
- M. Takiyüddin, “Gizli Parmaklar 2”, **Hakikat**, Sayı: 7, 19 Şubat 1911.
- M. Takiyüddin, “Şanlı Asker”, **Hakikat**, Sayı: 51, 12 Nisan 1911.
- M. Takiyüddin, Gizli Parmaklar, **Hakikat**, 12 Şubat 1911.
- M.R, “Gözenek Herifler Amma da İnatçıymış Ha!!”, **Hakikat**, Sayı: 12, 24 Şubat 1911.
- M.R, “Sa'y”, **Hakikat**, Sayı: 12, 24 Şubat 1911.
- Mahmut Celalettin Paşa, **Mirat-ı Hakikat: Tarihi Hakikatlerin Aynası**, İstanbul, Berekat Yayın, 1983.
- Mahmud Nedim Bey, **Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları Veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?**, (ed.) Ali Birinci İstanbul, İsis Yayıncılık, 2001.
- Makdisi, Ussama, **Age of Coexistence: The Ecumenical Frame and the Making of the Modern Arab World**, Berkeley, University of California Press, 2019.
- Makdisi, Ussama, “Ottoman Orientalism”, **American Historical Review** 107, Sayı: 3, 2002.
- Malmisanij, **Kürt Teavün Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, İstanbul, Avesta Yayınları, 1999.
- Mandel, Neville, **The Arabs and Zionism before World War I**, California, University of California Press, 1980.
- Manzume-i Efkâr**, 2 Eylül 1908.
- Margulies, Roni (ed.), **Manastır'da İlan-ı Hürriyet: 1908-1909**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Matossian, Bedross Der, “Introduction: The Social Democrat Hnchakian Party in the Course of History”, içinde Bedross Der Matossian (ed.) **The Armenian Social Democrat Hnchakian Party Politics, Ideology and Transnational History**, London, I.B. Tauris, 2024.

- Matossian, Bedross Der, “Jön Türk Devrimi’nin Ardından Gayrimüslimlerin İdaresi ve Kudüs Meselesi” içinde Y. B. Bessat, E. Ginio (der.), **Jön Türklerin Filistin’i**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Matossian, Bedross Der, **Parçalanın Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete**, çev. Renan Akman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Matossian, Bedross Der, “Formation of Public Sphere(s) in the Aftermath of the 1908 Revolution among Armenians, Arabs, and Jews”, içinde **L’ivresse De La Liberté: La Révolution De 1908 Dans l’Empire Ottoman**, (ed.) François Georgeon, Louvain: Peeters, 2012.
- Matossian, Bedross Der, “Introduction: The Social Democrat Hinchakian Party in the Course of History”, içinde Bedross Der Matossian (ed.), **The Armenian Social Democrat Hinchakian Party Politics, Ideology and Transnational History**, London, I.B. Tauris, 2024.
- Maza, S., **Tarihi Düşünmek: Geçmişin Değişen Eşkali**, çev. Çağdaş Sümer, Ankara, Fol Kitap, 2022.
- Mehmetefendioğlu, Ahmet, **İttihat ve Terakki’nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey’in Hatıraları: Sürgünden İntihara**, İstanbul, Arba Yayınları, 1993.
- Menekşe Bahri, Sivas Kızılırmak gazetesinin (27-29, 31-39 ve 41-52) sayılarının transkribe edilmesi ve değerlendirilmesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), 2019.
- Menteşe, Halil, **Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Halil Memeşe’nin Anıları**, İstanbul, Hürriyet, 1986.
- Mercan, Mehmet, “Osmanlı Padişahlarının İzmit ve Hereke’ye Yaptığı Geziler”, Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2016.
- Mert, Hasan, İzmir Basınında Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16- 18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler, (yay. haz.) Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Mestan İsmail, “Bu Yanlış Hesap Bakalım Nereden Dönecek”, **Hakikat**, Sayı: 129, 16 Teşrinievvel 1911.
- Mestan İsmail, “Butlanın Zaaf-ı Umumisi”, **Hakikat**, Sayı: 18, 2 Mart 1911.
- Mestan İsmail, “Genç Türk Hükümeti”, **Hakikat**, Sayı: 115, 8 Eylül 1911.
- Mestan İsmail, “Muhalefet Hıyanete Benzememelidir!”, **Hakikat**, Sayı: 99, 2 Ağustos 1911.
- Midhat Pacha, **La Turquie: Son Passé, Son Avenir**, Paris, E. Dentu, 1878.

- Mildanoğlu, Zekeriya, **Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2014.
- Minassian, Gaïdz, “Fraternal Twins or Semi-identical Twins?”, içinde Bedross Der Matossian (ed.) **The Armenian Social Democrat Hinchakian Party Politics, Ideology and Transnational History**, London, I.B. Tauris, 2024.
- Minassian, Anahide Ter, “1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü” **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876)**, (der.) Mete Tunçay, Erik-Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Minassian, Anahide Ter, **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Montiel, Elisa, “Performativity and National Identity: Japan’s Domestic Policies”, Universidad Nacional Autónoma de México-Instituto de Investigaciones Sociales, Revista de Investigación Social, año III, núm. 5, invierno de 2007. México, D.F.
- Moore, Scott O., **Teaching the Empire: Education and State Loyalty in Late Habsburg Austria**, West Lafayette, Purdue University Press, 2020.
- Moroni, I., “Continuity and Change in the 1909 Constitutional Revision: An Ottoman Imperial Nation Claims its Sovereignty”, içinde **The Young Turk Revolution and the Ottoman Empire The Aftermath of 1908**, N. L. Aksu, F. Georgeon (ed.), London, I.B. Tauris, 2017.
- Moroni, I., “The Transformation of Loyalties as a Continuous Process: Ottomanism and its Different Versions in the Aftermath of the Young Turk Revolution”, içinde **Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire**, (ed.) Dimitris Stamatopoulos, İstanbul, Isis Press, 2015.
- Moroni, I., **O Ergatis, 1908-1909: Ottomanism, National Economy and Modernization in the Ottoman Empire**, İstanbul, Libra Kitap, 2010.
- Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014.
- Muhterem Vatandaşımız Yazıyor: Arnavudların Mütalebatı”, **Doğru Söz**, sayı:48, 13 Temmuz 1911,s.3.
- Müslüm Yücel, **Kürt Basın Tarih**, İstanbul, Aram Yayınları, 1998.
- Nabavi N., “Spreading the Word: Iran’s First Constitutional Press and the Shaping of a ‘New Era’”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, 14:3; 2005, ss. 307-321.
- N. Şeker, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de “Milliyet” Arayışları ya da “Anasır Meselesi”, içinde **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma**, (der.) Eric Jan Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Nâci, “Sevahilimiz Millete Sigortalıdır”, **Trabzon’da Meşveret**, Sayı: 372, 24 Nisan 1912.

- Naeh, Yaran Ben, “Jön Türk Devrimi’nin Ardından Siyonist Mücadelenin İstanbul’daki Yahudi Basınında Yansıması: 1908-1918”, içinde, Y. B. Bessat, E. Ginio (der.), **Jön Türklerin Filistin’i**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Nalbandian, L., **The Armenian Revolutionary Movement**, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1963.
- Namık Kemal, “İmtizac-ı Akvam”, içinde (haz) Nergis Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1**, İstanbul, 2005.
- Nassar, Issam, “Jön Türkler Yönetiminde Kudüs: Yerel Kaynaklara Dayalı Bir İnceleme”, Yuval Ben-Bassat, Eyal Ginio (ed.), **Jön Türklerin Filistin’i**, çev. Erkal Ünal, İstanbul, Koç Üniversitesi, 2016.
- Natalie, Şahan, **Biz Ermeniler ve Türkler**, çev. Nihal Aktan, İstanbul, Peri Yayınları, 2008.
- Nersesoğlu, Haçadur, **Osmanlı Ermeni Basınında Venizelos 1910-1920**, Ankara, Doğu Kitabevi, 2020.
- Nersesoğlu, Haçadur, **Ermeni Basınında Lozan Barış Antlaşması**, İstanbul, Literatür Yayınları, 2024.
- Nersesoğlu, Talar, **Osmanlı Ermeni Basınında Yunanistan’ın Batı Anadolu Harekâtı 1920 – 1922**, İstanbul, İkinci Adam Yayınları, 2022.
- Nietzsche, F., **Unzeitgemäße Betrachtungen Werke in drei Bänden**, vol. 1, Munich: Hanser, 1954.
- Nora, Pierre., **Realms of Memory: Rethinking the French Past, vol. 1, Conflicts and Divisions**, trans. Arthur Goldhammer, New York, Columbia University Press, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15-17. Yüzyıllar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Odabaşı, İ. A., **Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021.
- Odyan, Yervant, **Lanetli Yıllar: İstanbul’dan Der Zor’a Sürgün ve Geri Dönüş Hikâyem 1914-1919**, İstanbul, Aras Yayıncılık ve Kor Kitap, 2022.
- Oğuz, Ahmet, **Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2011.
- Okey, Robin, “The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg Monarchy 1867–1914”. **Slavonic & East European Review**, Vol. 85, no.1, 2007,ss.79-1014.
- Onaran, Nevzat, **Osmanlı’da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1914-1919): Emval-i Metrûkenin Tasfiyesi 1**, Kor Kitap, 2023.
- Olgun, Said, “Bir Jön Türk ve Arnavut Milliyetçisi: Derviş Hima (1872-1928)”, **Journal of History Studies**, C. 10, Sayı 10, Aralık 2018,ss.207-232.

- Oral, Fuat Süreyya, **Türk Basın Tarihi**, İstanbul, Oral Yayınları, 1967.
- Olzak, Susan, **The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict**, Stanford, Stanford, University Press, 1992.
- Ortaylı, İ., “Osmanlı Bulgar Basını Üzerinde Notlar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 15(26), 1991, ss. 5-12.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı Kimliği”, **Türk Yurdu**, 19, 143, 1999.
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008,
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Os, Nicole A. N. M. Van, **Feminizm, Hayırseverlik ve Vatanseverlik**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2023.
- Osman Mecidi, “Ne Kazandık?”, **Trabzon’da Meşveret**, Sayı: 354, 21 Şubat 1912.
- Oshagan, Vahne. “Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915”, içinde Richard G. Hovannisian (ed.), **The Armenian People From Ancient To Modern Times Volume II Foreign Dominion To Statehood: The Fifteenth Century To The Twentieth Century**, London, Macmillan Press, 1997.
- Osterhammel, J., **Dönüşen Dünya: Küresel 19. Yüzyıl Tarihi**, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Ozavcı, Ozan, “A Jewish “Liberal” in Istanbul: Vladimir Jabotinsky, the Young Turks and the Zionist Press Network, 1908–1911”, içinde Abigail Green, Simon Levis Sullam (ed.), **Jews, Liberalism, Antisemitism : A Global History**, Palgrave Macmillan, 2020.
- Önder, Mehmet, **Konya Matbuatı Tarihi**, Ankara, Ülkü Basımevi, 1949.
- Özbek, N., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet:1876-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Özbek, Nadir, “Defining the Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilisation and the Young Turk Regime (1908–18)”, **Middle Eastern Studies** 43(5), 2007,ss.795-809.
- Özcan, Azmi, “The Press and Anglo-Ottoman Relations, 1876–1909”, **Middle Eastern Studies** C. 29, No. 1 (Ocak 1993), ss. 111-117.
- Özçelik, Selahattin, **Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Özgören, Aydın, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Fransızca Basın: Fransa Mili Kütüphanesi’nde (Bibliothèque Nationale De France) Bulunan Fransızca Yayımlanmış Osmanlı Gazete, Dergi ve Yıllıkları Koleksiyonu”, **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, 5(1) (2022), ss.112-136.

- Özen, Saadet, “Hürriyetin Kahramanları: Mücadelenin İmajları”, içinde **Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi**, François Georgeon, Noémi Lévy Aksu (der.), çev. Rıdvan Yüksel, İstanbul, Timaş Akademi, 2022.
- Özgören, A., “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Fransızca Basın: Fransa Mili Kütüphanesi’nde (Bibliothèque Nationale De France) Bulunan Fransızca Yayımlanmış Osmanlı Gazete, Dergi ve Yıllıkları Koleksiyonu”, **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, 5(1), 2022, ss. 112-136.
- Özil, A., “Osmanlı’da Demokrasi Pratikleri: Tarih yazımı Üzerine Bir Değerlendirme”, içinde Ü. Kurt, D. Gürpınar (der.) **Türkiye’de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler**, Heretik, 2018.
- Özkan, Behlül, **Türkiye’de Milli Vatanın İnşası: Dar’ul İslam’dan Türk Vatanına**, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018.
- Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Kuramları-Eleştirel Bir Bakış**, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2009.
- Öztürk, Yücel, **Bursa Basın Tarihi**, Ankara, Ekin Basım Yayın, 2012.
- Özyiğit, Suat Eren, Hüseyin Cahid: A reluctant unionist 1908-1918, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Palabıyık, Mustafa Serdar, “Contextualising the Ottoman Dynasty: Sultan Mehmed V Reşad and the Ottoman Princes in the Great War”, içinde **Monarchies and the Great War: Palgrave Studies in Modern Monarchy**, Glencross, M., Rowbotham, J. (ed.), London, Palgrave Macmillan, 2018.
- Palmegiano, E. M., “The ‘Fourth Estate,’ British Journalism in Britain’s Century”, içinde **The Rise of Western Journalism, 1815-1914 : Essays on the Press in Australia, Canada, France, Germany, Great Britain and the United States**, (ed.) Collins, Ross F., E. M. Palmegiano, Kaliforniya, McFarland & Co., 2007.
- Palmer, Alan. **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu: Bir Çöküşün Tarihi**, çev.Belkıs Dışbudak Çorakçı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Papazyan, Vahan, **Anılarım (İm Huşeri)**, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2024.
- Peçe, Uğur Z., “The Conscription of Greek Ottomans into the Sultan’s Army:1908–1912”, **International Journal of Middle East Studies** 52(3),2020, ss.11-16
- Petrosyan, Yuriy A., **Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi**, İstanbul, Yordam Kitap, 2015.
- Peyam**, Sayı: 13, 20 Eylül 1909.
- Peyman**, Sayı: 5, 26 Temmuz 1909.
- Philliou, Christine M., **Türkiye: Tarihe Muhalif Bir Geçmiş**, çev. Dara Elhüseyni, Ankara, Fol Kitap, 2022.

- Philipp, T., “Progress and Liberal Thought in al-Hilal, al-Manar and al-Muqtataf before World War I”, içinde (ed.) Christoph Schumann, **Nationalism and Liberal Thought in the Arab East: Ideology and Practice**, London, 2010.
- Philipp, T., “Jurji Zaydan’s Role in the Syro-Arab Nahda: a Re-Evaluation”, içinde (ed.) Adel Beshara, **The Origins of Syrian Nationhood: Histories, Pioneers and Identity**, Abingdon, 2011.
- Polat, Emre, **Osmanlı’nın İlk Yahudi Sosyalisti-Avram Benaroya ve Faaliyetleri**, Truva Yayınları, 2004.
- Polatel, Mehmet, Uğur Güngör, **Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Propert**, London: Continuum International Publishing Group, 2011.
- Polatel, Mehmet, **Armenians and Land Disputes in the Ottoman Empire, 1850–1914**. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2024.
- Popkin, J. D., “Media and Revolutionary Crises.” içinde Media And Revolution, (ed.) Jeremy D. Popkin, University Press of Kentucky, 1995.
- Popkin, J. D., **Press, Revolution, and Social Identities in France, 1830–1835**, Pensilvanya, Penn State University Press, 2001.
- Popkin, J. D., **Yeni Dünyanın Başlangıcı: Fransız Devrimi’nin Yeni Tarihi**, çev. Özgür Balkılıç, Ankara, Fol Kitap, 2023.
- Popkin, Jeremy D. (ed.), **Media And Revolution**, University Press of Kentucky, 1995.
- Przeworski, Adam, “Deliberation and Ideological Domination”, içinde **Deliberative Democracy**, (ed.) Jon Elster, UK, Cambridge University Press, 1998.
- Quataert, Donald, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa iktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, çev. Sabri Tekay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Ranciere, Jacques, **Tarihin Adları: Bilgi Poetikası Alanında Bir Deneme**, İstanbul, Metis Yayınları, 2011,
- R.R., “Konya’dan Yazılıyor: Bahane Olsun da Bahasız Olsun,” **Hakikat**, Sayı: 56, 24 Nisan 1911.
- Rachieru, S., **Invented Identities: Case Study: the Ottoman Citizenship**, Southeastern Europe, (ed.) Anna Krasteva, London, Brill Schöningh, 2002.
- Rafet Kuş, Arnavut Milliyetçiliği (Rilindja Hareketi): 1878-1912, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2024.
- Ram, Uri, “Narration, Erziehung und die Erfindung des jüdischen Nationalismus: Ben Zion Dinur und seine zeit”, **Österreichische Zeitschrift Für Geschichtswissenschaften: Die Konstruktion des Nationalen** 5 (2), 1994.
- Rancière, J., **Tarihin Adları-Bilgi Poetikası Alanında Bir Deneme**, çev. Cemal Yardımcı, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2011.

Randall, James G., “Germany’s Censorship and News Control”, **The North American Review**, Temmuz 1918, Vol. 208, No. 752.,ss.51-62.

Rasim Haşmet, “Yeni Ahlak”, **Yeni Felsefe Mecmûası** , Sayı 1, 10 Ağustos Pazartesi.

Rasch, Bjørn Erik, “Legislative Debates and Democratic Deliberation in Parliamentary Systems”, içinde **Presentation at the Oslo-Yale International Workshop on Epistemic Democracy in Practice**, Yale University, New Haven, 20-22 October, 2011.

Refik, Ahmed, **Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis**, İstanbul, Kütübhâne-i İslâm ve Askerî, 1324.

Renan, Ernest. **Ulus Nedir?**, çev. Gökçe Yavaş, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.

Reynolds, Michael A.,**İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı-Rus İmparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü: 1908-1918**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Richard Sennett, **Kamusal İnsanın Çöküşü**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000.

Rigney, Daniel, **The Metaphorical Society: An Invitation to Social Theory**, New York- Oxford, Rowman and Littlefield, 2001.

Rozenblit, Marsha L., **Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria During World War I**, New York, Oxford University Press, 2001.

Rumeli, 10 Şubat 1911.

Ryad, U., “Kahire’de Bir “Deniz Feneri” Müslüman Yayın El-Menâr’ın İlk Yılları, Dinî Emeli ve Bulduğu Karşılık (1898-1903),” **Kebikeç**, Sayı: 53 , 2022, ss. 363-390.

Sabahattin Ali, **Kürk Mantolu Madonna**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Sada-yı Millet, 11 Nisan 1910.

Sada-yı Millet, 12 Kasım 1909.

Seda-yı Millet, Sayı: 49, 18 Ocak 1910

Sadoğlu, Hüseyin, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Sağun, Çağıl, **II. Meşrutiyet Dönemi’nde Girit Meselesi ve 1910-1911 Yunanistan Boykotajı**, İstanbul, Nobel Bilimsel Yayınları, 2024.

Salname-i Servet-i Funun, İstanbul: Ahmet İhsan ve şürekası Matbaası, 1327.

Sami, S. P., **Süleyman Paşa Muhakemesi**, İstanbul, Askeri Matbaa, 1928.

Şemseddin Sami. **Kamus-ı Türki (Latin Harfleriyle)**, 3. baskı, (haz.) Raşit Gündoğdu, İstanbul, İdeal Yayıncılık, 2014.

- Sarı, A., “Yemen’de Osmanlı-İngiliz Sınır Görüşmeleri Gölgesinde Yapılan Antlaşma: Dean(Yemen) İ’tilafnamesi ve Osmanlı Matbuatı”, **Ortadoğu ve Göç**, 12(2), 2022, ss.458-494.
- Selamet, Kadir, The Role and Impact of the 1908 Revolution in the SocioPolitical Transformation of the Ottoman Empire, Koç University, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2024,
- Sertkaya, Hazan, Beyond Protectionism–Free Trade Dichotomy: The “National Economy” And The 1908 Boycott Movement İn The Ottoman Empire, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2024
- Schiffman, Harold F., **Linguistic Culture and Language Policy**, Londra-New York, Routledge, 1996.
- Schull, Kent F., “Conceptualizing Difference During the Second Constitutional Period: New Sources Old Challenges”, içinde (ed) Jørgen Nielsen, **Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space**, Boston, Brill, 2012,
- Schulten, S., **The Geographical Imagination in America, 1880–1950**, Chicago, Chicago University Press, 2001.
- Seikaly, S. M., “Damascene Intellectual Life in the Opening Years of the 20th Century: Muhammad Kurd Ali and al-Muqtabas”, içinde **Intellectual Life in the Arab East, 1890–1939**, Marwan R. Buheiry (ed.), Beirut, Syracuse Univ Press, 1981.
- Selam, Selim Ali, **Beyrut Şehremini’nin Anıları: 1908-1918**, (haz.) Hassan Ali Hallak, Çev. Halit Özkan, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.
- Selim Sırrı Tarcan, **Hatıralarım, Canlı Tarihler 4**, İstanbul, Türkiye Yayınları, 1946.
- Serin, N. Ö., **Festivals of July 10 in the Young Turk Era: 1908-1918**, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010.
- Sertoğlu, Mithat, **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2021.
- Servet-i Fünun**, Sayı: 59, 4 Eylül 1908.
- Sevinçli, Efdal, **İzmir Basın Tarihi: Gazeteler, Dergiler, Yayınevi**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Seyfeli, Canan, **Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019.
- Sezer, Uğur, Sannav, Sabri Can, “2. Meşrutiyet Dönemi İstanbul’unda Arnavut Dilinde Basın Hareketinin Önemli Bir Temsilcisi: Arnavud/Shqipetarı”, 2024, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 14(27), ss.25-44
- Sezer, Selim, Osmanlı Suriyesi’nde Islahat Tartışmaları Vebirinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat Ve Terakki Cemiyeti’nin Suriye Siyaseti, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2017.

- Shafir, G. Peled, Y. **Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship**, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Shaw, S. J., Shaw, E. K., **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye: Cilt 2: Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları, 2017.
- Shissler, Ada Holly, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005.
- Skendi, Stavro, **The Albanian National Awakening: 1878-1912**, Princeton, Princeton University Press, 1967.
- Smakaj, Gentrit, "Osmanlı Ricali'nin Arnavut Millî Alfabeti ile Eğitim Meselesine İlişkin Görüşleri (1912)", **CTAD**, Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023).
- Sohrabi, Nader, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Revolution and Why it Mattered", **Comparative Studies in Society and History** 44/1 (2002), ss.45-79.
- Somel, S. A., "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi 1839–1913", içinde **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt I**, ed. Tanıl Bora and Murat Gürtekin, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 88-115.
- Somel, S. A., **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrazi ve Disiplin**, çev. Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Sönmez, Salih Erdem, Mehmed Fuad Köprülü and the Rise of Modern Historiography in Turkey, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2018.
- Sönmez, Salih Erdem, "Clio between Revolution and Collapse: The Making of the Historical Discipline in the Late Ottoman Empire", **Modern Intellectual History**, 21/1 2024, ss.81-102.
- Sönmez, Banu İşlet, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Spencer, Philip, Wollman, Howard, **Milliyetçilik**, çev. Kübra Kelebekoğlu, İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi, 2020.
- Statham, S., **Redefining Trial by Media: Towards a Critical-forensic Linguistic Interface**, Amsterdam- Philadelphia: John Benjamins, 2016.
- Statham, Simon, **Critical Discourse Analysis: A Practical Introduction to Power in Language**, London, Routledge, 2022.
- Stein, Sarah Abrevaya, **Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires (The Modern Jewish Experience**, Harrogate, Combined Academic Publ, 2006.
- Stein, S. A. "Ottomanism in Ladino", **EUI RSC**, 2002/20.

- S. A. Stein, **Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires** (The Modern Jewish Experience, Harrogate: Combined Academic Publ., 2006.
- Stepanyan, H., **Ermeni harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1727- 1968**, İstanbul, Turkuaz Yayınları, 2005.
- Subaşı, D. F. ve Ulusal, Ö., “Osmanlı Sefaradi Basınına Hızlı Bir Bakış”, **Külliye**, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 2023, ss. 606-618.
- Suny, Ronald Grigor, **Ancak Çölde Yaşayabilirler: Bir Soykırım Tarihi**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2016.
- Süleyman Nazif, “Açık Mektub: Darülfünûn-ı Osmanî Türk Tarih-i Medeniyeti Muallimi Ahmed Agayef Beyefendiye”, **İctihad**, Sayı: 71, 24 Temmuz 1913.
- Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, **İctihad**, Sayı: 74, 14 Ağustos 1913.
- Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, **İctihad**, Sayı: 74.
- Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, **İctihad**, Sayı: 76, 28 Ağustos 1913.
- Süleyman Nazif, **İctihad**, Sayı: 79, ss. 1732- 1733.
- Sümer, Çağdaş, “Milliyetçi Teleolojiyi Aşmak: Osmanlı İmparatorluğu ve Karşılaştırmalı Milliyetçilik Çalışmaları,” **Alternatif Politika**, Cilt. 5, Sayı 1; Nisan 2013.
- Sümer, Çağdaş, **Düzenini Arayan Osmanlı: Eski Rejimden II. Meşrutiyet'e Osmanlı İmparatorluğunda ve Siyasal Çatışma ve Rejimler**, İstanbul, Yordam Kitap, 2023.
- Sünbuloğlu, Nurseli Yeşim (der.), **Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler**, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2013.
- Sürur Cemal, “Nesil-i Cedid”, **Yevmi Servet-i Fünun**, Sayı: 15, 10 Ağustos 1908.
- Szporluk, Roman, “The Imperial Legacy And The Soviet Nationalities Problem”, içinde Hajda Lubomyr, Mark Beissinger (yay.), **The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society**, Boulder: Westview Press, 1990.
- Squires, Vicki, “Thematic Analysis”, içinde **Varieties of Qualitative Research Methods: Selected Contextual Perspectives**, Janet Mola Okoko, Scott Tunison, Keith D. Walker (ed.), Cham- Switzerland, Springer Texts in Education, 2023.
- Şahin, Emine, **Osmanlı'nın Bağdat'taki Son Yılları: II. Meşrutiyet Döneminde Bağdat'ta Osmanlı İdaresi (1908-1917)**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2024.
- Şans, Ö., History Education in Guiding Subjects to Loyalty: History Education in the Ottoman Primary And Secondary Schools in the Late Tanzimat Era (1869-1876), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013.

- Şekeryan, Ari, *The Aftermath Of The Deportation: The Armenian Population After The Great War And The Jamanak Daily*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2014.
- Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki** (Latin Harfleriyle), haz. Raşit Gündoğdu, Ebul Faruk Önal, Niyazi Adıgüzel İstanbul, İdeal Yayıncılık, 2014.
- Şeref, Abdurrahman, **Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları, 1908-1909**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Şıracıyan, Arşavir, **Bir Ermeni Terötistin İtirafları**, çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2006.
- Şıvgın, Hale, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Şıvıloğlu, Murat R., **The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2020.
- Şimşek, Abdullah, **Ottoman Nationalism in Transition from Empire to Republic, 1908–1931**, Londra, Palgrave Macmillan, 2024.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş., “19. Yüzyıl Yunan Harfli Türkçe (Karamanlıca) Gazete ve Süreli Yayınlarında Dil Tartışmaları”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)**(31), (2019), ss. 29-56.
- Şûra-yı Ümmet**, 6 Ekim 1908.
- Şura-yı Ümmet**, Sayı: 164, 18 Mart 1909.
- Şura-yı Ümmet**, Sayı: 72-140, 16 Kânunuevvel 1908.
- Şura-yı Ümmet**, Sayı: 87-140, 19 Kânunuevvel 1908.
- Taglia, Stefano, “Ottomanism Then and Now: Historical and Contemporary Meanings: An Introduction”, **Die Welt des Islams**, 56 (2016), ss.279-289.
- Taglia, Stefano, **İttihat ve Terakki’nin Fikri Doğuşu**, Ankara, Fol Kitap, 2023.
- Takiyüddin, “Kan Tulumu”, **Hakikat**, Sayı: 1, 7 Şubat 1911.
- Takvim-i Vekayi**, Sayı: 151, 15 Mart 1909.
- Takvim-i Vekayi**, Sayı: 155, 19 Mart 1909
- Takvim-i Vekayi**, Sayı: 166, 30 Mart 1909.
- Takvim-i Vekayi**, Sayı: 169, 2 Nisan 1909.
- Takvim-i Vekayi**, Sayı: 169, 2 Nisan 1909.
- Talbot, M., “Jews, Be Ottomans!” Zionism, Ottomanism, and Ottomanisation in the Hebrew-Language Press: 1890–1914”, **Die Welt des Islams**, 56 (3-4) 2016.

Tanin, 15 Şubat 1911.

Tanin, 16 Ekim 1909.

Tanin, 18 Şubat 1911.

Tanin, sayı:1888, 27 Mart 1914.

Tanin, 1 Ağustos 1908

Tanin, Sayı: 144, 24 Kanun-ı evvel 1908.

Tanin, 25 Ekim 1909.

Tanin, Sayı: 4, 4 Ağustos 1908,

Tanin, Sayı: 681, 5 Temmuz 1910.

Tanin, Sayı: 1103, 28 Eylül 1911.

Tanin, Sayı: 1255, 29 Şubat 1912.

Tanin, Sayı: 859.

Tanin, Sayı: 955.

Tanin, Sayı: 958.

Tanin, Sayı: 961.

Tarcan, Selim Sırrı, **Hatıralarım**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946.

Taşdemir, Serap, “Neva Yahut Seda-yı Ermeniyan Gazetesi Konusunda Notlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu**, 70 (2022), ss. 299-319

Taşlıçay, Serhat, 2. Meşrutiyet Dönemi İstanbul Basınında II. Abdülhamid ve Dönemi Algısı (1908-1910), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019.

Tec, Balkan Handan, Non-Muslims and Military Service in The Late Ottoman Empire, Sabancı University, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015.

Tekeli, İlhan, **Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007

Teotig, **Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi**, çev. S. Malhasyan ve A. İncidüzen. İstanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2012.

Terdiman, Richard, **Discourse/ Counter-Discourse: The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth-Century France**, Cornell University Press, 1985.

Teşnihiyeli Faik, **Arnavud**, Sayı: 43, 3 Ocak 1911.

- Tevfik Rüştü, “Terakki-i Akvamın Alameti”, **Mülkiye**, sayı: 1, 14 Şubat 1909.
- Tevfik Rüştü, “İnkişaf-I Esrar”, **İttihat**, 26 Şubat 1909.
- Tevfik Rüştü, “İntibah”, **İttihat**, 14 Şubat 1909.
- Tevfik Rüştü, “Meclis-İ Umümi-i Vilayet”, **İttihat**, 25 Şubat 1909.
- Tevfik, Süleyman, **II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım**, İstanbul, Dby Yayınları, 2011.
- Tezcan, S., “Ha-Ahdut: Filistin’de İbranice Basın ve II. Meşrutiyet Rejimi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 297; 2018.
- Tezcan, S., “II. Meşrutiyet Dönemi Filistini’nde Arap Basını ve Filastin Gazetesi (Osmanlı’da Gayrimüslim Basından)”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 300; 2018.
- Thurs, Daniel P., **Science Talk: Changing Notions of Science in American Popular Culture**, New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2007.
- Til, Hasan Tahsin, **Gazeteler ve Gazeteciler**, (haz) İbrahim Şahin, İstanbul, Bilge Yayınları, 2004.
- Tilly, Charles “İmparatorluklar Nasıl Yıkılır ?, içinde (haz.) Karen Barkey, Mark von Hagen, **İmparatorluk Sonrası- Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Versus Kitap, 2012.
- Todorova, Maria. “The Ottoman Legacy in the Balkans”, içinde **Imperial Legacy The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East**, Carl L. Brown (ed.) New York, Columbia University Press, 1996.
- Toker, Arzu. “Sosyal Bilimlerde Nitel Veri Analizi İçin Bir Kılavuz”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2022, Sayı 51: Özel sayı 1, ss.319-345.
- Tokgöz, Ahmet İhsan **Matbuat Hatıralarım 1888–1923**, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1931.
- Toledano, Ehud R., “Forgetting Egypt’s Ottoman Past”, içinde **Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman**, vol. 1, (ed.) Jayne L. Warner, Syracuse, N.Y, Syracuse University Press, 2001.
- Toledano, Ehud R., “The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700–1900): A Framework for Research,” içinde **Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within**, (ed.) Ilan Pappé, Moshe Ma’oz, London, Tauris Academic Studies, 1997.
- Topal, Alp Eren, “Ottomanism in History and Historiography: Fortunes of a Concept” içinde **Narrated Empires: Perceptions of Late Habsburg and Ottoman Multinationalism**, (ed.) Johanna Chovanec, Olof Heilo, Cham, Switzerland, Palgrave 2021.

- Topaloğlu, Yüksel, “Kimlik ve Aidiyet Meselesi Bağlamında Şemsettin Sami”, içinde (ed.) Yüksel Topaloğlu, Ayşe Nur Özdemir, Barış Berhem, Acar Uluslararası İki Toplumun Aydını: Şemsettin Sami Sempozyumu, 19-20 Mayıs 2016, Tiran Bildiriler, Trakya Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Topuz, E., Osmanlı Kimliğinin Gelişmesinde Tanzimat Fermanının Rolü, Atatürk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2009.
- Topuzlu, Cemil, **İstibdad-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, (ed.) Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.
- Toprak, Zafer, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum, 1908-1950: Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Toprak, Seydi Vakkas, “Cemal Paşa’nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2017, ss.297-310.
- Torun, Aytül, Tamer, İttihat ve Terakki Kendini Anlatıyor: Cemiyetin Propaganda Broşürleri,” içinde **İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset**, (ed.) Hakan Aydın, Konya, Palet Yayınları, 2010.
- Tozoğlu, Ahmet Erdem, “Educating Masses: The Committee of Union and Progress Clubs and Schools in the Late Ottoman Empire”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Şubat 2022, ss. 614-639.
- Trabzon’da Meşveret**, Sayı: 375, 4 Mayıs 1912.
- Troçki, L., **Balkan Savaşları**, çev. Tansel Güney, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Troçki, L. D., **Rus Devrim’inin Tarihi Cilt II**, çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Yazın Yayıncılık, 1998.
- Tuğrul, Ö., **Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları**, Ankara, Gece Kitaplığı, 1.Baskı, 2017.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt 1: İkinci meşrutiyet Dönemi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Hürriyet’in İlanı**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 3: İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt: 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918**, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt: I, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler: ikinci Meşrutiyet Dönemi**, 1, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Türesay, Özgür, “Antisyonisme Et Antisémitisme Dans La Presse Ottomane d'Istanbul À L'époque Jeune Turque (1909-1912): L'exemple d'Ebüzzıya Tevfık”, **Turcica** 41 (2009): ss. 147-178.
- Turfan, M. Naim, **Jön Türklerin Yükseliş: Siyaset, Askerler ve Osmanlı’nın Çöküşü**, İstanbul, ALFA Basım, 2013.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti’ni Kurtarma Planı: Osmanlılık”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2 Ağustos 2019.
- Türkyılmaz, Y., “Devrim İçinde Devrim: Ermeni Örgütleri ve İttihat-Terakki İlişkileri, 1908-1915,” içinde **1915: Siyaset, Tehcir, Soykırım**, Fikret Adanır, Oktay Özel (haz.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Tyrkova, Ariadna Vladimirovna, **Bir Rus Gazetecinin Gözünden Jön Türkler ve İstanbul 1911-1912**, çev. Tibet Abak, İstanbul, Kronik Kitap, 2021.
- Uçar, Ahmet, Erkan Kemal, Soydemir Selman, **Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909)** II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Uçar, Önder, “Türkiye’de Tarihyazımı ve Burjuva Devrimleri: Bazı Gereksiz Kıstaslar”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sayı 16, Yaz 2013, ss.145-178
- Uğurlu, Nurer, **Yemen: Savaşanlar Anlatıyor**, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007.
- Ulusoy, Suat, Gezgin, Belkıs, **İstanbul Basın Tarihi Cilt 1 - Osmanlı İstanbul’unda Gazetecilik**, İstanbul, İBB Yayınları, 2023.
- Unbehaun, Horst, “1910-1914 Yılları Arasında Kızılırmak Gazetesi (Sivas): Anadolu Taşrasında Kültürel ve Edebi Bir Forum”, **Kebikeç**, Sayı 17, 2004.
- Uras, E., **Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi**. İstanbul, Belge Yayınları, 1976.
- Uslu, Ateş, Aytekin, E. Atilla, “1908-1923 Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında”, içinde **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, Ebru Deniz Ozan, Cenk Saraçoğlu, Mustafa Şener, Ateş Uslu, Melih Yeşilbağ, İstanbul, Yordam Kitap, 2015.
- Uşaklıgil, Halid Ziya, **Saray ve Ötesi**, İstanbul, Can Yayınları, 2019.
- Uyan, Deniz Ali, **Historicizing The Nationalization in Albanian Provinces: Divergent Strategies, State-Formation, And Geo-Political Competition**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Koç Üniversitesi, 2022.
- Uzer, Umut, “Ambiguities of Turkism Cultural and Intellectual Manifestations of Turkish National Thought”, içinde (ed.) M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, **War and Collapse World War I and the Ottoman State**, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2016.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Midhat ve Rüşdü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946.

- Ülker, Erol, “Contextualising ‘Turkification’: Nation-building in the Late Ottoman Empire, 1908–18”, **Nations and Nationalism** 11/4 (October 1, 2005).
- Üngör, Uğur Ümit, **Modern Türkiye'nin İnşası: Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)**, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul, İletişim, 2016.
- Üstel, Füsün, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, içinde **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 / Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt 1**, (ed.) Murat Gültekingil, Tanıl BoBora, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Vağarşag, S. “Ermenice Basın”, içinde **Dünden bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Tekeli İlhan, Nuri Akbayar (der.), İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.
- Varel, Anıl, “Metodolojik Özgücülük İle Gerçekliğin Sınırlarını Zorlamak: Batı(Fransa)- Türk Devrimi Kıyaslamaları ve Jön Türk Devrimi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 76, No.3, 2021, ss.651- 680.
- Varlık, M. Bülent, “Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar (1832-1923)” **Kebikeç**, 22 (2006), ss. 205-210.
- Vezenkov, Alexander, “Reconciliation of the Spirits and Fusion of the Interests: “Ottomanism” as an Identity Politics”, içinde **We, the People: Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe**, (ed.) Diana Mishkova, Budapest, Central European University Press, 2009.
- Vickers, Miranda. **Albanian Independence and the End of Ottoman Rule, The Albanians: A Modern History**, London, I.B.Tauris, 2014.
- Walzer, Michael. “On the Role of Symbolism in Political Thought”, **Political Science Quarterly** 82 (2), 1967,ss.191-204.
- Waltz, Kenneth, **Theory of International Politics**, Berkeley, Addison-Wesley Publishing Company, 1979, s. 129.
- Watenpugh, K. D., **Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class**, Princeton, Princeton University Press, 2012.
- Weber, E., **Peasants into Frenchmen**, Stanford, Stanford University Press, 1976.
- Wilhite, Vincent, **Guerrilla War, Counterinsurgency, and State Formation in Ottoman Yemen: 1872–1911**, Boston-Massachusetts, Brill, 2024.
- Wishnitzer, Avner, **Alaturka Saatleri Ayarlama: Geç Osmanlıda Zaman ve Toplum**, çev. Ercan Ertürk, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Wolfrum, E. **Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948 –1990**, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft (wbg), 1999.
- Wright, Sue, **Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation**, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2004.

- Yalçın, Orhun, A Study of Azâdâmârd : Socialism and the Armenian. Revolutionary Federation's. Understanding of Socialist Ottomanism, Boğaziçi Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2022.
- Yalçın, Orhun, “Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Kürtlere ve Toprağa Bakışı: Sosyalist Bir Osmanlılık Hayali”, **Toplumsal Tarih**, sayı 344, 2022.
- Yalçınkaya, M. Alper, **Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth- Century Ottoman Empire**, Chicago, The University of Chicago Press, 2015.
- Yalman, Ahmed Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997.
- Yalman, Ahmet Emin, **Modern Türkiye’nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913**, Çev: Birgen Keşanoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Yatkın, Özgür, İTC'nin İzmir'deki Yayın Organı İttihad Gazetesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Yavaş, Mesut, “İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde İttihâd-i Osmânî Arnavud Maârif Mahfilinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi** 5, Sayı 10 (Ekim 2022).
- Yavuz, M. Hakan, “The Balkan Wars as a Catalyst of Homogenization” içinde **War And Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913 And Their Sociopolitical Implications**, Hakan Yavuz, İsa Blumi, Salt Lake City, University of Utah Press, 2013.
- Yavuz, M. Hakan, “A Topography of Positions in the Turkish-Armenian Debate”, içinde M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad (ed.), **War and Collapse: World War I and the Ottoman State**, The University of Utah Press, 2015.
- Yazbak, Mahmoud, “Osmanlı’nın Son Döneminde Filistin’de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları”, içinde **Jön Türklerin Filistin’i**, (ed.) Eyal Ginio, Yuval Ben-Bassat, çev. Erkal Ünal, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Yeghiayan, Zaven Der, **My Patriarchal Memoirs** (Badriarkagan Hooshers, Vaverakrer yev Vgayutyunner, 1947), Waltham, Mayreni Publishing, Barrington, 2002.
- Yerlikaya, İ., **XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve (Pancermenizm-Panislamizm-Panslavizm-Osmanlılık Fikirleri)**, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994.
- Yeşil, Alper, Şurâ-yı Ümmet Gazetesinin (1-169) Sayılarının Sistemik İndeksi- İncelemesi- Seçilmiş Yazıların Çevirisi, T.C. Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2005.

- Yetimzade M. Tevfik Hamdi, **Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, İstanbul: Arma Yayınları, 1993.
- Yıldız, Alim (ed.), **Vicdan Gazetesi : 26 Temmuz 1909 - 31 Ocak 1910**, Sivas: Buruciye Yayınları, 2011.
- Yılmaz, Ayçe Feride, **A Mouthpiece for The Ottoman Empire: The Balkan Gazette in Bulgaria**, İstanbul, Libra Kitap, 2020.
- Yılmaz, E., **Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869 – 1908)**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Yonat, M., “Roji Kurd’de Müslüman, Osmanlı ve Kürt Kimliklerinin Söylem Analizi”, **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 26 Sayı: 52 Dosya: Osmanlı’da Türkçe Dışı Süreli Yayınlar (3), 2021,ss.279-296.
- Yosmaoğlu, İpek K., “Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire: 1876-1913”, **The Turkish Studies Association Journal**, Vol. 27, No. 1/2 2003,ss.15-49.
- Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, Andaç Yayınları, 2015.
- Yüksel, Burak, **1909 Adana: Karşı Devrimin Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Arka Planı**, İstanbul, Urzeni Yayınları, 2022.
- Yüksel, Metin. “Sunuş: Osmanlı İmparatorluğu’nda Farsça Süreli Yayınlar”, **Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, (52), 2021,ss.31-48.
- Zajmı, Ekrem. Arnavut tarih yazımında (1915-2015) Osmanlı Dönemi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Tarih Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Zeine N. Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çev. Emrah Akbaş İstanbul, Gaye Kitabevi, 2020.
- Zheltiakov, A. D., **Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-politik ve Kültürel Hayatında Basın**, Ankara, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979.
- Zürcher, E. Jan, **Turkey: A Modern History**, Londra, I.B.Tauris, 1995.
- Zürcher, Erik Jan, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e: Tarih, Toplum ve Siyaset**, çev. Turgay Sivrikaya, İstanbul, İletişim Yayınları, 2024.
- Zürcher, Erik Jan, “Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)”, içinde Erik Jan Zürcher (der.) , **Devletin Silahlanması:Ortadoğu ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- “Fırka-i Ahrar ve İttihad ve Terakki”, **İkdam** 17 Mart 1909.
- “Acaba İnanabilir Miyiz?”, **Azâdâmârd** , Sayı: 672, 3 Eylül 1911.

- “Acıklı Dakikalar”, Tefik Rüştü, **İttihat**, 2 Şubat 1909.
- “Adab-ı Umumiye İçin”, **Azâdâmârd** , Sayı: 552, 13 Nisan 1911.
- “Anadolu Mes’esi”, **Azâdâmârd** , Sayı: 536, 25 Mart 1911.
- “Anadolu Niçin Mustarib Oluyor”, **Azâdâmârd** , Sayı: 635, 22 Temmuz 1911.
- “Anadolu’daki Durum”, **La Patrie**, Sayı: 78, 10 Temmuz 1910.
- “Arnavutluk’ta”, **La Patrie**, Sayı: 75, 12 Haziran 1910.
- “Arnavutluk’ta”, **La Patrie**, Sayı: 76, 19 Haziran 1910.
- “Arâzî Mes’esi ve Puşyân Unsuru”, Sayı: 570, **Azâdâmârd**, 7 Mayıs 1911.
- “Arnavud Hurûfatı”, **Arnavud**, Sayı: 2, 20 Ocak 1910.
- “Arz-ı ihtiram”, **Aks-ı Sada**, Sayı: 35, 12 Aralık 1908.
- “Asar-ı Hamiyet”, **Tanin**, Sayı: 647, 20 Haziran 1910.
- “Askerliğe Davet”, **Tanin**, 13 Mart 1910.
- “Avrupa’nın Uykusu”, **Azâdâmârd** , 14 Ekim 1912.
- “Avusturya Sigorta Kumpanyaları”, **İttihad**, 20 Ekim 1908.
- “Bâb-ı Âli İtalyanları niçin tard ediyor?”, **Tanin**, Sayı: 1345, 29 Mayıs 1912.
- “Bedbaht Mes’ele”, **Azâdâmârd** , Sayı: 857, 11 Nisan 1912.
- “Bir Meb’ûsun Vahîm İthâmâtı”, **Azâdâmârd** , Sayı: 530, 18 Mart 1911.
- “Bir Paşa’nın Beyanâtı”, **Azâdâmârd** , Sayı: 642, 30 Temmuz 1911.
- “Bir Yevm-i Te’emmül”, **Azâdâmârd** , sayı 639, 27 Temmuz 1911.
- “Bizim Askerlerimize ‘Cesur Arslanlar’ Diyorlar”, **Tanin**, Sayı: 1117, 12 Teşrinievvel 1911.
- “Boykotaj Cemiyetinden, Aynen, Osmanlıların İnzar-ı Telinine”, **Köylü**, 3 Temmuz 1910.
- “Boykotaj Cemiyetinden, Muhterem Memurlarımızın Dikkatli Gözlerine”, **Köylü**, 27 Eylül 1910.
- “Boykotaj Kahramanları”, **Aks-ı Sada**, Sayı: 51, 6 Şubat 1909.
- “Boykotaj, Vatanını Seven Osmanlılar Yunanlılara Boykotaj Yaparlar”, **Köylü**, 25 Ekim 1910.
- “Boykotaj”, **Tanin**, Sayı: 648, 21 Haziran 1910.
- “Boykotaj”, **Tanin**, Sayı: 652, 25 Haziran 1910.

- “Bu Nasıl Osmanlı”, **Tanin**, Sayı: 647, 20 Haziran 1910.
- “Bugünün Tarık bin Ziyad’ı”, **Hakikat**, Sayı:216, 2 Mart 1911.
- “Bulgar Misafirlerimiz”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 17, 13 Eylül 1908.
- “Cinayetler Esbab-ı İktisadiyeden Tevellüd Eder”, **Azâdâmârd** , Sayı: 649, 8 Ağustos 1911.
- “Cizan Vakası”, **Tanin**, 14 Mart 1912.
- “Dahiliye'nin Dahili, Scarselli”, **Kalem**, Sayı:20, 6 Nisan 1911.
- “Daşnaksütyun Cem’iyeti Garb Bürosu’nun Beyannamesi”, **Azâdâmârd** , Sayı:699, 5 Ekim 1911
- “Dehşet-âmiz bir Cinâyet”, **Azâdâmârd** , Sayı: 527, 15 Mart 1911.
- “Deli Radif Efendi”, **İttihâd Ve Terakki**, Sayı: 1, 6 Ağustos 1908.
- “Ekmek Eksikliği”, **Azâdâmârd**, 19 Ekim 1912.
- “El Kesesinden Semahat yahut Yörük Sırtından Kurban”, **Hakikat**, Numara 165, 15 Kanunusani 1911.
- “Emir Han, Feylesof Rıza Tevfik’in Hali ve Muhalif Gazeteler”, **Hakikat**, Sayı: 198, 1 Mayıs 1912.
- “Ermeni Kiliseleri ve Askerlik”, **Tanin**, 1 Şubat 1910
- “Ermenilerle Meskûn Vilâyetlerideki Arâzi Münâza‘ası”, **Azâdâmârd** , Sayı: 799, 31 Ocak 1912.
- “Fatma Kovmikov”, **Tanin**, No: 1132, 27 Teşrinievvel 1911.
- “Fatma Kovmikov”, **Tanin**, No: 1135, 30 Teşrinievvel 1911.
- “Fatma Kovmikov”, **Tanin**, No: 1192, 28 Kanunuevvel 1911.
- “Gayrimüslimlerin Askerliği, Neologos’dan aktaran”, **Sada-i Millet**, 29 Ekim 1909,
- “Gazeteler Gelseydi Neler İşitecektik?”, **Hakikat**, Sayı: 75, 7 Haziran 1911.
- “Hafif Süvâri Alayları Ya‘nî Hamîdiyeler”, **Azâdâmârd**, Sayı 541, 31 Mart 1911.
- “Hakîki İnkılâbı İcrâ Eyleyelim”, **Azâdâmârd**, Sayı: 542, 1 Nisan 1911.
- “Hala Avusturya Şekeri Gelecek mi?”, **İttihad**, 4 Kasım 1908.
- “Hamiyetli Adam”, **Hakikat**, Sayı: 62, 8 Mayıs 1911.
- “Hamiyetli Zatlar”, **Hakikat**, Sayı: 62, 8 Mayıs 1911.
- “Hangisi Daha Çılgın?”, **Hakikat**, Sayı: 154, 22 Kanunuevvel 1911.

- “Harb Başladı”, **Azâdâmârd** , Sayı: 1011.
- “Harb Hatıratı 14: Kırkkarış Muharebesi ve Mebruke”, **Tanin**, Sayı: 1322, 6 Mayıs 1912.
- “Harp, Harp, Harp!”, **Hakikat**, Sayı: 123, 3 Ekim 1911.
- “Hasanbeyli Mes’elesi Hakkındaki Nokta-i Nazariyemiz”, **Azâdâmârd**, Sayı: 556, 18 Nisan 1911.
- “Havadis: Evkafa Tecavüz”, **Hakikat**, Sayı: 89, 10 Temmuz 1911.
- “Hayyealelfelâh”, **Yeni Asır**, Sayı: 1544, 1909.
- “Hıristiyanların Askerliği”, **Sada-i Millet**, 27 Mart 1910.
- “Hükümet-i Meşrute’nin Nokta-i İstinadı Hangisi Olmalı?”, **Azâdâmârd** , Sayı: 574, 12 Mayıs 1911.
- “İd-i Millî”, **Peymân**, Sayı: 4, 19 Temmuz 1908.
- “İcmâl-İ Dahili & Cemiyetin Siyasi Programı”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 24, 29 Eylül 1908.
- “İcmâl-İ Dahili: Mebuslarımız nasıl intihab edilecek?”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 12 , 1 Eylül 1908.
- “İlanlar: İfa-yı Vazifeye Davet”, **Hakikat**, Sayı: 139, 8 Teşrinisani 1911.
- “İlk Söz”, **Resimli Kitap**, Eylül 1908.
- “İstanbul’a Ulaşan Rumelililer”, **Azâdâmârd** , 27 Ekim 1912.
- “İstanbul’dan Yazılıyor”, **Hakikat**, no 139, 8 Teşrinisani 1911.
- “İstanbul’un Gözü Önünde Kanlar Akıyor”, **Azâdâmârd** , Sayı: 921, 26 Haziran 1912.
- “İstanköylülerin Hamiyeti”, **Hakikat**, Sayı: 16, 28 Şubat 1911.
- “İşte Size Misal”, **Azâdâmârd** , Sayı: 581, 20 Mayıs 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet-Galeyan-ı hamiyet her taraftan nefret ve adâvet âvâzeleri, intikam yeminleri geliyor”, **Tanin**, Sayı: 1119, 14 Teşrinievvel 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet-Galeyan-ı hamiyet her taraftan nefret ve adâvet âvâzeleri, intikam yeminleri geliyor”, **Tanin**, Sayı: 1120, 15 Teşrinievvel 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Hakikat**, Sayı: 10 Teşrinisani 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Hakikat**, Sayı: 135, 30 Teşrinievvel 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Hakikat**, Sayı: 139, 8 Teşrinisani 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı: 1118, 13 Teşrinievvel 1911.

- “İtalya Aleyhinde ittiḥad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı: 1121, 16 Teşrinievvel 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttiḥad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı: 1122, 17 Teşrinievvel 1911.
- “İtalya Aleyhinde İttiḥad-ı Husumet”, **Tanin**, Sayı: 1123, 18 Teşrinievvel 1911.
- “İtalya Casusları!” **Hakikat**, Sayı: 179, 18 Mart 1912.
- “İtalya’yı Tekfir”, **Hakikat**, Sayı: 126, 9 Teşrinievvel 1911.
- “İtalyanların Medeniyeti!”, **Tanin**, Sayı: 1352, 5 Haziran 1912.
- “İttiḥad-ı Husumet İçin Taahhüd Yemini Edenler”, **Hakikat**, Sayı: 135, 30 Teşrinievvel 1911.
- “İzah-ı Maksat ve Meslek”, **Sada-i Millet**, 17 Ocak 1910.
- “İzmir Boykotaj Cemiyeti, Kayıkçıların Cemiyeti ve Boykotaja Riayeti”, **İttiḥad**, Sayı: 61, 24 Aralık 1908.
- “İzmir Boykotaj Cemiyetinden”, **Köylü**, 28 Temmuz 1910.
- “Kâbil-i İ’tizâr Olmayan Sözler”, **Azâdâmârd**, Sayı: 623, 8 Temmuz 1911.
- “Kalecik Taburu Birinci Bölüğü Efradından Gazi Osman Nuri, Ankara Redif Fırkası”, **Hakikat**, Sayı: 61, 5 Mayıs 1911.
- “Kardaş Nasihâti”, **Peyman**, Sayı: 24.
- “Kırılıyorruz”, **Hakikat**, Sayı: 89, 10 Temmuz 1911.
- “Kısm-ı Türkî’den Maksad”, **Azâdâmârd**, Sayı: 525, 12 Mart 1911.
- “Kumandan”, **Tanin**, 14 Şubat 1911.
- “Kuva-yı Hürriyet-perveran’ın Bir Merkezde Temerküzü: Yeni Kabine Nasıl Olmalı”, **Azâdâmârd**, Sayı: 573, 11 Mayıs 1911.
- “Ma’ârif Nâzır-ı Cedîdi ve Ma’ârif Mes’alesi”, **Azâdâmârd**, Sayı: 525, 12 Mart 1911.
- “Mahalli Hükûmet Me’mûrları”, **Azâdâmârd**, Sayı: 535, 23 Mart 1911.
- “Maksatsız Bir Telaş”, **Azâdâmârd**, Sayı: 920, 25 Haziran 1912.
- “Mekteb-i Sultani-i İnâs Münasebetiyle”: Hayırlı İşler, **Hakikat**, Sayı: 72, 31 Mayıs 1911.
- “Mektuplar: Yemen Muhabirimizden: Cizan Vak'ası”, **Hakikat**, Sayı: 95, 23 Temmuz 1911.
- “Mektuplar: Yemen Muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 97, 28 Temmuz 1911.
- “Mektuplar: Yemen Muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 94, 21 Temmuz 1911.

- “Memâlik-i Osmâniyenin Ahalisi Neden Tekessür Etmiyor?”, **Azâdâmârd** , Sayı: 900, 1 Haziran 1912.
- “Memleketimizde ve Memâlik-i Ecnebiyedeki Efkâr-ı Umûmiyeye Karşı Olan Vazîfemiz”, **Azâdâmârd** , Sayı: 618, 2 Temmuz 1911.
- “Memleketimizin Fa‘âliyet-i Resmiyesinde Noksan-ı Tettebbu”, **Azâdâmârd** , sayı 531, 19 Mart 1911.
- “Muhabere-i Mahsusamızdan: Yemen Mektupları”, **Hakikat**, Sayı: 125, 6 Teşrinievvel 1911.
- “Muhabır-i Mahsusumuzdan: Yemen Havadisleri”, **Hakikat**, Sayı: 80, 19 Haziran 1911.
- “Muhrik ve Müşevvik Vaz‘iyette Bulunan Me’mûrlar Niçün Mücâzât Görmüyor?”, **Azâdâmârd** , 1911, Sayı: 582, 21 Mayıs 1911.
- “Müdâfa’aya Arz-ı İhtiyâc Etmeyen Hakikatlar,” **Azâdâmârd** , Sayı: 532, 21 Mart 1911.
- “Müşahabe-İ İçtimaiye”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 13, 3 Eylül 1908.
- “Nasıl Bir Tehlike Karşısındayız?”, **Hakikat**, Sayı: 130, 18 Teşrinievvel 1911.
- “Nazar-ı Dikkatine”, **Hakikat**, Sayı: 15.
- “Osmanlı Askeri Bir Arslan Yüreği, Bir Melek Vicdanı Taşır”, **Hakikat**, Sayı: 91, 14 Temmuz 1911.
- “Osmanlı inkılabı ve Balkan komitesi”, **İttihâd ve Terakki**, Sayı: 16, 10 Eylül 1908.
- “Osmanlı Ordusunda İlk Ermeni Zâbitler,” **Azâdâmârd** , Sayı: 853, 4 Nisan 1912.
- “Parlamento Önünde”, **La Patrie**, Sayı: 5, 2 Aralık 1908.
- “Rum Efradı ve Patrik Efendi’nin Nutku”, **Sada-i Millet**, 14 Mart 1910,
- “Rum Efradının Müracaatı”, **Tanin**, 5 Nisan 1910.
- “Rum Patrikhanesinde”, **Tanin**, Sayı: 280, 13 Haziran 1909,
- “Rusya’nın Notası”, **Azdamard**, Sayı: 586, 26 Mayıs 1911.
- “Sa’y ü Amel Cereyanına Karşı”, **Azâdâmârd** , Sayı: 625, 11 Temmuz 1911.
- “Seyahat-i Şahane”, **İttihad**, 7 Haziran 1911.
- “Seyahat-i Şahane”, **Tanin**, 9 Temmuz 1909.
- “Simav’dan”, **Hakikat**, Sayı: 28, 12 Mart 1911.
- “Siyâset-i Dâhiliyede Dama Taşları”, **Azâdâmârd**, 1911, Sayı: 548, 8 Nisan 1911.

- “Siyâsî Fırkalar Meyânında İ’tilâf-ı Muvakkata”, **Azâdâmârd**, 1911, Sayı: 643, , 1 Ağustos 1911.
- “Siyasi: Hükümet ve Patrikhaneler, Köstence'den M. Takiyüddin”, **Hakikat**, Sayı: 90, 12 Temmuz 1911.
- “Siyasiyat – Avusturya Emtiasını Almayınız!”, **Tanin**, 9 Ekim 1908.
- “Sultan V. Muhammed: Güneş Doğuyor!”, **La Patrie**, Sayı: 27, 5 Mayıs 1909.
- “S. M. I. V. Mohammed’in Töreni “, **La Patrie**, sayı 28, 12 Mayıs 1909.
- “Şanlı Asker”, **Hakikat**, Sayı: 51, 12 Nisan 1911.
- “Şeker Meselesi”, **İttihad**, 5 Kasım 1908.
- “Tahrir heyeti, Yeni Hayat”, **Yeni Felsefe Mecmûası** , Sayı: 6, 1 Teşrin-i Sani Salı.
- “Tahrir Heyeti, Yeni Hayat”, **Yeni Felsefe Mecmûası**, Sayı: 9, 16 Kanun-u Evvel Cuma 16 Kanun-u Evvel Cuma.
- “Tarih-i Osmanî Encümeni Azâ-yi Dâimesi”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmûası** 1/1 (1326 (1910)).
- “Taşra Ahvâli Niçin Netîce Hâsıl Olamamıştır?”, **Azâdâmârd**, Sayı: 645, 3 Ağustos 1911.
- “Te’avün”, **Azâdâmârd** , Sayı: 689, 23 Eylül 1911.
- “Tekâmül-i Siyâsî Emâreleri”, **Azâdâmârd** , Sayı: 562, 27 Nisan 1911.
- “Tenezzüh-i Şahane”, **Tanin**, 21 Temmuz 1909.
- “Teşkilat ve Neşriyatın Lüzum ve Faidası”, **Şura-yı Ümmet** 23 Haziran 1906.
- “Trablusgarb Muharebesi’nin İlahesi, Arabların Jean D’arc’ı”, **Tanin**, Sayı:1258, 3 Mart 1912.
- “Trablusgarp İanesi”, **Anadolu**, 27 Teşrinisani 1911.
- “Turks Howl For War.”, **New York Times**, 11 Ekim 1912.
- “Uluçayır Karyesi Eşrafından Hacı Hamid Efendiye Hamiyetli Efendi”, **Hakikat**, 9 Şubat 1911.
- “Umûm Osmanlılara,” **Azâdâmârd** , Sayı: 952, 1 Ağustos 1912.
- “Var Olsunlar!”, **Hakikat**, Sayı: 77, 13 Haziran 1911.
- “Vatandaşlara İfademiz”, **Arnavud**, Sayı: 1, 13 Ocak 1910.
- “Vicdani, Vilâyât-i Selâse, Kilise Mesâili, Osmânlılık”, **Şurâ-yı Ümmet**.
- “Yaşasun Kayıkçılarımız”, **Aks-ı Sada**, Sayı: 60, 9 Mart 1909.

- “Yemen Ahvali San'a'dan”, **Hakikat**, Sayı: 63, 10 Mayıs 1911.
- “Yemen Ahvali”, **Hakikat**, Sayı: 208, 11 Mayıs 1328.
- “Yemen Ahvali”, **İkdam**, 18 Temmuz 1911.
- “Yemen Ahvili: Yemen Muhabir-i Mahsusumuzdan”, **Hakikat**, Sayı: 49, 7 Nisan 1911.
- “Yemen Havadisi Eskişehir Kaymakamlığından”, **Hakikat**, Sayı: 50, 10 Nisan 1911.
- “Yemen Havadisi”, **Hakikat** Sayı: 81, 21 Haziran 1911.
- “Yemen Mektubu Muhabir-i Mahsusumuzdan”, **Hakikat**, Sayı: 105, 16 Ağustos 1911.
- “Yemen Mektubu”, **Hakikat**, Sayı: 186, 3 Nisan 1912.
- “Yemen Mektupları”, **Hakikat**, Sayı: 87, 5 Temmuz 1911.
- “Yemen Muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı:100, 4 Ağustos 1911.
- “Yemen Muhabirimizden”, **Hakikat**, Sayı: 31, 16 Mart 1911.
- “Yemen’de”, **La Patrie**, Sayı: 116, 26 Mart 1911.
- “Yemen’de”, **La Patrie**, Sayı: 142, 24 Eylül 1911.
- “Yemen'de Askerlerimiz Ne Halde?”, **Hakikat**, Sayı: 31, 16 Mart 1911.
- “Yemen'de Neler Oluyor?”, **Hakikat**, Sayı: 61, 5 Mayıs 1911.
- “Yemen’e Dair”, **Tanin**, 5 Haziran 1909.
- “Yemen’in ıslahı Neye Mütevakkıftır?”, **Hakikat**, Sayı: 128, 13 Teşrinievvel 1911.
- “Yeni Mes’eleler Çıkarmaktan ise Olanları Halledelim”, **Azâdâmârd**, Sayı: 622, 7 Temmuz 1911.
- “Ziyafet Münasebetiyle”, **Tanin**, 14 Mart 1909.

İnternet Kaynakları

<https://gallica.bnf.fr/html/und/presse-et-revues/presse-ottomane?mode=desktop>

<https://sozluk.gov.tr/>.

<https://www.nla.am/>.

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1789>

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1660>

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1537>

<http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#%C4%AA>

Arşiv Kaynakları

BOA. Y. PRK. BŞK; 80/105, tarihsiz.

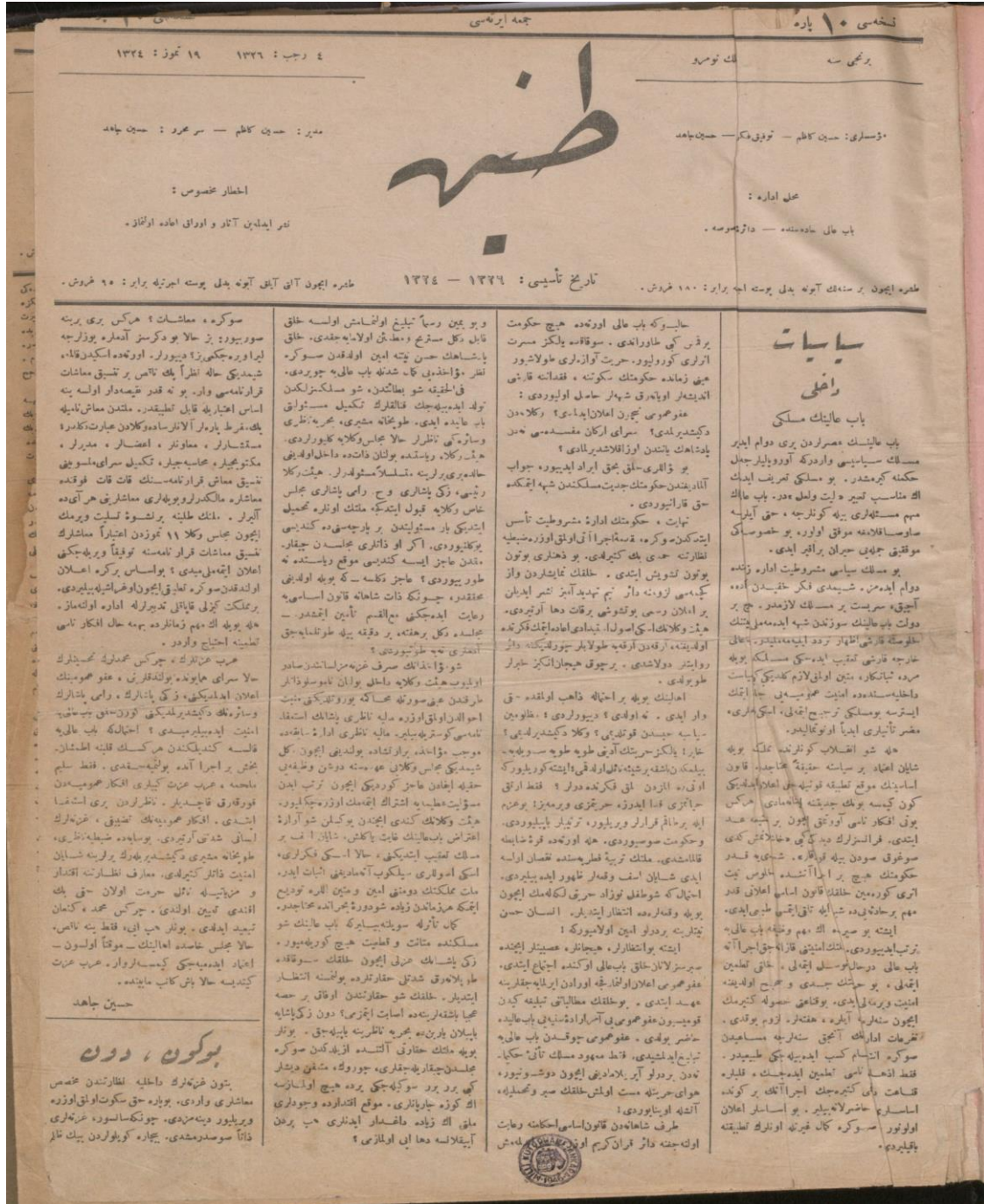
BOA, A. DVN. NHM, 37-1.

BOA, MV. 153-13

BOA. 1. DH. 1340/1314/Ca-10; 28 Ekim 1896 BOA. BEO. 858/643

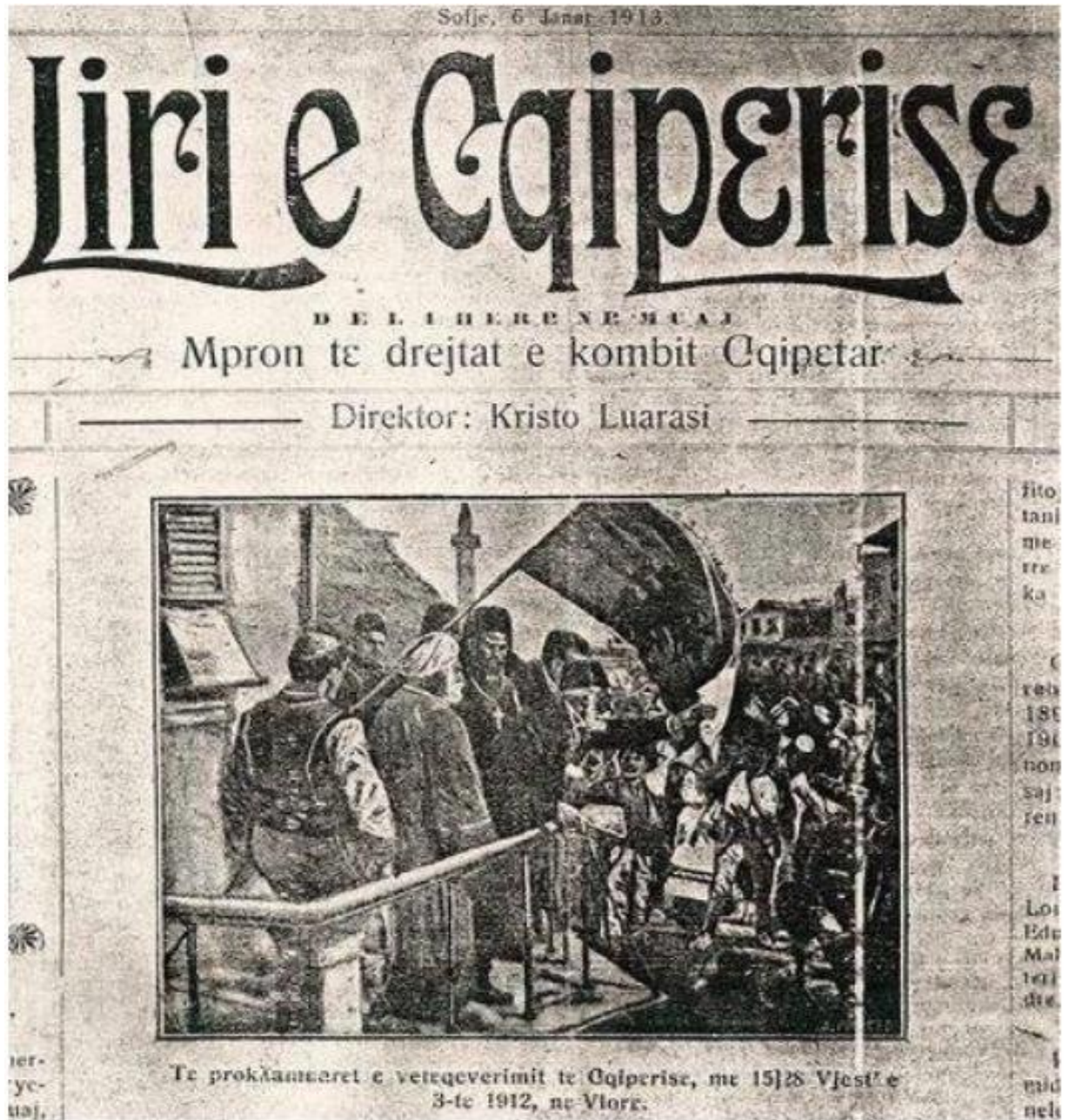
EK 1. İTC'nin Amiral Gemisi Tanin Gazetesinin 1 Ağustos 1908 tarihli 1. Sayısının Kapağı. Tanin Gazetesi Anayasanın İlanın Hemen Sonrasındaki Anı Siyasallaşma Döneminde Kendisini Osmanlı Milleti'nin Tek Gerçek Temsilcisi İlan Etmiş Olan İTC'nin Gayri-Resmi Sözcüsü Olarak Ermeniler ve Arnavutlarla Basın Üzerinden Yürütülen Müzakerelerde Öncü Rol Oynadı.

EK 3. Jean Minassian Tarafından Fransızca olarak 4 Kasım 1908 Yayınlanmaya Başlanan *La Patrie* Gazetesinin Osmanlı Bayraklı İlk Sayısının Kapağı. *La Patrie* Zaman Zaman Ermeniler'in Şikayetlerini Dile Getirmiş Olmasına Rağmen Entegrasyon Yanlısı İlimli Bir Ermeni Osmanlıcılığını Savunuyordu.

EK 4. Arnavutluk'un Bağımsızlığı Haberinin *Liri E Shqiperise* Gazetesindeki Görünümü.

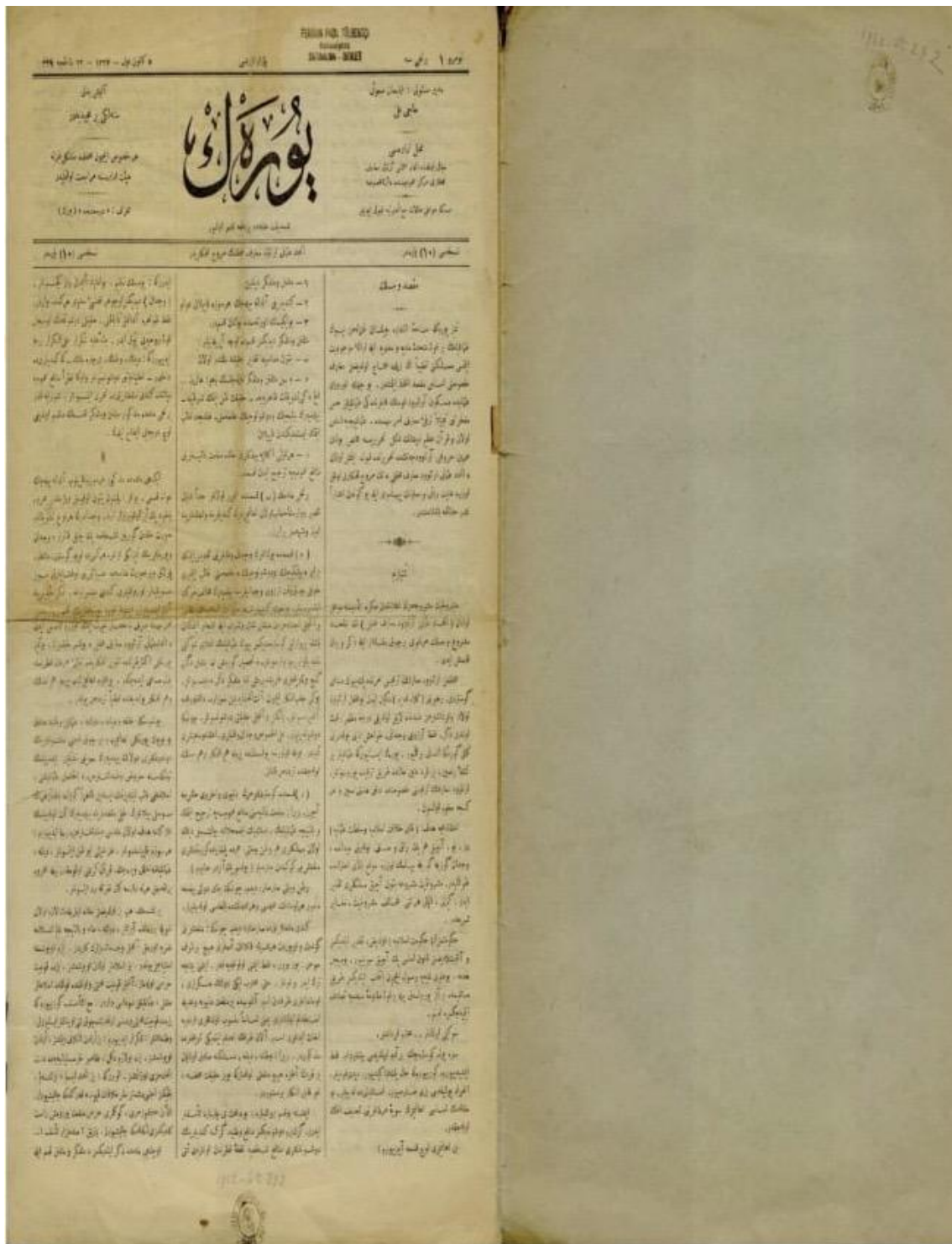
EK 5. Derviş Hima'nın İTC'ye ağır eleştirilerde bulunduğu Arnavut Milliyetçiliği ve Osmanlıcılığın İç İç Geçmiş Olduğu Arnavud Gazetesinin İlk Sayısı. Arnavud Gazetesi Kendisini Hürriyetperver Bir Osmanlıcılığın Savunucusu İlan Ederek İTC'nin Osmanlıcılığının Eleştirisini Yapmış ve İTC'yi Yürütmüş Olduğu Siyaset Tarzı Nedeniyle Ağır Şekilde Eleştiren Haber ve Yazılar Yayınlanmıştı. Arnavutlar için Latin Alfabesini Savunmuş, Arnavut Okullarının Yaygınlaşması İçin Dayanışma Çağrısı Yapmış, Arnavut İsyanlarını İTC'nin Siyasetine Karşı Haklı Bir Tepki Olarak Tanımlamıştı.

EK 6. İTC'ye Yakınlığı İle Öne Çıkararak Arap Alfabeti Savunuculuğunu Üstelenen ve Osmanlı Devletine Entegrasyonu Savunarak Latin Alfabeti Taraftarlarını Dış Güçlerin Maşası, Arnavut İşyancıları İse Hain İlan Etmiş Olan İlmîli Bir Arnavut Osmanlıcılığını Temsil Eden Doğru Söz Gazetesinin İlk Sayısı.

EK 7. Doğru Söz Gazetesi Gibi İTC'ye Yakın Bir Siyasi Çizgisi Olan Arnavut Osmanlıcılığının İhlımlı Versiyonunu Temsil Eden Yürek Gazetesinin İlk Sayısı.

ÖZET

Bu araştırma, geç dönem Osmanlı tarihyazımına hâkim olan milliyetçi teleolojik yaklaşıma karşı eleştirel bir perspektif sunmaktadır. Çeşitli biçimlerde ortaya çıkan bu teleolojik yaklaşım, ulus-devletin ortaya çıkışını kaçınılmaz bir süreç olarak ele alırken, imparatorluk düzeninde var olan alternatif toplumsal formasyonları ya görmezden gelmiş ya da gayri meşru kabul etmiştir. Bu tutum, Osmanlılık gibi emperyal düzeydeki millet inşası girişimlerinin derinlemesine analizini engelleyen bir etki yaratmıştır. Bu çalışmada, 1908-1914 yılları arasında Osmanlılık ideolojisinin geçirdiği dönüşüm, farklı etno-dinsel gruplara ait gazeteler üzerinden incelenmekte olup, çok uluslu imparatorluk yapısını korumayı ve farklı toplulukların Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında barış içinde bir arada yaşamasını hedefleyen Osmanlılık ideolojisi, milliyetçi teleolojinin metodolojik tuzaklarından özenle kaçınılarak ele alınmaktadır. Çalışmanın özgün yanı, Osmanlılığı durağan ve tekil bir ideoloji olarak değil, farklı siyasi tahayyüller ve taleplere açık, esnek bir “genel gösteren” olarak kavramsallaştırmasıdır. Bu yaklaşım, Osmanlılığın tarihsel süreç içinde geliştirdiği farklı kolları ve yorumlanma biçimlerini görünür kılmayı amaçlamaktadır. Her millet inşası süreci gibi, Osmanlı milletinin inşası girişimi de farklı seslerin ve yaklaşımların hem çatıştığı hem de uzlaşmaya çalıştığı bir müzakereye sahne olmuştur. 1908-1914 döneminde bu müzakerelerin başlıca iki platformu vardır: Osmanlı Mebusan Meclisi ve Osmanlı basını. Bu kritik süreçte Osmanlı basını farklı Osmanlılık vizyonlarının tartışıldığı bir forum işlevi görerek dönemin en etkili siyasi aktörlerinden biri olmayı başarmıştır. Mevcut literatür, bir emperyal milliyetçilik projesi olarak Osmanlılığın başarısızlığını ve imparatorluğun çöküşünü genellikle iki ana faktörle açıklamıştır: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (İTC) Türkleştirme politikaları ve etno-dinsel grupların

ayrılıkçı eğilimleri. Bu çalışma, milliyetçi rekabetin önemini kabul etmekle birlikte, farklı bir açıklama modeli önermektedir: Tüm kesimlerin benimseyebileceği ortak bir Osmanlıcılık formülünün geliştirilememiş olması. Farklı gruplara ait gazetelerin tematik analizi yoluyla incelenecek olan birbiriyle uyumsuz Osmanlıcılık yorumları, imparatorluğun son döneminde farklı toplulukların taleplerini, şikayetlerini ve bir arada yaşama tasavvurlarını/tahayyüllerini yansıtan zengin bir veri kaynağı sunmakta, geleneksel milliyetçi anlatının ötesine geçip dönemin karmaşık dinamiklerini öne çıkararak, ilişkisel bir bakış açısı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Basını, Osmanlıcılık, 1908 Devrimi, İttihatçı Basın, Ermeni Basını, Arnavut Basını, Osmanlı Kimliği, Müzakere.

ABSTRACT

This research offers a critical perspective on the nationalist teleological approach dominant in late Ottoman historiography. This teleological perspective, which manifests in various forms, frames the emergence of the nation-state as an inevitable process while disregarding or delegitimizing alternative social formations within the imperial order. Such an attitude has hindered in-depth analyses of imperial-level nation-building projects like Ottomanism. In this study, the transformation of Ottomanism between 1908 and 1914 is examined through newspapers representing different ethno-religious groups. The study approaches Ottomanism as an ideology aimed at preserving the multinational imperial structure and fostering peaceful coexistence among diverse communities under the Ottoman umbrella. It avoids the methodological pitfalls of nationalist teleology by conceptualizing Ottomanism not as a static, singular ideology but as a flexible “master signifier” open to diverse political imaginaries and demands. This approach seeks to reveal the different branches and interpretations Ottomanism developed over time. Like any nation-building process, the construction of an Ottoman nation was marked by negotiations where conflicting voices and approaches interacted. Between 1908 and 1914, these negotiations primarily took place in two arenas: the Ottoman Parliament and the Ottoman press. During this critical period, the Ottoman press became a prominent political actor, serving as a forum where different visions of Ottomanism were debated. Existing literature typically explains the failure of Ottomanism as an imperial nationalism and the empire’s collapse through two main factors: the Turkification policies of the Committee of Union and Progress (CUP) and the separatist tendencies of ethno-religious groups. While acknowledging the importance of nationalist competition, this study offers an alternative explanation: the inability to formulate a universally acceptable version of Ottomanism. By thematically

analyzing newspapers from diverse groups, the study examines conflicting interpretations of Ottomanism as a rich source of data reflecting the demands, grievances, and visions of coexistence among various communities during the empire's final years. Moving beyond traditional nationalist narratives, it highlights the complex dynamics of the period, offering a relational perspective.

Key Words: Ottoman Press, Ottomanism, Ottoman Identity, 1908 Revolution, Unionist Press, Armenian Press, Albanian Press, Negotiation.

